

Едвард
Саїд

T. RAYNAL

Культура й імперіялізм

КРИТИКА

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Edward W. Said

Culture
and Imperialism

Alfred A. Knopf, Inc.
New York
1993

Едвард Саїд

Культура й імперіялізм

Київ
2007

Книжка Едварда Саїда (1935–2003), американського науковця й публічного інтелектуала, основоположника постколоніальної теорії, розкриває історію співучасті культури у справі імперського завоювання. Підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії – ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня бруталність вимагала потужного виправданьного імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність і визволення, виправа у дикі землі та «подорож у», насилля і контрнасилля, тубілець і влада спостерігача, наратив і присвоєння географії – ці та інші теми сплетено в Саїдовій «контрапунктовій аналізі».

Перекладено за виданням
Edward W. Said, Culture and Imperialism
(Vintage Books, 1994, ISBN 0-679-75054-1)

З англійської переклали:
Катерина Ботанова (частини I–II, розділи 1–3 частини III)
Тарас Цимбал (розділи 4–5 частини III, частина IV)
за участі *Надії Гхазалі, Тамари Марценюк*

Наукові редактори: *Віталій Чернецький, Тарас Цимбал*
Редактор *Ярина Цимбал*

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

Видання здійснено в рамках науково-видавничої програми
Інституту Критики за підтримки Українського наукового
інституту Гарвардського університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди
правовласників заборонено

© Видавництво «Часопис «Критика»»,
Київ, 2007

© 1993, Edward W. Said

ISBN 966-7679-97-7

All rights reserved

Присвячується Екбалу Ахмаду

Зміст

Вступ	11
-------------	----

Частина перша

Переpletені території, переплутані історії

1. Імперія, географія, культура.....	37
2. Образи минулого – чисті й нечисті	51
3. Два бачення у «Серці темряви»	56
4. С'уперечні досвіди	71
5. Імперія та секулярна інтерпретація.....	86

Частина друга

Консолідоване бачення

1. Паратив і соціальний простір	111
2. Джейн Остен та імперія.....	135
3. Культурна цілісність імперії.....	155
4. Імперія в дії: «Аїда» Верді	173
5. Імперіялістичне задоволення	200
6. Підконтрольний тубілець	238
7. Камю та французький імперський досвід	246
8. Роздуми про модернізм.....	267

Частина третя

Опір і опозиція

1. Існують дві сторони	275
2. Теми культури опору	297
3. Єйтс і деколонізація	311
4. «Подорож у» та поява опозиції.....	336
5. Колаборація, незалежність і визволення.....	365

Частина четверта
Свобода від панування в майбутньому

1. Піднесення Америки: публічний простір у стані війни.....	393
2. Кидаючи виклик ортодоксальності й авторитету	423
3. Рухи та міграції	453
Примітки.....	469
Вступ.....	469
<i>Частина перша.</i> Переплетені території, переплутані історії.....	469
<i>Частина друга.</i> Консолідоване бачення.....	473
<i>Частина третя.</i> Опір і опозиція.....	486
<i>Частина четверта.</i> Свобода від панування в майбутньому	497
Показчик етнічних і географічних назв.....	503
Показчик назв установ та періодичних видань.....	514
Показчик подій.....	520
Показчик вигаданих персонажів із творів літератури та мистецтва.....	525
Показчик документів, наукових праць та творів літератури й мистецтва.....	529
Показчик імен.....	543
Термінологічний і предметний показчик.....	587

Завоювання землі, яке здебільшого означає відбирання її в тих, хто різниться від нас тілобудовою або пласкішим носом, не така вже й гарна річ, коли до неї придивитися ближче. Спокутує його лише ідея. Ідея в його основі, не сентиментальна відмовка, а ідея та безкорислива віра в цю ідею – щось, що можна заснувати, перед чим поклонятися і чому приносити жертви...

Джозеф Конрад, *«Серце темряви»*

Вступ

Приблизно через п'ять років після виходу 1978 року «Орієнталізму» я почав збирати до купи ідеї про загальні стосунки між культурою й імперією, які вочевиднилися для мене ще під час написання тієї книжки. Спочатку вони вилились у серію лекцій, з якими я впродовж 1985–1986 років об'їздив університети Сполучених Штатів, Канади й Англії. Ті лекції становлять стрижень цієї праці, яка відтоді цілком захопила мене. Різноманітні дослідження в царині антропології, історії та регіонних студій розробили аргументацію, що її я свого часу виклав в «Орієнталізмі» – книжці, зосередженій на Близькому Сході. Натомість у новій праці я так само намагався розвинути згадану аргументацію для опису загальнішої моделі стосунків між модерною шкідливою метрополією та її віддаленими територіями.

Які неблизькосхідні матеріали я тут використовую? Європейські тексти про Африку, Індію, регіони Далекого Сходу, Австралію та Кариби. Ці африканістичні й індологічні дискурси, як називають деякі з них, видаються мені частиною загального європейського намагання правити віддаленими землями й народами, а тому я вважаю, що вони пов'язані з орієнталістичними описами ісламського світу та з європейськими особливими способами репрезентації Карибських островів, Ірландії і Далекого Сходу. Вражають риторичні фігури, використовувані в цих дискурсах для описів «таємничого Сходу», а також стереотипи щодо «африканського (чи індійського, чи ірландського, чи ямайського, чи китайського) менталітету», ідеї принесення цивілізації примітивним чи варварським народам та, на жаль, доволі знайомі ідеї тілесного покарання, страти, позбав-

лення волі, на які «вони» заслуговують, якщо погано поведуться або бунтують, адже найкраще «вони» розуміють силу та жорстокість. «Вони» – не такі, як «ми», і це причина, щоб ними правити.

Проте майже скрізь у неєвропейському світі прихід білої людини викликав певний опір. Я залишив поза межами «Орієнталізму» відповідь європейському домінуванню, кульмінацією якої став великий деколонізаційний рух, що прокотився «третім світом». У ХІХ сторіччі, крім збройного опору в таких несхожих місцях, як Алжир, Ірландія чи Індонезія, майже повсюдно робилися серйозні спроби культурного опору, спроби боронити національну ідентичність, а в політичній царині – створювалися асоціації і партії, спільною метою яких було самовизначення й національна незалежність. Ніколи імперська зустріч не зіштовхувала активного західного завойовника з бездіяльним чи інертним незахідним тубільцем. *Завжди* існувала якась форма активного опору, зрештою, опір здебільшого й перемагав.

Ці два чинники – загальносвітова модель імперської культури й історичний досвід опору імперії – роблять цю книжку окремим дослідженням, а не просто продовженням «Орієнталізму». В обох працях я наголошую на тому, що я – в досить широкому сенсі – називаю «культурою». Зокрема, мені йдеться про два аспекти. По-перше, такі доволі незалежні від економічної, соціальної і політичної царин культурні практики, як мистецтво опису, комунікації та репрезентації, котрі часто прибирають естетичних форм, однією з принципових цілей яких є задоволення. До них, звісно, належать і весь набір популярного знання про віддалені частини світу, і спеціалізоване знання, заховане в таких дисциплінах, як етнографія, історіографія, філологія, соціологія та історія літератури. У цій праці я зосереджуюся винятково на модерних західних імперіях ХІХ–ХХ сторіч, тому особливу увагу приділено такій культурній формі, як роман, котрий, на мою думку, відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні імперських досвідів, ставлень і референцій. Я не стверджую, що важливим був лише роман, але його я вважаю *саме тим* естетичним предметом, чий зв'язок із розростанням британського та французького суспільств становить особливий інтерес для вивчення. Прототипом модерного реалістичного роману є «Робінзон Крузо», де, звичайно, не випадково йдеть-

ви про європейця, який створює такий собі феодал на віддаленому неєвропейському острові.

Сьогодні багато літературознавців пишуть про оповідну художню прозу, проте мало хто звертає увагу на її місце в історії імперії та в імперському світі. Читачі цієї книжки швидко зрозуміють, що наратив буде вирішальним для моєї аргументації. Головна ж моя теза така: в основі того, що дослідники й письменники говорили про незнані частини світу, лежать оповіді. Вони ж стали методом, який колонізовані народи застосовували, обстоюючи власну ідентичність та історію. Звичайно, імперіалізм бореться передусім за землю, однак володіння землею, право на її заселення та обробіток, її утримання, відвоювання і планування її майбутнього – ці питання відображалися, дискутувалися і якийсь час навіть вирішувалися в наративі. За словами одного критика, нації самі по собі є нараціями. Здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури й імперіалізму, адже це один із головних зв'язків між ними. Найважливіше те, що великі наративи емансипації і просвітництва спонукали людей у колоніальному світі до повстання й повалення імперської залежності. Ці історії та їхні герої так схвилювали багатьох європейців і американців, що ті також боролися за нові наративи рівності й загальнолюдської спільноти.

По-друге, хоча це майже й непомітно, за означенням Метью Арнолда, яке він дав ще в 1860-х роках, поняття культури містить елемент ошляхетнення й піднесення. Для кожного суспільства культура – вмістилище «найкращого з помисленого і знаного», як висловився тоді Метью Арнолд. Він уважав, що культура пом'якшує, хоча й не остаточно нейтралізує руйнівну дію модерного агресивного, меркантильного й брутального урбаністичного існування. Ви читаєте Данте або Шекспіра, щоб долучитися до найкращих думок і знань, а також щоб побачити себе, свій народ, суспільство і традиції в найкращому світлі. З часом культура, подеколи агресивно, починає асоціюватися з конкретною нацією чи державою – це відрізняє «нас» від «них» (майже завжди з децицею ксенофобії). У цьому сенсі культура є джерелом ідентичності і, як демонструють нещодавні «повернення» до культури й традиції, джерелом неабиякої войовничості. Ці «повернення» супроводже-

но суворими інтелектуальними й моральними правилами поведінки, протиставленими всездозволеності, котра асоціюється з такими відносно ліберальними філософіями, як мультикультуралізм і гібридність. У колишньому колонізованому світі такі «повернення» породили численні різновиди релігійного та націоналістичного фундаменталізму.

У цьому другому значенні культура подібна до театру, де змагаються різноманітні політичні й ідеологічні цілі. Вона не просто не є тихою, безтурботною сферою аполонівської гречности, вона навіть може стати полем для боротьби, де ці цілі оприявнюються і змагаються. І тоді з'ясовується, наприклад, що від американських, французьких чи індійських учнів – яких навчають читати *своїх* національних класиків до того, як вони прочитають чужих – чекають, що вони високо цінуватимуть свою націю та свої традиції і віддано, часто навіть сліпо, належатимуть до них, очорнюючи й борючись проти інших.

Проблема такого бачення культури полягає в тому, що воно тягне за собою не лише вшанування власної культури, а й ставлення до неї як до певною мірою відірваної від повсякденного світу, бо трансцендентної щодо нього. В результаті більшість фахівців-гуманітарів не здатні побачити зв'язки між, з одного боку, тривалою огидною жорстокістю таких практик, як рабство, колоніальне й расове поневолення та імперське підпорядкування, і, з другого боку, поезією, прозою та філософією суспільства, яке ці практики здійснює. Однією з нелегких правд, які я відкрив, працюючи над цією книжкою, було те, як мало британських і французьких митців, котрими я захоплююся, намагалися сперечатись із поняттями «підлеглих» чи «нижчих» народів, поширеними серед чиновництва, що втілювало їх на практиці, керуючи Індією чи Алжиром. Ці поняття були загальноприйнятими й допомагали підтримувати імперські територіяльні надбання в Африці впродовж ХІХ сторіччя. Говорячи про Томаса Карлайла, чи Джона Раскіна, чи навіть про Чарлза Дикенса та Вільяма Текерея, критики, на мою думку, часто відносили їхні погляди на колоніальну експансію, нижчі народи або «нігерів» до зовсім іншої царини, ніж культура. Адже культура – це та піднесена сфера діяльності, до якої вони «насправді» належали і в якій вони робили свою «насправді» важливу справу.

Таке сприйняття культури може перетворити її на захисний футляр: облиш свої політичні погляди, перш ніж відкрити його. Як людина, котра все своє професійне життя виклала літературу і водночас виросла в колоніальному світі перед Другою світовою війною, я зрозумів, що вельми непросто не сприймати культуру в такий спосіб – знезараженою, ізольованою від своїх мирських зв'язків, – а натомість тлумачити її як надзвичайно строкате поле прагнень. Романи й інші книжки, розглянуті в цій праці, я аналізую тому, що, по-перше, вони видаються мені гідними поваги й захоплення витворами мистецтва й науки, від яких я та багато інших читачів отримуємо задоволення й користь. По-друге, цікаво пов'язати їх не тільки з цим задоволенням і користю, а й з імперським процесом, частиною якого вони демонстративно і неприховано були. Замість осуджувати або ігнорувати їхню участь у тому, що для тогочасних суспільств було незаперечною дійсністю, я стверджую: те, що ми дізнаємося про цей досі ігнорований аспект, насправді *починлюс* наше прочитання й розуміння цих творів.

Дозвольте трохи прояснити, навіщо я використовую два вищезгадані й насправді великі романи. Роман Дікенса «Великі сподівання» (1861)¹ – це передусім твір про самообман, про марні спроби Піпа стати джентльменом, не гаруючи важко і не маючи аристократичного джерела прибутку, потрібного для такої ролі. У дитинстві він допоміг Ейблу Мегвічу, засудженому до каторги, а той, потрапивши до Австралії, віддячив своєму юному добродійникові великими грошми. Запрошений повірений, виплачуючи Піпові гроші, нічого не сказав про їхнє походження, тож Піп переконує себе, що ним опікується старша дама міс Гешінем. Коли ж Мегвіч нелегально повертається до Лондона, він стає для Піпа небажаним гостем – від нього відгонить провинною і непристойністю. У фіналі Піп примиряється з Мегвічем і його дійсністю: він визнає переслідуваного, заляканого і смертельно хворого Мегвіча своїм названим батьком і перестає сприймати його як людину, якої треба зрестися й відкинути

¹ Укр. переклад див.: Дікенс Чарлз. Великі сподівання / Пер. з англ. Ростислав Доценко. – К.: Веселка, 1986. – 477 с. (Тут і далі *посторінково – примітки перекладачів і редакторів. Примітки автора позначено у квадратних дужках і подано в кінці книжки.*)

(хоча насправді Мегвіч ізгой, котрий повернувся з австралійської каральної колонії, створеної для поселення, а не для репатріації висланих англійських злочинців).

Більшість, якщо не всі трактування цього видатного твору, вміщують його безпосередньо в метрополійній історії британської прози; я ж вважаю, що він належить історії ширшій і динамічнішій від тієї, яку дозволяють подібні інтерпретації. Дві книжки, сучасніші від Дикенсової, – головний твір Роберта Г'юза «Смертельний берег» і блискуча теоретична розвідка Пола Картера «Дорога до Ботанічної затоки»² – відкрили багату історію вигадок про Австралію і вражень від неї. В Австралії, в «білій» колонії на зразок Ірландії, завдяки романові і набагато давнішому й ширшому досвіду стосунків між Англією та її віддаленими територіями Мегвіч і Дикенс стають не просто випадковими референціями в тій історії, а її учасниками.

Каральною колонією Австралія стала наприкінці XVIII сторіччя насамперед для того, щоб Англія могла вивозити безнадійний і небажаний надлишок населення – злочинців – у місце, окреслене на мапі ще капітаном Куком, яке також могло б функціонувати як колонія, замість утрачених колоній в Америці. Гонитва за прибутком, розбудова імперії і те, що Г'юз називає соціальним *апартеїдом*, – усе це створило модерну Австралію. В 1840-х роках, коли Дикенс уперше зацікавився нею (туди щасливо іммігрує Вілкінс Мікобер у «Дейвіді Коперфілді»³), Австралія розвинулася в таку собі прибуткову «вільну систему», де робітники могли прекрасно давати собі раду і без зовнішнього втручання. І все ж у постаті Мегвіча «Дикенс зв'язав до купи кілька ниток англійського сприйняття каторжників після вивезення їх до Австралії. Вони могли досягти успіху, але навряд чи могли повернутися в прямому сенсі. Вони могли спокутувати свої злочини у формальному, юридичному розумінні, але те, що вони там зазнавали, робило їх вічними ізгоями. І все-таки вони могли звільнитися – доки залишалися в Австралії» [1].

² Ботанічна затока – затока в Новому Південному Вельсі (Австралія), куди привозили каторжників, а також у переносному сенсі – каторга, вигнання.

³ Укр. переклад див.: Диккенс Ч. Історія особистих пригод, переживань і спостережень Даведа Копперфельда молодшого родом з «Блендерстонських Граків» (яку він зовсім не призначав для друку). – К.: Молодий більшовик, 1937. – 895 с.

Картерове дослідження того, що він називає просторовою історією Австралії, пропонує нам іншу версію того самого доповіді. Тут дослідники, каторжники, етнографи, спекулянти й солдати окреслюють просторий і порівняно пустинний континент – кожен у дискурсі, який зіштовхується з іншими, витісняє їх або захоплює. Отже, Ботанічна затока є передусім дискурсом Просвітництва, дискурсом подорожі й відкриття, а вже потім низкою нараторів-мандрівників (разом із Куком), чії слова, мапи та наміри акумулюють чужі території, поступово перетворюючи їх на «дім». Сусідство бентамівської організації простору⁴ (яка створила місто Мельбурн) і позірної безладу австралійського бушу Картер описує як свідчення оптимістичної трансформації соціального простору на елізіум для джентльменів та рай для робітників у 1840-х роках [2]. Те, що Дикенс передбачив для Піпа – роль Мегвічевого «лондонського джентльмена», – приблизний еквівалент того, що англійська доброчинність передбачила для Австралії: один соціальний простір легалізує інший.

Проте, на відміну від Г'юза й Картера, Дикенс писав «Великі сподівання», не переймаючись думкою власне австралійців, не припускаючи і не передбачаючи традицію австралійського письменства, яке згодом представлятимуть твори Дейвіда Малуфа, Пітера Кері⁵ та Патрика Вайта⁶. Заборона Мегвічу повертатися не лише покаральна, а й імперська: підданці підлягають виселенню до таких місць, як Австралія, але їм не можна дозволити «повернутися» до метрополії, простір якої ретельно прокреслений, проговорений і населений ієрархією метрополійних персонажів, про що свідчить уся проза Дикенса. Отже, з одного боку, інтерпретатори на зразок Г'юза й Картера наголошують на порівняно непомітній присутності Австралії в британській літературі XIX сторіччя, зображуючи повноту і здобуту ціліс-

⁴ Джеремі Бентам – британський філософ і економіст, засновник утилітаризму, автор-архітектор паноптикуму – кільцевої моделі в'язниці з наглядовою вежею в центрі.

⁵ Укр. переклади див.: Кері Пітер. Американські мрії: Оповідання / Пер. з англ. Леся Маланчук // Всесвіт. – 1986. – № 11.

⁶ Укр. переклади див.: Вайт [Уайт] Патрік. Жіноча рука: Повесть / Пер. з англ. Надія Боровик // Всесвіт. – 1977. – № 12; Вайт [Уайт] Патрік. Повне черево: Оповідання / Пер. з англ. Марія Габлевич // Всесвіт. – 1995. – № 5/6.

ність її історії, яка в ХХ сторіччі унезалежнилася від британської історії. З іншого боку, уважне прочитання «Великих сподівань» засвідчує: після того як провину Мегвіча, сказати б, спокутувано завдяки Піповому рятівному визнанню свого боргу перед старим, знесиленим і озлобленим каторжником, сам Піп зникає і відроджується у двох очевидно позитивних іпостасях. З'являється новий Піп (дитина, яку також звати Піпом), менше скутий ланцюгами минулого, ніж старий. А старий Піп із другом дитинства Гербертом Покетом розпочинає нову кар'єру, вже не бездіяльного джентльмена, а працюючого торговця на Сході, де інші британські колонії пропонують таку нормальність, яку ніколи не могла запропонувати Австралія.

Отже, навіть коли Дикенс залагоджує труднощі, пов'язані з Австралією, спливає інша структура ставлення й референції для позначення британських імперських зносин з Орієнтом через торгівлю й подорожі. Піпова нова кар'єра колоніального бізнесмена навряд чи виняткова, адже майже всі Дикенсові бізнесмени, норавливі родичі й страхітливі ізгої мають досить нормальні і надійні зв'язки з імперією. Однак лише останнім часом ці зв'язки набули інтерпретативної важливості. Нова генерація науковців і критиків – почасти діти деколонізації, а також представники сексуальних, релігійних або расових меншин, які виграли від поступу громадянських свобод у себе вдома, – побачила у таких великих текстах західної літератури сталий інтерес до того, що вважалося другорядним світом, населеним другорядними кольоровими людьми, і зображалося як світ, відкритий для втручання всіх можливих робінзонів крузо.

Наприкінці ХІХ сторіччя імперія – вже не просто тінь присутності, вона не втілюється в самій лише небажаній появі каторжника-втікача. У творах письменників, як-то Джозеф Конрад, Редьярд Кіплінг, Андре Жід чи П'єр Люті, вона стає головною темою. Дія мого другого прикладу – «Ностромо» (1904) Конрада – відбувається в центральноамериканській республіці. На відміну від колоніальних африканського та східноазійського контекстів його ранніх творів, вона незалежна, але водночас тут панують зовнішні інтереси, бо в країні є величезні срібні копальні. Сучасного американця у Конрадовому романі найбільше приваблюють передбачення: автор прогнозує вічний неспокій і «погану владу» в латиноамериканських республіках

(керувати ними, каже він, цитуючи Болівара, – все одно, що орати море), виділяючи особливий північноамериканський спосіб впливати на обставини — вирішальний, але майже непомітний. Голройд, фінансист із Сан-Франциско, який підтримує Чарлза Гулда, британського власника копальні Сан Томе, попереджає свого протеже: як інвестори «ми не вплутуватимемося у великі невприємності». Проте

Ми можемо сидіти і спостерігати. Звісно, одного дня ми втрутимосся. Ми мусимо. Але не варто поспішати. Сам час має зачекати на найвеличнішу країну в цілому Божому Всесвіті. Ми віддаватимемо накази всьому: промисловості, торгівлі, праву, журналістиці, мистецтву, політиці і релігії – від мису Горн аж до протоки Сміта⁷ і далі, якщо щось варте того, аби ним заволодіти, виявиться на Північному полюсі. А тоді ми зможемо зручненько прибрати до рук віддалені острови й континенти землі. Ми керуватимемо світовими справами незалежно від того, подобається це світові чи ні. Світ нічого з цим не може вдіяти, як, зрештою, здається, й ми самі [3].

Істотна частина риторики «нового світового порядку», декларованої американським урядом по закінченні холодної війни, риторики запаморочливих самовихвалянь, неприхованого гріномфалізму та загрозливих прокламацій відповідальності, могла бути написана Конрадовим Голройдом: ми – найкращі, ми приречені бути на чолі, ми – за свободу й порядок тощо. Жоден американець не мав імунітету від цієї структури почування. Риторика влади, розгорнута в імперських декораціях, надто легко продукує ілюзію доброзичливості, тому над імпліцитним попередженням, захованим у Конрадових портретах Голройда й Гулда, і досі рідко замислюються. Проте найганебніша ознака цієї риторики – те, що її вже не раз використовували раніше: Іспанія і Португалія, а в модерний період надзвичайно часто британці, французи, бельгійці, японці, росіяни, а тепер і американці.

Однак прочитання великого твору Конрада буде неповним, якщо сприймати його просто як раннє передбачення реальних подій у Латинській Америці ХХ сторіччя – всіх цих «Юнайтед

⁷ Протока Сміта, або протока Сміт, розташована між північно-західним узбережжям Гренландії та островом Елесмір [Ellesmere]. У ХІХ і на початку ХХ ст. – стартовий пункт багатьох американських арктичних експедицій.

Фрут Компані»⁸, полковників, борців за визволення й найманців, оплачуваних Сполученими Штатами. Конрад провістив західний погляд на «третій світ», який проявляється у творах таких різних письменників, як Грем Грін, Відьядгар Сураджджпрасад Найпол і Роберт Стовн, у дослідників імперіялізму, як Ганна Арендт, чи авторів подорожніх нотаток, режисерів і полемістів, котрі намагаються представити неєвропейський світ або на суд і розгляд європейської та північноамериканської аудиторії, або для задоволення її екзотичних смаків. Адже якщо можна сказати, що Конрад іронічно вважав імперіялізм американського й британського власників срібної копальні Сан Томé приреченим через його власні [імперіялізму. – Прим. перекл.] претензійні і нездійсненні амбіції, то так само правда й те, що він писав як людина, чие *західне* бачення незахідного світу настільки зашкарубло, що затуляло від нього інші історії, культури і прагнення. Конрад міг бачити лише світ, у якому цілковито домінує атлантичний Захід і в якому кожна опозиція Заходові лише зміцнює його аморальну владу. Але він не міг побачити альтернативу цій жорстокій тавтології. Він не міг ані зрозуміти те, що Індія, Аф-

⁸ «Юнайтед Фрут Компані» – гігантська корпорація, яка майже сторіччя була монополістом у виробництві й торгівлі бананами на американському континенті. Витоки компанії простежуються аж до 1871 року, коли підприємливий 23-річний американець Майнор Кейт споруджував залізницю в Коста-Риці. Паралельно він використовував прилеглу до залізниці територію під бананові плантації. Коли ж на початку 1890-х рр. пасажиропотік залізницею виявився недостатнім, щоб компенсувати витрати на неї і забезпечити прибуток, Кейт вирішує використати її для транспортування бананів, які вирощували поруч. Об'єднавшись 1899 року з «Бостон Фрут Компані», він утворив «Юнайтед Фрут Компані», котра стала прообразом «бананової компанії» в романі Габрієля Гарсія Маркеса «Сто років самотності». Нова компанія безжально експлуатувала латиноамериканських робітників, завдавала шкоди економіці й довкіллю, неодноразово повалювала місцеві уряди, які зважувалися чинити їй опір на захист тубільного населення. У грудні–січні 1928–1929 рр. робітники бананових плантацій Колумбії розпочали масштабний страйк, вимагаючи 6-денного робочого тижня, 8-годинного дня та підписання трудових угод при наймі на роботу. Підручний уряд відрядив у «бананову зону» війська, які відкрили проти страйкарів вогонь, багато людей було вбито. Ця розправа лягла в основу одного епізоду з Маркесового роману. Потрапивши у фінансову скруту, «Юнайтед Фрут Компані» злилася з кількома іншими компаніями, 1970 р. змінила назву на «Юнайтед Брендз Компані», а 1989 року на «Чікіта Брендз Інтернешнл Інкорпорейтед».

рика й Південна Америка так само живуть своїм життям і мають свою культуру, що їхню цілісність не абсолютно контролюють грінго-імперіялісти й реформатори цього світу, ані дозволити собі повірити в те, що не всі антиімперіялістичні визвольні рухи були корумпованими маріонетками, оплачуваними ляльководами з Лондона або Вашингтона.

Ці ключові обмеження сприйняття є частиною «Ностромо», як і його дійові особи чи сюжет. Роман Конрада втілює ту саму патерналістську зарозумілість імперіялізму, що її він висміює в таких персонажах, як Гулд і Голройд. Конрад ніби каже: «Ми, люди західного світу, будемо вирішувати, хто добрий, а хто поганий тубілець, адже всі тубільці існують, бо ми їх визнаємо. Ми створили їх, ми навчили їх говорити й мислити, тож коли вони повстають, то лише підтверджують наше ставлення до них як до нерозумних дітей, обдурених кимось із своїх західних панів-наставників». Саме так почувалися американці стосовно своїх південних сусідів: ми бажаємо їм незалежності, тільки якщо це буде схвалена нами незалежність. Усе інше неприйнятне, мало того – немислиме.

Отже, немає парадоксу в тому, що Конрад був одночасно й антиімперіялістом, і імперіялістом: прогресивним, коли йшлося про безстрашне й песимістичне представлення самостверджуваної і самооманливої прогнилості закордонного домінування, і вкрай реакційним, коли йшлося про можливість Африки чи Південної Америки колись мати незалежну історію й культуру, яку імперіялісти насильно порушили, але від якої, врешті-решт, і зазнали поразки. Проте, щоб не оцінювати Конрада – людину свого часу – зверхньо, варто зауважити, що відтоді настрої у Вашингтоні й серед більшості західних політиків та інтелектуалів не надто змінилися. Те, що Конрад розгледів як приховану в імперіялістичній філантропії марність (а в подібних філантропічних інтенціях містяться ідеї на кшталт «забезпечення демократії у світі»), уряд Сполучених Штатів, намагаючись утілити свої бажання по всій земній кулі, а особливо на Близькому Сході, не може збагнути й досі. Конрад принаймні мав сміливість побачити те, що жодна з таких схем ніколи не мала успіху, адже вони заганяють своїх авторів у ще глибшу пастку ілюзій всевладдя й оманливого самовдоволення (як у В'єтнамі) і фальсифікують факти вже за самою своєю природою.

Про все це варто пам'ятати, читаючи «Ностромо», зважаючи на його сильні моменти й успадковані обмеження. Нова незалежна держава Сулако, яка з'являється наприкінці роману, – це тільки маленька, ще більше контрольована й нетерпима версія великої держави, від якої вона відколосалася і яку тепер витісняє багатством і значенням. Конрад дає читачеві можливість побачити, що імперіялізм – це система. Вигадки й примхи панівної царини досвіду позначаються на існуванні однієї з підрядних царин. Але й протилежне справджується в міру того, як досвід панівного суспільства починає неусвідомлено залежати від корінного населення і його території, які буцімто потребують *la mission civilisatrice*⁹.

При будь-якому прочитанні «Ностромо» відкриває надзвичайно безжальну картину і буквально уможливорює однаково суворий погляд на західні імперіялістичні ілюзії в таких різних романах, як «Тихий американець» Ґрема Ґріна¹⁰ та «Вигин ріки» В. С. Найпола. Навряд чи сьогодні, після В'єтнаму, Ірану, Філіпін, Алжиру, Куби, Нікарагуа й Іраку, хтось із читачів не погодиться з тим, що саме завзята простодушність Ґрінового Пайла чи Найполового отця Ґюйсманса – людей, котрі вважають, що тубільця можна дотягти до рівня «нашої» цивілізації, – врешті-решт спричиняє вбивства, перевороти й безконечну нестабільність у «примітивних» суспільствах. Подібний гнів сповнює такі фільми, як «Сальвадор» Олівера Стовна, «Апокаліпсис сьогодні» Френсиса Форда Кополи та «Втрата» Константина Коста-Гавраса, де безпринципні агенти ЦРУ й очманілі від влади офіцери однаково маніпулюють і корінним населенням, і сповненими найкращих намірів американцями.

Проте всі ці твори, які так завдячують Конрадовій антиімперіялістичній іронії в «Ностромо», доводять, що джерелом значущої світової діяльності і життя є Захід. Схоже, його представники вільні у своїх фантазіях і філантропічних жестах подорожувати недоумкуватим «третім світом». Під таким кутом зору віддалені регіони світу позбавлені вартого уваги життя, історії чи культури, позбавлені незалежності або цілісності, вар-

⁹ Цивілізаторська місія (*фр.*).

¹⁰ Укр. переклад див.: Ґрін Ґредем. Тихий американець. Наш резидент у Гавані / Пер. з англ. І. Коваленко та П. Шарадан. – Х.: «Вища школа», 1984. – 351 с.

тих репрезентації без Заходу. А коли й з'являється про що говорити, то з'ясовується, що воно невимовно зіпсуте, дегенеративне і безнадійне, як у Конрада. Конрад писав «Ностромо» в період європейського імперіялістичного ентузіазму, якому майже ніщо не опиралося, на відміну від нього, сучасні письменники й режисери, котрі так добре засвоїли його іронію, створили свої твори *після* деколонізації, *після* масштабного інтелектуального, морального і образного перегляду й деконструкції західної репрезентації незахідного світу, *після* праць Франца Фанона, Амілکارа Кабрала, С. Л. Р. Джеймса, Волтера Родні, *після* романів і п'єс Чинуа Ачебе, Нгугі ва Тіонго, Воле Шоїнки, Салміна Рушді, Габрієля Гарсія Маркеса та багатьох інших.

Отож, Конрад передав у спадок свої залишкові імперіялістичні нахили, проте його спадкоємці навряд чи мають виправдання для здебільшого прихованої і неререфлексованої упередженості у своїй творчості. Це стосується не тільки західних людей, яким бракує симпатії чи розуміння інших культур, бо, зрештою, і серед них є митці й інтелектуали, які перейшли-таки на інший бік: Жан Жене, Безил Дейвідсон, Альбер Мемі, Хуан Гойгисоло-Гай та інші. Вочевидь, доречнішим критерієм буде політична готовність серйозно прийняти альтернативи імперіялізму, серед яких – існування інших культур та інших суспільств. Чи вважатимемо ми, що незвичайна проза Конрада підтверджує шкідливі західні упередження щодо Латинської Америки, Африки й Азії, чи побачимо в романах на зразок «Ностромо» або «Великих сподівань» характерні риси разюче живучого імперського світогляду, здатного однаково викривити погляди і читача, і письменника – *обидва* ці способи прочитання чинних альтернатив застаріли. Сьогоднішній світ – це не видовище, яке можна сприймати песимістично чи оптимістично і про яке можна створювати дотепні або нудні «тексти». Такі ставлення передбачають втручання влади й інтересів. І те, наскільки ми бачимо в Конрада і критику, і репродукування імперської ідеології його часу, характеризує наші власні теперішні погляди: проєкцію чи відмову від бажання домінувати, спроможність засуджувати чи готовність розуміти й захоплюватися іншими суспільствами, традиціями та історіями.

З часів Конрада й Дикенса світ змінювався так, що дивував, а часами й непокоїв європейську й американську метрополію,

яка нині на своїй території протистоїть великим масам небілого іммігрантського населення і стикається із приголомшливою силою нових голосів, що закликають почути свої наративи. У своїй книжці я підкреслюю, що це населення і ці голоси вже існували раніше завдяки глобальним процесам, запущеним модерним імперіялізмом. Ігнорувати або ж знецінювати взаємонакладні західний і орієнтальний досвіди, взаємозалежність культурних теренів, на яких колонізатори й колонізовані співіснували й боролися за допомогою проєкцій, суперницьких географій, наративів та історій, означає недобачити найсуттєвіше про світ минулого сторіччя.

Тепер уперше історію імперіялізму та його культури можна вивчати не як монолітну чи як редуковано розрізану, відокремлену й окремішню. В Індії, Лівані або Югославії, а також в афроцентристських, ісламоцентристських чи європоцентристських прокламаціях справді помітне загрозливе виверження сепаратистського й шовіністичного дискурсу. Проте ці редукції культурного дискурсу не зводять нанівець боротьбу за визволення від імперії, а лише підтверджують чинність фундаментальної визвольної енергії, що надихає бажанням бути незалежними, говорити вільно, без тягаря несправедливого домінування. Однак зрозуміти цю енергію можна лише в історичний спосіб, звідси й досить широкий географічний та історичний діапазон цієї книжки. У нашому бажанні бути почутими ми часто забуваємо, що світ надзвичайно велелюдний, і якби кожен наполягав на фундаментальній чистоті або пріоритетності свого голосу, то все, що ми мали б, – це несамовитий галас безконечної боротьби й кривавого політичного безладдя, справжній жах, який тут і там потроху проступає у відродженні расистських політик в Європі, у какофонії дебатів про політичну коректність і політику ідентичности в США та – говорячи про мою частину світу – в нетолерантності релігійних забобонів й ілюзорних перспектив бісмаркянського деспотизму в душі Садама Хусейна та його численних арабських епігонів і двійників.

Тому це серйозна й натхненна справа: не лише відчитати позицію автора, а й збагнути, як такий великий митець, як Кіплінг (більшого реакціонера й імперіяліста, ніж він, годі шукати), з такою точністю відтворив Індію і як сталося, що його роман «Кім» не тільки залежав від тривалої історії англо-індійської до-

ктрини, а й усупереч собі передбачив необґрунтованість її твердження, ніби індійська дійсність вимагає, навіть жадає безстрокової британської опіки. Я стверджую, що інтелектуальні й естетичні інвестиції у віддалені володіння – це значний культурний архів. Будучи британцем або французом у 1860-х роках, ви бачили б і сприймали Індію та Північну Африку як щось знайоме й далеке, але ніколи як щось відокремлене й суверенне. У своїх наративах, історіях, подорожніх нотатках і дослідженнях найбільшим авторитетом і джерелом енергії, що наділяє сенсом не лише колонізаційні дії, а й екзотичні географії та народи, ви представляли б власну свідомість. Крім цього, навряд чи ваше владне чуття підказало б вам, що колись ці «тубільці» – якщо не по-рабськи запобігливі, то похмурі й ворожі – зможуть зрештою примусити вас залишити Індію чи Алжир. Або наважаться скизати щось, що суперечить чи протистоїть панівному дискурсові, чи ще в якийсь спосіб підриває його.

Культура імперіялізму не була невидимою і не приховувала своїх секулярних зв'язків та інтересів. Базові риси цієї культури достатньо чіткі, щоб у них можна було побачити переважно точні сліди цих зв'язків, а також зрозуміти, що їм приділяли не надто багато уваги. Нинішній інтерес до цих зв'язків, який, наприклад, спонукає писати цю й інші книжки, походить не від якоїсь ретроспективної мстивості, а радше від нагальної потреби налагоджувати стосунки і сполучення. Одним із надбань імперіялізму було зближення світу, і хоча процес роз'єднання європейців і тубільців був несподіваним і в основі своїй несправедливим, сьогодні більшість із нас повинні розглядати історичний досвід імперії як спільний. Отже, постає завдання описати цей досвід як такий, що, попри жахи, кровопролиття та мстиву гіркоту, належить індійцям і британцям, алжирцям і французам, західним людям і африканцям, азіатам, латиноамериканцям, австралійцям.

Мій метод полягає в максимальному зосередженні на конкретних творах, у прочитанні їх насамперед як шедеврів креативної й інтерпретаційної уяви, а далі – демонстрація того, що вони є частиною стосунків між культурою й імперією. Я не вірю в те, що ідеологія, економічна історія чи належність до певного класу автоматично визначають творчість письменника, але припускаю, що він глибоко занурений в історію свого суспільства, формуючи її та будучи в різних пропорціях сформованим нею і своїм со-

ціяльним досвідом. Культура й належні їй естетичні форми походять з історичного досвіду, який насправді є однією з головних тем цієї книжки. Пишучи «Орієнталізм», я усвідомив, що не можна збагнути історичний досвід за довідниками й каталогами і що незалежно від кількості опрацьованого матеріалу окремі книжки, статті, автори й ідеї все одно залишаться неохопленими. Натомість я намагався звернути свій погляд на те, що мені видавалося важливим і суттєвим, заздалегідь визнаючи, що ця свідомість вибірковість вплине на результати роботи. Сподіваюся, читачі і критики цієї книжки використають її для поглиблення намічених мною ліній дослідження та обговорення історичного досвіду імперіалізму. Обговорюючи й аналізуючи те, що насправді є глобальним процесом, мені подеколи доводилося бути і загальниковим, і конспективним, однак я впевнений: ніхто не пошкодує, що ця книжка не довша, ніж вона є!

Крім того, я взагалі не зачіпаю кілька імперій – Австро-Угорську, Російську, Османську, Іспанську та Португальську. Проте це зовсім не означає, що російське панування в Середній Азії та Східній Європі, панування Стамбула над арабським світом, португальське домінування над сучасними Анголою й Мозамбіком та іспанське над Тихоокеанським регіоном і Латинською Америкою були або милостивими (а тому заслуговували на схвалення), або хоч трохи менш імперіялістичними. Говорячи про британський, французький та американський імперські досвіди, я стверджую, що вони були винятково послідовними і мали особливу культурну центральність. Звісно, імперський ґатунок Англії вищий, величніший та імпозантніший від інших. Упродовж майже двох сторіч її прямою суперницею була Франція. Наратив відіграє суттєву роль в імперській жазі, тому не дивно, що Франція та (особливо) Англія мають безперервну традицію романописання, якій немає аналогів у світі. Історія Америки як імперії почалася у XIX сторіччі, але тільки в другій половині XX сторіччя, після деколонізації Британської і Французької імперій, вона стала на шлях прямого наслідування двох своїх великих попередниць.

Існують ще дві додаткові причини, щоб зосередитися на цих трьох імперіях. По-перше, в цих трьох культурах ідея заморського панування – виходу поза прилеглі території в дуже віддалені землі – має привілейований статус. Вона прямо пов'язана з про-

скіями уяви (чи то прозовими, чи географічними, чи мистецькими), а завдяки реальній експансії, управлінню, інвестиціям і любов'язанням її присутність стає постійною. В імперській культурі є щось систематичне, тому в жодній іншій імперії ця ідея не настільки очевидна, як у Британській чи Французькій чи дещо інакше – в Американській. Саме це я маю на увазі, вживаючи вислів «структура ставлення і референції». По-друге, в силовому полі саме цих трьох країн я народився, виріс і нині живу. І хоча я почуваюся в них як удома, але, будучи вихідцем з прибо-мусульманського світу, належу й до іншого табору. Це дозволяє мені в якомусь сенсі жити в обох світах, намагаючись бути посередником між ними.

Загалом це книжка про минуле й майбутнє, про «нас» і «них» у баченні різних, зазвичай роз'єднаних і ворожих сторін. Її, сказати б, час – це період після холодної війни, коли Сполучені Штати постали як остання наддержава. Для викладача й інтелектуала арабського походження жити в цей час у цій країні означало мати кілька особливих клопотів. Усі вони відбилися на цій книжці та, зрештою, вплинули на все, написане мною після «Орієнталізму».

По-перше, гнітило відчуття, ніби ти вже десь чув сьогочасні американські політичні формулювання (або читав про них). Усі великі метрополії, які прагнули світового домінування, говорили і, на жаль, діяли майже однаково. У керуванні меншими народами вони завжди апелюють до сили й до національних інтересів. У них з'являється той самий деструктивний запис, коли справи трохи погіршуються або коли корінне населення повстає і скидає догідливого, але непопулярного правителя, ставленика імперської влади, ошуканого нею. Чути жахливо передбачувані спростування: мовляв, «ми» – виняткові, не імперські, ми не повторюватимемо помилки попередників; спростування, за якими зазвичай ідуть саме помилки. Свідчення цьому – В'єтнам і війна в Перській затоці. Однак набагато гіршою видається дивовижна (хоч здебільшого й пасивна) колаборація інтелектуалів, митців, журналістів, котрі вдома прогресивні і сповнені найкращих поривань, але протилежно відмінні, коли йдеться про те, що діється в їхнє ім'я за кордоном.

Я маю таку (вочевидь, ілюзорну) надію, що історія імперської авантюри, зображена з позиції культури, зможе при-

служитися певній ілюстративній або навіть запобіжній меті. Хоча впродовж XIX і XX сторіч імперіялізм нестримно насту-пав, протистояння йому також зростало. Я намагаюся методоло-гічно показати ці дві сили разом. Це аж ніяк не відміння крити-ку упосліджених колонізованих народів: як свідчить будь-який огляд постколоніальних держав, успіхи й невдачі націоналіз-му, сепаратизму і тубільництва не завжди творять похвальну іс-торію. Про це теж варто говорити хоча б для того, щоб показати: альтернатива Іді Аміну та Садамові Хусейну існувала завжди. Західний імперіялізм і націоналізм «третього світу» живляться одне одним, але навіть у своїх найгірших проявах вони ані мо-нолітні, ані детерміністичні. Крім того, культура так само не є ні монолітним утворенням, ані власністю винятково Заходу чи Сходу, чи невеличких груп чоловіків або жінок.

Попри те, історія виглядає похмуро і часто знеохочує, нині її розбавляє хіба повсюдна з'ява нової інтелектуальної і полі-тичної совісти. Це друге міркування, яке складає цю книж-ку. Скільки б не лементували, мовляв, старий курс гуманітар-ного навчання був об'єктом політизованого тиску, так званої культури незадоволення, різноманітних кричуще перебіль-шених претензій на користь «західних», чи «феміністичних», чи «афроцентричних», чи «ісламоцентричних» цінностей, — це не все, що є на сьогодні. За приклад можна взяти надзви-чайні зміни у вивченні Близького Сходу, в яких, коли я писав «Орієнталізм», ще переважав агресивно маскулітний і зверх-ній етос. Пригадаймо лише праці, що вийшли за останні три-чотири роки: «Завуальовані почуття» Ліли Абу-Лугод, «Жінки й гендер в ісламі» Лейли Ахмед, «Жіноче тіло, жіночий світ» Федви Мелті-Дуглас [4]. Зовсім інше бачення в них ісламу, ара-бів і Близького Сходу похитнуло й досить серйозно підважи-ло старий деспотизм. Такі праці феміністичні, але не ексклю-зивістські: вони демонструють розмаїття і складність досвіду, який працює на споді узагальнювальних дискурсів орієнталіз-му та близькосхідного (переважно чоловічого) націоналізму. Вони інтелектуально й політично витончені, узгоджені з най-кращими теоретичними й історичними розвідками, ідейні, але не демагогічні, чутливі до жіночого досвіду, але не сльозливо сентиментальні. І, нарешті, хоч вони написані дослідницями різного походження і з різною освітою, ці праці перебувають

у діялозі з політичним становищем жінок на Близькому Сході, її свого боку впливаючи на нього.

Разом із «Риторикою англійської Індії» Сари Сулері та «Криничними територіями» Лізи Лов [5] ревізійні дослідження такого гатунку змінили, а то й узагалі зруйнували гомогенну, фредуковану географію Близького Сходу й Індії. Зникли дорогі ссрцію націоналістів та імперіялістів бінарні опозиції. Ми почи-наємо відчувати, що стару владу не можна просто замінити новою, натомість бачимо: нові утворення, створені наперекір кордонам, типам, націям і сутностям, які раптово з'являються на обрії, провокують і кидають виклик фундаментально статичному поняттю *ідентичности*, котре було осердям культурної думки імперіялістичної доби. В процесі обміну між європейцями та їхніми «іншими», що став систематичним пів тисячі років тому, уявлення про існування «нас» та «їх» – усталених, зрозумілих і незаперечно самоочевидних категорій – практично не мінялося. Як я уже згадував в «Орієнталізмі», цей розподіл походить від грецького ставлення до варварів, однак, незалежно від походження, до XIX сторіччя поняття «ідентичности» стало характерною ознакою й імперіялістичних культур, і тих культур, які намагалися опиратися європейським вторгненням.

Ми досі є спадкоємцями такого підходу, де людина означається за своєю нацією, яка, зі свого боку, вповноважена гіпотетично безперервною традицією. У Сполучених Штатах ці міркування довкола культурної ідентичности породили, зрозуміло, суперечки про те, які книжки й авторитетні джерела складають «нашу» традицію. Загалом, годі собі уявити виснажливішу справу, ніж намагання довести, що та чи та книжка є (або не є) частиною «нашої» традиції. Вона рясніє радше крайнощами, ніж унесками до історичної справедливости. Відверто кажучи, я не терплю думки про те, що «ми» повинні перейматися винятково або переважно «нашим». Так само я не можу пробачити реакції на подібну позицію, яка вимагає від арабів читати арабські книжки, застосовувати арабські методи тощо. Як казав С. Л. Р. Джеймс, Бетговен однаково належить і індіанцям Вест-Індії, і німцям, адже тепер його музика є частиною спадку людства.

Проте зрозуміло, що ідеологічні міркування про ідентичність переплелися з інтересами різноманітних груп (не всі з них

упосліджені меншості), котрі прагнуть установити пріоритети, які відображали б ці інтереси. Суттєва частина цієї книжки присвячена тому, що і як читати з сучасної історії, тож зараз я лише побіжно підсумую свої ідеї. Перш ніж визначити, з чого складено американську ідентичність, ми повинні визнати: позаяк суспільство іммігрантів накладається на руїни вагомої корінної присутності, американська ідентичність занадто різноманітна, щоб бути унітарною й гомогенною. Насправді боротьба точиться між прибічниками унітарної ідентичності й тими, хто розглядає ідентичність як комплекс, який не можна зредукувати й уніфікувати. Ця опозиція передбачає дві різні перспективи, дві історіографії: одну – лінійну й категоризовану, другу – контрапунктову і здебільшого кочову.

Я наполягаю на тому, що тільки друга перспектива вповні чутлива до реальності історичного досвіду. Почасти завдяки імперії всі культури переплелися, жодна не є ізольованою і чистою, всі гібридні, неоднорідні, надзвичайно диференційовані й немонолітні. Гадаю, що це справедливо і щодо сучасних Сполучених Штатів, і щодо модерного арабського світу, де – відповідно – загроза «неамериканськості» й небезпека для «арабськості» були вельми роздуті. На жаль, захисний, реакційний, навіть параноїдальний націоналізм часто вплетений у саму тканину освіти: діти й учні старших класів вчать шанувати й прославляти унікальність *своєї* традиції (зазвичай за рахунок ворожого ставлення до інших традицій). Саме таким некритичним і бездумним формам освіти й думки адресовано цю книжку – нейтралізуючий засіб, наполегливу альтернативу, відверто дослідницьку можливість. Пишучи її, я скористався з утопічного простору, що ним і досі є університет, який, на мій погляд, повинен залишатися місцем, де досліджують, обговорюють і осмислюють схожі життєво важливі питання. Адже якщо він стане місцем, де насправді або насаджують, або розв'язують соціальні й політичні питання, то втратить університетську функцію і перетвориться на придаток до будь-якої політичної партії при владі.

Я не хотів би, щоб мене неправильно зрозуміли. Попри своє надзвичайне культурне розмаїття, Сполучені Штати є (і напевне залишаться) згуртованою нацією. Те саме можна сказати й про інші англомовні країни (Британію, Нову Зеландію, Австралію й Канаду) і навіть про Францію, де зараз проживають великі

групи іммігрантів. Звісно, полемічна розбіжність і поляризовані дебати, які Артур Шлезингер у «Роз'єднанні Америки» називає шкідливими для вивчення історії, існують, проте, на мій погляд, це не віщує розпад країни [6]. Загалом, краще досліджувати історію, ніж утискати або заперечувати її. Не варто раптом лякатися того факту, що Сполучені Штати складаються з такої кількості історій, багато з яких нині вимагають уваги. Адже більшість із них завжди тут були, і з них насправді й було створене саме американське суспільство й американська політика (і навіть стиль історіописання). Інакше кажучи, результатом десятирічних дебатів про мультикультуралізм навряд стане «ліванізація». Та якщо ці дебати утворюють шлях для політичних змін і для змін у самосприйнятті жінок, меншин та нових іммігрантів, то не варто цього боятися чи захищатися. Втім, слід таким'ятати про те, що наративи емансипації та просвітництва у своїй найсильнішій формі були також наративами *інтеграції*, а не розділення, історіями людей, вилучених із основної групи, людей, які тепер виборюють своє місце в ній. І якщо старі й звичні уявлення про основну групу виявилися недостатньо гнучкими чи відкритими, щоб прийняти нові групи, тоді їх треба змінювати. Це куди краще, ніж відкидати ці виниклі групи.

Останнє, на чому я ще хотів би наголосити: ця книга – це книга вигнанця. З об'єктивних, незалежних від мене причин я виріс як араб із західною освітою. Відколи я себе пам'ятаю, я завжди почувався належним до обох світів, повністю *не належачи* жодному з них. Проте впродовж мого життя ті частини арабського світу, до яких я був найбільше прив'язаним, або ювсім змінилися унаслідок громадянських заворушень і війни, або просто припинили своє існування. Протягом тривалих періодів я був у США ізгоєм, зокрема, коли дійшло до війни проти (далеко не ідеальних) культур і суспільств арабського світу і США перетворилися на їхнього затятого противника. Однак у моєму випадку слово «вигнанець» не має сенсу трагічності і втрати, навпаки, належність до обох боків імперського вододілу дозволяє краще зрозуміти їх. Мало того, Нью-Йорк, де було написано цю книжку, – у багатьох сенсах «вигнанницьке» місто *par excellence*, організоване за маніхейським принципом колоніального міста, що його описав Фанон. Очевидно, все це стимулювало ті зацікавлення й тлумачення, на які я тут нава-

жився. Проте я знаю напевне, що описані мною обставини дозволили відчувати, ніби я належу не до однієї історії і не до однієї групи. Тепер уже читач мусить вирішити, чи можна вважати такий стан реальною альтернативою нормальному сенсові належності лише до однієї культури, лояльності лише одній нації.

Думки, які склали цю книжку, спочатку були оприлюднені в серіях лекцій, які я прочитав в університетах Великої Британії, Сполучених Штатів та Канади в 1985–1988 роках. За такі можливості я надзвичайно вдячний викладачам і студентам Університету Кенту, Корнелського університету, Університету Західного Онтаріо, Університету Торонто й Університету Есексу, а також Університету Чикаго, де звучали попередні версії моїх тез. Пізніші варіанти деяких частин цієї книжки також були лекціями, прочитаними в Єйтсівській міжнародній школі в Сліго, Оксфордському університеті (як лекція на вшанування Джорджа Антоніуса в Коледжі Святого Антонія), Університеті Мінесоти, Кінгз-коледжі Кембриджського університету, Дейвісівському центрі Університету Принстона, Беркбекському коледжі Лондонського університету й Університеті Пуерто-Рико. Висловлюю щире подяку за ласкаве запрошення й гостинність Деклану Кіберду, Шеймасу Діну, Дереку Гопвуду, Пітеру Неселроту, Тоні Тенеру, Наталі Дейвіс, а також Гаяну Пракашеві, А. Волтону Ліцу, Пітеру Галму, Дирдре Дейвід, Кену Бейтсу, Тесі Блекстоун, Бернарду Шарету, Лін Ініс, Пітеру Малфорду, Гервазіо Луїсу Гарсії та Марії де лос Анжелес Кастро. Великою честю для мене було запрошення прочитати першу Меморіальну лекцію Реймонда Вільямса в Лондоні 1989 року: з цієї нагоди я говорив про Камю і завдяки Гремові Мартину та покійній Джой Вільямс це стало для мене пам'ятним досвідом. Я мушу зазначити, що багато моментів цієї книжки пов'язані з ідеями Реймонда Вільямса, мого доброго приятеля і видатного критика, який завжди був для мене моральним прикладом.

Працюючи над цією книжкою, я безсоромно скористався з численних інтелектуальних, політичних і культурних зв'язків, зокрема з моїх близьких друзів – редакторів часописів, де вперше публікувалися деякі з цих сторінок: Тома Мітчела («Critical Inquiry»), Ричарда Пуар'є («Raritan Review»), Бена Зоненберга («Grand Street»), А. Сиванандана («Race and Class»), Джо Ен Ви-

ітескі («The Nation») та Карла Мілера («The London Review of Books»). Я вдячний також редакторам «The Guardian» (Лондон) і Полові Кігану з видавництва «Penguin», за чийого сприяння я вперше висловив деякі з оприлюднених тут ідей. Крім того, я покладався на терплячість, гостинність і критичність своїх друзів: Доналда Мітчела, Ібрагіма Абу-Лугода, Масао Мійоши, Джин Франко, Маріяни МакДоналд, Анвара Абдель-Малека, Екбаля Ахмада, Джонатана Калера, Гаятрі Співак, Гомі Бгабін, Беніті Пері та Барбари Гарлов. З особливим задоволенням відзначаю яскравість і проникливість кількох своїх студентів із Колумбійського університету, якими гордився б кожен учитель. Ці молоді критики й науковці потішили мене своїми захопливими працями, вже виданими й добре відомими. Це Ен МакКлінток, Роб Ніксон, Сувенді Перера, Гаурі Вішванатан і Тим Бренан.

У підготованні цього рукопису мені в різний спосіб допомогли Юмна Сидікі, Аамір Муфті, Сюзан Лгота, Дейвід Бімз, Памелі Робілант, Дебора Пул, Ана Допіко, П'єр Ганьє та Кіран Кенеді. Зейнеб Істрабаді з подиву гідною терплячістю й майстерністю виконала важке завдання: розшифрувала мій кепський почерк і перетворила його на зрозумілі чернетки. Я дуже вдячний їй за постійну підтримку, гарний настрій і кмітливість. На різних стадіях редакторської роботи Френсіс Кoadі і Кармен Каліль були вдячними читачами й добрими порадиниками. Я також мушу висловити глибоку подяку і засвідчити своє надзвичайне захоплення Елізабет Сифтон – давній подрузі, чудовому редактору та суворому й завжди прихильному критикові. Джордж Андреу був незмінним помічником у видавничому процесі. Моя сердечна подяка Мер'ям, Веді та Нейлі Саїд, які пережили з автором цієї книжки часами тяжкі обставини, за їхню постійну любов і підтримку.

*Нью-Йорк, штат Нью-Йорк
Липень, 1992*

Частина перша

Переплетені території, переплутані історії

На порядку денному було втриматися від питання і замовчати його. Дехто порушував мовчання, а дехто, живучи за поліцейськими стратегіями, живучи всередині них, підтримував його. Мене ж цікавлять стратегії його порушення.

Тоні Морисон, *«Граючись у темряві»*

Інакше кажучи, історія – це не машина для підрахунків. Вона розгортається у свідомості й уяві та втілюється в різноманітних реакціях народної культури, що сама є ледь уловимим посередництвом матеріяльних реальностей, фундаментального економічного факту, впертих об'єктивностей.

Безил Дейвідсон, *«Африка в модерній історії»*

1. Імперія, географія, культура

Звернення до минулого – одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього. Їх породжує не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було минуле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, пройшло, чи триває – хоч, мабуть, і в інших формах. Ця проблема стимулює різноманітні дискусії про впливи, провину й оцінки, про теперішні обставини і майбутні пріоритети.

В одному зі своїх найвідоміших ранніх критичних есеїв Томас Стернз Еліот порушує низку схожих питань, і хоча привід ти мета цього есею майже суто естетичні, його формулювання можна перенести на інші сфери досвіду. Поет, пише Еліот, безперечно є індивідуальним талантом, проте він працює в межах традиції, що її не можна просто успадкувати, а лише здобути, «додавши неабияких зусиль».

«Передумовою традиції є історичне чуття, яке ми можемо втратити майже обов'язковим для кожного, хто хотів би залишатися поетом і після досягнення двадцяти п'яти років; а історичне чуття потребує розуміння того, що минуле не тільки в минулому, а й у теперішньому. Історичне чуття примушує писати не лише з відчуттям свого покоління, а й із відчуттям того, що ціла європейська література від Гомера аж до нинішнього, зокрема й вітчизняного, письменства існує одночасно як певна цілісність. Це історичне чуття, яке є чуттям позачасового, а також минушого – позачасового і минушого водночас, – є тим, що робить письменника традиційним. Водночас воно робить його свідомішим свого власного місця в часі, притомнішим своєї сучасності.

Жоден поет, жоден митець не має повного значення сам по собі» [1].

Мені здається, що ці слова однаково стосуються і поетів, наділених критичним мисленням, і критиків, чії праці спрямовані на глибоке розуміння поетичного процесу. Головна ідея полягає в тому, що, хоч ми й мусимо вповні розуміти минулість миццлого, не існує обґрунтованого способу ізоляції миццлого від теперішнього. Минуле й теперішнє насичують одне одного, одне означає друге, одне співіснує з другим (в абсолютно ідеальному сенсі, окресленому Еліотом). Одним словом, Еліот пропонує бачення літературної традиції, яка, зберігаючи часову послідовність, не зовсім від неї залежить. Ні минуле, ні теперішнє, як і жоден поет чи митець, не витворюють повного значення самі-одні.

Однак запропонована Еліотом синтеза минулого, теперішнього й майбутнього ідеалістична, бо не в останню чергу є наслідком його власної своєрідної історії [2]. Крім того, його розуміння часу не враховує агресивну суперечку людей та інституцій за те, що вважати і що не вважати традицією, що доречне, а що – ні. Проте не можна не погодитися з головним аргументом Еліота: наше формулювання й репрезентація минулого формує наше розуміння й бачення теперішнього. Дозвольте навести приклад. Війна в Затоці у 1990–1991 роках – сутичка між Іраком і Сполученими Штатами – походила від двох фундаментально протилежних історій, кожна з яких офіційний істеблїшмент цих країн використав із вигодою для себе. Модерна арабська історія у викладі іракської партії Баас демонструє незреалізовану, нездійснену можливість арабської незалежності, очорнену і «Заходом», і цілою низкою новіших ворогів, як-от арабський реакціонізм та сіонізм. Отже, криваву окупацію Кувейту Іраком обґрунтовували не тільки бісмаркїянськими принципами, а й упевненістю в тому, що араби повинні виправити заподіяні їм кривди, вирвавши в імперїалїзму одну з його найбільших нагород. В американському ж баченні минулого, навпаки, Сполучені Штати були не класичною імперською владою, а відновниками справедливості по всьому світові, переслідувачами тиранії, захисниками свободи всюди й за будь-яку ціну. Війна неминуче зіштовхнула ці версії минулого.

Те, що Еліот казав про складність стосунків між минулим і теперішнім, особливо звучить як натяк у дебатах про значення

«імперіялізму». Це слово й ідея сьогодні настільки контроверсійні, наскільки обтяжені різними питаннями, сумнівами, суперечками й ідеологічними передумовами, аж до повного самоперечення. Звісно, до певної міри йдеться про означення та спроби делімітації самого поняття: чи був імперіялізм головно економічним явищем? як далеко він зайшов? якими були його причини? чи був він системним явищем? коли він завершився і чи завершився взагалі? Перелік імен тих, хто долучився до дискусії в Європі й Америці, вражає: Каутський, Гілфердинг, Люксембург, Гобсон, Ленін, Шумпетер, Арендт, Магдофф, Пол Кенеді. А видані останнім часом у США «Постання й падіння великих держав» Пола Кенеді, ревізійні виклади історії Вільяма Еплмена Вільямса, Габріеля Колко, Ноама Чомського, Говарда Зина й Волтера Лефевра та старанні захисти або прояснення американської політики як неімперіялістичної, написані різними стратегами, теоретиками й мудрецами, – все це підживлювало питання імперіялізму і його дотичності (або недотичності) до Сполучених Штатів як головної потуги сьогодення.

Вгадані авторитети обговорювали переважно політичні й економічні питання, однак дуже мало уваги, як на мене, було приділено привілейованій ролі культури в модерному імперському досвіді. Непоміченим залишився той факт, що глобальний розмах класичного європейського імперіялізму XIX–XX сторіч і досі відкидає вагому тінь на наш час. Навряд чи сьогодні знайдеться хоча б один північноамериканець, африканець, європець, латиноамериканець, індієць, карибець, австралієць (перевик дуже довгий), котрого не зачепили б імперії минулого. Британія і Франція поділили між собою і контролювали неосяжні території: Канаду, Австралію, Нову Зеландію, колонії в Північній і Південній Америці та на Карибах, великі площі в Африці, на Близькому й Далекому Сході (Гонконг залишатиметься британською колонією до 1997 року)¹¹, а також цілу Південну Азію.

¹¹ Нагадаємо, що книгу було видано 1993 року. 1 липня 1997 року Гонконг перейшов під юрисдикцію Китаю. Острів став британською колонією в результаті втрати в Першій опійній війні (1839–1842) і був переданий за умовами Нантського договору (1842). Британія також здобула деякі материкові території Китаю після Другої опійної війни (1856–1860), що їх під загальною назвою «Нові Території» отримала в 99-річну оренду з 1 липня 1898 р. до 30 червня 1997 р. З наближенням кінця оренди уряд Маргарет Тетчер у 1980-х рр. розпо-

З часом ці землі були звільнені від британського і французького панування. Крім того, впродовж цілого XIX сторіччя (або його частини) Сполучені Штати, Росія та кілька менших європейських країн, не кажучи вже про Японію й Туреччину, теж були імперськими потугами. Ця модель домініонів або володінь заклала фундамент теперішнього, цілковито глобального світу. Електронні засоби комунікації, глобальний розмах торгівлі, доступності ресурсів, подорожей, інформації про погодні умови й екологічні зміни поєднали навіть найвіддаленіші куточки планети. Така низка моделей, на мою думку, була вперше закладена й уможливлена модерними імперіями.

Тепер я пристрасно й по-філософськи виступаю проти масштабного системобудування і всеохопних теорій людської історії. Проте мушу сказати, що, отримавши освіту й живучи в модерних імперіях, я приголомшений тим, як вони постійно розширювалися і якими були безжально інтеграційними. У Маркса, чи в консервативних працях на зразок Дж. Р. Сілі, чи в модерній аналізі, наприклад у Д. К. Філдгавза або К. К. Елдріджа (його центральна праця – «Місія Англії») [3], читач бачить, що Британська імперія все об'єднала і розчинила в собі та разом з іншими імперіями зробила світ єдиним. Проте жодна людина (і вже напевне не я) не може побачити або вповні зрозуміти цей цілий імперський світ.

Читаючи дискусію між сучасними істориками Патриком О'Браеном [4] та Л. Е. Дейвісом і Р. А. Гатенбеком, які у своїй чільній праці «Мамона та гонитва за імперією» намагаються обчислити реальну прибутковість імперської діяльності [5], чи переглядаючи давніші суперечки, як-от полеміку між Робінсоном і Галагером [6], чи вивчаючи розвідки з економіки залежності й глобального накопичення Андре Гюндер Франка та Саміра Аміна [7] очима літературних і культурних істориків, ми змушені запитати, що все це означає, скажімо, для інтерпрета-

чав переговори з Китаєм щодо статусу Гонконгу. «Нові Території», які передбачалося повернути Китаю, становили більшу частину британської колонії, тож британський уряд не бачив сенсу далі утримувати сам лише острів Гонконг. До того ж це могло спричинити політичні тертя між Китаєм і Британією. Тому за Спільною китайсько-британською декларацією 1984 р. до Китаю від 1997 р. переходила юрисдикція не лише над «Новими Територіями», а й над островом Гонконг, які приєднувалися на умовах «одна країна, дві системи».

ції вікторіанського роману, або французької історіографії, або величезної італійської опери, або німецької метафізики того самого періоду? З цього моменту ми вже не можемо ігнорувати імперію та імперський контекст нашого дослідження. Обговорюючи, як це робить О'Браєн, «пропаганду імперської експансії, [що] створила ілюзію безпеки й породила хибні сподівання, ніби великі прибутки накопичуватимуться у тих, хто інвестуватиме за її межі» [8], ми насправді говоримо про атмосферу, створену однією імперією й романами, расовою теорією й географічними спекуляціями, поняттям національної ідентичності й міським (чи сільською) рутинною. Вислів «хибні сподівання» відсилає до «Великих сподівань», «інвестувати за її межі» – до Джоєфи Седлі й Бекі Шарп¹², «створені ілюзії» – до «Втрачених ілюзій»¹³. Точки перетину між культурою та імперіялізмом надто очевидні.

Непросто пов'язати такі різні царини, продемонструвати роль культури в розростанні імперії, говорити про мистецтво, зберігаючи його унікальні здобутки і водночас окреслюючи його заангажованість, однак, на мою думку, ми повинні цього прагнути, ставлячи мистецтво в глобальний, земний контекст. На кону – територія й володіння, географія і влада. Все в історії людства обертається навколо землі. Це означає, що нам слід брати до уваги життєвий простір, але це означає й те, що люди планували *мати* більшу територію, а відтак мусили щось робити з її корінним населенням. На найпримітивнішому рівні імперіялізм – це міркування про землю, розселення на землі й контроль над землею, яка не твоя власність, а земля віддана, земля, на якій живуть і якою володіють інші. З різних причин це приваблює одних людей і здебільшого несе нечужинні вплиди для інших. Однак правда й те, що історики літератури, котрі вивчають, наприклад, творчість великого поета XVI сторіччя Едмунда Спенсера, не пов'язують його криваві плани щодо Ірландії – а він уявляв британську армію, яка по суті винищує місцеве корінне населення, – з його поетичними здобут-

¹² Герої роману «Ярмарок суєти» Вільяма Текеря.

¹³ Роман Опоре де Бальзака. Укр. переклад див.: Бальзак, Оноре де. Втрачені ілюзії. – К.: Дніпро, 1986. – 631 с.; або: Бальзак, Оноре де. Утрачені ілюзії. – К.: 1937. – 635 с.

ками чи з історією британського панування над Ірландією, що триває й дотепер.

Для цієї книжки я зосередився на реальних суперечках за землю і за населення цієї землі. Я намагався провести географічне розслідування історичного досвіду, пам'ятаючи про те, що Земля – це насправді один світ, у якому майже не існує порожніх, незаселених місць. Як ніхто не може існувати поза межами географії, так само ніхто не може бути зовсім вільним від боротьби за географію. Це складна й цікава боротьба, адже йдеться не тільки про солдатів і гармати, а й про ідеї, форми, образи та уявлення.

Багато людей і в так званому західному світі, або метрополії, і в «третьому», або колишньому колонізованому світі розуміють, що доба високого, або класичного імперіялізму, котрий досяг кульмінації в тому, що історик Ерик Гобсбавм так цікаво описав як «добу імперії», та більш-менш формально завершився демонтажем великих колоніальних структур після Другої світової війни, в той чи той спосіб має суттєвий культурний вплив на сьогодення. З різних причин вони відчувають нову потребу розуміння минулості *або неминулості* минулого, яка переноситься на сприйняття теперішнього й майбутнього.

В центрі такого сприйняття – майже ніким не опротестований факт: упродовж XIX сторіччя безпрецедентну владу, порівняно з якою влада Риму, Іспанії, Багдада чи Константинополя була свого часу куди менше грізною, сконцентрували Британія, Франція, а пізніше й інші західні країни, особливо Сполучені Штати. Двадцятье сторіччя довело «піднесення Заходу» до найвищої точки, а західна могутність дозволила імперським метрополійним центрам оволодівати територіями й підлеглими та акумулювати їх у гігантських масштабах. Ураховуючи, що 1800 року західні сили претендували на 55% земної поверхні, фактично маючи у володінні близько 35%, а до 1878 року цифра зросла до 67%, щорічний приріст земель становив 215 тисяч квадратних кілометрів. До 1914 року він виріс у приголомшливу цифру – 620 тисяч квадратних кілометрів. Європейські володіння: колонії, протекторати, домініони і співдружності, – складали майже 85% земної поверхні [9]. За всю історію людства жодне інше колоніальне утворення не мало такого розмаху, жодне не знало настільки тотального панування, жодне у владі

не контрастувало так із західною метрополією. В результаті, за словами Вільяма МакНіла у «Гонитві за владою», «як ніколи доки, світ був об'єднаним в одне взаємопов'язане ціле» [10]. Наприкінці XIX сторіччя в самій Європі навряд чи знайшовся б якийсь не зачеплений імперським існуванням куточок життя. Економіки ждали закордонних ринків, сировини, дешевої робочої сили й надзвичайно прибуткових земель, а оборонні й цивільнополітичні установи дедалі більше переймалися утриманням обширів віддалених територій і мас підпорядкованих народів. Західні держави, коли не змагалися – впритул і часами безжално – одна з одною за колонії (В. Г. Кірнан стверджує, що всі модерні імперії імітували одна одну [11]), наполегливо працювали над заселенням, межуванням, вивченням і, звісно ж, упрямлінням територій, які були під їхньою юрисдикцією.

У «Постанні Американської імперії» Ричард Ван Олстайн наголошує: досвід Америки від початку ґрунтувався на ідеї «імперіюму – домініону, штату чи суверенної держави, яка демографічно й територіально зростає, зміцнюючись у силі та владі» [12]. Довкола існували північноамериканські території, на які можна було претендувати і за які (з приголомшливим успіхом) можна було боротися; корінне населення, над яким можна було панувати, в різні способи його викорінюючи, різними методами вигібаючи; а коли держава досягла повноліття й здобула владу у своїй півкулі, з'явилися віддалені землі, котрі можна було означити як життєво важливі для інтересів Америки, куди можна було вторгтися і за які можна було битися, скажімо, Філіпіни, Кириби, Центральна Америка, берберійське узбережжя, частини Європи та Близького Сходу, В'єтнам, Корея. Цікаво, що дискурс ствердження американської особливості, альтруїзму і потенціалу був настільки впливовим, що «імперіялізм» – чи то як слово, чи як ідеологія – тільки нещодавно (і то дуже рідко) почали уживати стосовно культури, політики й історії Сполучених Штатів. Однак між імперською політикою та культурою існує на диво безпосередній зв'язок. Американське ставлення до американської «величі», до ієрархій народів і до небезпек інших революцій (Американська революція вважається унікальною й неповторюваною в умовах будь-якої іншої країни) [13] починається сталим, диктуючи (і затьмарюючи) імперські реалії, тоді як апологети американських інтересів за кордоном на-

полягають на американській невинності, правоті й боротьбі за свободу. Пайл, персонаж «Тихого американця» Грема Гріна, – безжально точно втілення цієї культурної формації.

Одначе для громадян Британії та Франції XIX сторіччя імперія перебувала у фокусі невимушеної культурної уваги. Самі лише британська Індія та французька Північна Африка відігравали неоціненну роль в уяві, економіці, політичному житті і соціальній тканині британського та французького суспільств. Називаючи такі імена, як Ежен Делякруа, Едмунд Берк, Раскін, Карлайл, Джеймс і Джон Стюарт Мілі, Кіплінг, Бальзак, Нерваль, Флобер чи Конрад, ми окреслюємо крихітний куточок реальності, набагато безкрайнішої, ніж могли охопити їхні таланти, навіть узяті разом. У віддалених володіннях цих двох імперських сил жили науковці й управлінці, мандрівники і торгівці, парламентарі, крамарі, письменники, мислителі, спекулянти, шукачі пригод, візіонери, поети та всі можливі покидьки й вигнанці, кожен із яких зробив свій внесок у формування колоніальної дійсності, що існувала в серці метрополійного життя.

У моїй праці термін «імперіялізм» означає практику, теорію та ставлення панівної метрополії, яка керує віддаленою територією. «Колоніялізм», котрий практично завжди є наслідком імперіялізму, – це насадження поселень на віддалених територіях. Цитуючи Майкла Дойла: «Імперія – це формальні чи неформальні стосунки, у яких одна держава контролює чинний політичний суверенітет іншого політичного суспільства. Цей контроль може досягатися за допомогою сили, політичної колаборації або економічної, соціальної чи культурної залежності. Імперіялізм – це всього-на-всього процес або політика встановлення чи підтримання імперії» [14]. У наш час власне колоніялізм переважно завершився. Імперіялізм, як побачимо далі, засидівся на своєму звичному місці – в загальнокультурній царині та у специфічних політичних, ідеологічних, економічних і соціальних практиках.

Ані імперіялізм, ані колоніялізм не є просто актами накопичення і надбання. Їх підтримують і, здається, навіть просувають подиву гідні ідеологічні формації, які містять уявлення про те, що певні території та народи *потребують* і шукають опанування; а також пов'язані з пануванням форми знання: лексика класичної імперської культури XIX сторіччя рясніє слова-

ми її поняттями на зразок «нижчі раси», «підлеглі раси», «другорядні народи», «залежність», «експансія», «владність». Уявлення про культуру прояснювалися, закріплювалися, критикувалися або відкидалися з огляду на імперський досвід. А щодо курйозної, однак, здається, прийнятної ідеї, висловленої сто років тому Дж. Р. Сілі (він стверджував, що деякі віддалені європейські імперські володіння спочатку здобувалися бездумно), то навіть найбагатшій уяві вона не прояснює суперечливості й гнучкості цих володінь, того, як систематизовано їх здобували й адміністрували, не кажучи вже про посилений контроль над ними та їхню явну присутність. Як зазначав у «Розкутому Прометейі» Дейвід Лендес, «рішення певних європейських сил... існувати “плантації”, себто перетворити свої колонії на безупинні підприємства, було, попри моральний аспект проблеми, важливим новаторством» [15]. Отже, наразі мене хвилює питання: як, отримавши первинний поштовх, здавалося б, незрозумілого походження й невідомої рушійної сили, ідея та практика створення імперії від Європи до далеких земель на кінець XIX сторіччя набула постійності й інтенсивності безупинного підприємства?

Першість Британської чи Французької імперії аж ніяк не заважає варту подиву модерну експансію Португалії, Іспанії, Голландії, Бельгії, Німеччини, Італії та – хоч і інакше – Росії та США. Росія, однак, здобула свої імперські землі майже винятково за рахунок сусідів. На відміну від Британії та Франції, які стрибнули на тисячі кілометрів від своїх кордонів на інші континенти, Росія ковтала всі землі й народи, що прилягали до її кордонів, які в такий спосіб розширювалися все далі й далі на схід і південь. Проте у випадку Британії і Франції велика відстань до привабливих територій викликала проєкцію далекосяжних інтересів. Саме вони в центрі моєї уваги, бо мені цікаво розглянути низку культурних форм і структур почування, породжених цією проєкцією, а ще тому, що закордонне панування – це той світ, у якому я виріс і живу досі. Американський і російський одночасний статус наддержав, який проіснував трохи менше ніж півсторіччя, має різну історію походження та відмінні імперські траєкторії. Існує кілька різновидів панування й реакції на нього, однак тема цієї книжки – саме «західне» домінування та опір, який воно викликає.

Очевидно, що в розширенні великих західних імперій надзвичайно важливу роль відігравали прибуток і сподівання на майбутній прибуток, на користь чого протягом сторіч свідчили принади спецій, цукру, рабів, кавчуку, опіюму, бавовни, олова, золота і срібла, а також інерція, інвестування в уже створені підприємства, традиція та ринок або інституційні чинники, які забезпечували роботу підприємств. Проте імперіялізм і колоніялізм – це не тільки ці чинники. Крім прибутку, існувала завжди актуальна й актуалізована відданість ідеям імперіялізму і колоніялізму. Це, з одного боку, уможливило прийняття порядними чоловіками й жінками тієї ідеї, що віддалені території та їхнє корінне населення *мусять* бути підкореними, а з іншого – так наснажувало метрополію, що ці порядні люди сприймали імперію як тривалий, майже метафізичний обов'язок керувати підлеглими, другорядними, менш розвиненими народами. Не варто забувати, що імперії майже не стикалися з внутрішнім опором, хоча досить часто вони поставали й підтримувалися за несприятливих, навіть не вигідних умов. Проблеми полягали не лише у величезних труднощах, що їх терпіли колонізатори: завжди існувала надзвичайно ризикована кількісна нерівність між малою купкою дуже віддалених від дому європейців і масами тубільного населення на власній території. Наприклад, в Індії до 1930-х років «лише 4 тисячі чиновників за допомогою 60 тисяч військовиків та 90 тисяч цивільних (переважно бізнесменів і духовенства) розквартирувалися в країні з 300-мільйонним населенням» [16]. Можна лише здогадуватися про те, яка сила волі, самовпевненість, навіть зухвальство потрібні були для підтримки такого стану справ. Проте, як побачимо з романів «Шлях до Індії»¹⁴ та «Кім», ці настрої принаймні не менш важливі, ніж кількість військовиків або чиновників чи мільйони фунтів, одержуваних Англією з Індії.

Імперська справа залежить від *ідеї існування імперії* (що, здається, дуже чітко зрозумів Конрад), тому культура найрізноманітнішими способами готується до неї. Тоді, своєю чергою, імперіялізм набуває певної зв'язності, здобуває низку досвідів і забезпечує присутність у культурі однаковою мірою і правителя, і підлеглого. Як завважив один проникливий сучасний до-

¹⁴ Роман Едварда Форстера, написаний 1924 року.

Між імпериалізму: «Модерний імперіалізм був поєднанням економічних елементів, сліди яких можна знайти в кожній історичній спосі. Можливо, основні причини цього явища (разом з причинами війни) треба шукати не так у матеріальних потребах, як у тривожному напруженні суспільств, викривлених класовою нерівністю, напруженні, що відбивається у викривлених обличчях в людських головах» [17].

Видатний консервативний історик імперії Д. К. Філдгавз вводить гостру ознаку того, наскільки вирішальним був момент підображення і розвитку в імперській культурі чинників порушув, нерівності й несправедливості, притаманних суспільству самої метрополії: «Основою імперської влади була внутрішня настанова колоніста. Прийняття ним субординації в позитивному сенсі його спільних із материнською країною інтересів чи внаслідок неспроможности вигадати альтернативу забезпечувало тривкість імперії» [18]. Філдгавз говорить про білих колоністів в обох Америках, проте його загальна теза ширша: тривкість імперії живилася з обох сторін – правителів і віддалених підданців, кожна з яких, своєю чергою, мала власну низку інтерпретацій спільної історії зі своєї позиції, з власним історичним сенсом, власними емоціями і традиціями. З колоніального минулого своєї країни пам'ять сьогодення алжирського інтелектуала прискіпливо відбирає такі події, як французькі військові напади на мирні поселення, мовчання ув'язнених під час війни за незалежність, радість від набуття незалежності 1962 року. Для його ж французького колеги, котрий міг брати участь в алжирській кампанії або чия родина жила в Алжирі, історія Алжиру приправлена гіркотою від його «втрати», а французька колонізаційна місія з її школами, майже розпланованими містами і приємним життям має позитивне забарвлення, очевидно, навіть із відчуттям того, що «порухніжки порядку» й комуністи зруйнували ідилію стосунків між «нами» і «ними».

Доба високого імперіалізму XIX сторіччя великою мірою завершилася: після Другої світової війни Британія та Франція відмовилися від своїх найкращих володінь, багато менших держав теж позбулися своїх віддалених домініонів. Проте, знову нагадує слова Томаса Стернза Еліота, хоч та доба й мала свою власну ідентичність, значення імперського минулого на ній повністю

не замикається. Воно увійшло в життя сотень мільйонів людей як спільна пам'ять та доволі суперечлива тканина культури, ідеології й політики і досі чинить величезний тиск. Франц Фанон казав: «Ми повинні категорично відмовитися від ситуації, в яку нас намагаються загнати західні країни. Знявши свої прапори й поліцейські загони з наших територій, колоніялізм та імперіялізм не сплатили своїх рахунків. Упродовж сторіч [чужоземні] капіталісти поводитися в слаборозвиненому світі не краще, ніж злочинці» [19]. Ми повинні критично оцінити ностальгію за імперією та злість і обурення, які вона викликає в тих, над ким панувала, уважно поглянути і скласти цілісне уявлення про культуру, що підживлювала почуття, думки і передусім уяву імперії. Ми також повинні спробувати збагнути гегемонію імперської ідеології, яка під кінець XIX сторіччя остаточно вкоренилася в тих культурах, чий найменш гідні жалю риси ми й досі уславлюємо.

На мій погляд, у нашій теперішній критичній свідомості існує доволі серйозна прогалина. Через неї ми витрачаємо масу часу, скажімо, на розробку естетичних теорій Раскіна і Карлайла, не звертаючи уваги на той авторитет, яким їхні ідеї автоматично наділяли підпорядкування нижчих народів і колоніальних територій. Або візьмемо інший приклад: якщо ми не зрозуміємо, як великий європейський реалістичний роман досягнув однієї зі своїх головних цілей – майже непомітно підтримувати згоду суспільства на закордонну експансію, згоду на те, що, за словами Дж. А. Гобсона, «егоїстичні сили на чолі Імперіялізму повинні використовувати захисні кольори ... безкорисливих рухів» [20], себто філантропії, релігії, науки й мистецтва, – то неправильно витлумачимо важливість культури та її резонанс в імперії і тоді, і тепер.

Це в жодному разі не означає огульне засудження й закидання критичними епітетами європейського або загалом західного мистецтва й культури. Аж ніяк. Я хочу дослідити, як відбувалися імперіялістичні процеси поза рівнем економічних законів і політичних рішень і як завдяки схильності, владі впізнаваних культурних формацій, тривалому укріпленню позицій в освіті, літературі, музиці та візуальному мистецтві вони проявлялися на іншому, дуже важливому рівні – на рівні національної культури, що її ми намагаємося стерилізувати як галерею незмінних інтелектуальних монументів, не заплямованих жодними земни-

ми зв'язками. Непримирувану позицію з цього питання займав Вільям Блейк. «У Підґрунті Імперії лежать Мистецтво і Наука. Усуňte їх, Скиньте їх – і Не стане Імперії. Імперія йде слідом за Мистецтвом, а не навпаки, як вважають Англіїці», – пише він у своїх коментарях до «Трактатів» Джошуа Рейнолдса [21].

Який у такому разі зв'язок між переслідуванням національно-імперських цілей і загальнонаціональною культурою? Сучасний інтелектуальний і академічний дискурс намагається відокремити і розділити їх: більшість науковців – вузькі спеціалісти; більшість фахових розвідок присвячено цілком автономним темам, приміром, індустріальному вікторіанському романові, французькій колоніальній політиці в Північній Африці тощо. Я віддавна наполягаю на тому, що подрібнення і розмноження сфер діяльності та спеціалізацій суперечить розумінню цілісності, коли предметом обговорення є все: персонаж, тлумачення й напрям або тенденція культурного досвіду. Випустити з поля зору або знехтувати національним чи міжнародним контекстом, скажімо, в дикенсівському зображенні бізнесменів вікторіанської доби, або ж зосередитися лише на внутрішньому зв'язку їхніх ролей у його романах означає втратити істотний зв'язок між його літературою та історичною дійсністю. І розуміння цього зв'язку не редукує і не зменшує цінності цих романів як мистецьких творів: навпаки, вони *ще* цікавіші і *ще* цінніші як твори мистецтва якраз із огляду на їхню *приземленість*, на складні зв'язки з їхнім реальним оточенням.

На початку роману «Домбі та син» Дикенс намагається підкреслити, наскільки для Домбі важливе народження сина. «Адже землю створено, щоб Домбі і Син могли на ній торгувати, сонце і місяць – щоб світили їм. Річки потекли і моря простерлись, щоб було де плавати їхнім кораблям. Веселка обіцяла їм гарну годину. Вітри тільки або сприяли, або перешкождали. Ірки та планети оберталися на орбітах, щоб не зрушився світ, центром якого був торговельний дім “Домбі і Син”. Загальноживані скорочення набували для містера Домбі іншого змісту й стосувалися лише їхньої фірми: A. D. було вже не Anno Domini, а Anno Dombei... і Сина» [22].

Роль цього уривка очевидна – це опис самовпевненої зарозумілості Домбі, його нарцисичного самозабуття, його репресивного ставлення до свого щойно народженого дитяти. Од-

нак варто також запитати, як Домбі міг подумати, що всесвіт і час існують для того, аби він торгував? Ми також мусимо побачити в цьому уривкові (котрий зовсім не центральний у романі) припущення, властиве британським письменникам 40-х років XIX сторіччя, ніби це був, за словами Реймонда Вільямса, «вирішальний період, коли формувалася і виражалася свідомість нового цивілізаційного етапу». Але чому в такому разі Вільямс описує «цю трансформаційну, визвольну й загрозливу добу» [23] без жодних згадок про Індію, Африку, Близький Схід і Азію, адже саме на них, як іронічно показав Дікенс, поширилося і відбилося трансформоване британське життя?

Вільямс великий критик, чії праці я високо ціную і з яких я багато користав, однак я відчуваю певну обмеженість у його міркуваннях про англійську літературу як таку, що стосується головно Англії. Ця ідея була центральною в його працях, так само як у працях більшості науковців і критиків. До того ж науковців, котрі пишуть про романи, працюють майже без винятку з ними (щоправда, Вільямс якраз не з таких). Подібні звички, як на мене, формує впливове, хоча й неточне, уявлення про те, що літературний твір – це автономне утворення. Натомість у цій своїй розвідці я намагатимуся показати, що література сама постійно відсилає до себе як до такої собі учасниці європейських закордонних кампаній, тим самим створюючи те, що Вільямс називає «структурами почування», які підтримують, розвивають і консолідують практику імперії. Звісно, Домбі – це не сам Дікенс, ані вся англійська література, але спосіб, у який Дікенс виражає егоїзм Домбі, не лише воскрешає та висміює, а й напряду залежить від старих добрих дискурсів імперської вільної торгівлі, етосу британського меркантилізму та його відчуття майже необмежених можливостей для комерційного просування за кордоном.

Ці питання не треба відокремлювати від нашого розуміння роману XIX сторіччя, так само як літературу не можна відрубати від історії й суспільства. Позірна автономія мистецьких творів приписує їм щось на зразок окремішности, яка, на мою думку, накладає марудні обмеження, категорично їм невластиві. Однак я навмисне утримуюся від плекання цілковито завершеної теорії зв'язку між літературою і культурою, з одного боку, та імперіялізмом – з другого. Натомість я сподіваюся,

Що ці зв'язки проступлять у своїх конкретних місцях у різноманітних текстах разом зі своїм оточенням – імперією, з яким можна налагоджувати стосунки і яке можна осмислювати, розширювати та критикувати. Ні культура, ні імперія нім не є інертними, тому зв'язки між ними як між історичними досвідами динамічні й складні. Моя засаднича мета – це не відокремлення, а пов'язування. У ньому я зацікавлений через головну філософську й методологічну причину: культурні форми гібридні, різнорідні, змішані і прийшов час, коли культурна мінліва мусить переглянути їхні зв'язки з дійсністю.

2. Образи минулого – чисті й нечисті

Наприкінці ХХ сторіччя майже повсюдно існувало загальне усвідомлення кордонів між культурами та поділів і відмінностей, які не лише дозволяють розрізнити ці культури, а й уможливають наше бачення того, наскільки культура є штучно створеною структурою влади та співучасті – милосердною до того, що вона охоплює, об'єднує та обґрунтовує, жорсткішою до того, що відкидає і понижує.

На мій погляд, усі національно визначені культури прагнуть незалежності, впливу і панування. У цьому схожість британської і французької, японської та індійської культур. Парадоксально, але водночас сьогодні ми як ніколи усвідомлюємо чудернацьку гібридність історичного й культурного досвідів, їхню дотичність до багатьох, часто суперечливих досвідів і царин, розуміємо, що вони перетинають національні кордони і позбавляють каральні дії їхньої простої догми й гучного патріотизму. Не будучи унітарними, монолітними чи автономними утвореннями, культури насправді сприймають більше «зовнішніх» елементів, неподібностей і відмінностей, ніж свідомо відкидають. Хто в теперішній Індії або Алжирі може упевнено відділити британський або французький компонент минулого від реалій сьогодення? Хто в Британії або Франції може чітко окреслити британський Лондон чи французький Париж, що не знали впливу Індії або Алжиру?

Це не ностальгійно-академічні чи теоретичні питання. Вони мають важливі соціальні й політичні наслідки, в чому можна переконатися за кілька коротких екскурсів у такі міста. І в Лон-

доні, і в Парижі проживає дуже багато іммігрантів із колишніх колоній, які, своєю чергою, мають у повсякденному житті суттєвий осад британської або французької культури. Проте це очевидні речі. Візьмемо складніший приклад – загальноприйняті уявлення про класичну грецьку античність або про традицію як детермінанту національної ідентичності. Дослідження Мартина Бернала («Чорна Атена») та Ерика Гобсбаума й Теренса Рейнджера («Винайдення традиції») наголошують надзвичайний вплив теперішніх прагнень і планів на сконструйовані нами чисті (навіть очищені) образи добірного, генеалогічно придатного минулого, з якого ми вилучили небажані елементи, сліди й наративи. Скажімо, за Берналом, витоки грецької цивілізації спочатку знаходили у єгипетській, семітській та багатьох інших південних і східних культурах, а впродовж XIX сторіччя її переробили на «арійську», очистивши від семітського й африканського коріння або приховавши його. Самі ж грецькі автори відкрито визнавали мішане минуле своєї культури, тому європейські філологи в інтересах аттичної чистоти взяли на озброєння ідеологічну навичку мовчки оминати незручні уривки [24]. (Можна також пригадати, що лише в XIX сторіччі європейські історики, які вивчали хрестові походи, *перестали* посилатися на канібалізм серед франкських лицарів, хоча поїдання людської плоти відкрито згадується у хроніках хрестових походів.)

Не тільки уявлення про Грецію, так само образ європейської влади сформувався і закріпився впродовж XIX сторіччя. Хіба можна було здійснити це в інший спосіб, окрім як сфабрикувати ритуали, церемонії і традиції? Саме такий аргумент висуюють Гобсбаум, Рейнджер та інші автори «Винайдення традиції»¹⁵. В часи, коли старі нитки й переплетіння, які зсередини зв'язували домодерні суспільства, почали обтріпуватися, а соціальний тиск управління численними віддаленими територіями й чималими новими внутрішніми землями зростав, європейські панівні еліти відчули нагальну потребу здійснити проєкцію своєї влади в минуле, в такий спосіб даруючи їй історію й легітимність, що ними могли наділити тільки традиція і довговічність. Наприклад, 1876 року королеву Вікторію проголо-

¹⁵ Укр. переклад див.: Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

сили імператрицею Індії. Коли її намісник, лорд Літон, прибув туди з візитом, по всій країні й на великому Імперському зібранні в Делі його вітали й ушановували, влаштовуючи на честь імператриці «традиційні» збори та урочисті прийняття (дурбари), ніби її правління передусім залежало не від могутності й одно-стороннього указу, а від вікових традицій [25].

Подібні конструкти вибудовувала й інша сторона, тобто бунтівні «тубільці», щодо свого доколоніального минулого. Наприклад, під час війни за незалежність Алжиру (1954–1962) процес деколонізації стимулював алжирців і мусульман створювати образи своєї уявної ідентичності до французької колонізації. Ця стратегія проймає висловлювання і твори більшості національних письменників доби боротьби за незалежність або за визволення в усьому колоніальному світі. Я хочу підкреслити мобілізуючу силу цих образів і традицій, а також їхню вигаданість або принаймні романтичну, фантастичну забарвленість. Згадаймо, що Сйтс робить для ірландської минушини з її Кухулінами й величними династіями, котрі дають націоналістичній боротьбі об'єкт для відродження й замилювання. У постколоніальних національних державах роль таких сутностей, як кельтський дух, неґритюд¹⁶ або іслам, цілком зрозуміла: вони дотичні не лише до місцевих маніпуляторів, які, зокрема, використовують їх для прикриття своїх сучасних невдач, корупції і тиранії, а й до вишикуваних у бойовому порядку імперських контекстів, із яких вони походять і які їх потребували.

Хоча більшість колоній виборола свою незалежність, імперське ставлення, яке лежало в основі імперського завоювання, переважно існує й досі. 1910 року французький прибічник колоніалізму Жюль Арман казав: «Тоді слід визнати за принцип і підправну точку той факт, що ієрархія рас і цивілізацій існує і що ми належимо до вищої раси й цивілізації, але все ж таки визнати, що вищість, хоч і надає права, накладає й суворі обов'язки. Переконаність у власній вищості – не просто механічній, економіч-

¹⁶Фр. *négritude* – (букв.) характерні особливості неґритянської раси. Національно-культурний рух, започаткований франкомовними чорношкірими інтелектуалами в середині ХХ сторіччя; його чільні ідеологи – Леопольд Сенґор та Еме Сезер. Основа цього руху – ідея культурної єдності чорношкірого населення планети, попри географічні, мовні та інші бар'єри.

ній і військовій, а саме моральній вищості – узаконює завоювання тубільного населення. Вона лежить в основі нашої гідності й нашого права керувати рештою людства. Матеріальний аспект влади – тільки засіб для досягнення цього» [26].

Твердження Армана – предтеча нинішньої полеміки про вищення західної цивілізації над рештою світу, найвищої цінності суто західної гуманітаристики, звеличеної консервативними філософами на зразок Алана Блума, сутнісної нижчості (й загрози) незахідної людини, проголошеної ідеологічними орієнталістами, японофобами та критиками «тубільного» регресу в Африці й Азії, – містить приголомшливе провіщення.

Отже, вплив минулого на культурні ставлення сьогодення важливіший за самé минуле. З причин, почасти залежних від імперського досвіду, старий поділ на колонізатора й колонізованого знову виник у формі так званих північно-південних стосунків. Це викликало захисні реакції, різноманітні риторичні й ідеологічні зіткнення та ледь стримувану ворожість, що з великою ймовірністю може спричинити (а деінде вже й спричинило) спустошливі війни. Чи існують шляхи переосмислення імперського досвіду, які, не поділяючи його термінів подрібнення, дозволяли б натомість змінити наше розуміння і минулого, і теперішнього, і наше ставлення до майбутнього?

Варто розпочати з характеристики найзагальніших способів того, як ставляться до заплутаної й різнобічної спадщини імперіялізму не лише ті, хто покинув колонії, а й ті, хто був там від початку і залишився, тобто корінне населення. Вочевидь, в Англії багато людей відчують докори сумління або шкодують про індійський досвід своєї нації, але є й немало таких, хто сумує за старими добрими часами, хоча цінність цих часів, причина їхнього завершення, а також ставлення цих людей до тубільного націоналізму – це нерозв'язані й досі дражливі питання. Особливо це стосується ситуацій, які зачіпають міжрасові стосунки, як-от криза, спричинена публікацією «Сатанинських віршів» Салмана Рушді й подальшою фетвою – закликком стратити автора, виголошеним аятолою Хомейні.

Проте і в країнах «третього світу» дискусії з приводу колонізаторських практик та імперіялістичної ідеології, яка їх підживлювала, надзвичайно активні й різноманітні. Чимало людей вірять, що, попри всю свою гіркоту й принизливість, досвід, який

Іх фіктивно поневолив, приніс також переваги у вигляді ліберальних ідей, національної самосвідомості й нових технологій. І, здається, з часом це зробило імперіялізм куди менше неприємним. Інші в постколоніальну добу осмислюють минуле колоніялізму задля кращого розуміння складностей сьогодення в нових незалежних державах. Про справжні проблеми демократії, розвитку й подальшої долі цих країн свідчить державне переслідування інтелектуалів, які насмілюються публічно діяти і пропагувати свої ідеї: в Пакистані – Екбаль Ахмад і Фаїз Ахмад Фаїз, у Кенії – Нгугі ва Тіонго або в арабському світі – Абдельрахман ель Муніф. Страждання цих визначних мислителів і митців не похитнули їхні безкомпромісні переконання і не пом'якшили їхні суворі покарання.

Ані Муніф, ані Фаїз, ані Нгугі чи ще хтось, схожий на них, не мали ненависти до насадженого колоніялізму або до імперіялізму, який стояв за ним. Парадоксально, але і Захід, і чинна влада їхніх суспільств почули їх лише частково. З одного боку, чимло західних інтелектуалів сприйняли їх як належних минулому Єремій, котрі засуджують лиха колишнього колоніялізму. З другого боку, уряди Саудівської Аравії, Пакистану й Кенії поставилися до них як до агентів зовнішніх сил, які заслугоували на ув'язнення або вигнання. Трагедія такого досвіду, як і багатьох інших постколоніальних досвідів, полягала в нечисленності спроб розібратися з поляризованими, радикально нерівними стосунками, що їх кожна сторона пам'ятає по-своєму. В метрополійному й екс-колонізованому світах сфери, точки напруження, порядки денні та спільноти громадян збігаються тільки почасти. На цей момент невеличкий простір, який уважається спільним, не породжує нічого, крім так званої «риторики обвинувачення».

Спочатку я хочу розглянути наявну дійсність інтелектуальних теренів, як спільних, так і розбіжних в постімперському публічному дискурсі, особливо спиняючись на тому, що в цьому дискурсі породжує й підтримує риторику і політику обвинувачення. Далі, використовуючи погляди й методи того, що можна означити як порівняльне вивчення літератури імперіялізму, я розгляну, як переосмислене й переглянуте постімперське інтелектуальне ставлення може розширити простір, спільний для метрополійного та колишнього колонізованого суспільства.

Контрапунктово переглядаючи різні досвіди, ніби перебираючи те, що я називаю переплетеними й взаємонакладними історіями, спробую сформулювати альтернативу і політиці обвинувачення, і ще деструктивнішої політиці конфронтації та ворожечі. Так може виникнути цікавіший спосіб секулярного тлумачення, загалом вартісніший, ніж засудження минулого, оплакування його завершення, ніж ще безперспективніша (через свою жорстокість, надзвичайну легкість і привабливість) ворожечна між західними й незахідними культурами, яка спричиняє кризи. Світ замалий і занадто взаємозалежний, щоби пасивно за всім цим спостерігати.

3. Два бачення у «Серці темряви»

Панування та нерівний розподіл влади й багатства – споконвічні риси людського суспільства. Проте в сьогоденнішому глобальному контексті їх можна витлумачити як причетні до імперіялізму, до його історії, його нових форм. Нації сучасної Азії, Латинської Америки й Африки політично незалежні, але в багатьох аспектах вони залишаються так само підлеглими й залежними, як і за часів прямого правління європейських держав. З одного боку, це наслідок завданих самими собі ран. Критики штабу В. С. Найпола зазвичай кажуть: нехай *вони* (і всі знають, що «вони» означає кольорові, чурки, нігери) самі себе звинувачують у тому, ким «вони» є, і не треба розводитися про спадщину імперіялізму. З іншого боку, безоглядне обвинувачення європейців у негараздах сьогодення навряд чи становить реальну альтернативу. Нам варто розглянути ці питання як мережу взаємозалежних історій. Придушувати ці історії було би безглуздою помилкою, проте зрозуміти їх корисно й цікаво.

Це нескладно збагнути. Якщо, сидячи в Оксфорді, Парижі чи Нью-Йорку, ви казатимете арабам або африканцям, що вони належать до засадничо слабкої і невідроджуваної культури, вам навряд чи вдасться їх переконати. Навіть якщо ви їх переможете, то, попри вашу очевидну силу й багатство, вони не визнають вашої присутності вишости або права керувати ними. Історія цієї безвиході проходить через усі колонії, де спочатку білим панам опору не чинили, але зрештою вигнали їх геть. Звисяжні тубільці, навпаки, досить швидко зрозуміли, що Захід їм

потрібний і що ідея *повної* незалежності – це націоналістична вигадка, створена переважно тими, кого Фанон називає «націоналістичною буржуазією». Вона, своєю чергою, часто керує новими країнами, встановлюючи там бездушну експлуатаційну тиранію, схожу на тиранію колишніх панів.

Отже, наприкінці ХХ сторіччя імперський цикл попереднього сторіччя певним чином сам себе відтворює, хоча на сьогодні вже немає ані великих білих плям, ані рухомих погранич, ані нових привабливих місцин для колонізації. Ми живемо в одному глобальному середовищі з численними екологічними, економічними, соціальними й політичними тисками, що розривають його ще не проінтерпретовану тканину, яку ми погано собі уявляємо і слабо розуміємо. Будь-хто свідомий цієї цілісності занепокоїться тим, що егоїстичні й вузькі інтереси – патріотизм, шовінізм та етнічна, релігійна й расова ненависть – можуть насправді призводити до масової деструктивності. Світ уже просто не може собі цього дозволити.

Не треба робити вигляд, ніби моделі гармонійного світового порядку вже в нас у кишені. Так само нещиро було би вважати, що ідеї миру й спільноти мають великі шанси в ситуації, коли агресивне сприйняття «життєвих національних інтересів» або необмеженого суверенітету спонукає владу до активних дій. Сутичка Сполучених Штатів з Іраком та напад Іраку на Кувейт заради нафти – очевидні приклади. Дивно, що ці доволі паївні думки й учинки досі беззастережно й некритично приймаються, переважають у системі освіти та знову й знову повторюються у вихованні наступних поколінь. Усіх нас учать шанувати свою націю й захоплюватися своїми традиціями, непохитно боронити її інтереси, не зважаючи на інші суспільства. Новий і, на мою думку, страхітливий трайбалізм подрібнює суспільства, роз'єднує народи, сприяє жадібності, кривавим конфліктам та банальним утвердженням меншинної етнічної чи групової окремішності. Замало часу присвячено навіть не «вивченню інших культур» (який безглуздо розпливчастий вислів), а вивченню мапи взаємодій, дійсного й переважно ефективного щоденного та навіть щохвилинного руху між державами, суспільствами, групами й ідентичностями.

Ніхто не втримає в голові цілу цю ману. Саме тому географію імперії та різнобічний імперський досвід, який лежить у її

підґрунті, варто спочатку розглянути через кілька характерних конфігурацій. Передовсім, озираючись на XIX сторіччя, бачимо, що поштовх до імперії насправді зібрав більшість земель під владою жменьки держав. Аби хоч трохи зрозуміти, що це значить, я пропоную поглянути на специфічний набір багатих культурних свідчень, які оживляють і оприявнюють взаємодію між Європою або Америкою, з одного боку, та імперіялізованим світом, з другого боку, як досвід для обох сторін зустрічі. Проте перш ніж перейти до цього історичного й систематичного перегляду, підготуймося: подивимося на залишки імперіялізму в сучасних культурних дискусіях – залишки насиченої, цікавої історії, яка парадоксальним чином водночас глобальна і локальна. Це також свідчить на користь живучості імперського минулого, що з дивовижною інтенсивністю провокує аргументи й контраргументи. Ці сучасні нам сліди минулого в сьогоденні завжди напохваті, тому вони вказують шлях до вивчення історій (множина вжита навмисно), створених імперією. Не лише історій білого чоловіка і білої жінки, а й історій небілих людей, чії землі й саме існування були в центрі уваги, навіть коли їхніми вимогами нехтували або ж відкидали їх.

Одна з важливих сучасних дискусій з приводу залишків імперіялізму, а саме про способи репрезентації «тубільців» у західних мас-медіях, ілюструє тривку взаємозалежність і взаємонакладність цих історій. Це вочевидне не лише зміст дискусії, а навіть її форма, не лише те, що говорить, а й те, як, ким, де і для кого. Це питання варте ретельнішого дослідження, але воно вимагає й неабиякої самодисципліни, адже стратегії конфронтації надзвичайно розвинені, спокусливі й завжди під рукою. 1984 року, задовго до появи «Сатанинських віршів», Салман Рушді констатував потік фільмів і статей про Британський Радж, аж до телесеріалу «Перлина британської корони» та екранізації Девідом Ліном «Шляху до Індії». Рушді завважив, що ностальгія, відроджена теплими спогадами про британське правління в Індії, збіглася з Фолклендською війною, а «хвиля ревізіонізму стосовно Раджу, прикладом чого став величезний успіх цих художніх вигадок, – це мистецький відповідник хвилі консервативних ідеологій, яка накрила сучасну Британію». Критики відреагували на те, що вони вважали публічним ниттям і ремствуваннями Рушді, цілковито зневаживши

Цього головну ідею. А Рушді цілив далі. Він намагався влучити в інтелектуалів, яких більше не стосувалося блискуче означення Джорджа Орвела: місце інтелектуала в суспільстві – і всередині кита, і поза ним¹⁷. За словами Рушді, сучасність «безкитова, це світ без тихих закутків, [де] не існує легкої втечі від історії, від галасу, від жажливої метушні» [27]. Проте головною думкою Рушді була не та, яку підхопили й заходилися дискутувати. Навпаки, головним питанням до обговорення було: чи насправді справи у «третьому світі» після звільнення колоній не занепали і чи не краще було б дослухатися до поодиноких (від себе додає – на щастя, дуже поодиноких) інтелектуалів із «третього світу», які мужньо списують чималу частку своїх теперішніх тираній, варварства й деградації на власні історії, досить непривабливі до колоніялізму й так само невідрадні після нього. Отже, в *такому* разі краще нещадна чесність В. С. Найпола, ніж абсурдна поза Рушді.

З настроїв, які викликав випадок Рушді¹⁸ – й одразу, й пізніше, – можна зробити висновок, що на Заході багатьом урвався терпець. Після В'єтнаму й Ірану – завважмо, що ці позначки зазвичай уживають для нагадування і про внутрішні американські травми (студентські заворушення 1960-х, громадська агонія у справі заручників у 1970-х), і про міжнародний конфлікт та «програш» В'єтнаму й Ірану радикальним націоналізмам, – постала потреба захищати кордони. Західну демократію було побито, і, хоча фізична шкода була заподіяна за кордоном, залишалося відчуття того, що Джимі Картер одного разу досить дивно назвав «взаємними порушеннями». Це відчуття, своєю чергою, призвело до переосмислення Заходом цілого процесу деколонізації. Хіба ж не «ми», підказували Заходові ці нові висновки, дали «їм» прогрес і модернізацію? Чи ж не забезпечили ми їм порядок і стабільність, яких вони відтоді не можуть собі забезпечити самі? Чи не було це грубою, недоречною помилкою –

¹⁷ Ідеться про есеї Джорджа Орвела «В череві кита» (1939). За Орвелом, червоно кита дає надійний притулок тим, хто відмовляється боротися з добою, в якій «свободу думки визнано смертним гріхом, аж доки її не буде перетворено на позбавлену сенсу абстракцію».

¹⁸ Мається на увазі публікація «Сатанинських віршів» і наступна фетва аятоли Хомейні.

вірити в їхню здатність бути незалежними? Адже це призвело до появи бокас і амінів, чиїми інтелектуальними відповідниками є люди на зразок Рушді. Чи не варто нам було притримати колонії і зберегти контроль над підлеглими та вторинними расами, залишаючись вірними нашим цивілізаційним обов'язкам?

Я розумію, що попереду відтворене мною – радше карикатура, а не реальна картина. Менше з тим, вона досить неприємно нагадує сказане багатьма людьми, хто вважав себе речником Заходу. Схоже, скепсису щодо того, чи існує насправді якийсь монолітний «Захід» поза низкою всеохопних узагальнень цілого экс-колоніального світу, майже не помітно. Перехід до сутностей і узагальнень супроводжувався зверненням до уявленої історії західних пожертв і подарунків із подальшою ганебною низкою невдячних укусів щедрої «західної» руки. «Чому після всього, що ми для них зробили, вони такі невдячні?» [28]

Як легко запхати величезну історію в простеньку формулу знехтуваної щедрості! Відкинуто й забуто розорені колоніальні народи, які впродовж сторіч існували в системі спрощеного судочинства, під нескінченним економічним гнітом, мирилися зі спотворенням свого соціального й приватного життя та беззахисним підпорядкуванням, що їх причиною була незмінна європейська вищість. Самі лишень мільйони африканців, проданих у рабство, – неймовірна ціна підтримки цієї вищості. Проте найчастіше відкидаються саме незліченні сліди, які надзвичайно багата на події і жорстока історія колоніального вторгнення хвилина за хвилиною, година за годиною залишала в життях людей і спільнот по обидва боки колоніального розділу.

Варто зауважити, наскільки узагальнювальна форма притаманна схожому сучасному дискурсові, який виражає вищість і навіть абсолютну центральність Заходу, наскільки всеохопні його ставлення й жести, як багато він у себе не допускає (навіть залучаючи, стискаючи і об'єднуючи). Раптом ми розуміємо, що нас відкинуто назад у часі, в кінець XIX сторіччя.

На мою думку, таке імперське ставлення чудово відбилося в складній і багатій наративній формі великої повісти Конрада «Серце темряви», написаної між 1898 і 1899 роками. З одного боку, оповідач, Марлов, визнає трагічність тієї безвиході, в якій перебуває будь-яке мовлення: «...передати світовідчуття будь-якого фрагмента свого існування, що саме воно робить

Його правдивим, передати його сенс, його приховану та наскрізьну сутність неможливо... Ми живемо, як мріємо, – на самоті» [29]. А з другого боку, у власному нездоланному наративі подорожі в африканські нетрі до Курца Марлову вдається-таки передати дивовижну силу Курцевого африканського досвіду. Своєю чергою, цей наратив безпосередньо пов'язаний із рятівною силою, а також з втратами й жахами європейської місії в темному світі. Все, що втратила, замовчала або просто вигадали надзвичайно захоплива оповідь Марлова, компенсує історичну рушійна сила наративу, темпоральний рух уперед – з відсутніми, описами, захопливими зустрічами тощо. У наративі подорожі до Центральної станції Курца, чийм інформатором і авторитетом він тепер стає, сам Марлов рухається вперед-назад по спіралі. Так само під час його подорожі до верхів'я річки епізодично підхоплює основний потік, спрямований до того, що він називає «серцем Африки».

Зустріч посеред джунглів із клерком у неправдоподібно білому костюмі, а пізніше з напівбожевільним арлекіноподібним росіянином, якого так зворушили Курцові подарунки, змушує його на кілька абзаців відхилитися від головної оповіді. Проте шасаднича Марловова незавершеність, його ухиляння, химерні медитації над власними почуттями й ідеями, власне, і становлять безжальний перебіг подорожі, яка, попри численні перешкоди, долає джунглі, час і проблеми й доходить до самого осердя всієї справи – Курцової імперії торгівлі слоновою кісткою. Конрад хоче показати нам, що велика грабіжницька пригода Курца, подорож Марлова до верхів'я річки та й сам наратив пронизані спільною темою – демонстрацією європейської влади й волі в Африці (або над нею).

Від інших колоніальних письменників, його сучасників, Конрада відрізняє те, що з причин (почасти пов'язаних із колоніалізмом), які перетворили його, польського емігранта, на нійманця імперської системи, він був цілком свідомим того, що робив. Отже, як і інші його твори, «Серце темряви» не може бути лише прямолінійним переказом подорожі Марлова. Це також драматизація самого Марлова, колишнього мандрівника колоніальними землями, який розповідає свою історію групі британських слухачів у певний час у певному місці. Ця група складалася переважно з ділків – у такий спосіб Конрад наголошує

на тому, що впродовж 1890-х років бізнес імперії (колись авантюрна і здебільшого індивідуалістична справа) перетворився на імперію бізнесу. (Варто зауважити, що приблизно тоді само Гелфорд Мекіндер, дослідник, географ і ліберальний імперіяліст, виступав із серією лекцій про імперіялізм у Лондонському інституті банкірів [30]. Можливо, Конрад знав про це.) Хоча мало не деспотичний тиск нарративу Марлова залишає виразне відчуття невідворотності вищої історичної сили імперіялізму, сили системи, яка репрезентує і промовляє за все у своїх володіннях, Конрад показує нам, що ця розповідь Марлова випадкова, розіграна для низки британських слухачів-однодумців і обмежена до цієї ситуації.

Однак ані Конрад, ані Марлов не розкривають нам повну картину того, що існує *по той бік* завойовницьких настроїв, утілених у Курцові, Марлові, колі слухачів на борту «Нелі» та Конрадові. Тобто мені йдеться про те, що «Серце темряви» – впливовий твір, бо його стратегія й естетика, так би мовити, імперіялістичні. А в останніх роках XIX сторіччя це правило й за естетику, і за стратегію, і навіть за епістемологію – неминучу й невідворотну. Адже якщо ми справді не можемо досягнути чийсь досвід, а відтак мусимо залежати від агресивного авторитету влади на зразок тієї, яку має Курц, біла людина в джунглях або Марлов, іще одна біла людина й наратор, немає сенсу шукати інші, неімперіялістичні альтернативи. Система просто усунула їх, зробивши чимось немислимим. Зацикленість, абсолютна закритість твору не тільки естетично, а й логічно неприступна.

Конрад свідомий того, що оповідь Марлова вміщено у нарративі, а тому дозволяє нам, зрештою, зрозуміти й те, що цей імперіялізм, зовсім не придушуючи власну історію, відбувався й окреслювався ширшою історією – історією, яка починалася відразу за межами вузького кола європейців на борту «Нелі». Проте ці землі, здавалося, ніхто не населяв, отож і Конрад залишив їх безлюдними.

Враховуючи, яка неєвропейськість була тоді доступна Конрадові чи Марлову, Конрад, вочевидь, не міг би використати Марлова для репрезентації чогось іншого, ніж імперіялістичний світогляд. Незалежність була для білих і європейців; підлеглими чи другорядними народами слід було керувати; наука, освіта й

історія походила з Заходу. Конрад, справді, сумлінно засвідчував відмінності між бельгійським і британським ганебним колоніальним ставленням, проте він міг уявляти собі хіба світ, розтягнутий по тих чи тих західних володіннях. Маючи ж надзвичайно сильне осадове відчуття власної вигнанської маргіальності, Конрад досить чітко (а хтось сказав би – навіжено) починає оповідь Марлова перебіжністю як наслідком знаходження на самій межі між цим світом та іншим, невизначеним, проте відмінним. Ясна річ, Конрад не був видатним імперіялістичним ділком штабу Сесила Родса чи Фредерика Лугарда, хоча чудово розумів, що кожна людина, за словами Ганни Арендт, «потрапляючи у вир нескінченного процесу експансії, ...перестає бути тим, ким вона була, і, підкоряючись законам цього процесу, отожднює себе з анонімними силами, яким їй належить служити, аби цей процес тривав і далі; вона сприйматиме себе як просто функцію і, зрештою, вважатиме таку функціональність, таке втілення в собі динаміки руху своїм найвищим досягненням» [31]. Конрад бачить, що імперіялізм, подібно до нарративу, монополізував усю систему репрезентації (у випадку «Серця темряви» це дозволяє йому говорити від імені й африканців, і Курца, й інших шукачів пригод, аж до Марлова і його аудиторії). Усвідомивши себе ізгоєм, можна побачити, як працює цей механізм, але за тієї засадничої умови, що між спостерігачем і цією машиною немає ідеальної синхронії або відповідності. Те, що Конрад ніколи не був англійцем, повністю інтегрованим у систему культури, дозволило йому зберегти іронічну дистанцію в кожному своєму творі.

Отже, форма Конрадового нарративу уможливила появу в постколоніальному світі, який прийшов на зміну його власному, двох типів аргументації, двох типів бачення. У межах одного з них стара імперська справа умовно завершується, а після Другої світової війни навіть зміцнюється. Таке бачення – це світ очима офіційного європейського чи західного імперіялізму. Хоча фізично західні люди залишили свої старі колонії в Африці й Азії, Захід повернув їх не лише як ринки, а і як місця на ідеологічній мапі, над якими він продовжував морально й інтелектуально панувати. Як висловився нещодавно один американський інтелектуал: «Покажіть мені Толстого серед зулусів». Агресивно зверхня інклюзивність такої аргументації прита-

манна тим, хто сьогодні говорить від імені Заходу про західні вчинки, а також про те, чим є, була і може бути решта світу. Твердження цього дискурсу відкидають те, що репрезентовано як «утрагу», і наголошують на тому, що в онтологічному сенсі колоніальний світ уже від початку був якоюсь мірою втраченим, безнадійним, безвідмовно підлеглим. Поза тим, вони зосереджуються не на тому, що було спільним у колоніальному до-свіді, а на тому, що ніколи не мусило бути спільним: влада і висока моральність, які супроводжують велику силу й прогрес. Риторично кажучи, цей дискурс виражено в організації політичних пристрастей, що – позичимо означення з чутливої критики модерних інтелектуалів Жульєном Бендою – неодмінно призводить до масових знищень, якщо не в буквальному, то напевне в риторичному сенсі.

Другий тип аргументації далеко не такий спірний. Він сприймає себе так, як Конрад сприймав власні наративи, – локалізованим у часі й місці, ні безумовно правильним, ні абсолютно певним. Як я вже казав, Конрад не дає нам підстав уважати, ніби він міг уявити вповні втілену альтернативу імперіялізмові: описані ним тубільці Африки, Азії й Америки були нездатні до незалежності. Здається, він розумів європейську опіку як даність, тож не міг передбачити, що станеться після її завершення. А воно таки буде хоча б тому, що – як і всі людські справи, як самі мовлення – у неї буде свій час, після якого має настати кінець. *Датуючи* імперіялізм, демонструючи його випадковість, фіксуючи його ілюзії та надзвичайну жорстокість і марнотратство (наприклад, у «Ностромо»), Конрад відкриває своїм пізнішим читачам шлях до іншої Африки, не розірваної на десятки європейських колоній, навіть якщо сам він слабо уявляв, як може існувати така Африка.

Повертаючись до першої прогнози, зробленої Конрадовим твором, дискурс відродженої імперії підтверджує, що імперська зустріч XIX сторіччя й сьогодні окреслює кордони та боронить межі. Дивно, це проявляється також у надзвичайно складному й цікавому взаємообміні між колишніми колоніальними партнерами, наприклад, між Британією та Індією або Францією та франкомовними країнами Африки. Проте гучний антагонізм поляризованих дебатів між про- й антиімперіялістами, котрі кричать про національну долю, закордонні інтереси, неоімпе-

ріалізм тощо, затьмарює цей обмін. Крім того, вони відвертають своїх однодумців – агресивних західних людей і, що парадоксально, тих незахідних, до яких звертаються націоналісти й такі собі відроджені аятоли – від інших справжніх взаємообмінів. Усередині кожного ганебно згуртованого табору перебувають Бездоганні, Справедливі, Вірні, що їх ведуть Знавці, які надають Правду про себе та інших. Назовні ж перебуває різношерста купка сварливих інтелектуалів і невиразних скептиків, які безрезультатно ниють про минуле.

Впродовж 1970–80-х років, паралельно до вузькості горизонтів у тому, що я назвав першою із двох прогноз «Серця темряви», відбулася важлива ідеологічна зміна, зокрема в акцентах і – цілком буквально – в орієнтаціях мислителів, відомих своїм радикалізмом. Пізні Жан-Франсуа Ліотар та Мішель Фуко, видатні французькі філософи (котрі у 1960-х виступали як апостоли радикалізму й інтелектуального бунту), говорять про дивовижну нову відсутність віри у те, що Ліотар називає великими легітимізуючими наративами емансипації і просвітництва. У 1980-х роках він сказав: наш час – постмодерністичний, він зачіпає лише локальні питання, не історію, а проблеми, які потребують розв'язання, не велику реальність, а ігри [32]. Фуко також відвернув свою увагу від опозиційних сил модерного суспільства – правопорушників, поетів, покидьків та їм подібних, – які цікавили його своїм нестримним опором вилученню й залученню. Він вирішив, що з огляду на всеосяжність влади може бути за краще сконцентруватися на локальній мікрофізиці влади, яка оточує індивіда. Отже, слід було вивчати, культивувати та залежно від потреби переформувати і створювати «Я» [33]. І в Ліотара, й у Фуко ми віднаходимо той самий троп, ужитий, щоб пояснити розчарування в політиці визволення: наратив, що встановлює стартову точку (яка вможливорює шлях) і мету (яка цей шлях виправдовує), більше не є адекватним засобом для прокреслення людської траєкторії в суспільстві. Немає чого чекати – ми застрягли у своєму колі, а тепер коло охоплює й межу. Після тривалої підтримки антиколоніальної боротьби в Алжирі, на Кубі, у В'єтнамі, Палестині та Ірані, яка для багатьох західних інтелектуалів стала символом їхнього найглибшого занурення в політику й філософію антиімперіялістичної деколонізації, на-

став момент виснаження й розчарування [34]. Почали лунати репліки про марність підтримки революції, варварство нових режимів і – як крайній прояв розчарування – про те, що деколонізація прислужилася «світовому комунізмові».

Додамо тероризм і варварство. Додамо також екс-колоніальних експертів, чия широко розрекламована думка полягала в тому, що ці колоніальні народи заслуговують лише на колоніалізм, даремно «ми» вийшли з Адена, Алжиру, Індії, Індокитаю тощо і непогано було б туди повернутися. Додамо ще різних експертів і дослідників відносин між визвольними рухами, тероризмом та КДБ. Відродилася симпатія до того, що Джин Кіркпатрик назвала авторитарними (на противагу тоталітарним) режимами, які були союзниками Заходу. З приходом рейганізму, тетчеризму тощо почалася нова фаза історії.

Попри інші ймовірні історичні тлумачення, безапеляційне вилучення «Заходу» з його власного досвіду в «периферійному світі», безперечно, не було і не є привабливим або повчальним учинком для сьогоденішнього інтелектуала. Це відрізає можливість пізнавати й відкривати те, що означає бути поза китом. Повернімося до Рушді по іншу цитату:

Як бачимо, вигаданий, вільний від політики всесвіт так само штучний, як і всесвіт, де нікому не треба працювати, їсти, ненавидіти, кохати або спати. Поза китом боротьба з особливими проблемами, що їх створює опанування політичного матеріалу, стає неодмінною і навіть захопливою справою, бо політика – це спочатку фарс, а потім трагедія, а деколи (наприклад, у Пакистані Зія-уль-Хака) і перше, і друге. Поза китом письменник зобов'язаний прийняти те, що він (або вона) є частиною натовпу, частиною океану, частиною шторму, а отже, об'єктивність, як і досконалість, стає недосяжною метою, за яку треба боротися, попри неможливість її досягнути. Поза китом існує світ відомої формули Сем'юела Бекета: "Я не можу продовжувати, я продовжуватиму" [35].

Хоча Рушді позичає свої образи в Орвела, на мій погляд, вони цікавіше резонують із Конрадом. Адже тут з'являється другий наслідок, друга прогноза Конрадової наративної форми. У своїх відвертих референціях до зовнішнього світу Конрад указує на перспективу, зовнішню базовим імперіялістичним репрезентаціям, створеним Марловом та його слухачами. Це глибоко секу-

лірна перспектива, яка не залежить ані від ідей історичної долі й есенціалізму, що його вона зазвичай тягне за собою, ані від історичної байдужості й покори. Перебування всередині відгороджує весь досвід імперіялізму, редагує і підпорядковує його щільному європоцентричному й підсумковому погляду. Інша, зовнішня перспектива передбачає наявність поля без особливих історичних привілеїв для однієї сторони.

Я не хотів би захоплюватися тлумаченням Рушді або вкладати у його тексти те, про що він, може, й не думав. У своїй полеміці з місцевими британськими медіями (до того як «Сатанніські вірші» змусили його переховуватися) він стверджував, що в популярних медіа-репрезентаціях Індії не впізнає правдивості власного досвіду. Я продовжу цю думку і скажу, що таке поєднання політики та культури й естетики цінне тим, що воно відкриває спільний ґрунт, прихований самою полемікою. Очевидно, найважче його побачити безпосереднім учасникам полеміки, які більше захищаються, ніж аналізують. Я чудово розумію гнів, яким палають доводи Рушді, адже я й сам почувся в кількісній і якісній меншості на тлі західного консенсусу щодо «третього світу» – жахливої халепи, культурно й політично нижчої території. Ми говоримо й пишемо як члени маленької меншини маргінальних голосів, у той час як наші критики, науковці й журналісти належать до заможної системи об'єднаних інформаційних і академічних ресурсів, яка має в розпорядженні газети, телемережі, журнали й інститути. Сьогодні більшість із них приєдналася до скрипучого хору привоспрямованих прокльонів, які все небіле, незахідне і невідео-християнське відділяють від прийняттого й визначеного західного етосу, а тоді гуртують під різними принизливими заголовками: терористичне, маргінальне, другорядне або неважливе. Нападатися на зміст цих категорій означає захищати західний дух.

Та повернімося до Конрада і до того, що я назвав другою, менш імперіялістично-догматичною можливістю, яку пропонує «Серце темряви». Ще раз згадаємо, що Конрад розвиває оповідь на палубі корабля, пришвартованого на Темзі. Доки Мирлов розказує, сідає сонце, і наприкінці наративу серце темряви з'являється в Англії. Навколо слухачів Марлова лежить незначений і неясний світ. Іноді здається, що Конрад хоче загор-

нути цей світ в імперський дискурс метрополії, представлений Марловом. Однак завдяки власній зміщеній суб'єктивності він успішно протистоїть цьому бажанню. У мене завжди було враження, що це йому вдається переважно за рахунок формальних засобів. Свідомо закільцьовані оповідні форми Конрада привертають увагу своєю штучністю, заохочуючи нас відчутти потенціал дійсності, яка видавалася недосяжною для імперіялізму, перебувала поза його контролем і тільки набагато пізніше, після Конрадової смерті 1924 року, втілилася в реальності.

Це потребує подальшого пояснення. Попри свої європейські імена й манери, Конрадові оповідачі не середні бездумні свідки європейського імперіялізму. Замість просто приймати те, що робиться в ім'я імперської ідеї, вони про це багато думають і переживають. Вони навіть стурбовані тим, чи зможуть сприймати її як щось рутинне. І їм це не вдається. Конрад демонструє розбіжність між ортодоксальними і власними поглядами на імперію, привертаючи увагу до того, як через зміщення в мові оповідача конструюються (і деконструюються) ідеї та цінності. Крім того, він ретельно продумує ці розповіді: оповідач – це мовець, його аудиторія, причина, через яку вони зібралися разом, характеристики голосу й ефект від розказаного – все це важливі й навіть нагальні аспекти історії, яку він розповідає. Наприклад, Марлов ніколи не говорить просто. Він балансує між балакучістю і приголомшливим красномовством і не марнує шансів зробити дивні речі ще дивнішими, несподівано перекручуючи їх або роблячи неясними й суперечливими. У нього французький військовий корабель «обстрілював континент», красномовство Курца видається водночас просвітницьким і шахрайським тощо. Його промова настільки багата на ці дивні розбіжності (Іян Ват влучно назвав їх «відкладеними декодуваннями» [36]), що в результаті у безпосередньої аудиторії і в читача залишається гостре відчуття, ніби сказане ним – це не зовсім те, чим воно мало би бути або здаватися.

Проте головний сенс того, про що говорять Курц і Марлов, фактично зводиться до імперського панування: білих європейців *над* чорними африканцями та їхньою слоновою кісткою, цивілізації *над* примітивним темним континентом. Наголошуючи на розбіжності між офіційною «ідеєю» імперії та африканською дійсністю, яка надзвичайно дезорієнтує, Марлов по-

рушує читачеве розуміння не лише самої ідеї імперії, а й чогось більш засадничого – самої реальності. Адже якщо Конрад може показати, що вся людська діяльність залежить від контролю над фундаментально нестабільною реальністю, до якої слова наближаються або зусиллям волі, або завдяки умовностям, то те саме стосується й імперії, і благоговіння перед ідеєю імперії тощо. Завдяки Конрадові ми перебуваємо у світі, який чи не весь час твориться і руйнується. Все, що видається стабільним і безпечним, наприклад поліцейський на розі, хіба трохи безпечніше від білої людини в джунглях. Усе вимагає такої самої безперервної (хоча й сумнівної) перемоги над усепроникливою темрявою, яка під кінець розповіді однаково змальована у Лондоні і в Африці.

Геній Конрада дозволяв йому зрозуміти, що вічну темряву можна колонізувати й засвітити. «Серце темряви» повне референцій до *mission civilisatrice*, до милосердних і водночас жорстоких планів принести світло в темні закутки і до темних народів світу жестом волі та застосуванням сили. Але він також розумів, що слід визнавати незалежність цієї темряви. Курц і Марлов визнають темряву: перший перед смертю, другий – ретроспективно розмірковуючи над сенсом останніх слів Курца. Вони (звісно, разом із Конрадом) випереджають свій час, розуміючи: те, що вони називають «темрявою», має власну автономію і може захопити й відібрати те, що імперіялізм забрав *собі*. Проте Марлов і Курц залишаються людьми свого часу, вони не можуть зробити наступний крок і визнати: те, що вони зневажливо й сліпо вважали неєвропейською «темрявою», насправді було неєвропейським світом, який *отирався* імперіялізмові, щоб одного дня повернути собі суверенітет і незалежність, а не відповісти, як зневажливо каже Конрад, темряву. Трагічна обмеженість Конрада полягала в тому, що хоча він чітко бачив, що ни одному з рівнів імперіялізм був, по суті, чистим домінуванням і загарбанням земель, він не міг дійти висновку, що імперіялізм має завершитися, аби «тубільці» могли жити вільно від європейського панування. Як людина свого часу Конрад не міг дивувати тубільцям їхньої свободи, попри власну жорстку критику імперіялізму, який зробив їх рабами.

Культурних та ідеологічних доказів того, що Конрад помилився у свій європоцентричний спосіб, на диво багато. Існує ці-

лий рух, література й теорія опору і відповіді імперії (це тема частини III цієї книжки). У дуже різних постколоніальних регіонах можна побачити надзвичайно енергійні спроби розпочати полеміку з метрополією на рівних, щоб засвідчити розмаїтість і відмінності неєвропейського світу, його плани, пріоритети й історію. Мета цього свідчення – прописати, перетлумачити і розширити територію й царини, виборювані в Європі. Деякі свідчення, як-от праці двох важливих і активних іранських інтелектуалів, Алі Шаріяті та Джелала Алі і-Ахмада, котрі промовами, книжками, записами й памфлетами підготували шлях Ісламської революції, – тлумачать колоніалізм, боронячи абсолютну протилежність корінної культури: Захід – це ворог, хвороба, зло. В інших випадках романісти на зразок кенійця Нгугі й суданця Таїба Саліха у своїй творчості присвоюють собі такі великі *топоси* колоніальної культури, як пошуки й подорож у невідоме, заявляючи про своє право використовувати їх для власних постколоніальних потреб. Герой Саліха в «Сезоні паломництва на північ» робить протилежне (і є таким) до того, що робить (і ким є) Курц: чорна людина подорожує на північ, углиб білих територій.

Отже, між класичним імперіалізмом XIX сторіччя і тим, що він збудив у корінних культурах, які чинили опір, існує і вперта конфронтація, і обміни в дискусіях, взаємні запозичення та полеміка. Чимало найцікавіших постколоніальних письменників несуть у собі своє минуле: як рубці від принизливих ран, як стимул до різних практик, як потенційно виправлені бачення минулого, що прагнуть нового майбутнього, як досвіди, що знову й знову наполегливо тлумачаться і розгортаються, досвіди, у яких колись мовчазний тубілець говорить і діє на території, відібраній у імперії. Ці аспекти є у Рушді, у Дерека Волкота, Еме Сезера, Чинуа Ачебе¹⁹, Пабло Неруди, Браєна Фрела²⁰. Тепер ці письменники можуть по-справжньому прочитати великі колоніальні шедеври, які не лише хибно репрезентували їх, а й уважали нездатними прочитати та безпосередньо відповісти на

¹⁹ Укр. переклад див.: Ачебе Чинуа. Няньчина помста / Пер. з англ. В. Коробка // Всесвіт. – 1978. – № 9. – С. 131–140.

²⁰ Укр. переклад див.: Фріл Браєн. Почесні громадяни / Пер. з англ. Ростислав Доценко // Всесвіт. – 1978. – № 5.

описане про них. Так само як європейська етнографія вважала губільців нездатними втрутитися в науковий дискурс про них. Тенер спробуємо повніше оглянути цю нову ситуацію.

4. Суперечні досвіди

Для початку погодьмося, що існує незводиме суб'єктивне ядро людського досвіду, проте цей досвід теж історичний і секулярний, а відтак надається до аналізу та інтерпретації і – що найголовніше – не вичерпується універсальними теоріями, не характеризується і не обмежується доктринальними або національними кордонами, не прикутий раз і назавше до аналітичних конструктів. Якщо пристати на думку Антоніо Грамші про соціальну можливість і бажаність інтелектуального покликання, то доведеться відмовитися від того, щоб зводити аналізу історичного досвіду до винятків (згідно з якими, наприклад, лише жінки можуть зрозуміти жіночий досвід, лише євреї здатні збагнути єврейські страждання, лише колишні колоніальні суб'єкти зуміють осягнути колоніальний досвід).

Мені не йдеться про так звані два боки медалі. Проблема теорій есенціалізму й винятковості (як і проблема бар'єрів її сторін) полягає в тому, що вони спричиняють поляризацію, яка радше виправдовує і вибачає неосвіченість і демагогію, ніж уможливорює знання. Навіть побіжний погляд на сьогоденню долю расових теорій і теорій сучасної держави та сучасною націоналізму потверджує цю гірку істину. Якщо ви заздалегідь упевнені в тому, що африканський, іранський, китайський, єврейський чи німецький досвід фундаментально цілісний, когерентний, окремішний, а отже, зрозумілий лише африканцям, іранцям, китайцям, євреям чи німцям, то ви, по-перше, визначите як сутнісне те, що, на мою думку, є історичною формацією і водночас результатом інтерпретації, тобто існування африканськості, єврейськості чи німецькості або, як у нашому випадку, орієнталізму й окциденталізму. А по-друге, як наслідок ви, мабуть, радше боронитимете цю сутність або досвід як такий, ніж прагнутимете повністю його зрозуміти та осягнути його переплетеність з іншими розуміннями і залежність від них. У результаті ви понижаєте в статусі різноманітні досвіди інших людей.

Якщо ми від початку визнаємо неабияку заплутаність і комплексність історій окремих, проте взаємонакладних і пов'язаних між собою досвідів (належних жінкам, західним людям, чорношкірим, національним державам і культурам тощо), то не буде особливого інтелектуального сенсу надавати всім і кожному з них ідеальний і сутнісно відокремлений статус. Однак хотілося б зберегти унікальність кожного з них так само, як ми бережемо певне відчуття людської спільноти й актуальних суперечок, які сприяють її формуванню і є її частиною. На чудовий приклад такого підходу я вже посилався – це есеї з «Винайдення традиції». Вони розглядають винайдені традиції, які вельми обмежені й локальні (наприклад, індійські дурбари та європейські футбольні матчі), дуже різняться між собою, а проте мають схожі характеристики. Головна думка цієї книги полягає в тому, що досить відмінні практики можна відчитувати й розуміти разом, позаяк вони належать до порівнюваних сфер людського досвіду, що їх Гобсбавм визначив так: вони намагаються «встановити наступність із відповідним історичним минулим» [37].

Щоб побачити зв'язок між ритуалами коронації в Англії та індійськими дурбарамі кінця XIX сторіччя, потрібен порівняльний або радше контрапунктовий погляд. Треба вміти обмірковувати й витлумачувати суперечні досвіди разом – досвіди, кожен із яких має свою особливу програму і темп розвитку, власні внутрішні формації, внутрішню зв'язність і систему зовнішніх стосунків, досвіди, які співіснують і взаємодіють один з одним. Приміром, Кіплінгів роман «Кім» посідає надзвичайно важливе місце в розвитку англійського роману та в пізньовікторіанському суспільстві, проте його зображення Індії глибоко антитетичне рухові за індійську незалежність. І роман, і політичний рух, представлені або інтерпретовані поодино, втрачать вирішальну взаємосуперечність, яка їм надана через актуальний досвід імперії.

Тут я хотів би дещо прояснити. Поняття «суперечних досвідів» втворено не для того, щоб намагатися уникнути проблеми ідеології. Навпаки, жоден інтерпретований або відрефлектований досвід не можна визначити як безпосередній і жодному критикові або інтерпретатору не можна цілком довіряти, якщо він чи вона заявляє про досягнення Архімедової позиції, незалежної ні від історії, ні від суспільного оточення. Моя ін-

терпретаційно-політична мета (в найширшому сенсі слова) – шляхом їх зіставлення, зіткнення зробити паралельними ці погляди й досвіди, які ідеологічно й культурно закриті один для другого, сповнені намірів дистанціюватися від інших поглядів і досвідів або придушити їх. Не намагаючись применшити значення ідеології, демонстрація і драматизація суперечності підкреслює її культурну вагу. Це дає нам змогу визнати владу ідеології та збагнути її безперервний вплив.

Отже, протиставимо два приблизно рівночасні тексти початку XIX сторіччя (обидва датовані 1820-ми роками) – масивний і приголомшливо зв'язний «Опис Єгипту» та порівняно тонкий томик «Аджа'їб аль-Атар» Абд аль-Рахмана аль-Джабарті. «Опис» – це 24-томовий підсумок експедиції Наполеона до Єгипту, написаний групою французьких науковців, яких він узяв із собою. Абд аль-Рахман аль-Джабарті, єгипетський мотибль і алім (себто релігійний лідер), жив під час французької експедиції і був її свідком. Спочатку візьмімо уривок із заголовного вступу до «Опису», написаний Жаном-Батистом-Жозефом Фур'є:

Розташований між Африкою й Азією, безпосередньо пов'язаний із Європою Єгипет займає центральну частину стародавнього континенту. Ця країна дарує лише величні спогади; це батьківщина мистецтв, яка зберегла численні пам'ятники; її головні храми й палаци, де колись мешкали її царі, все ще існують, навіть попри те, що її найменш давні споруди були збудовані ще до Гроянської війни. Гомер, Лікург, Сопон, Пітагор і Платон – усі вони їздили до Єгипту вивчати [природничі] науки, релігію і право. Александр заснував тут пишне місто, яке впродовж тривалого часу утримувало торгівельну першість, яке пам'ятає Помпея, Цезаря, Марка Антонія й Августа, котрі вирішували між собою долю Риму та решти світу. Тому для цієї країни властиво привертати увагу знаменитих володарів, які вирішують долю націй. Жоден народ – чи то на Заході, чи то в Азії – ще ніколи не акумулював такої приголомшливої могутності, яка б не повертала його в напрямку Єгипту, що якоюсь мірою вважався його природним жеребом [38].

Фур'є промовляє як рупор наполеонівського вторгнення до Єгипту 1798 року, котрий намагається це вторгнення логічно обґрунтувати. Викликаний ним резонанс великих імен, розта-

шування, обґрунтування, нормалізація чужоземного завоювання у сфері культурного тяжіння європейського існування – усе це перетворює завоювання із зіткнення армії-переможниці й переможеної армії на куди триваліший і повільніший процес. Вочевидь, він прийнятніший для європейського смаку, охопленого власними культурними припущеннями, ніж руйнівний досвід для завойованого єгиптянина.

Майже тоді само Джабарті записує у своїй книзі низку зболеваних і проникливих рефлексій з приводу завоювання. Він пише як готовий до боротьби релігійний діяч, фіксує вторгнення у свою країну та знищення свого суспільства.

Цей рік – початок епохи, позначеної великими битвами; раптом, ужахнувши, постали серйозні результати; без упину множаться біди, порушився порядок речей, розклався звичайний сенс життя, і руйнація захопила його, і спустошення стало всезагальним. [Далі як побожний мусульманин він вдається до саморефлексій і міркувань про долю свого народу.] “Господь, – сказано в Корані (аят XI, сура 9), – не руйнує несправедно міст, жителі яких праведники” [39].

Французьку експедицію супроводжувала велика група науковців, чиїм завданням було досліджувати Єгипет, як ніхто доти не робив. Вислідом їхніх старань і був гігантський «Опис». Однак Джабарті добре бачить і оцінює лише ті вияви влади, які він сприймає як призначену для Єгипту кару. Французька влада конструює його існування переможеного єгиптянина, для нього ж цей статус зводиться до того, щоб бути підпорядкованою часткою, здатною тільки фіксувати прихід і відхід французької армії, її імперські декрети, її незліченні суворі обмеження, її приголомшливу й, очевидно, нестримувану здатність робити те, що вона хоче, згідно з імперативами, на які співвітчизники Джабарті вплинути не могли. Суперечність між політикою, яка творить «Опис», і політикою негайної відповіді Джабарті виявляється абсолютною. Вона висуває на передній план територію, за яку вони змагаються на таких нерівних умовах.

Наразі неважко відстежити результати такого ставлення Джабарті. Це вже фактично робили покоління істориків, якоюсь мірою я теж робитиму це в наступних розділах. Його досвід породив глибоке антизахідництво, яке перетворилося на нав’язливу тему

египетської, арабської, ісламської історії та історії «третього світу». У творах Джабарті можна також віднайти зерна ісламського реформізму, який – як пізніше проголосили великий азхарський духівник і реформатор Мухамед Абду та його видатний сучасник Джамаль аль-Дін аль-Афгані – доводив, що ісламові слід або модернізуватися, щоб суперничати з Заходом, або повернутися до свого мекського коріння, щоб краще з ним боротися. До того ж Джабарті говорить на самому початку потужної хвилі національної самосвідомості, кульмінацією якої стала єгипетська незалежність, теорія і практика Насера та його послідовників, а також сучасні рухи так званого ісламського фундаменталізму.

Менше з тим, історики неохоче пояснюють розвиток французької культури й історії в термінах єгипетської експедиції Наполеона. (Те саме стосується британського панування в Індії – панування такого величезного розмаху та сили, що для імперської культури воно стало природним явищем.) Однак те, що пізніші науковці й критики кажуть про європейські тексти, які в цілком буквальному сенсі постали тільки завдяки увічненню завоювання Орієнту в «Описі», – це теж дещо розмитий і майже непомітний результат колишнього суперництва. Писати нині про Нерваля і Флобера, чії твори так сильно залежать від Орієнту, означає працювати на території, від початку нанесеній на карту французькою імперською перемогою, ступати її слідами і поширювати їх на 150 років європейського досвіду, хоча щойно сказане взаїм висвітлює символічну суперечність між Джабарті та Фур'є. Імперське завоювання було не одноразовим зриванням покровів, а безперервно повторюваною, інституціалізованою присутністю у французькому житті, де відповідь мовчазній інкорпорованій нерівності між французькою культурою та переможеними культурами набувала різноманітних форм.

Асиметричність разюча. З одного боку, ми вважаємо, що кращі сторінки історії колоніальних територій постали внаслідок імперського вторгнення, з другого боку – існує не менш настирливе припущення, ніби колоніальні справи були маргінальними і напевне несуттєвими щодо центральної діяльності великих культур-метрополій. Тому в антропології, історії й культурології Європи та Сполучених Штатів існує тенденція трактувати світову історію з погляду такого собі західного надсуб'єкта, чині історизуючий і дисциплінарний ригоризм або відбирає іс-

торію, або, як у постколоніальний період, реконструює її для людей і культур «без» історії. Дуже мало докладних критичних студій зосереджувалося на стосунках між модерним західним імперіялізмом та його культурою – ці глибоко симбіотичні стосунки самі породили своє блокування. Зокрема, надзвичайно формальна й ідеологічна залежність великого французького й англійського реалістичного роману від імперського контексту ще ніколи не вивчалася з загальнотеоретичного погляду. Гадаю, всі ці недомовки і обмеження відтворені в напружених журналістських дебатах про деколонізацію, у яких імперіялізм, по суті, публічно промовляє: «Ти – такий, який ти є, завдяки нам. Коли ми пішли, ти повернувся до свого жалюгідного становища. Пам'ятай про це або нічого не знатимеш, адже, безперечно, тепер ані тобі, ані нам інше знання про імперіялізм не знадобиться».

Якби дискутована цінність знання про імперіялізм полягала лише у сперечанні про методологію або академічні перспективи в історії культури, ставлення до нього як до справді несерйозного, хоч, може, й вартого уваги, було б виправданим. Однак фактично ми говоримо про вельми важливу й цікаву конфігурацію у світі влади та націй. Не викликає питань, наприклад, те, що в минулому десятиріччі надзвичайно інтенсивне повернення до родових і релігійних почуттів в усьому світі супроводжувало і поглиблювало безліч суперечностей між формами правління, які тривають з доби високого європейського імперіялізму (або й породжені нею). Мало того, різні форми боротьби за домінування між державами, націоналізмами, етнічними групами, регіонами й культурними формаціями супроводили і посилили маніпуляцію поглядами й дискурсом, створення і споживання ідеологічних медіа-репрезентацій, спрощення й редукацію численних складностей до легкої загальноновживаності, яку легше поширювати й експлуатувати в інтересах державної політики. В усьому цьому інтелектуали відігравали важливу роль. Ніде, на мою думку, вона не була такою вирішальною і *водночас* такою скомпрометованою, ніж в успадкованій від колоніялізму царині переплетіння знання й культури, де на політику секулярної інтерпретації роблять дуже високі ставки. Природно, владна перевага була на боці самозваних «західних» суспільств і публічних інтелектуалів, котрі служили їхніми апологетами й ідеологами.

Проте чимало колишніх колонізованих держав відповіли на цей дисбаланс у цікавий спосіб. Сучасні дослідження Індії та Пакистану (наприклад, у «Студіях підлеглости») висувують на перший план співучасть постколоніальної поліцейської держави й інтелектуальної націоналістичної еліти. Схожі критичні студії створили арабські, африканські й латиноамериканські інтелектуали-опозиціонери. Але тут я докладніше зосереджуюся на невдалому збігові, який сліпо штовхає західні сили до дій проти колишніх колонізованих народів. Під час написання цієї книжки сягнула апогею криза, спричинена іракським захопленням та анексією Кувейту. До Саудівської Аравії прибули сотні тисяч американських військовиків, літаків, кораблів, танків і ракет. Ірак звернувся по допомогу до арабського світу, розколотого на тих, хто підтримує Сполучені Штати (єгипетський президент Мубарак, саудівська королівська родина, інші шейхи Перської затоки, мароканці), відвертих опонентів (Лівія та Судан) і тих, хто остаточно не визначився (Йорданія і Палестина). Організація Об'єднаних Націй розділилася на два табори, один із яких підтримав санкції проти Іраку, а другий виступив за блокаду країни Сполученими Штатами. Зрештою, Сполучені Штати переважили і почалася спустошлива війна. Дві центральні ідеї, безперечно, походили з минулого, все ще не втрачаючи впливу. Перша полягала в тому, що велика держава має право в будь-який спосіб боронити свої віддалені інтереси аж до військового втручання. Друга ідея віднодила слабшим державам становище малих народів із меншими правами, мораллю й вимогами.

Важливу роль тут відігравали уявлення й політичні підходи, формовані й керовані мас-медіями. Як засвідчило чимало критичних праць в Європі й Сполучених Штатах, з часів війни 1967 року репрезентації арабського світу на Заході були грубими, редукціоністськими і вульгарно-расистськими. Проте фільми й телевізійні шоу, які зображали арабів як бридких «наїзників верблюдів», терористів та непристойно багатих «шейхів», і далі множилися, ніби з рогу достатку. Коли після інструкцій президента Буша мас-медії мобілізувалися на захист американського способу життя, щоб змусити Ірак відступити, мало хто говорив про політичні, соціальні чи культурні реалії арабського життя (на більшість із яких сильно вплинули Сполучені Штати). Водночас якраз ці реалії уможливили страхітливую постать Садама

Хусейна і складну систему інших, радикально відмінних конфігурацій – арабський роман (видатний арабський романіст Нагіб Махфуз 1988 року отримав Нобелівську премію²¹) та чимало інституцій, які виживають серед того, що залишилося від громадянського суспільства. Факт, що мас-медії набагато краще підготовлені до карикатури й сенсації, ніж до повільніших процесів культури й суспільства, незаперечний, проте глибша причина цих непорозумінь – імперська динаміка та особливо її тенденції до розділення, есенціалізації, домінування й реагування.

Самовизначення – один із видів діяльності, практикований усіма культурами: воно має власну риторику, систему подій і авторитетів (наприклад, національні свята, кризові моменти, отці-засновники, базові тексти тощо) та свою власну внутрішню обізнаність. Однак у світі, котрий як ніколи доти тісно пов'язаний нагальними потребами електронних комунікацій, торгівлі, подо-рожей, екологічних і регіональних конфліктів, що можуть поширюватися з небаченою швидкістю, утвердження ідентичности за жодних умов не тільки формальність. Особливо небезпечним мені здається те, що це утвердження може регресивно мобілізувати пристрасті, які відкидають людей назад, у ранньоімперіялістичні часи, коли Захід та його опоненти захищали й навіть утілювали чесноти, які є чеснотами лише на війні.

Може, дещо тривіальний приклад цього – колонка, написана одним із чільних орієталістів у Сполучених Штатах Бернардом Льюїсом для «The Wall Street Journal» від 2 травня 1989 року. Льюїс долучився до дискусії про зміну «західного канону». Він (виступаючи як авторитет з проблем ісламу) зайняв крайню позицію стосовно студентів і професорів Стенфордського університету, які проголосували за модифікацію навчальної програми і збільшення в ній числа текстів, написаних неєвропейцями, жінками та ін.: «Якщо західна культура насправді відійде, то разом з нею відійде багато речей і на її місце придуть інші речі». Хоча ніхто не казав чогось настільки безглузлого, як «західна культура мусить відійти», Льюїсова аргумен-

²¹ Укр. переклад див.: Махфуз Нагіб. Історія без початку й кінця / З араб. пер. Володимир Плачинда // Всесвіт. – 1989. – № 6. – С. 73–101; Махфуз Нагіб. Пансіонат «Мірамар»: Роман / З араб. пер. Володимир Плачинда // Всесвіт. – 1997. – № 2.

тандія зосереджена на справах величніших, аніж абсолютна точність. Далі він розроджується чудовою ідеєю: зміни в списку літератури відповідають загибелі західної культури, тож слідом мають з'явитися такі речі (він назвав їх поіменно), як відновлення рабства, полігамія та дитячі шлюби. До цієї приголомшливої тези Льюїс додає, що «зацікавлення іншими культурами», яке, на його думку, притаманне лише Заходові, так само минеться.

Ця симптоматична і навіть трохи комічна аргументація – прикмета не лише надзвичайно девальвованого сенсу західної винятковості в культурних досягненнях, а й страшенно обмеженого, майже істерично антагоністичного погляду на решту світу. Говорити, що без Заходу повернулися б рабство і бігамія, означає відкидати можливість хоч якоїсь перемоги над тиранією й варварством поза межами Заходу. Ефект Льюїсової аргументації – доведення незахідної людини до несамовитої люти або ж однаково неприємними наслідками до хизування здобутками незахідних культур. Риторичне відокремлення культур – замість стверджувати взаємозалежність різноманітних історій одна від одної та неодмінну взаємодію сучасних суспільств одного з одним – гарантує криваву імперську боротьбу між ними. Сумна книжка повторюється знову й знову.

Інший приклад – випадок, який стався наприкінці 1986 року під час показу телевізійного документального фільму «Африканиці» та подальшої дискусії довкола нього. Цей серіал, замовлений і здебільшого фінансований ВВС, написав і начитав видатний науковець, професор політології Університету Мічигану Алі Мазруї – кенієць і мусульманин, чия компетентність та добре ім'я першорядного наукового авторитета були поза сумнівом. Серіал Мазруї ґрунтувався на двох речах: уперше в історії, в якій домінували західні репрезентації Африки (або, користуючись висловом із книжки Кристофера Мілера «Порожня темрява», у якій домінував дискурс, абсолютно африканістичний у кожному вищказу і на кожному кроці) [40], африканець репрезентував себе й Африку перед західною аудиторією, що її суспільства впродовж кількох сторіч грабували, колонізували й поневолювали Африку. По-друге, африканська історія складалася з трьох елементів або, мовою Мазруї, концентричних кіл: корінного африканського довіду, досвіду ісламу та досвіду імперіялізму.

Спочатку Національна пожертва для гуманітарних дисциплін скасувала фінансову підтримку трансляції цього документального фільму, але він усе-таки вийшов на каналі PBS. Тоді провідна американська газета «The New York Times» почала послідовні атаки на нього в серії статей (тоді) телевізійного кореспондента Джона Корі (від 14 вересня, 9 і 26 жовтня 1986 року). Опуси Корі без перебільшення можна назвати безглуздими й напівістеричними. Передусім він звинуватив персонально Мазруї в «ідеологічних» винятках і акцентах, наприклад у тому, що той ніде не згадав про Ізраїль (у програмі про африканську історію Ізраїль міг здаватися Мазруї недоречним) і суттєво перебільшив лиха західного колоніялізму. У своїх нападах Корі особливо підкреслював «моралістичні й політичні ординати» Мазруї. Цей специфічний евфемізм означав, що Мазруї мало не безпринципний пропагандист. Так Корі легше було піддавати сумніву наведені факти про кількість людей, померлих на будівництві Суецького каналу, вбитих під час війни за визволення Алжиру тощо. За його бурхливою і безладною писанною ховалася тривожна і неприйнятна (для Корі) реальність самого вчинку Мазруї. Нарешті на Заході у телевізійному прайм-таймі з'явився африканець, котрий насмілювався звинуватити Захід у його діяннях, у такий спосіб відкривши справу, яка вважалася закритою. Те, що Мазруї позитивно висловлюється про іслам, те, що він демонструє засилля «західного» історичного методу та політичної риторики, кінець кінцем те, що сам він з'являється як переконлива модель справжньої людської істоти – усе це абсолютно суперечить відновленій імперській ідеології, речником якої, можливо й ненавмисне, виступає Корі. В осерді цієї ідеології лежить аксіома: неєвропейці не повинні репрезентувати свої погляди на європейську й американську історії, як ці історії замахуються на колонії. Якщо ж вони все-таки наважаться на такий крок, то мусять зустріти рішучий опір.

Увесь спадок того, що метафорично можна назвати напрутою між Кіплінгом, який, урешті-решт, бачив лише політику імперії, і Фаноном, який намагався заглянути по той бік націоналістичних тверджень, що прийшли на зміну класичному імперіялізмові, був катастрофічним. Визнаймо, що в умовах суперечності між європейською колоніяльною силою і силою колонізованого суспільства існувала історична неодмінність, через яку ко-

лоніяльний тиск породжував антиколоніяльний опір. Мене турбує те, у який спосіб цей конфлікт через покоління триває у жалюгідній і тому дедалі небезпечнішій формі завдяки некритичному альянсові між інтелектуалами й владними інституціями, що відтворює модель попередньої імперіялістичної історії. Як я вже відзначав, це призводить до інтелектуальної політики обвинувачення та критичного зменшення обсягу матеріалу, що його інтелектуали й історики культури пропонують до розгляду та обговорення.

Який набір різноманітних стратегій можна застосовувати для розширення, розвитку й поглиблення нашого знання того, як минуле й теперішнє імперської зустрічі взаємодіють між собою? Мені це видається питанням невідкладної важливості, і насправді воно теж пояснює ідею, яка лежить в основі цієї книжки. Дозвольте стисло проілюструвати її двома прикладами-розповідями. Більш формальний і методологічний опис плинень, а також культурних інтерпретацій і політик, які впливають із цих прикладів, я запропоную далі.

Кілька років тому випадок звів мене з арабським християнським священиком, котрий прибув до Сполучених Штатів, як він пояснював мені, з надзвичайно терміною і неприємною місією. Так сталося, що я від народження був членом малої, але важливої меншини, якій він служив, – меншини арабських християн-протестантів, тож мені було вельми цікаво його послухати. Починаючи з 1860-х років, існувала протестантська громада, яка охоплювала кілька сект, розкиданих по всьому Леванту. Великою мірою це був результат імперського змагання за навернених та громадян Османської імперії, переважно в Сирії, Лівані й Палестині. Звісно, з часом ці конгрегації (серед інших пресвітеріянська, ангелістська, єпископальна і баптистська) набули власної ідентичності і традицій, створили власні інституції. Все це без винятку відіграло поважну роль протягом арабського ренесансу²².

²²Період і течія в арабській культурі, які асоціюються з XIX – початком XX сторіччя та ідеєю пан-арабського націоналізму. Поштовхом до його початку вважають експедицію Наполеона до Єгипту (1798). Одним із головних провісників арабського ренесансу став розвиток модерних жанрів в арабській літературі, зокрема роману й есею. Центрами цього руху були Єгипет, Левант (нинішні Сирія, Ліван і Палестина) та Ірак.

Однак приблизно 110 років по тому ті самі європейські й американські синоди та церкви, які санкціонували і насправді підживлювали перші місіонерські зусилля, без жодних попереджень заповзялися переглянути стан справ. Вони зрозуміли, що східне християнство насправді заснувала Грецька православна церква (з якої, слід зазначити, у протестантизм прийшла переважна більшість левантійських новонавернених: протестантські місіонери XIX сторіччя були абсолютно безпорадними у вихрещенні мусульман або євреїв). Тепер, у 1980-ті роки, західні патрони арабських протестантських громад закликали своїх вірних повернутися в лоно православ'я. Точилися розмови про позбавлення фінансової підтримки, розформування церков і шкіл, у певному сенсі про анулювання всієї системи. Сто років тому місіонерське керівництво зробило помилку, відрізавши східних християн від матері-церкви, нині вони повинні туди повернутися.

Для мого приятеля-священника це було доволі брутальною випадковістю. Якби не йшлося про справді скривджені почуття, можна було б сприйняти всю цю історію просто як жорсткий жарт. Проте найбільше мене вразило те, як мій приятель наводив аргументи. Він пояснив, що в Америці збирається сказати своєму церковному керівництву, мовляв, він може зрозуміти новий пункт доктрини про те, що сучасний екуменізм має загальну тенденцію до асиміляції малих сект і захисту основної громади, а не до заохочення цих сект зберігати незалежність від матері-церкви – це ще надається до обговорення. Але жахливо імперіялістичною і цілковито зі сфери владної політики видається йому тотальна ігнорація, яка просто викреслила понад сторічний досвід арабського протестантизму, наче його ніколи й не було. Вони навіть не намагалися збагнути, – казав мій глибоко вражений приятель, – що хоча колись ми були їхніми новонаверненими й учнями, ми більше сотні років були також їхніми добрими партнерами. Ми довіряли їм і нашому власному досвіду. Ми розвинули власну цілісність і плекали власну арабсько-протестантську ідентичність не лише в межах свого середовища, а й – духовно – всередині їхнього. Як ми мали би стерти власну автономну модерну історію? Як вони можуть казати, що помилку, яку вони зробили сторіччя тому, сьогодні можна виправити помахом пера в Нью-Йорку чи в Лондоні?

Треба сказати, що ця зворушлива історія стосується досвіду імперіялізму, що викликає радше співчуття й розуміння, ніж антагонізм, обурення чи опір. Одна зі сторін наполягала на важливості спільного досвіду. Це правда, що колись існували головні й підлеглі, однак відбувалися ще й діалог та комунікація. Гадаю, в цій історії можна углядіти маніпуляції владою – приділяти увагу або відмовляти в ній, – яка вкрай необхідна для інтерпретації та політики. Імплицитна аргументація західного місіонерського керівництва полягала в тому, що араби з того, що їм давали, взяли щось цінне. Але в цих стосунках історичної залежності й підлеглості усе, що давалося, йшло в один бік і цінність належала здебільшого одній стороні. Взаємність вважалася абсолютно неможливою.

Цю алегорію сфери уваги – більшої чи меншої за обсягом, більше чи менше рівної за цінністю і якістю – постімперська ситуація створила для інтерпретації.

Другу загальну проблему, яку я хочу підняти, також можна проілюструвати за допомогою прикладу. Однією з канонічних тем модерної інтелектуальної історії був розвиток панівних дискурсів та дисциплінарних традицій у головних сферах природничо-наукового, соціального й культурного дослідження. Я не знаю випадків, коли парадигми для цієї теми не походили б із того, що вважалося суто західними джерелами. Прикладом може бути доробок Фуко та в іншій сфері Реймонда Вільямса. Я загалом погоджуюся з генеалогічними відкриттями цих двох знаних науковців і вельми їм вдячний, однак для них обох імперський досвід зовсім недоречний. Це теоретична похибка, яка є нормою в західних культурологічних і природничих дисциплінах, окрім рідкісних досліджень з історії антропології, як-то «Час та Інший» Йоганеса Фабіяна й «Антропологія та колоніальна зустріч» Талала Асада, або з історії соціології, як праця Браєна Тернера «Маркс і кінець орієнталізму» [41]. Написати «Орієнталізм» мене почасти підштовхнуло бажання продемонструвати залежність позірно незалежних і аполітичних культурологічних дисциплін від абсолютно нищої історії імперіялістичної ідеології та колоніялістичної практики.

Проте, зізнаюся, я також свідомо намагався висловити незадоволення стінами заперечення, які звели навколо студій політики і які видавали себе за безсуперечну, присутню прагматичну

наукову справу. Хоч який ефект справила моя книжка, він був би неможливий, якби серед частини молодшої генерації науковців Заходу та колишнього колонізованого світу не існувала готовність свіжим поглядом подивитися на свої спільні історії. Попри уїдливість та обвинувачення, які супроводжували їхні зусилля, вони створили чимало ревізійністичних розвідок. (Насправді такі розвідки почали з'являтися ще сто років тому під час антиімперського опору в усьому незахідному світі.) Багато таких сучасніших досліджень, які я далі обговорюватиму, цінні, бо виходять за межі оречевлених полярностей Сходу і Заходу. Вони прагнуть розважливо й конкретно осмислити неоднорідні і подекуди дивні події, які зазвичай випадають з поля зору так званих істориків світу і колоніальних орієнталістів, котрі намагалися згуртувати величезні обсяги матеріалу у прості та всеосяжні категорії. Тут варто згадати розвідку Пітера Грена про мусульманське коріння модерного капіталізму в Єгипті, дослідження Джудит Такер про зміну структури єгипетської родини та селища під впливом імперіалізму, монументальну працю Гана Батату про формування модерних державних інституцій в арабському світі, величезну розвідку Сьєда Хусейна Алата «Міт про лінивого тубільця» [42].

Однак лише кілька праць мають до діла зі складнішою генеалогією сучасної культури й ідеології. Помітною спробою стала нещодавно видрукувана розвідка індійської докторантки Колумбійського університету, фахового науковця й викладача англійської літератури Гаурі Вішванатан «Маски завоювання». На мою думку, це історичне й культурологічне дослідження розкриває політичне походження модерних англійських студій, великою мірою розташовуючи їх у системі колоніальної освіти, нав'язаної корінному населенню Індії у XIX сторіччі. Уся розвідка викликає надзвичайний інтерес, але її центральна думка здається найважливішою: виховну структуру, котра, як зазвичай уважали, створена винятково британською молоддю і для неї ж таки, вперше на початку XIX сторіччя створила колоніальна адміністрація для ідеологічного заспокоєння та реформування потенційно бунтівного індійського населення²³.

²³ Ідеться про виникнення на початку XIX сторіччя такої освітньої дисципліни, як «англійські студії» (English studies або просто English).

Згодом її імпортували до Англії для використання з досить відмінною, але спорідненою метою [43]. Гадаю, цей доказ незаперечний і позбавлений «тубільництва» – особливо помітної вади більшості постколоніальних розвідок. Але найважливіше те, що такі студії окреслюють різноманітну й переплетену археологію знання, чії реалії лежать набагато нижче поверхні, яка досі вважалася справжнім локусом, і текстуальности, що її ми вивчаємо як літературу, історію, культуру та філософію. Існує миса підтекстів, які відвертають нас від набридлих дискусій про вищість західних моделей над незахідними.

Ніде правди діти – сучасний ідеологічний і політичний момент складний для альтернативних норм інтелектуальної праці, запропонованих мною в цій книзі. Але так само невідворотни невідкладність і терміновість гарячих тем та актуальних проблем, на які більшість із нас з готовністю реагує. На жаль, ті з них, що приваблюють мене як араба, загострюються тиском на мене як на американця (і становлять чудовий приклад обговорюваних тут питань). Менше з тим, інтелектуальному чи критичному покликанню як такому притаманний стійкий і, мабуть, ірраціонально суб'єктивний компонент опозиційної енергії. Треба покластися на його мобілізацію, особливо тоді, коли колективні пристрасті здаються переважно підкореними процесам патрістичного домінування й націоналістичного примусу, навіть у студіях і дисциплінах, які претендують на гуманітарний статус. Ми повинні сміливо зустрічати їх і давати відсіч їхній владі – у такий спосіб ми мусимо спробувати заручитися підтримкою нашого розуміння інших культур та інших періодів.

Літературознавець, фахівець із порівняльного літературознавства (царина, походження і призначення якої – подолати замкнутість і провінціалізм, представити різноманітні культури й літератури разом, контрапунктово) вже має чимало саме цього типу протиотрути редуційному націоналізмові та некритичній догмі. Зрештою, структура і первинні цілі порівняльного літературознавства в тому й полягали, щоб поглянути за межі власної нації, побачити певну цілісність замість маленького захисного клаптика, запропонованого власною культурою, літературою й історією. Я пропоную передусім подивитися, яким спочитку було порівняльне літературознавство як бачення і як практика. За іронією долі (у чому згодом можна пересвідчитися),

порівняльне літературознавство походить з доби високого європейського імперіялізму і безперечно з ним пов'язане. Отож із наступної траєкторії розвитку порівняльного літературознавства ми можемо краще зрозуміти роль цієї дисципліни в сучасній культурі і політиці, на які й далі впливає імперіялізм.

5. Імперія та секулярна інтерпретація

Задовго перед Другою світовою війною і аж до початку 1970-х у мейнстрімі порівняльних студій Європи та Сполучених Штатів домінував тип досліджень, який відтоді майже зник. Головною рисою цього старого типу була переважна науковість, а не те, що ми звикли називати критикою. Нині немає таких кваліфікованих науковців, якими були Ерих Авербах і Лео Шпіцер – два видатні німецькі компаративісти, котрі знайшли у Сполучених Штатах притулок від фашизму: це однаково і кількісний, і якісний факт. Сучасний компаративіст може продемонструвати свою обізнаність у французькому, німецькому та англійському романтизмі 1795–1830-х років. А тогочасний компаративіст, швидше за все, спочатку вивчив би попередній період, потім упродовж багатьох років стажувався б у різноманітних експертів – філологів та інших дослідників – у різноманітних університетах і в різноманітних царинах, а тоді забезпечив би себе досконалим знанням усіх або майже всіх класичних і ранньоевропейських мов та відповідних літератур. Компаративіст початку ХХ сторіччя був *філологом* настільки, як казав Френсіс Фергюсон в огляді Авербахового «Мімезису», освіченим і витривалим, що порівняно з ним «наші найнепохитніші науковці – ті, хто з найчеснішим обличчям претендує на наукову строгість і вичерпність, – [виглядають] невпевненими й слабкими» [44].

За цими науковцями стояла ще триваліша традиція гуманістичної освіти, яка походила з того розквіту секулярної антропології (аж до революції у філологічних дисциплінах), що його ми асоціюємо з кінцем ХVІІІ сторіччя і такими постатями, як Віко, Гердер, Руссо та брати Шлегелі. В основі *їхньої* творчості лежала віра в те, що людськість утворила дивовижну, майже симфонічну цілісність, поступ і формації якої – знову-таки як цілісності – можна вивчати винятково як узгоджений і секулярний

історичний досвід, а не як ілюстрацію божественного. Позаяк історію творила «людина», побутував особливий герменевтичний спосіб вивчення історії, який і за інтенціями, і за методом відрізнявся від природничих наук. Ці великі прозріння доби Просвітництва надзвичайно поширилися і були прийняті у Німеччині, Франції, Італії, Росії, Швейцарії, а згодом і в Англії.

Аж ніяк не буде вульгаризацією історії відзначити, що головною причиною популярності в Європі й Америці упродовж двох сторіч (між 1745 та 1945 роками) кількох різних форм такого погляду на людську культуру було приголомшливе зростання націоналізму в цей-таки період. Взаємини між наукою (чи в цьому випадку літературою) та інститутами націоналізму серйозно й належно не вивчалися, проте очевидно, що коли найбільші європейські мислителі славили гуманність і культуру, вони здебільшого прославляли ідеї й цінності, які самі приписували власній національній культурі або ж Європі – відмінній від Орієнту, Африки і навіть двох Америк. Мої студії орієнталізму почасти пошавила моя критика способу, в який позірна універсальність таких царин, як класичні мови (не згадуючи вже історіографію, антропологію й соціологію), була вкрай європоцентричною, неначе інші літератури й суспільства мали нижчу або ж подолану цінність. (Навіть компаративісти, виховані у поважній традиції, що породила Курціюса й Авербаха, не виявляли великого інтересу до азійських, африканських та латиноамериканських текстів.) І так само, як у XIX сторіччі посилилася національна й міжнаціональна конкуренція між європейськими країнами, зростає інтенсивність змагання однієї національної науково-інтерпретаційної традиції з іншою. Відомий приклад цього – дискусія Ернеста Ренана про Німеччину та єврейську традицію.

Проте цей вузький, часто кричущий націоналізм був фактично нейтралізований багатшим культурним баченням, яке репрезентували інтелектуальні попередники Курціюса й Авербаха, шуковці, чиї ідеї з'явилися в передімперській Німеччині (мабуть, яко компенсація того, що політична уніфікація оминала кріпину) і трохи пізніше у Франції. Ці мислителі сприймали націоналізм як перехідне, врешті-решт, вторинне явище: набагато більше значення мала спільнота народів і людей, трансцендентна щодо жалюгідної політичної царини бюрократії, армій, митних бар'єрів і ксенофобії. З цієї місткої традиції, до якої звер-

талися європейські (як протилежне до національних) мислителі в часи жорстокого конфлікту, постала ідея, що порівняльне вивчення літератур може забезпечити транснаціональний, навіть транслюдський погляд на літературну діяльність. Отже, ідея порівняльного літературознавства не лише виражала універсальність і спосіб розуміння, здобуті філологами у вивченні мовних сімей, а й символізувала безкризовий спокій майже ідеальної сфери. Вивищування над дріб'язковими політичними справами було чимось на зразок антропологічного Едему, в якому чоловіки й жінки щасливо творили щось, що називалося літературою, і водночас світом, що його Метью Арнолд зі своїми послідовниками визначив як світ «культури», до якого приймається лише «найкраще з помисленого й знаного».

Ідея Гете про *Weltliteratur*²⁴ – концепт, що коливається між поняттям «великих книг» і невизначеною синтезою *всіх* літератур світу, – була вельми важливою для фахових літературознавців-компаративістів на початку ХХ сторіччя. Та, як я вже зазначав, її практичне значення і чинна ідеологія (з погляду літератури й культури) полягали в тому, що Європа була на чолі світу і складала головний предмет зацікавлення. У світі великих науковців на зразок Карла Фослера і Франческо Де Санктиса саме Рим – центр для величезного гуртування світових літератур, він робить його зрозумілим; Рим підпирає Європу так само, як (у дивно-зворотний спосіб) католицька церква та Священна Римська імперія забезпечують цілісність ядра європейських літератур. На ще глибшому рівні західна реалістична література, якою ми її знаємо, походить із християнського втілення. Ця вперто пропагована теза пояснює найвищу важливість Данте для Авербаха, Курціюса, Фослера і Шпіцера.

Отже, говорити про порівняльне літературознавство означало говорити про взаємодію світових літератур між собою, однак це поле було епістемологічно організоване як певна ієрархія – з Європою та її латинсько-християнськими літературами в центрі і на вершині. Коли Авербах у своєму заслужено відомому есеї «Філологія світової літератури», написаному по Другій світовій війні, звертає увагу на появу «інших» літературних мов і літератур (неначе нізвідки: він не згадує ні про колоніалізм, ні про

²⁴ Світова література (нім.).

деколонізацію), то висловлює більше болю й жаху, ніж задоволення щодо перспектив явища, яке він, здається, так неохоче визнає. Рим під загрозою [45].

Звісно, американські фахівці й університетські кафедри вважали цю європейську схему спорідненою, а тому придатною для наслідування. Першу американську катедру порівняльного літературознавства, як і перший компаративістичний журнал, було засновано 1891 року в Колумбійському університеті. Ось що сказав Джордж Едвард Вудбері, перший професор – голова кафедри, про сферу своєї діяльності:

Частина світу сходяться до купи, а з ними й частини знання поволі сплітаються в одну інтелектуальну структуру. Саме вона, вивисуючись над політикою і маючи не більше інституційної машинерії, ніж суддівські колегії та конгреси джентльменів, нарешті стане справжніми узами цілого світу. Сучасний науковець більше за інших громадян користується з отакого зростання й комунікації, з цієї доби масштабної експансії і водночас концентричності, з цього безконечно розширеного і глибокого змішання народів між собою та з минулим. Його звичайний досвід має більше родової пам'яті й родової уяви, ніж його попередники, і горизонти його поглядів ширші. Він живе в просторішому світі: фактично він народжений не лише для свободи міста, хоч якої шляхетної, а для нового громадянства у новоформованій державі, яка (як у прихованих чи виразних мріях усіх великих учених від Платона до Гете) не визнає расових або примусових кордонів – лише верховенство розуму. Поява і розвиток нової науки, відомої як «порівняльне літературознавство», характерні для становлення цього більшого світу та долучення до нього вчених. Наука йтиме своїм шляхом, разом з іншими схожими елементами прагнучи своєї мети – єдності людства, ґрунтованої на духовних єдностях науки, мистецтва й любові [46].

Така риторика природно і без труднощів резонує з впливом Кроче і Де Санктиса, а також із раніше висловленими ідеями Вільгельма фон Гумбольдта. Проте «суддівські колегії та конгреси джентльменів» Вудбері доволі химерні й сильно суперечать реаліям життя в «більшому світі», про який він говорить. У часи найбільшої в історії західної імперської гегемонії Вудбері примудряється не помітити цю панівну форму політичної єдності задля відзначення єдності ще вищої, цілком ідеаль-

ної. З його слів незрозуміло, як «духовні єдності науки, мистецтва й любови» поєднуюватимуться з менш приємними реаліями, і вже зовсім неясно, як можна чекати, що «духовні єдності» подолають прояви матеріальності, влади й політичного поділу.

Академічні дослідження з порівняльного літературознавства принесли з собою уявлення про те, що Європа та Сполучені Штати разом були центром світу не лише завдяки їхнім політичним статусам, а й тому, що їхні літератури були найбільш гідними вивчення. Коли Європа впала перед фашизмом і США чудово скористалися з великої еміграції науковців, мало що з їхнього кризового відчуття перемандрувало разом із ними. Наприклад, «Мімезис», написаний Авербахом у Стамбулі, де він переховувався від нацистської Європи, був не просто вправлянням у текстових тлумаченнях. Як сам він згадував в есеї 1952 року (на нього я щойно посилався), це був акт цивілізаційного виживання. Його власна місія компаративіста бачилася йому як представлення (можливо, востаннє) складної еволюції європейської літератури в усьому її розмаїтті – від Гомера до Вірджинії Вулф. Свою книжку про латинське середньовіччя Курціус створив в атмосфері такого самого нагнаного страху. Одне наче як мало цього духу передалося тисячам академічних науковців-літературознавців, наснажених цими двома книгами! За «Мімезисом» визнали, що це видатна книга з багатою аналітикою, проте сенс її призначення помер через її неодноразове використання з тривіальною метою [47]. Нарешті, наприкінці 1950-х років з'явився радянський «Спутник» і перетворив вивчення чужоземних мов, а разом і порівняльного літературознавства, на сфери, які безпосередньо впливають на національну безпеку. Національний оборонний закон про освіту [48] підтримав цю сферу і разом з нею, на жаль, навіть більш самовдоволений етноцентризм та приховану «холодну войовничість», ніж міг собі уявити Вудбері.

Однак, як безпосередньо демонструє «Мімезис», поняття західної літератури, що лежить у самому центрі порівняльного дослідження, здебільшого висуває на передній план, драматизує й уславлює певну ідею історії, водночас затемнюючи фундаментальну географічну й політичну реальність, яка уможливило цю ідею. Висловлена в «Мімезисі» та інших наукових працях з компаративістики ідея європейської і західної літерату-

ри посутньо ідеалістична та непослідовно гегельянська. Отже, принципом розвитку, який стверджує, що Рим досяг домінування, виявляється об'єднання і синтез. Дедалі більше реальності входить у літературу, яка розширюється і розвивається від середньовічних хронік до величних споруд оповідної художньої прози XIX сторіччя – творів Стендаля, Бальзака, Золя, Дікенса, Пруста. Кожен наступний твір репрезентує синтезу проблемних елементів, які порушують засадничий християнський порядок, так вікопомно виведений у «Божественній комедії»²⁵. Класові й політичні перевороти, зрушення в економічній системі й організації, війна – для великих письменників на зразок Сервантеса, Шекспіра, Монтеня (так само, як і для сили-силенної менших авторів) усі ці теми охоплені раз у раз поновлюваними структурами, баченнями, стабільностями, які засвідчують непорушний діалектичний порядок, що його репрезентує Європа як така.

Рятівне бачення «світової літератури», яке у XX сторіччі здобуло статус спасителя, збігається також із тим, що формулювали теоретики колоніальної географії. У творах Гелфорда Мекіндера, Джорджа Чизголма, Жоржа Арді, Леруа-Больйо і Люсьєна Февра з'являється відвертіша, але так само метропоцентрична й імперська оцінка світової системи. Тільки тепер – замість самої лише історії – імперія, і наявний географічний простір співпрацюють, щоб створити «світову імперію», керовану Європою. Проте в цьому географічно артикульованому баченні (як показує Пол Картер у «Дорозі до Ботанічної затоки», воно ґрунтоване здебільшого на картографічних результатах реальних географічних досліджень і завоювань) існує не менше твердої віри в те, що європейська вищість природна. Кульмінацією цього Чизголл називає різноманітні «історичні переваги», які дозволили Європі зневажити «природні переваги» багатших, ширших і доступніших регіонів, контрольованих нею [49]. Фєврова «Земля й еволюція людства» (1922) – переконлива й інтегральна енциклопедія – за своїм масштабом і утопічністю дорівнює творчості Вудбері.

²⁵ Укр. переклад див.: Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія / Пер. з італ. Євген Дроб'язко. – К.: Дніпро, 1976. – 548 с.; або новіше видання: Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія / Пер. з італ. Є. А. Дроб'язко. – Х.: Фоліо, 2001. – 607 с.

Наприкінці XIX і на початку XX сторіччя великі географічні синтезатори пропонували своїй аудиторії формальні пояснення для готової політичної дійсності. Європа *уже* керувала світом, імперська мапа *уже* вможливлювала культурне бачення. Сторіччя по тому для нас збіги чи подібності між одним баченням світової системи та іншим, між географією та літературною історією видаються цікавими, але проблематичними. Що нам робити з цією схожістю?

Гадаю, по-перше, вона потребує *артикуляції* та *активації*, які можливі лише тоді, коли ми серйозно зважатимемо на сучасність, а особливо на демонтування класичних імперій і нову незалежність десятків колись колонізованих народів і територій. Ми повинні побачити, що збіги та конвергенції між географією, культурою й історією, які були неабияк важливі для піонерів порівняльного літературознавства, вже окреслили і передрекли сучасне глобальне оточення – взаємонакладні території, переплетені історії. Тоді ми зможемо по-новому, динамічніше збагнути й ідеалістичний історизм, який підживлює компаративістську схему «світової літератури», і синхронну йому непохитно імперську мапу світу.

Проте цього не можна зробити, не визнавши, що демонстрація влади спільна для них обох. Справді ґрунтовні дослідження тих, хто вірив у *Weltliteratur* і вивчав її, містили надзвичайний привілей спостерігача, котрий, перебуваючи на Заході, фактично міг оглядати обшир світової літератури з почуттям суверенної безсторонності. Орієнталісти й інші фахівці з проблем неєвропейського світу – антрополози, історики, філологи – мали цю владу. Як я вже намагався показати, вони часто рухалися пліч-о-пліч з імперським підприємством, відповідальність за яке вони свідомо взяли на себе. Ми мусимо з'ясувати ці різноманітні незалежні явища і виявити їхню спільну методологію.

Цілком географічну модель подано в есеї Грамші «Деякі аспекти південного питання». Непрочитана і непроаналізована ця розвідка – одинока послідовна (хоча так ніколи й не закінчена) розвідка політичної й культурної аналізи, яку розробив Грамші. Вона стосується географічної ломиголовки, сформульованої його соратниками як поштовх до дії та вивчення: як можна осмислити, спланувати, вивчити Південну Італію, враховуючи, що соціальна дезінтеграція перетворила її на, здава-

лося б, незрозумілу, однак парадоксально вирішальну для розуміння Італії Північної. Гадаю, блискуча аналіза Грамші – це більше, ніж просто тактичний зв'язок з італійською політикою 1926 року, адже це кульмінація його публіцистики до 1926 року і прелюдія до «Тюремних зошитів», у яких він зосередився передусім на територіальних, просторових і географічних підвалинах суспільного життя (чого не зробив його видатний колега Лукач).

Лукач належить до гегельянської традиції марксизму, Грамші – до традиції Віко та Кроче. Для Лукача центральна проблематика його головних праць від початку наукової кар'єри й аж до книжки «Історія і класова свідомість» (1923) – темпоральність. Грамші розуміє соціальну історію та реальність у географічних термінах – це очевидно навіть із побіжного огляду його понятійного словника, де переважають такі слова, як «терен», «територія», «квартали» та «регіон». У «Південному питанні» Грамші не лише докладає зусиль, аби показати, що поділ на північний і південний регіони Італії – підгрунття проблеми: як політично вирішити питання національного робітничого руху, який наразі зайшов у глухий кут. Він також витончено описує специфічну топографію півдня, прикметну, як він каже, різким контрастом між чималими недиференційованими масами селян, з одного боку, й існуванням «великих» землевласників, важливих видавництв і видатних культурних формацій з другого. Самого Кроче – вельми поважну й шановану в Італії фігуру – Грамші з характерною проникливістю трактує як південного філософа, якому легше встановити зв'язки з Європою і Платоном, ніж із його власним південним оточенням, що розвалюється.

Отже, проблема полягає в тому, як пов'язати південь, чия бідність і велика кількість робочої сили пасивно вразливі перед північною економічною політикою і владою, із залежною від нього північчю. Грамші формулює відповідь, провіщуючи свою знамениту критику інтелектуала в «Тюремних зошитах»: він розглядає П'єро Гобетті, котрий як інтелектуал розумів потребу поєднати північний пролетаріят із південним селянством (стратегія, яка рішуче контрастувала з діяльністю Кроче і Джустино Фортунато) і пов'язував північ і південь завдяки своїй здатності об'єднувати культуру. Його праця «поставила південне питан-

ня на ґрунті, що відрізнявся від традиційного [який розглядав південь просто як відсталий регіон Італії], долучивши до нього пролетаріят півночі» [50]. Однак, веде далі Грамші, це долучення не могло відбутися, якби не пам'ять про те, що інтелектуальна праця повільніша, що інтелектуали працюють за куди розтягнутішими календарями, ніж будь-яка інша суспільна група. Культуру не можна розглядати як безпосередній факт, її слід розглядати (як він зазначав у «Тюремних зошитах») *sub specie aeternitatis*²⁶. Постанова нової культурної формації вимагає багато часу, а цей процес потребує інтелектуалів, залежних від багаторічної підготовки, діяльності та традиції.

Грамші також розуміє, що впродовж тривалого часового відрізка, коли відбувається коралоподібне формування культури, існує потреба в «розламах органічного походження». Гобетті репрезентує один такий розлам, тріщину, що відкрилася всередині культурних структур, які так довго підтримували і закріплювали північно-південну суперечність в італійській історії. Грамші ставиться до Гобетті з очевидною теплотою, розумінням і сердечністю. Проте політичне й соціальне значення останнього для Грамшівської аналізи південного питання (цілком зрозуміло, що незакінчений есей раптово завершується цим міркуванням про Гобетті) полягає в тому, що Гобетті підкреслює потребу в розвитку соціальної формації, в розробці та заповненні нею розламу, породженого його працею і його наполяганням на тому, що інтелектуальне зусилля забезпечує зв'язок між нерівними, безсумнівно автономними регіонами людської історії.

Те, що можна назвати чинником Гобетті, функціонує як сполучна ланка, яка оживляє, виражає і репрезентує стосунки між розвитком порівняльного літературознавства та появою імперської географії. І робить вона це динамічно й органічно. Якщо просто назвати обидва дискурси імперіялістичними, це мало що скаже про те, де і як вони існували. Адже тоді ми випустимо те, що дає нам можливість формулювати їх *разом*, як ансамбль, як щось, що перебуває у більш ніж збіжних, випадкових, механічних стосунках. Отже, треба поглянути на панування над неєвропейським світом з позицій опірної, дедалі викличнішої альтернативи.

²⁶З огляду на вічність (лат.).

Дискурси універсалізації, притаманні сучасній Європі та Сполученим Штатам, (без суттєвих винятків) свідомо чи не-свідомо симулюють мовчання неєвропейського світу. Тут вам і об'єднання, і приєднання, і пряме правління, і насильство. Але рідко визнають те, що колонізовані народи конче потрібно почувати, а їхні ідеї треба знати.

Можна стверджувати, що завдяки самим лише безперервним продукуванню й інтерпретації західної культури ця ж таки симуляція простяглася глибоко у ХХ сторіччя, навіть коли зріс політичний опір західній владі у «периферійному світі». Унаслідок цього опору та його наслідків наразі з'явилася можливість реінтерпретувати західний культурний архів, немовби географічно розірваний активізованим імперським поділом, можливість цілком відмінного прочитання та витлумачення. По-перше, історію таких царин, як порівняльне літературознавство, англійські студії, культурна аналіза, антропологія, можна розглядати як нерозривно пов'язану з імперією і навіть у певному сенсі як таку, що сприяє імперським методам підтримки західного домінування над незахідним корінним населенням (особливо якщо ми свідомі просторового розуміння, проілюстрованого «південним питанням» Грамші). А по-друге, наша інтерпретаційна зміна погляду дозволяє кинути виклик найвищому і нездоланному авторитету нібито неупередженого західного спостерігача.

Західні культурні форми можна вилучити з автономного замкненого простору, де вони зберігалися, і натомість розташувати в динамічному глобальному середовищі, створеному імперіалізмом, що постав у переосмисленій іпостасі невпинного змагання півночі й півдня, метрополії та периферії, білого й тубільного. Отже, ми можемо розглядати імперіалізм як процес, що іриває в межах метрополійної культури, яка іноді потверджує, а іноді приховує саму неперервну імперську справу. Важливе питання – у дусі Грамші – полягає в тому, як національні культури Британії, Франції й Америки підтримували гегемонію над периферіями? Як усередині себе вони досягнули й постійно укріплювали згоду щодо віддаленого панування над тубільними широкими й територіями?

Повертаючись до культурного архіву, починаємо перерахувати його не однозначно, а *контрапунктово*, пам'ятаючи про наріжнів метрополійної історії та водночас інших історій, що про-

ти них (або вкупі з ними) діє панівний дискурс. У контрапункті західної класичної музики різноманітні теми протиставляються одна одній із лише тимчасовою перевагою котроїсь із них; однак підсумкова поліфонія – це злагодженість і порядок, організована взаємодія, що походить із самих тем, а не з суворих мелодичних чи формальних принципів з-поза твору. Гадаю, у схожий спосіб можна прочитувати й інтерпретувати, наприклад, англійські романи, зв'язок яких (здебільшого прихований) із островами Вест-Індії або Індією, сказати б, сформувала і, можливо, навіть зумовила специфічна історія колонізації, опору і, врешті-решт, тубільного націоналізму. У цій точці виникають альтернативні чи нові наративи, відтак перетворюючись на інституціалізовані чи дискурсивно стабільні сутності.

Очевидно, що жоден загальний теоретичний принцип не керує цілою імперіялістичною єдністю. Так само очевидно, що принцип домінування та опору, який ґрунтується на поділі між Заходом і рештою світу, – довільно переказуючи африканського критика Чинвейзу, – розколює все навколо. Ця розколина вразила весь гамуз місцевих конфліктів, взаємонакладень і взаємозалежностей в Африці, Індії та на інших периферіях. Усі вони відмінні, кожна зі своєю власною концентрацією об'єднань і форм, своїми власними мотивами, працями, інституціями та – що найважливіше з нашої позиції перерахування – своїми власними можливостями й умовами пізнання. Для кожної зони конфлікту, де демонтується імперіялістична модель, а її об'єднувачі коди узагальнення і підсумку стають неефективними й непридатними, закладається специфічний тип дослідження й пізнання.

За приклад нового знання можуть правити студії з орієнталізму, африканізму та, беручи споріднений приклад, студії з англійськості і французькості. Сьогодні ці ідентичності аналізують не як богом дані сутності, а як результат взаємодії між, приміром, африканською історією й вивченням Африки в Англії або між вивченням французької історії та реорганізацією моделей пізнання в часи Першої імперії. Важливо те, що ми маємо справу з утворенням культурних ідентичностей, котрі тлумачаться не як есенціалізації (хоча їхня стабільна привабливість почасти полягає в тому, що вони видаються і вважаються есенціалізаціями), а як контрапунктові єдності. Адже жодна ідентичність не може існувати сама по собі, без низки протилежностей.

гей, заперечень та опозицій: греки завжди потребують варварів, європейці – африканців, орієнталів і т. д. Однак правда й протилежна. Навіть у наш час величезні баталії через такі есенціалізації, як «іслам», «Захід», «Орієнт», «Японія» чи «Європа», відкривають особливе знання і структури ставлення й референції, що вимагають уважної аналізи та студіювання. При вивченні деяких головних культур-метрополій (наприклад, англійської, французької й американської) в географічному контексті їхньої боротьби за імперії вочевидноється характерна культурна топографія. Вживаючи фразу «структури ставлення і референції», я маю на увазі цю топографію так само, як і влучний вислів Реймонда Вільямса про «структури почування». Мені йдеться про те, як у культурних мовах літератури, історії або етнографії з'являються структури місцезположення і географічної референції – деколи алюзивно, а деколи ретельно прокреслені через різні твори, які інакше ніяк не пов'язані один з одним чи з офіційною ідеологією «імперії».

Скажімо, в британській культурі можна простежити постійний інтерес до Спенсера, Шекспіра, Дефо та Остен. Він установлює в метрополійній Англії та Європі соціально бажаний, дозволений простір і за допомогою задуму, мотиву й висновку поєднує його з віддаленими чи периферійними світами (Ірландією, Венецією, Африкою, Ямайкою) – бажаними, але підпорядкованими. А разом із цими орієнтирами, що їх так уважно підтримували, формується ставлення – до правління, контролю, прибутку і приросту та відповідности, – яке з дивовижною силою увиразнюється з XVII й аж до кінця XIX сторіччя. Ці структури не постають з якогось передсущого (напівзмовницького) задуму, який потім використовують письменники. Вони пов'язані з розвитком британської культурної ідентичности, з тим, як ця ідентичність уявляє себе у світі, котрий сприймається з погляду географії. Схожі структури, які виникли з різних причин й, очевидно, в різний спосіб, можна відзначити у французькій та американській культурах. Ще не можна сказати, чи ці всеохопні структури готують культуру для імперського контролю й моделювання, чи вони супроводжують ці імперські процеси, а чи вони з'являються внаслідок імперії як дещо необережний відбиток. Проте нам уже слід звернути увагу на дивовижну повторюваність географічних артикуляцій у трьох західних культу-

рах, які мали найбільше влади над величезними територіями. Докладніше я досліджую це питання у другій частині книжки.

Навіть за найретельнішого прочитання й розуміння «структур ставлення і референції», на яке я був здатний, мені не трапилося жодне непогодження, жодне заперечення, жодне відхилення від них: існувала фактична однастайність стосовно того, що підлеглі раси мусять бути керованими, що вони є підлеглими расами, що лише одна раса гідна (і послідовно завойовувала право) вважатися такою, що її головна місія полягає у розширенні за межі власної території. (Як 1883 року Сілі зазначив стосовно Британії: Франція і Сполучені Штати мали своїх теоретиків – лише так можна зрозуміти британців.) Очевидно, досить неприємно визнавати, що прояви метрополійної культури, які відтоді стали авангардом суспільної боротьби нашого часу, покійно пристали на цей імперський консенсус. За деякими винятками жіночий (так само як і робітничий) рух був проімперським. І хоча завжди треба намагатися показати, що тоді діяли відмінні уявлення, смаки, ідеї та філософії і що кожний твір літератури або мистецтва особливий, проте в цьому питанні існувала фактична єдність мети: потрібно було зберегти імперію і її *зберегли*.

Без руху опору імперії, який відбувся на всіх периферіях, неможливо було б читати й інтерпретувати головні культурні тексти метрополії у цей по-новому активізований, переформований спосіб. У третій частині цієї книжки я стверджую, що нова глобальна свідомість пов'язує всі різноманітні локальні арени антиімперської боротьби. І сьогодні письменники та науковці з колишнього колонізованого світу позначають свої несхожі історії, накреслюють свої власні місцеві географії у великих канонічних текстах європейського центру. І з цих взаємонакладних, але суперечних взаємодій починають виникати нові прочитання і нове знання. Варто лише замислитися над могутніми зрушеннями, які сталися наприкінці 1980-х років: ламання бар'єрів, народні повстання, дрейф через кордони, загрозливі проблеми з правами іммігрантів, біженців і меншин на Заході, – щоб побачити, наскільки застаріли давні категорії, глибокі відокремлення й зручні автономії.

Однак дуже важливо оцінити те, як було збудовано ці сутності, та зрозуміти, як наполегливо, наприклад, ідея англійської культури

ри без кордонів завойовувала авторитет і владу нав'язувати себе на віддалених територіях. Це непосильна ноша для однієї людини, але ціле нове покоління науковців та інтелектуалів із «третього світу» зайнялося тільки цією справою.

Тут я хотів би закликати до розважливості та обережності. У цій книжці я, зокрема, зачіпаю тему непростих стосунків між націоналізмом і визволенням – двома ідеалами, двома цілями противників імперіялізму. Здебільшого це правда, ніби внаслідок створення великої кількості нових незалежних національних держав у постколоніальному світі відновилися першість так званих уявлених спільнот: їх спародіювали і висміяли письменники, як-то В. С. Найпол і Конор Круз О'Браєн, їх захопила юрба диктаторів і дрібних тиранів, вони виплекані у різноманітних державних націоналізмах. Проте загалом свідомість багатьох науковців та інтелектуалів «третього світу» опозиційна, зокрема (але не винятково) вигнанців, емігрантів і біженців на Захід, більшість із яких успадкувала зроблене емігрантами першої половини ХХ сторіччя на зразок Джорджа Антонюса та С. Л. Р. Джеймса. Їхнє намагання з'єднати досвіди різних сторін імперського поділу, їхній перегляд великих канонів, їхнє витворення критичної літератури – все це не могли кооптувати та, зрештою, й не кооптували відроджені націоналізми, деспотизми і дріб'язкові ідеології, які зрадили ідеям визволення на користь реальності націоналістичної незалежності.

Крім того, їхній доробок належить розглядати як такий, що має багато спільного з «витісненими» голосами й голосами меншості всередині самої метрополії: з феміністками, афро-американськими письменниками, інтелектуалами, митцями та іншими. Але й тут важливо залишатися пильним і самокритичним, бо існує природна небезпека інституціоналізації опозиційності, перетворення маргіальності на сепаратизм, догматизації опору. Звісно, діяльність, яка стверджує й переформулює політичні проблеми в інтелектуальному житті, убезпечена від ортодоксальності. Однак ніколи не втратить актуальності потреба втримати на першому місці спільноту, а не примус, критичність, а не просту солідарність, пильність, а не згоду.

Позаяк питання, які я порушую, певним чином продовжують «Орієнталізм» (він так само, як і ця книжка, був написаний у США), слід ураховувати культурне й політичне середо-

вище Америки. Сполучені Штати – це не просто велика країна, це остання наддержава, надзвичайно впливова сила, здатна часто втручатися в хід подій майже по всій планеті. Громадяни й інтелектуали Сполучених Штатів особливо відповідальні за стосунки США з рештою світу. Цієї відповідальності не можна позбутися, її не можна «виконати», заявивши, що Радянський Союз, Британія, Франція чи Китай були або є гіршими. Ми справді відповідальні за цю країну, а тому можемо вплинути на неї в спосіб, недоступний догорбачовському СРСР чи іншим країнам. Отже, спочатку варто скрупульозно розглянути, як у Центральній і Латинській Америці (це найочевидніше), на Близькому Сході, в Африці та в Азії Сполучені Штати заступили попередні великі імперії, ставши єдиною панівною зовнішньою силою.

Чесно кажучи, ця історія не з найкращих. Після Другої світової війни військові вторгнення США мали (й мають) місце майже на кожному континенті, більшість із них – досить складні й масштабні – вимагали приголомшливих національних інвестицій (що ми тільки тепер починаємо розуміти). Усе це, за словами Вільяма Еплмена Вільямса, – імперія як спосіб життя. Безперервні відкриття нових фактів про війну у В'єтнамі, про американську підтримку «контрас» у Нікарагуа, про кризу в Перській затоці – це лише частина історії цього комплексу вторгнень. Мало уваги звертають на те, що винятково імперіалістичною можна назвати політику США на Близькому Сході та в Центральній Америці: експлуатація геополітичного розламу між так званими іранськими поміркованими, допомога так званим борцям за свободу «Контра» у скиненні законного обраного уряду в Нікарагуа, підтримка королівських родин Саудівської Аравії та Кувейту.

Навіть якби ми припустили, як це багато хто робить, що зовнішня політика США принципово альтруїстична і віддана таким безсумнівним цілям, як свобода й демократія, причин для скептицизму цілком достатньо. Очевидно важливою видається релевантність міркувань Т. С. Еліота в «Традиції та індивідуальному таланті» щодо історичного чуття. Чи не повторюємо ми як нація попередній досвід Франції та Британії, Іспанії й Португалії, Голандії й Німеччини? І водночас чи не намагаємося ми вважати себе якоюсь мірою звільненими від брудні-

них імперських авантюр, що передували нашим? Крім того, чи не оперуємо ми незаперечним припущенням, ніби наше призначення – керувати світом і панувати над ним, призначення, що його ми самі собі приписали як частину виправи до диких земель?

Одним словом, ми як нація зіткнулися з глибоким, надзвичайно дражливим і бентежним питанням наших стосунків з іншими – іншими культурами, державами, історіями, досвідами, традиціями, народами й долями. За межами цього питання немає Архімедової точки, з якої можна було б на нього відповісти. Немає переваги в існуванні поза реальністю стосунків між культурами, між нерівними імперськими й неімперськими силами, між нами та іншими. Ніхто не має епістемологічних привілеїв судити, оцінювати і тлумачити світ, не обтяжений інтересами та боротьбою стосунків. Ми, сказати б, складаємося зі зв'язків, а не перебуваємо поза або над ними. І нам як інтелектуалам, гуманітарям, секулярним критикам слід розуміти Сполучені Штати у світі націй і влади *зсередини* реальності, адже ми її учасники, а не відірвані зовнішні спостерігачі, котрі, як Олівер Голдсміт у чудовому вислові Єйтса, «неквапно сьорбують мед із горщика свого ума»²⁷.

Останні розвідки з сучасної європейської та американської антропології доволі цікаво й симптоматично відбивають ці лоніоловки і плутанину. Головний конститутивний елемент такої культурної практики й інтелектуальної діяльності – це нерівні силові стосунки між зовнішнім західним етнографом-спостерігачем і примітивною або принаймні іншою, але напевне слабшою і менш розвиненою неєвропейською і незахідною людиною. У своєму надзвичайно багатому творі «Кім» Кіплінг екстраполює політичне значення цих стосунків і втілює їх в образі полковника Крейтона, етнографа, відповідального за картографічну службу Індії, а ще голови британської розвідки в Індії «великої гри», до якої належить молодий Кім. Ці проблематичні стосунки часто повторювались у модерній західній антропології, а останні праці кількох теоретиків мають до діла з май-

²⁷ Сйтс Вільям Батлер. Кров і місяць / Укр. пер. Олександра Мокровольсько-го // Сйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юні-верс, 2004. – С. 176.

же неподоланною суперечністю між замішаними на силі політичними реаліями та науковим і людським бажанням герменевтично і співчутливо зрозуміти Іншого у спосіб, який не зазнав впливу сили.

Питання про успіх або поразку цих спроб не таке цікаве, як питання про те, що їх вирізняє й уможливорює, а саме гостре й розгублене усвідомлення невідворотного і всеосяжного імперського оточення. Мені не відомий спосіб досягнути світ із середини американської культури (з цілою її історією викоренення й приєднання) без одночасного досягнення самого імперського контексту. Я назвав би це культурним фактом надзвичайної політичної й інтерпретативної важливості, попри те, його не визнають у теорії культури й літератури, його постійно оминають і відмежовують у культурних дискурсах. Читаючи більшість деконструктивістів культури, марксистів або нових історицистів, бачимо авторів, чий політичний обрій та історичне місце – всередині суспільства й культури, надто впливатимуть в імперське домінування. Проте ці обрії майже не помічені, імперське оточення практично не визнане, усвідомлення імперської закритості фактично табуоване. Натомість складається враження, що інтерпретація інших культур, текстів і народів (яка насправді є суттю інтерпретації як такої) відбувається в безчасовому вакуумі, настільки всепрощальному й потуральному, що вона одразу стає універсальною – без прив'язаності, інтересів і заборон.

— Звісно, ми живемо у світі не самих лише товарів, а й репрезентацій, а репрезентації – їхнє продукування, обіг, історія та інтерпретація – це чистий елемент культури. У найновіших теоріях проблему репрезентації називають центральною, проте рідко коли розглядають у її справжньому політичному, здебільшого імперському контексті. Натомість ми маємо, з одного боку, ізольовану культурну царину, яку вважають безперешкодно й безумовно відкритою для невпливових теоретичних роздумів і розвідок, з іншого боку – зіпсовану політичну царину, де повинна відбуватися справжня боротьба інтересів. Для фахового дослідника культури – гуманітаря, критика, науковця – лише одна царина дотична до його діяльності. Ба більше, вважається, що ці дві царини роз'єднані, тоді як вони не просто пов'язані, а є одним цілим.

► Це роз'єднання закладає радикальне підтасовування фактів. І культура, заплямованої стосунками з владою, знімають тягар відповідальності за ці стосунки; репрезентації трактують лише як аполітичні образи, що потребують граматичної й синтаксичної аналізи, як численні граматики обміну, – й відрив тепершнього від минулого вважається завершеним. Проте, позаяк це роз'єднання сфер ані нейтральне, ані випадкове, його реальне живлення полягає в акті співучасті, у виборі гуманітаря на користь закритої, відмежованої, систематично очищеної текстуральної моделі, а не моделі войовничішої, принципові ознаки якої неминуче обертаються докруг нескінченної боротьби навколо питання самої імперії.

Можна сказати й інакше, використовуючи всім відомі приклади. Впродовж щонайменше десяти років у Сполучених Штатах тривала доволі серйозна дискусія про значення, зміст і завдання ліберальної освіти. Більша частина цієї дискусії (хоч і не вся вона) виникла в університетському середовищі після заворушень 1960-х років. Тоді вперше в цьому сторіччі руйнівні сили, що їх вивільнили соціально й інтелектуально інспіровані провокації, поставили під сумнів структуру, авторитет і традицію американської освіти. Здобули престиж та прихильність новіші течії академічної думки і те, що називають теорією: у цій графі зібралось багато нових дисциплін, як-от психоаналіза, лінгвістика й піщанська філософія, вигнані з таких традиційних галузей, як філологія, етика й природничі науки. Вони, здається, підірвали авторитет і стабільність усталених канонів, добре розбудованих принципів, непорушних процедур акредитації, дослідження й розподілу інтелектуальної праці. Те, що все це сталося на скромній і обмеженій території культурно-академічного праксису односторонньо з потужною хвилею антивоєнного й антиімперіалістичного протесту, було не випадковим, а радше справжнім політичним та інтелектуальним поєднанням обставин.

Велика іронія є в тому, що наші пошуки наново наснаженої, відновленої традиції в метрополії почалися після виснаження модернізму і проявляються у вигляді постмодернізму або, як я вже казав раніше, цитуючи Ліотара, втрати легітимізуючої влади паративу західної емансипації та просвітництва. Водночас модернізм віднаходиться у колишньому колонізованому, периферійному світі, де тон задають опір, логіка насмілювання й різ-

номанітні дослідження вікових традицій (в ісламському світі – al-Turath).

Одинока відповідь західного світу новим обставинам була абсолютно реакційною: намагання підняти старі авторитети й канони, спроби відновити десять, чи двадцять, чи тридцять важливих західних книжок, без яких західна людина не може вважатися освіченою – усе це виражено в риториці войовничого патріотизму.

Проте може бути й інша відповідь. До неї варто тут звернутися, бо вона відкриває важливу теоретичну можливість. Культурний досвід або взагалі кожна культурна форма засадничо, у своїй суті, гібридна, тому якщо з часів Імануїла Канта Захід практикував ізолювання культурної й естетичної царин від мирського світу, то нині настав час знову їх поєднати. Це справа не проста, бо, на моє переконання, сама суть західного досвіду, принаймні з кінця XVIII сторіччя, полягала не лише в тому, щоб запанувати над віддаленими землями і посилити гегемонію, а й у розведенні культури та досвіду в позірні окремі сфери. Утворення на зразок рас і націй, сутності на кшталт англійськості чи орієнталізму, способи виробництва, як-от азійський чи окцидентальний – усе це, на мою думку, свідчить на користь ідеології, культурні кореляти якої добре передують фактичному накопиченню імперських територій в усьому світі.

Більшість істориків імперії вважають, що формально «доба імперій» почалася приблизно 1878 року – від «бійки за Африку». Пильніша аналіза культурної дійсності відкриває набагато раніші, глибші й упертіші погляди на закордонну гегемонію Європи. Вже наприкінці XVIII сторіччя ми бачимо зв'язну і цілком завершену систему ідей, наслідком яких була низка невідлучних від них подій, як-от перші великі послідовні завоювання під проводом Наполеона, постання націоналізму й європейської національної держави, масштабна індустріялізація та зосередження влади в руках буржуазії. У цей-таки період роман і новий історичний нарратив перевершують інші оповідні форми, утверджуючи важливість суб'єктивності для історичного часу.

Проте більшість істориків культури й, напевне, усі літературознавці не завважили *географічного* транскрибування, теоретичного картографування й окреслення території, на яких ґрунтуються західна художня література, історичне письмо й філо-

софський дискурс того часу. Їм передує авторитет європейського спостерігача – мандрівника, торговця, науковця, історика, романіста. Далі – просторова ієрархія, в якій сама метрополія, а з часом і економіка метрополії розглядаються як такі, що залежать від закордонної системи територіального контролю, економічної експлуатації та соціокультурного бачення. Без цієї системи стабільність і процвітання вдома (а «дім» тут – слово з надзвичайно сильним резонансом) були б неможливі. Мою думку чудово ілюструє приклад із «Менсфілд парку» Джейн Остен: рабовласницька плантація Томаса Бертрама в Антигуа виявляється незбагненно кінцевою умовою стабільності і краси Менсфілд парку, описаного в категоріях етики й естетики задовго до «бійки за Африку» і до офіційного початку доби імперії. Цитуючи Джона Стюарта Міла у «Принципах політекономії»:

Навряд чи ці [наші віддалені володіння] можна сприймати як країни... радше як віддалені сільськогосподарські чи виробничі маєтки, що належать більшій спільноті. Наприклад, наші вест-індські колонії не можна розглядати як країни з власним виробничим капіталом... [бо це радше] місце, де Англії зручно продукувати цукор, каву та кілька інших тропічних товарів [51].

Прочитайте цей надзвичайний пасаж разом із романом Джейн Остен – і проступить далеко не така великодушна картинка, ніж та, що зазвичай представляє культурні формації доімперіалістичної доби. В голосі Міла чути безжальні власницькі нотки білого господаря, звиклого викреслювати зі своєї свідомості існування, роботу і страждання мільйонів рабів, перевезених «середнім рейсом»²⁸, редукованих до самого лише збірного статусу «для вигід власників». За словами Міла, ці колонії треба сприймати як зручності і не більше. Таке ставлення потверджує

²⁸ «Середнім рейсом» [Middle Passage] називався відтинок традиційного маршруту атлантичної работоргівлі між африканським та американським узбережжями. Атлантична работоргівля мала «трикутникову» форму: кораблі вирушали з Європи, навантажені крамом для африканських ринків; в Африці крам продавали або обмінювали на рабів, яких потім транспортували до Америки; в Америці рабів продавали або обмінювали на товари для європейських ринків, після чого кораблі поверталися до Європи. За місцем у цьому маршруті перший перетин Атлантичного океану називали «середнім рейсом».

Джейн Остен, котра у «Менсфілд парку» зводить багатостраждальне карибське життя до якогось пів тузіння побіжних згадок про Антигуа. Чи не те саме можна сказати про інших канонічних письменників Британії і Франції. Одним словом, метрополія отримує свій авторитет великою мірою за рахунок знецінення й експлуатації віддалених колоніальних володінь. (Недаремно Волтер Родні назвав свій великий деколонізаційний трактат 1972 року «Як Європа недорозвинула Африку».)

Нарешті авторитет спостерігача й авторитет європейської географічної центральності підкріплює культурний дискурс, який обмежує неєвропейськість, зводячи її до вторинного расового, культурного й онтологічного статусу. І хоч як парадоксально, та ця вторинність суттєва для першости європейськості. Звісно, цей парадокс досліджували Сезер, Фанон і Мемі, однак те, що його рідко вивчали дослідники апорій і неможливостей прочитань, – лише одна з багатьох іроній модерної критичної теорії. Так, мабуть, сталося, бо він наголошує не стільки на тому, як читати, а радше *що* читати і *де* про це написано та представлено. Величезна заслуга Конрада полягає в тому, що в його такій складній і такій розщепленій прозі зазвучала автентична імперіялістична нота: як забезпечити сили всесвітнього накопичення й панування самопідкріплюваним ідеологічним двигуном (те, що Марлов у «Серці темряви» називає дієвістю, ґрунтованою на відданості ідеї, яка стоїть за «цим», себто за відбиранням землі у тих, хто має темніший колір шкіри і пласкіший ніс) та водночас замовчувати цей процес, стверджуючи, що культура й мистецтво не мають з «цим» нічого спільного.

Повне питання звучатиме так: що читати і що робити з тим читанням? Усі зусилля, вкладені в критичну теорію, в роман і демістифікаційні теоретичні практики, як-от новий історизм, деконструкція чи марксизм, уникали головного, на мій погляд, визначального політичного горизонту модерної західної культури – імперіялізму. Таке масове уникання закріпило канони залучення й вилучення: залучаються всі руссо, ніцше, вордсворти, дикенси, флобери та інші і водночас вилучаються їхні стосунки із зтяжною, складною й неоднорідною справою імперії. Але чому питання полягає в тому, що і де прочитати? Дуже просто: критичний дискурс не звертав уваги на вельми привабливу і розмаїту постколоніальну літературу, що постала як опір імпе-

ріялістичній експансії Європи та Сполучених Штатів упродовж останніх двох сторіч. Читаючи Остен, не знаючи Фанона, Кабрала й інших, ми відриваємо модерну культуру від її зв'язків і любов'язань. Такий підхід треба змінити.

Одначе мета мусить бути ширшою. Критична теорія й історико-літературні дослідження перетлумачили і перезатвердили головні взірці західної літератури, мистецтва й філософії. Більшість цих праць дуже захопливі й переконливі, хоча незрідка в них відчувається більше переробки й удосконалення, ніж відданості тому, що я назвав би секулярною й асоційованою критикою. Така критика неможлива без глибокого розуміння того, як свідомо вибрані історичні моделі стосуються соціальних та інтелектуальних змін. Але якщо прочитувати й інтерпретувати модерну європейську й американську культуру як таку, що мала щось спільне з імперіялізмом, обов'язковою стає також реінтерпретація канону у світлі тих текстів, місце яких у цьому каноні мало пов'язували з європейською експансією і надавали йому недостатньої ваги з огляду на неї. Інакше кажучи, така процедура зумовлює прочитання канону як поліфонічного акомпанементу європейській експансії, відкориговує напрям і переглядає значення письменників на зразок Конрада й Кіплінга. Їх завжди читали як розвагу, а не як письменників, чия відверто імперіялістична тематика приховано або ж імпліцитно існувала щодовго до них у творах, скажімо, Остен чи Шатобріана.

По-друге, слід розпочати теоретичну роботу для означення стосунку між імперією та культурою. Цей процес уже має кілька віх, наприклад праці Кірнана або Мартина Гріна, але інтерес до теми ще слабкий. Однак, як я вже зазначав, ситуація починає змінюватися на краще. Ціла низка праць із інших дисциплін, поки група здебільшого молодих науковців і критиків – і тут, і в «стретському світі», і в Європі – розпочинають теоретичну й історичну справу. Багато з них у той чи той спосіб, здається, наближаються до питань імперіялістичного дискурсу, колоніялістичної практики тощо. В теорії ми ще перебуваємо на стадії спроб інвентаризувати *запотребуваність* культури імперією, та й ці спроби хіба тільки починають розвиватися із зародкового стану. У міру того як вивчення культури сягає в царину мас-медій, популярної культури, мікрополітики тощо, загострюється увага до моделей влади й гегемонії.

По-третє, ми повинні завжди пам'ятати про прерогативи сьогодення як дороговкази й парадигми для вивчення минулого. Коли я наполягав на поєднанні і зв'язках між минулим і теперішнім, між імперіялізатором та імперіялізованим, між культурою та імперіялізмом, я робив це не для того, щоб вирівняти чи зменшити відмінності, а радше для того, щоб наголосити взаємозалежність між речами. Імперіялізм як досвід із вирішальним культурним виміром настільки широкий і різнобарвний, що ми повинні говорити про взаємонакладні території та переплетені історії – спільні для чоловіків і жінок, білих і небілих, жителів метрополії і периферії, для минулого, і теперішнього, і майбутнього. Ці території й історії можна побачити лише з перспективи цілісності секулярної історії людства.

Частина друга

Консолідоване бачення

Ми називали себе “групою вторгнення”, адже прагнули увірватися до затхлих зал англійської зовнішньої політики і, незважаючи на колії, прокладені для нас нашими предками, витворити на Сході новий народ.

Т. Е. Ловренс, *«Сім стовпів мудрости»*

1. Наратив і соціальний простір

У британській і французькій культурах XIX – початку XX ст. мнiжче повсюдно можна виявити алюзії на імперію, проте найчистіше і найрегулярніше вони трапляються саме в британському романі. Разом ці алюзії складають те, що я назвав «структурою ставлення і референції». «Менсфілд парк» – роман, який у доробку Джейн Остен оприявнює етичні й соціальні цінності, засадничі для інших її творів, – пронизують референції на віддалені володіння сера Томаса Бертрама. Ці володіння дають серу Томасу його багатство, створюють приводи для від'їздів, закріплюють його соціальний статус удома й за кордоном, уможлиблюючи існування його цінностей, які, зрештою, поділяє і Фані Прайс (і сама Остен). Якщо, як каже Остен, це роман про «впорядковування», то право на колоніальні володіння безпосередньо сприяє встановленню соціального порядку й етичних пріоритетів удома. Можна пригадати й народжену у Вест-Індії БERTУ Мейсон, божевільну дружину Рочестера з «Джейн Ейр»²⁹, чия загрозна присутність замкнена в кімнаті на горищі. Джозеф Седлі з «Ярмарку суєти» Теккеря³⁰ – індійський набоб, чий норів і надмірне (вочевидь, неслужене) багатство переплітаються зі, зрештою, неприйнятною нещирістю Бекі. Останній протиставлена, своєю чергою, пристойність Амелії, кінець кінцем, відповідно винагородже-

²⁹ Укр. переклад див.: Бронте Шарлотта. Джен Ейр / Пер. з англ. Петро Соколовський. – Х. : Фоліо, 2004. – 480 с.

³⁰ Укр. переклад див.: Теккерей Вільям Мейкпіс. Ярмарок суєти / Пер. з англ. Ольга Сенюк – Х.: Фоліо, 2003. – 398 с.

на. А наприкінці роману Джозеф Добін безтурботно заходиться писати історію Пенджабу. Корабель «Троянда» мандрує Карібами та Південною Америкою в романі Чарлза Кінгслі «Вествард Го!». У «Великих сподіваннях» Дикенса Ейбл Мегвіч – каторжник, засланий до Австралії, а його багатство (про походження якого навіть не здогадується Піп-тріумфатор – провінційний юнак, котрий під машкарою джентльмена процвітає в Лондоні) за іронією долі вможливорює великі сподівання, що їх плакає Піп. У багатьох інших романах Дикенса бізнесмени мають зв'язки з імперією (варто згадати лише Домбі та Квілпа). У «Танкреді» Дизраелі та «Деніелі Деронді» Еліот Схід виступає як середовище, де живуть тубільці (або європейський іммігрантський люд), а також як територія, об'єднана під владою імперії. Ралф Тушет із «Портрета дами» Генрі Джеймса подорожує Алжиром і Єгиптом. А що вже казати про Кіплінга, Конрада, Артура Конан Дойла, Райдера Гагарда, Р. Л. Стивенсона, Джорджа Орвела, Джойса Кері, Е. М. Форстера та Т. Е. Ловренса – у їхніх творах імперія відіграє роль кардинально важливої обставини.

У Франції ситуація була інакшою, бо на початку XIX сторіччя французькі імперські нахили відрізнялися від англійських, підтримуваних неперервністю і стабільністю самого державного устрою Англії. Політичне задкування, втрата колоній, незахищеність володінь та зміни у філософії, через які проходила Франція під час Великої французької революції й доби Наполеона, призвели до того, що французька імперія мала не таку стабільну ідентичність і менш гарантовану присутність у французькій культурі. Риторика імперської величі вчувається у творах Шатобріана й Лямартина; в малярстві, в історичних і філологічних писаннях, у музиці й театрі подибуємо доволі чітке уявлення про віддалені володіння Франції. Проте загалом у культурі аж до другої половини сторіччя вагоме, майже філософське відчуття імперської місії (як у Британії) трапляється рідко.

Існує також щільний корпус американських творів, синхронних зі згаданими британськими і французькими працями, який представляє особливо гострий імперський тип. Хоча – парадоксально – у його підґрунті лежить нещадний антиколоніалізм, спрямований проти Старого світу. Пригадаймо, напри-

квід, пуританську «виправу до диких земель», пізніший надміру нав'язливий інтерес Купера, Твена, Мелвіла й інших письменників до експансії США на захід, а разом і до тотальної колонізації та знищення корінного американського життя (що його вивчали Ричард Слоткін, Патриція Лімерик і Майкл Пол Роджін) [1]. Імперський мотив з'являється, щоб скласти конкуренцію європейському. (У частині IV цієї книжки я звернуся до інших, сучасніших аспектів, пов'язаних зі Сполученими Штатами імперського гатунку кінця ХХ ст.)

Будучи орієнтиром, точкою відліку, цілком імовірним джерелом багатства й послуг, метою подорожей упродовж більшої частини європейського ХІХ сторіччя, імперія кодифікована присутня (хоча тільки непрямо помітна) в художній літературі. Це дуже нагадує присутність слуг у великих домах і в романах: їхню працю сприймають як даність, про яку нечасто згадують, яку рідко вивчають (хоча Брюс Робінс нещодавно написав про це [2]) і якій здебільшого не надають значення. Наведу іншу цікаву аналогію: імперські володіння – анонімні, спільні, завжди *напохваті* – схожі на категорію вигнанців – міграційних робітників, тимчасових працівників або сезонних ремісників (проаналізовані Гаретом Стедменом Джонсом [3]). Значення має їхня присутність, а не імена й особистості. Вони приносять прибуток, не будучи вповні присутніми. Послугуючись дещо символізованим висловом Ерика Вулфа, можна сказати, що це літературний аналог «людей без Історії» [4]. Від них залежали економіка й державний устрій, підтримувані імперією, але їхня реальність не вимагала історичної та культурної уваги.

В усіх цих випадках факти імперської присутності асоціюються з великими володіннями, розлогими та почасти незнаними територіями, ексцентричними або неприйнятними людськими істотами, пошуками щастя або гонитвою за мрією, на зразок еміграції, загрибання грошей і сексуальних пригод. До колоній відсилають опальних молодших синів, потерті життям старші родичі вирушають туди в пошуках утраченого щастя (як у «Кузині Беті»³¹ Бальзака), підприємливі молоді мандрівники їдуть показитися та поколекціонувати екзотику. Колоніальні те-

³¹ Укр. переклад див.: Бальзак Оноре де. Бідні родичі. Кузина Бета / Пер. з фр. Павер'ян Підмогильний. – К., 1929. – 474 с.

риторії – царини можливостей, і вони завжди асоціювалися з реалістичним романом. Фактично не можна уявити собі Робінзона Крузо без колонізаційної місії, яка дозволяє йому створити власний новий світ у далеких закутках африканських, тихоокеанських і атлантичних диких земель. Проте чимало великих авторів реалістичного роману XIX сторіччя менш догматичні щодо колоніального панування й колоніальних володінь, ніж Дефо чи пізніші письменники на кшталт Конрада або Кіплінга. Доба останніх ознаменувалася великою виборчою реформою та масовою участю в політичному процесі – імперська конкуренція перетворилася на вкрай нав'язливу внутрішню проблему. У завершальний рік XIX сторіччя – після «бійки за Африку», консолідації французької колоніальної імперії, анексії Філіпін Америкою та досягнення Британією вершин свого панування в Південній Азії – імперія стала всесвітньою справою.

Слід відзначити, що критика, котра в інших ситуаціях надзвичайно ретельно й винахідливо шукає теми для обговорення, залишила ці колоніальні й імперські реалії без уваги. Вагомий унесок зробили ті письменники й критики (але їх порівняно мало), хто досліджує стосунки між культурою й імперією (серед них Мартин Грін, Молі Мегуд, Джон МакКлор й особливо Патрик Брентлінгер). Проте їхній підхід, по суті, оповідний і описовий: вони вказують на існування таких тем, на важливість певних історичних кризових станів, на вплив і міцність уявлень про імперіалізм. Окрім того, вони охоплюють величезні обсяги матеріалу [5]. Майже завжди вони критикують імперіалізм, спосіб життя, який Вільям Еплмен Вільямс окреслив як такий, що поєднується з усіма видами інших ідеологічних переконань (навіть антиномічних), адже впродовж XIX сторіччя «імперські територіальні апетити зробили неминучим розвиток відповідної ідеології» в союзі з військовими, економічними й політичними методами. Ці методи уможливили «збереження й розширення імперії, не марнуючи її психічної, культурної та економічної основи». У працях цих науковців є натяки на те, що, знову цитую Вільямса, імперіалізм продукує хворобливі образи самого себе, наприклад образ «милосердного прогресивного поліціанта» [6].

Проте розвідки цих критиків, переважно описових і позитивістичних, разюче відрізняються від тієї дешифрі загаломтео-

ретичних та ідеологічних унесків, серед яких «Мітологія імперіалізму» Джони Рескіна, «Рабство, імперіалізм і свобода» Гордона К. Льюїса, «Марксизм та імперіалізм» В. І. Кірнана і його головна праця «Повелителі роду людського» [7]. Усі ці книжки, суттєво завдячуючи марксистській аналізі й будуючись на марксистських засадах, засвідчують центральне місце імперіалістичної думки в модерній західній культурі.

Однак жодна з них не справила належного впливу на наше ставлення до канонічних творів європейської культури XIX–XX сторіч. Головні фахівці-критики просто ігнорують імперіалізм. Наприклад, перечитуючи нещодавно чудову книжечку Лайонела Трилінга про Е. М. Форстера, я був уражений тим, що у своєму загалом проникливому міркуванні про «Говардс-Енд» він жодного разу не згадає імперіалізм, який у моєму прочитанні неможливо випустити, а тим більше зігнорувати. Зрештою, Генрі Вілкокс і його родина – колоніальні фермери, які вирощують кавчук. «Вони мали колоніальний дух і завжди прямували до тих місць, де біла людина могла непомітно нести свій тягар» [8]. І Форстер часто зіставляє та пов'язує цей факт зі змінами, які відбуваються в Англії і впливають на Леонарда та Джекі Бест, Шлегелів і на сам Говардс-Енд. Ще несподіваніший випадок – «Культура та суспільство» Реймонда Вільямса, яка взагалі не зачіпає імперський досвід. (Якось в інтерв'ю авторові закинули цілковиту відсутність цієї теми в його праці, адже імперіалізм «не був чимось другорядним і зовнішнім – він був абсолютно конститутивним для цілої природи англійського політичного й соціального порядку, ...найпомітнішим фактом» [9]. Вільямс відповів, що під час написання «Культури та суспільства» його валлійський досвід, який мав би уможливити його міркування про досвід імперський, перебував «у стані непевності») [10]. Кілька провокативних сторінок у «Селі та місті», які стосуються культури й імперіалізму, периферійні щодо головної думки цього твору.

Чому трапилися ці пропуски? І як центральність імперського бачення відбилася в культурі й підтримувалася культурою, яка це бачення випродукувала, а тоді якоюсь мірою приховала, але й сама теж змінилася під його впливом? Звісно, якщо людина має колоніальне походження, то імперська тема стає визначальною в її формуванні, а якщо ця людина – ще й відданий критик

європейської літератури, то ця тема безперечно її вабитиме. Індійський чи африканський дослідник англійської літератури читає, скажімо, «Кіма» або «Серце темряви» з інакшою критичною наполегливістю, ніж американський чи британський науковець. Проте як можна сформулювати стосунки між культурою й імперіялізмом поза персональними свідченнями? Поява колишніх колоніальних суб'єктів у ролі інтерпретаторів імперіялізму та їхній суттєвий культурний вплив наділили імперіялізм jako предмет дослідження та завзятої ревізії помітною, сказати б, рельєфною ідентичністю. Однак як можна нав'язати активний контакт між саме цим видом постімперських свідчень і досліджень, що зазвичай перебувають на маргінесах критичного дискурсу, та нинішніми теоретичними клопотами?

Імперські інтереси конститутивно важливі для культури модерного Заходу – такий погляд, як я вже казав, витворює сприйняття цієї культури під кутом зору одночасно антиімперіалістичного опору і проімперіалістичної апології. Що це означає? А те, що ми не мусимо забувати: до середини ХХ сторіччя західні письменники – Дікенс чи Остен, Флобер чи Камю – писали суто для західної аудиторії, навіть коли йшлося про героїв, місця або ситуації, в той чи той спосіб пов'язані з віддаленими територіями, які належали європейцям. Джейн Остен у «Менсфілд парку» згадує Антигуа, а в «Переконанні» – землі, відведені британським флотом. Вона робить це, абсолютно незважаючи на можливу реакцію корінного населення Карибських островів чи Індії. Проте це не означає, що ми повинні чинити так само. Тепер ми знаємо, що ці неєвропейські народи не були байдужими до поширеної на них влади чи до загального мовчання, на якому ґрунтувалися в різний спосіб спрощені форми їхнього існування. Отже, слід читати великі канонічні тексти й, очевидно, цілий архів модерної та домодерної європейської й американської культури, намагаючись віднайти, розширити, наголосити й висловити те, що ці твори замовчали, змаргіналізували або ідеологічно репрезентували (наприклад, індійських персонажів Кіплінга).

У практичних термінах «контрапунктовим прочитанням» я називаю прочитання тексту з розумінням чинників, задіяних у ситуаціях, коли автор показує, наприклад, що вважає колоніальну цукрову плантацію важливою для підтримання певного три-

бу життя в Англії. Мало того, як і будь-який літературний твір, надані мною романи не обмежені своїми формальними історичними зав'язками і розв'язками. Письменники згадують Австралію в «Дейвіді Коперфілді» або Індію у «Джейн Ейр», бо це можливо, бо це британська держава (а не просто письменницька примха) уможливила побіжні згадки про ці величезні прикметні землі. Однак правда й те, що згодом ці колонії визволилися від прямого й непрямого панування – цей процес розпочався й розгорнувся ще за присутності британців (чи французів, португальців, німців, ін.), хоча увагу на це звертали хіба тоді, коли намагалися придушити тубільний націоналізм. Мені йдеться про те, що контрапунктове прочитання мусить урахувати обидва процеси: імперіялізм та опір йому. Цього можна досягнути, розширюючи наше прочитання текстів, щоб охопити те, що колись силоміць відкинули. Наприклад, у «Сторонньому» Альбера Камю – всю попередню історію французького колоніялізму, знищення ним алжирської держави та пізніше постання незалежного Алжиру (проти якого був налаштований Камю).

Кожен текст, як і кожен регіон світу, має свій особливий дух, свої власні, взаємонакладні з іншими досвіди та взаємозалежні історії конфлікту. У кожному витворі культури можна успішно розмежувати його особливість і його самостійність (чи герметичну закритість). Звісно, жодне прочитання не повинно вдаватися до таких узагальнень, які стирали б ідентичність конкретного тексту, автора або руху. Воно має відкривати для дискусії те, що в кожному творі чи авторі було (або вважалося) відомим і визначеним. Індія в романі «Кім» Кіплінга – постійна й невідворотна. І ця ознака притаманна не тільки цьому чудовому роману, а й Британській Індії, її історії, керівникам та апологетам. Так само – це не менш важливо – властива вона й Індії, за яку борються індійські націоналісти, їхній країні, котру вони хочуть відвоювати. Усвідомлюючи ці протистояння в Кіплінговій Індії мірою того, як вони розгортаються в цьому мистецькому шедеврї, ми розуміємо, як розвивався і сам імперіялізм, і подальший антиімперіялістичний опір. Читаючи текст, слід відкрити його і для того, що до нього увійшло, і для того, що вилучив його автор. Кожен твір культури – це бачення свого часу, яке треба зіставляти з різними пізнішими ревізіями, які він же й

спровокував. У цьому випадку – з досвідом націоналізму в Індії після здобуття нею незалежності.

На додаток треба пов'язати наративні структури з ідеями, поняттями й досвідами, на які вони спираються. Наприклад, африканці Конрада походять із величезної бібліотеки так званого «африканізму» та з особистого досвіду письменника. Також поняття, як *безпосередній* досвід (або *безпосереднє* відображення) світу, в лексиці тексту немає. На враження Конрада від Африки неминуче вплинули знання, відомості й тексти про цей материк, на які він посилається в «Особовій справі». У «Серці темряви» ми вже бачимо результат творчої взаємодії його вражень від цих текстів із вимогами й умовностями наративу, а також з особистим генієм і власною історією Конрада. Казати, що ця надзвичайно багата суміш «відбиває» Африку або навіть відбиває враження від Африки, було б дещо малодушно й напевне оманливо. В «Серці темряви» – романі, який мав величезний вплив і спровокував велику кількість прочитань та образів, – ми бачимо політизовану, ідеологізовану Африку, фактично імперіялізовану та пошматовану численними імперськими інтересами й ідеями, а не лише її буквальний фотографічний «відбиток».

Може, дещо перебільшуючи, я хочу підкреслити, що «Серце темряви» і створений у ньому образ Африки – це не «лише» література. Цей твір виявився втягнутим у «бійку за Африку» (і становить її органічну частину), яка точилася якраз тоді, коли Конрад писав роман. Цей письменник справді мав невелику аудиторію. Правда й те, що він був дуже критично налаштований до бельгійського колоніалізму. Проте більшість європейців найтісніше наближалися до Африки, читаючи такий доволі вишуканий текст, як «Серця темряви». У цьому вузькому значенні він ставав частиною європейської спроби вхопитися за Африку, замислитися над нею та вибудувати плани щодо неї. Репрезентувати Африку означає вступити в битву за Африку, безперечно пов'язану з пізнішим опором, деколонізацією тощо.

Літературні твори, особливо ті, що їхньою очевидною темою є імперія, мають природно неохайний, навіть незграбний вигляд у такому переобтяженому й перевантаженому політичному оточенні. Однак, попри свою істотну складність, твори на кшталт «Серця темряви» – це дистиляції, спрощення, низка виборів,

проблемних автором, набагато менше безладні, ніж дійсність. Хоча автори дуже ретельно продумують такі історії, як «Серце темряви», а читачі сильно ними переймаються, позаяк вони мусять відповісти на потреби наративу (який, зрештою, мусимо додати, робить доволі конкретний внесок у боротьбу за Африку), несправедливо було б уважати ці витвори абстракціями.

Інтерпретація такого гібридного, мішаного і складного тексту вимагає особливої пильності. Модерний імперіялізм був настільки глобальним і всеохопним, що фактично ніщо не могло уникнути його впливу. Крім того, як я вже казав, імперські змагання тривають від XIX сторіччя й дотепер. Зважати чи не зважати на зв'язки між текстами культури й імперіялізмом означає зробити вже зроблений вибір: вивчати їх, критикуючи та пропонуючи альтернативи, чи не вивчати, залишаючи недослідженими і явно незміненими. Однією з причин написати цю книжку стало бажання продемонструвати, як далеко сягають пошуки віддалених володінь, занепокоєння й усвідомлення факту їхнього існування (не тільки в Конрада, а й у тих, про кого ми ніколи не думали в такому контексті, як-от у Текерея чи Остен) і наскільки важлива та плідна для критика увага до цього матеріалу не лише з очевидних політичних причин, а й тому, що, як я вже доводив, саме цей тип уваги дозволяє читачеві проінтерпретувати канонічні тексти XIX і XX сторіч за допомогою ново позиціонованого інтересу.

Однак повернімося до «Серця темряви». У ньому Конрад пропонує неймовірно натякову стартову точку для зіткнення ніч-на-віч із цими складними питаннями. Пригадаймо, що Марлов надзвичайно проникливо протиставляє римських колонізаторів колонізаторам модерним, оприявнюючи особливе поєднання влади, ідеологічної енергії та практичного ставлення, властиве європейському імперіялізму. Давні римляни, каже він, «ніж ніяк не були колонізаторами, їхнє управління було самим лише визискуванням». Ці люди просто завойовували і більше майже нічого не робили. Натомість «нас рятує дієвість – відданість дієвості», на відміну від римлян, які поклалися на грубу силу, зазвичай просто на «випадок, що є вислідом слабкості інших». Проте сьогодні, «завоювання землі, яке здебільшого означає відбирання її в тих, хто різниться від нас тілобудовою або пласкішим носом, не така вже й гарна річ, коли до неї

придивитися ближче. Спокутує його лише ідея. Ідея в його основі, не сентиментальна відмовка, а ідея та безкорислива віра в цю ідею – щось, що можна заснувати, перед чим поклонятися і чому приносити жертви...» [11] Розповідаючи про свою подорож великою рікою, Марлов розвиває цю думку, відзначаючи відмінність між бельгійською жадібністю та, зрозуміло, британською раціональністю у провадженні імперіялізму [12].

У цьому контексті спасіння – цікаве поняття. Воно відділяє «нас» від гідних зневаги й засудження римлян і бельгійців, чия жадібність не приносить користі ні їм самим, ані підлеглим їм землям і народам. «Нас» рятує те, що, по-перше, нам немає потреби дивитися безпосередньо на результати наших дій. Практика дієвості, яка без залишку використовує і землю, і людей, замкнула нас у колі, що його ми самі й замкнули: наше панування повністю об'єднало територію та її жителів і, будучи, своєю чергою, дієвою відповіддю на їхні гострі потреби, повністю об'єднує й нас. Навіть більше, вустами Марлова Конрад говорить про спокуту, що в певному сенсі є кроком поза спасіння. Якщо спасіння рятує нас самих, заощаджує час і гроші, а також уберігає від виснаження короткочасного завоювання, то спокута поширює спасіння в іншу площину. Спокута приходиться із часом у самовиправданні, даному через ідею чи місію, у структурі, яка повністю оточує людину й перед якою вона схиляється, хоч створила її передусім вона сама, та яку – хай як це іронічно – відмовилася вивчати, бо сприймає її як даність.

Отже, Конрад уловив два доволі відмінні, але тісно споріднені аспекти імперіялізму: ідею, що ґрунтується на праві захоплювати території, за якою стоїть цілком зрозуміла сила і яка має непомильні наслідки, та практику, що, по суті, цю ідею приховує, затьмарює, створюючи режим виправдання самозвеличувальної і самопороджуваної влади, встановлений між жертвою імперіялізму та його носієм.

Якщо просто вилучити цей аргумент із «Серця темряви», як цидулку з пляшки, ми геть упустимо його надзвичайну силу. Конрадів аргумент уписаний просто в саму форму наративу – таким він його успадкував, таким і послуговувався. Я піду ще далі, стверджуючи, що без імперії не було б європейського роману, яким ми його знаємо. Насправді, вивчаючи імпульси, які викликали появу європейського роману, можна побачити зовсім неви-

надковній збіг моделей наративної влади, конститутивних для роману, з одного боку, та комплексу ідеологічних конфігурацій, що лежить в основі схильності до імперіялізму, з другого.

Кожен романіст і кожен критик чи теоретик європейського роману завважує його інституційний характер. Роман засадничо прив'язаний до буржуазного суспільства. За словами Шарля Моразе, роман супроводжує і навіть становить частину завоювання західного суспільства тим, що він називає «les bourgeois conquérants»³². Не менш важливим видається й те, що роман зародився в Англії. Він починається від «Робінзона Крузо» – твору, де герой засновує новий світ, яким він править і який відвоює для християнства й Англії. Хоча появу Крузо вочевидь уможливила ідеологія закордонної експансії, стилістично й формально пов'язана з наративами дослідницьких мандрівок XVI і XVII сторіч, які лягли в основу великих колоніальних імперій, головні романи, написані після Дефо, і навіть пізніші твори самого Дефо вже не виглядають абсолютно відданими ідеї захопливих заморських проєктів. «Капітан Синглтон» – це історія пірата, котрий багато мандрує Індією й Африкою. «Мол Флендерс» – роман, збудований на можливості цілковитого звільнення головної героїні від злочинного минулого, яку дає Новий світ. Філдинг, Річардсон, Смолет і Стерн не пов'язують так безпосередньо свої наративи з накопиченням закордонних скарбів і територій.

Однак ці письменники все ж таки дію своїх творів розгортають у територіально більшій Британії, яка була ретельно досліджена, виводять їх із неї, а це *прямо* пов'язано з тим, що так дилекоглядно розпочав Дефо. Попри те, що відомі розвідки з історії англійської літератури XVIII сторіччя (Ієна Вота, Ленарда Дсйвіса, Джона Рикеті та Майкла МакКіона) присвячують досить багато уваги стосункам між романом і соціальним простором, імперську перспективу вони ігнорують [13]. Тут не йдеться просто про непевність у тому, що, приміром, Річардсонові шкіци буржуазної спокуси й жадібності насправді пов'язані з тогочасними британськими військовими діями проти французів у Індії. Адже очевидно, що в буквальному сенсі – ні. Але в обох царинах ми бачимо спільні цінності: суперництво, переборю-

³² Переможними буржуа (фр.).

вання незгод і перешкод, уперте встановлення авторитету завдяки таланту поєднувати в часі принцип із вигодою. Інакше кажучи, необхідно мати критичне розуміння того, що великі простори «Клариси» чи «Тома Джонса» – це водночас і домашній супровід імперського проєкту закордонної присутності й контролю, і практичний наратив розширення території, пересування у просторі, який треба швидко заселити й скористатися з нього і тільки тоді встановлювати його порядок та межі.

Мені йдеться не про те, що роман чи культура в широкому сенсі «спричинив» імперіялізм, а про те, що роман як культурний артефакт буржуазного суспільства й імперіялізм немислимі один без одного. З усіх основних літературних форм роман найсучасніший, його народження найточніше визначене в часі, його локалізація найзахідніша, його нормативна модель соціальної влади найструктурованіша. Імперіялізм і роман настільки підтримують один одного, що, на мою думку, неможливо читати один, не маючи в якийсь спосіб справи з іншим.

Проте це ще не все. Роман є інтегральною, квазіенциклопедичною культурною формою. Він містить і дуже впорядковані сюжетні механізми, і цілу систему соціальної референції, що залежить від чинних інституцій буржуазного суспільства, їхнього авторитету та влади. Герой і героїня роману демонструють невгамовність і енергію, притаманні підприємливій буржуазії, а пригоди, які чекають на них, відкривають їм межі того, чого вони можуть прагнути, куди піти й ким стати. Отже, романи завершуються або смертю героя чи героїні (Жульєн Сорель, Ема Боварі, Базаров, Джуд Непомітний), які через свою надмірну енергію не вписуються у звичний порядок речей, або вгамуванням героя (зазвичай після шлюбу чи віднайдення своєї ідентичності, як у романах Остен, Дікенса, Текерея та Джордж Еліот).

Передбачаю питання: навіщо присвячувати так багато уваги романам і Англії? І як подолати відстань між конкретною естетичною формою та широкими поняттями й масштабними справами, як-от «культура» або «імперіялізм»? Бо перед Першою світовою війною Британська імперія безперечно домінувала – це був результат процесу, який розпочався ще наприкінці XVI сторіччя. Процес цей був настільки потужним, а його результати настільки остаточними, що, на думку Сілі та Гобсона (наприкінці XIX сторіччя), ця домінація перетворилася на цен-

трильний факт британської історії, який охоплював багато вельми різних дій [14]. Британія також створила й підтримувала інституцію роману, що не мала реальної конкуренції чи еквіваленту в Європі, і це не просто збіг обставин. Як зазначала, наприклад, сила-силенна британських інтелектуалів, зокрема Арнолд, Карлайл, Міл і Джордж Еліот, принаймні впродовж першої половини XIX сторіччя Франція мала краще розвинені інтелектуальні інституції: академії, університети, інститути, часописи тощо. Надзвичайна компенсація за цю розбіжність настала, коли британський роман почав упевнено зростати і поступово беззастережно домінувати. (Лише після 1870 року, відколи Північна Африка набула певної метрополійної присутності у французькій культурі, можна побачити зародження гідних порівняння естетичних і культурних формацій. Це період, коли Льюїс, ранній Жід, Доде, Мопсан, Міль, Психарі, Мальро, екзотисти на зразок Сегалена й, звісно, Камю виображують глобальну моду між метрополійною та імперською ситуаціями.)

У 1840-х роках англійський роман вивищився, власне, до *основної* естетичної форми й до, сказати б, головного інтелектуального голосу в англійському суспільстві. Роман посів виїмково важливе місце, наприклад, у питанні «статусу Англії», тому його можна розглядати і як учасника англійської імперської кампанії за кордоном. Уявляючи собі те, що Реймонд Вільямс назвав «пізнаваною спільнотою» англійців і англійок, Джейн Остен, Джордж Еліот та Елізабет Гаскел сформували англійську ідею, наділивши її ідентичністю, присутністю й можливостями подальшої артикуляції [15]. Почасти ця ідея складалася зі стосунків між «домом» і «закордоном»: Англію досліджували, оцінювали й висвітлювали, тоді як на «закордон» хіба носилася або побіжно згадували. Він не мав тієї присутності чи безпосередності, що ними наділили Лондон, провінцію або північні індустріальні центри, як-от Манчестер чи Бірмінгем.

Лише в Англії відбувався цей постійний, доволі заспокійливий процес, зініційований романом. Його слід сприймати як важливу культурну приналежність, із внутрішньоанглійського погляду, і як процес ще не задокументований і не вивчений (коли йдеться про те, що відбувалося в Індії, Африці, Ірландії або на Карибах). Аналогією можуть служити стосунки між британською зовнішньою політикою та британськими фінансами й тор-

гівлею – стосунки, які були вивчені. Класична (проте й досі суперечлива) розвідка Д. С. М. Плета «Фінанси, торгівля й політика у зовнішній політиці Британії 1815–1914 років» дає яскраве відчуття того, наскільки насиченими й складними вони були і наскільки дивовижне поєднання британської торгівлі й імперської експансії залежало від таких культурних і соціальних чинників, як освіта, журналістика, змішані шлюби та клас. Плет говорить про «соціальний та інтелектуальний контакт [дружбу, гостинність, взаємодопомогу, спільне соціальне походження й освітній рівень], який чинив справжній тиск на британську зовнішню політику», а також про те, що «конкретних доказів [того, що ці контакти насправді працювали], здається, ніколи не існувало». Однак, подивившись на те, як змінювалося ставлення уряду до таких питань, як «закордонні позики, ...захист власників облігацій і підтримка контрактів та концесій за кордоном», можна завважити те, що Плет називає «відомчим баченням» – певний консенсус щодо імперії, досягнутий між цілою низкою людей, відповідальних за неї. Це могло «навести на думку про ймовірну реакцію політиків і чиновників» [16].

Як найкраще схарактеризувати це бачення? Здається, між науковцями існує згода стосовно того, що десь до 1870 року метою британської політики було не розширювати імперію, а (наприклад, згідно з раннім Дизраелі) «зберігати й утримувати її, захищаючи від дезінтеграції» [17]. Індія, отримавши у «відомчій» думці надзвичайно довговічний статус, відігравала в цьому завданні центральну роль. Після 1870 року (Шумпетер наводить промову Дизраелі в Кристал-Пелес³³ 1872 року як приклад агресивного імперіялізму, «шаблон внутрішньої політики») [18] захист Індії (кордони якої розсувалися) та боротьба з іншими суперниками, наприклад із Росією, примусили Британію до імперської експансії в Африку, на Близький і Далекий Схід. Відтоді, цитуючи Плета, по черзі в різних частинах світу «Британія насправді опікувалася утриманням того, що вже мала, і все, що вона отримувала, було необхідне задля збереження решти. Вона належала до партії *les satisfaits*³⁴, проте їй доводилося доклада-

³³ Кристал-Пелес [Crystal Palace] – гігантський виставковий зал зі скла й металу в лондонському Гайд-парку. 1851 року там відбулася Всесвітня виставка.

³⁴ Задоволених (фр.).

ти щоразу більше зусиль, аби залишатися в цій компанії, адже їй було що втрачати. Куди більше, ніж іншим» [19]. «Відомче бачення» британської політики було засадничо обережним. Перифразовуючи Плета, Роналд Робінсон і Джон Галагер стверджують: «коли британці могли, то розширювалися завдяки торгівлі і впливу, однак коли вже мушили, то робили це завдяки й імперському пануванню» [20]. Не варто применшувати або забувати, нагадують вони, що індійську армію тричі використали в Китаї від 1829 до 1856 року³⁵, принаймні один раз у Персії (1856)³⁶, Етиопії³⁷ та Сингапурі³⁸ (1867), Гонконгу (1868), Афганістані (1878), Єгипті (1882), Бірмі (1885), Ньясаленді (1893), Судані й Уганді (1896–1897).

Очевидно, що, крім Індії, оплотом імперської торгівлі британська політика зробила саму метрополійну Британію (для якої постійною колоніяльною проблемою була Ірландія) і такі інші білі колонії: Австралію, Нову Зеландію, Канаду, Півден-

³⁵ Автор помиляється: насправді британці задіявали індійські війська в Китаї у 1839, 1856 і 1859 роках, тобто між 1839 і 1859 рр.

³⁶ Ідеться про війну між Англією й Іраном, що розгорілася з приводу м. Герат. Захопивши місто й оазу навколо нього, які належали Афганістану, Іран порушив плани Великої Британії перетворити Афганістан на буферну державу, що й викликало агресію британців. Побоювання, що їх відправлять за «чорну юду» (Індійський океан) воювати з Іраном, стали однією з причин хвилювань серед сипаїв, які вилилися у Велике повстання (1857).

³⁷ У 1867–1868 роках Британія відрядила свої індійські війська (12 тис. осіб під командою лорда Непіра [Napier]) з Бомбея в похід на Етиопію (Абіссінію) з метою звільнити британців, ув'язнених за наказом етиопського короля Теодора II. Король Теодор образився, бо королева Вікторія не відповіла на його листи, і кинув до в'язниці кількох громадян Британії, зокрема й консула. Британський похід був успішним: захопивши кілька укріплень, вони спровокували самогубство короля і взяли в полон його сина, якого забрали до Англії. Однак далі завойовницьку кампанію британці не продовжили.

³⁸ Надавши Сингапур (в рамках Стрейтс-Сетлментс [Straits Settlements]) – Поселень уздовж Протоки) статус «коронної колонії», тобто окремої колонії, 1867 року Лондон розмістив там гарнізон П'ятого легкопіхотинського полку, укомплектованого переважно індіями. Ця частина відповідала за безпеку регіону до 1915 року, коли повстання індійських сипаїв-мусульман, викликане побоюваннями, що їх відправлять воювати проти мусульманської Османської імперії, змусило уряд Британії розмістити в Сингапурі регулярні частини британської армії.

ну Африку й навіть колишні американські володіння. Постійні інвестиції та охорона британських віддалених і метрополійних територій не мали адекватних відповідників в інших європейських чи американських державах, які були набагато непослідовнішими, несподівано захоплювали або втрачали території, нерідко діяли імпульсивно.

Одне слово, британська влада була непорушною і стабільно зміцнювалася. У пов'язаній і часто суміжній царині культури цю владу розробляв і виражав роман, який посідав безпрецедентно постійне центральне місце в британській культурі. Проте ми мусимо бути максимально розбірливими, адже роман – це не фрегат і не банківський рахунок. Роман існує, по-перше, як вигадка романіста, по-друге, як об'єкт читацької уваги. З часом романи акумулюються і стають тим, що Гарі Левін влучно охрестив інституцією літератури. Але вони ніколи не втрачають ані свого подієвого характеру, ані своєї особливої насиченості, яка з'являється внаслідок того, що читачі й інші письменники визнають і приймають їх як частину неперервного процесу. Однак, попри всю їхню соціальну роль, романи не можна звести до соціологічного обігу. Якщо розглядати їх як допоміжні форми класу, ідеології чи інтересів, їхня естетична, культурна чи політична цінність залишиться нерозкритою.

Проте однаковою мірою романи – це не *просто* витвори самотнього генія (про що намагається говорити школа сучасних інтерпретаторів на зразок Гелен Вендлер), котрі можна розглядати лише як прояви необмеженої творчості. Деякі з найзахопливіших сучасних праць – «Політичне несвідоме» Фредрика Джеймсона та «Роман і поліція» Дейвіда Мілера як два уславлені приклади [21] – вказують на певний тип регуляторної соціальної присутності роману загалом і наративу зокрема в західноєвропейських суспільствах. Та цим важливим описам бракує картини реального світу, в якому існують романи й наративи. Адже бути британським письменником означало щось особливе й геть відмінне від того, щоби бути письменником, скажімо, французьким чи португальським. Для британського письменника «закордон» був невиразним, його існування недоречним, або екзотичним, або дивним, або в тому чи тому сенсі «нашим» – підконтрольним, відкритим для «вільної» торгівлі і придушення тубільців, коли ті чинять відкритий військовий чи

політичний опір. Роман суттєво сприяв цим почуттям, ставленням і референціям, набувши ваги головного елемента в консолідованому чи відомчому культурному баченні світу.

Я мушу детальніше зупинитися на тому, як відбувалося це сприяння та як, із другого боку, роман і не стримував, і не перешкоджав прояву ще агресивніших і ще поширеніших імперіялістичних почуттів після 1880-го року [22]. На самому початку її наприкінці читацького знайомства з ним роман – це картина реальності: фактично він поглиблює і зберігає реальність, успадковану від інших романів, які він реартикулює і перезаселив згідно зі становищем, обдарованістю й пристрастями свого автора. Плет справедливо наголошує на *консервативності* «відомчого бачення». Це важливо й для романіста: англійський роман XIX сторіччя підкреслює неперервне існування Англії (протиставляючи його революційним переворотам). Крім того, англійський роман *ніколи* не пропагує зречтись колоній, навпаки, займає далекоглядну позицію: колонії існують на орбіті британського панування, тому *це* панування і є певною нормою. Отже, панування консервується разом із колоніями.

Поступово вимальовується картина з соціально, політично й етично окресленою і дуже детально прописаною Англією в центрі та низкою віддалених територій, приєднаних до неї, на периферії. Цей романний процес активно супроводжує *неперервність* британської імперської політики впродовж XIX сторіччя – власне наратив. Його основна мета не піднімати додаткові питання, не турбувати і не привертати увагу в інший спосіб, а примати імперію більш-менш на місці. Переважно письменники не цікавлять щось понад, ніж просто згадати, скажімо, про Індію чи Австралію або відіслати до них, як у «Ярмарку суєць», «Джейн Ейр» чи у «Великих сподіваннях». Ідеться про те, що (згідно з загальними принципами вільної торгівлі) віддалені території відкриті для використання на розсуд письменника, зазвичай для доволі простих потреб, як-от імміграція, пошуки багатств або вигнання. Наприклад, у кінці «Тяжких часів»³⁹ Гома переправляють до колоній. Лише коли сторіччя добряче перевалює за середину, імперія перетворюється на принципо-

³⁹ Укр. переклад див.: Діккенс Чарльз. Тяжкі часи / Пер. з англ. Юрій Лісняк. – К.: Дніпро, 1970. – 299 с.

вий об'єкт уваги таких письменників, як Гагард, Кіплінг, Дойл і Конрад, а також нових дискурсів в етнографії, колоніальному адмініструванні, колоніальній теорії та економіці, історіографії неєвропейських регіонів і спеціальних дисциплінах на зразок орієнталізму, екзотицизму і психології мас.

Реальні інтерпретативні наслідки цієї інертної сталої структури ставлення і референції, вираженої романом, доволі різноманітні. Я зупинюся на чотирьох. По-перше, в історії літератури можна завважити незвичну органічну нерозривність між ранішими наративами, які звичайно не пов'язують з імперією, та пізнішими, де очевидно йдеться *pro* неї. Появу Кіплінга і Конрада підготували Остен, Текерей, Дефо, Скот і Дікенс. Вони також у цікавий спосіб пов'язані зі своїми сучасниками, зокрема Гарді та Джеймсом. Останніх, як правило, вважають лише випадково дотичними до закордонної специфіки, представленої їхніми куди ексцентричнішими колегами по роману. Проте і формальні характеристики, і зміст творів усіх цих письменників належать до тієї самої культурної формації і відрізняються лише інтонаціями, наголосами й акцентами.

По-друге, структура ставлення і референції порушує цілий масив питань, пов'язаних із владою. Теперішній критик не може й не повинен раптово надавати роману законодавчої чи прямої політичної влади. Ми все ще мусимо пам'ятати, що романи – частина надзвичайно неквапливої мікрополітики, яка роз'яснює, зміцнює й, очевидно, деколи сприяє сприйняттю Англії та світу і ставленню до них; романи беруть у ній участь і роблять до неї свій унесок. Вражає те, що в романі світ за межами метрополії завжди виглядає лише підпорядкованим і опанованим, а присутність Англії трактується як регуляторна й нормативна. Винятково новаторське змалювання суду над Азизом у «Шляху до Індії» почасти полягає в тому, що Форстер визнає: «хитка структура суду» [23] розвалюється, бо це «фантазія», компроміс між британською владою (реальною) та неупередженою справедливістю до індійців (нереальною). Тому він радо (навіть дещо розгублено й нетерпляче) розчиняє цю сцену в індійській «складності», а за двадцять чотири роки до нього так само вчинив Кіплінг у «Кімі». Основна відмінність між ними в тому, що нав'язливо неспокойний опір корінного населення завдав удару по свідомості Форстера. Форстер не зміг проігнору-

мили те, що Кіплінг колись легко увів до своїх романів (навіть відоме повстання сипаїв 1857 року⁴⁰ він сприйняв як просту прикмету, а не серйозний індійський опір британському пануванню).

Не можна усвідомити той факт, що роман приймає і підкреслює владну нерівність, не звернувши уваги на ознаки цього процесу в конкретних творах, не розглядаючи історію роману як зв'язний неперервний процес. Так само як упродовж XIX сторіччя утверджувалася нерозривна цілісність і здебільшого неспокитне «відомче бачення» британських віддалених територій, роман у цілком буквальному сенсі утверджував естетичне (а тому культурне) опанування закордонних земель – часом випадкове, а часом дуже важливе. «Консолідоване бачення» постало в цілій низці взаємонакладних підтверджень, які часом нечували його практичну однотайність. Те, що це відбулося всередині кожного медіуму чи дискурсу (роману, подорожніх нотаток, етнографії), а не було нав'язано ззовні, проявляється в конформності, колаборації, охочості, а не обов'язково у відкрито й чітко задекларованій політичній програмі. Принаймні доки ближче до кінця сторіччя сама імперська програма не стала чіткішою й очевиднішою як об'єкт безпосередньої масової пропаганди.

Третій наслідок найкраще представити побіжним нарисом. Анонії на Індію виникають протягом усього «Ярмарку суети», але вони другорядні порівняно зі змінами у вдачі Бекі або в становищі Добіна, Джозефа чи Амелії. Однак із плином роману нас інформують про зростання суперництва між Англією й Наполеоном і про його пік – Ватерлоо. Навряд чи цей закордонний нумір перетворює «Ярмарок суети» на роман, який досліджує те, що Генрі Джеймс пізніше назвав «міжнародною темою». Так само як Текерей навряд чи належить до клубу готичних романістів на зразок Волповла, Редкліф чи Льюїса, які доволі химерно розгортають дію своїх романів за кордоном. Але Текерей і, на моє переконання, всі головні англійські романісти середини XIX сторіччя прийняли глобалізований світогляд і насправ-

⁴⁰ Інкюот [the Mutiny], або повстання сипаїв, або Індійське повстання 1857–1858 років. Жорстоко придушене британцями, після чого управління Індією перейшло від Ост-Індської компанії до Британської корони. Більше про заколот див. Частина II, Розділ 5.

ді не могли ігнорувати (а в багатьох випадках і не ігнорували) далекосяжні апетити британської влади. Як ми бачили в цитованому раніше невеличкому прикладі з «Домбі та сина», порядок удома був прив'язаний до специфічно *англійського* порядку за кордоном, був його частиною, навіть пояснювався ним. І у випадку з плантацією сера Томаса Бертрама на Антигуа, і за якісь сто років у ситуації з кавчуковим маетком Вілкокса в Нігерії письменники прирівняли владу та привілеї за кордоном до влади та привілеїв удома.

Уважно читаючи романи, ми відкриваємо набагато диференційованішу й тоншу перспективу, ніж прямолінійно «глобальне» та імперське бачення, дотепер описуване мною. Це підводить мене до четвертого наслідку того, що я називаю структурою ставлення і референції. Наполягаючи на цілісності мистецького твору, як це ми й мусимо робити, та відмовляючись звалювати різноманітні внески конкретних письменників до загальної схеми, ми повинні прийняти те, що структура, яка пов'язує романи між собою, не існує поза самими романами. Читач отримує конкретне знання про «закордон» тільки з конкретних романів, і навпаки – тільки конкретний твір може оживити, сформулювати, втілити стосунки, наприклад між Англією й Африкою. Це зобов'язує критика читати й аналізувати, а не лише підсумовувати й оцінювати твори, прихований зміст яких може видатися їм вартим заперечень із політичного чи етичного погляду. З одного боку, коли у своєму відомому есеї Чинуа Ачебе критикує расизм у Конрада, він або не згадує, або не бере до уваги обмеження, накладені на Конрада романом як естетичною формою. З другого боку, Ачебе демонструє розуміння того, як працює ця форма, ретельно й самобутньо переписуючи Конрада в деяких власних романах [24].

Усе це особливо стосується англійської художньої літератури, адже тільки Англія мала заморську імперію, яка підтримувала й захищала саму себе на такій великій території впродовж такого тривалого часу і на такому подиву гідному рівні. Щоправда, з нею конкурувала Франція, але, як я вже зазначав, французька імперська свідомість до кінця XIX сторіччя була переривчастою: занадто глибоким був англійський вплив на французькі реалії, занадто відставала вона за устроєм, прибутком, розмахом. Однак головно європейський роман XIX сторіччя –

це культурна форма, яка зміцнює, а також удосконалює її вираження авторитет наявного status quo. Хоч як, наприклад, романи Дикенса збурювали його читачів проти законодавства, провінційних шкіл чи бюрократії, вони все одно є тим, що один критик писав «літературою розв'язки» [25]. Найчастіше ця розв'язка – розв'язання родини, яка в Дикенса завжди служить мікрокосмом суспільства. В Остен, Бальзака, Джордж Еліот і Флобера (зберемо до купи кілька видатних імен) зміцнення влади відбувається і через приватну власність, і через одруження – практично непохитні інституції, – насправді воно просто вплетене у сивмісіньку їхню тканину.

Вирішальний аспект так званого зміцнення влади романом полягає не тільки в тому, що воно пов'язане з функціонуванням соціальної влади й управління, а й у тому, що це зміцнення виглядає водночас і нормативним, і незалежним, себто воно самостверджується з плином наративу. Це видаватиметься парадоксом, тільки якщо забути, що конституювання суб'єкта наративу, хоч яке аномальне чи незвичайне, все-таки є соціальною дією par excellence і як таке має за собою або в собі владу історії та суспільства. По-перше, існує влада автора, який пише у прийнятний інституціоналізований спосіб, ґрунтуючись на суспільних процесах, дотримуючись норм, наслідуючи зразки тощо. Далі існує влада наратора, чий дискурс закорінює наратив у впізнаваних, тож відповідно, екзистенційно закріплених умовах. І, нарешті, існує те, що можна назвати владою громади, чий представником найчастіше виступає родина, а також нація, специфічна локальність і конкретний історичний момент. Найактивніше, найпомітніше всі ці чинники працювали разом на початку ХІХ сторіччя, коли роман відкрився історії в безпрецедентний спосіб. Усе це безпосередньо успадковує герой Конрада Марлов.

Появу історії в європейському романі проникливо вивчав Лукач [26]: як Стендаль і особливо Скот витворюють свої наративи як частину публічної історії, роблячи її доступною кожному, а не лише королям і аристократам, як це було доти. Отже, роман – це цілком історичний наратив, сформований реальною історією реальних націй. Дефо поселяє Робінзона Крузо на безіменному віддаленому острові, а Мол Флендерс засилають світ за очі до Кароліни. Проте Томас Бертрам і Джозеф Сед-

лі отримують від історично анексованих територій – Карибів та Індії відповідно – конкретні прибутки й конкретні переваги в конкретний історичний час. І, як переконливо доводить Лукач, Вальтер Скотт виводить британський державний устрій із історичного суспільства, яке крізь закордонні пригоди [27] (наприклад, хрестові походи) та міжособні внутрішні конфлікти (повстання 1745 року⁴¹, війовничі шотландські горяни) пробиває свій шлях до сталої метрополії, яка з однаковим успіхом протистоїть місцевим революціям і континентальним провокаціям. У Франції історія підтверджує постреволюційну реакцію реставрацією Бурбонів, а Стендаль фіксує її жалюгідні, на його думку, здобутки. Пізніше Флобер робить приблизно те саме щодо 1848 року⁴². Проте романові допомагають також історичні праці Мішле й Маколея, чий наратив додають щільності текстурі національної ідентичності.

Привласнення історії, історизація минулого і наративізація суспільства, які дають романові його силу, акумулюють і диференціюють соціальний простір – той простір, що його використовуватимуть для соціальних цілей. Усе це стає набагато очевиднішим у відверто колоніальній прозі кінця XIX сторіччя. Наприклад, в Індії Кіплінга корінне населення й Радж існують у просторах із різними приписами, а надзвичайний геній Кіплінга винаходить Кіма – дивовижного персонажа, чия юність і енергія дозволяють йому дослідити обидва простори, з зухвалою грацією переходячи з одного в другий, ніби підважуючи авторитет колоніальних меж. Розмежування всередині соціального простору існують і в Конрада, і в Гагарда, Люті, Дойла, Жіда, Психарі, Мальро, Камю, Орвела.

У підґрунті соціального простору лежать території, землі, географічні володіння – дійсний географічний фундамент імперського й культурного контексту. Думки про віддалені території, їхня колонізація, заселення чи винищення корінного населення – все це відбувається на землі, з приводу і через неї. Вре-

⁴¹ Повстання якобітів, прихильників Якова II Стюарта, 1745–1746 років, після придушення якого Шотландію міцніше інтегрували в Британію.

⁴² Йдеться про реставрацію Бурбонів після перемоги над Наполеоном I у 1814–1815 роках та утворення Другої республіки після лютневої революції 1848 року.

шп-решт, імперія – це реальні географічні земельні володіння. У мить збігу реального контролю й влади, ідеї того, чим була (могла бути, могла би стати) ця територія, і реального місця розпочинається боротьба за імперію. Цей збіг зумовлює й західне захоплення земель, і повернення їх повсталими тубільцями під час деколонізації. Імперіялізм і пов'язана з ним культура по-перше підтверджують і первинність географії, й ідеологію контролю над територією. Географічне чуття створює проєкції: уявні, картографічні, військові, економічні, історичні чи загалом культурні. Нове уможливорює також конструювання різних видів знання, в якій чи той спосіб залежних від чуття характеру й долі конкретного географічного простору.

Тут треба зупинитися на трьох цілком конкретних пунктах. По-перше, дуже очевидні в романах кінця XIX сторіччя просторові диференціації не з'являються там із доброго дива як пасивні рефлексії агресивної «доби імперії». Вони походять і плавно еволюціонують із попередніх соціальних дискримінацій, уже функціонованих попередніми історичними і реалістичними романами.

Джейн Остен вважає законність заморських володінь сера Томаса Бертрама природним продовженням спокою, порядку й красоти Менсфілд парку: один центральний маєток стверджує економічно допоміжну роль другого, периферійного. І навіть коли ніхто наполегливо й відверто не згадує колонії, наратив санкціонує просторовий моральний порядок: чи то в колективному відновленні міста Мідлмарч, надзвичайно важливого в період національних заворушень, чи у віддалених просторах дев'яції та непевності, що їх Дікенс убачає в лондонському дні, а Емілі Бронте – у буреверхах⁴³.

По-друге, коли романні розв'язки стверджують і висувають на перший план засадничу ієрархію родини, власності й нації, ця ієрархія наділена до того ж дуже сильною просторовою *тутешністю*. Приголомшлива сила сцени з «Холодного дому» Дікенса, в якій леді Дедлок ридає на могилі давно померлого чоловіка, *обтрунговує* наші підозри щодо таємничого минуло-

⁴³ Йдеться про повість Емілі Бронте «Буреверхи». Укр. пер. див.: Бронте Емілія. Буреверхи / Пер. з англ. Михайло Рудницький. – Львів: Видавничий гнізда «Діло», 1933. – 277 с.

го жінки – її холодної й жорстокої присутності, її навдивовижу порожнього авторитету, – і підґрунтям цим є цвинтар, куди вона подалась як утікачка. Це контрастує не лише з повним безладдям у маєтку Джелібі (з його дивними зв'язками з Африкою), а й із благодатним домом, де мешкають Естер та її чоловік-опікун. Наратив досліджує ці місця, проходить крізь них і, врешті, наділяє їх позитивними і/або негативними цінностями.

Моральну сумірність у взаємодії наративу і домашнього простору можна розширити й відтворити у світі за межами метрополійних центрів – Парижа чи Лондона. Своєю чергою, такі французькі чи англійські місця мають певну експортну цінність: усе, що є доброго чи поганого вдома, переправляється за кордон і йому приписується співмірна чеснота або вада. Говорячи про чистоту англійської нації у своїй інавгураційній лекції слейдівського професора в Оксфорді 1870 року, Джон Раскін закликав свою аудиторію перетворювати Англію «знову на країну, [тобто] на трон королів, наділений вищою владою острів, на джерело світла для всього світу, на центр миру». Алюзію на Шекспіра він уживає для того, щоб відновити, віднайти виняткове почуття до Англії. Проте сам Раскін уявляє собі Англію як таку, що *офіційно* діє у світовому масштабі. Уславлення острівного королівства, яке Шекспір уявляв собі (головно, але не винятково) в межах Британських островів, дивовижним чином рекрутоване на імперську, доволі агресивну колоніальну службу. Здається, він говорить: ставайте колоністами, засновуйте «колонії якомога швидше і якомога далі» [28].

Третій пункт полягає в тому, що такі внутрішні культурні ініціативи, як оповідна художня проза й історія (я знову підкреслюю наративний компонент), ґрунтуються на записуванні, впорядкуванні та спостереженні за силами центрального владного суб'єкта чи его. Квазітавтологічно говорячи, що цей суб'єкт пише, бо *може* писати, ми творимо референції не лише до свого суспільства, а й до зовнішнього світу. Далеко не кожен член будь-якого суспільства здатен легко репрезентувати, зображати, характеризувати та описувати. Мало того, хоча питання «що» і «як» у репрезентації «речей» дають істотну індивідуальну свободу, вони обмежені й соціально врегульовані. Останнім часом ми багато дізналися про обмеження, накладені на культурні репрезентації жінок, і про тиск, який супроводжує ство-

рення репрезентацій підлеглих класів і рас. У всіх цих цариних гендерній, класовій і расовій – критика належним чином фокусувалася на інституційних силах модерних західних суспільств, які формують та обмежують репрезентації тих, що вважаються, по суті, нижчими істотами. Отже, самій репрезентації властиво утримувати нижчих нижчими і підлеглих підлеглими.

2. Джейн Остен та імперія

Ми цілком погоджуємося зі словами В. І. Кірнана про те, що «Імперії, мабуть, підпадають під шаблони ідей чи умовних рефлексів, а молоді народи мріють про чільне місце у світі так само, як молода людина мріє про славу й успіх» [29]. Як я весь час стверджував, вважати, ніби все в європейській та американській культурах налаштоване на велику імперську ідею або посилює її, – надто наївно і спрощувально. Однак історично некоректно також ігнорувати тенденції: чи то в наративі, чи то в політичній теорії, чи то в малярській техніці, – які уможливили, підтримали та в інший спосіб забезпечили готовність Заходу прийняти досвід імперії і послуговуватися ним. Якщо й існував культурний опір поняттю імперської місії, він не мав великої підтримки в головних сферах культурної думки. І будучи лібералом, Джон Стюарт Міл – яскравий приклад у цьому випадку – все-таки міг сказати: «Священні обов'язки, що їх усі цивілізовані народи мають перед незалежністю та національною ідентичністю один одного, не поширюються на тих, для кого національна ідентичність і незалежність є явним злом або в кращому разі сумнівним добром». Отакі ідеї не належали винятково Міллові; вони були в обігу вже під час англійського підкорення Ірландії протягом XVI ст. і, як переконливо продемонстрував Ніколас Кені, однаково корисними виявилися для ідеології англійської колонізації Північної та Південної Америки [30]. Майже всі колоніальні схеми починаються з постулювання тубільної підсталості та загальної нездатності бути незалежними, «рівними» й адекватними.

Чому так має бути, чому священний обов'язок стосовно одних народів не є таким стосовно інших, чому в правах, наданих одному, можуть відмовити іншому? Відповіді на ці питання найліпше формулюються в термінах культури, надійно під-

пертої етичними, економічними і навіть метафізичними нормами, створеними для санкціонування задовільного місцевого, тобто європейського, порядку і дозволу відмовити у праві на подібний порядок за кордоном. Таке твердження може видатися безглуздим чи екстремальним. Насправді воно аж надто тонко й обережно формулює зв'язок між європейським процвітанням і культурною тотожністю, з одного боку, та підкоренням імперських просторів за кордоном – з другого. Почасти наші сьогоднішні труднощі з прийняттям будь-яких зв'язків узагалі полягають в тому, що ми прагнемо редукувати цю складну справу до позірно простого причинно-наслідкового зв'язку, який, своєю чергою, продукує риторику обвинувачення й захисту. Я не кажу, що головним чинником ранньоевропейської культури було те, що вона *спричинила* імперіялізм кінця XIX сторіччя, і я не маю на увазі, що за всі проблеми колишнього колоніального світу має відповідати Європа. Проте я таки кажу, що європейська культура часто, якщо не завжди, характеризувала себе в такий спосіб, щоб одночасно обґрунтувати свої власні преференції і захистити ті з них, які пов'язані з імперським управлінням віддалених територій. Міл, безперечно, так і робив: він завжди наполягав на тому, щоб *не* надавати Індії незалежність. Коли після 1880 року Європа з різних причин сильніше перейнялася питанням імперського правління, ця шизофренічна звичка стала у пригоді.

Найперше, що зараз треба зробити, – це так чи так позбутися простої каузальності у міркуванні про стосунки між Європою й неєвропейським світом і послабити диктат однаково простої ідеї про часову послідовність. Не мусимо допускати думки, яка, наприклад, пропонує показати, що тільки тому, що Вордсворт, Остен чи Колридж писали *до* 1857 року, вони насправді спричинилися до встановлення офіційного британського правління в Індії *після* 1857 року. Слід натомість розгледіти контрапункт неприхованих моделей у британських текстах про Британію та в репрезентаціях світу поза межами Британських островів. Такому контрапунктові притаманна не темпоральна, а просторова форма. Як письменники в період перед великою добою недвозначної, програмної колоніальної експансії (наприклад, «бійки за Африку») вміщують і бачать себе та свої твори в більшому світі? Ми переконаємося, що вони застосовували ра-

почі, але обережні стратегії, більшість із яких мали передбачувачі джерела – усталені уявлення про дім, націю та її мову, належний порядок, гарну поведінку, моральні чесноти.

Однак усталені уявлення цього штибу не просто легітимізують «наш» світ. Вони прагнуть знецінити інші світи, а також не перешкоджають, не забороняють і не опираються на прочуд потворним імперіялістичним практикам (це видається очевиднішим у ретроспективному погляді). Ні, такі культурні форми, як роман чи опера, не перетворюють людей на імперіялістів: Карлайл безпосередньо не впливав на Родса, і, безперечно, його не можна «звинувачувати» у проблемах сьогоднішньої Південної Африки. Проте глибоко занепокоює усвідомлення того, як слабо великі британські гуманістичні ідеї, інституції та пам'ятки (ми все ще у захваті від їхньої здатності аісторично викликати наше захоплення) перешкоджали прискоренню імперських процесів. Ми маємо право запитати, як міг цей корпус гуманістичних ідей так комфортно співіснувати з імперіялізмом і чому – аж доки африканці, азіяти, латиноамериканці в самих імперських володіннях не повстали проти імперіялізму – опір імперії чи стримування її зсередини самої метрополії були мізерними. Може, звичка відмежовувати «наш» дім і порядок від «їхнього» перетворилася на жорстке політичне правило: «Іхні» побільше, щоб мати можливість правити, вивчати і підпорядковувати. У великих гуманістичних ідеях і цінностях, поширених головним потоком європейської культури, ми і маємо ті самі «шаблони ідей чи умовних рефлексів», про які говорить Кірнан і під які пізніше підпала ціла імперська справа.

До якої міри ці ідеї насправді зреалізовані в географічних відмінностях між реальними місцями – це предмет найближчої книги Реймонда Вільямса «Село і місто». Досліджуючи взаємодію між сільським і міським простором в Англії, він простежує якнайдивовижніші перетворення: від пасторального народництва Ленгленда через вірші Бена Джонсона про сільські будиночки і Дикенсові романи про Лондон прямісінько до ший великого міста в літературі ХХ сторіччя. Звісно, ця книжка головню про те, як англійська культура давала собі раду з землею, як володіла нею, уявляла й організовувала її. І хоча Вільямс зачіпає питання експорту Англії в колонії, робить він це, як я уже зазначав, менш зосереджено і всеохопно, ніж того ви-

магають відповідні реалії. Десь наприкінці «Села і міста» він пише: «принаймні з середини XIX сторіччя, хоча важливі випадки траплялися й раніше, існував ширший контекст [стосунки між Англією і колоніями, що їхній вплив на англійську уяву “був глибшим, ніж можна простежити”], який свідомо чи несвідомо вразив кожен ідею і кожен образ». Далі він побіжно посилається на «ідею еміграції до колоній» як один із таких образів, що переважає в романах Дикенса, сестер Бронте й Елізабет Гаскел, і справедливо вказує: «нові сільські суспільства», а всі вони колоніяльні, входять в уявну метрополійну економіку англійської літератури через Кіплінга, раннього Орвела і Моема. Після 1880 року настає «драматичне розширення краєвиду і соціальних стосунків», що більш-менш точно припадає на велику добу імперії [31].

Сперечатися з Вільямсом небезпечно, однак я ризикну припустити: якщо спробувати пошукати в англійській літературі щось схоже на імперську мапу світу, то вона надивовижу вперто й часто траплятиметься ще задовго до середини XIX сторіччя. І траплятиметься не лише з інертною регулярністю яко певна даність, а – що набагато цікавіше – проходитиме червоною ниткою, формуючи вітальну частину текстури лінгвістичної й культурної практики. З XVI сторіччя існували усталені англійські закордонні інтереси в Ірландії, Америці, Карибах та Азії, і навіть побіжний перегляд виявляє поетів, філософів, істориків, драматургів, політиків, романістів, авторів подорожніх нотаток, хронікерів, солдатів і вигадників, котрі високо цінували ці інтереси, дбали про них і відстежували їх із постійним інтересом. (Це питання цікаво обговорює Пітер Галм у книжці «Колоніяльні зустрічі») [32]. Те саме можна сказати і про Францію, Іспанію та Португалію: не лише як про сильні морські держави, а передусім як про суперників Британії. Як нам дослідити ці інтереси в дії у модерній Англії до епохи імперії, а саме в період між 1800 та 1870 роками?

Варто піти слідом за Вільямсом і насамперед розглянути кризу, яка настала після масштабного обгороджування громадських земель в Англії наприкінці XVIII сторіччя. Зникли старі усталені сільські громади, а парламентська активність, індустріалізація та демографічний зсув сприяли постанню нових. Почався також новий процес розширення англійської присутності (і,

відповідно, у випадку Франції – французької) на світовій мапі. Упродовж першої половини XVIII сторіччя в Північній Америці й Індії активно суперничали англійці та французи. У другій його половині численні жорстокі сутички між Англією і Францією точилися на Карибах, у Північній та Південній Америці, в Ліванті і, звісно, в самій Європі. Основний масив передромантичної літератури Франції й Англії містить цілу низку референцій до віддалених домініонів: на думку спадають не лише різномішні енциклопедисти, абат де Рейналь, де Брос і Вольней, а й Едмунд Берк, Бекфорд, Гібон, Джонсон і Вільям Джонс.

1902 року Дж. А. Гобсон окреслює імперіялізм як експансію національної ідентичності, маючи на увазі, що цей процес розглядався головно через *експансію* як важливіший із двох термінів, адже «національна ідентичність» була цілком сформованою, фіксованою величиною [33], тоді як за сторіччя до цього вона була все ще у процесі *формування* – і вдома, і за кордоном. У «Фізиці та політиці» (1887) Волтер Бейджгот надзвичайно доречно говорить про «націєтворення». Поміж Францією і Британією наприкінці XVIII сторіччя існувало дві суперечки: битва за стратегічні здобутки за кордоном (в Індії, в дельті Нілу й західній півкулі) та битва за переможну національну ідентичність. Обидві битви протиставляли «англійськість» «французькості», і не має значення, наскільки глибокою й прихованою видіється гадана англійська чи французька «сутність», про неї майже завжди міркували як про створювану (як протиставлення до вже створеної) і виборювану в інших великих суперників. Скажімо, Текереєва Бекі Шарп аж така вискочка через своє напівфранцузьке походження. Трохи раніше у XVIII сторіччі відверто аболіціоністська позиція Вілберфорса та його союзників розвинулася почасти з бажання ускладнити життя французькій гегемонії на Антильських островах [34].

Ці міркування несподівано відкривають новий, напрочуд розширений вимір «Менфілд парку» (1814), найнедвозначнішого у своїх ідеологічних та етичних твердженнях роману Остен. Вільямс уже вкотре абсолютно правий: романи Остен відображають «досяжну якість життя» – у грошах і набутій власності, в етичних розрізненнях, у правильно зроблених виборах, у втіленні відповідних «удосконалень», у затвердженій і класифікованій вишукано нюансованій мові. Однак Вільямс веде

далі: «Дивлячись на ситуацію збоку, [Кобет] указує на існування класів. Попри всю складність своїх соціальних описів, визируючи зі свого віконця, Джейн Остен ніколи не зможе цього побачити. Зрозуміло, що її розрізнення внутрішні і обмежувальні. Її цікавить поведінка людей, які через складності вдосконалення постійно намагаються створити з себе клас. Але там, де помітно лише один клас, зникають усі класи» [35].

Це чудовий загальний опис того, як Остен примудряється піднести певні «етичні розрізнення» до «незалежної цінності». Проте коли йдеться власне про «Менсфілд парк», слід сказати набагато більше, прояснивши і розширивши дослідження Вільямса. Можливо, тоді романи Остен (і навіть усі доімперіалістичні романи взагалі) постануть як такі, що мають куди безпосередніший стосунок до головних причин імперіалістичної експансії, ніж здавалося на перший погляд.

Після Лукача і Пруста ми настільки призвичаїлися до того, що сюжет і структуру роману утворює головно темпоральність, що ігноруємо функцію простору, географії й розташування. Адже не тільки дуже молодий Стивен Дедалус, а й будь-який інший молодик до нього бачить себе у витках спіралі, яка розширюється, – вдома, в Ірландії, у світі. Як і багато інших романів, «Менсфілд парк» вельми точно відтворює низку одночасно малих і великих зміщень та переміщень у просторі, що відбуваються до того, як наприкінці роману небога Фані Прайс стає духовною господаркою Менсфілд парку. І саме це місце Остен ставить на перетині інтересів і турбот, які охоплюють півкулю, два великих моря та чотири континенти.

Як і в інших романах Остен, одруження та «впорядкована» власність нарешті витворюють центральну групу персонажів, не ґрунтовану винятково на крові. Цей роман зображує (в буквальному сенсі) роз'єднання одних членів сімей і приєднання інших, а також одного або двох вибраних і перевірених ізгоїв. Інакше кажучи, кровних стосунків недостатньо, щоб забезпечити тяглість, ієрархію, владу – і внутрішню, і зовнішню. Отже, Фані Прайс – бідна небога, сирота з заштатного міста Портсмута, упосліджена, скромна й чесна дівчина – поступово отримує статус, сумірний (навіть вищий) зі статусом більшості її удатніших родичів. У цій схемі приєднання і набуття нею влади сама Фані Прайс досить пасивна: вона опирається проґріхам і на-

придливості інших, дуже рідко зважаючись на власні дії. Проте шлюбом складається враження, що Остен має стосовно неї плани, які сама Фані навряд чи може збагнути, так само як упродовж роману кожен асоціював Фані з «комфортом» і «надбаням» – кожен, крім неї самої. Як і Кіплінгів Кім О'Гара, Фані – це подночас і прийом, знаряддя в більшій схемі, і цілком сформований романний персонаж.

Як і Кім, Фані потребує вказівки, заступництва і зовнішнього авторитету, що їх не в змозі забезпечити її власний убогий досвід. Вона свідома зв'язків із певними людьми й місцями, однак роман виявляє інші зв'язки: вона їх слабо собі уявляє, але, попри те, вони вимагають її присутності й участі. Вона потрапляє в ситуацію, яка відкривається з заплутаної низки сюжетних ходів. Коли розглядати їх укупі, вони вимагають класифікації, влагодження і впорядкування. Одна з сестер Ворд зачирувала сера Томаса Бертрама, інші такого успіху не мали – і стався «абсолютний розрив». Вони оберталися в «таких відмінних колах», відстань між ними була такою великою, що вони не спілкувалися впродовж одинадцяти років [36]. Переживаючи важкі часи, Прайси шукають Бертрамів. І хоча вона не найстарша, Фані поступово опиняється в центрі уваги, коли її відправляють до Менсфілд парку, щоб почати там нове життя. Так само Бертрами залишають Лондон (унаслідок «несуттєвого погіршення здоров'я та сильною млявості» леді Бертрам) і зовсім переїзять жити на село.

Матеріальний бік їхнього життя підтримується завдяки маєтності на Антигуа, яка наразі не процвітає. Остен намагається показати нам два позірно відмінні процеси, що насправді перетинаються: зростання ваги Фані в господарстві Бертрамів (зокрема, й в Антигуа) та непохитність самої Фані перед лицем численних сумнівів, загроз і несподіванок. В обох випадках уява Остен працює з безжальною суворістю через, сказати б, географічне і просторове прояснення. Коли переляканою десятирічною дівчинкою Фані приїздить до Менсфілда, її нездатність «скласти мапу Європи» є символом її неуктва [37], і в більшій частині першої половини роману дія обертається навколо цілої низки проблем, спільним знаменником яких є простір – хибно вжиткований чи неправильно зрозумілий. Не тільки сер Томас вирушає на Антигуа, щоби покращити становище і там, і вдо-

ма, а й у Менсфілд парку Фані, Едмунд та її тітка Норис сперечаються про те, де Фані мусить жити, читати й працювати і де треба запалити вогонь. Друзі й кузини переймаються збільшенням статків, а важливість каплиць (тобто релігійного авторитету) в домашньому житті стає темою активних дебатів. Коли для поживлення ситуації Кроуфорди пропонують поставити п'єсу (важливо звернути увагу на трохи підозрілий французький присмак їхнього походження), Фані аж надто розгублюється. Вона не може брати участь у виставі, не може легко прийняти той факт, що помешкання перетворюється на театральний простір, хоча, попри всю плутанину ролей і задумів, п'єсу (а це були «Клятви закоханих» Коцебу) все одно ставлять.

Думаю, ми мали б здогадатися, що поки сер Томас десь далеко доглядатиме свій колоніальний сад, станеться безліч неминучих помилок (недвозначно пов'язаних із жіночою «непокірністю»). Вони оприявлені не лише у невинних прогулянках трьох пар юних друзів у парку, де люди несподівано гублять і помічають одне одного, а й – найвиразніше – у численних залицяннях і заручинах між юнаками й дівчатами, залишеними без справжнього батьківського нагляду, до якого леді Бертрам байдужа, а місис Норис непридатна. Сперечання, інсинуації, ризикувана гра – все це, звісно, кристалізується під час підготовки вистави, яка небезпечно близько підбирається (але так і не доходить) до розпусти. Фані, чие відчуття відчуженості, відстані і страху коренилося в її першому переселенні в чужий дім, тепер стає таким собі заміником совісті, яка знає, що правильно і де його межа. Однак влади для того, щоб задіяти своє нелегке знання, вона не має, і доки раптово не повертається з «закордону» сер Томас, безконтрольний дрейф триває.

Коли він нарешті з'являється, підготовку до вистави негайно припиняють. У навдивовижу сухому, діловому уривку Остен описує поновлення локального правління сера Томаса.

У нього був напружений ранок. Розмови з ними забрали лише невелику його частину. Він мав поновити свою присутність в усіх звичайних справах свого менсфілдського життя, побачити свого стюарда й управителя маєтку, все оглянути й підрахувати, а також у перервах між роботою прогулятися своїми стайнями, садками та прилеглими фермами. Діяльний і методичний, він не просто зробив усе це до того, як за обідом знову посів своє місце

господаря будинку, а й засадив за роботу теслю, щоб знести те, що встигли зробити в більярдній кімнаті, і вирядив геть художника, витративши на це достатньо часу, аби знайти виправдання приємній думці, що той був відправлений аж до Нортгемптона. Художник пішов, устигши зіпсувати тільки підлогу в одній кімнаті та всі кучерові віхті і залишивши без діла п'ятьох незадоволених служниць, а сер Томас сподівався, що ще кількох днів буде досить, аби стерти всі ознаки того, що тут було, і навіть знищити всі розкидані по дому копії «Клятв закоханих», бо він спалював їх, щойно вони потрапляли йому на очі [38].

Сила цього абзацу безпомилна. Це не просто впорядкування речей на зразок того, що зробив Крузо, а ранньопротестантська ліквідація будь-яких слідів фривольної поведінки. Однак ніщо у «Менсфілд парку» не суперечить нашим припущенням, що точнісінько так само – тільки в більшому масштабі – сер Томас поводить ся й на своїх антигуанських «плантаціях». Хай що ним було негаразд (а внутрішні докази, зібрані Вореном Робертсом, свідчать, що економічна депресія, рабство і змагання з Францією становили неабияку проблему [39]), сер Томас здаєн був це залагодити, зберігаючи в такий спосіб контроль над власним колоніальним володінням. Чіткіше, ніж деінде у своїй прозі, Остен синхронізує тут місцеву владу з зовнішньою, опримнюючи, що цінності, асоційовані з такими вищими речами, як упорядкування, закон і власність, повинні мати міцне коріння в реальному керуванні та володінні територією. Вона ясно розуміє, що володіти й керувати Менсфілд парком означає безпосередньо володіти і керувати імперською власністю, не кажучи вже про те, що з цим зазвичай пов'язано. Продуктивність і врегульована дисципліна одного гарантує домашній спокій і принадну гармонію другого.

Проте щоб забезпечити існування обох, Фані мусить активніше долучитися до процесів, які розгортаються. Із настрашеної і здебільшого ошуканої бідної родички вона поступово перетворюється на активного учасника Бертрамового господарства в Менсфілд парку. Гадаю, задля цього Остен створює другу частину книжки, яка містить не лише невдалий роман Едмунда й Мері Кроуфорд та ганебну розпусту Лідії і Генрі Кроуфорда, а й нове відкриття Фані Прайс свого портсмутського дому і відмову від нього, поранення й недієздатність Тома Бертра-

ма (старшого сина) та початок морської кар'єри Вільяма Прайса. Весь цей ансамбль подій і стосунків вивершується нарешті шлюбом Едмунда й Фані, чиє місце у маєтку леді Бертрам заступає її сестра Сьюзен Прайс. Кінцеві розділи «Менсфілд парку» можна без перебільшення інтерпретувати як вінець досить неприродного (або щонайменше нелогічного) принципу в серцевині жаданого англійського порядку. Зухвалість бачення Остен трохи маскує її голос, стриманий і вельми скромний, незважаючи на його несподівану глузливість. Але не слід хибно витлумачувати нечисленні референції до зовнішнього світу, злегка підкреслені альянзи на працю, процес і клас, очевидну здатність Остен виокремити (цитуючи Реймонда Вільямса) «повсякденну безкомпромісну моральність, яка, врешті-решт, виявляється відокремленою від своєї соціальної бази». Фактично Остен куди менше невпевнена і набагато суворіша.

Ключі до розгадки – в самій Фані або радше в тому, наскільки прискіпливо ми здатні поглянути на неї. Звісно, її візит до рідного портсмутського дому, де все ще мешкають її найближчі родичі, порушує естетичний і емоційний баланс, до якого вона звикла в Менсфілд парку. Правда й те, що вона почала сприймати його блискучу розкіш як даність, навіть як щось найважливіше. Усе це досить звичні й природні наслідки звикання до нового місця, але Остен говорить про дві інші речі, щодо яких ми не повинні помилятися. По-перше, віднедавна поглиблене розуміння того, що означає бути *вдома*; коли після приїзду до Портсмута Фані придивляється до речей, їй ідеться не лише про розширений простір.

Фані була майже приголомшена. Маленький будинок, тонкі стіни настільки наблизили до неї кожну річ, аж, зважаючи на втому від подорожі й усі недавні хвилювання, вона не знала, як усе це витримати. *Всередині* кімнати все було досить спокійно, бо Сьюзен і решта зникли, і невдовзі там залишилися тільки її батько й вона сама. Він витягнув газету, як завжди позичену в сусідів, і заходився її вивчати, здається, навіть не згадуючи про її існування. Перед газетою він тримав одну свічку, і навряд щоб він зважав на те, чи потрібна вона Фані; але їй не було чого робити і вона втішалася тим, що він затулив від світла її важку голову, яку обсіли заплутані, гнітючі й скорботні думки.

Вона була вдома. Та, на жаль, це був не той дім, не та гостинність, якої... вона замислилася; вона була нерозважливою... День чи

дна могли все змінити. *Вона сама* винна. Однак їй здавалося, що в Менсфілді було б не так. Ні, на відміну від цього дому, там гонорили б про часи і пори року, теми для розмови були б упорядковані, все було б пристойно і нікого не забули б [40].

У замалому просторі неможливо чітко бачити, чітко думати, там не може бути належних правил та уваги. Акуратно вислідні деталі («Перед газетою він тримав одну свічку, і навіряд щоб він зважав на те, чи потрібна вона Фані...») дуже точно відтворюють загрозу відлюдькуватості, похмурої ізоляваності, слабкої обізнаності, відсутню в більших і краще керованих просторах.

Остен говорить саме про те, що Фані не може безпосередньо успадкувати такі простори, бо не має титулу, вони не споріднені з нею, не близькі їй, не сусідні (Менсфілд парк і Портсмут розділені багатогодинною мандрівкою). Аби здобути право на Менсфілд парк, треба спочатку покинути домівку як наймана прислуга, або, вдаючись до дещо крайніх висловів, як транспортований товар – це, зрозуміло, доля Фані та її брата Вільяма, – аж тоді з'являється перспектива майбутнього достатку. Думаю, для Остен дії Фані – локальні й несуттєві переміщення в просторі, які співвідносяться з масштабнішими, відвертіше колоніальними переміщеннями сера Томаса, її наставника, чия власність вона успадковує. Ці два переміщення залежать одне від одного.

Друге, складніше питання, яке порушує Остен, непрямо зачіпає цікаву теоретичну проблему. Письменниця усвідомлює існування імперії у спосіб, геть відмінний від Конрадового чи Кіплінгового (і звертається до неї набагато побіжніше). В її часи британці були надзвичайно активними на Карибах і в Південній Америці, особливо в Бразилії та Аргентині. Остен, вочевидь, мілью зналася на подробицях цієї діяльності, хоча розуміння важливої ролі розлогих плантацій Вест-Індії було вельми поширеним у метрополійній Англії. Антигуа та подорож туди сера Томаса визначальні для «Менсфілд парку», хоча водночас, як я вже казав, випадкові, згадані мимохідь, і абсолютно вирішальні для дії роману. Як нам оцінити ці референції Остен до Антигуа і як їх інтерпретувати?

Я вважаю, що в цьому химерному поєднанні випадковості й значущості Остен проявляє своє *припущення* (так само як при-

пускає Фані – в усіх значеннях цього слова) важливості імперії для внутрішньої ситуації. Ходімо ще далі. Якщо Остен звертається до Антигуа і використовує це місце у «Менсфілд парку», читачі повинні зробити співмірні зусилля, аби напевне зрозуміти історичну важливість, закладену в цій референції. Іншими словами, нам треба спробувати зрозуміти, до чого вона звертається, чому вона надає цьому такої ваги і, зрештою, навіщо вона робить цей вибір, адже для облаштування добробуту сера Томаса вона могла вибрати й інший шлях. А тепер спробуймо відкалібрувати означувальну силу референцій до Антигуа у «Менсфілд парку»: у який спосіб вони посідають те місце, що вони його мають у романі? що вони там роблять?

Згідно з Остен, ми повинні виснувати, що, незалежно від ізольованості й відокремленості англійського простору (причому, Менсфілд парку), він потребує підтримки віддалених територій. Власність сера Томаса на Карибах – це, правдоподібно, цукрова плантація, яку обслуговують раби (до 1830-х років рабство ще не було скасоване). І Остен напевне знала, що це не мертвий історичний факт, а очевидна історична реальність. До англо-французького протистояння головною характерною рисою давніших західних імперій (Римської, Іспанської і Португальської) було те, що вони, за словами Конрада, прагнули грабувати, вивозити багатства з колоній до Європи, майже не звертаючи уваги на розвиток, організацію та облаштування самих колоній. І Британія, і, меншою мірою, Франція хотіли зробити свої імперії довговічними, безупинними прибутковими підприємствами. І найбільше вони конкурували в карибських колоніях, де на кону більш-менш постійно були такі справи, як вивезення рабів, функціонування великих цукрових плантацій та розвиток цукрового ринку, який порушував питання протекціонізму, монополій і цін.

Аж ніяк не будучи чимось несуттєвим, розташованим «десь там», за часів Джейн Остен британські колоніальні володіння на Антильських і Підвітряних островах були ключовими для англо-французького колоніального суперництва. Із Франції туди експортували революційні ідеї, а британські прибутки стабільно занепадали, бо французькі цукрові плантації виробляли більше цукру з меншими затратами. Проте повстання рабів на Гаїті й інших островах обмежували дієздатність Франції,

випускаючи британські інтереси безпосередніше втручатися у справи на цих територіях і здобувати тут більшу владу. Однак порівняно з попереднім істотним просуванням на внутрішньому ринку у XIX сторіччя британське виробництво цукру на Карибських мусило конкурувати з альтернативним постачанням цукрової тростини з Бразилії й острова Маврикій, виникненням європейської цукрово-бурякової індустрії та поступовим домінуванням ідеології й практики вільного ринку.

«Менсфілд парк» і у формальному, і в змістовому плані об'єднує кілька таких тем. Найважливіша з них – абсолютна підпорядкованість колонії метрополії. Коли сер Томас відсутній у Менсфілд парку, ми ніколи не бачимо його *присутнім* на Антигуа, хоча в романі про них згадано принаймні з десятків разів. Нижче наводжу фрагмент із «Принципів політекономії» Джона Стюарта Міла (дещо з цього я вже цитував, тут наводжу повністю), який уловлює характер використання Антигуа Остен.

Навряд чи їх [наші віддалені володіння] можна сприймати як країни, які провадять товарообмін з іншими країнами, радше як віддалені сільськогосподарські чи виробничі маєтки, що належать ширшій спільноті. Наприклад, наші вест-індські колонії не можна розглядати як країни із власним виробничим капіталом, ... [бо швидше] це місце, де Англії зручно продукувати цукор, каву та кілька інших тропічних товарів. Увесь задіяний капітал англійський. Майже вся промисловість працює для англійського блага. Там не виробляється майже нічого, крім товарів, на яких ці місця спеціалізуються. Їх надсилають до Англії, але не міняють на товари, експортовані в колонію для споживання її жителями, а продають, щоб принести прибутки англійським власникам. Торгівлю з Вест-Індією важко трактувати як зовнішню торгівлю – вона більше схожа на обмін між містом і селом [41].

Якоюсь мірою Антигуа нагадує Лондон чи Портсмут – не тільки бажана місцина, як сільський маєток на кшталт Менсфілд парку, котра, втім, продукує товари загального споживання (на початку XIX сторіччя кожен британець споживав цукор), хоча її утримує і керує нею невеличка купка аристократів і дрібно-го дворянства. Бертрами й інші персонажі «Менсфілд парку» – це підгрупа всередині меншости, і для них острів є багатством, яке, на думку Остен, перетворюється на добропорядність, лад

і наприкінці роману на комфорт – додане благо. Але чому додане? Бо в завершальних розділах Остен із певністю говорить нам, що вона прагне «повернути кожному, хто не почуває за собою великої провини, задовільний комфорт і покінчити з усім іншим» [42].

Це можна витлумачити, по-перше, як те, що роман зробив достатньо для дестабілізації життя «кожного» і тепер мусять всіх заспокоїти. Насправді Остен каже це доволі відверто, з децицією металітературного нетерпіння, як письменниця, котра коментує власну роботу, яка тривала досить довго і нині потребує завершення. По-друге, це може означати, що «кожному» можна, нарешті, дозволити збагнути, що, власне, означає бути вдома, заспокоїтися без потреби блукати чи приходити йти. (Це не стосується молодого Вільяма, котрий, припускаю, далі мандруватиме морями у складі британського флоту з якоюсь актуальною комерційною чи політичною місією. Таке припущення ґрунтується тільки на останньому лаконічному жесті Остен, на побіжній ремарці про «гарну поведінку та зростання слави» Вільяма.) Ті ж, хто врешті-решт замешкав у самому Менсфілд парку, хто тепер уже цілковито прижився тут, отримують домашні переваги, а найбільше – сер Томас. Він уперше розуміє вади виховання своїх дітей і розуміє це в парадоксальний спосіб – за допомогою безіменних, сказати б, зовнішніх сил: багатства Антигуа та чужого прикладу – Фані Прайс. Завважте, як чудернацьке чергування зовнішнього і внутрішнього відтворює схему, визначену Мілом: зовнішнє *стає* внутрішнім через ужиток і, користуючись словом Остен, «диспозицію».

Підхід до цього був у край неправильним [його помилки у вихованні, те, що він відвів занадто серйозну роль місис Норис, що дозволив своїм дітям приховувати і стримувати почуття]. Однак хоч як зле все виглядало, він поступово відчув, що це не було найжахливішою помилкою в його плані освіти. Чогось мусило бракувати *всередині*, бо інакше час поволи стер би цей згубний вплив. Він боявся, що бракувало принципу, принципу в дії, що їх ніколи належно не вчили керувати своїми нахилами й емоціями за допомогою принаймні почуття обов'язку. Вони отримали релігійне виховання, але від них ніколи не вимагали звертатися до нього в житті. Навіть цілком поважна мета їхньої молодости – бути шанованими за витонченість і гарні манери –

не могла на них вплинути, не чинила морального тиску на їхній розум. Він хотів, щоб вони були добрими, але свою турботу спрямовував на розуміння й манери, а не на диспозицію. І він боявся, що вони ніколи не чули про обов'язковість самозречення і покірності з вуст когось, кого вони могли б послухати [43].

Вінатство, одержане з вест-індських плантацій, і бідна родички-провінціалка фактично забезпечили те, чого бракувало *всередині*. Їх привезли до Менсфілд парку і поставили до роботи. Однак тільки одного з цих чинників не вистачило б. Вони погребують одне одного і, що важливіше, організаторської диспозиції, яка, своєю чергою, допоможе реформувати решту Бертрамівського оточення. До цього читач Остен має докопатися сам.

Ось що тягне за собою прочитання Остен. Але всі долучені зовнішні чинники безпомилково є *там*, у навіюваннях її алегоричної й абстрактної мови. Гадаю, принцип, якого «бракує *всередині*», повинен викликати у нас спогади про відсутність сера Томаса на Антигуа або про сентиментальне і майже химерне дивинство трьох по-різному безпорадних сестер Ворд, через яке небога переходить з одного дому до іншого. Але те, що Бертрами змінилися на краще, стали, сказати б, незрівнянно кращими, що вони здобули певне почуття обов'язку, навчилися керувати своїми нахилами й емоціями, а релігія ввійшла в їхнє життя, що вони «спрямовували диспозицію» – все це відбулося завдяки тому, що зовнішні (чи радше віддалені) чинники належно прийнято всередину, що вони стали природними для Менсфілд парку, де Фані, небога, виконує роль останньої духовної господиньки, а Едмунд, другий син, – роль духовного господаря.

На додачу виганяють місис Норис, від чого всі залишаються у вигазі, а для сера Томаса це ще й «велика додаткова життєва втіха» [44]. Щойно ці принципи починають діяти, запановує супокій: Фані замешкує в Торнтон Лейсі, де все створено «з великою увагою до її комфорту», пізніше її дім стає «домом прихильності й затишку», Сьюзен з'являється «спочатку для того, щоби Фані почувалася затишніше, згодом перетворюючись на її помічницю і, врешті-решт, на заступницю» [45], і займає її місце поруч із леді Бертрам. Модель, яка існувала з перших сторінок роману, безсумнівно залишається в силі, тільки

тепер вона має те, що Остен завжди прагнула в неї вкласти, – інтерналізоване і ретроспективно підкріплене обґрунтування. Саме його Реймонд Вільямс описує як «повсякденну безкомпромісну моральність, яка, врешті-решт, виявляється відокремленою від своєї соціальної бази і яка, з другого боку, може обернутися проти нього».

Я намагався показати, що по суті моральність не відокремлена від своєї соціальної бази: до останнього речення Остен підтверджує і повторює процес географічної експансії (тут-таки торгівля, виробництво й споживання), що становить підґрунтя моральності, передує їй і забезпечує її. А Галагер нагадує нам, що незалежно від того, «завдяки колоніальному правлінню її сприймали чи ні, бажаність [експансії] у тій чи тій формі була загально визнаною. Отже, внутрішніх обмежень щодо експансії практично не існувало» [46]. Більшість критиків старалися забути або не звертати уваги на процес, який видавався їм не таким важливим, ніж він, схоже, видавався Остен. Але інтерпретування Джейн Остен залежить від того, *хто* саме інтерпретує, *коли*, і, що не менш важливо, *звідки* походить ця інтерпретація. Феміністки, видатні критики культури, чутливі до історії й класовості (як-от Вільямс), та інтерпретатори культури й стилю зробили і нас чутливими до проблем, які походять із царини їхніх інтересів. Тепер наступним нашим кроком має бути сприйняття географічного поділу світу – зрештою, важливого для «Менсфілд парку» – не як нейтрального (як не є нейтральними клас чи гендер), а як політично зарядженого, такого, що волає про увагу та роз'яснення, співмірні з його великими пропорціями. Однак питання полягає не лише в тому, як зрозуміти і з чим пов'язати моральність Остен та соціальну базу цієї моральності, а й у тому, *що* з неї винести.

Повернімося знову до побіжних референцій до Антигуа, до легкості, з якою тимчасове перебування сера Томаса на Карибах задовольняє його потреби в Англії, до постійних легковажних згадок про Антигуа (а також про Середземномор'я й Індію, куди леді Бертрам у приступі схвильованого нетерпіння наказує Вільяму поїхати, «щоб я мала шаль. Сподіваюся, я матиму дві шалі») [47]. За ними стоїть важливість того, що знаходиться «там», яка лежить у підґрунті вельми важливої дії *тут*, але не аж така велика важливість. Однак ці знаки «закордону» містять

багату й складну історію (попри те, що вони пригнічують її) – відтоді вона отримала статус, який не могли розпізнати ані Бертрами, ані Прайси, ані сама Остен. Називаючи це «третім світом», ми починаємо мати справу з реальністю, але не вичерпуємо політичної або культурної історії.

По-перше, мусимо критично оглянути прообрази пізньої англійської історії, відображеної в художній прозі, які з'являються в «Менсфілд парку». Вигідну колонію Бертрамів у романі можна потрактувати як таку, що відсилає до копальні Сан-Том Чарлза Гулда з роману «Ностромо», чи до Імперської та Західно-африканської кавчукової компанії Вілкоксів із «Гомірдс-Енду» Форстера, чи до будь-якої з віддалених, але вигідних скарбничок у «Великих сподіваннях», «Широкому Саргасовому морі» Джин Рис, «Серці темряви» – до багатства, що до нього звертаються, про нього говорять, його описують або цінують із внутрішньо-метрополійних причин завдяки локальній вигоді для метрополії. Якщо тримати на вістрі уваги ці решту романів, Антигуа сера Томаса одразу набуває трохи більшої ваги, ніж йому дають розпорошені мовчазні з'яви на сторінках «Менсфілд парку». І тоді вже нам удасться відчитати ті місця, де Остен, що парадоксально, була найощадливішою, а її критики, наважуся сказати, найнедбалішими. Внаслідок цього її «Антигуа» – це не якийсь невиразний, а цілком чітко виражений спосіб маркування зовнішніх меж того, що Вільямс називає внутрішніми вдосконаленнями; чи побіжна алузія на комерційний азарт здобуття заморських володінь – джерела місцевого багатства; чи одна референція посеред багатьох, яка potwierджує історичну відкритість не лише до манер та етикету, а й до суперництва ідей, боротьби з наполеонівською Францією, усвідомлення сейсмічних економічних і соціальних змін під час революційного періоду світової історії.

По-друге, ми мусимо завважити, що історичні зміни, які її роман долає, як човен бурхливе море, вміщують «Антигуа» в певному місці етичної географії (та прози) Остен. Бертрами не могли б з'явитися, якби не існувало работоргівлі, цукру і класу плантаторів. Як соціальний тип сер Томас був знайомий читачам XVIII і початку XIX сторіч, котрі усвідомлювали потужний вплив класу, оприявнений у політиці, драмі (на зразок «Вест-Індія» Камберленда) та безлічі інших публічних подій (як-от

великі особняки, славнозвісні раути й соціальні ритуали, добре знані комерційні підприємства, знамениті шлюби). Коли поступово зникла стара система захищеної монополії і новий клас плантаторів-поселенців заступив стару систему абсентеїзму, вест-індські інтереси втратили своє панівне становище: виробництво бавовни, ще відкритіша система торгівлі та скасування работоргівлі зменшили владу і престиж людей на зразок Бертрамів, які набагато рідше почали з'являтися на Карибах.

Отже, нечасті подорожі сера Томаса, абсентеїста-власника плантації, на Антигуа відображають зменшення влади його класу, спад, безпосередньо виражений у назві класичного твору Ловела Рагаца «Занепад плантаторського класу на Британських Карибах у 1763–1833 роках» (1928). Але чи те, що приховане, алегоричне в Остен, стає достатньо очевидним через понад сотню років у Рагаца? Чи естетичне мовчання або розсудливість великого роману 1814 року дістає адекватне роз'яснення у найбільшому історичному дослідженні сторіччям по тому? Чи можна вважати, що процес інтерпретації завершено, чи він триватиме, доки виявлятиметься новий матеріал?

Попри свою ерудицію, Рагац усе одно дозволяє собі говорити про «негритянську расу», наділену такими рисами: «він крав, він брехав, він був примітивним, підозріливим, нездарним, безвідповідальним, ледачим, забобонним і розбещеним у своїх сексуальних стосунках» [48]. Отож подібна «історія» успішно відкрила дорогу для ревізійністських праць таких карибських істориків, як Ерик Вільямс та С. Л. Р. Джеймс, а пізніше для Робіна Блекберна з його «Поваленням колоніального рабства в 1776–1848 роках». Ці праці показують, як рабство й імперія сприяли постанню та консолідації капіталізму далеко за межами старих плантаторських монополій. Там також ідеться про те, що вони були потужною ідеологічною системою, чий первинний зв'язок зі специфічними економічними інтересами, може, й утрачено, але вплив тривав упродовж десятиріч.

Політичні й етичні ідеї цієї доби слід розглядати у вельми тісному зв'язку з економічним розвитком... Застарілий інтерес, сморід банкрутства якого в історичній перспективі сягає небес, здатен чинити обструкціоністський і руйнівний вплив, який можна пояснити лише тим, що він раніше неоцінено прислужився, за рахунок чого й зміг так міцно укріпитися... Ідеї, засновані на цих

інтересах, існують і далі після того, як самі інтереси вже давно знищено, і продовжують свою шкідливу діяльність, яка виявляється ще шкідливішою, адже більше не існує інтересів, яким ці ідеї відповідають [49].

Це був Ерик Вільямс та його «Капіталізм і рабство» (1961). Питання інтерпретації, по суті, питання самого писання, пов'язане з питанням інтересів, що, як ми бачили, діють (і діяли) в естетичному й історичному писанні і тоді, і тепер. Ми не можемо стверджувати, що позаяк «Менсфілд парк» – роман, його зв'язки з ницою історією нерелевантні чи трансцендентні; і не лише тому, що це безвідповідально, а й тому, що ми забагато знаємо, щоби казати таке з чистим серцем. Прочитавши «Менсфілд парк» як частину структури розгалуженої імперіялістичної авантюри, неможливо просто повернути цей роман на його місце в каноні «великих літературних шедеврів», до яких він безумовно належить, і залишити його там. Гадаю, цей роман радше поступово, ненав'язливо відкриває широкий простір внутрішньо-імперіялістичної культури, без якої неможливим було б пізніше здобуття територій Британією.

Я витратив час на «Менсфілд парк», аби проілюструвати тип аналізу, яка рідко трапляється в мейнстримових інтерпретаціях чи в прочитаннях, які суворо дотримуються тієї чи тієї прогресивної теоретичної школи. Однак лише в глобальній перспективі, закладеній Джейн Остен та її персонажами, можна зрозуміти доволі приголомшливу загальну позицію роману. На мою думку, таке прочитання завершує або доповнює інші, а не зводить їх нанівець чи взагалі усуває. І воно підкреслює, що позаяк «Менсфілд парк» пов'язує реалії британської влади за кордоном із домашньою плутаниною всередині маєтку Бертрамів, мій спосіб прочитання, спроба зрозуміти «структуру ставлення і референції» були б неможливими без продирання через роман. Без цілісного прочитання роману ми зазнали б невдачі у розумінні міцності тієї структури і способу, в який її задіює та підтримує література. Але, читаючи його уважно, можна відчувати, як чиновники зовнішньополітичного відомства, колоніальні бюрократи і військові стратеги, а також інтелігентні читачі романів, котрі розвивали в собі делікатні якості моральної оцінки, літературної рівноваги та стилістичної досконалості, дотримувалися ідей про залежні раси й території.

Під час читання Джейн Остен постає парадокс, який мене вражає, але не надається до розв'язання. Усе свідчить про те, що навіть найзвичайніші аспекти утримування рабів на вест-індських цукрових плантаціях були пов'язані з жорстокістю. А все, що ми знаємо про Остен та її цінності, свідчить на користь того, що вона не погоджувалася з жорстокістю рабства. Фані Прайс нагадує своєму кузенові, що, запитавши сера Томаса про торгівлю рабами, «у відповідь почула мертву тишу» [50]. Це ніби натяк на те, що один світ не може бути пов'язаним з іншим, бо вони просто не мають спільної мови. Це правда. Але дивовижну суперечність пробуджує до життя постання, занепад і падіння самої Британської імперії та, як наслідок, поява постколоніальної свідомості. Аби точніше прочитувати твори на зразок «Менсфілд парку», нам слід сприймати їх як такі, що здебільшого опираються тому, іншому оточенню або уникають того оточення, яке їхня формальна інклюзивність, історична чесність і пророча натяковість не здатні цілковито приховати. Пізніше вже не було мертвої тиші, коли заходило про рабство, і цей предмет став центральним для нового розуміння того, чим була Європа.

Нерозумно у ставленні до рабства очікувати від Джейн Остен завзятого аболіціоніста чи щойно звільненого раба. Проте за допомогою того, що я називаю риторикою обвинувачення, нині часто використовуваною голосами підлеглих, меншостей або обділених, на неї і таких, як вона, ретроспективно нападають за те, що вони були білими, привілейованими, нечутливими співучасниками. Так, Остен належала до рабовласницького суспільства, але чи можемо ми за це відкинути її романи як такі собі тривіальні вправляння в естетичній старомодності? Я впевнений, що зовсім ні, якщо ми серйозно сприймаємо наше інтелектуальне й інтерпретаційне покликання – встановлювати зв'язки, реально і ґрунтовно опрацьовувати максимальну кількість доказів, відчитувати те, що там є і чого немає, і насамперед бачити додатковість і взаємозалежність замість ізольованого, вшанованого або формалізованого досвіду, який вилучає та забороняє вторгнення людської історії, котре призводить до гібридизації.

«Менсфілд парк» – багатий твір, у якому й естетично-інтелектуальна складність, і його географічна проблематика (ро-

ман, що спирається на Англію, а для підтримки свого трибу життя покладається на Карибські острови) вимагають довшої та повільнішої аналізи. Поїздки сера Томаса на Антигуа, до своєї власності, зовсім не можна порівняти з його приїздами та від'їздами з Менсфілд парку, де його перебування, з'явити відбуття мають вельми важливі наслідки. Але саме завдяки тій самій конспективності Остен в одному контексті й такій провокативній велемовності в іншому, саме завдяки цьому дисбалансу ми можемо просуватися вглиб роману, відкривати і підкреслювати взаємозалежність, ледь згадану на цих блискучих сторінках. Менший твір безпосередніше виявляє свій зв'язок з історією. Його світськість – пряма і відверта, щось на зразок того, як джингоїстські пісеньки, які виникли під час повстання махдистів⁴⁴ або Індійського повстання 1857 року, безпосередньо поєднувалися з ситуацією та людьми, які їх спровокували. «Менсфілд парк» закодовує досвіди, а не просто повторює їх. Із нашої пізнішої позиції ми можемо інтерпретувати владу сера Томаса приїздити та від'їздити на Антигуа як таку, що виникає з замовчаного національного досвіду окремішньої ідентичності, поведінки та «впорядкування», який з такою іронією і смаком розігрується в Менсфілд парку. Наше завдання полягає в тому, щоб не втратити ані справжнього історичного сенсу першого, ані повного задоволення та розуміння другого – ми повинні весь цей час бачити їх разом.

3. Культурна цілісність імперії

До другої половини XIX сторіччя невимушений і безперервний зв'язок на зразок того, який існував між «Менсфілд парком» (романом і місцем) і віддаленими землями, практично не мав відповідників у французькій культурі. Звісно, і до Наполеона існувала багата французька література, сповнена ідей щодо неєвропейського світу, подорожами до нього, полемікою та здогадками. На думку спадає, скажімо, Вольней чи Монтеск'є (окремі аспекти цього питання обговорює Цветан Тодоров у своїй недавній книжці «Ми та інші») [51]. Ця література без суттєвих винятків або

⁴⁴ Повстання послідовників Мухамеда Ахмеда Махді в Судані (1881–1898) проти турецько-єгипетських владників та англійських колонізаторів.

була спеціалізованою, прикладом чого може бути відомий звіт абата Рейналя про колонії, або належала до такого жапру (при-міром, моральної дискусії), в якому теми на зразок смертності, рабства чи корупції фігурували як приклади у загальній дискусії про людство. Руссо та енциклопедисти чудово ілюструють такий жанр. Шатобріян – мандрівник, мемуарист, яскравий автопсихолог і романтик – утілює незрівнянний індивідуалізм слова і стилю. Безперечно, було б досить складно продемонструвати, що в «Рене» чи «Аталі» він перебував у межах такої літературної інституції, як роман, чи наукових дискурсів на зразок історіографії або лінгвістики. Крім того, його наративи американського чи близькосхідного життя занадто ексцентричні, щоб їх можна було з легкістю одомашнити або наслідувати.

Отже, Франція виявляє дещо уривчасті, можливо, навіть спорадичні, але очевидно обмежені і звужені літературні й культурні зацікавлення у тих сферах, куди вирушили торговці, дослідники, місіонери або солдати і де – на Сході чи то в обох Америках – вони зустріли своїх британських колег. До захоплення Алжиру 1830 року Франція не мала такого досвіду, як індійський досвід Британії, і – це я повсякчас наголошую – її закордонний досвід одразу був блискучим, але до нього зверталися більше у спогадах і літературних образах, ніж у дійсності. Знаменитий приклад – «Листи з країни варварів» (1785) абата Пуаре, де описано переважно позбавлену розуміння, але захожувальну зустріч між французом і африканцями-мусульманами. Найкращий дослідник інтелектуальної історії французького імперіялізму Рауль Жирарде вважав, що між 1815 і 1870 роками у Франції існувало чимало колоніальних течій, проте жодна з них не переважала і не посідала чільного чи вирішального місця у французькому суспільстві. Він визначив, що активність внутрішньофранцузьких імперських інституцій підтримували торговці зброєю, економісти, а також військові й місіонерські кола, проте, на відміну від Плета й інших дослідників британського імперіялізму, Жирарде не знаходить нічого схожого на французьке «відомче бачення» [52].

Щодо французької літературної культури легко зробити хибний висновок, тому варто навести низку її порівнянь з літературою англійською. Не існує французького еквівалента досить поширеній, недиференційованій та очевидній англійській обізна-

ності в закордонних інтересах. Нелегко знайти французькі відповідники дрібному дворянству Остен чи бізнесменам Дикенса, які побіжно згадують про Кариби чи Індію. І все ж таки в культурному дискурсі французькі закордонні інтереси оприявлені кількома доволі специфічними шляхами. Цікаво, що один із них проходить через велетенську, майже іконічну фігуру Наполеона (як у поемі Гюґо «Він»), яка втілює французький романтичний дух за кордоном. Він не стільки завойовник (хоч у Єгипті він фактично був ним), скільки замислений мелодраматичний герой, чий образ – маска для вираження авторських думок. Лукач проникливо завважив величезний вплив Наполеонової біографії на життєві шляхи романних героїв французької та російської літератури. На початку ХІХ сторіччя корсиканське походження Наполеона огортало його екзотичною аурую.

Без нього неможливо зрозуміти молодих людей Стендаля. У «Червоному і чорному»⁴⁵ читання спогадів Наполеона (зокрема, мемуарів періоду острова Святої Єлени) цілком заволодіває Жульєном Сорелем, він захоплений їхньою запальною величчю, духом середземноморської відважності і палким *activisme*⁴⁶. У житті Жульєна ще довго чути відлуння цієї атмосфери. У Франції, тепер позначеній посередністю й інтриганством, наполеонівська легенда поступово розвінчується, але не зменшується її влада над Сорелем. Дух Наполеона у «Червоному і чорному» настільки сильний, що повчальною несподіванкою стає відкриття: ніде в романі про його життя безпосередньо не згадано. По суті, самотнє покликання на світ поза Францією з'являється після того, як Матильда надсилає Жульєнові своє освідчення в коханні: Стендаль описує її паризьке існування як ризикованіше за подорож до Алжиру. Симптоматично, що саме тоді, коли 1830 року Франція забезпечує себе головною імперською провінцією, зринає самотня Стендалева згадка про неї з конотаціями небезпеки, подиву і певної нарочитої байдужості. Це різке контрастує з невимушеними альянсами на Ірландію, Індію та Північну й Південну Америки, які фігурують у британській літературі того самого періоду.

⁴⁵ Останнє укр. видання роману див.: Стендаль. Червоне і чорне / Пер. з фр. Дмитро Паламарчук. – Х.: Фоліо, 2004. – 512 с.

⁴⁶ Кар'єризм (фр.).

Другим шляхом засвоєння культурою французьких імперських інтересів стала низка нових, доволі принадних наук, які отримали перший поштовх від закордонних авантюр Наполеона. Це пречудово відбиває соціальну структуру французького знання, яке кардинально відрізнялося від англійського дилетантського, часто бентежно *démodé*⁴⁷ інтелектуального життя. Великі дослідницькі інститути в Парижі, підтримані Наполеоном, мають панівний вплив на становлення археології, лінгвістики, історіографії, орієнталізму й експериментальної біології (велика частка цих дисциплін активно задіяна в «Описі Єгипту»). Характерно, що романісти цитують академічно врегульований дискурс щодо Сходу, Індії та Африки (наприклад, Бальзак у «Шагреневій шкірі»⁴⁸ та «Кузині Беті») з досить неанглійським знанням справи та блискучою компетентністю. У творах британців, які живуть за кордоном, – від леді Вортлі Монтаго до подружжя Вебів – відчитуємо мову безсистемних спостережень, у колоніальних «експертів» на зразок сера Томаса Бертрама та Джеймса і Джона Стюарта Мілів бачимо обдумане, але, по суті, неконсолідоване й неофіційне ставлення, в адміністративній чи офіційній прозі, знаний приклад її – «Проект індійської освіти» (1835)⁴⁹ Томаса Маколей, спостерігаємо пихату, але все ж таки дещо особисту затятість. У французькій культурі початку XIX сторіччя подібне трапляється рідко, бо офіційний

⁴⁷ Застарілого; того, що вийшло з моди (*фр.*).

⁴⁸ Укр. переклад див.: Бальзак Оноре де. Шагренєва шкіра. – Х., 1929. – 230 с.; або: Бальзак Оноре де. Шагренєва шкіра. Батько Горіо. Гобсек. – К.: Веселка, 1998. – 527 с.

⁴⁹ У «Проекті індійської освіти» Томас Маколей (натоді – колоніальний чиновник в Індії) переконував перейти на англійську мову навчання в Індії, заклавши всі школи, де викладали арабською або санскритом, щоб у такий спосіб цивілізувати тубільців. «Мови Західної Європи вже цивілізували Росію, – писав він. – Не маю жодного сумніву, що вони зроблять з індусами те саме, що вже зробили з татарами... Наше завдання сьогодні – докласти якнайбільше зусиль для створення класу, який виступав би перекладачем між нами та мільйонами тих, ким ми керуємо; класу людей, які були б індійцями за кров'ю та кольором шкіри, але англійцями за своїми смаками, поглядами, звичками й інтелектом». Невдовзі виник термін «діти Маколей», яким почали зневажливо позначати клас «цивілізованих» європейцями індійців. Отак діяльність Томаса Маколей заклала основи двомовності сучасної Індії.

престиж академії і Парижа формотворчо впливає на кожне висловлювання.

Як я вже казав, влада навіть у побутовій розмові репрезентувати все, що існує поза межами метрополії, походить із влади імперського суспільства. Ця влада набуває дискурсивного вигляду реформування чи реорганізації «сирої» чи примітивної інформації в місцеві умовності європейського наративу та формального висловлювання або, у випадку Франції, у систематику дисциплінарного порядку. Такі умовності не мусили задовольняти чи переконувати «тубільну» африканську, індійську або ісламську аудиторію. Навпаки, у найвпливовіших випадках вони засновувалися на мовчанні корінного населення. Коли заходило про те, що існувало поза межами європейської метрополії, мистецтво й репрезентаційні дисципліни: з одного боку, художня література, історія, подорожні нотатки та живопис, а з другого боку, соціологія, адміністративна чи бюрократична документація, філологія й расова теорія – залежали від європейських держав у перетворенні неєвропейського світу на репрезентації. Європа потребувала цього, щоб краще бачити, опановувати і передовсім контролювати його. Чи не найдокладніша аналіза цієї практики вміщена у двотомовому дослідженні Філіпа Кертена «Образ Африки» та в «Європейському баченні й Океанії» Бернарда Сміта. Добрий і відомий опис подибуємо в Безила Дейвідсона в огляді написаного про Африку до середини ХХ сторіччя.

Література про дослідження й завоювання [Африки] настільки ж багата й розмаїта, як і самі ці процеси. Проте, не рахуючи кількох видатних винятків, усе зводиться тільки до панівного ставлення: така література – це щоденники людей, які дивляться на Африку суто ззовні. Я не кажу, що від багатьох із них можна було б чекати іншого. Важливо те, що якість їхнього спостереження обумовлена задушливими обмеженнями, і сьогодні їхні щоденники варто читати, пам'ятаючи про це. Коли зрідка автори намагалися зрозуміти думки й дії африканців, яких знали, то робили це мимохідь. Майже всі вони були переконані, що стикаються з “первісною людиною”, з людством, яким воно було до початку історії, з суспільствами, які у своєму розвитку затрималися на початку часів. [У своїй знаковій книжці «Дикун у літературі» Браєн Стріт уточнює, як ця позиція виражалася в академічній і попу-

лярній літературі.] Таке бачення йшло в ногу з неймовірною експансією європейської влади й багатства, з її політичною силою, гнучкістю й досвідченістю, з її вірою у свою богообраність. Те, що робили та про що думали загалом поважні дослідники, видно з праць людей на зразок Генрі Стенлі або з дій таких людей, як, наприклад, Сесил Родс і його агенти-мінералошукачі. Вони охоче репрезентували себе як чесних союзників своїх африканських друзів, поки ці союзи були вбезпеченими – союзи, за допомогою яких уряди й приватні інтереси, яким вони служили і які формували, доводили одне одному “дієвість окупації” [53].

Усі культури схильні створювати репрезентації інших культур, щоб краще опанувувати чи якоюсь мірою контролювати їх. Проте не всі культури створюють репрезентації інших і справді опановують чи контролюють їх. На мій погляд, це характерна риса модерних західних культур. Для вивчення і самих репрезентацій, і політичної сили, яку вони оприявнюють, треба досліджувати західне знання чи репрезентації неєвропейського світу. Митці кінця XIX сторіччя, як-от Кіплінг чи Конрад, або в цьому контексті такі постаті середини сторіччя, як Жером і Флобер, не просто відтворюють віддалені території: вони їх розробляють, оживлюють завдяки техніці наративу, історичному й дослідницькому ставленню та певним ідеям на зразок тих, що їх сповідували мислителі, скажімо, Макс Мюлер, Ренан, Чарлз Темпл, Дарвін, Бенджамін Кід, Емерих де Ватель. Усе це розвинуло й підкреслило есенціалістські позиції в європейській культурі, які проголошували: європейці мусять панувати, а неєвропейці підкорятися. І європейці *таки* панували.

Тепер ми свідомі того, який насичений цей матеріал і наскільки поширений його вплив. Візьмемо, приміром, дослідження Стівеном Джеєм Гулдом і Ненсі Степан важливості расових ідей для наукових відкриттів, практики й інституцій XIX сторіччя [54]. Вони доводять, що не існувало суттєвих розбіжностей стосовно теорій нижчости чорної раси, ієрархій розвинених і недорозвинених (пізніше «підлеглих») рас. Джерелом цих ідей були віддалені території, але здебільшого вони мовчки застосовувалися до цих територій, де європейці знаходили, як вони вважали, прямі докази існування нижчої породи людей. І навіть у міру того як європейська влада ставала

непропорційною величезному неєвропейському імперіюму, непропорційними стали й схеми, які забезпечували білу расу безсперечним авторитетом.

Безжалісне застосування цих ієрархій не оминуло жодної царини досвіду. У створеній для Індії системі освіти учнів навчали не лише англійської літератури, а й природної вищості англійської раси. Описані Джорджем Стокінгом творці молоді науки етнографічного спостереження в Африці, Азії й Австралії мали при собі бездоганний аналітичний інструментарій, а ще низку образів, понять і квазінаукових ідей варваризму, примітивізму й цивілізації. У новонародженій дисципліні антропології дарвінізм, християнство, утилітаризм, ідеалізм, расова теорія, історія права, лінгвістика й ерудиція відважних мандрівників змішалися у страхітливій комбінації, проте жоден із її компонентів не вагався, коли йшлося про ствердження найвищих цінностей білої (тобто англійської) цивілізації [55].

Чим більше читаєш праць, зокрема модерних науковців, із цього питання, тим приголомшливішою видається фундаментальна наполегливість і монотонність, коли йдеться про «інших». Наприклад, порівнюючи грандіозну переоцінку англійського духовного життя Карлайлом у «Минулому й теперішньому» з тим, що він каже в цій книжці або в «Побіжних міркуваннях щодо негритянського питання» про чорних, можна завважити два надивовижу очевидні мотиви. Перший: активна критика Карлайлом відродження Англії, пробудження її до праці, органічних зв'язків, любові до нестримного індустріального й капіталістичного розвитку та інших таких речей нічого не робить для пробудження квоші⁵⁰ – емблематичного негра, чиї «потворність, неробство, опір» назавжди прирікають його на статус недолюдини. У «Негритянському питанні» Карлайл говорить про це досить відверто.

Ні, боги бажають, щоб, крім гарбузів [рослина, яку особливо любляють Карлайлові «нігери»], у їхній Вест-Індії росли прянощі й цінні рослини; це вони проголосили, створюючи Вест-Індію такою, якою вона є, та вони безмежно більше прагнуть, щоб їхньою Вест-Індією заволоділи підприємливі люди, а

⁵⁰ Зневажливе прізвисько карибських негрів (англ.).

не ледача двонога худоба, однаково “щаслива” зі своїми родючими гарбузами! Можемо бути певні, безсмертні боги визначилися щодо обох цих бажань, вони вже прийняли стосовно них свою вічну парламентську постанову і здійснять їх, хоч би всі земні парламенти й сутності до смерти опиралися цьому. Якщо квози не допомагатиме вирощувати прянощі, то знову перетвориться на раба (чиє становище буде трохи менш огидним, ніж теперішнє), і милосердний батіг змусить його до роботи, адже інші методи не допомагають [56].

Англія бурхливо розвивається, її метрополійна культура індустріялізується, а за кордоном починає спиратися на захищену вільну торгівлю, тоді як нижчим істотам не пропонують нічого. Статус чорношкірих визначає «вічна парламентська постанова», а отже, реальної можливості для самовдосконалення, соціального росту чи просто чогось ліпшого від неприхованого рабства (хоч Карлайл і стверджує, що він противник рабства) немає. Питання в тому, чи Карлайлова логіка та ставлення цілковито його власні (а відтак ексцентричні), чи вони в граничний і характерний спосіб оприявнюють сутнісне ставлення, не надто відмінне від притаманного Остен (кілька десятиріч перед тим) або Джону Стюарту Мілу (десятиріччя по тому).

Схожість цих постатей вражає, але відмінності між ними так само суттєві, адже під тиском культури інакше бути й не могло. Ні Остен, ні Міл не пропонують небілому жителю Карибів іншого – уявного, дискурсивного, естетичного, географічного, економічного – статусу, ніж постійно підпорядкований англійцям виробник цукру. Це, звісно, і є цілком конкретне значення домінації, що її інший бік – *продуктивність*. Карлайлів квози нагадує володіння сера Томаса на Антигуа: він створений, щоб виробляти багатство задля блага англійців. Отже, для Карлайла мовчазне перебування квози *там, де треба*, дорівнює слухняній і скромній праці на підтримання англійської економіки й торгівлі.

Другий мотив у Карлайлових творах на цю тему полягає в тому, що ці твори ані нечіткі, ані таємничі, ані заплутані. Коли йому йдеться про чорношкірих, він так і каже. Він також доволі відвертий щодо покарань і загроз, які намагається визначити. Карлайл говорить мовою абсолютних загальників, закоріненою в непохитних, беззаперечних фактах про сут-

ність рас, народів і культур, які не потребують пояснення, бо відомі його аудиторії. Він говорить *lingua franca*⁵¹ британської метрополії: мовою глобальною, зрозумілою, з максимально широким соціальним авторитетом, доступним будь-кому, хто промовляє до нації та говорить про неї. Ця *lingua franca* вміщує Англію у фокусі світу, в якому вона головує завдяки своїй владі, світу, осяяного її ідеями та культурою, світу, який швидячує своєю продуктивністю ставленню її моральних учителів, митців і законотворців.

Подібні акценти чути в Маколея в 1830-х роках, а тоді знову, через сорок років, (майже без змін) у Раскіна, чії слейдівські лекції в Оксфорді 1870 року починалися з урочистого звернення до призначення Англії. Уривок із лекції варто зацитувати повністю, але не тому, що він виставляє Раскіна в невідгідному світлі, а тому що він обрамлює чи не всі численні Раскінові праці з мистецтва. Авторитетне видання творів Раскіна за редакцією Е. Т. Кука й Александра Веденберна містить примітку до цього пасажу, де наголошено на його важливості для автора: Раскін уважав це «найвагомішим і найсуттєвішим» з усього свого вчення» [57].

Тепер перед нами відкрилося призначення, найвище з усіх, які коли-небудь могла прийняти або відкинути нація. Наша раса ще незіпсута, замішана на найкращій північній крові. Ми не розбестили свою вдачу і досі маємо твердість, щоб правити, і доброчесність, щоб коритися. Ми навчилися релігії чистого милосердя і тепер мусимо або зрадити її, або навчитися захищати, сповідуючи її. І ми багаті спадком слави, переданим нам через тисячоліття шляхетної історії. Ми повинні повсякчас ревно прагнути збагачувати цей спадок, так щоб англійці, якщо жадання слави – це гріх, були найбільшими грішниками на землі. Упродовж кількох останніх років із неймовірною швидкістю нам відкрито закони природи і дано засоби перевезення й комунікації, які перетворили цілий світ на єдине королівство. Єдине королівство – але хто має бути його королем? Чи не мусить бути жодного короля, подумаєте ви, і кожен робитиме те, що йому видаватиметься правильним? Чи існуватимуть тільки королі терору й огидні імперії Мамони і Веліяла? Чи,

⁵¹ Глобальнозрозуміла суміш кількох мов, що функціонує в реальному міжетнічному спілкуванні (*ital.*).

може, ти, мо́лоде Англії, знову перетвориш свою країну на величний королівський трон, на острів вищої влади, на джерело світла і центр миру для цілого світу, на повелительку Навчання й Мистецтв, на вірного охоронця великих спогадів посеред зневажливих і ефемерних образів, на незрадливого слугу випробуваних часом принципів, над яким не владні спокуси нерозсудливих експериментів і розбещених бажань, та серед жорстоких і невідступних ревнощів інших народів оспіваєш її дивну мужність прихильности до людей?

29. “*Vexilla regis prodeunt*”⁵². Так, але якого короля? Яке з двох знамен варто нам виростити на найвіддаленішому острові? Те, що пливе в небесному вогні, чи те, що важко звисає мерзенною парчею земного золота? Перед нами справді відкрився шлях милосердної слави, як ніколи досі не відкривався він жодній купці смертних. Але тепер з нами мусить бути – з нами є – гасло: “Прав або помри”. І про цю країну скажуть: “*Fecit per viltate, il gran rifiuto*”⁵³, – відмова від корони буде найганебнішою і найневчаснішою з усіх досі відомих в історії. І ось що ця країна мусить зробити або ж піти у небуття: вона повинна засновувати колонії якомога швидше і якомога далі, спираючись на найенергійніших і найдостойніших своїх мужів; захоплювати кожен шмат спустошених родючих земель, до якого можна дотягнутися, а там навчати своїх поселенців, що головна їхня чеснота – це вірність своїй країні, найперша мета – існувати для просування влади Англії на суші й на морі. І хоча живуть вони за рахунок прибутків зі своїх заморських ділянок, вони не повинні вважати себе позбавленими громадянських прав своєї батьківщини, як не позбавлені їх моряки її флоту, котрі підкоряють далекі води. Отже, ці колонії мусять у буквальному сенсі стати пришвартованими флотиліями, де кожен перебуває під началом капітанів чи офіцерів, які замість кораблів керують полями й вулицями. І від цих своїх нерухомих флотів (чи – у справжньому й наймогутнішому сенсі – нерухомих храмів, які скеровують керманічі на всесвітньому Галілейському озері) Англія “чекає, що кожен виконає свій обов’язок”⁵⁴. Вона визнає, що

⁵² «Володареві прапори йдуть уперед...» (*лат.*) – перший рядок одного з найвідоміших латинських християнських гімнів.

⁵³ «Хто зрікся, страхопуд, великих справ» (*итал.*) – Данте «Божественна комедія», Пекло 3, 60 (переклад Євгена Дроб’язка).

⁵⁴ Алюзія на слова адмірала Нельсона, які стали сигналом до початку Трафальгарської битви.

обов'язок цей у мирний час не менший, ніж на війні, і якщо за невелику платню знаходяться чоловіки, готові кинутися на гармати в ім'я любові до Англії, то знайдуться й такі, хто орати-ме й сіятиме в її ім'я, поводитиметься шанобливо й праведно в її ім'я, виховуватиме дітей в любові до неї та радітиме в променах її слави більше, ніж у сяйві тропічних небес. Але щоб вони могли це зробити, її власна велич має бути бездоганною, вона повинна подарувати їм думку про дім, яким вони можуть пишатися. Англія, якій призначено стати володаркою половини землі, не може бути купкою попелу, розтопаною нікчемним, загрузлим у суперечках натовпом. Вона повинна знову стати тією Англією, якою була колись, і навіть кращою: настільки щасливою, настільки самозаглибленою і настільки чистою, щоб у своєму небі, не забрудненому жодною нечестивою хмаринкою, могла вона точно назвати кожну зірку, а у своїх полях, упорядкованих, і широких, і гарних, – кожну рослину, в якій блищить роса. І на зелених алеях свого зачарованого саду – священна Цирцея, справжня Дочка Сонця – вона повинна скеровувати людські мистецтва, збирати божественне знання далеких народів, навернених із дикунів у люди і повернених із безнадії у злагоду [58].

Як не всі, то більшість інтерпретаторів Раскіна уникають цього уривку. Проте Раскін, як і Карлайл, говорить прямо, захищені за альянсами й тропами значення очевидні. Англія повинна правити світом, адже вона найкраща, владу треба використовувати, її суперники в імперських змаганнях нічого не варті, її колонії мусять розростатися, процвітати й залишатися прикутими до неї. У Раскінових повчальних нотках причаровує те, що він не тільки ревно вірить у те, що захищає, а й пов'язує своє політичне бачення світового панування Британії з власною естетичною й етичною філософією. Він пристрасно вірить в одне, тому так само пристрасно він вірить і в інше: політичне й імперське охоплює і якоюсь мірою забезпечує естетичне й етичне. Позаяк Англія мусить бути «королевою» світу, «джерелом світла і центром миру для цілого світу», її молодь має стати колонізаторами, чия найперша мета – просувати владу Англії на суші й на морі; *позаяк* Англія мусить досягнути цього «або піти у небуття», на думку Раскіна, її мистецтво й культура залежать від неминучого імперіялізму.

На моє переконання, беззастережно ігнорувати ці погляди, якими рясніє чи не кожен текст ХІХ сторіччя, все одно що

описувати дорогу без згадки про її місце в навколишньому краєвиді. Завжди, коли культурна форма чи дискурс прагнули цілісності або тотальності, більшість європейських письменників, мислителів, політиків і гендлярів намагалися мислити глобально. І це були не риторичні пориви, таке мислення досить точно співвідносилось з дійсним, розширюваним глобальним засягом власних націй. В особливо гострому есеї про Тенісона, сучасника Раскіна, та імперіялізм його «Королівських ідилій» В. І. Кірнан досліджує приголомшливу низку британських закордонних кампаній, які призвели до територіяльного розширення або до посилення влади на вже приєднаних територіях. Свідком цього був Тенісон (деколи за посередництвом родичів він мав до них прямий стосунок). Позаяк цей перелік сучасний життю Раскіна, пропоную поглянути на згадані Кірнаном події:

1839–1842 роки – перша опіюмна війна в Китаї;

1840-ві роки – війни проти південноафриканських кафрів, новозеландських маорі, завоювання Пенджабу;

1854–1856 роки – Кримська війна;

1854 рік – завоювання нижньої Бірми⁵⁵;

1856–1860 роки – друга опіюмна війна;

1857 рік – напад на Персію;

1857–1858 роки – придушення Індійського заколоту;

1865 рік – справа губернатора Ейра на Ямайці⁵⁶;

1867 рік – Абісинська експедиція;

1870 рік – зупинення експансії феніїв у Канаді⁵⁷;

1871 рік – придушення опору маорі;

⁵⁵ Помилка автора: нижню Бірму було анексовано і створено провінцію Нижня Бірма прокламацією від 20 січня 1853 року як наслідок другої англо-бірманської війни (1852–1853 роки).

⁵⁶ Надзвичайно жорстоке придушення заколоту колишніх рабів губернатором Ямайки Едвардом Джоном Ейром, яке спричинило бурхливі дебати серед англійських інтелектуалів.

⁵⁷ Члени таємного ірландського товариства, яке боролось за визволення Ірландії. Особливо активними були в 1860-х роках в Ірландії, США та Британії. Американські фенії влаштовували безуспішні рейди через американський кордон до Британської Канади, що стало причиною суперечок між урядами Сполучених Штатів і Британії.

1874 рік – впрішальна кампанія проти ашанті⁵⁸ в Західній Африці;

1882 рік – завоювання Єгипту.

На додаток Кірнан говорить про Тенісона як про того, хто був «двома руками за те, щоб не допускати жодних дурниць з боку афганців» [59]. Раскін, Тенісон, Мередит, Дикенс, Арнолд, Текерей, Джордж Еліот, Карлайл, Міл – одне слово, повний перелік видатних вікторіанських письменників – спостерігали за приголомшливою міжнародною демонстрацією фактично нестримуваної британської влади над цілим світом. Позаяк вони вже в різний спосіб ідентифікували себе з самою Британією, то було й логічно, й легко у той чи той спосіб ідентифікувати себе з цією владою. Говорити про культуру, ідеї, смаки, етику, родину, історію, мистецтво й освіту так, як це робили вони, репрезентувати ці теми, намагатися вплинути на них або інтелектуально й риторично сформувані їх означало мимоволі усвідомлювати їх у світовому масштабі. Британська міжнародна ідентичність, засяг британської торговельної й промислової політики, успішність і мобільність британської армії забезпечували незаперечні моделі для наслідування, мапи для дотримання, дії, яких варто бути гідними.

Отже, репрезентації того, що існувало поза межами острівної чи метрополійної Британії, майже від початку *стверджували* європейську владу. Спостерігаємо приголомшливу зацикленість: ми домінуємо, бо в нас є сила (індустріальна, технологічна, військова, етична), а в них її немає і тому вони *не* домінують, вони нижчі, а ми вищі... й таке інше. Прикметно, що ця тавтологія ще від XVI сторіччя міцно закорінена у британському баченні Ірландії та ірландців, а впродовж XVIII сторіччя вона спрацьовувала у ставленні до білих поселенців в Австралії та Північній і Південній Америках (навіть у XX сторіччі австралійці ще довго залишалися нижчою расою). Поволі ця тавтологія поширила свій вплив чи не на цілий світ поза британськими берегами. Така сама повторювана і всеохопна тавтологія стосовно того, що існує поза французькими морськими кордонами, з'являється й у французькій культурі. Всі неєвропейські

⁵⁸ Народ у Західній Африці (сучасна Гана), один із небагатьох, хто у XIX сторіччі чинив серйозний опір європейському вторгненню.

регіони на маргінесах західного світу, чії населення, суспільства, історії та існування мали неєвропейську сутність, було перетворено на європейських підлеглих: Європа, своєю чергою, й далі демонстративно контролювала те, що було не-Європою, репрезентуючи неєвропейців у такий спосіб, щоб утримати контроль.

Ця подібність і циклічність геть не перешкождали і не пригнічували думку, мистецтво, літературу й культурний дискурс – слід постійно наполягати на цій центрально важливій істині. Незмінними виявляються ієрархічні стосунки між метрополією й закордоном узагалі, між західним-білим-християнином-чоловіком-європейцем і тими народами, які в географічному й етичному сенсі населяють простори поза межами Європи (у випадку Британії Африку й Азію плюс Ірландію й Австралію) [60]. Всі інші стосунки можуть бурхливо розвиватися за ініціативи будь-якої зі сторін, загальним результатом чого стане зміцнення ідентичності кожної з них, хоча з західного боку варіативність буде більшою. Скажімо, щойно письменники на зразок Карлайла, котрий висловлюється дуже відверто, заявляють імперіялізм як основну тему, до неї приєднується велика кількість дозволених, та водночас цікавіших культурних версій, кожна з яких має власні відмінності, задоволення й формальні ознаки.

Завдання сучасного критика культури – зібрати їх до купи, не втративши їхнього сенсу. Як слушно доводять науковці, аж до другої половини XIX сторіччя активне усвідомлення імперіялізму, агресивної, самосвідомої імперської місії не було невідворотним, європейські письменники його навіть приймали, на нього посилалися і з ним погоджувалися. (В Англії 1860-х років слово «імперіялізм» часто вживалося з деякою огидою на позначення Франції – країни, де правив імператор.)

Навіть наприкінці XIX сторіччя високої чи офіційній культурі все ще вдавалося уникати уважного вивчення її ролі у формуванні імперської динаміки. Щоразу як обговорювалися причини, переваги або негативні боки імперіялізму, а обговорювалися вони досить настирливо, виявлялося, що офіційна культура дивовижним чином вилучена з аналізу. Це один із захопливих аспектів предмета мого дослідження: як культурі, попри її значення для імперіялізму, все ж таки вибачали цю її роль. На-

приклад, Гобсон зневажливо відгукується про неймовірну Гідінгсову ідею «ретроспективної згоди» [61] (тобто коли спочатку треба поневолити підлеглий народ, а потім заднім числом уважати, ніби він сам дав згоду на поневолення). Але він не ризикує запитати, де або як у людей на кшталт Гідінгса, котрі вільно володіють жаргоном хвалькуватої сили, виникла така ідея. Видатні красномовці, які після 1880 року майстрували теоретичне виправдання імперії – Леруа-Больйо у Франції та Сілі в Англії, – послуговувалися мовою, що її образи росту, родючости й розширення, телеологічна структура власности й ідентичности, ідеологічне розрізнення «нас» та «їх» уже визріли повсюдно: в літературі, політології, расовій теорії і подорожніх нотатках. Такі люди, як Конрад, Роджер Кейсмент та Вілфрід Скевін Блант, відзначають жорстокість і практично абсурдно безперешкодну тиранію, заведену білими людьми у колоніях на зразок Конго чи Єгипту. А вдома Леруа-Больйо пишномовно розводиться, мовляв, суть колонізації «[в тому, що] соціальний порядок нагадує родинний, у якому важить не лише належність до покоління, а й освіта... Вона дає мужності новий шлях для того, щоби проявити себе... Формування людських суспільств, як і формування людей, не можна кидати напризволяще... Отже, колонізація – це мистецтво, сформоване у школі досвіду... Мета колонізації – поставити нове суспільство в найкращі умови для процвітання й прогресу» [62]. Наприкінці ХІХ сторіччя імперіялізм уважався в Англії сутнісним чинником розквіту британської родючости взагалі й материнства зокрема [63]. Як показує уважне вивчення життєвого шляху Бадена-Павела, витоки його руху бойскавтів можна простежити безпосередньо від зв'язків, установлених між імперією і здоров'ям нації (страх мастурбації й дегенерації, еґеніка) [64].

На той час цілковите переважання ідей імперського панування й постійне утілення цього панування на ідеологічному рівні майже не знало винятків. Дозвольте в міру можливостей стисло синтезувати цілу низку сучасних досліджень із різних царин науки, які, на мою думку, разом належать до студій «культури й імперіялізму». Це можна систематизувати в такий спосіб:

1. Не існує незгоди щодо фундаментального онтологічного розрізнення між Заходом і рештою світу. Географічні й культур-

ні кордони між Заходом і незахідною периферією відчуються і сприймаються настільки гостро, що їх можна вважати абсолютними. Разом із вищістю цього розрізнення існує те, що Йоганес Фаб'ян називає запереченням часового «ровесництва», а також радикальна переривчастість людського простору [65]. Отож «Орієнт», Африка, Індія та Австралія – це місця, де панує Європа, але населені вони іншою породою людей.

2. Із народженням етнографії (про це пише Стокінг і на користь цього свідчать лінгвістика, расова теорія та історична класифікація) кодифікуються відмінності і з'являються різні еволюційні схеми розвитку: від примітивних до підлеглих рас і, зрештою, до вищих, або цивілізованих народів. Центральну роль тут відіграють Гобіно, Мейн, Ренан і Гумбольдт. Сюди ж належать такі широковживані категорії, як примітивний, дикий, дегенеративний, природний, неприродний [66].

3. Активне панування Заходу над незахідним світом, що відтепер становить канонізоване відгалуження історичних досліджень, має, відповідно, глобальні масштаби (наприклад, «Азія та західне панування» К. М. Панікара або «Машини як мірило людей: наука, технологія та ідеологія західного панування» Майкла Едеса) [67]. Існує конвергенція поміж великим географічним розмахом імперій, особливо Британської, та уніфікаційними культурними дискурсами. Звісно, таку конвергенцію вможливорює влада, вона ж дозволяє перебувати у віддалених місцях, вивчати інших людей, кодифікувати й поширювати знання, описувати, перевозити, встановлювати та демонструвати артефакти інших культур (через виставки, експедиції, фотографії, живопис, огляди, школи), а головне – панувати над усім цим. Своєю чергою, ці дії витворюють так званий «обов'язок» перед тубільцями – вимогу заснування колоній в Африці й деінде для «добра» тубільців [68] чи для «престижу» батьківщини. Риторика *la mission civilisatrice*.

4. Панування не є інертним, воно в різні способи формує культури метрополій. На самих імперських територіях впливи цього панування навіть на побутові дрібниці починають вивчати тільки тепер. Низка сучасних праць [69] описує, як імперський мотив уплітається в структуру простонародної культури, художньої літератури, а також у риторику історії, філософії й географії. Праці Гаурі Вішванатан висвітлюють систему британської освіти в

Індії, яка ідеологічно бере свій початок від Маколея й Бентинка, як таку, що пронизана ідеями нерівних рас і культур, ідеями, які викладалися в школі. Вони були частиною навчального плану й педагогіки, метою якої, згідно з її апологетом Чарлзом Тревельяном, було «пробудити в платонівському сенсі у колоніальних підлеглих пам'ять про їхні спадкові ознаки, спотворені... феодалним ладом орієнтального суспільства. Цей уніфікаційний наратив, переписаний зі сценарію, який раніше використовували місіонери, перетворив британське врядування на ідеальну республіку, якої повинні природно прагнути індійці у спонтанному прояві свого "я", на державу, де британські владники здобули метафоричне місце платонівських стражів» [70].

Мені йдеться про ідеологічне бачення, забезпечене й підтримуване не лише безпосереднім пануванням і фізичною силою, а й (набагато дієвіше й триваліше) *переконувальними засобами*. Тож мушу завважити, що повсякденні засоби гегемонії – «дебільшого творчі, винахідливі, цікаві й передусім практичні – надивовижу добре надаються для аналізу й тлумачення. На найпомітнішому рівні відбувалася фізична трансформація імперської царини чи то завдяки тому, що Алфред Кросбі називає «скологічним імперіялізмом» [71], переформуванням фізичного середовища, чи то завдяки адміністративним, архітектурним та інституційним звершенням на зразок побудови колоніальних міст (Алжира, Делі, Сайгона), а вдома завдяки появі нових імперських еліт, культур і субкультур (шкіл імперських «кадрів», інститутів, департаментів, наук, як-от географії, антропології тощо, залежних від продовження колоніальної політики), нових стилів у мистецтві аж до подорожньої фотографії, екзотичного й орієнталістичного живопису, красного письменства, музики, монументальної скульптури та журналістики (що так пам'ятно схарактеризував Мопасан у романі «Любий друг») [72].

Фундамент цієї гегемонії досить проникливо вивчали Фабіян у «Мові й колоніальній владі», Ранаджит Гуха у «Нормах власності в Бенгалії» та Бернард Кон у розвідці «Репрезентування влади у вікторіанській Індії» зі збірника Гобсбавма і Рейнджера (а також в іншій своїй видатній студії про репрезентацію Британії і структуру індійського суспільства у книжці «Антрополог серед істориків») [73]. Ці твори демонструють постійне втручання влади в динаміку щоденного життя, у двосторонню взає-

модію між корінним населенням, білою людиною й інституціями влади. Проте важливим чинником цієї мікрофізики імперіялізму є те, що, коливаючись між «спілкуванням і наказом», постає уніфікований дискурс (чи радше, як каже Фабіян, «поле переходів, схрещених і перехрещених ідей» [74]), заснований на такому всеохопному і гнучкому розрізненні між західною людиною й тубільцем, що змінити його було майже неможливо. Від часу Фанонових коментарів про маніхейство колоніальної системи і подальшу потребу в насиллі цей дискурс породив помітні злість та розчарування.

5. Імперське ставлення мало не лише розмах і *авторитет*, а й велику творчу силу, яка проявлялася в періоди розширення за кордоном та соціальних розладів удома. Тут я маю на увазі не тільки «винайдення традиції» загалом, а й здатність продукувати на диво автономні інтелектуальні й естетичні образи. Постали орієнталістичний, африканістичний та американістичний дискурси, пронизавши історіописання, живопис, художню літературу й протонародну культуру. У цьому контексті доречно виглядають ідеї Фуко щодо *дискурсів*. Бернал описує, як упродовж XIX сторіччя виникла зв'язна класична філологія, яка очистила аттичну Грецію від її семіто-африканського коріння. З часом (як намагається показати Роналд Інден у своїй студії «Уявляючи Індію» [75]) з'явилася ціла низка напівнезалежних метрополійних формацій, дотичних до імперських володінь та їхніх інтересів. Серед її нараторів – Конрад, Кіплінг, Т. Е. Ловренс, Мальро, серед попередників і опікунів – Клайв, Гастингс, Дюплеї, Бужо, Брук, Ейр, Палмерстон, Жюль Фері, Ліоте, Родс. У цих персоналіях і у великих імперських наративах («Сім стовпів мудрости», «Серце темряви», «Лорд Джим»⁵⁹, «Ностромо», «Королівський шлях»⁶⁰) увиразнюються характерні імперські риси. Дискурс імперіялізму кінця XIX сторіччя формує аргументація Сілі, Дилка, Фруда, Леруа-Больйо, Армана та інших. Сьогодні більшість із них забуті й непрочитані, але свого часу вони були достатньо впливовими й навіть пророчими.

⁵⁹ Укр. переклад див.: Конрад Джозеф. Лорд Джім / Пер. з англ. Л. Гончар. – К.: Молодь, 1985. – 239 с.

⁶⁰ Укр. переклад див.: Мальро Андре. Королівська дорога / Пер. з фр. Людмила Колодинська та Орест Черній. – Х.: Фоліо, 2005. – 254 с.

Образи західної імперської влади – нав'язливі, дивовижно привабливі, непереборні – не зникають: на знаменитій картині Дж. В. Джоя Гордон у Хартумі, озброєний лише револьвером і мечем у піхвах, люто дивиться на суданських дервішів; Конрадів Курц у центрі Африки – блискучий, одержимий, приречений, хоробрий, жадібний, красномовний; Ловренс Аравійський на чолі своїх арабських воїнів живе у романтиці пустелі, винаходить партизанську боротьбу, приятелює з принцями й державними мужами, перекладає Гомера і намагається триматися «темношкірого домініону» Британії; Сесил Родс засновує країни, маєтки, фонди так само легко, як інші чоловіки могли б зачинати дітей або закладати власний бізнес; Бужо, завойовуючи для Франції Алжир, примушує підкоритися війська Абд аль-Кадера; наложниці, танцівниці й одаліски Жерома, Сарданапал Делякруа, Північна Африка Матиса, «Самсон і Даліла» Сен-С'анса. Список довгий, скарби його величезні.

4. Імперія в дії: «Аїда» Верді

Тепер я хотів би продемонструвати, наскільки глибоко й винахідливо ці факти впливають на певні царини культурного життя, навіть на сфери, які сьогодні зовсім не асоціюються з корисливою імперською експлуатацією. Нам пощастило, що низка молодих науковців досить глибоко простудіювала імперську владу і відкрила нам естетичний компонент в обстеженні й адмініструванні Єгипту та Індії. Мені йдеться, наприклад, про книжку Тимоті Мітчела «Колонізуючи Єгипет» [76], де він пише, що практика будівництва зразкових поселень, відкриття інтимності гаремного життя й запровадження нових моделей військової поведінки у начебто османській, а насправді європейській колонії не лише утверджувала європейську владу, а й продукувала додане задоволення від обстеження цієї місцевості та панування над нею. Цей зв'язок між владою і задоволенням в імперському пануванні чудово показали Лейла Кіні та Зейнеп Ченік у дослідженнях танцю живота: квазіетнографічні виступи, що їх бачили європейці, фактично почали асоціюватися зі споживацьким дозвіллям, коріння якого в Європі [77]. Ще два вишмопов'язані відгалуження від цієї теми – «Живопис у модерному житті» Т. Дж. Кларка та «Колоніальний гарем» Малє-

ка Алули. Перше – це дослідження Мане й інших паризьких художників, у якому автор розглядає, зокрема, появу незвичних видів дозвілля й еротизму в метрополійній Франції (деякі з них постали під впливом екзотичних моделей). Книжка Алули – деконструктивне прочитання французьких листівок початку ХХ сторіччя з зображеннями алжирських жінок [78]. Безсумнівно, що Орієнт як місце, яке вабить обіцянками і владною перспективою, неабияк важливе.

Однак я хочу пояснити, чому мої спроби контрапунктового прочитання виглядають очевидно ексцентричними, а то й дивними. По-перше, рухаючись уздовж загальних хронологічних ліній від початку до кінця ХІХ сторіччя, я не намагаюся укласти послідовну низку подій, тенденцій або творів. Кожний конкретний твір я розбираю з огляду на його власне минуле і на пізніші тлумачення. По-друге, моя загальна аргументація полягає в тому, що мене цікавлять культурні витвори, які проливають світло на позірно стабільні й герметичні категорії і втручаються в них. Ці категорії ґрунтуються на жанрі, періодизації, національності чи стилі та створюють засновок, що Захід і його культура доволі незалежні від інших культур і від мирської гонитви за владою, авторитетом, привілеями та домінуванням. Я ж, своєю чергою, хочу показати, що «структура ставлення і референції» у різні способи, в різних формах і місцях була поширеною та впливовою ще задовго до офіційно визначеної доби імперії. Вона далеко не автономна і не трансцендентна, а наближена до історичного світу; зовсім не стала і чиста, а гібридна, однаково причетна до расової вищости і до мистецької пишноти, до політичної й технічної влади, до полегшувально редуktivних і до комплексних технік.

Розгляньмо «Аїду», знамениту «єгипетську» оперу Верді. Яко візуальне, музичне і театральне дійство «Аїда» чимало робить для європейської культури й відіграє у ній суттєву роль, зокрема потверджує уявлення про Орієнт як, по суті, екзотичне, віддалене й старовинне місце, де європейці можуть влаштувати демонстрації своєї сили. Одночасно з написанням «Аїди» відбувалися європейські «універсальні» виставки, які зазвичай демонстрували моделі колоніальних сіл, міст, дворів та інших подібних об'єктів – так підкреслювалася ковність і транспортабельність вторинних або нижчих культур. Перед європейцями ці підлегли

культури експонувалися як мікрокосми більших імперських володінь. На неєвропейців зважали хіба в такому контексті [79].

«Аїда» – синонім «великої опери» унікально високого зразка XIX сторіччя. Разом із кількома іншими операми вона понад сторіччя проіснувала і як надзвичайно популярний твір, і як твір, що до нього музиканти, критики та музикознавці мають здорову повагу. Велич і високе становище «Аїди» – очевидні для кожного, хто чув або бачив цю оперу, – складні питання, довкола яких існує безліч різноманітних спекулятивних теорій, що здебільшого пов'язують «Аїду» з її історичним і культурним контекстом на Заході. У праці «Опера: екстравагантне мистецтво» Герберт Лінденбергер пропонує оригінальну теорію, розглядаючи «Аїду», «Боріса Годунова» і «Сутінки богів» – опери 1870-х років – як пов'язані відповідно з археологією, націоналістичною історіографією та філологією [80]. Віланд Вагнер ставив «Аїду» 1962 року в Берліні, за його словами, для нього це «африканська містерія». Він бачить у ній аналогію до «Тристана» свого діда, трактуючи оперу як таку, що у її підґрунті лежить непереборний конфлікт між Етосом і Біосом (««Аїда» Верді – це драма нерозв'язних конфліктів між Етосом і Біосом, між моральним законом і вимогами життя») [81]. За його схемою, центральна фігура – Амнерис, над якою панує «Riesenphallus» (велетенський фалос), нависаючи, ніби могутня палиця. Як зауважив Лінденбергер, «Аїда переважно розпростерта або зіщулена в глибині сцени» [82].

Навіть якщо не зважати на вульгарність, до якої іноді звлять відому тріумфальну сцену в другій дії, слід відзначити, що «Аїда» вивершує еволюцію стилю й бачення, яка привела Верді від «Набукко» і «Ломбардців» у 1840-х через «Ріголетто», «Трубадура», «Травіату», «Симона Бокканегра» і «Бал-маскарад» у 1850-х до проблемних «Сили долі» та «Дона Карлоса» у 1860-х роках. За три десятиріччя Верді став найвидатнішим італійським композитором свого часу, а його кар'єра супроводжувала і, сказати б, прояснювала *Risorgimento*⁶¹. «Аїда» була його останньою публічною і політичною оперою перед поворотом до присутньо локальної, хоча й помітної пари опер, які завер-

⁶¹Відродження (*ital.*). У XIX сторіччі рух за об'єднання Італії, що привів до утворення 1861 року Італійського Королівства.

шили його композиторський шлях, – «Отело» та «Фальстаф». Усі головні дослідники Верді: Джуліян Баден, Френк Вокер, Вільям Вівер, Ендрю Портер, Йозеф Вехсберг – завважають, що в «Аїді» не просто використано традиційні музичні форми, такі як *cabaletta* і *concertato*, до них ще додано нового хроматизму, вишуканої оркестровки та драматичної обтічності, яких немає у творах жодного іншого композитора того часу, крім Вагнера. Заперечення Джозефа Кермена у розвідці «Опера як драма» цікаве тим, наскільки воно визнає своєрідність «Аїди».

В результаті “Аїда”, на мою думку, виявляє чи не постійну невідповідність між цілком правдоподібною простотою лібрето і три-вальною складністю музичного вираження, адже ще ніколи, звісно, техніка Верді не була аж так багата. Живою виходить тільки Амнерис. Аїда якась незрозуміла, а Радамес – це регрес якщо не до Метастазіо, то як мінімум до Россіні. Не потребує коментарів те, що окремі сторінки, арії й сцени вище усіляких похвал, а це достатня причина для великої популярності опери. Проте в «Аїді» є дивна неправдивість. Це геть несхоже на Верді, непокоїть і більше нагадує Меєрбера, ніж апарат гранд-опера, – тріумфальні походи, жертви і духові оркестри [83].

Усе це звучить цілком переконливо. Кермен має рацію щодо фальшивості «Аїди», але не може точно пояснити, що її спричиняє. Передусім слід пам’ятати, що попередні твори Верді привертали увагу, бо безпосередньо залучали головно італійську аудиторію, апелюючи до неї. Його музичні драми зображали невинувато запальних героїв і героїнь в усьому блиску боротьби (часто інцестуальної) за владу, славу й честь, але, як переконливо доводить Пол Робінсон в «Опері й ідеях», майже всі вони мислилися як політичні опери, перенасичені риторичною різкістю, маршовою музикою та розхристаними емоціями.

Відверто кажучи, мабуть, найочевидніший компонент риторичного стилю Верді – абсолютна гучність. Разом із Бетговеном вони найбухніші серед великих композиторів... Верді як політичний оратор не може довго бути спокійним. Навмання тицьніть пальцем у ноти опери Верді і зазвичай отримаєте у винагороду порядний гамір [84].

Блискуча галасливість Верді, на думку Робінсона, добре пає до таких подій, як «паради, мітинги й промови» [85], які під

час Рисорджименто сприймали як композиторове посилення подій реального життя. («Аїда» не виняток, бо, наприклад, на початку другої дії є приголомшливий уривок «Su del Nilo»⁶² для кількох солістів і великого хору.) Тепер уже загальновідомо, що мотиви ранніх опер Верді (зокрема, «Набукко», «Ломбардців» і «Атили») спонукали його аудиторію до шаленої співучасті, настільки безпосереднім був їхній вплив, очевидними їхні тогочасні референції й абсолютним талантом композитора вміло розпалити кожного слухача до жаданої великої театральної кульмінації.

Коли в ранніх операх, попри часто екзотичну й *outré*⁶³ тематику, Верді звертався до Італії й італійців (з особливою силою, хоч як це парадоксально, в «Набукко»), темою «Аїди» став Єгипет і єгиптяни часів сивої давнини – події набагато віддаленіші і менш привабливі з усіх, коли-небудь покладених ним на музику. Не те щоб «Аїди» бракувало звичної для нього політичної галасливості, адже друга сцена другої дії (так звана «тріумфальна сцена»), поза сумнівом, найбільша з усіх, будь-коли написаних Верді. Тут він фактично нагромаджує все, що може зібрати й продемонструвати оперний театр. Проте «Аїда» самолімітована, нетипово стримана, і немає жодних свідчень про хоча б якийсь порив до співучасті з боку глядачів (при тому, скажімо, в нью-йоркській Метрополітен опері її показували частіше за будь-яку виставу). Інші опери Верді, де йшлося про віддалені або чужі культури, не заважали аудиторії ототожнювати себе з ними, і, як і в ранніх творах, в «Аїді» йдеться про тенор і сопрано, котрі прагнуть кохання і яким заважають баритон та меццо-сопрано. У чому ж відмінність «Аїди» і чому звичний для Верді склад дав таку незвичну суміш майстерної вправності й емоційної нейтральності?

Обставини, за яких уперше поставили «Аїду» і за яких її написав Верді, унікальні в його кар'єрі. Політичне й, зрозуміло, культурне оточення, в якому Верді працював від початку 1870 до кінця 1871 року, складалося не тільки з Італії, а й з імперської Європи та намісницького Єгипту, який формально перебував у складі Османської імперії, але поступово утверджувався як залежна й допоміжна частина Європи. Особливості «Аїди» – тема,

⁶² «До берегів священних Нілу...» (*итал.*).

⁶³ Перебільшену (*фр.*).

середовище, монументальна велич, на диво поверхові візуальні й музичні ефекти, надмірно розроблена музика і звужена локальна ситуація, дивне місце цієї опери в кар'єрі Верді – вимагають того, що я називаю контрапунктовою інтерпретацією, яку не можна звести ані до стандартного бачення італійської опери, ані, ширше, до панівних поглядів на великі витвори європейської цивілізації XIX сторіччя. «Аїда», як і сама оперна форма, – це гібридний, у корені нечистий твір, що однаково належить історії культури й історичному досвіду закордонного панування. Це складний твір, збудований довкола невідповідностей і суперечностей, які або ігнорувалися, або не досліджувалися, які можна пригадати й намалювати. Вони цікаві самі собою, а ще вони надають більшого сенсу нерівностям, аномаліям, обмеженням і мовчанням «Аїди», ніж аналізи, сфокусовані винятково на Італії та європейській культурі.

Я мушу викласти читачеві матеріал, який не можна було омити, але його парадоксально не помічали. Здебільшого «Аїда» бентежить не тим, що в ній ідеться *про* імперське панування, а тим, що вона і є ним. Оприявнюються паралелі з творчістю Джейн Остен, яка так само не складає враження мистецтва на службі імперії. Якщо тлумачити «Аїду» під таким кутом зору, враховуючи, що Верді написав цю оперу для африканської країни, з якою не мав жодних зв'язків, і вперше її поставили саме там, виникає ціла низка нових характерних рис.

Сам Верді трохи згадує про це в листі, який започатковує його поки що неочевидний зв'язок із єгипетською оперою. Пишучи до близького друга Каміля дю Льюкля, котрий щойно повернувся з *voyage en Orient*, Верді 19 лютого 1868 року зауважує: «Коли зустрінемося, ти мусиш описати мені всі події своєї подорожі, побачені тобою дива, красу й потворність країни, яка одного разу мала велич і цивілізацію, що ними я ніколи не мав нагоди помилуватися» [86].

Урочисте відкриття Каїрського оперного театру 1 листопада 1869 року під час святкування завершення Суецького каналу було помпезною подією. Ставили «Ріголетто». За кілька тижнів перед тим Верді відхилив пропозицію хедива⁶⁴ Ісмаїла створити з цієї

⁶⁴ Спадковий титул правителів (королівських намісників османського султана) Єгипту в 1867–1914 роках.

нагоди гімн, а у грудні він написав дю Льоклю довгого листа про небезпеки «клаптикових» опер. «Я хочу мистецтва в будь-яких проявах, а не угоди, не хитрощів і не системи, яким ти віддаєш перевагу», – нарікав він, доводячи, що йому, властиво, потрібні «цілісні» твори, де «ідея – це ЦІЛІСНІСТЬ, і все має сходитися в одну точку, формуючи цю ЦІЛІСНІСТЬ» [87]. Хоча ці заяви він зробив у відповідь на пропозиції дю Льокля написати оперу для Парижа, впродовж роботи над «Аїдою» вони чимало разів спливали нагору і стали важливою темою. 5 січня 1871 року Верді скаржився у листі до Нікола де Джоза: «Сьогодні опери пишуться з такою кількістю різноманітних драматургічних і музичних інтенцій, що витлумачити їх майже неможливо. І мені здається, що ніхто не може образитися на автора, котрий на прем'єру однієї зі своїх вистав відряджає когось, хто уважно вивчав його твір під його власним керівництвом» [88]. У листі до Рикорді від 11 квітня 1871 року він наголошував, що у його творів може бути «тільки один творець» – він сам. «Я не поступаюся правом “творення” співакам і диригентам, бо, як я вже казав, це принцип, що веде до прірви» [89].

Чому ж тоді Верді прийняв-таки пропозицію хедива Ісмаїла написати спеціальну оперу для Каїра? Ясна річ, причиною стали гроші: йому заплатили 150 тисяч франків золотом. До того ж ця пропозиція лестила йому, адже, попри все, він виявився претендентом номер один, випередивши Вагнера й Гуно. Не менш важливою, на мою думку, була історія, яку йому запропонував дю Льокль, котрий, своєю чергою, отримав шкід для можливого використання в опері від знаного французького египтолога Огюста Мар'єта. 26 травня 1870 року Верді писав дю Льоклю, що прочитав «египетський нарис», що той добре зроблений і «обіцяє розкішну mise-en-scène» [90]. Він також завважив у творі «руку експерта, звиклого до писання і дуже добре обізнаного з театром». На початку червня він почав працювати над «Аїдою» й одразу ж нетерпляче поскаржився Рикорді на повільне просування справи, навіть коли лібретистом він запросив такого собі Антоніо Гісланцоні. «Все це має бути зроблено дуже швидко», – повторював він.

У простому, напруженому й насамперед автентично «египетському» сценарії Мар'єта Верді побачив об'єднаний намір, підбиток чи слід майстерної і обізнаної влади, якій він сподівав-

ся відповідати у своїй музиці. В часи, коли його кар'єра складалася з розчарувань, нездійснених намірів, незадовільної співпраці з імпресаріо, розповсюджувачами квитків і співаками (паризька прем'єра «Дона Карлоса» була найсвіжішим і досі болючим прикладом), Верді побачив шанс написати твір, у якому він міг би контролювати кожну деталь: від першого начерку до прем'єри. На додаток йому обіцяли підтримку королівської влади: дю Льокль прямо натякнув, що королівський намісник не тільки страшенно хотів би мати цей твір, а й допомагав Мар'єту його писати. Верді міг припустити, що багатий орієнтальний володар поєднав свої зусилля зі справді блискучим і цілеспрямованим західним археологом, аби дати йому, Верді, можливість керувати мистецьким процесом, ні на що не відволікаючись. Чужі для нього єгипетська тема й місце дії, схоже, парадоксальним чином стимулювали його відчуття власної технічної майстерності.

Отож, як я пересвідчився, хоча впродовж двох років роботи над оперою Верді постійно запевняли, що він працює на національному рівні (як воно, зрештою, й було), він так і не склав думки про тогочасний Єгипет (на відміну від своїх достатньо розвинених уявлень про Італію, Францію та Німеччину). І Дранебей (уроджений Павлос Павлідис), менеджер Каїрської опери, і Мар'єт, який приїздив до Парижа влітку 1870 року для підготовки костюмів і сценографії (а потім застряг там через франко-пруську війну), часто нагадували йому про те, що хедив не шкодував грошей для постановки справді захопливої вистави. Верді зятався відшліфувати і слова, й музику, перевіряючи, чи знайшов Гісланцоні відповідне «театральне слово» – *parola scenica* [91], та наглядаючи з неослабною увагою за деталями вистави. Внесок Верді у плетиво надзвичайно складних перемовин щодо вибору першої Амнерис приніс йому титул «найвидатнішого єзуїта світу» [92]. Смиренна чи принаймні нейтральна присутність Єгипту в його житті дозволила композиторові здійснювати свої мистецькі задуми з позірною впевненістю.

Але мені здається, що Верді, на жаль, сплутав цю непросту і, зрештою, залежну від багатьох людей справу оживлення відстороненої оперної фабули з романтичним ідеалом органічно єдиного, бездоганного мистецького шедевра, створеного лише естетичним наміром одного творця. Отже, імперське уявлен-

ня про митця зручно припасувалося до імперського уявлення про неєвропейський світ, чії вимоги до європейського композитора були або мінімальними, або ж їх не було взагалі. Верді мусив би понад усе плекати такий зв'язок. Упродовж років він був жертвою докучливих примх оперного штату, а тепер міг одноосібно правити у своєму володінні. Коли він готував оперу для прем'єри в Каїрі, а кілька місяців по тому (в лютому 1872 року) для італійської прем'єри в Ля Скала, Рикорді сказав йому: «Ти будеш Мольтке Ля Скала» (2 вересня 1871 року) [93]. Ця воєвоначо-панівна роль була настільки привабливою, що в якийсь момент у листі до Рикорді Верді недвозначно пов'язує свої естетичні цілі з цілями Вагнера і – це ще важливіше! – з Байройтом⁶⁵ (на той час лише теоретичною пропозицією), адже над спектаклями, які мали там виставлятися, Вагнер прагнув фактично повної одноосібної влади.

Спосіб, у який розсаджено оркестр, має куди більшу вагу для змішання інструментів, милозвучности й результату, ніж зазвичай вважають. Ці неістотні вдосконалення згодом відкриють шлях до інших нововведень, які обов'язково постануть одного дня. Зокрема, глядацькі ложі винесуть зі сцени, завису перенесуть до рампи і з'явиться *невидимий оркестр*. Це ідея не моя, а Вагнера. Вона чудова. Неймовірно, як ми нині терпимо вигляд, приміром, потертих *фраків* і білих краваток, перемішаних із єгипетськими, асирійськими і друїдськими костюмами тощо, а тим більше верхівки арф, грифи контрабасів і диригентську паличку просто в повітрі посеред самісінької сцени [94].

Верді говорить про театральну виставу, *захищену* від традиційних утручань оперних театрів, відсторонену й ізольовану так, щоб уразити аудиторію небувалою сумішню авторитету і правдоподібности. Паралелі з тим, що Стивен Бен у «Вбранні Клію» назвав «історичною композицією місця», у письменників історичного жанру на зразок Вальтера Скота й Байрона очевидні [95]. Одинока відмінність – те, що Верді міг скористатися з історичного бачення й академічної ваги єгиптології, і він уперше в європейській опері справді це зробив. Верді мав напихваті цю науку, втілену в особі Огюста Мар'єта, фран-

⁶⁵ Місто в Баварії (Німеччина), де 1874 року Вагнер збудував для себе новий театр «Wahnfried» («Вільний від ілюзій»).

цюзька ідентичність і освіта котрого становили частину кардинальної імперської генеалогії. Навряд чи Верді знав якісь деталі життя Мар'ета, але його дуже вразив початковий сценарій, і він уважав Мар'ета кваліфікованим експертом, чия компетентність може представляти стародавній Єгипет із обґрунтованою достовірністю.

Мораль цієї історії проста: єгиптологія – це єгиптологія, а не Єгипет. Існування Мар'ета вможливили два важливі попередники: обидва французькі, обидва імперські, обидва реконструктивні та, якщо позичити термін у Нортропа Фрая, презентаційні. Перший – це археологічні томи Наполеонового «Опису Єгипту», другий – розшифрування ієрогліфів Шампольйоном, представлене 1822 року в його «Листі до М. Дасье» і 1824 року в «Короткому викладі ієрогліфічної системи». Кажучи «презентаційні» й «реконструктивні», я маю на увазі низку ознак, які, здавалося, дуже пасували Верді. Воєнною експедицією Наполеона до Єгипту рухало бажання захопити Єгипет, залякати британців і продемонструвати французьку силу, але Наполеон і його експерти-науковці були там ще й для того, щоб розкрити Єгипет перед Європою в сенсі інсценувати його стародавність, його асоціативне багатство, культурну важливість і унікальну ауру *перед* європейською аудиторією. Проте цього не можна було зробити, не маючи мети водночас естетичної й політичної. Те, що знайшли Наполеон і його команда, було Єгиптом, на давнину якого нашарувалися мусульманська, арабська й турецька присутність. Вони стояли всюди між окупаційною французькою армією та стародавнім Єгиптом. Як було пробитися до тієї другої, давнішої, престижнішої частини?

Звідси розпочинається особливий французький аспект єгиптології, продовжений у працях Шампольйона і Мар'ета. Єгипет треба було реконструювати в моделях або рисунках в абсолютно безпрецедентному масштабі, небаченій проєктивній величч (я кажу «проєктивна», бо, погортавши «Опис», ви знаєте, що це лише рисунки, діаграми й малюнки запилюжених, ветхих і занедбаних фараонових місць, які виглядають ідеально й розкішно, ніби й не існує сучасних єгиптян, а є тільки європейські глядачі) та на нечуваній екзотичній відстані. Отже, «Опис» містить не описи, а *притиси*. Спочатку храми й палаци відтворили, інсценізуючи реальність давнього Єгипту, ніби віддзеркалену в ім-

перському оці; далі, позаяк вони були порожні й неживі, їх, як сказав Ампер, треба було змусити говорити – звідси сила Шампольйонових дешифрувань; і вже тоді їх можна було вилучити з власного контексту й перевезти до Європи, щоб там використувати. Це, як ми побачимо, і був унесок Мар'єта.

Цей неперервний процес тривав десь від 1798-го до 1860-х років, і то був французький процес. На відміну від Англії, яка мала Індію, та Німеччини, яка на відстані зорганізувала студії Персії й Індії, у Франції це була радше царина уяви й підприємливості. Тут, за словами Реймонда Шваба з «Орієнтального ренесансу», науковці «від Руже до Мар'єта наприкінці списку [розпочатого працею Шампольйона]... були... дослідниками, кожен із них ішов своїм окремим шляхом і все вивчав сам» [96]. Наполеонівські savants⁶⁶ були дослідниками, які все вивчали самі, бо не було нікого, хто володів би систематизованим, справедливим і науковим знанням про Єгипет, з якого вони могли б користатися. За характеристикою Мартина Бернала, хоча впродовж XVIII сторіччя Єгипет мав чималий престиж, його пов'язували з езотеричними й містифікаційними течіями на зразок масонства [97]. Шампольйон і Мар'єт були диваками й самоуками, проте ними рухали наукові й раціоналістичні сили. В термінах ідеологічного представлення Єгипту у французькій археології це означає, що Єгипет можна було описати «як перший найголовніший орієнтальний вплив на Захід». Шваб доволі справедливо вважає це твердження хибним, бо воно ігнорує орієнталістичну працю європейських науковців в інших частинах стародавнього світу. У кожному разі Шваб каже:

Пишучи до «Revue des Deux-Mondes» у червні 1868 року [саме тоді Дране, хедив Ісмаїл і Мар'єт замислювали те, що потім стало «Аїдою»], Людовік Віте вітав “нечувані відкриття” орієнталістів за попередні 50 років. Він навіть казав про “археологічну революцію, сценою для якої є Орієнт”, і спокійно стверджував, що “цей рух походить від Шампольйона, і все почалося через нього. Він точка відліку всіх цих відкриттів”. Далі, наслідуючи у своєму поступі вже усталений рух публічної свідомості, Віте переходить до асирійських пам'яток і, нарешті, кількома словами згадує про Веди. Віте не гаяв часу. Очевидно, що після експедиції

⁶⁶ Науковці (фр.).

Наполеона до Єгипту тамтешні пам'ятники й наукові експедиції до місцевих пам'яток уже промовляли до всіх. Індія ж ніколи не воскресала, хіба на папері [98].

Кар'єра Огюста Мар'єта важлива для «Аїди» з багатьох цікавих причин. Хоча про його внесок до лібрета «Аїди» точилися суперечки, Жан Умбер остаточно підтвердив, що Мар'єт відіграв важливу і найпершу роль у цій опері [99]. (Наступною після ролі лібретиста була для нього роль головного дизайнера старожитностей Єгипетського павільйону на Паризькій міжнародній виставці 1867 року, одній із найбільших і найперших демонстрацій імперської могутності.)

Хоча археологія, велика опера й усесвітні європейські виставки – це вочевидь різні світи, такі люди, як Мар'єт, промовисто поєднують їх. Наведу проникливу оцінку того, що, мабуть, дозволяло Мар'єтові переходи між трьома світами.

Всесвітні виставки XIX сторіччя задумувалися як мікрокосми, які мали підсумувати весь людський досвід – минулий і теперішній – із проекцією в майбутнє. Їхній ретельно сформульований порядок позначав також панівні силові стосунки. Впорядкування і типізація вишикували, раціоналізували й опредметнили різні суспільства. Унаслідок постали ієрархії, які описували світ, де раси, статі й нації посідали фіксовані місця, виділені їм виставковими комітетами країн-організаторів. Форми представлення на виставках незахідних культур ґрунтувалися на соціальних домовленостях, уже встановлених у культурі-«господарі», у Франції, тому важливо описати параметри, позаяк вони задавали моделі національних репрезентацій і забезпечували канали культурного вираження, через які формувалося б знання, випродуковане виставкою [100].

У написаному ним каталозі до виставки 1867 року Мар'єт із деяким притиском наголосив на *реконструктивних* аспектах, майже не залишивши ні в кого жодних сумнівів, що саме він, Мар'єт, сказати б, уперше відкрив Єгипет Європі. Він міг собі це дозволити завдяки своїм видатним археологічним успіхам чи не в 35 місцях, серед яких Гіза, Сакара⁶⁷, Едфу⁶⁸ і Теби, де, за влучним висловом Браєна Фегена, він «розкопував у пориві

⁶⁷ Некрополь староегипетського міста Мемфіс.

⁶⁸ Теперішнє м. Ідфу. В Давньому Єгипті центр культу божества Сонця.

пристрасти» [101]. На додаток Мар'єт постійно брав участь і в розкопках, і в спустошенні пам'яток. І коли європейські мучі (особливо Лувр) накопичували єгипетські багатства, Мар'єт досить цинічно демонстрував порожні справжні поховання в Єгипті, будучи ввічливо-спокійним у своїх роз'ясненнях «розчарованим єгипетським чиновником» [102].

На службі в хедива Мар'єт познайомився з архітектором каналу Фердинаном де Лесепом. Ми знаємо, що ці двоє співпрацювали у різних реставраційних і кураторських проектах, і я переконаний, що обидва мали схожі погляди, які очевидно виростали з раніших Сен-Симонових, масонських і теософічних європейських ідей щодо Єгипту і з яких вони черпали свої доволі незвичайні проекти. Їхня дієвість, важливо завважити, посилювалася поєднанням у кожному з них особистої волі, схильності до театральності й наукового підходу.

Наслідком Мар'єтового лібрета до «Аїди» стало те, що дивайном костюмів і декорацій зайнявся він же, а це, своєю чергою, повертає нас до надзвичайно пророчих сценічних проектів «Опису». Найбільш приголомшливі сторінки «Опису», здається, волають про те, щоби їх заповнили великими діями чи персонажами, а їхня порожнеча й масштаб виглядають, ніби оперні декорації, що очікують своїх героїв. Їхній удавано європейський контекст – це театр влади і знання, а їхнє реальне єгипетське середовище XIX сторіччя просто відсутнє.

Цілком очевидно, що коли Мар'єт створював першу сцену «Аїди», йому йшлося про представлений в «Описі» храм на острові Філі (а не гаданий оригінал у Мемфісі), і хоча малоймовірно, щоби Верді бачив самі ці відбитки, але він напевне бачив їхні поширені в Європі репродукції. Завдяки їм йому легше було вписати в оперу гучну маршову музику, яка так часто звучить у перших двох діях «Аїди». Так само дуже вірогідно, що уявлення Мар'єта про костюми походять з ілюстрацій до «Опису», які він адаптував для опери (хоча є й суттєві розбіжності). Мені здається, що у своїй уяві Мар'єт перетворив оригінали фараонівських часів на приблизні сучасні відповідники, на те, як би виглядали доісторичні єгиптяни, вдягнені за модою 1870 року. Це мимохіть видають європеїзовані обличчя, вуса й бороди.

Унаслідок з'явився орієнталізований Єгипет, до якого Верді дійшов у своїй музиці цілком самостійно. Добре відомі прикла-

ди належать переважно до другої дії: арія жриці і згодом ритуальний танок. Відомо, що Верді найбільше непокоїла точність цієї сцени, бо вона потребувала максимальної справжності й змусила його ставити найдеталізованіші історичні питання. Документ, який Рикорді надіслав Верді влітку 1870 року, містив матеріяли про стародавній Єгипет; найдетальнішими були відомості про освячення, обряди жерців та інші факти староєгипетської релігії. Верді використав лише невеличку частину цього, але джерела свідчать про загальну європейську обізнаність із Орієнтом, яка походила від Вольнея і Кройцера, до яких додалися пізніші археологічні праці Шампольйона. Все це, одначе, стосується жерців-чоловіків – жодної жінки не згадано.

З отриманим матеріялом Верді робить дві речі. За звичною європейською практикою перетворення орієнтальних жінок на центр будь-якого екзотичного ритуалу він міняє кількох жерців на жриць. Функціональні еквіваленти його жриць – танцівниці, рабині, наложниці й гаремні красуні-купальниці, популярні в європейському мистецтві середини XIX сторіччя, а близько 1870 року і в розвагах. Ці демонстрації жіночого еротизму à l'orientale «виражали владні стосунки і виявили бажання посилити вищість завдяки репрезентації» [103]. Деякі ознаки цього легко помітити у сцені в покоях Амнерис із другої дії, де чутевість і жорстокість нерозривно пов'язані (наприклад, у танку мавританських рабів). Друге, що робить Верді, – він перетворює загальні орієнталістичні кліше життя при дворі на виразніший символічний випад у бік чоловічої частини жрецтва. Образ Верховного жерця Рамфіса сформували, на мою думку, і антиклерикалізм Верді (на хвилі Рисорджименто), і його уявлення про деспотичного орієнтального володаря, чоловіка, котрий вимагатиме помсти з абсолютного кровожерства, прикритого законництвом і прецедентами зі священних текстів.

Про музику на екзотичних ладах із листів Верді відомо, що він звертався до праць бельгійського музикознавця Франсуа-Жозефа Феті, котрий, здається, однаково драгував і захоплював його. Феті був першим європейцем, хто спробував вивчати неєвропейську музику як окрему частину загальної історії музики у своєму «Короткому філософському викладі історії музики» (1835). Проект поглибила його незавершена «Загальна історія музики від давнини до наших днів» (1869–1876), у якій

він наголошував на унікальній специфіці екзотичної музики та її цілісній ідентичності. Схоже, Феті був знайомий із працею Е. В. Лейна про Єгипет ХІХ сторіччя і з двома томами «Опису», присвяченими єгипетській музиці.

Цінність Феті для Верді полягала в тому, що в його працях він міг вичитати приклади «орієнтальної» музики (гармонічні кліше, часто використовувані в карнавальному «гучі-кучі»⁶⁹, ґрунтуються на пом'якшеній гіпертоніці) та орієнтальних інструментів, які деколи відповідали зображенням в «Описі»: арфи, флейти й тепер уже добре відома церемоніяльна сурма, яку Верді досить комічно намагався створити в Італії.

Зрештою, на мою думку, найуспішніше Верді і Мар'єт співпрацювали в образному плані, створивши пречудову атмосферу в третій дії, у так званій сцені біля Нілу. Тут теж існує ймовірність, що Мар'єт змодельював своє бачення сцени за ідеалізованими репрезентаціями з «Опису» Наполеона, тоді як Верді передав своє розуміння стародавнього Орієнту, використовуючи менш буквальні, але більш натякові музичні засоби. У результаті постала грандіозна тональна картина з прозорими контурами, яка відповідає спокійній сценографії початку дії, а тоді розгортається в бурхливу й конфліктну кульмінацію між Аїдою, її батьком і Радамесом. Ескіз Мар'єта для декорацій цієї чудової сцени ніби синтезує його Єгипет. «Декорації зображують сад палацу. Ліворуч похилий фасад павільйону або намету. На задньому плані тече Ніл. На обрії – гори Лівійського кряжу, яскраво освітлені вечірнім сонцем. Статуї, пальми, тропічний чагарник» [104]. Не дивно, що, як і Верді, він уважав себе творцем. «“Аїда”, – пише він до терплячого й завжди винахідливого Дране 19 липня 1871 року, – по суті, продукт моєї праці. Саме я переконав королівського намісника замовити її виставу. Одне слово, “Аїда” – витвір мого розуму» [105].

Отже, «Аїда» об'єднує і зміщує відомості про Єгипет у такий спосіб, що і Верді, і Мар'єт могли повноправно назвати її створеною власноруч. Проте я вважаю, що твір страждає (або принаймні досить специфічно виглядає) через свою вибірковість, через надання особливого значення тому, що в нього залучене, і (непрямо) тому, що вилучене. Верді напевне мав можли-

⁶⁹ Вид еротичного негрятянського танку.

вості поцікавитися, що думали про його твір тогочасні єгиптяни, як окремі слухачі реагували на його музику, що мало статися з оперою після прем'єри. Але документальної інформації про це майже немає, крім кількох роздратованих листів, які дорікають європейським критикам за *прем'єру*: вони зробили йому погану рекламу, – писав він грубувато. У листі до Філіппі виникає відчуття, ніби Верді дистанціюється від опери, – відчуття *Verfremdungseffekt*⁷⁰, яке, на мою думку, вже було прописане в дії і лібреті «Аїди».

... Ти в Каїрі? Це найпогужніша *реклама* “Аїди”, яку лише можна собі уявити! Здається мені, що в такий спосіб мистецтво більше не мистецтво, а бізнес, гра в задоволення, полювання, щось, за чим треба ганятися і що за будь-яку ціну мусить мати або успіх, або принаймні славу! Мені це видається огидним і принизливим! Я завжди з приємністю згадую свою молодість, коли практично без друзів, без відгуків, без підготовлення, без жодних впливів я виходив на публіку зі своїми операми, готовий до того, що мене можуть *знищити*, і щасливий, якщо вдавалося викликати якісь прихильні враження. Тепер же – яка помпезність для опери!!!! Журналісти, митці, хористи, диригенти, інструменталісти тощо, тощо. Усі вони повинні зробити свій внесок до величної споруди *реклами*, формуючи кістяк із дрібничок і нічого не додаючи до цінності опери. По суті, вони затьмарюють справжню цінність (якщо така є). Це жалюгідно, глибоко жалюгідно!!!!

Дякую за твої люб'язні пропозиції щодо Каїра, але позавчора я вже написав Боттесіні про все, що стосується “Аїди”. Для цієї опери мені потрібні тільки добрий і понад усе *досвідчений* вокал, інструментальне виконання та мізансцени. А все решта – à la grace de Dieu⁷¹. З цього я починав і так я хочу завершити свою кар'єру... [106]

Ці протести розширюють його погляди на одну-єдину мету опери: «Аїда», ніби говорить він, – це самодостатній витвір мистецтва, на цьому й зупинимось. Але чи не йдеться тут іще про щось, чи немає у Верді відчуття опери, написаної для місця, з яким він не має зв'язку, опери з сюжетом, який закінчується безнадійним глухим кутом і буквальним похованням?

⁷⁰ Ефекту відчуження (нім.).

⁷¹ У руках божих (фр.).

Про те, що Верді розумів недоладності «Аїди», свідчать і інші ситуації. В одному випадку він іронічно відгукнувся про поєднання Палестрини з гармонією єгипетської музики. Схоже, він усвідомлював і те, наскільки Єгипет – це не лише мертва цивілізація, а й культура мертвих, і те, що очевидна єгипетська ідеологія завоювання (Верді почерпнув це з Геродота і Мар'єта) пов'язана з ідеологією потойбічного життя. Тогочасна досить похмура, позбавлена ілюзій, рудиментарна відданість Верді політиці Рисорджименто в «Аїді» проявляється у військових успіхах, які призводять до особистої трагедії. Це ще можна описати як політичний тріумф, змальований в амбівалентних тонах людської безвиході, одне слово – *Realpolitik*. Здається, для Верді фінал у жалобних тонах *terra addio* символізував позитивні риси Радамесової *patria*, а розділена сцена в четвертій дії (можливим джерелом її була одна з гравюр в «Описі»), безперечно, чітко викарбувала в його свідомості *discordia concors* Амнерисового кохання без взаємності і щасливої смерти Аїди й Радамеса.

Задумливість і застиглість «Аїди» послаблюють тільки балет і тріумфальні паради, але і їх якоюсь мірою зруйновано: Верді був надто розумним і цілеспрямованим, щоби не чіпати їх. Танок тріумфального освячення зброї Рамфісом у першій дії, звісно, веде до Радамесової смерті у третій і четвертій дії, отже, немає чому тішитися. Танок мавританських рабів у першій сцені другої дії – це танок рабів, які розважають Амнерис, котра зловтішно грається з Аїдою, своєю рабинею-суперницею. Насправді суть надзвичайної привабливості «Аїди» і для публіки, і для режисерів становить найвідоміша частина другої сцени другої дії. Властиво, режисери ставляться до неї як до можливості створити, нарешті, щось надмірне, сповнене яскравою видовищності. І це, здається, цілком збігається з намірами Верді.

Візьмемо три приклади з сучасності. Перший –

“Аїда” в Цинцинаті, березень 1986 року. Прес-реліз Оперної асоціації Цинцинаті повідомляє, що цього сезону у виставі “Аїди” у тріумфальній сцені візьмуть участь такі тварини: 1 трубказуб, 1 віслук, 1 слон, 1 удав, 1 павич, 1 тукан, 1 червонохвостий сокіл, 1 білий тигр, 1 сибірська рись, 1 какаду й 1 гепард (загальною кількістю 11); загальна кількість учасників вистави – 261 особа, з них 8 виконавців головних ролей, 117 хористів (40 звичайних

і 77 додаткових), 24 танцівники балету, 101 статист (зокрема, 12 наглядачів із зоопарку) і 11 тварин [107].

Це така собі примітивна «Аїда» з почасти комічним виливом достатку. Подвиг, зіграний і переграний із неперевершеною вульгарністю в термах Каракалі⁷².

На противагу цій версії існує друга сцена другої дії «Аїди» в інтерпретації Віланда Вагнера: парад етиопських бранців, які несуть тотеми, маски й ритуальні предмети як елементи етнографічної виставки, представленої глядачам. Це

було переміщенням цілої вистави з фараонового Єгипту до похмурішої Африки передісторичних часів... Стосовно декорацій, то я намагався надати "Аїді" насиченого аромату, що в ній уже закладений, але я брав його не з єгипетського музею, а з атмосфери, притаманної самому творові. Я хотів уникнути фальшивої єгипетської мистецькості й фальшивої оперної монументальності, голівудоподібного історичного полотна і повернутися до архаїчних, тобто, говорячи мовою єгиптології, додинастичних часів [108].

Вагнер наголошує на відмінності між «нашим» і «їхнім» світом, на чому, безперечно, наголошував і Верді, визнаючи, що опера від початку писалася й створювалася для місця, яке безсумнівно було *не* Міланом, *не* Парижем і *не* Віднем. І, що цікаво, це його визнання відсилає нас до «Аїди» в Мехіко 1952 року, де солістка Марія Калас переспівує цілу трупку, беручи фінальну мі-бемоль на октаву вище, ніж написав Верді.

В усіх трьох прикладах бачимо спробу використати цю єдину лазівку, яку залишив Верді у своєму творі, шпаринку, крізь яку він ніби впускає зовнішній світ, котрому взагалі вхід заборонений. Однак він виставляє суворі вимоги. Він начебто говорить: «Заходь або як екзотика, або як полонений, побудь трохи, а тоді залиш мене на самоті». І, зміцнюючи свою територію, вдається до музичних засобів, які майже ніколи раніше не використовував. Усі їх створено для того, щоб сигналізувати аудиторії – тут діє музичний майстер, занурений у традиційні техніки, які зневажають його сучасники, віддані *bel canto*. 20 лютого 1871 року Верді писав Джузеппе Піролі: «Тоді молодому композитору я

⁷² На руїнах давньоримських терм (лазень) Каракалі влітку влаштовуються грандіозні оперні вистави просто неба.

порадив би тривалі й скрупульозні вправи в усіх контрапунктних формах... *Не вивчати сучасників!»* [109] Ці слова перегукуються з пов'язаними зі смертю аспектами опери, яку він писав (примушуючи мумій співати, як сказав він одного разу) і яка відкривається суворо канонічним фрагментом. Контрапунктові техніки та техніки *stretto*, застосовані Верді в «Аїді», досягають надзвичайної глибини й суворого порядку, які йому рідко вдавалися. Разом із воєнними мелодіями, що пунктиром проходять у партитурі «Аїди» (дещо з цього пізніше стало хедивовим національним гімном Єгипту), ці мудрі пасажі посилили велич опери і навіть більше – її монументальність.

Одне слово, «Аїда» досить точно відтворює обставини свого замовлення й написання та відповідає тогочасному контекстові (який вона так наполегливо намагається відкинути), як луна звукові. Як дуже точна форма естетичної пам'яті «Аїда» втілює (згідно з задумом автора) владу європейської версії Єгипту в певний момент його історії XIX сторіччя, історії, для якої Каїр 1869–1871 років був надзвичайно зручним місцем. Повне контрапунктове розуміння «Аїди» відкриває структуру ставлення й референції, мережу зв'язків, сполучень, рішень і колаборації; їх можна прочитати як такі, що залишили низку примарних знаків у візуальному й музичному тексті опери.

Розгляньмо сюжет: єгипетська армія перемагає етиопські сили, але молодого єгипетського героя цієї кампанії названо зрадником, засуджено до смерті і страчено. Цей епізод давнього міжафриканського протистояння набуває більшого резонансу, якщо читати його на тлі англо-єгипетського суперництва у Східній Африці в 1840–1860-х роках. Британці вважали єгипетські цілі в цьому регіоні – сформульовані хедивом Ісмаїлом, котрий прагнув розширення на південь, – загрозою своїй гегемонії в Червоному морі та безпеці свого шляху до Індії. Поза тим, обережно змінюючи політику, британці заохочували Ісмаїлові рухи у Східній Африці⁷³ як спосіб зашкодити французьким та італійським апетитам у Сомалі й Етиопії. На початку 1870-

⁷³ Мається на увазі насамперед завоювання Ісмаїлом Дарфура (східна частина нинішнього Судану) протягом 1874–1875 років. Подальшій експансії хедива на Етиопію зашкодила поразка від етиопських військ у битві біля фортеці Гуга 1876 р.

х років зміни завершилися, і до 1882 року Британія повністю окупувала Єгипет. Під французьким кутом зору, оприявненим через Мар'єта, «Аїда» драматизувала небезпеки вдалої єгипетської політики сили в Етиопії, особливо з огляду на те, що сам Ісмаїл, османський королівський намісник, був зацікавлений у таких кроках, адже вони давали змогу дістати більше незалежності від Стамбула [110].

Проте в простоті й суворості «Аїди» приховано куди більше, особливо враховуючи, що багато аспектів самого твору й Каїрської опери, збудованої для постановки шедевр Верді, стосуються самого Ісмаїла і його правління (1863–1879). Останнім часом з'явилося чимало досліджень з економічної й політичної історії європейської ролі в Єгипті впродовж 80 років після Наполеонової експедиції. У своїх висновках вони здебільшого збігаються з позицією єгипетських націоналістичних істориків (Сабри, Рафі, Горбаля) стосовно того, що спадкоємці королівського намісника, котрі становлять династію Мухамеда Алі і чії заслуги чимдалі меншали й дрібніли (крім безкомпромісного Абаса II), ще глибше втягнули Єгипет у так звану «світову економіку» [111], яка насправді була хаотичним скупченням *європейських* фінансистів, торговельних банкірських домів, позикових товариств і комерційних авантюристів. Це неминуче призвело до британської окупації 1882 року і, зрештою, так само неминуче до претензій на Суецький канал з боку Гамалія Абделя Насера в липні 1956 року.

У 1860–1870-х роках найразючішою рисою єгипетської економіки став бум бавовняних продажів, коли Громадянська війна в Америці перервала американські поставки європейським фабрикам. Це лише прискорило різноманітні деформації місцевої економіки (у 1870-х роках, згідно з Овенем, «ціла Дельта перетворилася на експортний сектор, зосереджений на виробництві, обробці та експорті двох-трьох урожаїв» [112]), які були частиною куди глибшої депресії. Єгипет був відкритим до всіляких проєктів: деякі з них були безглузді, деякі – вигідні (як-от будівництва доріг і залізниць), проте всі коштовні, а особливо канал. Розвиток Єгипту фінансувався через довгочасні скарбничі зобов'язання, грошову емісію та збільшення бюджетного дефіциту. Зростання державного боргу суттєво збільшило зовнішній борг Єгипту, видатки на його обслуговування і поглибило

проникнення в країну закордонних інвесторів та їхніх місцевих представників. Загальні видатки на чужоземні позики становили близько 30–40% їхньої номінальної вартости. (Дейвід Лендес у «Банкірах і пашах» подає докладну історію всієї цієї брудної, але цікавої ситуації) [113].

На додаток до своєї щоразу глибшої економічної слабкості й залежності від європейських фінансів Єгипет за часів Ісмаїла зазнав важливої низки антитетичних заходів. Коли кількість населення зростала природним чином, розмір громад чужоземних резидентів збільшувався в геометричній прогресії: до 90 тисяч на початок 1880-х років. Концентрація багатства в родині королівського намісника і його поплічників установила схему фактично феодального землеволодіння й міських привілеїв, що, своєю чергою, прискорило розвиток націоналістичної свідомості опору. Очевидно, громадська думка протистояла Ісмаїлу, бо його сприймали як такого, що передає Єгипет у руки чужоземців, і тому, що ці чужоземці, зі свого боку, здається, сприймали спокій і слабкість Єгипту як даність. Єгипетський історик Сабри зазначає, що промову Наполеона III з приводу відкриття каналу, у якій він згадав про Францію та її канал, але жодним словом не обмовився про Єгипет, зустріли гнівно [114]. З другого боку, протурецьки налаштовані журналісти [115] публічно нападали на Ісмаїла за такі його примхи, як невинувато дорогі європейські подорожі (хроніку цих подорожей у майже огидних подробицях можна знайти у Жоржа Дуїна в другому томі «Історії правління хедива Ісмаїла» [116]), за вдавану незалежність від Порти, за надмірне оподаткування свого народу, за марнотратні запрошення європейських знаменитостей на відкриття каналу⁷⁴. Що більше хедив Ісмаїл прагнув виглядати незалежним, то дорожче коштувала Єгипту його зухвалість, то більше турки обурювалися його демонстраціями незалежності, а його європейські кредитори утверджувалися в рішенні суворіше його контролювати⁷⁵. Ісмаїлові «честолюбність і уява шоку-

⁷⁴ Відкриття Суецького каналу відвідали дружина Наполеона III імператриця Євгенія, імператор Австрії Франц Йозеф I, принц Вельський Альберт Едвард (майбутній король Едвард VII), принц Нідерландів Генрик з дружиною Амалією, пруський кронпринц, а також лідери деяких інших держав.

⁷⁵ Непомірні витрати Ісмаїла змусили його 1875 року продати за безцінь еги-

вали його слухачів. Спекотного скрутного літа 1864 року⁷⁶ він думав не лише про канали й залізниці, а й про Париж-на-Нілі та Ісмаїла, африканського імператора. У Каїра з'явилися б *grands boulevards*, Біржа, театри та опера, Єгипет мав би велику армію й могутній флот. «Навіщо?» – запитав французький консул. Він так само міг би запитати «як?»» [117]

«Як» означало продовжити реконструкцію Каїра, яка вимагала залучення багатьох європейців (серед них Дране) і розвитку нового класу городян, чії смаки й потреби провіщали розширення внутрішніх ринків, залежних від дорогих імпортованих товарів. За словами Овена, «там, де важливу роль відігравав імпортер, ... ішлося про геть відмінні споживацькі схеми великої кількості чужоземного населення і тих місцевих єгипетських землевласників і чиновників, котрі замешкували в будинках європейського типу в європеїзованій частині Каїра чи Александрії, де майже всі важливі речі, навіть будівельні матеріяли, купувалися з-за кордону» [118]. Сюди можна додати опери, композиторів, співаків, диригентів, декорації й костюми. Важлива додана користь таких проєктів полягала в тому, щоб за допомогою наочних доказів переконати закордонних кредиторів: їхні гроші використовуються розумно [119].

Проте, на відміну від Александрії, навіть у часи розквіту Ісмаїла Каїр залишався арабським і ісламським містом. Окрім романтики археологічних розкопок у Гізі, минуле Каїра не нав'язало легкої чи зручної комунікації з Європою: воно не викликало еліністичних або левантинських асоціацій, не мало ані легких морських бризів, ані галасливого життя середземноморського порту. Знакове, центральне місце Каїра для Африки, ісламу, арабського й турецького світів виглядало неподоланим бар'єром для європейських інвесторів. Безперечно, сподівання зробити його доступнішим і привабливішим для них спонукали Ісмаїла підтримати модернізацію міста. Він зробив це, по суті,

петську частку акцій Суецького каналу британському урядові. Невтішні висновки аудиторів (1876 р.) про нерозумне марнотратство хедива спонукали британський уряд установити прискіпливий нагляд за фінансами Ісмаїла, що призвело до посилення британського контролю над країною, а відтак до повстання під проводом полковника Орабі.

⁷⁶ 1864 року договір та проєкт будівництва каналу набували остаточних обрисів.

розділивши Каїр. Тут варто зацитувати найкращий у ХХ сторіччі опис Каїра «Каїр: 1001 рік переможного міста» американського історика-урбаніста Дженет Абу-Лугод.

Отже, наприкінці ХІХ сторіччя Каїр складався з двох виразно окреслених громад, відокремлених одна від одної набагато ширшими бар'єрами, ніж одна маленька вуличка, яка позначала їхні межі. Перерваність між минулим і майбутнім Єгипту на початку ХІХ сторіччя з'явилася як маленька тріщинка, яка до кінця того сторіччя поглибилася, перетворившись на прірву. Фізична дуальність міста була тільки маніфестацією культурного розколу.

На схід лежало тубільне місто, ще, по суті, передіндустріальне за технологією, соціальною структурою і трибом життя, на захід – “колоніальне” місто з паровими двигунами, швидшим темпом, колісним транспортом та європейською ідентифікацією. На схід лежав лабіринт вулиць з іще не брукованими *harat* і *durub*⁷⁷, хоча на той час вже демонтували брами і дві нові великі вулиці пробрили темряву. На захід – широкі, прямі, засипані щебенем вулиці, обрамлені широкими тротуарами й виступами фасадів, вони войовниче перетинали одна одну під чітко прямими кутами або тут і там сходилися у площі чи *maudan*. Квартали східного міста й досі залежали від мандрівних вуличних торговців водою, хоча жителям західного міста вода постачалася через зручну мережу водогонів, з'єднаних із паровою насосною станцією біля річки. Зі смерком східні квартали огортала темрява, а західні проспекти освітлювали газові ліхтарі. Пісочних брудних тонів середньовічного міста не оживляли ні парки, ані дерева на вулицях, місто ж на заході було старанно прикрашене французькими доглянутими парками, декоративними клумбами та підстриженими деревами. У старе місто заїжджали на каравані й подорожували по ньому пішки або верхи, у нове місто в'їжджали залізницею і далі їхали двоколісними екіпажами. Одне слово, попри фізичну близькість, у всіх вирішальних аспектах два міста розділяли кілометри в соціальному плані й сторіччя у плані технологічному [120].

Оперний театр, збудований Ісмаїлом для Верді, містився точно в центрі північно-південної осі посеред просторої площі, його фасад виходив на європейське місто, яке простягнуло-

⁷⁷ Кварталами й вулицями (*араб.*).

ся на захід до берегів Нілу. На північ лежали залізнична станція, готель «Шепердс» і сад Єзбекія, про який Абу-Лугод додає: «Ісмаїл привіз французького ландшафтного архітектора, чією творчістю в Булонському лісі й на Марсовому полі він захоплювався, та замовив йому переробити Азбакію на зразок парку Монсо зі ставком вільної форми, гротом, містками й бельведерами, які склали невідмінні кліше французького парку XIX сторіччя» [121]. На півдні стояв палац Абдин, 1874 року перетворений Ісмаїлом на його головну резиденцію. За Оперним театром лежали багатолюдні квартали Мускі, Саїда Зейнаб і Атаба аль-Хадра, стримувані приголомшливим розміром Оперного театру та європейською владою.

У Каїрі реформаторське бродіння в умах почалося частково (але в жодному разі не цілковито) під впливом європейського проникнення, що призвело, як сказав Жак Берк, до плутанини походження [122]. Це чудово відтворено у чи не найкращому описі ісмаїлівського Каїра – «*Khittat Tawfikiya*» Алі-паші Мобарака, наденергійного міністра громадських справ і освіти, інженера, націоналіста, модернізатора, невтомного історика, селянського сина простого *fakih*⁷⁸, людини, настільки зачарованої Заходом, наскільки й відданої традиціям та релігії ісламського Сходу. Складається враження, що каїрські зміни цього періоду змусили Алі-пашу занотовувати міське життя, визнаючи, що динаміка Каїра потребує нової, сучасної уваги до деталей, які викликали безпрецедентну зневагу й зауваги з боку корінних каїрців. Алі не згадує про Оперний театр, хоча докладно описує Ісмаїлові надмірні витрати на палаци, парки й зоопарки та на шоу для гостей-сановників. Із часом єгипетські письменники, подібно до Алі, помітять бродіння цього періоду, але звернуть увагу і на Оперний театр, і на «Аїду» (наприклад, Анвар Абдель-Малек) – суперечливі символи мистецького життя та імперіялістичного підпорядкування країни. 1971 року дерев'яна Опера згоріла і вже ніколи не постала на тому самому місці. Замість неї спочатку побудували стоянку для автомобілів, а згодом багатоповерховий гараж. 1988 року на острові Гезіра за японські гроші звели новий культурний центр, до складу якого ввійшла і опера.

⁷⁸Мандрівний дервіш.

Ми безперечно мусимо дійти висновку, що Каїр не міг довго задовольняти «Аїду» – оперу, написану з нагоди і для міста, що їх вона, здається, пережила, хоча тріумфально йшла на західних сценах упродовж десятиріч. Єгипетська ідентичність «Аїди» була частиною європейського фасаду міста, її простота й суворість виکارбувані на тих уявних стінах, які відділяли губільні квартали колоніального міста від імперських. «Аїда» – це естетика відокремлення, і в «Аїді» не побачити згоди між нею й Каїром, подібної до тієї, яку побачив Кітс між фризом грецької урни і його відповідником – містом і цитаделлю, «звільненою від цього народу, цього праведного ранку». «Аїда» для Єгипту була переважно імперським *article de luxe*⁷⁹, купленим у кредит для нечисленної клієнтури, чиї розваги були побічними щодо їхніх реальних намірів. Верді ставився до цього твору як до пам'ятника своєму мистецтву, Ісмаїл і Мар'єт із різною метою щедро витрачали на нього свій надлишок енергії та невгамовний ентузіазм. Попри її недоліки, «Аїдою» можна насолоджуватися і тлумачити її як витвір кураторського мистецтва, суворість і непохитна будова якого, а також жорстка логіка смерти викликають у пам'яті конкретний історичний момент і естетичну форму, належну конкретному часові, – імперське видовище, створене для відчуження й приголомшення здебільшого європейської аудиторії.

Звісно, це зовсім не схоже на позиції «Аїди» в нинішньому культурному репертуарі. І, безперечно, багатьма видатними естетичними шедеврами імперії насправді захоплюються і пам'ятають їх, не помічаючи багажу панування, який вони пронесли за собою від визрівання до втілення. Однак сліди імперії залишаються в інтонаціях і відбитках, які треба прочитати, побачити, почути. Якщо не зважати на імперіялістичні структури ставлення й референції (про наявність яких свідчать ці інтонації) навіть у таких позірно не пов'язаних із боротьбою за територію й контроль творах, як «Аїда», ці твори виродяться в карикатури. Складні й майстерні, але, менше з тим, карикатурні.

Треба також пам'ятати, що, належачи до сильнішої сторони імперської і колоніальної зустрічі, цілком можливо недогледіти, забути або проігнорувати неприємні аспекти того, що «там» від-

⁷⁹Предметом розкоші (фр.).

бувалося. Культурна машинерія вистав на зразок «Аїди», справді цікавих книжок, написаних маїдрівниками, романістами й дослідниками, чарівних фотографій і екзотичних картин мала естетичний та інформативний вплив на європейську аудиторію. Коли застосовуються такі культурні практики віддалення й естетизації, стан речей залишається надивовижу незмінним, адже вони розщеплюють, а тоді анестезують свідомість метрополії. 1865 року британський губернатор Ямайки Е. Дж. Ейр наказав масово вирізати чорних за вбивство ними кількох білих – багатом англійцям це відкрило очі на несправедливості й жахиття колоніального життя. В подальших дебатах узяли участь відомі публічні особи, які висловлювалися і за проголошення Ейром воєнного стану та різанину ямайських негрів (Раскін, Карлайл, Арнолд), і проти цього (Міл, Гакслі, Головний суддя лорд Кокберн). Проте з часом цю справу забули і в імперії бували інші «адміністративно санкціоновані різанини». Однак, за словами одного історика, «Великій Британії вдалося зберегти розмежування між свободою вдома й імперською владою [яку він описує як «репресії й терор»] за кордоном» [123].

Більшість сучасних читачів мученицької поезії Метью Арнолда чи його видатної теорії прославлення культури не знають, що Арнолд пов'язував «адміністративно санкціоновану різанину» за наказом Ейра з жорсткою британською політикою щодо колоніальної Ейре⁸⁰ і рішуче схвалював обидві. Дія «Культури й анархії» відбувається просто посеред заколотів у Гайдпарку 1866 року, й те, що Арнолд мав сказати про культуру, вважалось особливим засобом стримувати загрозливі заворушення – колоніальні, ірландські, внутрішні. Ямайці, ірландці й ірландки та дехто з істориків згадують про ці різанини у «невідповідний» час, але більшість англо-американських читачів Арнолда досить недбалі: якщо вони взагалі звертають увагу на різанини, то вважають їх недоречними поруч із важливішою культурною теорією, створеною Арнолдом на всі часи.

(У невеличкому відступі хочу зробити важливе зауваження. Хоч яким був правовий ґрунт жорстокої окупації Кувейту Садамом Хусейном, операція «Буря в пустелі» розпочалася ще й для того, аби поховати привид «в'єтнамського синдрому», за-

⁸⁰ Ірландії (ірл.).

декларувавши, що Сполучені Штати можуть виграти війну і до того ж швидко. Щоб утримати цей лейтмотив, треба було забути про два мільйони вбитих в'єтнамців і про те, що шістнадцять років по закінченні війни Південно-Східна Азія досі спустошена. Отже, посилення Америки й покращення лідерського іміджу президента Буша стало важливішим від руйнування далеского суспільства. Щоби ця війна виглядала захопливо, чисто й чесно, застосували високі технології та розумний піар. Коли Ірак зазнав пароксизмів дезінтеграції і масових людських страждань, коли почалися повстання у відповідь, американський громадський інтерес поживався лише на короткий час.)

Для європейця кінця ХІХ сторіччя відкривається цікава низка можливостей вибору, кожна з яких ґрунтується на підпорядкуванні та віктимізації корінного населення. Одна з таких можливостей – самовіддане задоволення від застосування влади, влади спостерігати, панувати, володіти й отримувати зиск із віддалених територій і народів. Звідси походять подорожі-відкриття, вигідна торгівля, адміністрування, анексія, наукові експедиції й виставки, місцеві видовища, новий клас колоніальних правителів і фахівців. Друга – ідеологічне обґрунтування редуції та подальшого реконституювання тубільця як такого, який потребує правління й керівництва. Томас Годжкін у «Націоналізмі в колоніальній Африці» охарактеризував стилі такого правління: французьке картезіянство, британський емпіризм, бельгійський платонізм [124]. Вони вписані в саму гуманістичну справу: у різноманітні колоніальні школи, коледжі й університети, в тубільну еліту, створену й маніпульовану по всій Африці й Азії. Третя можливість – це ідея західного спасіння й спокути через «цивілізаційну місію». Підтримана водночас фахівцями з ідей (місіонерами, вчителями, радниками, науковцями) й фахівцями з сучасної промисловости та комунікації, імперська ідея ретроспективної вестернізації минулого прижилася в усьому світі. Проте, як доводять Майкл Едес та інші, вона завжди супроводжувалася пануванням [125]. Четверта можливість – безпеченість ситуації, що дозволяє завойовнику не дивитися в очі правді про вчинене ним насильство. Вдосконалена Арнолдом ідея власне культури мала на меті піднесення практики до рівня теорії, звільнення ідеологічного примусу стосовно бунтівних елементів (і вдома, і за кордоном) від мирського й істо-

ричного заради абстрактного й загального. «Найкраще з помисленого і знаного» вважається незаперечною позицією і вдома, і за кордоном. П'ята – це процес, за допомогою якого після витіснення тубільців із їхніх історичних місць на їхній власній землі їхня історія переписується як похідна від імперської історії. Цей процес застосовує наратив, щоб розвіяти суперечливі спогади й поглинути насильство (екзотика дозволяє улесливо називати владне тавро зацікавленням) такою панівною імперською присутністю, яка б унеможливила будь-які спроби відділити її від історичної неодмінності. Усе це разом творить суміш мистецтва наративу та мистецтва спостереження за накопиченими, опанованими й керованими територіями, жителі яких видаються навечно приреченими на поневолення, на роль витворів європейської волі.

5. Імперіялістичне задоволення

«Кім» – роман унікальний і в житті й кар'єрі Редьярда Кіплінга, і в англійській літературі. Він з'явився 1901 року, через дванадцять років після того, як Кіплінг поїхав з Індії, місця свого народження й країни, з якою завжди асоціюватиметься його ім'я. Ще цікавіше те, що «Кім» – єдиний успішно випи-саний і зрілий вірєць великої прози Кіплінга. Цей роман із задоволенням читають підлітки, проте з інтересом і повагою його можуть читати й дорослі – і прості читачі, і критики. Решта прозового доробку Кіплінга складається з коротких оповідань (або збірок оповідань, як-от «Книга джунглів») та з дуже недосконалих більших творів («Відважні моряки»⁸¹, «Світло зникає», «Пройда і компанія», переваги яких здебільшого затьмарені провалами в послідовності, проникливості й оцінках).

Лише Конрада, ще одного майстерного стиліста, разом із його трохи молодшим сучасником Кіплінгом можна вважати письменниками, котрі переконливо відтворили досвід імперії, зробивши його головною темою своїх творів. І хоча вони суттєво різняться один від одного манерою й стилем, вони донесли до помітно замкненої і провінційної британської аудиторії

⁸¹ Укр. переклад див.: Кіплінг Р. Відважні моряки / Пер. з англ. Н. Янко-Триницька. – К.: ДВУ, 1926. – 215 с.

колір, чари й романтику британської закордонної ініціативи, з якою були добре обізнані тільки окремі верстви британського суспільства. Із них двох саме Кіплінг – не такий іронічний, двозначний і самосвідомий у питаннях літературної форми, як Конрад, – дуже рано здобув широкого читача. Проте обидва вони залишилися загадкою для дослідників англійської літератури, які вважають їх ексцентричними й подекуди бентежними. До них ставляться радше з осторогою або навіть уникають, ніж намагаються завести до канону й осмислити разом із такими письменниками, як Дікенс і Гарді.

Конрадове бачення імперіалізму переважно стосується Африки в «Серці темряви» (1899), південних морів у «Лорді Джимі» (1900) та Південної Америки в «Ностромо» (1904), а найвидатніший твір Кіплінга – про Індію, територію, про яку Конрад ніколи не писав. Наприкінці XIX сторіччя Індія стала найбільшою, найнадійнішою і найприбутковішою з усіх британських, а можливо, й європейських колоніальних володінь. Від появи тут першої британської експедиції 1608 року і до від'їзду останнього британського королівського намісника 1947 року Індія мала величезний вплив на британське життя: у царинах комерції й торгівлі, промисловості й політики, ідеології й війни, культури й уяви. В англійській літературі й філософії перелік видатних діячів, які мали справу з Індією і писали про неї, вражає, адже тут Вільям Джонс, Едмунд Берк, Вільям Мейкпіс Тексерей, Джеремі Бентам, Джеймс і Джон Стюарт Міли, лорд Маколі, Гаріет Мартино і, звісно ж, Редьярд Кіплінг. Важливу роль останнього у визначенні, виображенні та формулюванні того, чим була Індія для Британської імперії періоду зрілості, безпосередньо перед тим, як уся споруда почала тріщати й розвалюватися на друзки, важко заперечити.

Кіплінг не просто писав про Індію, а й *походив* звідти. Його батько Джон Локвуд Кіплінг, проникливий дослідник, педагог і митець (прообраз добросердного хранителя Лахорського музею в першому розділі «Кіма»), працював учителем у Британській Індії. Редьярд народився там 1865 року і в дитинстві розмовляв індустані⁸² та жив, як його Кім, – життям сагиба в тубільному

⁸² Lingua franca сучасної Індії до 1947 р. Постала з діалекту халі-болі, лягла в основу двох літературних мов – гінді й урду.

одязі. У віці шести років його разом із сестрою відправили до школи в Британію. Жажливо травматичний досвід перших тамтешніх років (під опікою місис Головей у містечку Саутсі) забезпечив Кіплінга постійною тематикою – проблемою взаємодії між молоддю й антипатичною владою, – над якою він працював протягом усього життя, розкриваючи її велику складність і амбівалентність. Пізніше Кіплінг перейшов до менш престижної приватної школи для дітей колоніальних службовців – Юнайтед Сервісис Коледж у Вествард Го! (найкращою була школа Гейлібері, створена винятково для вищих ешелонів колоніальної еліти), а до Індії повернувся 1882 року. Його родина все ще жила там, отож наступні сім років, згідно з його посмертно виданою автобіографією «Дещо про себе», він працював журналістом у Пенджабі, спочатку для «The Civil and Military Gazette», а згодом для «The Pioneer».

Із цього досвіду походять його перші історії, видані в Індії. Тоді ж таки він почав писати й поезію (яку Т. С. Еліот назвав «віршуванням»), уперше зібрану в книжечці «Департаментські пісеньки» (1886)⁸³. Кіплінг покинув Індію 1889 року, щоб уже ніколи не повернутися туди й на хвилину, та його творчість до самого кінця надихалася спогадами молодих років, проведених в Індії. Пізніше він якийсь час жив у Сполучених Штатах (де одружився з американкою) та Південній Африці, але після 1900 року осів у Англії: «Кіма» він написав у Бейтмені, будинку, в якому прожив до своєї смерті 1936 року. Кіплінг швидко здобув велику славу й широку читацьку аудиторію, а 1907 року отримав Нобелівську премію. Серед його друзів були багаті і впливові люди, приміром, його кузен Стенлі Болдвін, король Георг V, Томас Гарді; чимало видатних письменників аж до Генрі Джеймса й Конрада говорили про нього з повагою. Після Першої світової війни, у якій загинув його син Джон, Кіплінгове сприйняття світу надзвичайно спохмурніло. Хоча він залишався імперіялістом-торі, його понуро-фантастичні новели про Англію й майбутнє, ексцентричні історії про тварин і квазітеологічні оповідання спричинилися до зміни репутації. Після

⁸³ Окремі поезії з «Департаментських пісеньок» див.: Кіплінг Р. «Балади казарми» та інші вірші // Улюблені англійські вірші та навколо них / Пер. і упор. Максим Стріха. – К.: Факт, 2003. – С. 279–293.

смерти йому віддали почесні, як для найвизначніших британських письменників – поховали у Вестмінстерському абатстві. Кіплінг залишився обов'язковим атрибутом англійської літератури, хоч і дещо відстороненим завжди від великої центральної течії, визнаним, але знехтуваним, оціненим, але ніколи остаточно не канонізованим.

Послідовники і прихильники Кіплінга часто говорили про його репрезентації Індії так, ніби Індія, про яку він писав, була вічним, незмінним і «сутнісним» місцем, майже однаково поетичним і реальним у своїй географічній конкретності. На мою думку, це абсолютно хибне трактування його творів. Якщо Кіплінгова Індія має сутнісні й незмінні властивості, то це тому, що він свідомо розглядав її в такий спосіб. Зрештою, ми не вважаємо, що пізніші оповідання Кіплінга про Англію чи його історії про Бурську війну розповідають про сутнісну Англію чи сутнісну Південну Африку, радше ми правильно припускаємо, що Кіплінг реагував на ці місця в певний момент їхньої історії та, по суті, художньо переписував своє сприйняття. Те саме стосується й Індії Кіплінга, яку треба тлумачити як територію, де впродовж 300 років панувала Британія. І лише потім почалися заворушення, які привели до деколонізації та незалежності.

Інтерпретуючи «Кіма», варто мати на увазі два чинники. По-перше, подобається це нам чи ні, його автор пише не просто з панівної позиції білої людини в колоніальних володіннях, а з позиції величезної колоніальної системи, що її економіка, діяльність та історія фактично набули статусу природного явища. Кіплінг отримує практично незаперечну імперію. По один бік колоніального поділу перебувала біла християнська Європа, різні країни якої (головно Англія і Франція, але також Голандія, Бельгія, Німеччина, Італія, Росія, Португалія й Іспанія) контролювали більшу частину земної поверхні. По другий – неосяжне розмаїття територій і народів, що всіх їх уважали меншими, підлеглими, залежними й підпорядкованими. «Білі» колонії штибу Ірландії чи Австралії також розглядали як території, населені людьми нижчого гатунку, наприклад, відомий рисунок Дом'є прямо пов'язує білих ірландців і чорних ямайців. Кожного з цих нижчих суб'єктів було класифіковано й розташовано в системі народів, яку науково обґрунтовували дослідники й науковці на зразок Жоржа Кюв'є, Чарлза Дарвіна та Роберта Нок-

са. В Індії і деінде розподіл між білими й небілими був беззаперечним. Кіплінг постійно посилається на нього і в «Кімі», і в інших творах. Сагиб – це сагиб, і жодне приятелювання або товариські стосунки не можуть змінити засад расової відмінності. Для Кіплінга сумніватися у цій відмінності і в праві білих європейців панувати – все одно, що сперечатися з Гімалаями.

Другим чинником є те, що, як і Індія, сам Кіплінг був історичною постаттю (і великим митцем). Він написав «Кіма» в особливий момент свого життя, коли стосунки між британцями й індіями змінювалися. «Кім» перебуває в центрі квазіофіційної доби імперії і певним чином репрезентує її. Попри Кіплінгів опір цій реальності, Індія уже впевнено стояла на шляху до неприховано опозиційних дій щодо британського правління (1885 року було засновано Індійський Національний Конгрес), тим часом важливі зміни в настроях панівної касті британських колоніальних чиновників (і військових, і цивільних) відбулися ще внаслідок повстання 1857 року. Британці й індієці розвивалися разом. Вони мали спільну взаємозалежну історію, де протистояння, ворожість і симпатія то розкидали їх у різні боки, то зводили разом. «Кім» – дивовижний і складний роман – частина цієї історії, яка проливає на неї світло, адже, подібно до інших мистецьких шедеврів, він просякнутий акцентами, модуляціями, свідомими залученнями й вилученнями. А ще цікавішим його робить те, що в англо-індійській ситуації Кіплінг був не нейтральною фігурою, а відомим діячем.

Хоча 1947 року Індія здобула незалежність (і розділилася), питання інтерпретації індійської та британської історії постдеколонізаційного періоду, як і всіх так само тісних і дуже суперечливих зіткнень, досі стимулюють активну і, сказати б, завжди повчальну дискусію. Побутує, наприклад, думка, що імперіалізм так уразив і деформував індійське життя, що навіть десятки років після здобуття незалежності знекровлена британськими потребами й порядками індійська економіка страждає й досі. І, навпаки, є британські інтелектуали, політики й історики, котрі вважають, що відмова від імперії, символами якої були Суец, Аден та Індія, не пішла на користь ані Британії, ані «тубільцям», адже відтоді всі вони в різний спосіб занепали [126].

У нинішньому трактуванні Кіплінгів «Кім» може зачепити багато з цих питань. Кіплінг зображує індієців як нижчих істот

чи як певною мірою рівних, але відмінних? Вочевидь, індійський читач відповість, зосередившись більше на одних чинниках (наприклад, на стереотипному, а дехто сказав би «расистському», сприйнятті Кіплінгом орієнтального характеру), тоді як англійський чи американський читач наголосить на його прив'язаності до індійського життя вздовж Великої дороги⁸⁴. Як тоді нам тлумачити «Кім» – роман кінця XIX сторіччя, якому передували твори Скота, Остен, Дикенса й Еліот? Не слід забувати, що, зрештою, ця книжка – роман у низці інших романів, що в ній уміщено більше ніж одну історію та що імперський досвід, хоч він здебільшого вважається суто політичним, також увійшов у культурне й естетичне життя західної метрополії.

Стисло переповім фабулу роману. Кімбол О'Гара – осиротілий син білого сержанта індійської армії і білої матері. Він виростає на базарах Лахора, маючи при собі амулет і папери, які засвідчують його походження. Він зустрічає святого тибетського ченця, котрий шукає Ріку, яка має очистити його від гріхів. Кім стає його «чела», учнем, і вдвох вони як мандрівні жебраки подорожують Індією, користуючись допомогою англійського хранителя музею в Лахорі. Тим часом Кім стає частиною плану британських спецслужб ліквідувати організовану росіянами таємну змову, мета якої – підняти повстання в одній із північних провінцій Пенджабу. Кім відіграє роль зв'язкового між Магбубом Алі, афганським продавцем коней, який працює на британців, і головою спецслужб, етнографом-науковцем полковником Крейтеном. Пізніше у «великій грі» (британській розвідці в Індії) Кім знайомиться з іншими членами команди Крейтена – Ларгансагибом та Гурі Бабу, також етнографом. Коли Кім зацікавився з

⁸⁴ Велика дорога [the Grand Trunk Road] була започаткована Шер-шахом (1472–1545 рр.) у XVI сторіччі під назвою Садак-е-Азам («шлях імператора») і добудована вже в колоніальний період (тоді вона отримала назву Grand Trunk Road). Дорога пролягала від Сонаргаона в Бенгалії (нині – Бангладеш) через Калькуту, Варанасі, Алагабад, Канпур, Делі, Амрицар до Лахора, Пешавара (нині – Пакистан) і Кабула (нині – Афганістан). Її збудували для поліпшення управління, адміністрації і шпіонажу та для сполучення віддалених провінцій зі столицею. Вона суттєво поліпшила комунікацію і сприяла поживленню торгівлі, стала основою для поштової служби, а ще зручною магістраллю для вторгнень з Афганістану й Персії. Фактично Велика дорога була головною артерією економічного й політичного життя Індії.

Крейтоном, з'ясовується, що хлопець білий (хоч і ірландець), а не тубілець, як здавалося. Його відправляють до школи у Сент-Ксав'є, де він повинен отримати належну білому хлопцеві освіту. Гуру роздобув гроші на освіту Кіма, а під час канікул старий і його юний учень повертаються до своїх мандрів. Кім і старий зустрічають російських шпигунів, і хлопець якимось чином викрадає у них викривальні папери, але чомусь лише після того, як «чужоземці» б'ють святого старця. Попри те, що змову розкрито й ліквідовано, і чела, і його ментор невітшні та хворі. Їх виліковує цілюща сила Кіма і його відновлений контакт із землею; старий розуміє, що через Кіма він знайшов Ріку. Наприкінці роману Кім повертається у «велику гру» і фактично стає на постійну британську колоніальну службу.

Деякі особливості «Кіма» – не політичні й не історичні – здатні вразити кожного читача. Це цілком чоловічий роман, у центрі якого двоє чудових привабливих чоловіків: хлопець, який перетворюється на юнака, і старий священник-аскет. Їх оточують інші чоловіки – партнери, колеги, друзі, вони й формують головну, визначальну реальність роману. Магбуб Алі, Ларган-сагиб, великий Бабу, старий індійський солдат і його син вершник-розбишака плос полковник Крейтон, містер Бенет і отець Віктор (називаю лише кількох із великого числа персонажів цієї багатой книжки) – всі вони послуговуються мовою, якою говорять між собою чоловіки. Жінок у романі порівняно мало, й усі вони виглядають якимись приниженими чи невартими чоловічої уваги: повії, літні вдови та нав'язливі огрядні жінки на зразок вдови з Шемлі. За словами Кіма, «вічно надокучливі жінки» заважають грати у «велику гру», в яку найкраще грати самим чоловікам. Ми потрапляємо до маскулінного світу, де панують подорожі, торгівля, пригоди й інтриги, це світ холостяків, що в ньому банальну літературну романтику і міцний інститут шлюбу перехитровують, їх уникають, хіба тільки не ігнорують. Жінки в найкращому випадку допомагають розвиткові подій: купують квиток, готують їсти, доглядають за хворими і... чіпляються до чоловіків.

Власне, Кім, якому в романі від 13 до 16–17 років, так і залишається хлопчаком із хлопчакою пристрасною до витівок, пустощів, дотепних словесних ігор та винахідливості. Здається, Кіплінг на все життя зберіг приязнь до свого дитинства в ото-

ченні світу дорослих: деспотичних учителів і священників (у «Кімі» містер Бенет геть непривабливий тип), на чий авторитет треба зважати, доки не прийде інший авторитет штибу полковника Крейтона, який поставиться до юнака з розумінням і не менш авторитарним співчуттям. Відмінність між школою Сент-Ксав'є, що її якийсь час відвідує Кім, і службою у «великій гри» полягає не в більшій свободі останньої, а якраз навпаки – вимоги «великої гри» набагато суворіші. Відмінність в тому, що школа – це влада, позбавлена сенсу, тоді як гострі потреби розвідки вимагають від Кіма дотримуватися захопливої й чіткої дисципліни, що він радо робить. Для Крейтона «велика гра» виявляється певним типом політекономії контролю, де, як він одного разу сказав Кімові, найтяжчим гріхом є незнання. Проте Кім не може осягнути «великої гри» в усій її складності, хоча й здатний уповні насолодитися нею як якоюсь тривалою витівкою. Сцени, коли Кім дражниться, торгується, обмінюється дотепами зі старшими (і друзями, і ворогами), засвідчують Кіплінгові позірно невичерпний запас хлопчачого захоплення абсолютно тимчасовим задоволенням від гри, будь-якої гри.

Ці хлопчачі задоволення не повинні вводити нас в оману. Вони не суперечать загальнополітичній меті британського контролю над Індією й іншими закордонними володіннями Британії. Навпаки, *задоволення*, що його постійна присутність у багатьох формах імперсько-колоніального письма, образотворчого мистецтва й музики здебільшого залишається поза обговоренням, є незаперечним компонентом «Кіма». Другий приклад цього поєднання веселоців і відданої політичної серйозності – ідея бойскавтів лорда Бадена-Павела, яка виникла й була зреалізована у 1907–1908 роках. Практично сучасник Кіплінга, БП (як його називали) зазнав величезного впливу Кіплінгових хлопців загалом і Мавглі зокрема. Уявлення БП про «хлопчикознавство»⁸⁵ вкладали ці образи безпосередньо до метасхеми імперської влади, кульмінацією чого стала велика структура бойскавтів, яка «укріплювала мур імперії», потверджуючи дієвість цього вигадливого поєднання веселоців і служіння рядами спраглих і винахідливих вихідців із середнього класу,

⁸⁵ Тут гра слів: термін *boyology* («хлопчикознавство») вигаданий на зразок *biology* («біологія»).

маленьких службовців імперії з вогнем в очах [127]. Зрештою, Кім – ірландець із нижчої соціальної касти, що в очах Кіплінга збільшує його шанси потрапити на цю службу. Погляди БП і Кіплінга збігаються ще у двох важливих питаннях: по-перше, хлопці повинні вірити, що і життям, і імперією керують непопушні Закони, а по-друге, служба приносить більше задоволення, коли сприймається не як історія – лінійна, неперервна, темпоральна, а радше як поле для гри – багатовимірне, уривчасте, просторове. Назва останньої книжки історика Дж. А. Менгена чудово підсумовує все це – «Етика гри й імперіялізм» [128].

Кіплінгів світогляд настільки широкий, а сам він настільки чутливий до діяпазону людських можливостей, що збалансовує етику служіння в «Кімі», надаючи цілковитої свободи іншому своєму емоційному нахилі, втіленому в дивакуватому тибетському ламі та його стосунках із головним героєм. І хоча потім Кіма завербують до розвідки, лама причарував обдарованого хлопця і зробив його своїм чела ще на самісінькому початку роману. Ці майже ідилічні стосунки між двома чоловіками-товаришами мають цікаву генеалогію. Як і ціла низка американських романів (першими на думку спадають «Геклбері Фін»⁸⁶, «Мобі Дик»⁸⁷ та «Звіробій»⁸⁸), «Кім» оспівує дружбу двох чоловіків у складному, часто ворожому оточенні. Американське пограниччя і колоніяльна Індія дуже відрізняються, але в обох ситуаціях пріоритет має «чоловічий зв'язок», а не сімейні чи любовні стосунки між статями. Деякі критики спекулювали на прихованому гомосексуальному мотиві цих стосунків, але існує ще й культурний мотив, який довший час пов'язували з авантюрним романом: шукач пригод (мати або дружина, якщо вони існують, сидять удома) та його товариш вирушають на пошуки мрії, візьмімо Ясона, Одиссея або – ще переконливіше – Дон Кіхота і Санчо Пансу. В дорозі чи у відкритому полі двом чоловікам легше подорожувати й рятува-

⁸⁶ Укр. переклад див.: Твен Марк. Пригоди Гекльберрі Фіна / Пер. з англ. Ірина Стешенко. – К.: Школа, 2002. – 399 с.

⁸⁷ Укр. переклад див.: Мелвілл Г. Мобі Дік, або Білий Кит / Пер. з англ. Юрій Лісняк. – К.: Дніпро, 1984. – 580 с.

⁸⁸ Укр. переклад див.: Купер Джеймс Фенімор. Звіробій / Пер. з англ. Леонід Солонько, Олександр Терех. – К.: Дніпро, 2001. – 448 с.

ги один одного, ніж коли з ними є жінка. Отже, довга традиція пригодницьких історій від Одиссея і його команди до Самотнього Рейнджера і Тонто, Голмса і Ватсона, Бетмена і Робіна, схоже, триває.

Крім того, Кімів святий гуру очевидно презентує релігійний спосіб паломництва чи пошуків, спільний для всіх культур. Відомо, що Кіплінг захоплювався «Кентерберійськими оповіданнями» Чосера⁸⁹ і «Шляхом палігрима» Беньяна. «Кім» більше нагадує Чосера, ніж Беньяна. Кіплінг має гідне середньовічного англійського поета відчуття непередбачуваних деталей, дивних персонажів, життєвих перипетій і загострене розуміння людських слабкостей і радостей. Проте, на відміну від Чосера і Беньяна, Кіплінга цікавить не релігія заради релігії (хоча ми ні разу не засумнівалися в побожності настоятеля-лами), а радше місцевий колорит, скрупульозна увага до екзотичних деталей і всеосяжних реалій «великої гри». Важливість його здобутку полягає в тому, що, не підриваючи авторитет старця і жодним чином не применшуючи дивакувату ширість його Пошуку, Кіплінг надійно закріплює його на захисній орбіті британського правління в Індії. Це символічно зображено в першому розділі, коли літній хранитель музею, британець, дає настоятелеві свої окуляри, в такий спосіб піднімаючи його духовний престиж і авторитет, утверджуючи справедливість і законність великодушної британської влади.

Мені здається, що більшість читачів Кіплінга неправильно зрозуміли або навіть відкинули таке трактування. Але не варто забувати, що лама залежить від підтримки й керівництва Кіма і що Кімові вдається не зрадити цінності лами, не припиняючи свою діяльність молодого шпигуна. Впродовж роману Кіплінг явно демонструє, що лама, мудра й добра людина, потребує Кімової молодости, його керівництва і розуму. Лама навіть відверто визнає свою абсолютну, релігійну потребу в Кімові, коли в Бенаресі (наприкінці дев'ятого розділу) розповідає «ятаку» – притчу про молодого слона («Самого Господа»), який звільняє старого слона (Ананду) з пастки. Цілком очевидно, що настоятель-лама сприймає Кіма як свого спасителя. Пізніше, піс-

⁸⁹ Укр. переклад див.: Чосер Джефрі. Кентерберійські оповідання / Пер. з англ. Євген Крижевич // Всесвіт. – 1978. – № 5.

ля вирішального протистояння російським агентам, які збурювали повстання проти Британії, Кім допомагає ламі, котрий, своєю чергою, допомагає Кімові. В одній із найзворушливіших в усій прозі Кіплінга сцен лама каже: «Дитя, я живився твоєю силою, як старе дерево живиться вапном старої стіни». Проте Кім, який також любить свого гуру, ніколи не відмовляється від своїх обов'язків у «великій грі», хоча й зізнається старому, що потребує його «для дечого іншого».

Безсумнівно, «інше» – це віра і тверда мета. Одна з головних повістувальних ліній «Кіма» постійно повертається до пошуків, до намагання лами звільнитися від колеса життя, що його заплутану діяграму він носить у кишені, і до Кімових прагнень безпечености на колоніальній службі. До жодного з цих мотивів Кіплінг не ставиться зверхньо. Він іде за ламою всюди, куди того заводить бажання звільнитися від «ілюзій Тіла»; і безперечною частиною нашого входження в орієнтальний вимір роману, зображений Кіплінгом практично без фальшивої екзотичности, виявляється віра в повагу автора до цього пілігрима. Лама справді привертає увагу й повагу чи не кожного. Він дотримав слова й роздобув гроші на освіту Кіма; він зустрічається з Кімом у призначених місцях у погоджений час; його слухають із благоговінням і відданістю. У надзвичайно гарному фрагменті чотирнадцятого розділу Кіплінг вкладає в уста старого «казкову оповідь про чаклунство й дива» – про дивовижні події в рідних йому горах Тибету, події, від повторення яких письменник увічливо втримується, ніби кажучи, що цей святий старець має своє життя, яке не можна відтворити в послідовній англійській прозі.

Наприкінці роману і пошуки лами, і хвороба Кіма вивершуються одночасно. Читачам більшості інших творів Кіплінга відоме те, що критик Дж. М. С. Томпкінс влучно назвала «темою зцілення» [129]. І в цьому романі оповідь невблаганно розвивається у велику кризу. У незабутній сцені Кім нападає на чужоземних кривдників лами, карту-талісман старого пошматовано, внаслідок чого два самотні пілігрими блукають горами, позбавлені спокою і життєвих сил. Кім дожидає нагоди позбутися своєї відповідальности – пакета з паперами, який він украв у чужоземного шпигуна. А ламі нестерпно усвідомлювати, скільки ще доведеться сподіватися на можливість досягти

своїх духовних цілей. У цю трагічну ситуацію Кіплінг уводить одну з двох великих пропавших жінок у романі (друга – це стара вдова з Кулу) – вдову з Шемлі, давно покинуту своїм сагибом «керлістіянином», але, попри все, сильну, пристрасну і сповнену життя. (Пригадується одне з найсильніших ранніх оповідань Кіплінга «Ліспет»⁹⁰, де йдеться про скрутне становище тубільної жінки, яку кохав білий чоловік і поїхав, так і не одружившись.) Виникає лише натяк на сексуальну напругу між Кімом і пристрасною жінкою з Шемлі й одразу зникає, адже Кім і лама знову вирушають у дорогу.

Через який процес зцілення мусять пройти Кім і старий лама, щоб досягнути спочинку? На це надзвичайно складне й цікаве питання відповісти можна тільки неквапливо й зважено, тому Кіплінг обережно *не* наполягає на обмеженнях шовіністично-імперської відповіді. Кіплінг не віддасть безкарно Кіма і старого ченця на поталу оманливому задоволенню отримати дивіденди за добре виконання простої роботи. Така обережність, звісно, гідна письменника, але існують ще й інші імперативи – емоційний, культурний, естетичний. Кім повинен отримати місце в житті, сумірне з його впертою боротьбою за ідентичність. Він устояв перед ілюзорними спокусами Ларган-сагиба й довів, що *є Кімом*; він підтримував свій статус сагиба, навіть будучи потішним дитям базарів і дахів; він добре грав у цю гру, блискуче захищаючи Британію з певним ризиком для власного життя; він відігнав від себе жінку з Шемлі. Де його місце? І куди прилаштувати милого старого ченця?

Читач, обізнаний з антропологічними теоріями Віктора Тернера, впізнає у пересуваннях, маскуванні і загальній (зазвичай рятівній) непостійності Кіма сутнісні характеристики того, що Тернер називає лімінальністю. На думку Тернера, деякі суспільства потребують героя-посередника, який зуміє об'єднати їх у громаду, перетворити на щось більше, ніж низка адміністративних чи юридичних структур.

Лімінальні [або пограничні] сутності на кшталт неофітів у ритуалах ініціації чи статевої зрілості можуть репрезентуватися як такі, що нічим не володіють. Їх можуть перевдягати під

⁹⁰ Укр. переклад див.: Кіплінг Редьярд. Ліспет / Пер. з англ. В. Коваль. – К.: Держлітвидав, 1958. – 10 с.

монстрів, можуть одягати лише в клапті одягу або залишати оголеними, щоб продемонструвати відсутність статусу, власності, характерних рис... Виглядає так, ніби їх зводять чи готують до уніфікованого стану, аби потім створити їх наново, наділивши додатковими силами, які дадуть їм змогу впоратися з їхньою новою позицією в житті [130].

Те, що сам Кім одночасно ірландський хлопчик-вигнанець і пізніше важливий гравець у «великій грі» британської розвідки, свідчить про дивовижне розуміння Кіплінгом того, як функціонують суспільства і як здійснюється контроль над ними. Згідно з Тернером, «структури» не можуть жорстко керувати суспільствами, але й маргінальні, профетичні та відчужені персонажі, гіпі чи міленарії не можуть цілком заповнити їх. Має бути чергування, щоб вплив одних посилював або пом'якшував владу других. Лімінальний персонаж допомагає зберігати суспільства, що й відбувається в кульмінаційному моменті сюжету і в трансформації Кіма як героя.

Щоби це спрацювало, Кіплінг вимислює хворобу Кіма і спустошеність лами. З цією ж метою з'являється нестримний Бабу – дивний прихильник Герберта Спенсера і тубільний світський наставник Кіма у «великій грі», – котрий забезпечує успіх Кімових учинків. Бабу вчасно забирає в Кіма пакунок викривальних паперів, які підтверджують російсько-французькі махінації та обманні хитрощі індійського принца. Аж тоді, подібно до Отело, Кім починає розуміти, що його справу завершено.

Увесь цей час він відчував, хоч і не міг цього висловити, що його душа втратила зв'язок з оточенням, як шестірня, не під'єднана до жодної машинерії, як забуте застигле колесо дешевого цукрового преса, покинутого в кутку. Його обдував вітер, довкола кричали папуги, звуки багатолюдного будинку за його спиною – суперечки, накази й дорікання – вдарялись у його змертвілі вуха [131].

Кім справді помер для цього світу, як епічний герой чи лімінальний персонаж, який спустився в аналог пекла, і якщо йому судилося вийти звідти, він повстане сильнішим і владнішим, ніж був доти.

Тепер слід замостити розрив між Кімом і «цим світом». Сторінка, яку я зараз зачитую, може, й не вершина Кіплінгової майстерності, але дуже близька до неї. Цей уривок виростає

довкола відповіді на запитання Кіма: «Я – Кім. А хто він, цей Кім?» – відповіді, яка поступово прояснюється. От що відбувається:

Він не хотів плакати, ще ніколи в житті не відчував такого небажання плакати, але раптом дурні сльози мимохіть покотилися по його щоках, і він відчув, як із майже чутним клацанням коліщатка його існування знову зчепилися з зовнішнім світом. Речі, якими ще мить тому бездумно ковзало його око, набули властивих їм пропорцій. Дороги призначалися для ходіння, будинки – для мешкання, поля – для обробітку, худоба була, щоб її підганяти, а чоловіки й жінки – щоб із ними розмовляти. Всі вони були справжніми й реальними, цілком зрозумілими, міцно трималися на ногах – плоть від його плоти, не більше, не менше... [132]

Поволі Кім починає відчувати згоду з самим собою та зі світом. Кіплінг продовжує:

На невеличкому пагорбі за півмилі звідси стояв порожній віз, за яким росло молоде фігове дерево, схоже на вартового над щойно зораними рівнинами. Повіки Кіма, овіяні приємним повітрям, обважніли, коли він наблизився до нього. Землю вкривав добрий чистий пил, не молода трава, яка, народившись, уже перебуває на півдорозі до смерти, а обнадійливий пил, який містить зерна всього життя. Він відчував його між пальцями ніг, розрівнював долонями, і, розпрямляючи суглоб за суглобом, із насолодою позіхаючи, витягнувся в тіні воза, збитого дерев'яними кілками. І Матінка-Земля виявилася такою ж вірною, як сагиба [вдова з Кулу, яка опікувалася Кімом]. Вона дихала через нього, а він відновлював рівновагу, втрачену від довгого лежання на лікарняній кушетці, відрізаний від її живильних течій. Його голова безсило опустилася на її груди, і, розпростерши руки, він здався перед її силою. На відміну від нього, глибоко вкорінене дерево над ним і навіть мертвий дерев'яний віз поруч знали, чого він шукав. Кілька годин він пролежав у заціпенінні, глибшому, ніж сон [133].

Доки Кім спить, лама і Магбуб обговорюють долю хлопця; обидва знають, що він видужав, отже, залишається тільки визначити його місце в житті. Магбуб хоче, щоб Кім повернувся на службу; з притаманною йому вбивчою простотою лама пропонує Магбубу приєднатися до чела й гуру і стати пілігримом

у пошуках праведности. Роман завершується тим, що лама відкривається Кімові: тепер усе добре, адже він побачив

ую Індію – від Цейлону в морі до гір, і мої Розмальовані скелі в Сачзені; я бачив кожен табір і кожне село, де ми коли-небудь зупинялися. Я бачив їх одночасно, всіх разом, адже вони містяться в Душі. Тоді я зрозумів, що Душа вийшла за межі ілюзій Часу, і Простору, і Речей. Тоді я зрозумів, що вільний [134].

Звичайно, частина цього монологу – просто позбавлене сенсу бурмотіння, але не варто його зовсім відкидати. Всеосяжне бачення свободи ламою дивовижним чином нагадує обстеження Індії полковником Крейтоном, коли кожен табір і кожне село відповідно занотовані. Відмінність у тому, що щедра всеохопність лами перетворює позитивістичний реєстр людей і місць у межах британського панування на рятівне й (заради Кіма) терапевтичне бачення. Тепер усе тримається купи, а в центрі перебуває Кім – хлопець, чий мандрівний дух здатний знову опанувати речі «з майже чутним клацанням». Механістична метафора душі, яка, сказати б, знову стає на рейки, певним чином порушує піднесену й повчальну атмосферу, проте для англійського письменника, якому йдеться про повернення до землі білого юнака у такій великій країні, як Індія, це прийнятний хід. Зрештою, індійську залізницю збудували британці і вона гарантувала їм набагато більший контроль над територією.

Письменники вже до Кіплінга описували такий тип ситуації «опанування життям», найпомітніше це зробили Джордж Еліот у «Мідлмарчі» та Генрі Джеймс у «Портреті дами» (причому перша вплинула на останнього). В обох випадках героїня (Доротея Брук та Ізабела Арчер) здивована чи навіть шокована, несподівано для себе відкривши зраду коханого: Доротея бачить, як Віл Ладислав неприховано фліртує з Розамондою Вінсі, а Ізабела інтуїтивно відчуває, що її чоловік заграє до мадам Мерль. Їхні прозріння супроводжують довгі ночі страждання, які трохи нагадують хворобу Кіма. А згодом жінки пробуджуються до нового усвідомлення себе і світу. В обох романах ситуації надзвичайно схожі, тому я скористаюся з досвіду Доротеї Брук, щоб описати обох. Вона дивиться на світ, який оминає «вузьеньку келію її нещастя», і бачить

далекі поля за брамою. Дорогою ішли чоловік із торбою на спині й жінка, яка несла дитину... вона відчула відкритість світу і побачила численні людські шляхи до праці та виживання. Вона була частиною того життя, яке пульсувало собі довкола, і не могла ані розглядати його зі своєї розкішної схованки як проста глядачка, ані ховати очі, занурюючись в егоїстичні хникання [135].

В Еліот і Джеймса це не просто ситуації морального пробудження, це моменти, коли героїня переростає проблему, справді прощає свого мучителя, побачивши себе в ширшому контексті. Стратегія Еліот почасти полягає в тому, що Доротея повертається до своїх попередніх намірів допомогти друзям. Отже, сцена пробудження стверджує її імпульс долучитися до світу, бути в ньому. Майже те саме відбувається і в «Кімі» з одним лише винятком: світ визначається як залежний від душі, яка зчіплюється з ним. Раніше цитований уривок із «Кіма» має певний етичний тріумфалізм в акцентуйованих модуляціях мети, волі й волонтаризму: речі непомітно набувають властивих пропорцій, дороги призначаються для ходіння, все стає цілком зрозумілим, міцно тримається на ногах і так далі. А над цим – «колеса» Кімового існування «знову зчіплюються з зовнішнім світом». Згодом, коли Кім біля воза притуляється до Матінки-Землі, її благословення об'єднує і посилює ці рухи: «вона дихала через нього, а він відновлював утрачену рівновагу». Кіплінга охоплює сильне, майже інстинктивне бажання повернути дитину матері, відновивши несвідомі, незабруднені, асексуальні стосунки.

Проте якщо Доротею й Ізабелу описано як неодмінну частину «життя, яке пульсувало собі довкола», то Кіма зображено як людину, котра свідомо повертає собі контроль над власним життям. Відмінність, як на мене, величезна. Нове загострене розуміння Кімом влади, «зчеплення», міцності, переходу від лімінальності до домінування великою мірою виникає як наслідок статусу сагиба в колоніальній Індії: Кіплінг змушує Кіма пройти через процедуру перепривласнення, Британія через свого лояльного ірландського суб'єкта відновлює контроль над Індією. Природа – несвідомі ритми відновленого здоров'я – повертається до Кіма після того, як Кіплінг робить від його імені цілком політико-історичний жест. Для європейських чи американських героїнь в Європі світ існує для того, щоб відкривати його наново, і він не вимагає керівництва чи вищої влади якоїсь конкретної особи. Але

в Британській Індії ситуація інакша, адже вона загрузне в хаосі й повстаннях, якщо належно не ходити дорогами, не жити в будинках як слід, якщо жінки й чоловіки не розмовлятимуть гідно.

В одній із найкращих критичних оцінок «Кіма» Марк Кінкед-Вікс стверджує, що «Кім» унікальний у творчому доробку Кіплінга, адже те, що очевидно мало стати розв'язкою роману, насправді нею не стало. Натомість, каже Кінкед-Вікс, художній тріумф навіть перевищує цілі Кіплінга-автора.

[Цей роман –] продукт особливої напруги між різними кутами зору: захопливою привабливістю калейдоскопа зовнішньої реальності заради самого калейдоскопа; заперечною здатністю⁹¹, яка дає можливість забратися під шкіру чужим поглядам, особливо відмінним від своїх власних; і нарешті – продукт останньої позиції в її найінтенсивнішій і найбільш творчій формі – тріумфальним віднайденням такого могутнього анти-я, котре перетворюється на наріжний камінь для всього решти – створення лами. Для цього треба було уявити собі кут зору й особистість чи не найвіддаленішу від самого Кіплінга; і все ж він досліджує її з такою любов'ю, що це каталізує глибшу синтезу. Саме з цього виклику, який попередив одержимість собою, дозволив зануритися глибше від просто об'єктивного бачення реальності навколо себе, бачити, думати й відчувати поза собою, постало нове тлумачення «Кіма» – ширше, складніше, гуманістичніше і зріліше, ніж тлумачення будь-якого іншого твору [136].

Навіть повністю погоджуючись із деякими дуже проникливими моментами цієї досить вишуканої інтепретації, я вважаю її занадто аісторичною. Так, лама якоюсь мірою – анти-я; так, Кіплінг здатний із певною симпатією влізти в чужу шкіру. Але ні, Кіплінг ніколи не забуває, що Кім – це невіддільна частина Британської Індії: «велика гра» триває, а Кім – її частина незалежно від того, скільки притч вигидає лама. Ми, звісно, маємо право читати «Кіма» як роман, що належить до найвидатніших творів світової літератури, до певної міри вільних від громіздких історичних і політичних обставин. Та водночас ми не по-

⁹¹ Засадничий термін поетики англійського поета-романтика Джона Кітса. Не надається до точного означення, втім, його можна окреслити як здатність поета (чи митця взагалі) пригальмовувати власне раціональне ество і перетворюватися на провідника Таємничого і загалом Іншого.

винні однобоко відкидати наявні в ньому зв'язки з тогочасною дійсністю (яких ретельно дотримувався Кіплінг). Безперечно, Кім, Крейтон, Магбуб, Бабу і навіть лама бачать Індію так, як її бачив Кіплінг, – як частину імперії. І, безперечно, сліди цього бачення оприявнюються, коли Кім – скромний ірландський хлопець, який перебуває на ієрархічному щаблі нижче від чистокровного англійця, – переутверджує британські пріоритети задовго до того, як з'являється лама і благословляє їх.

Читачі найкращого твору Кіплінга постійно намагалися врятувати його від самого себе, подекуди потверджуючи відому оцінку «Кіма», яку дав Едмунд Вілсон:

Найчастіше читач схильний чекати, що Кім, зрештою, зрозуміє, що він узалежнює від британських завойовників тих, кого завжди вважав своїм народом, і що в результаті у ньому відбудеться боротьба лояльностей. Кіплінг створив для читача – і зробив це з неабияким драматичним ефектом – контраст між Сходом, містичним і чуттєвим, сповненим крайнощів праведности й шахрайства, та англійцями, чудово організованими, впевненими в сучасних підходах і озброєними інстинктом відкидати тубільні міти й вірування, як сміття. Нам показали два геть різні світи, які існують пліч-о-пліч, насправді не розуміючи одне одного, і ми бачили вагання Кіма, який вештається між ними. Але паралельні лінії ніколи не перетинаються; перемінні принади, які відчував Кім, так і не породили справжньої боротьби... Отже, проза Кіплінга не витворює жодного фундаментального конфлікту, бо Кіплінг ніколи б не подивився йому у вічі [137].

Я впевнений, що до цих двох поглядів існує альтернатива, точніша й чутливіша до реалій Британської Індії XIX сторіччя, якими їх бачили Кіплінг та інші. Конфлікт між колоніальною службою Кіма та лояльністю до його індійських друзів залишається нерозв'язаним не тому, що Кіплінг не міг глянути йому в очі, а тому, що для Кіплінга жодного конфлікту не існувало. Одна з цілей цього роману – фактична демонстрація відсутності конфлікту, тільки Кіма зцілено від сумнівів, ламу – від прагнення Ріки, а Індію – від кількох вискочнів та чужоземних агентів. Конфлікт, поза сумнівом, міг би існувати, якби Кіплінг уважав Індію знедоленою і підлеглою імперіялізмові, але він так не вважав: на його думку, найкраща доля для Індії – перебувати під пануванням Англії. Спрощу ситуацію у зворотний бік: якщо хтось

вирішить читати Кіплінга не просто як «співця імперії» (яким він і не був), а як того, хто читав Франца Фанона, зустрічався з Ганді, всотав їхні уроки, але вони його зовсім не переконали, той серйозно викривить контекст, що його ушляхетнив, розвинув і висвітлив Кіплінг. Дуже важливо пам'ятати, що відчутних перешкод імперіялістичному світоглядові Кіплінга не існувало, як не існувало альтернатив імперіялізму для Конрада (хоч він і визнавав його вади). Отже, Кіплінга не турбувала ідея незалежної Індії. Проте справедливо буде стверджувати, що його твори репрезентують імперію і її свідому легітимацію, а це в художній прозі (на відміну від прози дискурсивної) породжує парадокси й проблеми, схожі на ті, з якими ми зіткнулися у Верді й Остен і які незабаром побачимо в Камю. Мета мого контрапунктового прочитання – висунути на перший план і підкреслити розриви, а не вивищитися над ними і не применшити їх.

Розгляньмо два епізоди з «Кіма». Невдовзі після того, як лама та його учень покидають Умбалу, вони зустрічають літнього виснаженого солдата у відставці, «який служив урядові в часи заколоту». Для тогочасного читача «заколот» міг означати тільки один найважливіший, найвідоміший і найбухливіший епізод англо-індійських стосунків ХІХ сторіччя – Великий заколот 1857 року, який розпочався 10 травня у Мейруті і призвів до захоплення Делі. Тему «заколоту» (що його індійські письменники називають «повстанням») висвітлює величезна кількість книжок – і британських, і індійських (наприклад, «Великий заколот» Кристофера Гібберта). «Заколот» (тут я вживатиму ідеологічну британську назву) стався, коли солдати індійської армії – індуїсти й мусульмани – запідозрили, що їхні кулі змащують коров'ячим і свинячим жиром, нечистим і для тих, і для тих. Фактично причини заколоту були конститутивними для самого британського імперіялізму, для армії, вкомплектованої головно тубільцями й очолюваної сагибами, та для аномалій правління Ост-Індської компанії. Крім того, в підґрунті конфлікту лежало глибоке обурення правлінням білих християн у країні, яка складалася з багатьох інших народів і культур, котрі вочевидь уважали своє підкорене становище принизливим. І кожен заколотник усвідомлював, що кількісно вони суттєво переважають своїх вищих офіцерів.

І в британській, і в індійській історії заколот прокреслив чітку межу. Не заглиблюючись у складну структуру дій, мотивів, подій

і моралі, про які відтоді велися нескінченні дискусії, можна сказати, що для британців, які брутально й суворо придушили заколот, усі їхні дії були діями у відповідь: мовляв, заколотники вбивали європейців, а це доводило (так, ніби треба було щось доводити), що індійці заслуговують бути підкореними вищою цивілізацією європейської Британії. Після 1857 року Ост-Індську компанію заступив куди формальніший індійський уряд. Для індійців заколот був націоналістичним повстанням проти британського правління, що знов утвердилося всупереч образам, експлуатації та місцевим протестам, які, здається, залишилися непоміченими. У виданому 1925 року невеликому впливовому трактаті «Інший бік медалі» – пристрасній заяві проти британського правління за індійську незалежність – Едвард Томпсон виокремив заколот як велику символічну подію, завдяки якій обидві сторони, британська й індійська, досягли піку своєї свідомої взаємної ворожнечі. Він яскраво продемонстрував, що в репрезентації заколоту британська й індійська історії найрішучіше розходяться. Одне слово, заколот посилив розбіжності між колонізатором і колонізованим.

У такій ситуації націоналістичного запалу самовиправдання бути індійцем мало означати відчуття природної солідарності з жертвами британських утисків. Бути британцем означало відчувати огиду й обурення (не кажучи вже про праведні виправдання) через жажливі прояви жорстокости з боку «тубільців», які виконували відведені для них ролі дикунів. Індієць, який *не* мав цих відчуттів, належав до дуже малої меншости. Тому надзвичайно важливо, що Кіплінгів вибір індійця, котрий говорить про заколот, падає на вірнопідданого солдата, який тлумачить бунт своїх співвітчизників як божевілля. Не дивно, що його поважають британські «помічники комісарів», які у Кіплінга «звертають із головної дороги, щоби побачитися з ним». Кіплінг ігнорує ймовірність того, що співвітчизники сприйматимуть цього солдата (принаймні) як зрадника свого народу. А коли за кілька сторінок старий ветеран розповідає ламі й Кімові про заколот, його версія подій помітно пронизана британською логікою.

Цілу армію поійняло божевілля, і солдати повстали проти своїх офіцерів. Це стало першим лихом, але для нього знайшлися б ліки, якби вони тоді опанували себе. Проте вони вирішили вбивати дружин і дітей сагибів. А тоді з-за моря приїхали інші сагиби й закликали їх суворо відповісти за свої дії [138].

Звести індійське обурення, індійський опір (як його можна було б назвати) до британської нечутливості до «божевілля», представити дії індійців як переважно внутрішній вибір убивства британських жінок і дітей – це не просто невинні перетворення індійського націоналізму, це тенденційні перетворення. І коли Кіплінг устами старого солдата називає британський контрудар – жахливі репресії, здійснені білими, котрі прагнули «морального» вчинку, – зверненим до індійських заколотників «закликом суворо відповісти за свої дії», ми залишаємо історичний світ і потрапляємо до світу імперіялістичної полеміки, де тубілець, певна річ, злочинець, а білий чоловік – безжальний, але моральний батько і суддя. Отже, Кіплінг пропонує нам винятково британську версію заколоту і вкладає її в уста індійця, що його куди правдоподібніший співвітчизник, націоналістично налаштований і скривджений, так і не з'являється в романі. (Так само і Магбуб Алі, вірний ад'ютант Крейтона, походить із народу патанів⁹², який, за історичними відомостями, протягом усього XIX сторіччя перебував у стані безперервного повстання проти британців. Однак тут Магбуб – людина, задоволена британським правлінням, і навіть колаборує з ним.) Кіплінг настільки далекий від демонстрації конфлікту між двома світами, що старанно малює нам тільки один із них, відкидаючи будь-яку ймовірність конфлікту взагалі.

Другий приклад підтверджує перший: це ще одна маленька важлива деталь. У четвертому розділі Кім, лама і вдова з Кулу вирушають до Сагаранпура. Щойно Кіплінг яскраво описав Кіма, який перебуває «всередині цього, обачніший і схвильованіший за всіх». У Кіплінга «це» означає «справжній світ; таким було його бачення життя – поспішати й кричати, застібати ремені, лущувати волів і рипіти колесами, запалювати вогнища й готувати їжу, і споглядати нові краєвиди, які відкривалися вдячному оку» [139]. Ми вже бачили чимало образів такої Індії – колоритної, збудливої, цікавої, представлені в усьому своєму розмаїтті на поталу англійському читачеві. Проте Кіплінг зобов'язаний якось продемонструвати певну владу над Індією. Чи не тому, що кілька сторінок тому, в загрозливому описі заколоту старим солдатом, він відчув потребу запобігти будь-якому подальшому «божевіл-

⁹² Патани – колишня назва народу пуштунів, етнічних афганців, які живуть за межами Афганістану.

лю». Зрештою, Індія сама несе відповідальність і за місцеву життєрадісність, якою насолоджується Кім, і за загрозу Британській імперії. Ось повз Кіма, ламу й жінку з Кулу проїздить дільничний поліцейський інспектор, що наводить стару вдову на роздуми:

Отакі люди здатні наглядати за правосуддям. Вони знають цю землю та її традиції. А інші, вигодувані білими жінками новачки з Європи, котрі вивчають нашу мову за книжками, – гірші за чуму. Вони ображають правителів [140].

Дехто з індіців, поза сумнівом, уважав, що англійські поліцейські чини знають країну краще за корінне населення і що саме вони (а не індійські правителі) повинні тримати в руках віжки правління. Проте, зауважмо, у «Кімі» ніхто не кидає виклик британському правлінню і ніхто не озвучує жодних місцевих індійських проблем, які на той час мали б лежати на поверхні, навіть для таких товстошкірих, як Кіплінг. Натомість маємо героїню, яка недвозначно заявляє, що Індією повинен правити колоніальний поліцейський чиновник, і додає, що сама вона віддає перевагу чиновникам старого гатунку, котрі (як і Кіплінг та його родина) пожили серед тубільців і тому ліпші від новіших бюрократів академічного вишколу. Це варіант аргументації так званих орієнталістів в Індії, котрі вважали, що індіцями слід правити, згідно з орієнтально-індійською методикою, індійськими ж «руками». Проте Кіплінг відкидає як академічні всі філософські чи ідеологічні підходи, які сперечаються з орієнталізмом. До цих дискредитованих стилів правління потрапили евангелізм (місіонери й реформатори, пародійовані в особі містера Бенета), утилітаризм і спенсеризм (пародійований в особі Бабу), а також, звісно, неназвані вчені теорії, «гірші за чуму». Цікаво, що Кіплінг так розлого формулює позицію вдови, аж її схвалення поширюється і на поліцейських чиновників на зразок інспектора, і на гнучких вихователів на кшталт отця Віктора, і на ненав'язливо авторитетну фігуру полковника Крейтона.

Вкладаючи у вуста вдови, по суті, незаперечне, нормативне судження про Індію та її правителів, Кіплінг у свій спосіб демонструє, що тубільці приймають колоніальне правління, доки воно правильне. Саме так історично європейський імперіалізм завжди присмачував себе для себе ж самого, адже що могло бути краще для його самосприйняття, аніж тубільні суб'єкти, котрі санкціонують знання і владу зайд, імпліцитно приймаючи європейське судження

про недорозвинену, відсталу, дегенеративну природу їхнього власного суспільства? Якщо тлумачити «Кіма» як пригоди хлопчика або як багату і з любов'ю оздоблену панораму індійського життя, ми не побачимо роман, справді написаний Кіплінгом, бо всі ці важені погляди, заборони й переривання доволі чітко в нього вписані. Френсис Гатчинс у праці «Ілюзія постійності: британський імперіялізм в Індії» говорить, що наприкінці XIX сторіччя

виникла уявна Індія, в якій не було жодного елементу ані соціальних змін, ані політичної загрози. Наслідком цієї спроби уявити собі індійське суспільство, позбавлене елементів, ворожих до увічнення британського правління, став орієнталізм. Адже саме на ґрунті цієї гіпотетичної Індії орієнталізатори намагалися вибудувати довговічне панування [141].

«Кім» – це істотний внесок і до цієї уявної орієнталізованої Індії, і до того, що історики тепер називають «винайденням традиції».

Варто відзначити ще дещо. Текст «Кіма» рясніє авторськими ремарками про незмінну природу орієнтального світу, який відрізняється від світу білого, не менш незмінного. Так, наприклад, «Кім брехав, як людина Сходу», або трохи згодом: «для східної людини всі двадцять чотири години на одне обличчя». Коли Кім купує залізничні квитки за гроші лами і залишає собі по одній ані з кожної рупії, Кіплінг називає це «стародавнім азійським збором» (пізніше він іще згадає про «торгашний інстинкт Сходу»). На залізничній платформі слуги Магбуба мали розвантажити вантаж, але не зробили цього, «бо ж тубільці». Здатність Кіма спати під гуркіт поїздів потрактована як приклад «східної байдужості до шуму». Коли розбивають табір, Кіплінг так описує цей процес: «швидко – у східному розумінні швидкості – з довгими поясненнями, зі сваркою і порожніми балачками, недбало, але з сотнями перевірок забутих дрібниць». Сикхів охарактеризовано через їхню особливу «любов до грошей». Для Гурі Бабу бенгальськість дорівнює лякливості: коли він ховає відібраний у чужоземних агентів пакунок, то «ховає здобич біля тіла, як уміють робити тільки східні люди».

У цьому Кіплінг не унікальний. Найпобіжніший огляд західної культури кінця XIX сторіччя відкриває невичерпне джерело народної мудрости подібного гатунку, велика частина якої існує,

на жаль, і дотепер. Мало того, як показав Джон М. Маккензі у своєму важливому дослідженні «Пропаганда й імперія», маніпулятивні винаходи – від цигаркових пачок, листівок, вуличної музики, альманахів та інструкцій до вистав мюзик-голу, іграшкових солдатиків, концертів духових оркестрів і настільних ігор – звеличували імперію й наголошували на її неодмінності для стратегічного, морального й економічного добробуту Англії. Водночас вони характеризували темні чи нижчі раси як такі, що нездатні до духовного відродження, потребують утиску, суворого правління та постійного підкорення. Поширення культу військовиків пояснювалося зазвичай тим, що цим персонажам удавалося розквасити пару-трійку темних пик. Утримання закордонних територій обґрунтовували різними причинами: деколи прибутком, деколи стратегією чи суперництвом з іншими імперіями (як у «Кімі»: Енгас Вілсон у «Дивній прогулянці Редьярда Кіплінга» нагадує, як ще у шістнадцятирічному віці під час шкільних дебатів Кіплінг висловив думку про те, що «просування Росії в Середній Азії загрожує британській державі» [142]). Незмінним залишався один момент – підпорядкування небілого населення.

«Кім» – це твір високого естетичного ґатунку, від якого не можна просто відмахнутися як від расистської вигадки одного стурбованого ультрареакційного імперіяліста. Джордж Орвел безперечно мав рацію, завваживши унікальну здатність Кіплінга запроваджувати нові вислови й поняття: «Захід є Захід, а Схід є Схід»⁹³, «тягар білої людини»⁹⁴, «кудись на схід від Суе-

⁹³ Перший рядок із «Балади про Схід і Захід». Укр. переклад див.: Кіплінг Редьярд. Балада про Схід і Захід // Улюблені англійські вірші та навколо них / Пер. і упор. Максим Стріха. – К.: Факт, 2003. – С. 282. Максим Стріха, до речі, спростовує спрямовані проти Кіплінга звинувачення в есенціалізації антагоністичних Сходу й Заходу. На його думку, Кіплінгова «Балада...» насправді заперечує тезу про несумісність цих двох світів, а її хибні прочитання пов'язані з висмикуванням перших двох рядків («Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтись вдвох, / допоки Землю і Небеса на Суд не покличе Бог») із контексту, адже далі у вірші сказано: «Та Сходу і Заходу вже нема, границь нема поготів, / Як сильні стають лицем у лице, хоч вони із різних світів!» Інтерпретацію «Балади...» Максимом Стріхою див. у: Стріха Максим. Кіплінг справжній і вигаданий // Улюблені англійські вірші та навколо них / Пер. і упор. Максим Стріха. – К.: Факт, 2003. – С. 278.

⁹⁴ «Тягар білої людини» – назва Кіплінгової поеми 1899 р.

цу»⁹⁵ – а ще приземленість і водночас сталість та привабливість Кіплінгових інтересів [143]. Одна з причин Кіплінгової сили – те, що він, будучи надзвичайно обдарованим митцем, утілював у своїй творчості досить тривіальні ідеї, які без мистецтва не мали б тієї сталості. Проте його підтримували також (а відтак і він міг їх використовувати) канонізовані пам'ятки європейської культури XIX сторіччя. Підлеглість небілих народів, неодмінність панування над ними вищої раси та їхня абсолютно незмінна сутність – усе це було практично незаперечною аксіомою модерного життя.

У ті часи справді тривали дебати про те, як керувати колоніями і чи варто облишити деякі з них. Проте жоден із тих, хто здатний був впливати на публічні дискусії чи на політику, не оскаржував фундаментальну вищість білого європейця, який завжди має брати гору. Вислови на зразок: «Індус засадничо брехлива істота, котрій бракує духовної відваги» – були проявами мудрости, що їх майже ніхто не заперечував (а найменше губернатори Бенгалії). Так само коли такий історик Індії, як сер Г. М. Еліот, замислював свою працю, то центральним у ній було поняття індійського варварства. Клімат і географія відбилися на характері індійців: згідно з лордом Кромером, одним із найстрахотливіших правителів, орієнтали не могли навчитися ходити тротуарами, говорити правду, застосовувати логіку; малайзійські тубільці були засадничо лінивими, тоді як північні європейці – енергійними й винахідливими. У згадуваній книжці В. Г. Кірнана «Повелителі роду людського» постає дивовижна картина того, наскільки поширеними були ці погляди. Як я уже казав, дисципліни на зразок колоніальної економіки, антропології, історії та соціології будувалися на таких даностях (dicta), унаслідок чого чи не кожен європейець (і чоловік, і жінка), який стикався з колоніями на кшталт Індії, виявлявся ізольованим від будь-яких змін і націоналізму. Цілий цей досвід, докладно описаний Майклом Едвардсом у «Сагибах і лотосі», з притаманною йому історією, кухнею, діалектом, цінностями й метафорами відірвався від багатих і суперечливих реалій Індії і безтурботно увічнив себе. Навіть Карл Маркс поступився перед уявленнями про незмінне азійське село, чи рільництво, чи деспотизм.

⁹⁵ Рядок із вірша «Мандалай».

Молодий англієць, посланий до Індії на «договірну» державну службу, належав до класу, який на національному рівні цілковито домінував над будь-яким індієм незалежно від його багатства й аристократизму. Разом з іншими молодими колоніальними чиновниками він чув ті самі історії, читав ті самі книжки, засвоював ті самі уроки і вступав до тих самих клубів. Але, цитуючи Майкла Едвардса, «майже ніхто не обтяжував себе вивченням мови народу, над яким панував, хоча б на якомусь рівні, а тому вони дуже залежали від своїх тубільних клерків, котрі потурбувалися вивчити мову своїх завойовників і були здебільшого зовсім не проти, щоб скористатися з незнання своїх панів» [144]. Вдалий портрет такого чиновника змалював Форстер у «Шляху до Індії» в образі Роні Гіслопа.

Усе це стосується й «Кіма», де головним представником світської влади є полковник Крейтон. Цей етнолог-дослідник-солдат не витвір фантазії, а майже напевне персонаж, узятий Кіплінгом із власного досвіду життя в Пенджабі. Найцікавіше інтерпретувати його водночас як узагальнення чиновників колоніальної Індії і як реальну особу, яка ідеально відповідала новим авторовим задумам. По-перше, хоча Крейтон нечасто фігурує в романі і виписаний він не так рельєфно, як Магбуб Алі чи Бабу, він, однак, править за мірило будь-яких учинків, розсудливого режисера подій, людину, чия сила заслуговує на повагу. Проте він не схожий на грубого солдафона. Владу над Кімовим життям він здобуває завдяки переконливості своїх слів, а не свого звання. Коли це здається йому виправданим, він може бути гнучким (хто хотів би кращого боса, ніж Крейтон, на час Кімових канікул?), але стає безжальним, коли того вимагають події.

По-друге, особливий інтерес викликає те, що він колоніальний чиновник і науковець. Цей союз влади і знання збігається в часі зі створенням Конан Дойлем славетного Шерлока Голмса, чий вірний біограф – доктор Ватсон – ветеран Північно-західного пограниччя⁹⁶. Голмсів підхід до життя – здорова повага до закону (і його захист), поєднана з вищим, вузькоспрямованим, схильним до науки інтелектом. Своїм читачам і Кіплінг, і Дойл представляють героїв, чий неортодоксальний стиль діяльності

⁹⁶ Північно-західна погранична провінція Британської Індії і сьогочасного Пакистану.

раціоналізовано новими царинами досвіду, які перетворилися на квазіакадемічні дисципліни. Колоніальне правління і кримінальне розслідування набувають респектабельности й упорядкованости класичних дисциплін або хімії. Коли Магбуб Алі віддає Кіма в науку, Крейтон, почувши їхню розмову, мовчки подумав: «якщо правда все, що про нього говорять, цього хлопця не можна втратити». Його погляд на світ цілком систематизований. В Індії Крейтона цікавить усе, адже для його управління тут усе важливе. У ньому невимушено сусідять етнографія й колоніальна служба: він може вивчати талановитого хлопця і як майбутнього шпигуна, і як антропологічну дивовижу. Тож коли отець Віктор цікавиться, чи не забагато уваги Крейтон приділяє бюрократичним дрібницям Кімової освіти, полковник розвіює сумніви. «Перетворення полкової емблеми, цього вашого Червоного буйвола, на якийсь фетиш, за яким упадає хлопець, – дуже цікавий процес».

Крейтон-антрополог важливий і з інших причин. З усіх модерних соціальних наук саме антропологія історично найближче пов'язана з колоніалізмом, адже здебільшого саме антропологі й етнологи консультували колоніальних можновладців стосовно поведінки та звичаїв автохтонного населення. (Теж потверджуючи цей факт, Клод Леві-Строс назвав антропологію «служницею колоніалізму»). Чудова збірка есеїв «Антропологія та колоніальна зустріч» (1973) за редакцією Талала Асада поглиблено вивчає це співвідношення. У романі Роберта Стовна «Прапор на світанку» (1981), в якому йдеться про інтереси Сполучених Штатів у Латинській Америці, головний герой Голівел – антрополог із сумнівними зв'язками з ЦРУ.) Кіплінг чи не вперше змалював цей логічний альянс західної науки і політичних сил у колоніях [145]. Він завжди ставиться до Крейтона серйозно, і це одна з причин появи Бабу. Бабу – тубільний антрополог, безперечно яскравий чоловік, який уже не вперше і небезпідставно прагне стати членом Королівського наукового товариства, майже завжди смішний, або незграбний, або дещо карикатурний, і не тому, що нездібний чи нездарний (якраз навпаки), а тому, що не білий, і тому йому ніколи не стати Крейтоном. Кіплінг дуже уважний до цього. Як він не міг уявити Індію, винесену історією поза межі британського контролю, так він не міг уявити й індіців, ефективних і серйозних у справах, яких тоді і він, і інші вва-

жали винятково прерогативою Заходу. Хоч який милий і чарівний Бабу, та він залишається стереотипом онтологічно кумедного тубільця, котрий безнадійно намагається бути, як «ми».

Я вже зазначав, що в образі Крейтона зміни, які впродовж поколінь відбувалися з уособленням британської влади в Індії, сягають своєї кульмінації. За Крейтоном стоять піонери й шукачі пригод кінця XVIII сторіччя на зразок Ворена Гастингса і Роберта Клайва, чії новаторські підходи до управління й зловживання авторитетом змусили Англію приборкати необмежену владу Раджу рамками закону. Від Клайва і Гастингса у Крейтоні залишилось відчуття свободи, готовність імпровізувати, переважна схильність до неформальності. За цими безжальними піонерами прийшли Томас Манро і Маунтстюарт Елфінстовн, реформатори й синтезатори, одні з перших чільних науковців-керівників, у чиєму владарюванні був відблиск чогось схожого на компетентність. Для багатьох видатних науковців служба в Індії була нагодою вивчити чужу культуру. Сер Вільям Джонс (на прізвисько Азіят), Чарлз Вілкінс, Натаніел Гелгед, Генрі Колбрук, Джонатан Данкен – ці люди займалися принципово комерційними справами і, мабуть, на відміну від Крейтона (й Кіплінга), не відчували, що праця в Індії означала керування системою загалом, взірцево й економно (в буквальному сенсі).

Крейтонові стандарти – це стандарти відстороненого уряду, який ґрунтується не на забаганках чи особистих преференціях (як у випадку Клайва), а на законах, принципах порядку і контролю. Крейтон утілює ідею про те, що в Індії не можна керувати, не знаючи її, а знання Індії полягає в розумінні способу її функціонування. Це розуміння з'явилося за часів генерал-губернатора Вільяма Бентинка і спиралося одночасно на орієнталістичні й утилітаристичні принципи правління якнайбільшими масами індійців з якнайбільшою користю (і для індійців, і для британців) [146]; але його завжди оповивав незмінний факт британської імперської влади, що відділяла губернатора від простих смертних, для яких питання правди й неправди, добра і зла були емоційно забарвленими й важливими. Для урядовця, котрий представляв Британію в Індії, головним було не те, чи є щось добром або злом і чи мусить воно відповідно змінитися або залишитися, а працює воно чи ні, допомагає чи заважає керувати чужим утворенням. Тому Крейтон задоволь-

няє Кіплінга, який уявляв собі ідеальну Індію, незмінну й привабливу, назавжди невіддільну частину імперії. З такою владою можна було погодитися.

У відомому есеї «Місце Кіплінга в історії ідей» Ноел Анан говорить про те, що Кіплінгове бачення суспільства нагадує уявлення нових соціологів – Дюркгайма, Вебера й Парето, – які

розглядали суспільство як взаємопов'язані групи; і саме несвідомо встановлені цими групами поведінкові зразки, а не людські бажання чи такі невизначені категорії, як клас або культурна чи національна традиція, насамперед визначали людські дії. Їх цікавило, як ці групи сприяли порядку чи нестабільності в суспільстві. Натомість їхніх попередників турбувало, чи допомагали певні групи суспільству прогресувати [147].

Анан веде далі, стверджуючи, що Кіплінг нагадував засновників модерного соціологічного дискурсу вірою в те, що ефективний уряд в Індії залежав від «сил соціального контролю [релігії, закону, звичаю, згоди, моралі], які накладали на індивідів певні правила, які ті порушували на власний ризик». Загальником британської імперської теорії стало те, що Британська імперія відрізнялася (у кращий бік) від Римської, бо була суворою системою, керованою законом і порядком, тоді як в останній важили тільки грабунок і зиск. На цьому наголошують Кромер у «Давньому й модерному імперіялізмі» та Марлов у «Серці темряви» [148]. Крейтон чудово це розуміє і тому працює з мусульманами, бенгальцями, афганцями й тибетцями, ніколи не принижуючи їхніх вірувань і не зневажаючи їхніх відмінностей. Кіплінг цілком природно зробив Крейтона науковцем, який досліджує найменші рухи комплексного суспільства, а не колоніальним бюрократам чи жадібним спекулянтам. Олімпійський темперамент Крейтона, його приязне, але безстороннє ставлення до людей, ексцентрична поведінка – для Кіплінга це окраси ідеального індійського чиновника.

Крейтон-організатор не лише очолює «велику гру» (головні бенефіціанти якої Кайзер-і-Гінд⁹⁷, тобто королева-імперат-

⁹⁷ Титул імператора Індії. Його запропонував професор східних мов Готліб Лайтнер перед Імперським зібранням 1877 р., на якому цей титул був офіційно наданий королеві Вікторії. На думку Лайтнера, титул «кайзер» був добре

риця, та її британський народ), а й працює пліч-о-пліч із самим письменником. Коли говорити про сталий світогляд Кіплінга, то Крейтон утілює його більше, ніж будь-хто інший. Як і Кіплінг, Крейтон дотримується розмежувань в індійському суспільстві. Коли Магбуб Алі повторює Кімові, що той ніколи не повинен забувати, що він сагиб, то виступає як довірена, досвідчена людина Крейтона. Як і Кіплінг, Крейтон ніколи не втручається в ієрархії, у пріоритети та привілеї каст, релігій, народностей і рас, і цього ніколи не роблять чоловіки й жінки, які працюють на нього. Наприкінці XIX сторіччя так званий «Порядок першости», який, згідно з Джефрі Мургавзом, починався з визнання «чотирнадцяти різних статусних шаблів», розрісся до «шістдесяти одного, з них деякі призначалися лише для однієї особи, а інші – для багатьох» [149]. Мургавз припускає, що амбівалентні стосунки «любоби-ненависти» між британцями й індіями походять із комплексних ієрархічних позицій, властивих обом народам. «Кожен із них збагнув базові соціальні засади іншого і не лише зрозумів їх, а й підсвідомо поважав як цікавий варіант власних соціальних засад» [150]. Такий триб мислення повсюдно присутній у тексті «Кіма»: Кіплінг дбайливо перераховує різні народи й касты Індії, всі (навіть лама) приймають доктрину расової сепарації, межі та звичаї, практично нездоланні для чужинців. У «Кімі» кожен є одночасно чужинцем для чужих груп і своїм для своїх.

Пощінування Крейтоном здібностей Кіма – кмітливості, вміння маскуватися і входити в ситуацію так, ніби вона для нього природна, – нагадує інтерес письменника до цього складного, хамелеоноподібного персонажа, який занурюється в пригоди, інтриги, епізоди й впливає з них. Головна аналогія проводиться між «великою грою» та самим романом: перше велике задоволення – можливість бачити всю Індію з позиції спостерігача, котрий усе тримає під контролем; друге – як свої п'ять

відомий тубільцям, адже вони знали правителя Візантійської імперії як «кайзер-і-ром», до того ж він вдало поєднував імперські титули римського «цезаря», німецького «кайзера» і російського «царя». Зрештою, індусам легко було його вимовляти, тож не було небезпеки, що вони назовуть імператрицю неправильно. Детальніше про вибір індійського титулу для королеви Вікторії див.: Кон Б. Репрезентування влади в колоніальній Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера; пер. з англ. Микола Климух. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 233–234.

пальців знати людину, яка з азартом може перетинати межі і вдиратися на території, маленького «друга цілого світу», самого Кіма О'Гару. Схоже, що, помістивши в центрі роману Кіма (так само як Крейтон, майстер шпіонажу, вводить Кіма у «велику гру»), Кіплінг може *володіти* й насолоджуватися Індією так, як не снилося навіть імперіялізмові.

Що це означає для такої кодифікованої й організованої структури, як реалістичний роман кінця XIX сторіччя? Подібно до Конрада, Кіплінг пише художню прозу, в якій герої належать до дивовижного, незвичного світу закордонних пригод та особистісної харизми. Скажімо, Кім, лорд Джим і Курц – це надзвичайно ентузіастичні особистості, котрі передрікають появу пізніших шукачів пригод на зразок Т. Е. Ловренса в «Семи стовпах мудрости» та Перкена в «Королівському шляху» Мальро⁹⁸. Герої Конрада, уражені незвичною здатністю до роздумів і колосальною іронією, залишаються в пам'яті як сильні, здебільшого відчайдушно сміливі люди дії.

І хоча ці твори належать до жанру пригодницького імперіялізму (разом із творами Райдера Гагарда, Дойла, Чарлза Ріда, Гарольда Філдинга, Дж. А. Генті та ще десятка менших письменників), Кіплінг і Конрад претендують на серйозну увагу на естетичному й критичному рівнях.

Однак збагнути незвичність Кіплінга можна, пригадавши, зокрема, ким були його сучасники. Ми так звикли бачити його в компанії Гагарда і Б'юкена, аж забули, що як митця його цілком виправдано можна порівняти з Гарді, Генрі Джеймсом, Мердитом, Гісінгом, пізньою Джордж Еліот, Джорджем Муром або Сем'юелем Батлером. У Франції рівними йому були Флобер і Золя, навіть Пруст і ранній Жід. Проте твори цих письменників – це, по суті, романи про втрату ілюзій і розчарування, тоді як «Кім» – ні. Герой роману кінця XIX сторіччя – це майже без винятку людина, яка зрозуміла, що її життєвий план – прагнення величі, багатства чи визнання – не більше ніж фантазія, ілюзія, мрія. Фредерик Моро у «Вихованні почуттів» Флобера⁹⁹,

⁹⁸ Укр. переклад див.: Мальро Андре. Королівська дорога / Пер. з фр. Людмила Колодинська та Орест Черній. – Х.: Фоліо, 2005. – 254 с.

⁹⁹ Укр. переклад див.: Флобер Гюстав. Виховання почуттів / Пер. з фр. Дмитро Паламарчук. – Х.: Фоліо, 2005. – 399 с.

Ізабела Арчер у «Портреті дами» Генрі Джеймса, Ернест Понтифекс у «Шляху всякої плоті» Батлера – все це герої, юнаки чи дівчата, яких грубо пробудили від барвистих снів про досягнення, вчинки і славу, змусивши натомість примиритися зі своїм зниженим статусом, зрадженням коханням і потворним буржуазним світом, грубим і міщанським.

У «Кімі» ми не побачимо такого пробудження. Ніщо так не підкреслює цей факт, як порівняння Кіма з його майже сучасником Джудом Фолі – «героєм» роману Томаса Гарді «Джуд непомітний» (1894). Обидва вони дивні сироти в конфлікті зі своїм оточенням: Кім – ірландець в Індії, Джуд – трохи обдарований англійський сільський хлопець, якого більше цікавить грецька мова, ніж сільське господарство. Обом увижається привабливе життя, якого вони й намагаються досягнути, пройшовши через певне учнівство: Кім яко учень мандрівного настоятеля-лами, Джуд як університетський студент-пошукувач. Але на цьому спільне закінчується. Життя заганяє Джуда в пастку за пасткою: він невдало одружується з Арабелою, фатально закохується в Сью Брайдгед, народжує дітей, які накладають на себе руки, і після років поневірянь доживає дні покинутим чоловіком. Поступ Кіма, навпаки, веде його від одного блискучого успіху до наступного.

Однак важливо знову наголосити на подібності між «Кімом» і «Джудом непомітним». Обоє юнаків – Кіма і Джуда – обрано за їхнє незвичне походження: вони не схожі на «нормальних» хлопців, яким батьки й родина забезпечують безперешкодний рух по життю. У їхньому скрутному становищі найважливіша проблема ідентичності – ким бути, куди піти, що робити. Якщо такими, як усі, вони бути не можуть, то ким вони є? Невгамовними шукачами й мандрівниками, як архетипний герой самої романної форми Дон Кіхот, котрий рішуче відмежовує світ роману – спустошений, пригнічений, з «утраченою трансцендентністю» (цитуючи «Теорію роману» Лукача) – від щасливого, задоволеного світу епосу. Лукач стверджує, що кожен герой роману намагається повернути втрачений світ своєї уяви. У романі-розчаруванні кінця XIX сторіччя це нездійсненна мрія [151]. Джуд, подібно до Фредерика Моро, Доротеї Брук, Ізабели Арчер, Ернеста Понтифекса й усіх інших, приречений на таку долю. Парадокс власної ідентичності полягає в тому, що вона вже закла-

дена в цю примарну мрію. Джуд не став би тим, ким він є, якби не його марне бажання бути науковцем. Утеча від соціального небуття обіцяє полегшу, але це неможливо. Бажання саме того, чого отримати не можна, – у цьому збігові й полягає структурна іронія. Біль і переможена надія наприкінці «Джуда непомітно-го» стали синонімами самої Джудової ідентичності.

Кім О'Гара настільки оптимістичний персонаж саме тому, що вибирається з цього паралітичного й гнітючого глухого кута. Його дії (як і дії інших героїв імперської прози) ведуть до перемог, а не поразок. Він повертає Індії процвітання, коли сприяє арешту й вигнанню ворожих чужоземних агентів. Кімова сила почасти полягає в його глибокому, майже підсвідомому знанні того, що він відрізняється від навколишніх індійців. Іще в ранньому дитинстві йому подарували особливий амулет і, на відміну від інших хлопців, з якими він грався, ще при народженні (а читачеві про це сказано на самому початку роману) напрозорчили унікальну долю, про що він прагне всім розповісти. Пізніше він дуже чітко усвідомлює, що він сагиб, білий чоловік, а коли його опосідають сумніви, поруч завжди є хтось, хто нагадує йому, що він насправді сагиб і має всі права та привілеї цього особливого звання. У Кіплінга навіть святий гуру потверджує відмінність між білим і небілим.

Проте один тільки цей успіх ще не наділяє роман незвичайним почуттям задоволення й упевненості. Порівняно з Джеймсом чи Конрадом Кіплінг не був інтроспективним письменником. І, на відміну від Джойса, він не ставився до себе як до Митця (покладаючись на відомі свідчення). Сила впливу його найкращих творів завдячує легкості й невимушеності, позірній природності його оповіді та створених образів, а непересічна багатогранність його творчого таланту може змагатися з Дикенсовою чи Шекспіровою. Мова не опиралася йому (як Конрадові), вона була прозорою, багатою на різні звуки й модуляції, що безпосередньо репрезентували світ, який він досліджував. Саме ця мова й наділяє Кіма жвавістю й дотепністю, енергією та привабливістю. Кім дуже нагадує персонажів, яких ще на початку XIX сторіччя міг вигадати письменник, скажімо, на зразок Стендаля: його яскраві портрети Фабриціо дель Донго і Жульєна Сореля створені зі схожої суміші авантюри й смутку, яку він назвав «іспанізмом». Для Кіма, як і для героїв Стендаля (і на

відміну від Джуда Томаса Гарді), світ сповнений можливостей подібно до Калібанового острова, що «повен звуків і голосів солов'язких, добровісних»¹⁰⁰.

Деколи цей світ спокійний, навіть ідилічний. Отже, ми бачимо не тільки метушню і життєву силу Великої дороги, а й гостинну, тиху пасторальність сцени, коли маленький гурт мандрівників разом зі старим солдатом мирно відпочиває в дорозі (розділ 3).

Під палючим сонцем ліниво гуділи комахи, туркотіли голуби і сонно гуділи колодязні котки в полях. Лама заговорив повільно й виразно. Через десять хвилин старий солдат сповз зі свого поні, мовляв, щоб краще чути, і сів, обмотавши віжки довкола зап'ястка. Голос лами почав затинатися, павзи подовшали. Кім уважно спостерігав за сірою білкою. Коли цей маленький сварливий хутряний м'ячик зник, притиснувшись до гілки, проповідник і його слухач уже глибоко спали. Різко окреслена голова солдата лежала на його руці, лама сперся на стовбур дерева, на тлі якого його голова була немов вирізана зі слонової кістки. Звідкись причалапало голе дитя і, піддавшись несподіваному пориву шанобливості, зробило маленький урочистий уклін перед ламою. Проте воно було таке мале й товсте, що перекинулося на бік, – Кім розреготався з кривеньких грубеньких ніжок. Перелякане й обурене дитя голосно завищало [152].

Довкола цієї райської композиції відбувається «дивовижна вистава» Великої дороги, якою, за словами старого вояка, «рухаються люди всіх родів і каст... браміні й чамари, банкіри й бляхарі, перукарі і банья, палігристи й гончарі – цілий світ у русі. Для мене це ріка, з якої мене виловили, ніби колоду після повені» [153].

Одна з приголомшливих рис стосунків Кіма з цим багатим, на диво гостинним світом – його надзвичайний хист до маскування. Вперше ми бачимо Кіма на площі в Лахорі, коли він сидить на старовинній гарматі (яка й досі там стоїть), – малий індієць серед інших індійських хлопчаків. Кіплінг ретельно описує релігію та походження кожного хлопця (мусульманин, індус, ірландець) і не менш ретельно демонструє, що жодна з цих

¹⁰⁰ Шекспір В. Буря / Укр. пер. Миколи Бажана // Шекспір В. Твори: У 6 т. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 6. – С. 412.

ідентичностей не перешкоджає Кімові, хоча може заважати іншим хлопцям. Він може переходити з одного діалекту на інші, від одних цінностей і вірувань до інших. Упродовж роману Кім переймає діалекти численних індійських громад: він говорить мовою урду, англійською (Кіплінг дуже кумедно й поблажливо глузує з його ходульної англо-індійської мови, яка виразно відрізняється від претензійної багатослівності Бабу), гінді й бенгалі. Коли Магбуб говорить мовою пушту, Кім підхоплює і її, коли лама розмовляє тибетською китайською, Кім розуміє й цю мову. Кіплінг – диригент цього мовного Вавилону, справжнього Ноевого ковчега кашмірців, сикхів, акалі, сансі та багатьох інших – забезпечує хамелеоноподібний успіх Кіма у його грі з усім цим, подібно до успіху великого актора, котрий, переживаючи різні ситуації, у кожній з них вичувається, як удома.

Як же цей світ відрізняється від тьмавого світу європейської буржуазії, чиє середовище (як зауважує кожен великий письменник) підтверджує занепад тогочасного життя, згасання всіх мрій про пристрасть, успіх та екзотичні подорожі. Проза Кіплінга становить повну протилежність: позаяк його світ розташовано в Індії, де панують британці, він нічого не приховує від європейського експатріанта. «Кім» демонструє, як білий сагиб може насолоджуватися життям у соковитій складності цього світу. Наполягатиму на тому, що опору європейському втручання тут немає (цю відсутність опору символізує здатність Кіма доволі безболісно мандрувати Індією) завдяки імперіялістичному баченню. За кордоном можна досягти того, чого не зробити у власному європейському середовищі, де, намагаючись утілити велику мрію успішного пошуку, герой стикається з власною посередністю, а також із корупцією й занепадом цього світу. В Індії ж можна робити все, що завгодно, бути ким завгодно і безкарно перебувати де завгодно, чи не так?

Погляньмо, як візерунок Кімових мандрівок впливає на структуру роману. Більшість його подорожей відбуваються в Пенджабі, довкола осі, утвореної Лахором і Умбалою, британським гарнізонним містечком на кордоні Об'єднаних Провінцій. Велика дорога, збудована великим мусульманським правителем Шер-шахом наприкінці XVI сторіччя, простягається від Пешавара до Калькути, однак найдальша південно-східна точка, якої досягає лама, – це Бенарес. Але Кім вирушає до

Симли, Лакнав, а пізніше в долину Кулу. З Магбубом вони доходять аж до Бомбея на півдні і Карачі на заході. Проте ці поїздки залишають загальне враження безтурботних мандрів. Зрідка у Кімові подорожі втручається необхідність навчатися в Сент-Ксав'є, але самотні серйозні плани, самотні еквіваленти тимчасового тиску на героїв – це, по-перше, пошуки настоятеля-лами (зрештою, доволі гнучкі), а по-друге, переслідування і вигнання чужоземних агентів, які намагаються роздмухати заворушення на Північно-західному пограниччі. На відміну від романів головних європейських сучасників Кіплінга, тут немає лихварів-інтриганів, сільських шахраїв, злих пліткарок чи бридких і жорстоких скоробагачків.

Тепер протиставимо досить вільну структуру «Кіма», ґрунтовану на розкішній географічній і просторовій експансивності, тісній і неослабно жорсткій темпоральній структурі сучасного йому європейського роману. Час, стверджує Лукач у «Теорії роману», – великий іроніст, майже персонаж цих романів; він затягує героїв углиб ілюзій і безладу, водночас відкриваючи безпідставність, порожність, гірку марноту цих ілюзій [154]. У «Кімі» складається враження, що час на твоєму боці, бо тобі належить географія, в межах якої можна більш-менш вільно пересуватися. Це ясно відчуває Кім, а також полковник Крейтон, який уміє терпіти і спорадично, навіть трохи невловимо, з'являтися й зникати. Надмір індійського простору, домінантна присутність у ньому британців, відчуття свободи, що його витворює взаємодія цих двох чинників, доповнюють чудову позитивну атмосферу, яка заповнює сторінки «Кіма». Так, це не гнаний світ близької катастрофи, як у Флобера чи Золя.

Легка атмосфера роману, на мою думку, походить ще й від того, що Кіплінг почувається в Індії, як удома. У «Кімі» представники Раджу, здається, не знають жодних проблем із перебуванням «за кордоном». Їхня Індія не вимагає сором'язливого вибачення, не передбачає розгубленості чи занепокоєння. Франкомовні російські агенти визнають, що в Індії «ми ще ніде не залишили свого сліду» [155], але британці знають, що залишили, бо навіть відвертий «орієнтал» Гурі занепокоєний таємною змовою росіян проти Раджу, а не проти свого народу. Коли росіяни нападають на ламу і шматують його мапу, відбувається метафоричне осквернення самої Індії, що її згодом очищає Кім.

Кіплінг розіграє підсумкову згоду, зцілення та єдність за допомогою географічних засобів: британці повертають собі Індію, аби знову й знову насолоджуватися її неозорими просторами, знову й знову почуватися там, як удома.

Між Кіплінговим утвердженням прав на індійську географію і тим, що робить Камю у деяких своїх алжирських оповіданнях, написаних майже через півсторіччя по тому, існує дивовижна подібність. Мені здається, що ці їхні жести є симптомами, але не впевненості, а прихованої, здебільшого невизнаної недуги. Бо якщо ти вважаєш якесь місце своїм, то не мусиш постійно це потверджувати чи демонструвати, адже ти просто там є, як мовчазні араби у «Сторонньому», кучеряві негри в «Серці темряви» чи різноманітні індійці у «Кімі». Проте колоніальне, тобто географічне, привласнення вимагає таких ствердних модуляцій: ці акценти відіграють роль ознак імперської культури, яка стверджує себе у власних очах, заради самої себе.

Завдяки політичним та історичним чинникам географічна й просторова влада Кіплінга в «Кімові», на відміну від часової влади європейської метрополійної прози, набуває особливої величчя. Вона стає виразником недвозначного політичного вироку Кіплінга: Індія належить нам, а тому ми можемо розглядати її в такий, здебільшого беззаперечний, покручений і остаточний спосіб. Індія «інша», але важливо, що, попри свій величезний розмір і розмаїття, вона надійно прикріплена до Британії.

Кіплінг витворює ще один естетично виважений збіг, на який теж слід зважати: злиття «великої гри» Крейтона і безмежної здатності Кіма маскуватися й ризикувати. Кіплінг їх міцно пов'язує. Перше – це структура політичного нагляду й контролю, друге – на глибшому, цікавішому рівні – це фантазійне бажання людини, якій хочеться думати, що все можливо, що можна бути будь-де і будь-ким. У «Семи стовпах мудрости» Ловренс Аравійський неодноразово звертається до цієї фантазії, нагадуючи нам, як він, блакитноокий блондин-англієць, пересувався серед пустельних арабів так, ніби був одним із них.

Я називаю це фантазією, бо ніхто (особливо реальне біле й небіле населення колоній) ніколи не забуде – і Кіплінг, і Ловренс постійно нагадують нам про це, – що «прикидатися тубільцем» чи брати участь у «великій грі» означає спиратися на перевірений фундамент європейської влади. Де той тубілець, яко-

го хоч раз обдурили блакитно- й зеленоокі кіми та ловренси, прибравшись у шати шукачів пригод? Сумніваюся, що він існує. Так само не вірю в існування білих чоловіків і жінок, які, живучи у сфері тяжіння європейського імперіялізму, коли-небудь забули б про те, що владна відмінність між білими правителями й тубільними підлеглими абсолютна, що вона тяжіє до незмінності, закорінена в культурну, політичну й економічну реальність.

Кім, позитивний хлопець-герой, який, перевдягшись, подорожує всією Індією, переступаючи кордони й хатні пороги, зазираючи в намети й села, навічно відповідальний перед британською владою, представленою «великою грою» Крейтона. Для нас це стало настільки очевидним тому, що після написання «Кіма» Індія все-таки здобула незалежність, так само як після публікації «Іммораліста» Жіда і «Стороннього» Камю Алжир виборів незалежність від Франції. Спроба ретроспективно прочитати ці головні твори імперського періоду у їхньому різноголоссі з іншими історіями й традиціями, які проходять контрапунктом до них, прочитати їх у світлі деколонізації не означає ані нехтувати їхньою великою естетичною силою, ані редукувати їх до імперіялістичної пропаганди. Набагато серйознішою помилкою буде інтерпретація, яка позбавляє їх зв'язків із фактами влади, котрі сформували ці твори й уможливили їхнє існування.

Художній хід Кіплінга: точний збіг британського контролю над Індією («великої гри») та прихованого бажання Кіма бути з Індією одним цілим, а пізніше прагнення зцілити її, осквернену, – очевидно не виник би без британського імперіялізму. Слід читати цей роман як оприявлення великого кумулятивного процесу, який у завершальні роки XIX сторіччя сягнув свого останнього піку перед індійською незалежністю: з одного боку, нагляд і контроль за Індією, з другого – любов і зачароване замилювання кожною дрібничкою. Сам британський імперіялізм уможливив такий збіг політичного впливу й естетичного та психологічного задоволення. Це розумів Кіплінг, проте чимало його пізніших читачів відмовлялися прийняти таку неприємну, бентежливу правду. У «Кімі» Кіплінг не просто визнає британський імперіялізм загалом, він визнає імперіялізм у той особливий момент його історії, коли він практично прогавив розгортання динаміки

людської та секулярної істини, істини про те, що Індія існувала до приїзду європейців, що саме європейська сила дозволила здобути контроль і що завдяки індійському опору цій силі Індія неминуче виборсається з-під британського підпорядкування.

Сьогоднішнє прочитання «Кіма» відкриває нам великого митця, в якомусь сенсі засліпленого власним розумінням Індії: так яскраво й тонко плутає він побачені на власні очі реалії з уявленням про їхню постійність і сутність. Кіплінг намагається підкорити романну форму своєму засліпленню. Але велика мистецька іронія полягає в тому, що насправді йому нікого не вдається збити з пантелику, а його спроба використати роман задля своєї мети лише підтверджує його естетичну чесність. Цілком очевидно, що «Кім» не політичний трактат. Найважливіше в цій книжці те, що Кіплінг обирає форму роману і головного героя, Кіма О'Гару, щоб міцно пов'язати себе з Індією, яку він любив, але якою насправді не міг володіти. Пам'ятаючи про це, можна читати «Кіма» як великий документ доби і як естетичну віху на шляху до ночі з 14 на 15 серпня 1947 року, діти якої зробили так багато для того, щоби ми переглянули своє відчуття багатства нашого минулого та його тривких проблем.

6. Підконтрольний тубілець

Я намагався, з одного боку, зосередитися на тих аспектах чинної європейської культури, якими скористався імперіялізм, коли його успіхи почали примножуватися, а з другого – описати, як європеєць доби імперії не бачив чи не міг побачити того, що він чи вона був (була) імперіялістом, тоді як, парадоксальним чином, за тих самих обставин неєвропеєць сприймав європейця *винятково* як імперіяліста. За словами Фанона, така європейська цінність, як «об'єктивність... для тубільця завжди спрямована проти нього» [156].

Отже, чи можна говорити про імперіялізм як про явище, настільки закорінене в Європі XIX сторіччя, що воно злилося з культурою як такою? Яке значення має, скажімо, слово «імперіяліст», застосоване до шовіністичних чи кращих із літературних праць Кіплінга або його сучасників Тенісона і Раскіна? Чи кожен культурний артефакт надається до теоретичного осмислення під таким кутом зору?

Напрошуються дві відповіді. Мусимо сказати: ні, поняття на зразок «імперіялізму» мають здатність до узагальнення, з неприйнятною непевністю приховуючи цікаву неоднорідність західних метрополійних культур. Варто диференціювати різні типи культурних витворів, коли йдеться про їхню роль в імперіялізмі. Наприклад, можна говорити про те, що, попри свої односторонні погляди на Індію Джон Стюарт Міл більш комплексно і по-просвітницькому підходив до поняття імперії, ніж Карлайл чи Раскін. (Поведінка Міла у ситуації з губернатором Ейром була принциповою, вартою поваги навіть під кутом зору сьогодення.) Те саме буде справедливим щодо таких митців, як Конрад і Кіплінг порівняно з Б'юкененом чи Гагардом. Заперечуючи ж розгляд культури як частини імперіялізму, не дозволяємо в такий спосіб установити серйозний зв'язок між ними. Уважно аналізуючи культуру й імперіялізм, можна виділити різні форми їхніх стосунків і побачити, що оприявлення зв'язку між ними збагачує і загострює наше прочитання основних текстів культури. Парадоксальність висновку полягає в тому, що європейська культура не була менш складною, менш багатою чи цікавою від того, що підтримувала більшість аспектів імперського досвіду.

Погляньмо на Конрада і Флобера, письменників, які працювали в другій половині XIX сторіччя: перший експліцитно зацікавлений в імперіялізмі, другий імпліцитно занурений у нього. Попри всі відмінності обидва письменники у схожий спосіб виділяють героїв, чия здатність ізолюватися й оточувати себе власноруч створеними структурами нагадує те, що створює колонізатор у центрі керованої ним імперії. Ексел Гейст у «Перемозі» та святий Антоній у «Спокусі святого Антонія»¹⁰¹ (пізні твори обох авторів) усамітнюються там, де вони як охоронці магічної повноти охоплюють ворожий світ, котрий геть не опирається їхньому контролю. Проза Конрада представляє довгу історію цих усамітнень: Олмейр, Курц на Центральній станції, Джим у Патусані і найприкметніше – Чарлз Гулд у Сулако. У Флобера після «Пані Боварі»¹⁰² вони повторюються все інтенсивніше. Проте, на від-

¹⁰¹ Укр. переклад див.: Флобер Гюстав. Спокуса св. Антонія / Пер. з фр. Ірина Сидоренко // Флобер Гюстав. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 2. – С. 404–528.

¹⁰² Укр. переклад див.: Флобер Гюстав. Пані Боварі; Проста душа / Пер. з фр. Микола Лукаш, Михайло Гайдай. – Х.: Фоліо, 2005. – 400 с.

міну від Робінзона Крузо на його острові, ці модерні версії імперіяліста, котрий намагається усамітнитися, парадоксальним чином приречені на перешкоди і зволікання, бо те, що вони намагалися зі своїх острівних світів, усе одно проникає туди. Завуальований вплив імперського контролю у Флоберових образах самотньої владності при порівнянні з Конрадовими очевидними репрезентаціями просто вражає.

За законами європейської художньої прози, ці перешкоди імперському проєкту виступають реалістичними нагадуваннями про те, що насправді ніхто не може усамітнитися від світу, замкнувшись у приватній версії реальності. Зв'язок із Дон Кіхотом очевидний, як, зрештою, і тяглість інституційних аспектів самої романної форми, що в інтересах корпоративної ідентичності зазвичай дисциплінує й карає індивіда, який збився з правильного шляху. У Конрада, в неприховано колоніальному середовищі його творів, саме європейці спричиняють руйнації, які він потім закутує в наративну структуру і ретроспективно представляє на розсуд європейців – інтерпретуйте й досліджуйте. Це бачимо і в ранньому «Лорді Джими», і в пізнішій «Перемозі»: ідеалістичний, усамітнений білий чоловік (Джим, Гейст) живе у дещо дон-кіхотівській ізоляції, але до нього вдираються нащадки Мефістофеля, авантюристи, і білий герой-наратор ретроспективно досліджує їхні подальші злочини.

Іншим прикладом може бути «Серце темряви». Авдиторію Марлова складають англійці, а сам Марлов пробирається до приватних володінь Курца як допитливий західний розум, який намагається зрозуміти апокаліптичне одкровення. Більшість інтерпретаторів справедливо завважають скептицизм Конрада щодо колоніальної справи, проте вони рідко звертають увагу на те, що, розповідаючи про свою африканську подорож, Марлов повторює й посилює дії Курца – повертає Африку під європейську гегемонію, історизуючи й наративізуючи її своєрідність. Дикуни, незаймана природа, навіть напозір безглузда «стрілянина у величезний континент» – усе це загострювало потребу Марлова накреслити ці колонії на імперській мапі та віддати їх всеосяжній темпоральності оповідної історії, попри можливі ускладнення й кружні шляхи.

Історичними відповідниками Марлова могли би бути сер Генрі Мейн і сер Родерик Мерчисон, ушлявлені грандіозним

культурним і науковим внеском, який неможливо зрозуміти поза імперським контекстом. Визначне дослідження Мейна «Давнє право» (1861) присвячене структурі права у примітивному патріархальному суспільстві. Це право наділяло привілеями фіксований «статус» і не могло модернізуватися, доки не відбувся перехід до «договірних» засад. Мейн дивовижним чином передбачає історію переходу Європи від «суверенного» до адміністративного нагляду, описану Фуко у праці «Наглядати і карати»¹⁰³. Відмінність полягає в тому, що для Мейна імперія була ніби лабораторією для обґрунтування цієї теорії (для Фуко доказом є спроектований Джеремі Бентамом паноптикум, що використовувався як європейський виправний заклад): коли його призначили офіційним членом Ради королівського намісника в Індії, Мейн розглядав своє тимчасове перебування на Сході як «тривалу екскурсію». Він воював з утилітаристами в питаннях масштабної реформи індійського законодавства (до якого він написав двісті документів) і своїм завданням уважав ідентифікацію та збереження індійців, яких можна було врятувати від «статусної» і перевести до договірної системи британської політики (що й було зроблено з дбайливо виплеканими елітами). У «Сільських спільнотах» (1871) та пізніше у Рідівських лекціях Мейн окреслив теорію, неймовірно подібну до Марксової. Індійський феодалізм, поставлений під питання британським колоніалізмом, – це неодмінна стадія розвитку; з часом, на його думку, феодал закладе фундамент для приватної власності й дозволить виникнути прототипові буржуазії.

Не менш дивовижна фігура – Родерик Мерчисон – був солдатом, котрий став геологом, географом і чиновником Королівського географічного товариства. Роберт Стафорд у захопливому дописі про життя й кар'єру Мерчисона спостеріг: зважаючи на його військове минуле, безапеляційний консерватизм, надмірну самовпевненість і волю, величезний науковий і власницький запал, його ставлення до своєї праці геолога неминуче перетворилося на поведінку загарбницької армії, чії кампанії збільшують владу і глобальний засяг Британської імперії [157]. І в самій Британії, і в Росії, Європі, і в їхніх геогра-

¹⁰³ Укр. переклад див.: Фуко Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. Петро Тарашук. – К.: Основи, 1998. – 392 с.

фічних антиподах – Африці та Індії, – Мерчисон *був* імперією в дії. «Дотепер головними пристрастями англійця, як і в часи Релі та Дрейка, залишаються подорожі та колонізація», – сказав він одного разу [158].

Отже, у своїх історіях Конрад відтворює імперський жест загарбування фактично цілого світу і, представляючи його здобутки, підкреслює його нездоланну іронію. Конрадове історичне бачення відкидає інші історії, присутні в оповіді, динаміка цього бачення утверджує Африку, Курца і Марлова, попри їхню засадничу своєрідність, як об'єкти вищого західного (хоч і визнано проблематичного) *визначального* розуміння. Хоча, як я вже казав, оповідь Конрада охоплює багато того, що уникає вираження: джунглі, зневірених тубільців, велику ріку, величне, невимовно похмуре африканське життя. У другому з тих двох випадків, коли тубілець щось розбірливо проказує, він устромляє свою «нахабну чорну голову» в двері, щоб повідомити про смерть Курца, ніби тільки європейський привід міг надати африканцю достатню підставу зв'язно говорити. Крім визнання сутнісної відмінності Африки, для розповіді Марлова африканський досвід – це подальше підтвердження світової важливості Європи. Цілісне значення Африки зменшується, наче зі смертю Курца вона знову повернулася до чорноти, яку він намагався перемогти силою своєї імперської волі.

Від тогочасних читачів Конрада ніхто не чекав запитань чи занепокоєння з приводу долі тубільців. Значення мало тільки те, як усе це розуміє Марлов, адже без його зважено вибудованого нарративу не існує історії, яку варто переповідати, вигадки, в яку варто вірити, авторитета, з яким варто проконсультуватися. Це позиція всього за крок від оцінки бельгійським королем Леопольдом Міжнародної асоціації Конго, яка «безкорисливо впродовж тривалого часу сприяла шляхетній справі прогресу» [159] і яку 1885 року один її прихильник описав як «найшляхетнішу і найбільш саможертвону схему розвитку Африки з будь-коли запропонованих».

Критикуючи Конрада (мовляв, він був расистом, який повністю здегуманізував африканське корінне населення), Чинуа Ачебе недостатньо наголошує на тих рисах ранньої творчості Конрада, які унаочнюються й підкреслюються в його пізніших книжках, як-от «Ностромо» і «Перемога», де не йдеться про

Африку [160]. У «Ностромо» історія Костагуани – це нешадна історія білої родини з претензійними планами і суїцидальними нахилами. Ні місцеві індіанці, ні панівний клас іспанців на Сулако не можуть запропонувати альтернативного погляду: Конрад ставиться до них з тією самою співчутливою зневагою, для нього це така сама екзотика, як африканські негри чи селяни Південно-Східної Азії. Зрештою, аудиторія Конрада складалася з європейців, а його проза не проблематизувала, а підтверджувала цей факт і посилювала його усвідомлення, у такий спосіб, хоч як це парадоксально, вивільнюючи власний в'їдливий скептицизм письменника. Схожі процеси відбуваються і з Флобером.

Попри свою витонченість і розгалуженість, інклюзивні культурні форми, які стосуються периферійних неєвропейських середовищ, очевидно ідеологічні й вибіркові (навіть репресивні), коли йдеться про «тубільців». Так само мальовничий колоніальний живопис XIX сторіччя, попри його «реалізм» [161], ідеологічний і репресивний: він дієво притлумлює Іншого, реконструює відмінність як ідентичність, репрезентує і панує над володіннями, позначеними не інертними жителями, а окупаційною владою. Що опиралося таким відверто імперським наративам, як, скажімо, наратив Конрада, і чи щось узагалі опиралося – ось цікаве питання. Чи мало тяглість консолідоване бачення Європи? Чи в самій Європі воно було непереборним і не мало опору?

Як показують А. П. Торнтон, Портер і Гобсон, європейський імперіалізм насправді створив європейську опозицію між серединою і кінцем XIX сторіччя [162]. Чимало і конкретних осіб, і представників суспільних рухів поважали, наприклад, аболіціоністів, Ентоні Тролопа та Голдвіна Сміта. Проте діячі на зразок Фруда, Дилка і Сілі представляли, безперечно, потужнішу й успішнішу імперську культуру [163]. Стивен Нейл у своїй книжці «Колоніалізм і християнське місіонерство» пише про те, що хоча впродовж XIX сторіччя місіонери діяли як агенти якої-небудь імперії, іноді їм удавалося запобігти найгіршим колоніальним перегинам [164]. Правда й те, що деяким тубільцям європейці принесли модерні технологічні зміни – парові двигуни, телеграф і навіть освіту. Ці блага пережили колоніальний період, але це не означає, що вони не мали негативних ас-

пектів. Проте непереборною реальністю, основною реальністю в культурі імперіялізму залишається дивовижна чистота імперських пошуків, як у «Серці темряви», де Марлов визнає, що завжди відчував потяг заповнювати великі білі плями на мапі. Своєю імпульсивністю цей жест нагадує справжніх дослідників та імперялістів – Родса, Мерчисона і Стенлі. Він не применшує суперечливої влади імперіялізму, продовженої в колоніальній зустрічі. Конрад акцентує цю реальність не лише в змісті, а й у формі сімнадцятисторінкового звіту Курца Товариству заборони дикунських звичаїв. Мета – цивілізувати і принести світло в темні кутки – водночас і антитетична, і логічно еквівалентна реальним діям: прагненню «винищити бруталъну худобу», яка не захоче колаборувати чи плекатиме ідеї опору. На Сулако Гулд очолює шахту і рівночасно задумує висадити підприємство в повітря. Немає потреби у зв'язках: імперське бачення уможливорює водночас і життя, і смерть тубільців.

Проте, звісно, змусити всіх тубільців зникнути було неможливо. Фактично вони дедалі більше вдиралися до імперської свідомості. Тому з'явилися схеми, як відокремити тубільців – африканців, малайців, арабів, берберів, індійців, непальців, яванців, філіпінців – від білих за расовими й релігійними критеріями, а тоді відтворити їх такими, що потребують європейської присутності – колонії або дискурсу господаря, – яка поставила б їх на місце і примусила до праці. Отже, з одного боку, прозу Кіплінга можна розглядати під кутом зору позиціонування індійця як істоти, котра очевидно потребує британської опіки, одним із аспектів якої є наратив: він огортає, а тоді асимілює Індію, позаяк без Британії Індія просто щезне у власній корупції й недорозвиненості. (Тут Кіплінг повторює відомі погляди Джеймса, Джона Стюарта Міла й інших утилітаристів у часи, коли ті працювали в Індія-хаузі¹⁰⁴) [165].

З другого боку, тут помітна тінь дискурсу колоніального капіталізму, закоріненого в ліберальній політиці вільної торгівлі, що також постала з євангелічної літератури. Згідно з нею, на-

¹⁰⁴ Департамент управління Британською Індією, його напівнеформальна назва походить від назви будинку, в якому він був розташований. Згодом Індія-хауз, Канада-хауз тощо перетворилися на посольства відповідних країн у Великій Британії.

приклад, лінивий тубілець знову виступає як істота, природна зіпсутість і розхлябаний характер якої потребують європейського повелителя. Підтвердження цьому подибуємо у спостереженнях колоніальних правителів на зразок Гальєні, Юбера Ліоте, лорда Кромера, Г'ю Кліфорда і Джона Бовринга: «Він має великі руки і гнучкі пальці ніг, натреновані в лазінні по деревах та інших різноманітних активних заняттях... Його враження скороминущі, у його пам'яті не залишається майже нічого з теперішніх чи минулих подій. Запитайте про його вік, і він не зможе відповісти. Ким були його предки? Він не знає і йому байдуже... Головна його вада – це неробство, в ньому ж полягає і його щастя. Коли необхідність змушує його до праці, він робить це неохоче» [166]. А ще в монографічній доскіпливості колоніальних науковців, наприклад в історика економіки Клайва Дея, який написав 1904 року: «На практиці виявилось, що стимулювати до праці тубільне [яванське] населення, апелюючи до бажання вдосконалити себе чи підняти життєві стандарти, неможливо. Лише негайне матеріальне задоволення може висмикнути їх із їхньої лінивої рутини» [167]. Такі описи перетворювали тубільців і їхню працю на товар, замовчуючи реальні історичні умови й відмітаючи факти важкого труда та опору [168].

Проте подібні оцінки відкидали, приховували і замовчували ще й реальну владу спостерігача, який лише завдяки цій владі та її альянсу з духом «світової історії» міг говорити про реальність корінних народів ніби з невидимої надоб'єктивної позиції, використовуючи порядок і жаргон нових наук, щоб витіснити точку зору «тубільців». Наприклад, Роміла Тапар завважує:

Історія Індії перетворилася на один із засобів пропаганди цих інтересів. Традиційні індійські історичні твори, які наголошували на історичних біографіях і хроніках, переважно ігнорувалися. Європейські твори з індійської історії були спробами створити нову історичну традицію. Історіографічна модель минулого Індії, яка сформувалася протягом колоніального періоду – XVIII і XIX сторіч, – очевидно була подібна до моделей, що постали в історіях інших колоніальних суспільств [169].

Не лише речники британського та французького урядів, а й опозиційні мислителі на зразок Маркса й Енгельса були здатні на такі заяви: обидва політичні табори покладалися, скажімо, на колоніальні документи, цілком кодифікований дискурс орієн-

талізму та погляди Гегеля на Орієнт і Африку як на статичний, деспотичний регіон, іррелевантний світовій історії. Коли 17 вересня 1857 року Енгельс назвав алжирських маврів «несміливими» внаслідок постійного гноблення і відзначив, що вони такі «зберегли свою жорстокість і мстивість; а в моральному сенсі стоять дуже низько»¹⁰⁵ [170], він просто повторив французьку колоніальну доктрину. Однаковим робом Конрад послуговувався колоніальними історіями про лінивих тубільців, а Маркс і Енгельс будували на них свої теорії орієнтального невігластва й забобонів. Це другий аспект мовчазного імперського бажання, адже якщо невідступно реальних тубільців перетворювати з залежних істот на нижчий ґатунок людства, то й колонізатор перетвориться на невидимого писця, який пише звіти про Іншого, наполягаючи водночас на їхній науковій неупередженості та (як завважила Кетрин Джордж [171]) на поступовому поліпшенні умов і звичаїв і на вдосконаленні самих примітивних народів у результаті їхнього контакту з європейською цивілізацією [172].

Отже, на злеті високого імперіялізму на початку ХХ сторіччя спостерігаємо ситуацію злиття, з одного боку, історизаційних кодів європейського дискурсивного письма, яке постулює світ, відкритий до транснаціонального об'єктивного дослідження, а з іншого – широко колонізованого світу. Об'єктом такого консолідованого бачення завжди стає або жертва, або надзвичайно невільна фігура, якій, попри її численні чесноти, послуги чи досягнення, постійно загрожують жорстокі покарання, фігура, онтологічно вилучена, бо не володіє майже жодними якостями переможного чужинця, дослідника й цивілізатора. Від колонізатора цей об'єднувальний апарат вимагає неослабної підтримки. Своїй жертві імперіялізм пропонує альтернативу – слухати або бути знищеною.

7. Камю та французький імперський досвід

Проте не всі імперії були однаковими. На думку одного з найвідоміших істориків Французької імперії, вона хоч і цікавилася прибутком, плантаціями й рабами не менше Британської, та її

¹⁰⁵ Уривки з довідки Енгельса «Алжир» для «New American Encyclopaedia» (1858. – Т. I).

стимулом був «престиж» [173]. Її численні території, здобуті (а часом і втрачені) впродовж трьох сторіч, були осяяні її «духом», що й сам походив від французького «vocation superieure»¹⁰⁶ – за словами Робера Делявіня та Шарля Андре Жульєна, упорядників захопливої праці «Деміюрги заморської Франції» [174]. Їхній перелік починається від Шамплена і Ришельє й охоплює таких грізних губернаторів колоній, як завойовник Алжиру Бужо, засновник Французького Конго Браза, приборкувач Мадагаскару Гальєні та Ліоте, котрий разом із британцем Кромером уважається найвидатнішим європейським правителем арабів-мусульман. Тут майже ніщо не нагадує британське «відомче бачення», натомість відчувається індивідуальний стиль «французькості» в амбітній справі асиміляції.

Той факт, що це, можливо, тільки французьке самосприйняття, насправді не має значення, бо рушійною силою виправдання територіяльних завоювань до них, впродовж і після них були послідовність і систематичність закликів. Коли Сілі (1885 року його знамениту книжку переклали французькою, нею захоплювалися та обговорювали) сказав, що Британську імперію було здобуто «ненароком», він лише описав ставлення, вельми відмінне від ставлення до імперії тогочасних французьких письменників.

Франко-прусська війна 1870 року, як доводить Агнес Мерфі, безпосередньо спричинилася до розростання французьких географічних товариств [175]. Відтак географічне знання й дослідження почало асоціюватися з дискурсом (і надбанням) імперії, а в зростій популярності діячів на кшталт Ежена Етьєна (засновника Груп Колоніаль 1892 року) можна додати піднесення статусу французької імперської теорії чи не до точної науки. Згідно з Жирарде, після 1872 року еліта французької держави вперше сформулювала чітку політичну доктрину колоніальної експансії. Між 1880 і 1895 роками французькі колоніальні володіння збільшилися від 1 до 9,5 млн. кв. км та від 5 до 50 млн. тубільного населення [176]. На Другому міжнародному конгресі географічних наук 1875 року, який відвідали президент Республіки, мер Парижа та прем'єр-міністр, у своїй вступній промові адмірал Ля Ронсьєр Ле Нурі окреслив головну ідею

¹⁰⁶ Вищого покликання (фр.).

цих зборів: «Панове, Провидіння диктує нам обов'язок пізнавати землю і захоплювати її. Цей верховний наказ – одне з насущних зобов'язань, закарбоване в нашому розумі і в наших діях. Географія – наука, яка надихає нас на таку величну відданість і в ім'я якої ми принесли чимало жертв, – стала філософією землі» [177].

Соціологія (під впливом Ле Бона), психологія (започаткована Леопольдом де Сосюром), історія і, звісно, антропологія розквітли після 1880 року. Більшість із них досягали кульмінації на Міжнародних колоніальних конгресах (1889, 1894 років та ін.) або спеціальних зібраннях (наприклад, Міжнародний конгрес колоніальної соціології 1890 року або Конгрес етнографічних наук у Парижі 1902 року). Цілі світові регіони стали об'єктами наукової колоніальної уваги. Реймонд Бетс згадує, що «*Revue internationale de sociologie*» присвятило свій річний огляд 1900 року Мадагаскару, а 1908 року – Лаосу й Камбоджі [178]. Ідеологічна теорія колоніальної асиміляції, розпочата за часів Революції, зазнала краху, а французькі імперські стратегії почали керуватися теоріями расових типів: примітивні, нижчі, перехідні та вищі раси за Гюставом Ле Боном, або філософія чистої сили за Ернестом Сеєром, або систематика колоніальної практики за Альбером Саро та Полем Леруа-Больйо, або принцип домінування за Жулем Арманом [179]. Згідно з ними, тубільців і їхні землі не слід розглядати як сутності, які можуть стати французькими. Їх тлумачили як власність, яка засадничо потребує сепарації та підкорення, хоч це й не заважало *mission civilisatrice*. Уплив Фуйе, Кльозеля та Жирана перетворив подібні ідеї на мову, а в самих імперських володіннях на практику, яка дуже нагадувала науку керування підкореними, за чий природні ресурси, землі й долі відповідала Франція. У кращому разі стосунки Франції з Алжиром, Сенегалом, Мавританією, Індокитаєм можна було назвати *об'єднанням* шляхом «ієрархічного партнерства», як це доводить Рене Монье у своїй праці «Соціологія колоній» [180]. Однак Бетс справедливо зазначає: попри це, теорія «імперіялізму» прийшла без запрошення, а завдяки силі і, зрештою, незважаючи на всі величні доктрини, вона була успішною, лише доки діяв цей *ultima ratio*¹⁰⁷» [181].

¹⁰⁷ Вирішальний аргумент (лат.).

Порівнявши дискусію про імперію у французькому середовищі з реаліями імперського завоювання, ми будемо приголомшені численними суперечностями й парадоксами. Прагматичні міркування завжди були прерогативою діячів на зразок Ліоте, Гальєні, Федерба та Бужо – генералів, губернаторів, адміністраторів колоній – діяти, застосовуючи силу і драконівські методи. Такі політики, як Жуль Фері, котрі формулювали імперську політику після (і під час) цих дій, зберегли за собою право постулювати цілі, які обмежували тубільців, як-от: «la gestion même et... la defense du patrimoine nationale»¹⁰⁸ [182]. Лобісти і ті, кого ми сьогодні називаємо публіцистами – від романістів і шовіністів до консервативних філософів, однозначно пов'язували французьку імперію з французькою національною ідентичністю, її блиском, цивілізаційною енергією, особливим географічним, соціальним та історичним розвитком. Усе це анітрохи не нагадувало, не відповідало щоденному життю в Алжирі, Габоні, на Мартиніці чи Мадагаскарі і було, м'яко кажучи, обтяжливим для тубільців. До того ж інші імперії – німецька, голандська, британська, бельгійська, американська – змагалися з Францією, нав'язуючи їй тотальну війну (як, наприклад, у Фашоді¹⁰⁹), ведучи переговори (як у 1917–1918 роках в Аравії), погрожуючи їй або наслідуючи її [183].

В Алжирі, незважаючи на суперечливу політику французького уряду від 1830 року, тривали невідворотні процеси перетворення його на французьку територію. Спочатку в корінного населення відібрали землю й будинки; потім французькі поселенці перебрали контроль над лісами коркових дерев і родовищами мінералів. Згодом, як пише про Анабу (колишній Бон) Дейвід Прохаска, «вони витіснили алжирців і заселили Бон [та інші такі місця] європейцями» [184]. Впродовж кількох десятиріч після 1830 року економікою керував «награбований капітал», кількість корінного населення зменшилася, а кількість поселенців зросла. Виникла подвійна економіка: «Європейську економіку загалом можна прирівняти до капіталістичної економіки, базованої на компаніях, тоді як економіка Алжиру нагадує

¹⁰⁸ Пряме управління та... захист національного надбання (фр.).

¹⁰⁹ У Фашоді (Єгипетський Судан) 18 вересня 1898 року сталася кульмінація територіальних суперечок в Африці між Францією та Британією.

базарно орієнтовану, докапіталістичну економіку» [185]. Отже, поки «Франція відтворювала себе в Алжирі» [186], алжирців змаргіналізували та прирекли на бідність. Прохаска порівнює оцінку ситуації в Боні французького *colon* (колоніста) з позицією алжирського патріота, чия версія подій в Анабі «нагадує тлумачення Бона французькими істориками, тільки перекинута догори ногами» [187].

Ще й на додаток до всього Луї Арно проголошує успіхи французів у Боні на тлі гармидеру, який залишили по собі алжирці. «Старе місто» треба зберегти недоторканим «не тому, що воно брудне», а тому що «лише так воно дозволить відвідувачам... краще зрозуміти велич і красу того, чого досягли французи в цій країні і в цьому доти спустошеному, безплідному місці, фактично позбавленому природних ресурсів», у цьому «маленькому потворному арабському селищі з населенням ледве півтори тисячі людей» [188].

Не дивина, що Х'сен Дердур у своїй книжці про Анабу розділ про Алжирську революцію 1954–1962 років назвав так: «Алжир, в'язень глобального концентраційного табору, вщент руйнує колоніалізм і виборює свободу» [189].

За 30 кілометрів від Бона розташовано селище Мондові, засноване 1849 року «червоними» робітниками. Уряд вислав їх із Парижа (щоб позбутися політично небезпечних елементів) і дарував землю, експропрійовану в алжирського корінного населення. Дослідження Прохаски показує, що Мондові розвивалося як виноробське передмістя Бона. 1913 року там народився Альбер Камю, син «іспанської прибиральниці та французького винороба» [190].

Камю єдиний серед авторів Французького Алжиру, кого заслужено можна вважати письменником світового рівня. Як це було з Джейн Остен сторіччям раніше, з творів Камю, сказати б, «випали» такі очевидні імперські реалії, залишився тільки відокремлений *етос* універсальності й гуманізму, геть не узгоджений з описами географічних місць, достатньо помітними в їхніх творах. Фані утримує одночасно і Менсфілд парк, і антигуанську плантацію; Франція утримує Алжир і тим самим нарративним хапом – приголомшливо екзистенційну ізоляцію Мерсо.

Камю надзвичайно важлива фігура у потворному колоніальному вихорі деколонізаційних митарств Франції ХХ сторіччя.

Він вельми пізня імперська постать, яка не тільки пережила розквіт імперії, а й дотепер існує як «універсалістичний» письменник, закорінений у забутому нині колоніялізмі. Ще цікавіший його ретроспективний стосунок із Джорджем Орвелом. Письменницька слава Камю і Орвела постала разом із проблемами, які вийшли на передній план у 1930–1940 роках: фашизм, громадянська війна в Іспанії, опір фашистському наступу, питання бідності й соціальної несправедливості з позицій соціалістичного дискурсу, взаємини між письменником і політикою, роль інтелектуала. Обидва здобули визнання завдяки чіткості й відвертості власного стилю (тут варто пригадати, що Ролан Барт у «Нульовому ступені письма» (1953) окреслив стиль Камю як «écriture blanche»¹¹⁰ [191]) та непідробній прозорості своїх політичних формулювань. У повоєнну добу письменники вступили вже не так успішно. Одне слово, обидва стали цікавими посмертно, позаяк сьогодні видається, що їхні розповіді стосуються ситуацій, які по уважному розгляді набувають геть відмінного забарвлення. Орвелівські прозові дослідження британського соціалізму отримали пророчий характер (якщо вони вам подобаються, і симптоматичний, якщо навпаки) у світлі полеміки навколо «холодної війни». Повістування Камю про опір та екзистенційне протистояння, які колись здавалися протидією й опозицією до смерті й нацизму, зараз надаються до прочитання як частина дискусії про культуру й імперіялізм.

На Орвела, попри доволі переконливу критику його соціальних поглядів Реймондом Вільямсом, регулярно пред'являють права і ліві, і праві інтелектуали [192]. Був він неоконсерватором, який випередив свій час, як стверджує Норман Подгорець, чи героєм лівиці, як переконливіше доводить Кристофер Гітченс? [193] Камю трохи менше надається до використання в теперішніх англо-американських інтересах, однак у дискусіях про тероризм і колоніялізм на нього посилаються як на критика, політичного мислителя й видатного письменника [194]. Приголомшлива паралель між Камю та Орвелом полягає в тому, що обидва вони стали зразками у своїх культурах. Хоча важливість обох походить із їхнього рідного контексту, вона видається такою, що долає його безпосереднє тяжіння. Наприкінці дотепер

¹¹⁰ Біле письмо (фр.).

ної демістифікації Камю Конором Крузом О'Браєном у книжці, яка багато в чому суголосна розвідці Реймонда Вільямса з серії «Сучасні майстри» про Орвела (і була написана для тієї ж таки серії), цілком гармонійно звучить саме ця нота.

Мабуть, жоден європейський письменник того часу не залишив такого глибокого сліду в уяві і водночас у моральній та політичній свідомості свого й наступних поколінь. Він був надзвичайно європейським, бо належав до пограниччя Європи й усвідомлював небезпеку. Своєю чергою, небезпека вабила його. Він відкинув її, але не без боротьби.

З усіх письменників, навіть порівняно з Конрадом, він найрепрезентативніший щодо західної свідомості й сумніння у стосунку до неєвропейського світу. Розвиток цих стосунків – під посиленням тиском і в посилюваних стражданнях – став внутрішньою драмою його творчості [195].

Проникливо і навіть безжально оприявнюючи зв'язки між найвідомішими романами Камю та колоніальною ситуацією в Алжирі, О'Браєн звільняє його від відповідальності. Є певна зверхність в О'Браєновому означенні Камю як людини, котра належала до «пограниччя Європи». Будь-хто, хоч трохи обізнаний із Францією, Алжиром і Камю – а О'Браєн напевне знає чимало, – не сформулював би колоніальний зв'язок як зв'язок між Європою та її пограниччям. І Конрад, і Камю не просто носії досить невизначеної «західної свідомості», а радше представники західного *панування* у неєвропейському світі. Конрад бездоганно реалізує це абстрактне положення у своєму есеї «Географія та деякі дослідники», де прославляє британське дослідження Арктики. Завершує він прикладом із власної «бойової географії»: «тицьнувши пальцем кудись усередину тоді ще білого серця Африки, я заявив, що одного дня я туди поїду» [196]. Звісно, пізніше він їде туди, реконструюючи цей учинок у «Серці темряви».

Західний колоніалізм, що його О'Браєн і Конрад так старанно намагаються описати, – це передусім проникання *поза* європейські рубежі, в серце іншого географічного тіла. Крім того, він характерний не для аісторичної «західної свідомості... у стосунку до незахідного світу» (більшість африканських чи індійських тубільців уважали, що їхній тягар пов'язаний не з «західною свідомістю», а радше з такими особливими колоніальними практи-

ками, як рабство, експропріація землі, жорстокі війська), а для реально сконструйованих взаємин, у яких Франція і Британія назвали себе «Заходом» *візаві* підкорених менших народів із надзвичайно недорозвиненого й інертного «незахідного світу» [197].

Коли О'Браєн досліджує Камю як реального митця, котрий страждає через важкий вибір, у його загалом критичній аналізі цього письменника з'являються трикрапки й скорочення. На відміну від Сартра та Жансона, які, згідно з О'Браєном, досить легко вибрали опозицію французькій політиці під час Алжирської війни, Камю народився й виховувався у Французькому Алжирі, його родина залишалася там після того, як він перебрався до Франції. Його участь у боротьбі з ФНВ¹¹¹ була питанням життя і смерті. Звичайно, до цього моменту можна з певністю погодитися з твердженнями О'Браєна. Але важче прийняти те, як О'Браєн підносить труднощі Камю до символічного рангу «західної свідомості» – вмістилища, звільненого від усього, за винятком його здатності до чутливості та рефлексії.

Згодом О'Браєн рятує Камю зі складної ситуації (в яку сам його і поставив), наголошуючи на привілеї його індивідуального досвіду. Подібна тактика мала б викликати в нас якусь симпатію, адже хоч якою невдатною була колективна природа поведінки французьких колоністів в Алжирі, немає підстав обтяжувати цим Камю. Втім, його цілком французьке виховання в Алжирі (добре описане в біографії Герберта Лотмена) [198] не завадило Камю написати відомий передвоєнний репортаж про злидні цієї землі здебільшого як наслідок французького колоніалізму [199]. Тут маємо моральну людину в аморальній ситуації. І в «Сторонньому», і в «Чумі», і в «Падінні» Камю зосереджується на особистості в соціальному оточенні. Він високо цінує самоусвідомлення, позбавлену ілюзій зрілість і моральну твердість у скрутній ситуації.

Однак слід підкреслити три методологічні позиції. По-перше, треба дослідити й деконструювати вибір Камю географічного оточення для «Стороннього» (1942), «Чуми» (1947) та

¹¹¹ Фронт національного визволення – заснована 1954 року організація, яка була провідною силою в алжирській війні за незалежність проти Франції (1954–1962). Надалі одинока легальна партія Алжиру впродовж 1962–1989 років.

його надзвичайно цікавої групи оповідань, зібраних під назвою «Вигнання і царство» (1957). Чому Алжир став локалізацією наративів, які завжди відсилали (в перших двох випадках) до Франції загалом і Франції під нацистською окупацією зокрема? О'Браєн чи не найпроникливіше завважує, що цей вибір не безневинний, що історії (наприклад, суд над Мерсо) сповнені або прихованого, або несвідомого виправдання французького правління, або ідеологічної спроби його прикрасити [200]. Однак, намагаючись нав'язати тяглість між Камю як окремим митцем і французьким колоніялізмом в Алжирі, слід запитати, чи самі його наративи пов'язані з попередніми і відвертіше імперськими французькими наративами, чи користають вони з них. Розширивши історичну перспективу від Камю – єдиного привабливого письменника 1940–1950 років – до сторічної французької присутності в Алжирі, ми могли б краще зрозуміти не лише форму й ідеологічне значення його наративів, а й те, якою мірою його твори змінюють природу французької діяльності в тій країні, апелюють до неї, посилюють і точніше відображають її.

Друга методологічна позиція стосується типу фактів, потрібних для такої ширшої оптики, та пов'язаного з цим питання особи інтерпретатора. Європейський критик з історичним нахилом швидше за все повірить, що Камю репрезентує трагічно знерухожену французьку свідомість періоду *європейської* кризи, яка наближалася до одного зі своїх великих вододілів. Однак Камю, здається, вважав, що колоніяльні насадження можна врятувати і що вони можуть існувати й після 1960 року (рік його смерті). Він просто історично помилявся, бо французи залишили свої володіння й усі претензії на Алжир за якихось два роки по тому. Позаяк його творчість, певна річ, покликається на сучасний йому Алжир, Камю загалом цікавить реальний стан франко-алжирських стосунків, а не перебіг драматичних змін їхньої тривалої історії. За кількома винятками, він завжди ігнорує або не зважає на історію, чого ніколи не зробив би алжирець, для якого французька присутність виглядала як щоденні силові вправи. Тому алжирець відверто сприймає 1962 рік як кінець тривалої нещасливої доби в історії, яка почалася з приходом французів 1830 року, і як урочисту інавгурацію нового історичного етапу. Отже, романи Камю можна інтерпре-

тувати у відповідний спосіб як втручання в історію французьких зусиль в Алжирі, які робили і зберігали його французьким, а не як романи, які розповідають про умонастрій їхнього автора. Тоді, щоб повніше зрозуміти змагання між алжирським націоналізмом і французьким колоніалізмом, варто порівняти інкорпорування алжирської історії та припущення щодо неї Камю з історіями, які написали алжирці після здобуття незалежності. І буде коректніше розглядати творчість Камю як історично пов'язану одночасно з самою французькою колоніальною авантюрою (адже він уважає, що це щось постійне) та з абсолютним неприйняттям алжирської незалежності. Ця алжирська перспектива здатна розблокувати і звільнити ті аспекти, що їх сам Камю приховував, сприймав як даність або запечував.

І останнє, коли йдеться про надзвичайно концентровані тексти Камю, визначальну методологічну цінність мають подробиці, наполегливість і терпіння. Існує читацька тенденція асоціювати романи Камю з французькими романами про Францію. Причиною тому не тільки їхня мова й форми, успадковані, схоже, від таких відомих попередників, як «Адольф» Констана і «Три повісті» Флобера, а й те, що вибір письменником Алжиру як місця дії здається несуттєвим порівняно з нагальними моральними проблемами, представленими у цих романах. Отже, майже через пів сторіччя після їхньої першої публікації романи Камю прочитують як притчі про становище людини. Так, Мерсо справді вбиває араба, але цей араб безіменний і ніби позбавлений історії, не кажучи вже про батька й матір. Правда також, що араби в Орані помирають від чуми, але й вони безіменні, тоді як Ріє і Тару виходять на перший план. Звісно, можна сказати, що ці тексти варто читати заради захованих у них багатств, а не заради вилученого звідти (якщо взагалі було щось вилучене). Однак я наполягаю, що в романах Камю можна віднайти те, від чого їх, здавалося б, було звільнено, – подробиці вельми очевидного французького імперського завоювання, яке почалося 1830 року, тривало впродовж усього життя Камю і спроектувалося на композиційну структуру його текстів.

У цій відновній інтерпретації мені не йдеться про помсту. Як не йдеться і про те, щоби *post factum звинуватити* Камю в приховуванні у своїй художній прозі окремих фактів про Алжир, які

він намагався прояснити, наприклад, у різноманітних нарисах, зібраних в «Алжирських хроніках». Я хочу подивитися на прозу Камю як на елемент методично конструйованої Францією політичної географії Алжиру, над якою працювали багато поколінь; ясніше розгледіти в ній захопливий опис політичної й інтерпретативної боротьби за те, щоб представити саму територію, заселити її і заволодіти нею – і все це тоді, коли британці покидали Індію. Дивовижно запізнила, дещо обеззброєна колоніальна чутливість сформувала письмо Камю і засобами реалістичного роману (що його найвеличніші досягнення в Європі вже залишилися далеко позаду) – через його зміст і форму – зробила імперський хід.

Як *locus classicus* я використаю епізод із фінального фрагмента «Зрадливої жінки»¹¹², коли головна героїня Жанін безсонної ночі залишає свого чоловіка в ліжку в маленькому готелі в алжирській провінції. Він був перспективним студентом-юристом, а став комівояжером. Після тривалої і виснажливої автобусної подорожі подружжя прибуває до пункту призначення, де він обходить своїх арабських клієнтів. Під час цієї подорожі Жанін вражає мовчазна пасивність і незрозумілість корінних алжирців: їхня присутність скидається на ледь помітний природний факт, який вона, заглиблена у свої внутрішні проблеми, раніше майже не помічала. Покинувши готель і сонного чоловіка, вона зіткнулася з нічним вартовим, який заговорив до неї арабською, а вона, здається, не розуміє цієї мови. Кульмінацією історії стає дивовижний, майже пантеїстичний зв'язок, який Жанін установлює з небом і пустелею. На мою думку, Камю явно прагнув представити стосунки жінки й географії в сексуальному ключі, як альтернативу до її майже згаслих стосунків із чоловіком, звідси згадана в назві роману зрада.

Її кружляло разом із ними [зірками-«мандрівними вогниками»], і цей непорушний танок занурював її потроху в сокровенні глибини її ества, де тепер бажання змагалися з холодом. Зірки падали одна по одній і згасали серед каміння пустелі, і щоразу Жанін усім своїм еством усе більше відкривалася назустріч ночі. Вона дихала, вона забула про холод, про тягар буття, про своє безглуз-

¹¹² Укр. переклад див.: Камю Альбер. Зрадлива жінка / Пер. з фр. М. Тютюнник // Камю Альбер. Вибрані твори: У 3 т. – Х.: Фоліо, 1996. – Т. 1: Проза.

де й застійне існування, про виснажливий страх перед життям [le poids des êtres, la vie démenté ou figée, la longue angoisse de vivre et de mourir]. Нарешті, по стількох роках шаленої гонитви, коли вона без мети бігла вперед, гнана страхом, вона могла зупинитися й перепочити. Здавалося, вона віднайшла своє коріння, і нові соки вливалися в її тіло, що вже не тремтіло. Притиснувшись животом до парапету і подавшись усім тілом вперед, до неба, яке пливло над головою, вона чекала, доки вгамується також її збуджене серце і спокій запанує в ній. Останні сузір'я, скинувши гро-на своїх вогнів, що ковзнули кудись униз до самісінького краю пустелі, непорушно застигли в небі. І тоді хвили мороку поволі й нестерпно лагідно захлюпнули Жанін, вилили з неї холод, почали неквапливо здійматися з темних глибин її ества і невтримним потоком ринули через вінця, зірвавшись з її уст протяглим сто-гоном [l'eau de la nuit... monta peu à peu du centre obscur de son être et déborda en flots ininterrompus jusqu'à sa bouche pleine de gémissements]. За мить небо розпростерлося над Жанін, що впала на холодну землю [201].

Це створює ефект позачасовости, в яку Жанін тікає від убо-гого наративу свого теперішнього життя, вступаючи у згадане в назві збірки царство або, як сказав Камю в примітці, яку він хотів додати у наступних виданнях книжки, «у царство... [яке] відповідає певному вільному й оголеному життю і яке ми маємо віднайти, щоб нарешті переродитися» [202]. Її залишають її минуле й теперішнє, а разом і тягар буття. У цьому фрагменті Жанін «може зупинитися й перепочити», нерухома, сповнена життя, готова до спілкування з цим шматком неба й пустелі, де (повторимо пояснювальну примітку Камю, написану для пізнішого витлумачення шести оповідань) вона – *riéd poir*¹¹³ і *colop* – знаходить своє коріння. Висновок про її дійсну чи можливу ідентичність постає наприкінці фрагмента, коли вона досягає безпомилково сексуального оргазму: тут Камю говорить про «centre obscur de son être»¹¹⁴, що наводить на думку про її власне відчуття неясности і незнання та про схожі відчуття самого Камю. Її реальна історія французької жінки в Алжирі не має значення, бо вона отримала прямий і безпосередній доступ до саме цієї землі і саме цього неба.

¹¹³ Жителька Алжиру європейського походження (фр.).

¹¹⁴ Темні глибини її ества (фр.).

Кожне з оповідань у «Вигнанні і царстві» (за винятком багатослівної алегорії мистецького життя Парижа, яка не справляє жодного враження) має до діла з глибоко, навіть загрозливо неприємним вигнанням людей із неєвропейською історією (дія чотирьох оповідань відбувається в Алжирі, одного – в Парижі, ще одного – в Бразилії), котрі марно намагаються досягнути спокою, ідилічної незалежності, поетичної самореалізації. Лише у «Зрадливій жінці» та бразильському оповіданні, де тубільці приймають до свого тісного кола відданого, здатного на пожертву європейця замість померлого тубільця, міститься натяк на те, що Камю дозволяв собі вірити, що європеєць може міцно й успішно ототожнити себе з віддаленою територією. У «Відступнику» південноалжирське плем'я-ізгой захоплює місіонера і вириває йому язик (моторошна паралель з оповіданням Пола Бовлса «Давній випадок»). Він же стає найпалкішим прибічником племені і бере участь у засідках проти французьких військ. У такий спосіб Камю ніби каже, що асимілюватися з тубільцями можна тільки через каліцтво, яке продукує хвору і, зрештою, неприйнятну втрату ідентичності.

Лише кілька місяців відділяє цю порівняно пізню (1957 року) збірку оповідань (окремі їхні публікації передували виходу «Падіння» 1956 року і йшли слідом за ним) від подій з останніх нарисів «Алжирських хронік» Камю, виданих 1958 року. Хоча уривки з «Вигнання...» відсилають до ліризму і стриманої ностальгії попередніх «Шлюбів» – одного з небагатьох творів Камю, що відтворює атмосферу життя в Алжирі, – ці оповідання сповнені тривоги з приводу близької кризи. Слід пам'ятати, що Алжирську революцію було офіційно проголошено й розпочато 1 листопада 1954 року, французькі війська вирізали алжирське цивільне населення у Сетифі у травні 1945-го, а попередні роки, коли Камю працював над «Стороннім», були сповнені численних подій, які позначили тривалий і кривавий шлях опору алжирського націоналізму французам. Хоча Камю виріс в Алжирі як *французький* юнак, усі його біографи пишуть, що його завжди оточували знаки франко-алжирської боротьби. Більшість із них він або обійшов, або в останні свої роки відверто переклав на мову, образність і географічне сприйняття виняткової французької волі, яка змагалася за Алжир із тубільними жителями-мусульманами. У своїй книжці «Французька при-

сутність і відхід» 1957 року Франсуа Мітеран рішуче заявив: «У ХХІ сторіччі без Африки не буде французької історії» [203].

Аби *контрапунктово* віднайти місце Камю в ширшій реальній історії, яка його оточувала (а не лише у невеликій її частині), треба звернути увагу на його справжнє французьке минуле, а також на праці алжирських письменників, істориків, соціологів і політологів після незалежності. Дотепер існує легко прочитувана (і міцна) європоцентрична традиція інтелектуально відмежовуватися від того, від чого відмежовувався Камю (і Мітеран), коли йшлося про Алжир, від чого відмежовувалися він і його вигадані персонажі. Коли в останні роки свого життя Камю публічно й досить жорстко заперечував націоналістичні вимоги незалежності Алжиру, це нічим не відрізнялося від його репрезентацій Алжиру на початку його письменницької кар'єри. Однак тепер його слова гнітюче резонували з тоном офіційної англо-французької суецької риторики. Уже були подібні коментарі Камю щодо «полковника Насера» та арабського й мусульманського націоналізму, але одна безкомпромісно критична політична заява щодо Алжиру в його тексті звучить як відвертий політичний підсумок цілої його попередньої творчості.

Для Алжиру національна незалежність – це доктрина, керована самими тільки емоціями. Дотепер алжирської нації ніколи не існувало. З однаковим успіхом на право лідерства в цій потенційній нації можуть претендувати євреї, турки, греки, італійці або бербери. В дійсності араби не складають цілого Алжиру. Самі лише розміри французьких поселень і їхня тривала історія створюють проблему, якій немає рівних в історії. Насправді алжирські французи теж становлять корінне населення. Навіть більше, суто арабський Алжир не зміг би досягти такої економічної незалежності, без якої політична незалежність – тільки ілюзія. Хоч якими недостатніми були зусилля французів, вони робилися з таким розмахом, що сьогодні жодна інша країна не погодилася б перебрати на себе відповідальність [204].

Іронія полягає в тому, що хай про які часи розповідав Камю у своїх творах, він завжди відображав французьку присутність в Алжирі або як зовнішній наратив, сутність, непідвладну ні часові, ні витлумаченню (як Жанін), або як єдину історію, варту того, щоб розповідати її як *історію*. (Наскільки ж відрізняється тональність і ставлення «Соціології Алжиру» П'єра Бурдьє, ви-

даної того самого 1958 року. Його дослідження спростовує нудні догми Камю і відкрито говорить про колоніальну війну як результат конфлікту двох суспільств.) Затятість Камю позбавляє імені й ідентичності араба, якого вбиває Мерсо. Звідси і спустошення в Орані, основне імпліцитне призначення якого – відображати не арабські смерті (які, зрештою, мають лише демографічне значення), а французьку свідомість.

Отже, можна з певністю стверджувати, що наративи Камю пред'являють залізні й онтологічно первинні права на географію Алжиру. Для будь-кого, бодай побіжно знайомого з французькою колоніальною авантюрою в Алжирі, ці права виглядають настільки ж безглуздо безпідставними, як і заява французького міністра Шотема 1938 року, ніби арабська – це «чужоземна мова» в Алжирі. Камю їх не вигадав, але саме він запустив їх у напіввідкритий і тривалий обіг. Він успадкував і безоглядно прийняв їх як умовності, сформовані довгою історією колоніальних творів про Алжир. Сьогодні його читачі й критики забули або не визнають цей факт, бо більшість їх уважають, що легше інтерпретувати його твори в руслі «становища людини».

У солідному огляді французьких підручників від Першої світової до періоду після Другої світової війни Мануели Семідей є блискучий покажчик того, які уявлення про французькі колонії побутують серед читачів і критиків Камю. Отримані нею дані свідчать, що постійно зростає увага до колоніальної ролі Франції після Першої світової війни, до «славетних моментів» її історії як «наддержави», а також до ліричних описів французьких колоніальних досягнень, встановлення миру й процвітання, будівництва різноманітних шкіл та лікарень для тубільців тощо. Зрідка трапляються згадки про застосування сили, але їх затьмарює пречудова загальна мета Франції – знищити рабство і деспотизм, замінивши їх миром і процвітанням. Північна Африка фігурує часто, але, згідно з Семідей, можливість незалежності колоній не визнається ніде й ніколи: націоналістичні рухи 1930-х років сприймаються радше як «ускладнення», а не як серйозний виклик.

Семідей відзначає: протиставляючи вище французьке колоніальне правління британському, ці тексти з міжвоєнних підручників стверджують, що, на відміну від британських, французькі домініони керовані без упереджень і расизму. У 1930-х

роках цей мотив не вгаває. Коли, скажімо, йдеться про застосування сили в Алжирі, ці згадки сформульовані так, щоб показати, як французькі війська змушені вдатися до таких неприйнятних заходів через «релігійний запал [тубільців] та [їхній] потяг до грабунку» [205]. Але тепер Алжир перетворився на «нову Францію»: багату країну з чудовими школами, лікарнями й дорогами. Навіть після здобуття незалежності французька колоніальна історія розглядається як надзвичайно конструктивна, як така, що закладає фундамент для «братерських» зв'язків між Францією та її колишніми колоніями.

Не варто пливти за цією інтерпретативною течією чи приймати ці конструкції й ідеологічні образи лише тому, що для французької авдиторії релевантним видається тільки один бік дискусії, або тому, що реальна картина колоніального насаджування і тубільного опору принижує чи применшує принади гуманізму однієї з провідних європейських традицій. Я навіть сказав би, що *саме тому*, що найвідоміші твори Камю охоплюють, віддано повторюють і багато в чому залежать від масивного французького дискурсу стосовно Алжиру, пов'язаного з мовою французьких імперських ставлень і географічних референцій, вони стають *більше*, а не менше цікавими. Його чистий стиль, оголювані ним болісні моральні дилеми, сумні долі його героїв, до яких він ставиться з такою вишуканістю й дозованою іронією, – усе це користує з історії французького панування в Алжирі та воскрешає її з обережною точністю й дивовижною відсутністю докорів сумління чи співчуття.

І знов-таки взаємини між географією та політичним змаганням належить реанімувати саме там, де у своїх романах Камю ховає їх за надбудовою, яку Сартр уславив за створення «атмосфери абсурду» [206]. І в «Сторонньому», і в «Чумі» йдеться про смерті арабів, які висувають на перший план і непомітно загострюють проблеми свідомості та рефлексії французьких персонажів. Окрім того, яскраво змальована структура громадянського суспільства – міське самоуправління, законодавство, лікарні, ресторани, клуби, сфера розваг, школи – була французькою, хоча впливала головно на життя нефранцузького населення. Паралелі між тим, як це описує Камю, і тим, що пишуть французькі підручники, вражають: романи й оповідання повістують про результати перемоги над приборканим, ви-

нищуваним мусульманським населенням, чиї права на землю грубо відібрали. Отже, стверджуючи й посилюючи французьку першість, Камю ніколи не заперечував і не сумнівався в кампанії за владну вищість, яка понад сто років велася проти алжирських мусульман.

У центрі цієї суперечки лежить воєнне протистояння, першими героями якого були маршал Теодор Бужо й емір Абд аль-Кадер. Перший – безжалний солдафон, чия патріархальна суворість до алжирського корінного населення почалася ще 1836 року зі спроби дисциплінувати його, а завершилася через десяток років політикою геноциду й широкомасштабних експропріацій території. Другий – суфійський містик і відданий партизан, який постійно перегруповував, реформував і надихав свої війська проти сильнішого й сучаснішого противника-загарбника. Читаючи документи того часу: чи то листи, прокламації й офіційні донесення Бужо, зібрані й видані майже одночасно зі «Стороннім», чи то нещодавнє видання суфійської поезії Абд аль-Кадера (в перекладі французькою і за редакцією Мішеля Ходкевіча [207]), чи то видатний нарис психології перемоги, реконструйованої з французьких щоденників і листів 1830–1840-х років Мустафою Ляшерафом (один із чільних членів ФНВ, а після здобуття незалежності професор Алжирського університету) [208], – можна збагнути, чому Камю у своїх творах немиче применшував арабську присутність.

Стрижнем французької воєнної політики, згідно з Бужо та його офіцерами, були *gazzia* – каральні напади на алжирські села, домівки, поля, жінок і дітей. «Треба перешкодити арабам засівати поля, збирати врожаї та випасати стада», – казав Бужо [209]. Ляшераф наводить приклади поетичного піднесення, яке інколи переживали французькі офіцери на роботі, їхнього відчуття того, що нарешті з'явилася можливість *guerre à outrance*¹¹⁵, не стримувана жодною мораллю чи потребою. Генерал Шангарньє, наприклад, описує приємне збудження, яке охоплювало його війська під час рейдів на мирні села. Він казав, що таких дій учить Писання: Ісус Навін та інші великі царі влаштовували «*de bien terribles razzias*»¹¹⁶ і їх благословляв Господь. На спус-

¹¹⁵ Війни до переможного кінця (*фр.*).

¹¹⁶ Найжахливіші напади (*фр.*).

тошення, тотальну руйнацію, безжальну жорстокість дивилися крізь пальці не лише тому, що це узаконив Господь, а й тому, що, як повторювали від Бужо до Салана, «араби розуміють тільки грубу силу» [210].

Ляшераф відзначав, що в перші десятиріччя зусилля французьких військ добряче перевершили поставлену мету – придушити алжирський опір – і майже сягнули ідеалу [211]. Іншим боком цих зусиль, про що з невгасимим запалом повторював сам Бужо, була колонізація. Під кінець його перебування в Алжирі Бужо постійно дратувало те, як європейські цивільні емігранти необмежено і безпричинно витрачають алжирські ресурси. «Залиште колонізацію військовикам, – писав він у листах, – інакше діла не буде» [212].

Тим часом однією з непомітних тем, яка пронизувала французьку літературу від Бальзака до Психарі й Люті, стала саме ця експлуатація Алжиру та скандали, пов'язані з тіньовими фінансовими схемами. За ними стояли безпринципні індивіди, для яких відкритість цього місця дозволяла чи не будь-які мислимі вчинки, що гарантували чи обіцяли прибуток. Незабутні картини цього стану справ подибуємо в «Тартарені Тарасконському» Доде¹¹⁷ і «Любому другові» Мопасана (до них звертається Мартин Лютфі у проникливій праці «Література й колоніалізм») [213].

Розорення французами Алжиру було, з одного боку, систематичним, з другого – конститутивним для нового французького врядування. Між 1840 і 1870 роками жоден сучасник-очевидець не мав сумнівів щодо цього. Дехто, як-от Токвіль, який піддавав нищівній критиці американську політику стосовно чорних та індіанців, вірив у те, що розвиток європейської цивілізації тягне за собою жорстоке ставлення до мусульманських *indigènes*¹¹⁸: на його думку, тотальне завоювання стало еквівалентом французької величі. Він уважав іслам синонімом до «полігамії, ізоляції жінок, відсутності будь-якого політичного життя, тиранічного й усюдисущого уряду, який примушує чоловіків таїтися і шукати всіх задовольень у родинному житті» [214]. А позаяк він га-

¹¹⁷ Укр. переклад див.: Доде Альфонс. Тартарен Тарасконський / Пер. з фр. Ірина Сидоренко. – К.: Дніпро, 1986. – 455 с.

¹¹⁸ Тубільців (*фр.*).

дав, що тубільці – кочівники, то стверджував, що «треба вжити усіх засобів винищення цих племен. Виняток я роблю лише для того, що заборонено міжнародними законами і законами гуманізму». Проте, як зауважує Мелвін Рихтер, Токвіль промовчав «1846 року, коли з'ясувалося, що сотні арабів були спалені під час *razzias*, які він уважав цілком гуманними» [215]. Токвіль сприймав це як «прикру необхідність», непорівнянну з важливістю «доброго уряду», яким «напівцивілізовані» мусульмани завдячували урядові Франції.

Для Абдули Ляруї, нинішнього провідного історика Північної Африки, французька колоніальна політика замахувалася не менш ніж на зруйнування алжирської держави. Заяви Камю про те, що алжирської нації ніколи не існувало, вочевидь ґрунтувалися на уявленні, що спустошлива французька політика повністю покінчила з минулим. Поза тим, як я вже казав, постколоніальні події зобов'язують нас і до довшого нарративу, і до більш інклюзивної та прояснювальної інтерпретації. За словами Ляруї,

історія Алжиру між 1830 і 1870 роками складається з однієї претензійності: поселенці, які нібито прагнули перетворити алжирців на людей, подібних до себе, а насправді самотнім їхнім бажанням було перетворити алжирську землю на французький ґрунт; військовики, котрі начебто поважали місцеві традиції і спосіб життя, а в дійсності були зацікавлені тільки в керуванні з найменшими зусиллями; заява Наполеона III про те, що він буде арабське королівство, тоді як його основними ідеями були «американізація» французької економіки та французька колонізація Алжиру [216].

Приїхавши до Алжиру 1872 року, Тартарен Альфонса Доде бачить хіба кілька рис обіцяного «Орієнту», опинившись у заморській копії свого рідного Тараскона. Для письменників на зразок Сегалена і Жіда Алжир – екзотичне місце, де можна звертатися до власних духовних проблем (як-от проблеми Жанін) і терапевтично їх розв'язувати. На тубільців звертають мізерну увагу. Їхнє призначення – стабільно забезпечувати швидкоплинне збудження чи нагоди повправлятися у застосуванні влади: маю на увазі не тільки Мішеля в «Імморалісті», а й Перкена, головного героя повісти «Королівський шлях» Мальро, дія якої відбувається в Камбоджі. Витоки всіх відмінностей у французьких репрезентаціях Алжиру: чи йдеться про примітивні гарем-

ні листівки з незабутнього дослідження Малека Алули [217], чи про вишукані антропологічні конструкції, відкриті Фані Колона та Клодом Брагімі [218], чи про приголомшливі наративні структури, важливим прикладом яких є твори Камю, – лежать у географічному *morte-main*¹¹⁹ французької колоніальної практики.

У тому, наскільки глибоко переживався, як послідовно збагачувався, посилювався й інституціоналізувався французький дискурс, можна надалі переконатися на прикладі витворів географічної та колоніальної думки початку ХХ сторіччя. У «Колоніальній величі й поневоленні» Альбер Саро декларує мету колоніалізму не меншу, ніж біологічна єдність людства, – «la solidarité humaine». Народи, не здатні використати свої ресурси (як-то тубільці французьких віддалених територій), треба повернути до людської родини. «Для колонізатора це виглядає як формальне доповнення акту володіння; воно позбавляє цей акт характеру грабунку і представляє його як витвір суспільного закону» [219]. У своїй класичній праці «Колоніальна політика та розподіл землі в ХІХ–ХХ сторіччях» Жорж Арді наважується стверджувати, що злиття колоній із Францією «спричинило вибух натхнення і не просто призвело до появи численних колоніальних романів, а й відкрило шлях до прийняття різноманітних етичних та інтелектуальних форм, заохочуючи письменників застосовувати нові способи психологічних досліджень» [220]. Книжка Арді вийшла друком 1937 року. Будучи ректором алжирської академії і почесним директором Еколь Колоніаль¹²⁰, у своїх необережно декларативних висловлюваннях він був безпосереднім предтечею Камю.

Отже, романи та оповідання Камю доволі точно відбивають сутність традицій, стилю і дискурсивних стратегій французького привласнення Алжиру. Він надає цій масивній «структурі почування» найвишуканішого вираження, виводить її на останню фазу розвитку. Але щоб розгледіти цю структуру, треба сприймати твори Камю як метрополійні трансфігурації колоніальної дилеми: вони репрезентують написане колонізатором для французької аудиторії, колонізатором, чия особиста історія назавж-

¹¹⁹ Кріпацтві (фр.).

¹²⁰ Вищий навчальний заклад у Парижі, де готували колоніальних адміністраторів.

ди пов'язана з цим південним департаментом Франції, а історія, яка відбувається деінде, незрозуміла. Проте – парадоксально – ритуали єднання з територією, через які проходять Мерсо в Алжирі, Тару і Ріє, замкнені в стінах Орана, Жанін під час безсоння в Сахарі, пробуджують у читачеві сумніви в тому, чи потрібні такі підтвердження. Коли через них ненавмисне воскресає жорстокість французького минулого, ці ритуали перетворюються на короткі і надзвичайно стислі поминки в спільноті, яка вижила і якій немає куди йти.

Мерсо у набагато скрутнішій ситуації, ніж інші. Навіть якщо припустити, що помилково скликане судове засідання мало продовження (як справедливо зауважив Конор Круз О'Браєн, суд був найменш імовірним місцем для розслідування справи француза, котрий убив араба), то сам Мерсо розумів остаточність рішення. Нарешті він міг відчутти заразом і полегшення, і зневагу: «Я маю слухність, і раніше мав, і завжди. Я жив так, а не інакше, хоча міг би жити інакше. Робив це і не робив того. Вчинив так, а не інак. Ну і що з того? Я ніби жив у чеканні цієї хвилини, цього блудного світання, тепер і виявиться, що я мав слухність» [221].

Не залишилося жодного шансу, жодної альтернативи, жодного гуманного варіанту. Колонізатор утілює водночас і справді гуманний крок своєї громади, і неможливість позбутися методично несправедливої політичної системи. Глибоко суперечлива сила суїцидального самовизнання Мерсо могла виникнути тільки з цієї конкретної історії та цієї конкретної громади. Наприкінці роману він приймає себе таким, яким він є, і розуміє, чому його мати, замкнена в домі для старих, вирішила знову одружитися: «вона грала у воскресіння життя... На порозі смерті мама, напевне, відчула себе визволеною і готовою все пережити наново» [222]. Тут ми зробили те, що зробили, а тому дозвольте нам це повторити. Ця трагічно-нечутлива впертість обертається рішучою людською здатністю до генерації та регенерації. Читачі Камю наділили «Стороннього» універсальністю звільненої екзистенційної людської природи, яка з зухвалим стоїцизмом дивиться в очі світовій байдужості та людській жорстокості.

Перемістити «Стороннього» до географічного ядра, з якого виходить його наративна траєкторія, означає інтерпретувати цей твір як піднесену форму історичного досвіду. Так само як твори

і статус Орвела в Англії, простий стиль Камю і його неприкрашений звіт про соціальні ситуації приховує захопливо-складні суперечності, які не можна розв'язати (а це роблять критики), витлумачивши його почуття лояльності до французького Алжиру як алегорію становища людини, – від чого й досі залежить його соціальна та літературна репутація. Та позаяк завжди існувала складніша і викличніша альтернатива: спочатку оцінити, а потім заперечити французькі територіяльні захоплення та політичне панування, яке перешкоджало загальному співчутливому розумінню алжирського націоналізму, – обмеження Камю видаються неприйнятно тісними. На противагу французькій чи арабській деколонізаційній літературі того часу – Жермени Тильйон, Катеба Ясина, Фанона чи Жене, – наративи Камю мають негативну вітальність, у якій трагічна суспільна значущість колоніального успіху досягає останнього великого прояснення перед занепадом. Ці наративи виражають втрату й сум, які ми ще й досі вповні не зрозуміли і від яких не оговталися.

8. Роздуми про модернізм

Жодна візія, як і жодна соціальна система, не має абсолютної гегемонії у своїй царині. Вивчаючи тексти культури, які щасливо співіснували з глобальним задумом європейської або американської імперії чи підтримували його, я не звинувачую їх огульно і не стверджую, що в мистецькому плані вони не такі цікаві, бо в різний спосіб були частиною імперіялістичної справи. Мені йдеться про те, що жага віддалених володінь *переважно* не зустрічала опору чи перешкод, а не про те, що їх не було *взагалі*. Нас мусить вражати те, як наприкінці ХІХ сторіччя, скажімо, колоніальне лобі Європи змогло чи то внаслідок інтриг, чи то загальної підтримки ще глибше втягнути свої нації в бійку за землю та підштовхнути їх примушувати ще більшу кількість тубільців служити імперії, і практично жодні внутрішні чинники не зупинили і не стримали цей процес. Проте, хай, може, і безрезультатний, опір існує завжди. Імперіялізм – це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії. За визнанням Сілі (і це робить йому честь), експансія була не просто тенденцією, «це, без сумніву, визначний чинник модерної англійської історії» [223]. Подібні заяви робили аме-

риканський адмірал Меген і француз Леруа-Больйо. Експансія могла сягнути таких приголомшливих результатів тільки тому, що Європа й Америка мали достатньо сили – воєнної, економічної, політичної та культурної, – щоб виконати це завдання.

Відколи підставовий факт європейського й західного контролю над незахідним світом перетворився на даність, на неминучість, набагато складніші і, я додав би, антиномічніші культурні дискусії відчутно похитнули. Вони не одразу похитнули відчуття абсолютної незмінності та непорушної присутності, але призвели до появи в західному суспільстві надзвичайно важливої форми культурної практики, яка відіграла цікаву роль у розвитку антиімперіялістичного опору в колоніях.

Читачі «Пристрастей та інтересів» Альберта О. Гіршмана пригадають його описи інтелектуальних дебатів, які супроводжували європейську економічну експансію. Вони відштовхувалися від тези, яку самі згодом і підсилили: людська *пристрасть* має поступатися *інтересам* як методу керування світом. Наприкінці XVIII сторіччя, в часи свого тріумфу, це твердження перетворилося на джерело можливостей для романтиків, які у світі, зорієнтованому на зиск, побачили символ нудної, нецікавої, егоїстичної ситуації, що залишилася їм у спадок від попередніх поколінь [224].

Пропоную поширити метод Гіршмана на питання імперіялізму. Наприкінці XIX сторіччя Британська імперія вивисувалася над усіма іншими у світі, і культурний аргумент на користь імперії святкував перемогу. Зрештою, імперія була цілком реальним фактом. Як сказав Сілі: «Ми в Європі... дійшли цілковитої згоди стосовно того, що скарб правди, який формує ядро західної цивілізації, незрівнянно істинніший не лише за брахманічний містицизм, із яким він вимушений суперничати, а й навіть за римську освіченість, яку стара Імперія передала європейським націям» [225].

Ця надзвичайно впевнена заява ґрунтується на двох дещо впертих фактах, які Сілі вправно інтерналізує і водночас відсторонює: суперник-тубілець (сам містик-брахман) та існування інших імперій і в минулому, і тепер. В обох випадках Сілі алегорично завважує парадоксальні наслідки перемог імперіялізму, а тоді переходить до інших питань. Спочатку імперіялізм як доктрина інтересів перетворився на усталену норму в полі-

тичних планах світового призначення Європи, а тоді, за іронією долі, привабливість його опонентів, непримиренність поневолених ним класів, опір його нездоланному впливові було очищено й піднесено. Тут Сілі поводить як реаліст, а не як поет, який міг би захотіти перетворити першого на шляхетну чи романтичну присутність або другого на ницого й аморального суперника. Він не намагається також дати ревізійністичний опис на зразок запропонованого Гобсоном (його книжка про імперіалізм геть протилежна поглядам Сілі).

Тепер дозвольте мені перестрибнути назад до реалістичного роману, яким я займався в цьому розділі. Наприкінці XIX сторіччя його центральною темою стало розчакловування, що його Лукач назвав іронічною втратою ілюзій. Дія роману безцеремонно й подекуди грубо відкривала очі героям, трагічно, а іноді й комічно зв'язаним по руках і ногах, на розбіжність між їхніми ілюзорними очікуваннями й соціальними реаліями. Джуд Томаса Гарді, Доротія Джордж Еліот, Фредерик Гюстава Флобера, Нана Емілі Золя, Ернест Сем'юела Батлера, Ізабела Генрі Джеймса, Ріардон Джорджа Гісінга, Феверел Джорджа Мередита – список дуже довгий. У цей наратив утрати і безсилля поступово вклинюється альтернатива: не тільки роман про відверту екзотику й упевнену імперію, а й травелоги, колоніальні дослідження та розвідки, мемуари, досвід і компетенція. В особистих нотатках доктора Лівінгстона, у романі «Вона» Гагарда, у Кіплінговому Раджі, «Романі шпаги» Льюїс і більшості пригод Жуля Верна ми розпізнаємо поступ і тріумф нового наративу. Майже без винятку ці наративи і буквально сотні до них подібних, заснованих на збудженні від пригод у колоніальному світі й інтересі до них, ані на мить не сумніваючись в імперській справі, підтверджують і уславлюють її успіх. Дослідники знаходять те, що шукають, шукачі пригод повертаються додому неушкодженими й збагаченими, і навіть ошляхетненого Кіма залучають до «великої гри».

Порівняно з цим оптимізмом, утвердженням і спокійною впевненістю наративи Конрада, до яких я так часто звертаюсь, бо він більше від інших заходив у суперечку з прихованим культурним зміцненням і культурними проявами імперії, випромінюють граничний, тривожний неспокій: на тріумф імперії вони реагують так, як, за словами Гіршмана, реагували романтики на тріумф світогляду, зорієнтованого на зиск. Оповідання й романи Конра-

да, з одного боку, відтворюють агресивні обриси високого імперіялізму, а з другого – вони заражені легко впізнаваною іронічною поінформованістю постреалістичної модерністичної чуттєвості. Конрад, Форстер, Мальро і Т. Е. Ловренс виводять наратив із переможницького досвіду імперіялізму і доводять його до крайнощів самосвідомості, перервності, самовідносності та в'їдливої іронії – всього того, що зазвичай формально вважають ознаками культури модернізму, яка охоплює також головні твори Джойса, Т. С. Еліота, Пруста, Мана та Єйтса. Припускаю, що чимало найвидатніших характеристик модерністичної культури, які намагалися вивести винятково з внутрішньої динаміки західного суспільства й культури, заховують у собі реакцію на зовнішній тиск на культуру з боку *імперії*. Це безсумнівно стосується цілого корпусу творів Конрада, а також Форстера, Т. Е. Ловренса та Мальро. Інакше імперські замаху на ірландську чуттєвість позначилися на Єйтсі та Джойсі, а замаху на американських експатріантів – на творах Еліота і Павнда.

У великій алегорії союзу творчості і хвороби в новелі «Смерть у Венеції» Томаса Мана епідемія чуми в Європі має азіатське походження¹²¹. Мені здається, що, влучно поєднуючи жах і надію, занепад і пристрасть у постаті Ашенбаха, Ман натякає на те, що Європа, її мистецтво, розум, пам'ятники вже не такі невразливі, що вони більше не можуть ігнорувати свої зв'язки з віддаленими володіннями. Так і в Джойса, ірландський націоналіст та інтелектуал Стивен Дедалус парадоксальним чином має підтримку не від товаришів, ірландських католиків, а від мандрівного єврея Леопольда Блума, чиї екзотичність і космополітичні нахили підрізають хворобливу урочистість Стивенового бунту. Подібно до чарівних гомосексуалістів із роману Пруста, Блум засвідчує нову присутність в Європі, разюче описану в термінах, безпомилково взятих з екзотичних аналізів відкриття, завоювання й бачення віддалених земель. Тільки тепер вона не *десь там*, а вже *тут*, тривожна, як примітивні ритми «Весни священної» чи африканські образи у творах Пікасо.

Формальні зсуви та зміщення в культурі модернізму, а також її пронизлива іронія (що особливо вражає) зазнали впливу саме тих

¹²¹ Укр. переклад див.: Манн Томас. Смерть у Венеції / Пер. з нім. Євген Попович // Манн Томас. Тристан. Новели. – К.: Дніпро, 1975. – С. 145–229.

двох тривожних чинників, що їх Сілі згадував як вислід імперіялізму, – суперника-тубільця й існування інших імперій. Не лише «старий», який руйнує і загарбує його велику пригоду, а й араби в «Семи стовпах мудрости» Ловренса, подібно до Франції й Туреччини, вимагають від нього сумного і невдоволеного визнання. Великим досягненням Форстера у «Шляху до Індії» було те, що він із різкою точністю (та дискомфортом) показав, як моральна драма тогочасного індійського містицизму й націоналізму – Годбowl і Азиз – розгортається на тлі давнішої сутички між Британською та Могольською імперіями. В «Індії (без англійців)» Льюї надibuємо подорожній наратив, ґрунтований на мандрівці Індією; у ньому автор навмисне, аж зловтішаючись, жодного разу не згадує англійців [226], ніби натякаючи на те, що варто бачити *лише* тубільців, тоді як Індія, звісно, була винятково британським (і аж ніяк не французьким) володінням.

Я наважуся стверджувати, що коли європейська культура почала нарешті належним чином урахувувати імперські «ілюзії та відкриття» (так Беніта Пері влучно охрестила англо-індійську культурну зустріч [227]), то робила це не з опором, а з іронією, у відчайдушній спробі нової інклюзивності. Це відбувалося так, ніби панівні європейські культури, які впродовж сторіч ставилися до імперії як до національної долі, що її треба або сприймати як даність, або вшановувати, зміцнювати й поліпшувати, раптом поглянули на закордон зі скептицизмом і збентеженням людей здивованих, навіть шокованих тим, що вони побачили. Культурні тексти імпортували «чужоземне» до Європи в такий спосіб, що воно, либонь, несло на собі знак імперської справи, дослідників і етнографів, геологів і географів, купців і солдатів. Спочатку вони збурювали інтерес в європейській авдиторії. А на початку ХХ сторіччя з їхньою допомогою виражалося іронічне відчуття того, наскільки вразливою була Європа, і того, що вона, як блискуче підсумував Конрад, «також була одним із темних кутків на землі».

Щоб упоратися з цим, знадобилася нова енциклопедична форма, яка мала три виразні властивості. Перша – колоподібність структури, інклюзивної та відкритої водночас: «Уліс»¹²², «Серце

¹²² Укр. переклад див.: Джеймс Джеймс. Уліс (уривки з роману) / Пер. з англ. Олександр Терех // Всесвіт. – 1966. – № 5. – С. 113–141.

темряви», «У пошуках...»¹²³, «Безплідна земля»¹²⁴, «Пісні», «До маяка». Друга – новизна, яка майже повністю ґрунтувалася на переформулюванні старих, навіть застарілих фрагментів, свідомо зібраних із віддалених кутків, джерел, культур: ознака модерністичної форми – дивне сусідство комічного й трагічного, високого й низького, звичного й екзотичного, знайомого й чужого. Наймайстерніше втілення ця форма дістала у Джойсовому змішанні «Одіссеї» та сюжету про Вічного Жида, реклами та Вергілія (чи Данте), ідеальної симетрії та каталогу комівояжера. Третя – іронія форми – привертає увагу, бо заміняє мистецтвом і його витворами колись можливу синтезу світових імперій. Коли вже не можна далі уявляти собі, що Британія завжди буде королевою морів, слід наново досягнути реальність як таку, що завдяки тобі, митцеві, може триматися купи в історії, краще ніж у географії. Парадоксальним чином просторовість стає радше естетичною характеристикою, ніж ознакою політичного панування, адже все більше й більше регіонів від Індії до Карибів кидають виклик класичним імперіям та їхнім культурам.

¹²³ Укр. переклад див.: Пруст Марсель. У пошуках утраченого часу. Твори: У 7 т. Т. 1–7 / Пер. із фр. Анатоль Перепада. – К.: Юніверс, 1997–2002.

¹²⁴ Укр. переклад див.: Еліот Томас Стернз. Безплідна земля / Пер. з англ. Іван Драч // Всесвіт. – 1988. – № 9. – С. 126–134; або у кн.: Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990.

Частина третя

Опір і опозиція

Зв'яжи мене своїми руками з променистої глини.

Еме Сезер, *«Щоденник повернення в рідний край»*

1. Існують дві сторони

Сукупність стосунків, яку загалом можна визначити як «уплив», – це традиційна тема в історії ідей та у вивченні культур. На початку цієї книжки, згадавши про відомий есей Т. С. Еліота «Традиція та індивідуальний таланти», я ввів поняття впливу в його найпідставовішій, навіть абстрактній формі як зв'язку між теперішнім і минулістю (чи неминулістю) минулого, який, згідно з Еліотом, охоплює стосунки між конкретним письменником і традицією, до якої він чи вона належить. Я стверджував, що дослідження стосунків між «Заходом» та «іншими», над якими він культурно домінує, – це не лише спосіб зрозуміти нерівні стосунки між нерівними співрозмовниками, а й перший крок до вивчення того, як формуються і що означають власне західні культурні практики. Якщо ми прагнемо правильно зрозуміти такі культурні форми, як роман, етнографічний та історичний дискурс, певні види поезії та опери, слід зважати на стійку владну диспропорцію між Заходом і не-Заходом, позаяк ці форми сповнені алюзією до неї і містять структури, які на ній ґрунтуються. Мені також ішлося про те, що за інших умов гадано нейтральні царини культури – література й критика, – зустрівши слабшу чи підлеглу культуру та інтерпретуючи її за допомогою ідей про незмінні неєвропейські й європейські сутності, наративів географічного володіння та образів легітимності і спокути, демонструють приголомшливе прагнення замаскувати владну ситуацію і приховати те, наскільки досвід сильнішої сторони почасти взаємонакладний із досвідом слабшої та дивним чином залежить від нього.

Добрим прикладом є роман «Іммораліст» (1902) Жіда. Зазвичай цей твір розглядають як історію чоловіка, який дохо-

дить згоди зі своєю ексцентричною сексуальністю і дозволяє їй позбавити себе не тільки дружини Марселіни та кар'єри, а й парадоксальним чином власної волі. Мішель – філолог, його академічна розвідка з варварського минулого Європи відкриває йому власні пригнічені інстинкти, бажання й нахили. Подібно до «Смерті у Венеції» Томаса Мана, дія розгортається в екзотичному місці на пограниччі Європи чи одразу за ним: у Французькому Алжирі, на території пустель, млявих оаз і розпусних тубільців. Менальк, наставник-ніцшеанець Мішеля, – колоніальний службовець. Він виходець з імперського світу, знайомого читачам Т. Е. Ловренса чи Мальро, але водночас цілком по-жидівськи сибарит і епікуреєць. «Таємні експедиції», чуттєва надмірність і свобода на чужій території дарують Меналькові набагато більше, ніж Мішелєві, і знання, і задоволення. «Життя, найменший порух Меналька..., роздумує Мішель, порівнюючи свій академічний курс із життям цього життєрадісного імперіяліста, хіба вони не в тисячу разів красномовніші, ніж мій курс?» [1]

Проте спочатку цих двох чоловіків об'єднують не ідеї і не життєві історії, а зізнання Моктира, тубільного хлопця з Біскри (куди Жід ще не раз повертатиметься у своїх творах). Моктир розповідає Меналькові, що він спостерігав за Мішелєм, як той стежив за самим Менальком, коли він крав у Марселіни ножиці. Гомосексуальна співучасть усіх трьох безпомильно вкладається в схему ієрархічних стосунків: африканський хлопець Моктир дарує потаємне збудження своєму роботодавцеві Мішелю, для котрого це, своєю чергою, стає кроком до самопізнання, в якому він керується вищою проникливістю Меналька. Думки або почуття Моктира (що видаються зіпсутими від природи, а може, ще й через расову належність) не так важливі, як переживання цього досвіду Мішелєм і Менальком. Жід цілком виразно пов'язує самопізнання Мішеля з алжирським досвідом, який він дістає після смерті дружини, інтелектуальної переорієнтації та внаслідок досить зворушливої бісексуальної самотності, яка охоплює його у фіналі.

Говорячи про французьку Північну Африку (а йшлося йому, власне, про Туніс), Мішель пропонує такі аперçус¹²⁵:

¹²⁵ Спостереження (фр.).

Ця земля насолоди дарує задоволення, не вгамовуючи бажання, навпаки, щоразу лише посилюючи його.

Земля, звільнена від творів мистецтва. Я зневажаю тих, хто може визнати красу, тільки коли її вже розшифровано й витлумачено. Власне в арабах мене вражає те, що вони живуть своїм мистецтвом, щодня виспівуючи й розтрачуючи його; вони не тримаються мистецтва, не консервують його у *творах*. Що й становить причипу і наслідок відсутності великих митців... Повертаючись до готелю, пригадав групу арабів: я помітив їх на килимах перед маленькою кав'ярнею. Я підійшов і поспав серед них. І повернувся, вкритий паразитами [2].

Африканські народи, а особливо ці араби, просто живуть там, не маючи накопичуваного мистецтва чи історії, яка відкладається у творах. Якби не європейський спостерігач, який засвідчує його існування, воно не мало б значення. Бути серед цих людей приємно, але треба усвідомлювати відповідний ризик (згадаймо хоча б паразитів).

Додатковий проблемний вимір «Іммораліста» створює те, що розповідь від першої особи – розповідь Мішеля, який переказує власну історію, – великою мірою залежить від численних вкраплень: Мішель уводить у роман північних африканців, свою дружину і Меналька. Сам він успішний нормандський землевласник, науковець, протестант. Так Жід витворює різнобічну особистість, здатну узгодити тягар своєї самоти та світу. Врешті-решт, усі ці аспекти залежать від того, що Мішель відкриває в собі, перебуваючи в Африці, хай як його самовідкриття минуше, непомітне й неоцінене. Повторюся: наратив має «структуру ставлення і референції», що вповноважує європейського суб'єкта-автора триматися віддалених територій, використовувати їх, залежати від них, а все-таки відмовляти їм в автономії чи незалежності.

Жід – це особливий випадок. У своїх північноафриканських творах він має справу з порівняно обмеженим матеріалом: ісламським, арабським, гомосексуальним. Але попри надзвичайну індивідуалістичність цього митця, його ставлення до Африки належить до ширшої формації європейських ставлень і практик стосовно цього континенту. З них виникло те, що критики кінця ХХ сторіччя назвали африканізмом чи африканістичним дискурсом, – систематична мова поведження з Африкою та вивчен-

ня її з позиції Заходу [3]. З цим дискурсом асоціюються концепції примітивізму, а також поняття, як-от трайбалізм, віталізм, автентичність, які набувають специфічної епістемологічної переваги через африканське походження. Ці послужливо корисні поняття можна знайти у Конрада й Ісак Динесен, а пізніше у сміливих дослідженнях німецького антрополога Лео Фробеніуса, котрий стверджував, що відкрив досконалий порядок африканської системи, та бельгійського місіонера Пласида Темпелса, чия книжка «Філософія банту» осердям африканської філософії зробила есенціалістичну (і спрощену) вітальність. Це розуміння африканської ідентичності було настільки продуктивним і легко пристосовуваним, що його використовували спочатку західні місіонери, далі антропологи, пізніше марксистські історики, а потім, щоправда антагоністично, навіть визвольні рухи, що демонструє В.-І. Мудимбе у своєму видатному творі «Винайдення Африки» (1988), називаючи це африканським гнозисом [4].

Загальна культурна ситуація, яка встановилася між Заходом і його віддаленим імперіумом до модерного періоду, особливо до Першої світової війни, узгоджувалася з цією моделлю. На цьому етапі найкращий підхід до моєї неосязної теми полягає в чергуванні загальних та дуже конкретних і специфічних досліджень, тому моя нинішня мета – окреслити спільний досвід взаємодії, який пов'язує імперіялістів з імперіялізованими. Вивчення стосунків між культурою та імперіялізмом на цьому досить ранньому етапі розвитку потребує не простого хронологічного чи епізодичного нарративу (їх уже чимало побутує в окремих сферах), а спроби узагальненого (але не тотального) опису. І звичайно, будь-яке вивчення зв'язку між культурою та імперією уже становить невіддільну частину самої теми, частину того, що Джордж Еліот (з іншого приводу) назвала тим-таки заплутаним середовищем¹²⁶, а не дискурс, написаний із віддаленої й незалежної позиції. Поява після 1945 року близько сотні нових деколонізованих постколоніальних держав – це не нейтральний факт, адже в дискусіях про нього різні дослідники, історики й політики займають кардинально протилежні позиції.

Так само як у часи свого тріумфу імперіялізм підтримував лише культурний дискурс, сформульований зсередини, тепе-

¹²⁶Цитата з роману «Мідлмарч», розділ 30.

рішній постімперіялізм дозволяє насамперед культурний дискурс підозри стосовно колись колонізованих народів та дискурс теоретичного уникнення з боку метрополійних інтелектуалів. Усі, виховані в період руйнування класичних колоніальних імперій, зокрема і я сам, застрягли між цими двома дискурсами. Ми належимо до періоду, який поєднав і колоніялізм, і опір йому, але ми так само належимо до періоду неперевершеного теоретичного розвитку, універсальних технік деконструювання, структуралізму, марксизму Лукача й Альтюсера. Мій саморобний варіант розв'язання антитез ангажованості й теорії – це широка перспектива, яка дозволяє бачити і культуру, й імперіялізм, а ще досягнути їхню велику історичну діалектику, хай і не в усіх численних деталях. Я й надалі виходитиму з припущення: хоча культура загалом не є цілісною, чимало важливих царин можна розглядати як такі, що взаємодіють контрапунктово.

У цьому аспекті мене надзвичайно цікавить неймовірна, майже коперникіянська зміна у стосунках між західною культурою та імперією на початку цього сторіччя. Корисно розглянути, наскільки вона подібна за масштабом і значенням до двох попередніх змін: до повторного відкриття Греції в гуманістичний період європейського Ренесансу та до «орієнтального ренесансу», за означенням видатного сучасного історика Реймонда Шваба [5], коли від кінця XVIII до середини XIX сторіччя культурні багатства Індії, Китаю, Японії, Персії та ісламського світу знайшли своє місце у серці європейської культури. Ця друга зміна, яку Шваб назвав величним привласненням Орієнту Європою, – відкриття санскриту німецькими й французькими граматастами, великого індійського національного епосу англійськими, німецькими та французькими поетами й митцями, персидської образності й суфійської філософії багатьма європейськими й навіть американськими мислителями від Гете до Емерсона – була одним із найблискучіших епізодів в історії людства і самодостатнім предметом дослідження.

Наративу Шваба бракує політичного виміру, трагічнішого і менш повчального за вимір культурний. Як я вже доводив в «Орієнталізмі», сукупним ефектом культурного обміну між партнерами, свідомими своєї нерівності, є їхні страждання. Італійські, французькі й англійські гуманісти використовували грецьких класиків без проблематичного посередництва сучас-

них греків. Тексти мертвих читали, цінували і привласнювали ті, хто думав про ідеальну державу. Це одна з причин, чому дослідники рідко говорять про Ренесанс із підозрою чи зневагою. Проте у новий час аналіза культурного обміну передбачає роздуми про домінування та примусове привласнення: хтось утрачає – хтось отримує. Сьогодні, наприклад, дискусії навколо американської історії збільшують кількість питань до неї з огляду на її вплив на корінні народи, іммігрантів та пригноблені меншини.

Лише недавно представники Заходу усвідомили: те, що вони мають сказати про історію та культури «підкорених» народів, можуть поставити під сумнів ці самі народи, які ще кілька років тому разом зі своєю культурою, землею, історією тощо були просто залучені до великих західних імперій та їхніх дисциплінарних дискурсів. (Я кажу це не для того, щоб заплямувати успіхи багатьох західних науковців, істориків, митців, філософів, музикантів і місіонерів, чії спільні й індивідуальні спроби познайомити Європу зі світом поза її межами є приголомшливим досягненням.)

Величезна хвиля антиколоніальної і засадничо антиімперської діяльності, думки й перегляду позицій наздогнала масивну споруду західної імперії, кидаючи їй, за яскравою метафорою Грамші, виклик взаємної облоги. Вперше представникам Заходу довелося зіткнутися з собою не просто як із Раджем, а як із представниками культури, ба більше – народів, звинувачених у злочинах: насильстві, утисках, злочинах сумління. «Сьогодні, – говорить Фанон у «Злидарях землі цієї» (1961)¹²⁷, – “третій світ”... дивиться у вічі Європі, дивиться як колосальна маса, чия мета має полягати у спробі розв’язати проблеми, з якими не впоралася Європа» [6]. Звичайно, такі звинувачення висували й раніше, навіть такі відважні європейці, як Сем’юел Джонсон і В. С. Блант. Неєвропейський світ пережив і раніші колоніальні повстання – від революції в Сан-Домінго¹²⁸ і повстання Абд аль-Кадера до повстан-

¹²⁷ Французька назва книги («Les damnés de la terre») відсилає до першого рядка оригінальної версії «Інтернаціоналу» («Debout, les damnés de la terre»; в укр. перекладі Миколи Вороного – «Повстаньте, гнані і голодні...»).

¹²⁸ Революція в Сан-Домінго – західній частині острова Гаїті, яка перебувала під французькою владою (на відміну від східної частини Санто-Домінго, яку

ня 1857 року, повстання Орабі¹²⁹ та повстання боксерів¹³⁰. Утім, попри репресалії, зміни режиму, *causes célèbres*¹³¹, дебати, реформи і перегляд позицій, розміри й прибутки імперій зростали. Новизна ситуації полягала у тривалому протистоянні та систематичному опорі Імперії яко Заходу. Хвилі обурення білою людиною, які впродовж тривалого часу здіймалися на територіях від Тихого океану до Атлантики, вилилися в розвинений рух за незалежність. З'явилися активісти панафриканського та паназійського руху. Їх не можна було спинити.

У період між двома світовими війнами групи активістів не були явно чи цілком антизахідними. Одні сподівалися, що розраду від колоніалізму можна знайти у християнстві, інші вірили, що вирішенням може бути вестернізація. В Африці, згідно з Безилом Дейвідсоном, ці міжвоєнні зусилля представляли особи на зразок Герберта Маколея, Леопольда Сенгора, Дж. Е. Кейслі-Гейфорда, Самуеля Ахуми [7], в арабському світі в цей час можна назвати Саада Заглула, Нурі аз-Саїда, Бішара аль-Хурі. Навіть пізніші революційні лідери, як-от Го Ши Мін у В'єтнамі, спочатку вважали, що елементи західної культури можуть допомогти завершити колоніалізм. Проте їхні зусилля й ідеї майже не мали відгуку в метрополії, і з часом їхній опір змінився.

Позаяк колоніалізм був системою, як писав Сартр в одному зі своїх повоєнних есеїв, опір також набув систематичности [8]. Хтось типу Сартра у перших реченнях передмови до Фанонових «Злидарів землі цієї» міг сказати, що світ насправді поділений на два ворожі табори: «п'ятсот мільйонів людей і тисяча п'ятсот мільйонів тубільців. Перші володіли Світом, другі користалися ним... Колонії бачили оголену правду, а громадяни метрополії воліли її причепурити» [9]. Дейвідсон, як завжди проникливо й красномовно, так описує новий етап африканського опору:

контролювала Іспанія) – відбулася у 1791–1803 рр. під проводом Тусена-Лувертюра та Десаліня, в результаті якої було проголошено незалежність країни, об'єднано обидві частини острова, конституційно скасовано рабство і відновлено індійську назву острова – Гаїті.

¹²⁹ Збройне повстання в Єгипті 1882 року.

¹³⁰ Повстання проти династії Цин та європейських колонізаторів у Північно-Східному Китаї (1899–1901).

¹³¹ Справи чи події, які викликають потужний резонанс у суспільстві (*фр.*).

...історія – це не машина для підрахунків. Вона розгортається у свідомості й уяві і втілюється в різноманітних реакціях народної культури, яка сама є ледь уловимим посередництвом матеріальних реальностей, фундаментального економічного факту, впертих об'єктивностей. Після 1945 року Африка породила таке багатство культурних відповідей, яке тільки й можна було чекати від такої кількості народів та усвідомлених інтересів. Але понад усе ці відповіді надихала палка надія на зміни, доти майже відсутня, надія, яка ще ніколи не переживалася так сильно і не промовляла до такої кількості людей. Надходили ці відповіді від чоловіків і жінок, чії серця билися в унісон із героїчною мелодією. Ці відповіді спрямували історію Африки у нове русло [10].

Для європейців сенс величезних і дезорієнтуючих змін у ракурсі стосунків між Заходом і не-Заходом був абсолютно новим, адже він не існував ані в часи європейського Ренесансу, ані під час «відкриття» Сходу три сторіччя по тому. Згадайте про відмінності між відновленням і редагуванням грецької класики Поліціано в 1460-х чи прочитанням Бопом і Шлегелем санскритських граматистів у 1810-х та прочитанням французьким політичним філософом чи орієнталістом Фанона під час Алжирської війни 1961 року або «Дискурсу колоніалізму» Сезера, виданого 1955 року одразу після поразки французів під Дьєнб'єнфу¹³². Цей останній бідолаха-читач, на відміну від своїх попередників, не лише відчуває на собі увагу тубільців у той час, коли вони б'ються з його армією, а й читає текст, писаний мовою Босюе й Шатобріана, насичений ідеями Гегеля, Маркса і Фрейда, за допомогою яких звинувачено цивілізацію, яка їх усіх і породила. Фанон іде ще далі: перевертає прийнятну до того парадигму, згідно з якою Європа привела колонії до модерного стану, і натомість стверджує, що не тільки «добробут і прогрес Європи... збудовані потом і кров'ю негрів, арабів, індійців та жовтої раси» [11], а і «Європа без перебільшення є витвором “третього світу”» [12]. Ці звинувачення знову й знову повторюють Волтер Родні, Чинвейзу та інші. Підсумовуючи це інвертивне впорядкування, наведемо слова Сартра, який вто-

¹³²Вирішальний бій у Першій індокитайській війні між французькими і в'єтнамськими військами. Завершився перемогою Демократичної Республіки В'єтнам (травень 1954 року).

рив Фанонові (а не навпаки): «Немає нічого тривкішого за расистський гуманізм, бо європейець зміг перетворитися на людину, лише створивши рабів і чудовиськ» [13].

Перша світова війна не сприяла послабленню влади Заходу над колоніальними територіями: він потребував їх для забезпечення воєнної Європи робочою силою та ресурсами, мало зважаючи на африканців і азіятів [14]. Однак процеси, які завершилися здобуттям незалежності після Другої світової війни, вже було запущено. Проблема датування антиімперіалістичного опору на підпорядкованих територіях вирішальна для розуміння імперіалізму обома сторонами. Легітимність і культурна першість успішних націоналістичних партій, які очолювали боротьбу з європейською владою, залежала від установлення нерозривної тяглості від перших воїнів, що протистояли вторгненню білої людини. Так Фронт національного визволення Алжиру, який почав повстання проти Франції 1954 року, виводив своє коріння від еміра Абд ель-Кадера, котрий боровся з французькою окупацією впродовж 1830–1840 років. У Гвінеї та Малі опір французам простежується на кілька поколінь назад – від Саморі та Хаджі Омара [15]. Однак ті, хто писав про імперію, лише зрідка визнавали обґрунтованість цього опору. Як ми бачили, обговорюючи Кіплінга, численні недоладні раціоналізації тубільної присутності (наприклад, «вони» були справді щасливі, доки порушники спокою не розбуркали їх) переважали над куди простішим поясненням невдоволеності: корінне населення прагнуло звільнити свою землю від присутності європейців.

Між істориками з Європи і Сполучених Штатів дебати тривають і дотепер. Чи були ці, за словами Майкла Едеса, перші «пророки повстання» назадниками, людьми романтичними й нереалістичними, котрі протистояли європейцям-«модернізаторам» [16], чи нам слід серйозніше поставитися до тверджень їхніх сучасних спадкоємців, як-от Джуліус Н'єрере і Нелсон Мандела, мовляв, ці ранні, зазвичай приречені на невдачу зусилля важливі й досі? Теренс Рейнджер показав, що ці проблеми не лише становлять предмет наукового розгляду, а й мають актуальне політичне значення. Наприклад, чимало рухів опору «сформували середовище, в якому згодом розвинулася політична діяльність; ...опір глибоко вплинув на політичну стратегію

та ставлення білих; ...під час протистоянь (принаймні деяких) з'явилися типи політичної організації чи політичного впливу, які орієнтувалися на майбутнє; деякі з них безпосередньо або опосередковано пов'язані з пізнішими проявами африканського опору [європейському імперіялізмові]» [17]. Рейнджер демонструє, що інтелектуальна й моральна битва за тяглість і послідовність націоналістичного опору імперіялізмові тривала протягом десятків років і стала органічною частиною імперського досвіду. Якщо як африканець чи араб ви робите вибір на користь того, щоб пам'ятати повстання ндебеле-шона¹³³ й Орабі 1896–1897 та 1882 років відповідно, то вшановуєте націоналістичних лідерів, чия поразка уможливила подальші успіхи. Цілком імовірно, що європейці потрактовуюватимуть ці повстання зневажливіше, яко діяльність окремих угруповань чи божевільних міленаріїв абощо.

Аж тоді після Другої світової війни весь світ було раптом деколонізовано. У дослідженні Грималя є мапа Британської імперії в часи її розквіту: це переконливий доказ і того, наскільки широкими були її володіння, і того, що вона практично всі їх утратила за кілька років по завершенні війни 1945 року. Добре відома книжка Джона Стречі «Кінець Імперії» (1959) однозначно нагадує про цю втрату. Британські державні діячі, військовики, комерсанти, науковці, викладачі, місіонери, бюрократи та шпигуни з Лондона несли остаточну відповідальність за Австралію, Нову Зеландію, Гонконг, Нову Гвінею, Цейлон, Малаю, всю Південну Азію, більшу частину Близького Сходу, цілу Східну Африку від Єгипту до Південної Африки, великий шматок Центрально-Західної Африки (разом із Нігерією), Гвіяну, кілька островів Карибського архіпелагу, Ірландію та Канаду.

До складу Французької імперії (набагато меншої за Британську) входила маса островів у Тихому й Індійському океанах і в Карибському морі (Мадагаскар, Нова Каледонія, Таїті, Гваделу-

¹³³ Попри давню ворожнечу, яка тяглася відтоді, як Мзиліказі [Mzilikazi] привів і оселив народ ндебеле на територіях народів шона у Південній Родезії (нинішнє Зимбабве) бл. 1840 р., вторгнення британських поселенців і подальша окупація Машоналенду [Mashonaland] призвела до того, що два народи забули про свій конфлікт і спільним фронтом виступили проти прибулих колоністів у повстанні 1896–1897 рр. Повстання було придушене, а його лідерів стратили.

па та ін.), Гвінея і весь Індокитай (Анам, Камбоджа, Кохінхіна, Лаос, Тонкін). В Африці Франція серйозно конкурувала з Британією за панівне становище: більшість західної частини континенту від Середземномор'я до екватора, а також Французький Сомаліленд перебували в руках Франції. Крім того, існували ще Сирія та Ліван, які, як і більшість французьких колоній в Африці та Азії, зазіхали на британські торгові шляхи й території. Лорд Кромер, один із найгрізніших губернаторів британських колоній (одного разу він гордовито заявив: «Ми не правимо Єгиптом, ми правимо лише правителями Єгипту» [18]), котрий спочатку відзначився блискучою службою в Індії, а потім чи не одноосібно керував Єгиптом між 1883 і 1907 роками, часто роздратовано згадував про «збаламутливий» французький вплив на британські колонії.

У ці величезні території (а також володіння Бельгії, Голандії, Іспанії, Португалії, Німеччини) західні метрополійні культури вклали гігантські інвестиції і розробили для них грандіозні плани. Здається, дуже мало людей у Британії чи Франції думали, що щось може змінитися. Я намагався довести, що більшість культурних формацій виходили з незмінної першости імперської влади. Однак з'явився, встояв і врешті-решт переміг альтернативний погляд на імперіялізм.

До 1950 року Індонезія здобула незалежність від Голандії. 1947 року Британія передала владу над Індією партії Індійський національний конгрес, а Пакистан, керований Мусульманською лігою на чолі з Джиною, негайно відокремився. Малайзія, Цейлон і Бірма стали самостійними, як і нації «французької» Південно-Східної Азії. В усій Східній, Західній і Північній Африці було покладено край британській, французькій та бельгійській окупації, подекуди (наприклад, в Алжирі) зі страхітливими людськими й матеріальними втратами. До 1990 року з'явилося сорок дев'ять нових африканських держав. Однак жодна боротьба не відбувалася у порожнечі. Грималь підкреслює, що такі глобальні сили, як церкви, Організація Об'єднаних Націй, марксизм, Радянський Союз і Сполучені Штати, прищпорювали інтернаціоналізовані стосунки між колонізатором і колонізованим. Чимало панафриканських, панарабських і паназійських конгресів засвідчили, що антиімперську боротьбу було універсалізовано, а розрив між західними (білими, європейськими,

передовими) і незахідними (кольоровими, тубільними, відсталими) культурами й народами – драматизовано.

Через такий драматизм світового переділу ми втратили (а може, нас підштовхнули до цієї втрати) адекватне історичне, вже не кажучи про моральне, відчуття того, що попри суперечливість боротьби, імперіялізм і його опоненти боролися за ту саму територію, змагалися за ту саму історію. Звичайно, вони взаємонакладалися, коли алжирці і в'єтнамці з французькою освітою, індійці та вест-індці, араби й африканці з британською освітою протистояли своїм імперським господарям. Опір імперії в Делі й Алжирі вплинув на опозицію в Лондоні й Парижі. Хоча це й не була боротьба рівних (типове імперіялістичне перекручення проголошує, що лише за допомогою західних уявлень про свободу велася боротьба проти колоніальної влади, яка підступно захопила скарби індійської й арабської культури. Це перекручення недобачає, що індійська й арабська культури завжди протистояли імперіялізмові, стверджуючи, що боротьба з ним була одним із головних імперіялістичних тріумфів), спільне культурне підґрунтя штовхало опонентів до захопливих зустрічей. Якби метрополія не вагалася і не захищалася, герої, стиль і сама структура тубільного опору імперіялізму були б іншими. І тут культура передує політиці, військовій історії чи економічним процесам.

Це взаємонакладення не є ані другорядним, ані несуттєвим питанням. Культура може налаштувати й енергійно стимулювати одне суспільство до панування над віддаленими територіями іншого суспільства. З таким самим успіхом вона може підготувати суспільство до того, щоб воно відкинуло чи модифікувало ідею такого панування. Ці зміни не можуть відбутися, якщо чоловіки й жінки не готові чинити опір тискові колоніального правління, взяти до рук зброю, втілити визвольні ідеї, уявити (за Бенедиктом Андерсоном) нову національну спільноту і рішуче зробити останній крок. Вони також не можуть відбутися, доки метрополія не відчує економічного й політичного виснаження імперії, доки ідеї імперії та ціні колоніального правління не буде публічно кинуте виклик, доки репрезентації імперіялізму не почнуть утрачати своє виправдання й легітимність, нарешті, доки повсталі «тубільці» не залишать на метрополійній культурі слід незалежності та єдності власної культури, віль-

ної від колоніального вторгнення. Але зазначивши всі ці передумови, ми повинні усвідомлювати, що обидва боки переокресленої світової мапи формують опозицію та опір імперіялізмові разом на переважно спільних, хоча й суперечливих, теренах, забезпечених культурою.

На яких культурних теренах тубільці й ліберальні європейці існували й розуміли один одного? Як багато вони могли один одному дозволити? Як в умовах імперського домінування вони взаємодіяли між собою до початку радикальних змін? Для початку згадайте роман Е. М. Форстера «Шлях до Індії», який безсумнівно свідчить про (подекуди дратівливу й таємничу) прихильність автора до цих місць. Мені у «Шляху до Індії» завжди видавалося найцікавішим те, що Форстер використовує Індію для репрезентації матеріалу, який, згідно з канонами романної форми, до цього не надається: безкрайого простору, незбагнених світоглядів, прихованих рухів, історій і соціальних форм. Зокрема, пані Мур і Філдинга треба сприймати як європейців, які виходять за межі антропоморфної норми, залишившись у тій жахливій (для них) новій стихії: Філдинг переживає всю складність Індії, а тоді повертається до знайомого гуманізму (після суду він повертається через Суец та Італію до рідної Англії з руйнівним передчуттям того, що може зробити Індія з людським відчуттям часу і простору).

Проте Форстер надто скрупульозний спостерігач реальності довкола себе, щоб покинути її на цьому етапі. В останньому розділі роман повертається до традиційного розуміння соціальної пристойності: автор навмисне і ствердно привносить до Індії звичне для Англії романне рішення (шлюб і власність): Філдинг одружується з донькою пані Мур. Однак він та ісламський націоналіст Азиз ідуть одним шляхом, водночас залишаючись осторонь. «Вони не хотіли цього, – казали вони у сто голосів. – Ні, ще ні». А небо казало: «Ні, не тут!». Це і рішення, і об'єднання, але жодне з них не повне [19].

Якщо тогочасна Індія – це не час і не місце (Форстер залишив точні вказівки) для формування ідентичності, для конвергенції, злиття, що ж тоді має там відбуватися? Роман показує, що політичне джерело цієї проблеми – британська присутність, і дозволяє пережити різноманітні аспекти цього безвихідного становища з відчуттям того, що політичний конфлікт просто вирішить-

ся в майбутньому. Роман засвідчує діаметрально протилежні позиції опору імперії: мусульманського націоналіста Азиза й ледь не сюрреалістичного індуса Годбовла та Філдингову опозицію, хоча останній не може сформулювати свої аргументи проти беззаконня британського правління в політичних чи філософських термінах, а висловлює лише окремі протести проти окремих несправедливостей. Цікавий аргумент Беніти Пері в «Ілюзіях і відкриттях» про позитивне закінчення роману ґрунтується на «непомітних натяках», якими говорить Форстер попри «тотальний текст» [20]: точніше кажучи, він уважав, що між Індією і Британією повинна бути прірва, яку, проте, можна періодично перетинати то в один, то в другий бік. У кожному разі ми маємо право пов'язати індійську ворожість до британського панування, продемонстровану на суді над Азизом, з існуванням помітного індійського опору, прояви якого Філдинг неохоче помічає в Азизі. Однією з націоналістичних моделей для цього виступає Японія. Знервовані й відверто огидні члени «британського клубу», зневага яких змушує Філдинга піти у відставку, сприймають Азизові порушення так, що будь-яка ознака «слабкості» розглядається як удар по британській владі як такій, і в цьому проступає безнадійна атмосфера.

Через ліберальну, гуманну підтримку поглядів і ставлень Філдинга «Шлях до Індії» програє почасти тому, що відданість Форстера романній формі наражає його на труднощі, з якими в Індії він не може дати собі ради. Подібно до Африки Конрада, Індія Форстера часто описується як місце незрозуміле й надто велике. Одного разу на початку роману, коли Роні й Адела спостерігають за пташкою, яка зникає в кроні дерева, зливаючись із нею, Форстер додає – для нас і для них: «В Індії нічого не можна впізнати, просте питання одразу зникає або зливається з чимось іншим» [21]. Отже, головна проблема роману – тривале зіткнення між англійськими колоністами з «розвиненими тілами, ледь розвиненими думками й нерозвиненими серцями» та Індією.

Наближаючись до Марабарських печер, Адела помічає, що стукіт коліс потяга – акомпанемент її роздумам – ніс повідомлення, яке вона не змогла вхопити.

Як можна розумом охопити цю країну? Покоління загарбників намагалися зробити це, але залишилися вигнанцями. Збудовані ними важливі міста – лише притулки, їхні суперечки – хвороба

людей, які не можуть знайти шлях додому. Індія знає про їхній неспокій. Вона знає про найдрібніші ознаки неспокою цілого світу. “Прийдіть!” – кличе вона сотнями своїх уст, промовляє через речі сміховинні й величні. Але прийти до чого? Цього вона не пояснює. Вона не обіцянка, а тільки заклик [22].

Однак Форстер демонструє, як британська «бюрократія» прагне наділити Індію сенсом. Для цього існують порядки першости, клуби з власними правилами, обмеження, військові ієрархії і передусім британська влада, яка це уможлиблює. Індія – «це не чаювання», за словами Роні Гіслопа. «За моїми спостереженнями, спроби англійців та індійців бути соціально близькими завжди завершувалися катастрофою. Спілкування – так. Люб’язність – звичайно. Близькість – ніколи, ніколи» [23]. Не дивно, що доктор Азиз вражений, коли пані Мур знімає взуття перед входом до мечеті, – цей жест засвідчує повагу і встановлює дружні стосунки, до певної міри заборонені поведінковими нормами.

Філдинг теж нетиповий персонаж: справді розумний і чутливий, приватна розмова для нього найприємніша. Проте його здатність розуміти і співчувати не досягає величної незбагненності Індії. Він був би ідеальним героєм попередніх творів Форстера, але тут він зазнає поразки. Філдинг принаймні «стикується» з таким персонажем, як Азиз: половина Форстерового задуму щодо того, як писати про Індію в британському романі, полягала в поділі його на дві частини – ісламську та індуську. 1857 року Гаріет Мартино зазначила: «Непідготований розум, індуський чи мусульманський, сформований в азіатських реаліях, не може на більш-менш достатньому інтелектуальному чи етичному рівні відповідати християнізованому європейському розуму» [24]. Форстер робить наголос на мусульманах, порівняно з якими індуси (разом із Годболом) відступають на другий план, так, ніби не надаються до романного витлумачення. Іслам був ближчим західній культурі, перебуваючи посередині між англійцями й індусами у Форстеровому Чандрapurі. У «Шляху до Індії» Форстер дещо ближчий до ісламу, ніж до індіїзму, хоча, зрештою, брак розуміння очевидний.

У романі індуси вірять, що світ – це безлад, де, однак, усе взаємопов’язане, що Бог є, не є, не був, був один. Мусульмани в особі Азиза, навпаки, вірять у порядок і конкретного Бога. (Форстер неоднозначно пише про «порівняно простий розум мусульманина» [25], ніби припускаючи, що й Азиз, і «мусульманин» узагалі

мають порівняно простий розум.) Для Філдинга Азиз – це квазі-італієць, хоча його завищена оцінка могольського минулого, пристрасть до поезії, його дивне pudeur¹³⁴ перед зображеннями дружини, які він завжди має при собі, викривають в ньому екзотичну несередземноморську людину. Попри прекрасні «блумсберзькі» якості Філдинга, вміння судити милосердно й лагідно та пристрасний, базований на людських нормах розум, Індія, зрештою, відкидає його. Лише пані Мур змогла дістатися до її оманливої суті, але, кінець кінцем, її бачення виявляється фатальним. Доктор Азиз стає націоналістом, однак, на мою думку, Форстер розчарований у ньому, бо це виглядає як поза: він не може пов'язати його з ширшим, послідовним рухом за індійську незалежність. Згідно з Френсисом Гатчинсом, наприкінці XIX – на початку XX сторіччя «націоналістичний рух парадоксальним чином не дістав жодного відображення у британській уяві в Індії» [26].

Під час мандрівки Індією 1912 року Беатрис і Сідні Веб відзначили складність у стосунках британських роботодавців та індійських найманців, котрі працювали на Радж. Причини – або лінощі як форма опору (дуже поширена в усій Азії, як свідчить С. Х. Алатас) [27], або так звана «теорія вимивання» Дадабгаї Наороджі, який на радість націоналістичним силам наполягав на факті вимивання індійських багатств Британією. Подружжя Веб звинувачує «тих давніх європейських поселенців в Індії, [які] не навчилися мистецтву управління індійцями». Далі вони додають:

Не менш очевидне й те, що індієць здебільшого не працюватиме до сьомого поту. Він не дуже переймається своїм заробітком. Він радше житиме напівголодний, ніж перенапружиться на роботі. Хоч який низький рівень його життя, рівень праці ще нижчий, принаймні коли він працює на роботодавця, який йому не подобається. Його неорганізованість спантеличує [28].

Це навряд чи свідчить про антагонізм між двома непримиреними націями. Так само у «Шляху до Індії» Форстер називає Індію складною тому, що вона така дивна і незбагненна, чи тому, що такі люди, як Азиз, дозволяють наївним націоналістичним настроям звабити себе, чи тому, що коли хтось, як пані Мур, спробує пристати на її умови, то не зможе оклигати від такої зустрічі.

¹³⁴ Сором'язливість (фр.).

Для західної людини, як і для самої себе після перебування в Печерах, пані Мур є прикрістю. Для індійців, які під час сцени суду на мить зливаються у щось на зразок національної єдності, вона радше не людина, а мобілізуюче гасло, смішний індіянізований принцип протесту і спільності – «Есмис Есмур». Вона переживає Індію, не розуміючи її, а Філдинг поверхово розуміє, не маючи глибоких переживань. Безпорадність роману не сягає звинувачення (чи захисту) ні британського колоніялізму, ні індійського націоналізму. Справді, іронія Форстера зачіпає всіх: від незграбних Тертонів і Бертонів до штучних, комічних індійців. Однак важко позбутися відчуття, що у світлі політичних реалій 1910–1920-х років навіть такий видатний роман, як «Шлях до Індії», розбивається об неспростовні факти індійського націоналізму. Форстер ототожнює наративну лінію з британцем Філдингом, який може зрозуміти лише те, що Індія надто велика й неосяжна і що дружнє ставлення до мусульманина на кшталт Азиза може тривати тільки до певного моменту, бо його вороже ставлення до колоніялізму аж так неприйнятно безглузде. Сенс того, що Індія і Британія – антагоністичні нації (хоча їхні позиції взаємонакладаються), применшується, приглушується, подрібнюється.

Перевагою роману є те, що він розповідає особисті, а не офіційні чи національні історії. Натомість Кіплінг безпосередньо визнає за політичною реальністю роль більшу, ніж просто джерела іронії в романі, хоч яка загрозлива, трагічна чи жорстока для нього британська історія в Індії. Індійців багато, і всі вони різні, їх треба пізнати і зрозуміти, британська влада мусить рахуватися з індійцями в Індії – такі, в політичних термінах, погляди Кіплінга. Форстер ухильний і зверхніший. Пері справедливо відзначила, що «“Шлях до Індії” – це переможне відображення британської уяви, яка досліджує Індію» [29]. Але правда й те, що Форстєрова Індія так ніжно особистісна й безжально метафізична, що під політичним кутом зору його ставлення до індійців як до нації, яка виборює в Британії свій суверенітет, не дуже серйозне чи навіть поважне. Зважмо на таке:

По дорозі Гамідула зазирнув до захопливого, націоналістичного за своїм характером зібрання знаті, де індуси, мусульмани, два сикхи, два парсі, один джайн і місцевий християнин намагалися вподобати один одного понад свою природну схильність. Допоки хтось лаяв англійців, усе було добре, але геть не конструктивно, і

якби англійцям довелося покинути Індію, зник би й комітет. Він радів, що Азиз, якого він любив і чия родина було поєднана з його власною, не цікавився політикою: вона руйнує особистість і кар'єру, але без неї нічого не можна досягти. Він думав про Кембридж із сумом, як про ще один завершений вірш. Яким щасливим він був там двадцять років тому! У домі пастора Беністера та його дружини не було місця для політики. Там переплелися ігри, праця і приємне товариство, виглядаючи достатнім підґрунтям національного життя. А тут усе складалося з перетягування канату й остраху [30].

Цей фрагмент засвідчує зміну політичного клімату: те, що колись було можливе в домі Беністерів чи в Кембриджі, вже недоречно в часи загостреного націоналізму. Втім, говорячи, що для сект «природно» недолюблювати одна одну, чи не припускаючи існування націоналістичних комітетів поза англійською присутністю, чи описуючи націоналізм, хоч який банальний і поміркований, лише як «перетягування канату й острах», Форстер розглядає індійців під імперським кутом зору. Його припущення полягає в тому, що він здатний дістатися повз хлоп'ячі націоналістичні витівки до суті Індії. А коли заходить про управління Індією – питання, яке хвилює Гамідуду й інших, – то, попри всі помилки, краще залишити це англійцям: «вони» ж бо ще не готові до самоуправління.

Цей погляд, ясна річ, сягає корінням Міла і на диво нагадує позицію Балвер-Літона, який на посаді королівського намісника у 1878 і 1879 роках висловився так:

Прикра тенденція другорядних індійських чиновників і поверхових англійських філантропів ігнорувати суттєві й нездоланні відмінності у расових властивостях, засадничі для нашого становища в Індії, вже завдала істотної шкоди. Так мимовільно задовольняється пиша і марнославство напівосвічених тубільців, серйозно шкодячи здоровому глузду і нормальному погляду на життєві реалії [31].

З іншого приводу він казав, що «тубільне чиновництво Нижньої Бенгалії хоч і нелояльне, але, на щастя, малодушне; чорнильниця – його одинока зброя, хоч і брудна, але не загрозлива» [32]. У «Появі індійського націоналізму» (звідки взято ці цитати) Аніл Сіл зазначає, що Балвер-Літон не помітив головну тен-

денцію індійської політики, яку відзначив один уважний дільничний комісар, котрий написав:

двадцять років тому... ми мали зважати на місцеві народності й окремі раси. Те, що викликало обурення в мараттів, не обурювало бенгальця... Тепер... ми все це змінили й опинилися віч-навіч не з населенням окремих провінцій, а з 200 мільйонами людей, об'єднаних взаєморозумінням і спілкуванням, що їх ми самі створили і зростили [33].

Звичайно, Форстер був романістом, а не політиком, теоретиком чи пророком. Однак він зумів використати механізм роману, щоб конкретизувати вже наявну структуру ставлення і референції, не змінивши її. Ця структура дозволяла відчувати любов чи навіть близькість до деяких індійців і до Індії взагалі, але формувала погляд на індійську політику як на британську відповідальність, а на культурному рівні позбавляла індійський націоналізм привілеїв (які, до речі, безперешкодно надавалися грекам та італійцям). І знову цитата з Аніла Сіла:

І в Єгипті, і в Індії діяльність, небажану для британців, уважали радше корисливими махінаціями, ніж справжнім націоналізмом. Для уряду Гледстоуна учасники повстання Орабі в Єгипті були лише купкою армійських офіцерів, які, прагнучи нагріти руки, піддалися впливу окремих єгипетських інтелектуалів, зачитаних у праці Лямартина, – заспокійливий висновок, який виправдовував відступ прихильників Гледстоуна від власних принципів. Зрештою, в Каїрі не було Гарібальді. Не було його й у Калькуті чи Бомбеї [34].

У своєму творі Форстер явно не намагається розв'язати проблему: як британський автор, який симпатизує націоналістичному рухові опору, може представити його? Однак її дуже добре дослідив харизматичний опонент британської політики в Індії Едвард Томпсон в «Іншому боці медалі», виданому 1926 року, за два роки по виходу «Шляху до Індії». Томпсона цікавлять викривлені репрезентації. Індійці, каже він, розглядають англійців винятково крізь призму британських звірств під час повстання сипаїв 1857 року. Англійці з помпезною, холоднокровною релігійністю Раджу в його найгіршому прояві розглядають індійців та їхню історію як варварську, нецивілізовану, нелюдську. Томпсон відзначає дисбаланс цих викривлень: одне підкріплене всіма перевагами сучасної

технології та засобами поширення (від армії до «Оксфордської історії Індії»), а друге покладається на памфлет і на популярні серед гнобленого народу настрої мобілізації та відторгнення. Проте, зазначає Томпсон, ми мусимо визнати, що індійська

ненависть напевне існує, дика, тверда ненависть; і чим швидше ми визнаємо це і відшукаємо її причини, тим краще. Невдоволення нашим пануванням стає всеохопним. По-перше, його розростання мусить спиратися на поширені народні спогади; по-друге, настільки раптовий імпульс йому може надати хіба палка ненависть» [35].

Отже, продовжує він, ми повинні шукати «нових орієнтирів в історії Індії», «спокутувати» наші вчинки і передусім визнати, що індійський народ «прагне повернути собі самоповагу. Зробіть їх знову вільними, дозвольте їм поглянути нам і всім іншим у вічі – і вони поводитимуться, як вільні люди, і перестануть брехати» [36].

Сильна й видатна книга Томпсона глибоко симптоматична у двох аспектах. Він відзначає першорядну роль культури в консолідації імперських почуттів: історіописання, часто повторює він, пов'язане з розширенням імперії. Йому, представникові метрополії, належить найперша і найпереконливіша спроба зрозуміти імперіалізм як культурне лихо і для колонізатора, а не тільки для колонізованого. Однак він переконаний, що подіям, у яких беруть участь обидві сторони, притаманна певна трансцендентна щодо них «істинність». Індійці «брешуть», бо не вільні, а він (та інші подібні опозиційні фігури) можуть бачити правду, бо вони вільні і вони англійці. Томпсон не більше за Форстера міг збагнути, що імперія, за висловом Фанона, ніколи нічого не віддає з доброї волі [37]. Вона не може дати індійцям свободу, її треба змусити віддати цю свободу в результаті тривалої політичної, культурної, а іноді й збройної боротьби, яка з часом не слабшає, а чимдалі загострюється. Те саме стосується й британців: тримаючись за імперію, вони становлять частину цього самого процесу. Їхнє ставлення надається до захисту, аж доки не зазнає поразки.

Аби Томпсон побачив себе на «іншому боці», мусила розгорнутися справжня боротьба тубільців із білими, що й відбулося 1926 року. Відтоді постали дві ворожі сторони, дві нації по два боки барикад, а не просто зухвалі відповіді колоніяльно-

го вискочня на голос білого господаря. Фанон дещо театраль-но називає це «інакшістю розриву, конфлікту, битви» [38]. Томпсон повніше приймає цю позицію, ніж Форстер, якому властиве традиційне для роману XIX сторіччя ставлення до тубільців як до нижчих і залежних істот.

У Франції не було свого Кіплінга, який, уславлюючи імперію, попереджав би про її майбутню катастрофічну загибель, не було й свого Форстера. Франція була культурно вплетена в те, що Ральф Жирарде називає подвійним рухом гордості й занепокоєння: французи відчували гордість за те, що вдалося здійснити в колоніях, і тривожилися за їхню долю [39]. Але, як і англійська, французька реакція на азійський і африканський націоналізм рідко була більшою за підняту брову, хіба коли Комуністична партія і Третій Інтернаціонал підтримали антиколоніальну революцію та опір імперії. Жирарде зазначає, що «Подорож до Конго» (1927) та «Повернення з Чаду» (1928) Жіда – два важливі твори після «Іммораліста» – піддали сумніву французький колоніалізм у Центральній Африці, хоча, проникливо додає він, Жід ніде не ставить під питання «*le principe elle-même de la colonisation*»¹³⁵ [40].

Модель, на жаль, завжди однакова: критики колоніалізму на зразок Жіда й Токвіля критикують несправедливості в тих місцях, заподіяні тією владою, що їх самих не надто зачіпають, і або дивляться крізь пальці на владні зловживання на небайдушних ім французьких територіях, або, не змігши аргументувати загальний протест проти всього гноблення чи всієї імперської гегемонії, нічого не кажуть.

Протягом 1930-х років у серйозній етнографічній літературі з любов'ю й увагою обговорювалися тубільні суспільства французького імперіюму. Праці Мориса Деляфоса, Шарля Андре Жульєна, Лябуре, Марселя Гріюля, Мішеля Лейріса – це приклади незалежного й ретельного осмислення віддалених, здебільшого невідомих культур. Вони сформували повагу до цих культур, якої вони були позбавлені в межах структур політичного імперіялізму [41].

Певну суміш цієї набутої уваги й імперської замкненості бачимо в «Королівському шляхові» (1930) Мальро, одному з його найменш відомих і дискутованих творів. Мальро був шукачем пригод, етнографом- і археологом-аматором водночас; на нього

¹³⁵ Власне принцип колонізації (*фр.*).

вплинули Лео Фробеніус, Конрад у «Серці темряви», Т. Е. Ловренс, Рембо, Ніцше і, я переконаний, Менальк Андре Жіда. «Королівський шлях» – це подорож углиб «нижчого», в даному разі французького Індокитаю (цей факт рідко помічають головні критики Мальро, для яких, як і для Камю та його критиків, одне варте уваги місце дії – Європа). Перкен і Клод (оповідач), з одного боку, та французька влада, з другого, змагаються за домінування і здобич: Перкен прагне камбоджійських барельєфів, а бюрократи з підозрою і неприязню спостерігають за його пошуками. Знайшовши Грабо – персонажа, схожого на Курца, – якого захопили, осліпили й закатували тубільці, мандрівники намагаються його забрати, але дух його вже зламаний. Коли Перкена поранено, і здається, що його хвора нога починає руйнувати його самого, він, упертий егоїст (подібний до Курца в агонії), зухвало звертається до зажуреного Клода (подібного до Марлова):

“Смерти... нема... є лише... Я...”, – Зведений судомою палець уп’явся в стегно. – “...Я ...ПОМИРАЮ...” [42].

У зображенні джунглів і племен Індокитаю в «Королівському шляху» поєднуються страх і зваблива принадність. Племя меойців тримає Грабо; Перкен тривалий час править народом стієнтів і, як справжній антрополог, марно намагається захистити його від наступу модернізації (у формі колоніальної залізниці). Втім, попри загрозу й тривогу, які відчуються в імперській атмосфері роману, ніщо не свідчить про політичну загрозу чи про те, що фатум, який поглинає Клода, Перкена і Грабо, – щось історично конкретніше, ніж просто узагальнена ворожість, проти котрої мусить постати людська воля. Так, у чужому світі *indigènes* можна облаштовувати свої незначні справи (як, наприклад, це робить Перкен із племенем меойців), але його тотальна ненависть до Камбоджі доволі мелодраматично свідчить про метафізичну прірву між Сходом і Заходом.

Я надаю «Королівському шляху» такої ваги, бо цей роман – витвір видатного європейського таланту – дуже переконливо potwierджує нездатність європейської гуманістичної свідомости протистояти політичному викликові імперських володінь. І на думку Форстера у 1920-х, і Мальро в 1930-х роках – людей справді обізнаних із неєвропейським світом, – на Захід чекає доля величнійша за просто національне самовизначення: йдеться про самоус-

відомлення, волю чи навіть глибинні питання смаку й дискримінації. Можливо, сама романна форма з притаманною їй структурою ставлення й референції, перенесеною з попереднього сторіччя, притуплює їхнє сприйняття. Порівнявши Мальро з відомим французьким знавцем індокитайської культури Полем Мюсом, чия книжка «В'єтнам: соціологія однієї війни» з'явилася на двадцять років пізніше, напередодні Дьєнб'єнфу, і котрий, як і Едвард Томпсон, розгледів глибоку політичну кризу, що відділила Францію від Індокитаю, ми побачимо різочу відмінність. У блискучому розділі під назвою «На в'єтнамському шляху» (який, очевидно, є відлунням «Королівського шляху») Мюс відверто говорить про французьку інституційну систему і про те, як вона оскверняла в'єтнамські священні цінності своєю секулярною настановою. Китайці, каже він, краще розуміли В'єтнам, ніж Франція з її залізницями, школами й «administration laïque»¹³⁶. Позбавлені релігійного мандату, мало розуміючись на в'єтнамській традиційній моралі і ще менше зважаючи на місцеве тубільництво та чутливість, французи були просто байдужими завойовниками [43].

Як і Томпсон, Мюс бачить зв'язок між європейцями й азіатами і, знову як Томпсон, він проти продовження колоніальної системи. Незважаючи на загрозу з боку Радянського Союзу та Китаю, він пропонує надати В'єтнаму незалежність, водночас вимагаючи укласти французько-в'єтнамський договір, який дозволив би Франції певні привілеї у відбудові В'єтнаму (це тема останньої частини його книжки – «Що робити?»). Порівняно з позицією Мальро це величезний крок уперед, а під кутом зору неєвропейця – лише незначна зміна європейської концепції опіки, хоч і просвіченої. Утім, цьому крокові бракує визнання всієї сили того, що в термінах західного імперіялізму перетворилося на антиномічний націоналізм «третього світу», який демонстрував не колаборацію, а антагонізм.

2. Теми культури опору

Повільному і здебільше гостро суперечливому процесу відновлення географічної території, який становить осердя деколонізації (як свого часу – імперії), передуює окреслення території

¹³⁶ Світським адмініструванням (фр.).

культурної. Після періоду «первинного опору», фактичної боротьби проти зовнішнього вторгнення, приходять період вторинного, тобто ідеологічного опору, намагань відтворити, за словами Безила Дейвідсона, «зруйновану спільноту, врятувати чи відновити значення та явище спільноти всупереч усім тискам з боку колоніальної системи» [44]. Це, своєю чергою, вможливає появу нових і незалежних стáвок у цій грі. Слід зазначити, що ми тут переважно торкаємося не утопічних регіонів – сказати б, ідилічних луків, – усамітнене минуле яких відкрили інтелектуали, поети, пророки, лідери й історики опору. Дейвідсон говорить про «потойбічні» обіцянки, які на ранньому етапі роздавав дехто з них, наприклад, зрікаючись християнства та західного одягу. Проте всі вони були відгуком на колоніальні приниження, підводячи до «підставового принципу націоналізму – до потреби знайти ідеологічне підґрунтя для єдності, ширшої за будь-яку відому раніше» [45].

На мою думку, це підґрунтя полягає у перевідкритті та репатріяції того, що імперіялістичні процеси вилучили з тубільного минулого. Так стає зрозумілим Фанонове наполягання на повторному прочитанні гегелівської діалектики пана і раба у світлі колоніальної ситуації: він наголошує, що імперіялістичний пан «засадничо відрізняється від пана, описаного Гегелем. У Гегеля між паном і рабом існує взаємність, а тут пан насміхається з рабської свідомості. Від раба вимагається не визнання, а робота» [46]. Досягти визнання означає переокреслити й посісти в імперських культурних формах місце, відведене підпорядкуванню, зробити це свідомо, виборюючи його на тих самих теренах, де колись панувала свідомість, яка прийняла підпорядкування певного нижчого Іншого. Отже – переписування. Іронія в тому, що гегелівська діалектика, зрештою, гегелівська: він був у цьому першопрохідцем, як і Маркс у своїй діалектиці суб'єкта та об'єкта, яка передувала Фаноновим «Злидарям...» і була там використана для пояснення боротьби між колонізатором і колонізованим.

Почасті трагедія опору полягає в тому, що якоюсь мірою він змушений відновлювати форми, раніше створені або принаймні вражені чи інфільтровані культурою імперії. Це ще один приклад того, що я назвав взаємонакладними територіями: наприклад, у XX сторіччі боротьба за Африку точиться на територіях,

упродовж поколінь витворених і перетворених європейськими дослідниками, – це незабутньо й докладно відтворив Філіп Кертин в «Образі Африки» [47]. Подібно до суперечливого бачення Африки європейцями: як білої плями, коли вони її захопили, чи як піддатливо-легкодоступної, коли планували розділити її під час Берлінського конгресу 1884–1885 років, – африканці-деколонізатори вважали за потрібне уявити Африку, позбавлену її імперського минулого.

Особливий випадок цієї боротьби за проєкції та ідеологічні образи – так званий лейтмотив пошуку або подорожі, який фігурує у чималій частині європейської літератури, зокрема тій, що стосується неєвропейського світу. Через усі наративи великих дослідників пізнього Ренесансу (Даніель Дефер влучно назвав їх збиранням світу [*la collecte du monde*]) [48], а також мандрівників та етнографів ХІХ сторіччя, не кажучи вже про подорож Конрада річкою Конго, проходить топос подорожі на південь (як сказала Мері Луїз Прат, згадуючи Жіда й Камю [49]), у якому лейтмотив контролю і влади «звучить неперервно». Для тубільця, котрий починає бачити і чути ці нав'язливі ноти, – це «звуки кризи, вигнання, вигнання з серця, вигнання з дому». Саме так незабутньо формулює це Стивен Дедалус в епізоді про Бібліотеку з «Уліса» [50]; тубільний письменник-деколонізатор штибу Джойса, ірландського письменника, колонізованого британцями, переживає лейтмотив пригоди-подорожі, з якого його було вигнано, завдяки тому самому тропу, перенесеному з імперської культури в нову ситуацію, перейнятому, перевикористаному, переродженому.

Джеймс Нгугі (згодом Нгугі Ва Тіонго) у «Ріці посередині» переспівує «Серце темряви», вже на першій сторінці оживлюючи Конрадову річку. «Річка називалася Гонія, що означало зцілення або повернення до життя. Гонія ніколи не пересихала: здавалося, вона мала сильну волю до життя, глузуючи з посух і погодних змін. Вона завжди поводитися однаково, ніколи не поспішаючи, ніколи не затинаючись. Люди бачили це і були щасливі» [51]. Конрадові образи ріки, дослідження та загадкового оточення не полишають нас за читанням Нгугі, проте вони мають геть інше значення: вони по-іншому – доволі гостро – переживаються через навмисне недомовлену, свідомо позбавлену стилю сувору мову. У Нгугі біла людина втрачає

вагу, вона зведена до самотньої постаті місіонера з символічним ім'ям Лівінгстона, однак її вплив відчувається в існуванні кордонів, які розділяють поселення, річкові береги та людей. Через внутрішній конфлікт, що руйнує життя Ваякі, Нгугі переконливо передає неусувному напруженню, яку не зніме завершення роману і яку цей роман і не намагається стримати. З'являється нова модель, якої не було у «Серці темряви». На її основі Нгугі створює новий міт, хитка лінія та фінальна двозначність якого свідчать про повернення до африканської Африки.

У «Сезоні паломництва на північ» Таїба Саліха Конрадова ріка стає Нілом, чії води відновлюють людей, які живуть на її берегах. А Конрадовий британський стиль нарації від першої особи та європейські герої у якомусь сенсі перетворюються на свою протилежність: по-перше, завдяки використанню арабської мови; по-друге, роман Саліха зображує подорож суданця на північ, в Європу; по-третє, оповідач розповідає, будучи в суданському селищі. Так подорож у серце темряви перетворюється на сакралізовану хіджру¹³⁷ з суданського селища, все ще обтяженого колоніальною спадщиною, до серця Європи, де Мустафа Саїд – віддзеркалення Курца – спрямовує ритуальне насилля на себе, європейських жінок та оповідачеве розуміння. Хіджра завершується поверненням Саїда до рідного селища і самогубством. Саліх аж так свідомо міметично обертає Конрада, що запозичує навіть Курцову огорожу з черепами на кілках, перетворюючи її на згромадження європейських книжок у таємній бібліотеці Саїда. Втручання й перехрещення ліній північ-південь і південь-північ розширюють та ускладнюють спектр колоніальних траєкторій, окреслених Конрадом. Це призводить не просто до переродження вигаданої території, а до підкреслення окремих суперечностей та їхніх уявних наслідків, приглушених величною прозою Конрада.

Там усе як тут, не краще й не гірше. Але я походжу звідси, як та фінікова пальма, що росте на подвір'ї нашого будинку: вона виросла в нашому подвір'ї, а не в якомусь іншому. Вони прийшли на нашу землю невідомо для чого, але хіба це означає, що ми маємо отруїти наше теперішнє і наше майбутнє? Рано чи пізно

¹³⁷ Втеча, або еміграція (*араб.*) – переїзд, щоб уникнути переслідувань, Пророка Мухамеда з Меки до Медини 622 року, який став точкою відліку мусульманського літочислення.

вони підуть геть, як і багато людей в історії залишали чимало країн. Залізниці, кораблі, лікарні, фабрики і школи стануть нашими, і ми розмовлятимемо їхньою мовою без почуття провини чи почуття вдячності. Ми знову будемо тими, ким були, – звичайними людьми, і якщо ми люди-вигадки, то тепер ми вигадуватимемо себе самі [52].

Отже, постімперські автори «третього світу» носять у собі своє минуле – як шрами від принизливих ран, як підбурення до різних учинків, як імовірно переглянуті візії минулого, що тяжіють до постколоніального майбутнього, як досвіди, що за потреби надаються до повторного витлумачення і розгортання, досвіди, у яких колись мовчазний тубілець говорить і діє на території, відібраній у колонізатора під час загального руху опору.

У культурі опору з'являється ще один лейтмотив. Зверніть увагу на приголомшливі культурні спроби відновити й посилити владу над регіоном, зроблені у багатьох сучасних латиноамериканських і карибських версіях шекспірівської «Бурі». Це одна з кількох фабул, що тяжіє над уявленням про Новий світ, крім неї, можна згадати пригоди й відкриття Колумба, Робінзона Крузо, Джона Сміта й Покахонтас¹³⁸, а ще Інкла і Ярико¹³⁹. (Пітер Галм детально досліджує їх усіх у своїх блискучих «Ко-

¹³⁸ Покахонтас була дочкою вождя одного з північноамериканських індіанських племен. 1607 року вона відмовила свого батька страчувати колоніста Джона Сміта, а потім допомагала європейським поселенцям із колонії Джеймстаун у часи скрути. Після повернення пораненого Сміта до Англії стосунки між поселенцями і рідним племенем Покахонтас погіршилися, а 1612 року дівчину ув'язнили як заручницю в Джеймстауні. Під час річного ув'язнення вона прийняла християнство і закохалася в Джона Ролфа, з яким незабаром одружилася. 1616 року вона відбула подорож до Англії, зокрема, зустрілася з королем Яковом I. Її демонстрували як приклад того, що тубільців можна «приручити», щоб заохотити нових поселенців їхати до Джеймстауна. Покахонтас померла від інфекційного захворювання 1617 року. Після смерті історія її життя увійшла до низки творів європейської літератури.

¹³⁹ За барбадоською легендою, англійський купець Інкл прибув до берегів Північної Америки, де на нього напали розлючені тубільці. Його знайшла і виходила місцева дівчина на ім'я Ярико, у яку він згодом закохався. Однак після одруження природна жадібність узяла гору над Інклом, і він продав вагітну Ярико в рабство після прибуття на Барбадос (англійську територію). Сюжет про Інкла і Ярико потрапив до європейської літератури через твори Ричарда Лігона [Ligon] та Ричарда Стіла [Steel].

лоніяльних зустрічах» [53].) Тепер майже неможливо кількома простими словами охарактеризувати будь-кого з цих «увідних персонажів», що свідчить про те, наскільки гостро полемічним стало це питання. На мою думку, назвати цей реінтерпретаційний запал просто обмеженістю, помстою чи образою неправильно. Для західної культури зовсім нове те, що вторгнення неєвропейських митців і науковців неможливо обійти увагою чи заглушити: вони не тільки становлять складову частину політичного руху, а й у різний спосіб формують уяву, інтелектуальну й метафоричну енергію, яка успішно керує цим рухом, переглядаючи та переоцінюючи спільний для білих і небілих простір. Для багатьох представників Заходу бажання тубільців претендувати на цей простір – нестерпне зухвальство, а прагнення фактично повернути його взагалі немислиме.

Стрижнем карибської «Бурі» Еме Сезера є не *ressentiment*¹⁴⁰, а пристрасне змагання з Шекспіром за право репрезентувати Кариби. Це прагнення суперництва становить частину загальнішої спроби віднайти підґрунтя цілісної ідентичності замість ідентичності попередньої – залежної і похідної. Каліббан, на думку Джорджа Лемінга, «вигнанець, що навіки втратив будь-який шанс... Його сприймають як явище, як стан існування, який можна привласнити і використати для свого розвитку» [54]. В такому разі Каліббан мусив би мати власну історію, яка постає в результаті його власних зусиль. За Лемінгом, потрібно «підірвати старий міт Просперо», охрестивши «мову наново», але цього не станеться, «доки ми не покажемо, що мова є продуктом людських зусиль; доки ми не продемонструємо всім результат певної активності з боку людей, яких ще досі вважають знедоленими нащадками безмовних і спотворених рабів» [55].

Лемінг наполягає на тому, що хоч ідентичність і вирішальна, просто набути іншої ідентичності зовсім недостатньо. Головне – це здатність побачити, що Каліббан має історію, здатну розвиватися: вдосконалюватися, рости й дорослішати. А на ці процеси, здавалося, мали право тільки європейці. Отак кожне нове американське переписування «Бурі» – це місцева версія

¹⁴⁰ Глибока образа, обурення, незадоволення як соціально-філософське явище (*фр.*). У такому значенні цей термін увів до інтелектуального обігу Фридрих Ніцше.

давньої великої історії, народжена і змінена під тиском поточної політичної й культурної історії. Кубинський критик Роберто Фернандес Ретамар завважує важливу річ: для сучасної Латинської Америки й Карибів не Аріель, а саме Каліббан із його дивною й непередбачуваною сумішшю ставлень є головним символом гібридності. Саме це промовляє до креольської чи *mestizo*¹⁴¹ суміші, з якої складається нова Америка [56].

Те, що Ретамар обирає Калібана, а не Аріеля, свідчить про існування надзвичайно важливої ідеологічної суперечки в осерді культурної спроби деколонізувати територію, відновити спільноту і повернути культуру, спроби, яка триває і після політичного заснування незалежних націй-держав. У цьому сенсі опір і деколонізація існуватимуть і після успішного завершення національно-визвольного руху. Цю суперечку символічно змалював Нгугі у книжці «Деколонізуючи розум» (1986). Тут він прощається з англійською мовою і водночас намагається поглибити визволення, докладно аналізуючи африканську мову й літературу [57]. Подібну спробу здійснила Барбара Гарлов у важливій праці «Література опору» (1987), мета якої – застосувати засоби сучасної теорії літератури до «літературного продукту того геополітичного простору, що заперечує саму соціальну й політичну організацію, в межах якої ці теорії були створені і якій відповідають» [58].

Основну форму цієї суперечки найкраще представити як низку альтернатив, похідних від вибору між Аріелем і Каліббаном, що має особливу й незвичайну історію в Латинській Америці, але корисна і для інших регіонів. Латиноамериканська дискусія (серед відомих учасників якої Ретамар, а також Хосе Енрике Родо і Хосе Марті) фактично відповідає на питання: «Як культура, котра намагається унезалежитися від імперіалізму, уявляє своє минуле?» Одна з альтернатив – чинити, як Аріель, старанний слуга Просперо: він послужливо виконує накази, а отримавши свободу, повертається до свого природного середовища, такий собі тубільний буржуа, якого не хвилює колишня співпраця з Просперо. Друга альтернатива – діяти, як Каліббан, котрий усвідомлює і приймає своє неоднорідне минуле, не втрачаючи здатність розвиватися далі. Третя – бути Каліббаном, який

¹⁴¹ Схрещеної, гібридної (*icn.*).

позбувається свого рабського становища і фізичних вад у процесі віднайдення свого сутнісного, доколоніального «Я». Саме цей Каліббан стоїть за тубільницькими й радикальними націоналізмами, які породили поняття негритуду, ісламського фундаменталізму, арабізму тощо.

Обидва Каліббани підживлюють і потребують один одного. Кожна підкорена спільнота в Європі, Австралії, Африці, Азії та обох Америках відіграла роль жорстоко пригнобленого Каліббана, який проходить суворі випробування, перед зовнішнім господарем на зразок Просперо. Розуміти, що твоє «Я» належить підкореному народу, – засаднича умова антиімперського націоналізму. На цьому ґрунтуються різні літератури, численні політичні партії, безліч інших рухів за права меншин і жінок, а часто й нові незалежні держави. Хоча, як слушно зауважує Фанон, націоналістична свідомість може легко призвести до негнучкості: проста заміна білих офіцерів і бюрократів на їхні кольорові відповідники не гарантує, що націоналістичні функціонери не відтворюватимуть старі порядки. Загроза шовінізму й ксенофобії («Африка для африканців») дуже реальна. Найоптимальніша ситуація – це коли Каліббан розуміє власну історію як прояв історії всіх підкорених чоловіків і жінок та усвідомлює складну правду власної соціальної й історичної ситуації.

Ми не повинні применшувати вибухову важливість цього першого розуміння – коли народи усвідомлюють себе в'язнями на власній землі, бо воно знову й знову повертається в літературі імперіалізованого світу. Позначена протягом майже всього ХІХ сторіччя повстаннями в Індії, у німецькій, французькій, бельгійській та британській Африці, на Гаїті й Мадагаскарі, у Північній Африці, Бірмі, на Філіпінах, у Єгипті тощо, історія імперії видається непослідовною, якщо не визнати цього відчуття ув'язнення-облоги, загостреного потребою спільноти, яке вкорінене антиімперський опір у культурних зусиллях. Еме Сезер:

Ця маленька камера у Юрських горах –
 вона також моя
 маленька камера, сніг подвоєю її білими ґратами
 сніг – це білий тюремник, що несе
 варту перед в'язницею
 Цей самотній чоловік, ув'язнений у
 білому

цей самотній чоловік, що кидає виклик
білим крикам білої смерті –
він мій

(Тусен, Тусен-Лувертюр) [59]

Найчастіше поняття раси як таке наділяє в'язницю її *raison d'être*; воно з'являється в культурі опору майже повсюдно. Тагор говорить про неї у своїх чудових лекціях під назвою «Націоналізм», надрукованих 1917 року. «Нація» для Тагора – тісне і невблаганне вмістилище влади, яке використовується для продукування конформності: британської, китайської, індійської чи японської. Індійською відповіддю, каже він, має бути не змагальний націоналізм, а творче розв'язання суперечностей, породжених расовою свідомістю [60]. Подібне розуміння знаходимо в «Душах чорного народу» (1903) В. Е. Б. Дюбуа: «Як це – бути проблемою?.. Чому Бог зробив мене вигнанцем і чужинцем у моєму власному домі?» [61] Однак і Тагор, і Дюбуа застерігають від огульної, нерозбірливої атаки на білу чи західну культуру. Звинувачувати треба не західну культуру, каже Тагор, а «розсудливу скупість Нації, яка перебрала на себе тягар білої людини – критику Сходу» [62].

У культурному опорі деколонізації виникають три провідні теми, які я розділяю з аналітичною метою, хоча насправді вони взаємопов'язані. Перша – це, звичайно, наполягання на праві розглядати історію спільноти в усій її повноті, послідовно та цілісно. Повернути ув'язнену націю собі. (В Європі Бенедикт Андерсон пов'язує це з «капіталістичним друкарством», яке «надало мові нової стабільності» та «створило єдиний простір взаємообміну й комунікації, нижче від латини, але вище від розмовних діалектів» [63].) У центрі перебуває поняття національної мови, але без практики національної культури – від гасел до інструкцій і газет, від казок і героїв до епічної поезії, романів і п'єс – мова інертна. Національна культура організовує й підтримує пам'ять спільноти, наприклад, відновлюючи історії ранніх поразок африканського опору («вони забрали нашу зброю 1903-го, а тепер ми повертаємо її»); вона населяє простір відновленим трибом життя, героями, героїнями та їхніми вчинками; вона визначає такі вирази й емоції, як гордість і виклик, які, своєю чергою, формують кістяк провідних партій національної незалежності. Місцеві наративи рабів, духовні автобіографії й тю-

ремні мемуари становлять контрапункт до монументальних історій, офіційних дискурсів і паноптичної квазінаукової позиції західних держав. Скажімо, у Єгипті історичні романи Джирджи Зейдана вперше формують власне арабський наратив (подібно до Вальтера Скота сторіччям раніше)¹⁴². В іспанській Америці, згідно з Андерсоном, зі спільнот креолів «з'явилися креоли, які свідомо переосмислювали це [змішане] населення як співгромадян» [64]. І Андерсон, і Ганна Арендт відзначають поширення глобальної тенденції «досяг[ати] солідарності на здебільшого уявлених засадах» [65].

Друга тема складається з ідеї того, що опір – це не просто реакція на імперіялізм, а альтернативний спосіб досягнути людську історію. Зокрема, важливо завважити, наскільки це альтернативне переосмислення ґрунтується на ламанні бар'єрів між культурами. Звісно, головний складник цього процесу, подібно до назви блискучої книги, – відписувати метрополійним культурам, руйнувати європейські наративи про Орієнт і Африку, замінюючи їх веселішим або сильнішим новим наративним стилем [66]. Чудовий роман Салмана Рушді «Опівнічні діти» – це звільнювальний образ незалежності як такої, в якому проявляють себе всі її аномалії і протиріччя. Особливий інтерес у творах Рушді та попереднього покоління літератури опору становить свідоме намагання прилучитися до дискурсу Європи й Заходу, змішатися з ним, трансформувати його, змусити визнати маргіналізовані, заборонені чи забуті історії. Працю такого штибу виконували десятки науковців, критиків та інтелектуалів з периферійного світу; я це називаю «подорожжю в».

Третя тема – відчутний відхід від сепаратистського націоналізму задля ціліснішого погляду на людську спільноту та людське визволення. На мою думку, вона потребує особливої ясності. Здається, не треба нагадувати, що в період деколонізації в усьому імперському світі рухи протесту й опору, рухи за незалежність жилися то одним, то другим націоналізмом. Поглиблення сьогodнішніх дебатів про націоналізм у «третьо-

¹⁴² Укр. переклади див.: Зейдан Джирджи. Сестра Харуна ар-Рашіда / Пер. з араб. Ігор і Тетяна Лебединські. – К.: Дніпро, 1969. – 167 с.; Зейдан Джирджи. Сини Харуна ар-Рашіда / Пер. з араб. Ігор і Тетяна Лебединські. – К.: Дніпро, 1974. – 236 с.

му світі» та зростання інтересу до них відбулося не в останню чергу завдяки багатьом західним дослідникам і спостерігачам: повторна поява націоналізму відродила чимало анахронічних ставлень. На думку Елі Кедурі, наприклад, незахідний націоналізм у своїй суті вартий засудження, бо це негативна реакція на доведену культурну й соціальну неповноцінність, імітація «західної» політичної поведінки, яка не принесла нічого доброго. Інші, як-от Ерик Гобсбавм і Ернест Гелнер, уважають націоналізм формою політичної поведінки, поступово витісненої новими транснаціональними реаліями модерних форм економіки, електронних комунікацій і надмогутніх військових розробок [67]. Усі ці позиції, як на мене, позначені очевидною (і, на мій погляд, аісторичною) ніяковістю перед національною незалежністю незахідних суспільств, яка буцімто «чужа» їхньому етосу. Звідси постійне наголошування західного походження націоналістичної філософії, яка, відповідно, не пасує арабам, зулусам, індонезійцям, ірландцям чи ямаїцям і якою вони, без сумніву, зловживатимуть.

На мою думку, критикувати нові незалежні народи в такий спосіб – це прояв ширшого культурного неприйняття (як з боку лівих, так і правих) того, що колишні підкорені народи мають право на націоналізм того самого гатунку, що й, скажімо, розвинутіші, а отже, більш гідні німці чи італійці. Згідно з таким заплутаним і обмежувальним поняттям першости, тільки оригінальні автори ідеї здатні розуміти й застосовувати її. Однак історія усіх культур – це історія культурних запозичень. Культурні автори – це не герметичні утворення: західна наука запозичувала в арабів, а вони в Індії та Греції. Культура не обмежується поняттями власності, запозичення й випозичання, які передбачають існування безумовних боржників і кредиторів, радше варто говорити про привласнення, спільні досвіди та різноманітні взаємозалежності між різними культурами. Це універсальна норма. Хто вже визначив, наскільки панування над іншими сприяло неймовірному збагаченню британської та французької держав?

Набагато цікавішу критику незахідного націоналізму маємо в індійського науковця й теоретика Парта Чатерджи (члена групи «Студій підлеглости»). Націоналістична думка в Індії, каже він, здебільшого залежить від реалій колоніальної влади, цілком заперечуючи їх або стверджуючи патріотичну свідомість.

Це «невідворотно призводить до елітизму інтелігенції, закоріненого у візії радикального відновлення національної культури» [68]. В такій ситуації *відбудовувати* націю – це плекати романтично-утопічний ідеал, на заваді якому стоїть політична дійсність. Згідно з Чатерджі, радикальну віху в націоналізмі залишив Ганді, заперечуючи сучасну цивілізацію взагалі: вплив Раскіна й Толстого розташував Ганді у когнітивному плані поза тематикою постпросвітницької думки [69]. А досягнення Неру полягало в тому, що він узяв індійську націю, яку Ганді визволив від модерности, й повністю занурив її в поняття держави. «Світ конкретности, світ відмінностей, конфліктів, класової боротьби, історії й політики тепер віднаходить свою єдність в існуванні держави» [70].

Чатерджі показує, що успішний антиімперіялістичний націоналізм має історію ухилення й уникнення і що націоналізм може стати панацеєю від небажання долати економічну нерівність, соціальну несправедливість та зупинити захоплення нової незалежної держави націоналістичною елітою. Але, на мою думку, він недостатньо наголошує на тому, що на культурному рівні етатизм часто є результатом сепаратистського, навіть шовіністичного й авторитарного розуміння націоналізму. Проте в межах націоналістичного консенсусу існує також цілком критична послідовна інтелектуальна тенденція відкидати короткострокову звабу сепаратистських і тріумфалістських гасел на користь створення ширшої, багатшої людської спільноти серед інших культур, народів і суспільств. Ця спільнота є справжнім людським визволенням, що його провіщає опір імперіялізмові. Чи не те саме стверджує Безил Дейвідсон у своїй авторитетній праці «Африка в модерній історії: пошуки нового суспільства» [71].

Мені не хочеться, щоб мене бездумно зараховували до захисників антинаціоналістичної позиції. Те, що націоналізм – відбудова спільноти, утвердження ідентичности, поява нових культурних практик – як мобілізаційна політична сила спровокував, а потім посилив боротьбу з західним пануванням в усьому неєвропейському світі, – історичний факт. Заперечувати його – все одно, що заперечувати відкриття Ньютоном закону тяжіння. На Філіпінах чи десь у Африці, в Індії, в арабському світі, на Карибах чи в Латинській Америці, Китаї чи Японії тубіль-

ці об'єднувалися у визвольні й націоналістичні угруповання, ґрунтовані на почутті етнічної, релігійної або колективної ідентичності, яке протистояло подальшому західному вторгненню. Так було від самого початку. У ХХ сторіччі це стало глобальною реальністю: аж так поширилася реакція на західне втручання, яке, своєю чергою, теж неймовірно зросло. За кількома винятками, люди об'єднувалися для опору тому, що вони вважали несправедливістю стосовно себе (головна її причина – те, що вони були собою, тобто неєвропейцями). Звичайно, іноді ці угруповання мали абсолютно закритий характер, – це засвідчують чимало істориків націоналізму. Однак нам варто зосередитися також на інтелектуальному й культурному складникові націоналістичного опору: щойно незалежність стала реальністю, виникла потреба по-новому образно переосмислити суспільство й культуру, щоб уникнути старих ортодоксальностей і несправедливостей.

Провідну роль у цій ситуації відіграє жіночий рух. Коли на місці первинного опору виникають цілком сформовані націоналістичні партії, несправедливі чоловічі практики на зразок позашлюбних зв'язків, полігамії, бинтування ніг¹⁴³, сагі¹⁴⁴ та фактичного рабства лягають в основу жіночого опору. У першій половині ХХ сторіччя в Єгипті, Туреччині, Індонезії, Китаї та на Цейлоні боротьба за емансипацію жінок була органічно пов'язана з націоналістичними заворушеннями. Раджа Рамохан Рой, борець за незалежність початку ХІХ сторіччя, під впливом Мері Волстоункрафт організував першу кампанію за права індійських жінок. У колонізованому світі це було звичайним явищем, коли перші виступи інтелектуалів проти несправедливості передбачали увагу до порушених прав усіх пригноблених груп. Згодом на передову агітації за жіночу освіту вийшли письменниці та жінки-інтелектуалки, які нерідко походили з привілейованих класів і виступали в союзі з західними апостолами боротьби за жіночі права, наприклад Ені Бесант. Центральна праця Кумарі Джаявардени

¹⁴³ Давня китайська практика (ХІ–ХVІІ ст., а подекуди аж до ХХ ст.) викривлення ступень у жінок для досягнення культурного ідеалу краси, що часто призводило до каліцтв та інфекційних захворювань.

¹⁴⁴ Індійська традиція добровільного самоспалення жінки разом із тілом померлого чоловіка.

«Фемінізм і націоналізм у “третьому світі”» описує діяльність таких індійських реформаторів, як Тора Датт, Д. К. Карве та Корнелія Сорабджі, а також активістів на зразок Пундити Рамабаї. Їхні колеги на Філіпінах, у Єгипті (Гуда Шаараві), Індонезії (Раден Картині) розширили рамки руху, який згодом перетворився на феміністичний, а після здобуття незалежності становив одну з головних визвольних тенденцій [72].

Ці масштабніші пошуки визволення найяскравіше проявилися там, де досягнення націоналізму або зупинилися, або дуже затрималися: в Алжирі, Гвінеї, Палестині, окремих частинах ісламського й арабського світу та Південної Африки. Дослідники постколоніальної політики, як на мене, недостатньо уваги приділили ідеям, які зводять до мінімуму ортодоксальність і авторитарне чи патріархальне мислення та займають жорстку позицію щодо насильницької природи ідентичнісної політики. Напевне, це відбувається тому, що іді аміні й садами хусейні «третього світу» поцупили націоналізм – грубо й беззаперечно. Ясна річ, деякі націоналісти часто бувають жорстокішими чи інтелектуально самокритичнішими за інших, однак моя теза полягає в тому, що націоналістичний опір імперіялізму у найвищій своїй точці завжди критично оцінював себе. Уважне прочитання видатних діячів націоналізму – таких письменників, як С. Л. Р. Джеймс, Неруда, власне, й Тагора, Фанона, Кабрала та інших — продемонструє, що серед усіх чинників вирізняється боротьба за владу в антиімперіялістичному націоналістичному таборі. Гарним прикладом є Джеймс. Тривалий час будучи прихильником «чорного» націоналізму, він завжди пом’якшував свою захисну позицію заявами й нагадуваннями про те, що утвердження етнічної окремішності чи некритичної єдності замало. Це дарує неабияку надію хоча б тому, що ми – в метрополійному світі чи поза ним – збираємося щось змінити в нашій теперішній і майбутній історії, яка ще далеко не завершилася.

Одне слово, деколонізація – це дуже складна боротьба за різні політичні долі, різні історії й географії, виповнена уяви, знання і контр-знання. Вона втілилася в страйках, маршах, озброєних нападах, помсті й відплаті за неї. Тканина цієї боротьби сплітається з письменників і колоніальних службовців, які пишуть, наприклад, про природу індійської ментальності, про схему земельної ренти Бенгалії, про структуру індійського сус-

пільства, а також з індійців, які у відповідь пишуть романи про власну видатну роль в управлінні своєю країною, інтелектуалів і ораторів, які закликають маси до більшої самовіддачі та мобілізації в боротьбі за незалежність.

Цей процес не має чіткого розкладу чи фіксованих дат. Індія пішла одним шляхом, Бірма – другим, Західна Африка – третім, Алжир – четвертим, Єгипет, Сирія і Сенегал – ще іншими шляхами. Але щоразу ми бачимо дедалі відчутніший поділ на величезні національні блоки: по один бік Захід – Франція, Британія, Голандія, Бельгія, Німеччина й інші, по другий бік – більшість тубільців. Загалом кажучи, саме тому антиімперський опір поступово вибудовується з поодиноких і часто безуспішних повстань і тільки після Першої світової війни вибухає великими партіями, рухами й особистостями по всій імперії, а за три десятиріччя по Другій світовій війні повертається обличчям до здобуття незалежності й завершується створенням нових держав у Африці й Азії. Водночас він постійно змінює внутрішню ситуацію в західних державах, які розділилися на противників і прихильників імперської політики.

3. Єйтс і деколонізація

Нині Вільям Батлер Єйтс¹⁴⁵ майже повністю увійшов до канону й дискурсів модерної англійської літератури та європейського високого модернізму. Його вважають видатним ірландським поетом сучасності, глибоко пов'язаним із традиціями своєї землі, з історичним і політичним контекстом свого часу, зануреним у складне становище англосовного поета у вкрай націоналістичній Ірландії. Попри очевидне і, сказати б, цілком певне місце Єйтса в Ірландії, у британській культурі й літературі та в європейському модернізмі його постать має ще інший захопливий бік: він безсумнівно є великим національним поетом, який у часи антиімперіялістичного опору висловлює досвіди, сподівання на відновлення й очікування людей, котрі страждають під тиском чужої влади.

¹⁴⁵ Українською мовою прізвище поета подавали також як Їтс. Див. напр.: Їтс Уїльям Батлер. [Поезії] / З англ. пер. Віталій Коротич, Олександр Мокровольський // Всесвіт. – 1973. – № 11; Всесвіт. – 1980. – № 2.

Під цим кутом зору, поет Єйтс належить до традиції, куди його зазвичай не зараховують: він належить до колоніального світу, який перебуває під владою європейського імперіялізму на вирішальному повстанському етапі. Позаяк це незвична інтерпретація Єйтса, варто додати, що він природно належить до культурного поля, витвореного колоніальним статусом Ірландії. Цей статус поєднує її з багатьма неєвропейськими регіонами, його основні риси – культурна залежність і антагонізм.

Вважається, що найбільший розквіт імперіялізму припав на кінець 1870-х років, але в англomовному світі він почався ще за сім сторіч до цього, як свідчить захоплива книжка Енгаса Колдера «Революційна імперія». У 1150-х роках папа римський¹⁴⁶ передав Ірландію Генрихові II Англійському, який сам завітав туди 1171 року. Відтоді виникла надзвичайно стійка культурна позиція стосовно ірландців як варварського народу, що вже вироджується. Сучасні критики й історики, зокрема Шеймас Дін, Ніколас Кені, Йозеф Леерсен та Р. Н. Лебов, дослідили і документально підтвердили цю історію, до формування якої великою мірою доклалися такі видатні особи, як Едмунд Спенсер і Дейвід Г'юм.

Отже, Індія, Північна Африка, Кариби, Центральна і Південна Америка, чимало регіонів Африки, Китай і Японія, тихоокеанський архіпелаг, Малайзія, Австралія, Нова Зеландія, Північна Америка і, певна річ, Ірландія належать до однієї групи, хоча зазвичай їх аналізують окремо. В усіх них задовго до 1870 року відбувалася боротьба або між різноманітними місцевими вільними групами, або між самими європейськими державами. Подекуди, наприклад в Африці й Індії, обидва види боротьби проти зовнішнього панування співіснували ще до 1857 року і задовго до численних європейських конгресів з африканського питання наприкінці того сторіччя.

Мені йдеться про те, що немає значення, які межі встановлювати «високому» імперіялізмові – періоду, коли чи не кожен в Європі й Америці вірив, що служить високій цивілізаційній і комерційній меті імперії, адже протягом кількох сторіч імперіялізм як такий уже існував у формі постійного процесу заморських завоювань, пограбувань і наукових досліджень. Для

¹⁴⁶ Адріян IV (бл. 1100–1159), папа римський від 1154 року, родом з Англії.

індійця, ірландця чи алжирця на його землі віддавна панувала чужа влада, байдуже – ліберальна, монархічна чи революційна.

Але модерний європейський імперіалізм як тип панування над віддаленими територіями суттєво, радикально відрізнявся від усіх попередніх форм імперіалізму. Масштаб і розмах – тільки частка цієї відмінності, хоча очевидно, що ні Візантія, ні Рим, ні Атени, Багдад, Іспанія чи Португалія у XV–XVI сторіччях не контролювали аж таких великих територій, як Британія і Франція у XIX сторіччі. Суттєвіші відмінності полягали, поперше, у тривкій довговічності владної нерівності, по-друге, в тотальній організації влади, яка не тільки регулювала загальні обриси життя, а й упливала на життєві дрібниці. На світанку XIX сторіччя в Європі почалася індустріялізація економіки, де перед вела Англія; змінювалися феодальні й традиційні структури землеволодіння; започатковувалися нові комерційні моделі зовнішньої торгівлі, військово-морських сил та колонізаторських заселень; буржуазна революція входила у свою тріумфальну фазу. Усі ці вдосконалення дозволили Європі й надалі панувати у своїх заморських володіннях і зробили її владу могутнішою та грізнішою. Перед початком Першої світової війни Європа й Америка так чи так колоніально підпорядковували більшість земної поверхні.

Ця картина склалася внаслідок багатьох причин. Ціла низка систематичних досліджень, починаючи з таких критиків імперіалізму в найзагарбнішій його фазі, як Гобсон, Роза Люксембург і Ленін, звела ці причини переважно до економічних і нечітко охарактеризованих політичних процесів (у випадку Йозефа Шумпетера – ще й психологічно агресивних). У цій книжці я розвиваю теорію, згідно з якою культура відігравала дуже важливу, навіть незамінну роль. Протягом багатьох десятиріч імперської експансії ядром європейської культури був нестримуваний і неослабний європоцентризм. Саме він накопичував досвіди, території, народи, історії, а відтак вивчав, класифікував і потверджував їх, наділивши, за Колдером, «європейських ділових людей» владою «вибудовувати грандіозні плани» [73]. Але понад усе європоцентризм підпорядковував їх, зводячи їхні ідентичності до істот нижчого порядку, вилучаючи їх із культури та самої ідеї білої християнської Європи. Цей культурний процес слід розглядати як неодмінний, формувальний і зміцню-

вальний контрапункт до економічної й політичної машинерії в матеріальному центрі імперіялізму. Європоцентрична культура безжально збирала й кодифікувала все, що стосувалося неєвропейського чи периферійного світу, і робила це так ретельно й докладно, що не лишила по собі майже нічого недоторканого, хіба кілька недосліджених культур і кілька незатребуваних народів та клаптів землі.

Ці погляди навряд чи сильно змінилися від доби Ренесансу. Навіть якщо нам соромно визнати, що елементи суспільства, які тривалий час уважалися прогресивними, були, з огляду на імперію, цілком реакційними, ми все одно не повинні боятися говорити про це. Передові письменники й митці, робітничий клас і жінки – групи, маргінальні на Заході – демонстрували дедалі насиченіший і палкіший ентузіастичний імперіялістичний запал у міру того, як змагання між різними європейськими державами і США набували більшої брутальності та жаги безглузлого й навіть неvigідного контролю. Європоцентризмом наскрізь просякли робітничий і жіночий рухи, мистецтво авангарду – ніхто не лишився осторонь.

Із поширенням та поглибленням імперіялізму зростав і опір у колоніях. В Європі культура, підтримавши й уможлививши глобальне накопичення, яке зібрало колонії у світову ринкову економіку, ідеологічно легітимізувала імперію; так само в далекому імперіюмі діяльна, провокативна й виклична культура опору просувала й надихала всеохопний політичний, економічний і військовий опір. Це була культура з власною давньою традицією єдності та влади, а не просто запізніла реакція на західний імперіялізм.

В Ірландії, пише Колдер, від початку ідея винищувати гелів, «будучи обов'язком королівської армії або здійснюючись за королівською згодою, [вважалася] патріотичною, героїчною і справедливою» [74]. Ідея расової вищости англійців міцно вкоренилася. Навіть такий гуманний поет і джентльмен, як Едмунд Спенсер, у своїй праці «Про сучасний стан Ірландії» (1596) сміливо пропонував: позаяк ірландці – це скіфи-варвари, більшість із них варто ліквідувати. Цілком природно, що повстання проти англійців почалися рано, й у XVIII сторіччі опозиція на чолі з Волфом Товном і Гретенном, створивши свої організації, мову та правила, дістала власне обличчя. До середини сторіччя, про-

довжує Колдер, «патріотизм стає модним» [75], що вкупі з надзвичайними талантами Свіфта, Голдсмита і Берка дарує ірландському опорові цілком окремий, власний дискурс.

Переважно, але в жодному разі не повністю, опір імперіялізму існував у широкому контексті націоналізму. «Націоналізм» – це слово, яке все ще позначає купу недиференційованих речей, однак для мене воно досить адекватно визначає мобілізаційну силу, яка об'єднала народи зі спільною історією, релігією та мовою для опору чужій окупаційній імперії. Та попри успішне визволення багатьох територій від колоніальних володарів чи навіть завдяки цьому, націоналізм залишається глибоко проблематичною справою. У часи демаршів проти білого господаря на чолі націоналізму часто стояли юристи, лікарі й письменники, почасти сформовані і якоюсь мірою породжені колоніальною владою. Національна буржуазія та її спеціалізовані еліти, про які досить різко говорить Фанон, по суті, намагалася замінити колоніальну силу новою класовою і обов'язково експлуаторською владою, яка в нових умовах дублювала б старі колоніальні структури. В усьому постколоніальному світі є держави, котрі породили, за словами Екбаля Ахмада [76], владні патології. Крім цього, історія, яку певний націоналізм вважає спільною для колонізатора й колонізованого, може згубно обмежувати його культурні горизонти. Зрештою, імперіялізм був спільною справою; яскрава риса його модерної форми полягала в тому, що він був (чи претендував на те, що був) просвітницьким рухом, цілком свідомо заміряючись модернізувати, розвивати, навчати й цивілізувати. В аналах шкіл, місій, університетів, наукових товариств і лікарень в Азії, Африці, Латинській Америці, Європі й Америці можна віднайти історію цього процесу, який поступово породив так звані модернізаційні тенденції імперіялістичного панування, одночасно замовчуючи його жорсткіші аспекти. Але в глибині своїй він із XIX сторіччя зберіг поділ людей на західних і тубільних.

Наприклад, у колоніальних навчальних закладах покоління місцевої буржуазії пізнавали важливі істини з історії, науки і культури. З цього навчального процесу мільйони винесли засади модерного життя, залишаючись підпорядкованими, залежними від авторитету, який перебував деінде, тільки не в їхньому житті. Однією з цілей колоніальної освіти було пропагува-

ти історію Франції чи Британії, тому вона зневажала місцеву історію. Так, попри спорідненість, яка за роки продуктивної колаборації виникла між тубільцем і «білою людиною», для тубільця далекими вмістилищами Світу завжди були Англії, Франції, Німеччини чи Голандії. Зустріч джойсівського Стивена Дедалуса з його деканом-англієм демонструє яскравий приклад людини, котра відкриває цю істину з надзвичайною силою:

Мова, якою ми говоримо, це насамперед його мова, а вже потім моя. Як по-різному звучать слова – “дім”, “Христос”, “ель”, “пан” – у його вустах і в моїх! Я не можу промовити чи написати ці слова, не схвилювавши душу. Його мова, така знайома і така чужа, для мене завжди буде чимось набутиим. Не я створив, не я приймав її слова. Мій голос не довіряє їм. Моя душа стогне під тінню його мови [77].

Скажімо, націоналізм в Ірландії, Індії та Єгипті був закоріненний у тривалій боротьбі націоналістичних партій на зразок Шин фейну¹⁴⁷, Конгресу¹⁴⁸ і Вафду¹⁴⁹ за місцеві права та неза-

¹⁴⁷Радикальна антимонархістська націоналістична партія, заснована 1905 року в Ірландії.

¹⁴⁸Мається на увазі Індійський національний конгрес – провідна політична партія Індії, яка очолювала боротьбу за визволення країни.

¹⁴⁹Єгипетська націоналістична партія Вафд (від араб. «вафд» – делегація) виникла після невдалої місії Заглула-паші 1918 р. до Великої Британії з метою домогтися для Єгипту представництва на Паризькій конференції, щоб оборонити там його незалежність. Зазнавши невдачі в дипломатичних переговорах, учасники та ініціатори делегації звернулися до власного народу, шукаючи підтримку у нього. Так 1919 року виникла сама партія. Попри неодноразові перемоги партії під керівництвом Нагас-паші на парламентських виборах, пробританські єгипетські королі (нащадки хедива Ісмаїла Фуад I (1917–1936) і Фарук (1936–1952)) перешкоджали приходу її до влади, розпускаючи парламенти та відправляючи у відставку уряди. Під час Другої світової війни запідозрений у симпатіях до держав «осі» Фарук утратив підтримку Великої Британії, яка натомість почала орієнтуватися на Вафд. Однак прихід партії до влади не приніс їй істотних дивідендів, лише корупційні скандали та розчарування. Коли група «Вільні офіцери» на чолі з полковником Насером 23 липня 1952 р. здійснила антимонархічний переворот, дискредитована партія Вафд не брала жодної участі в цій революції. Втративши перспективи, вона була розпущена того-таки року. 1978 року лідери старого Вафду на чолі з Фуадом Сираг аль-Дином заснували партію Новий Вафд, яка, проте, помітного успіху досі не мала.

лежність. Схожі процеси відбувалися і в інших частинах Африки й Азії. Неру, Насер, Сукарно, Н'єрере, Нкрума – пантеон Бандунга¹⁵⁰ завдяки націоналістичній динаміці розрісся в усій своїй величчї і стражданнях, у культурному плані втілюючись у натхненних автобіографіях, повчальних посібниках та філософських роздумах цих великих національних лідерів. У кожному класичному націоналізмі легко помітити відтінок патріархальності: відлуння запізнь, із яким жінки й меншини здобули свої права (не кажучи вже про інші демократичні свободи), та викривлення цих прав чути й сьогодні. З класичного націоналізму постали й такі чільні твори, як «Азія та західне панування» Панікара, «Арабське пробудження» Джорджа Антоніуса та різноманітні праці доби ірландського відродження.

У націоналістичному відродженні в Ірландії й деінде існували два виразні політичні моменти: кожен зі своєю образною культурою, один немислимий без другого. Перший – задеклароване усвідомлення європейської й західної культури як імперіалізму; цей обдуманий і свідомий момент дозволив африканському, карибському, ірландському, латиноамериканському й азійському громадянину покласти край претензіям європейської культури на те, що вона керує неєвропейцем чи людиною з-поза меж метрополії та/або повчає її. За Томасом Годжкіном, першими цей крок часто робили «пророки та священники» [78], зокрема поети й провидці, такі собі різновиди «первісних бунтівників» Гобсбава. Другий момент із яскравіше вираженим визвольним характером проявився після Другої світової війни, коли імперська місія в різних колоніальних регіонах, особливо в Алжирі, В'єтнамі, Палестині, Ірландії, Гвінеї та на Кубі, дуже затяглася. Чи то індійська конституція, чи то положення пана-рабізму й панафриканізму, чи такі їхні вужчі форми, як гельська мова Пірса або негритюд Сенгора, відкрили одночасно недостатність і незамінність традиційного націоналізму, але тільки на першому етапі. З цього парадоксу виникає ідея визволення, сильна нова постнаціоналістична тема, яка була імпліцитно присутня, наприклад, у працях Конолі, Гарві, Марті, Маріятегі, Кабрала й Дюбуа, але для свого подальшого розвитку потребу-

¹⁵⁰ Місто на Яві, в Індонезії, де 1955 року відбулася конференція 29 країн Азії та Африки, які, засудивши колоніалізм, виступили за мирне співіснування.

вала рушійного домішку теорії і навіть озброєних повстанських сил.

Подивімося знову на літературу першого з цих моментів, тобто антиімперіялістичного опору. Саме вищість географії радикально вирізняє антиімперіялістичну уяву. Зрештою, імперіялізм – це акт географічного насильства, який досліджує, окреслює і, кінець кінцем, підпорядковує чи не кожному місцину в світі. Для тубільця історія колоніального рабства ознаменована втратою свого місця, відібраного стороннім; відповідно, треба віднайти і якось відновити його географічну ідентичність. Присутність стороннього-колонізатора дозволяє повернути землю спочатку лише в уяві.

Наведу три приклади того, як складна, але сильна географічна *morte main*¹⁵¹ імперіялізму переходить від загального до конкретного. Найзагальніший погляд демонструє Кросбі в «Екологічному імперіялізмі». Він стверджує, що приходячи будь-куди, європейці негайно починали змінювати місцеве природне середовище; вони свідомо прагнули перетворити захоплені території на подобу того, що лишилося вдома. Це був нескінченний процес: величезна кількість диких і культурних рослин, тварин, а також методів будівництва поступово перетворювали колонію на нове місце з новими хворобами й екологічними дисбалансами, викликаючи травматичні зміщення у підкорених тубільців [79]. Зміни в екології, своєю чергою, спричинили зміни в політичній системі. В очах наступних поколінь національних поетів чи провидців це відчужувало людей від автентичних традицій, способів життя і політичних організацій. Ці націоналістичні версії того, як імперіялізм відчужував землю, містили чималу частку романтичного мітотворення, але не варто применшувати масштаб реальних змін.

Другий приклад – раціоналізаторські проекти тривалого територіяльного володіння, котрі постійно шукали шляхів, як зробити землю прибутковою, водночас об'єднавши її під зовнішньою владою. У своїй книжці «Нерівномірний розвиток» географ Ніл Сміт блискуче продемонстрував, як капіталізм історично витворив певний тип природи і простору: нерівномірно розвинений ландшафт, що поєднує бідність із багатством, ін-

¹⁵¹ Залізна рука, мертвий хап (фр.).

дустріальну урбанізацію з аграрним убозтвом. Кульмінація цього процесу – імперіялізм, який володіє всім простором, класифікує та перетворює його на товар під егідою метрополії. Його культурним аналогом була комерційна географія кінця XIX сторіччя, під кутом зору якої (наприклад, у працях Мекіндера і Чизголма) імперіялізм постав унаслідок «природної» плодючості або неплодючості, наявних морських шляхів, постійно диференційованих зон, територій, кліматів і народів [80]. Так досягається «універсальність капіталізму... [-] диференціація національного простору, відповідно до територіяльного поділу праці» [81].

Слідом за Гегелем, Марксом і Лукачем, Сміт називає виробництво цього науково «природного» світу «другою» природою. В антиімперській уяві так: чужинці узурпували й використали у власних інтересах наш, домашній, периферійний простір. Отже, треба відшукати, окреслити, винайти чи відкрити «третю» природу, не первинну й доісторичну («Романтична Ірландія вмерла давно»¹⁵², – каже Єйтс), а породжену теперішніми втратами. Цей імпульс картографічний. Його найприголомшливіші втілення – рання поезія Єйтса зі збірки «Троянда», різноманітні вірші Неруди, що окреслюють чилійський ландшафт, Сезера – про Антильські острови, Фаїза – про Пакистан¹⁵³, Дервіша – про Палестину:

Віддай мені обличчя колір
 І тіла теплоту,
 Очей і серця світло,
 Сіль хліба і землі... Вітчизну [82].

Але – погляньмо на третій приклад – колоніальний простір слід трансформувати так, щоб він не був чужим імперському оку. Ірландія більше за будь-яку іншу британську колонію зазнала численних метаморфоз унаслідок нескінченних проектів колонізаційного заселення і, врешті-решт, її фактично поглину-

¹⁵² Єйтс В. Б. Вересень 1913-го / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 87.

¹⁵³ Укр. переклади Фаїза див.: Фаїз Ахмад Фаїз. [Поезії] / Укр. пер. Віталія Коротича // Всесвіт. – 1979. – № 6. – С. 80–81.

ла Британія, згідно з Актом про унію 1801 року. Невдовзі 1824 року було створено Ірландське картографічне управління з метою англівувати назви, переокреслити земельні кордони, а відтак уможливити оцінку власності (й подальшу експропріацію землі на користь англійських і «феодальних» родин) та назавжди підкорити населення. В управлінні працювали чи не самі англійці, що, як переконливо довела Мері Гемер, призвело до «негайного визнання ірландців некомпетентними [і]... приниження [їхніх] національних досягнень» [83]. Одна з найсильніших п'єс Браена Фрела «Переклади» (1980) торкається нищівних наслідків діяльності цього управління для місцевого населення. «У такому процесі, – продовжує Гемер, – звичайно [вважається], що колонізований [тубілець] пасивний, що він не говорить сам за себе і не контролює власну репрезентацію, а його репрезентовано, згідно з гегемоністичним імпульсом, що конструює його jako стабільну і єдину сутність» [84]. Те, що відбулося в Ірландії, повторилося і в Бенгалії, і завдяки французам в Алжирі.

Одним із перших завдань культури опору було повернути, перейменувати та перезаселити землю. Воно потягло за собою цілу низку подальших претензій, повернень і ототожнень, що всі вони майже буквально вирости на цьому поетично сформульованому підґрунті. Відчуття землі, яку повернув її народ, також уможливило пошуки автентичності, національного коріння, природнішого за пропоноване колоніяльною історією, нового пантеону героїв і (часом) героїнь, мітів і релігій. А одночасно зі створенням цих націоналістичних начерків деколонізованої ідентичності завжди відбувається чи не надприродно інспірована, квазіалхімічна реконструкція тубільної мови.

Під цим кутом зору Єйтс особливо цікавий. Подібно до карибських і деяких африканських письменників, йому незручно, що його мова – мова колоніяльного володаря, і, звичайно, він великою мірою належить до домінантної протестантської традиції, чії стосунки з Ірландією були, м'яко кажучи, ускладненими, якщо не суперечливими, як у його випадку. Можна завважити досить логічний поступ Єйтса від раннього гелізму, від захоплення кельтською тематикою до пізніших систематичних мітологій, зафіксованих у програмних творах на зразок «Ego Dominus Tuus» і трактаті «Візія». Взаємонакладення ірландського націоналізму й англійської культурної спадщини, які володіли ним і надихали

Його, мало створити для Єйтса неабияку напругу, і можна припустити, що саме цю невідворотну політичну й секулярну напругу він намагався розв'язати на «вищому», тобто неполітичному рівні. Глибоко ексцентричні й естетизовані історії, які вийшли з-під його пера у «Візії», та пізніші квазірелігійні вірші збільшують напругу до надмирського рівня так, ніби найкраще заволодіти Ірландією можна було над землею.

Шеймас Дін у «Кельтських відродженнях», найцікавішому і найблискупішому погляді на неземну ідею революції Єйтса, говорить, що вигадана Єйтсом давня Ірландія була «покірною його уяві, ... [але] завершує він винайденням Ірландії, непідвладної йому». Хоч би коли Єйтс намагався примирити свої окультистські погляди зі справжньою Ірландією, наприклад у «Статуях», результати завжди виходили неприродні, як справедливо відзначає Дін [85]. Ірландія Єйтса була революційною, а тому він міг використовувати її безлад як джерело надзвичайно захопливого й різкого повернення до духовних ідеалів, утрачених у надрозвиненій модерній Європі. В таких драматичних реаліях, як Великодне повстання 1916 року¹⁵⁴, Єйтс також убачав розірвання циклу нескінченного, можливо, взагалі безмістовного повернення, яке символізують чи не вічні страждання Кухуліна. Теорія Діна полягає в тому, що для Єйтса народження ірландської національної ідентичності збігається з цим розірванням циклу, хоча це народження підкреслює й підсилює у самому Єйтсі колоніалістичне британське ставлення до особливого ірландського національного характеру. Так Єйтсове повернення до містицизму й пошук прихистку у фашизмі, проникливо завважує Дін, надає особливого значення колоніальному парадоксу. Цей парадокс прочитуємо також, скажімо, в Найполових репрезентаціях Індії: культура завдячує материнській країні своїм існуванням та почуттям «англійськості», а тоді все ж таки повертається до колонії. «Такий пошук національного характеру стає колоніальним, бо два острови мають різну історію. Найсильніше цей пошук розквіт у поезії Єйтса» [86]. Свідомий містицизм і непослідовність Єйтса заховують у собі революційний потен-

¹⁵⁴ Ірландське повстання проти британців, під час якого було проголошено незалежну Ірландську республіку. Повстання придушили, частину керівників стратили.

ціял, а не застарілий націоналізм; поет, цитуючи Діна, наполягає на тому, «що Ірландія має зберегти свою культуру, будучи постійно відкритою до метафізичних питань» [87]. У світі, позбавленому через жорсткий капіталістичний тиск здатності мислити й рефлексувати, поет, який здатний відродити у свідомості поняття вічності і смерті, є справжнім бунтівником, людиною, колоніальні обмеження якої спонукають її до негативного ставлення до власного суспільства й «цивілізованої» модерності.

Звісно, такий цілком адорнівський погляд на скруту, в якій опинився Єйтс, дуже привабливий. Проте, здається, його підважує намагання представити Єйтса у героїчнішому світлі, ніж це дозволяє суто політичне прочитання, та виправдати його неприйнятну й нестерпну реакційну політичну позицію – відвертий фашизм, марення добрими старими будинками й родинами, недоладні окультистські екскурси, – інтерпретуючи її як зразок «негативної діалектики» Адорно. Уточню, правильніше буде розглядати Єйтса як особливий приклад тубільницького феномену, який розквітнув усюди (наприклад, негритюд) як наслідок колоніальної зустрічі.

Фізичні, географічні зв'язки між Англією й Ірландією справді тісніші, ніж між Англією й Індією або між Францією й Алжиром або Сенегалом. Однак у всіх випадках в основі цих зв'язків лежать імперські стосунки. Ірландці ніколи не стануть англійцями, як і камбоджійці чи алжирці – французами. На мою думку, це стосується будь-яких колоніальних стосунків, адже найперший їхній принцип – неодмінне дотримання чіткого й абсолютного ієрархічного розмежування між правителем і підданцем, незалежно від кольору шкіри останнього. На жаль, тубільництво надає цьому розмежуванню нової сили, навіть коли переглядає статус слабшого чи підлеглого партнера. Він також часто народжував переконливі, але демагогічні твердження про те, що тубільне минуле, нарратив або сучасність існують поза земним часом як таке. Для прикладу можна взяти такі явища, як негритюд Сенгора, растафаріанський рух¹⁵⁵, очолюваний Гарві рух американсь-

¹⁵⁵ Рух на Карибах, інспірований пророцтвами Маркуса Гарві. Його послідовники очікують другого пришестя темношкірого Христа, вбачаючи його в етиопському імператорові Гайле Селасіє I, який до коронації звався принцем Раста-Фарасем (звідси й назва руху).

ких негрів за повернення до Африки або перевідкриття різноманітних чистих доколоніальних ісламських сутностей.

Навіть якщо не брати до уваги величезне обурення, заховане в тубільництві (приміром, в опублікованому 1978 року впливовому іранському трактаті «Окцидентоз» Джелала Алі Ахмада, котрий звинувачує Захід у всіх гріхах світу), існує дві підстави його заперечувати чи принаймні переосмислювати. Стверджувати слідом за Діном, що тубільництво хоч і непослідовне, але героїчно революційне у своєму відкиданні політики й історії, означає, як на мене, пристати на тубільницьку позицію, так ніби це одинока можливість для націоналістичного опору й деколонізації. Хоча руйнівний ефект тубільництва очевидний: прийняти його – це прийняти наслідки імперіялізму, расовий, релігійний і політичний поділ, нав'язаний імперіялізмом. Віддати історичний світ метафізиці сутностей на зразок негритюду, ірландськості, ісламу чи католицизму означає залишити історію на поталу ідеям, здатним налаштувати людей один проти одного. Це нерідко призводило до подоби міленаризму, якщо рух мав масовий характер, або переростало в маленьке приватне безумство чи в бездумне прийняття стереотипів, мітів, ворожості й традицій, спровокованих імперіялізмом. Навряд чи великі рухи опору ставили собі саме такі цілі.

Для глибшого розуміння цієї проблеми варто подивитися на її аналіз в африканському контексті: на нищівну критику Воле Шоїнкою поняття негритюду, опубліковану 1976 року. Шоїнка зазначає, що концепція негритюду – це друга, підпорядкована половина опозиції «європейське–африканське», яка «прийняла діалектичну структуру європейських ідеологічних протистоянь, увібравши в себе складники її расистського силогізму» [88]. Саме тому європейці мають аналітичний склад розуму, а африканці «нездатні до аналітичної думки». Отже, на відміну від європейця, «африканець не є високорозвиненою істотою». Згідно з Шоїнкою, в результаті

негритюд сам заманив себе в пастку переважно захисної ролі, попри різкі акценти, гіперболізований синтаксис і агресивну стратегію... Негритюд залишився в межах уже встановленої системи європоцентричної інтелектуальної аналізи людини та суспільства, намагаючись перевизначити африканця і його суспільство в цих термінах, які претендували на об'єктивність [89].

Залишається розв'язати парадокс, сформульований самим Шоїнкою (з думкою про Фанона): захоплення негром – така сама «хвороба», як і ненависть до нього. І хоч оминати войовничі й стверджувальні ранні стадії розвитку тубільницької ідентичності неможливо (їх конче треба пережити: скажімо, рання поезія Єйтса стосується не тільки Ірландії, а й ірландськості), рух далі багато обіцяє замість застрягнути на емоційній насолоді від прославлення власної ідентичності. Передусім можна відкрити світ, який не складається з сутностей, які воюють між собою. По-друге, у цьому світі можливий універсалізм, який не є примусовим і обмеженим і який не зводить людину до тільки однієї ідентичності, стверджуючи, що всі ірландці – це лише ірландці, індійці – лише індійці, африканці – лише африканці й далі *ad nauseam*¹⁵⁶. По-третє, і це найважливіше, вихід за межі тубільництва не означає відмову від національності, однак передбачає розуміння, що локальна ідентичність не є повною й вичерпною, а тому не прагне замкнути себе у власній сфері з певними церемоніями приналежності, невіддільним шовінізмом та обмежувальним почуттям безпеки.

Національність, націоналізм, тубільництво – як на мене, ця послідовність дедалі більше обмежувальна. У країнах на зразок Алжиру й Кенії бачимо героїчний опір спільноти, який почасти виріс із колоніальних надуживань і призводить до тривалого збройного й культурного конфлікту з імперською владою, своєю чергою, відкриваючи дорогу однопартійній державі з диктаторським режимом, а у випадку Алжиру – з непримиренною опозицією ісламських фундаменталістів. Виснажливий деспотизм режиму Мої в Кенії навряд чи можна вважати завершенням визвольних тенденцій повстання *May May*¹⁵⁷. Жодної трансформації соціальної свідомості, лише приголомшливу патологію влади бачимо і на Філіпінах, і в Індонезії, Пакистані, Заїрі, Мароко, Ірані.

У кожному разі тубільництво – це не одинока альтернатива. Існує багатше й розмаїтіше бачення світу, в якому і далі є законсервований у різних формах імперіялізм (наприклад, у сього-

¹⁵⁶ До відрази (*лат.*).

¹⁵⁷ Африканський войовничий націоналістичний рух, який виник у Кенії в 1950-х роках.

денній полярності Півночі й Півдня), а разом існують і стосунки домінування, однак можливості для визволення лишаються відкритими. Хоча перед його смертю 1939 року вже існувала Вільна Ірландська Держава, Єйтс частково поділяв цю альтернативну позицію, про що свідчать його анархічно тривожні пізні поезії, де звучать і антибританські настрої, і гнів, і радість. На цьому етапі новою альтернативою стає не націоналістична незалежність, а визволення, в самій природі якого закладена, за словами Фанона, трансформація соціальної свідомості за межі свідомості національної [90].

Під цим кутом зору непослідовність і містицизм Єйтса, в які він поступово впадає у 1920-х роках, його заперечення політики та зухвалу, а то й знадливу підтримку фашизму (чи авторитаризму італійського або південноамериканського штибу) не можна відкидати чи надто швидко діялектизувати в негативний утопічний метод. Адже існує небезпека досить легко знайти відповідне місце цим неприйнятним поглядам Єйтса і розкритикувати їх, так і не побачивши в ньому поета деколонізації.

Цей шлях за межі тубільництва виникає в кульмінації «Щоденника повернення...» Сезера¹⁵⁸. Поет розуміє, що після того, як він перевідкрив і пережив своє минуле, відновив для себе пристрасті, страхи та обставини власної історії вже по-новому, як чорний, після того, як відчув гнів і позбувся його, як визнав і прийняв:

Я приймаю... приймаю... цілком, беззастережно
мою расу, яку не очистити жодним гісопом, змішаним з ліліями,
мою расу, геть заплямовану
мою расу – зрілий виноград для п'яних ніг [91]

– після всього цього сила й життя навалюються на нього, «як бик», і він починає розуміти:

неправда, що справа людини закінчена
і що нема причин лишатись на землі
що ми паразитуємо на світі
і що достатньо лиш ступати йому вслід

¹⁵⁸ Укр. переклад див.: Сезер Еме. Щоденник повернення в рідний край. Уривок з поеми / Пер. із фр. Михайло Москаленко // Всесвіт. – 1988. – № 11. – С. 10–13.

коли робота тільки почалася
 людина ще повинна подолати всі заборони
 поховані у тайниках її завзяття й жодна раса не має
 монополії на красу, на розум і на силу
 місце для кожного із нас знайдеться на зустрічі
 переможців, й тепер ми знаємо, що сонце обертається
 навколо
 нашої землі, освітлюючи лиш ту ділянку, на яку
 вказала наша воля, і що кожна зірка падає
 із неба на землю за нашою всесильною командою [92].

Вражають рядки: «людина ще повинна подолати всі заборони / поховані у тайниках її завзяття» та «сонце... / освітлюючи лиш ту ділянку, на яку / вказала наша воля». Ви не піддаєтесь суворим заборонам самообмежень, пов'язаних із расою, історичним моментом чи середовищем, а навпаки, проходите через них до свіжого й розширеного розуміння «зустрічі переможців», яка безперечно більша за вашу Ірландію, Мартиніку чи Пакистан.

Я не збираюся протиставляти Сезера (чи Шеймаса Діна) Єйтсу, а просто тісніше пов'язати провідну тему у творчості Єйтса з поезією деколонізації й опору та з історичними альтернативами тубільницькому глухому куту. Єйтс багато в чому схожий на інших поетів, які протистоять імперіялізмові: він наполягає на новому наративі для свого народу, лютує через англійські плани поділу Ірландії (і захоплюється її цілісністю), відзначає й прославляє насильство, з яким приходить новий порядок, і химерно вплітає в націоналістичний антураж відданість і зраду. Прямий зв'язок Єйтса з Парнелом та О'Лірі, Ебі-театром¹⁵⁹ і Великоднім повстанням додає його поезії того, що Р. П. Блекмур, услід за Юнгом, називає «жахливою невизначеністю безпосереднього досвіду» [93]. Твори Єйтса початку 1920-х років

¹⁵⁹ Дублінський театр, створений 1904 р. у результаті злиття трьох течій: по-перше, Ірландського літературного театру, що був заснований 1899 р. В. Б. Єйтсом, Едвардом Мартином [Martin] та Ізабелою Августою [Augusta] і не здобув успіху у глядачів; по-друге, ірландських акторів і режисерів братів Френсиса Джона та Вільяма Джорджа Феїв [Fay]; по-третє, фінансової підтримки Анні Елізабет Фредеріки Горнімен [Horniman] – англійської театральної антрепренерки, котра якийсь час добровільно працювала секретаркою В. Б. Єйтса. Театр, відтак, був тісно пов'язаний із письменниками «кельтського відродження» і більш-менш постійно ставить п'єси аж до сьогодні.

надзвичайно нагадують затяті й двозначні палестинські поезії Дервіша¹⁶⁰, написані на півсторіччя пізніше: зображенням насилля, приголомшливих раптовостей і несподіванок історичних подій, політики й поезії в протистоянні насильству й зброї (див. його чудовий вірш «Троянда і словник») [94], пошуками спочинку після того, як перейдено останній кордон, перетнуто останнє небо. «Де й дівся кентавр, священна твар, – говорить Єйтс, – є сонця пекучі коси»¹⁶¹.

Читаючи прекрасні вірші кульмінаційного періоду після Великоднього повстання 1916 року – «Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий», «Великдень 1916-го» чи «Вересень 1913-го», – відчуваєш не тільки розчарування в житті, яким керують «брудна шухляда» чи насильство на дорогах і буйство коней, «замирення ласиць по норах»¹⁶² або ритуали так званої «поезії кривавої жертви», а й страшну нову красу, що змінює старий політичний і етичний краєвид. Як і всі поети деколонізації, Єйтс намагається окреслити контури уявленої чи ідеальної спільноти, котра викристалізовується не лише через самоусвідомлення, а й через пізнання свого ворога. Тут доречно згадати «уявлену спільноту» за умови, що ми не прийматимемо помилкову лінійну періодизацію Бенедикта Андерсона. В культурних дискурсах деколонізації побутує багато мов, історій і форм. Барбара Гарлов у «Літературі опору» продемонструвала, що нестабільність часу, який народ і його лідери змушені постійно наздоганяти, – це тема, присутня в усіх жанрах: духовних автобіографіях, протестній поезії, тюремних мемуарах, повчальних визвольних драмах. Зміни Єйтсової оцінки власних великих циклів, а також природній зв'язок у його поезії розмовної й офіційної мови, народної казки й наукового стилю сприяють цій нестабільності. Стурбованість тим, що Т. С. Еліот називав «прихованими хода-

¹⁶⁰ Укр. переклади Дервіша див.: Всесвіт. – 1984. – № 6. – С. 76–77; Література на Україна. – 1983. – 14 липня; Літературна Україна. – 1970. – 27 березня.

¹⁶¹ Єйтс Вільям Батлер. Рядки, написані в зажурі / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 107.

¹⁶² Укр. переклад див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 87 («Вересень 1913-го»), с. 152 («Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий»).

ми-переходами, хитромудрими коридорами»¹⁶³ історії – помилковими поворотами, збігами, безглуздим повторенням, подекуди величними моментами, – дарує Єйтсу і всім поетам та інтелектуалам деколонізації (Тагору¹⁶⁴, Сенгору, Сезеру) суворий войовничий тон, героїзм і гнітючу постійність «невибавного таїнства ясел»¹⁶⁵. Так письменник виростає зі свого національного середовища і набуває універсального значення.

У першому томі своїх мемуарів Пабло Неруда згадує про конгрес письменників у Мадриді, проведений 1937 року на захист Республіки. «Безцінні відповіді» на запрошення «надходили з усіх усюд. Одна була від Єйтса, ірландського національного поета, інша – від Сельми Лагерльоф, видатної шведської письменниці. Вони обоє були надто старі, аби приїхати до Мадрида, який був в облозі, який постійно бомбили, однак піднялися на захист Іспанської республіки» [95]. Неруда не бачив жодних проблем у тому, щоб уважати себе поетом, який бореться одночасно з внутрішнім колоніалізмом у Чилі і зовнішнім імперіалізмом у всій Латинській Америці. Так само, на мою думку, ми повинні розглядати Єйтса – як ірландського поета з більшим, ніж суто локальне ірландське, значенням. Неруда прийняв його як національного поета, котрий представляє ірландську націю у її війні проти тиранії, і, за словами Неруди, Єйтс відгукнувся на цей безперечно антифашистський заклик, попри його часто згадувану прихильність до європейського фашизму.

¹⁶³ Еліот Томас Стернз. Геронтіон / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 55.

¹⁶⁴ Укр. переклади Тагора див.: Тагор Р. Місячний серп. – К., 1918. – 63 с.; Тагор Р. Садовник. Ліричні поезії. – К., 1918. – 96 с.; Всесвіт. – 1958. – № 3; Всесвіт. – 1960. – № 10; Тагор Р. Поезії. – К., 1962; Всесвіт. – 1963. – № 1; Тагор Р. Світло й тіні. – К., 1966. – 122 с.; Тагор Р. Оповідання. – К., 1972. – 151 с.; Всесвіт. – 1976. – № 11; Всесвіт. – 1978. – № 12; Тагор Р. Поезії. – К., 1981. – 208 с.; Всесвіт. – 1983. – № 10; Всесвіт. – 1987. – № 8; Тагор Р. Вибрані твори: Оповідання, поезії, п'єси. – К.: «Дніпро», 1997. – 637 с.; Тагор Р. Садівничий: Поезії та драма / Пер. з бенгальської Леся Танюка. – К.: «Дніпро», 2001. – 192 с.

¹⁶⁵ Єйтс Вільям Батлер. Волхви / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 97.

Схожість заслужено відомої поеми Неруди «Народ» (зі збірки «Необмежені повноваження») та «Рибалки» Єйтса вражає: в обох творах центральний герой – безіменна людина з народу, яка у своїй силі й самотності є мовчазним образом народу, і це надихає поета в його творчості.

Єйтс:

Щодня у зморшки лица,
 Мальованого у мріях
 Негордого мудреця
 Я, повен надії, вдивлявся,
 Щоб риси його прості
 Для народу свого списати
 Та для реальності... [96]

Неруда:

Я знав ту людину і коли зміг,
 коли були уже в мене очі на лиці,
 коли був уже в мене голос у роті,
 я знайшов його серед могил і сказав йому,
 стискуючи одну руку, яка не була ще тліном:

«Всі щезнуть – ти залишишся жити.
 Ти життя запалив.
 Ти зробив те, що є твоїм».

Тому хай ніхто і не ображається,
 коли здається їм, що сам я – я не сам,
 я ні з ким, а кажу для всіх:

Хтось-то мене слухає, і вони цього не знають,
 але ті, про яких я співаю і які знають про це,
 продовжують народжуватись і заповнюють світ [97].

Поетичне покликання постає з угоди, укладеної між народом і поетом; звідси й сила, що змушувала обох митців творити справжню поезію, сила, якою їх надихали їхні персонажі.

У цьому місці ланцюг не переривається. В «Обов'язку поета» Неруда стверджує: «крізь мене свобода й море / відгукнуться на поклики замкнутого серця»; а Єйтс у «Вежі» описує, як він звільняє уяву «та й приклика[є] образи з руїн / і спомини прадавніх дерев, вершин» [98]. Позаяк ці напучування й про-

яви експансивності звучать у ситуації домінування, їх можна пов'язати з нарративом визволення, незабутньо змальованим Фаноном у «Злидарях землі цієї». Адже попри те, що поділи й розмежування, запроваджені колоніальним порядком, поглиблюють поневолення населення, призводячи до стану гнітючого ступору, «нові віддушини... створюють цілі для насилля колонізованих народів» [99]. Фанон згадує про декларації прав, наполювання на свободі слова та вимоги профспілок. А пізніше починає розгортатися зовсім нова історія: революційний клас активістів, вихідців із міської бідноти, вигнанців, злочинців та декласованих, іде на село, де згодом формує осередки озброєних бійців, які повертаються до міста, щоб завершити повстання.

Надзвичайна сила твору Фанона в тому, що він складає неясний контрнарратив до реальної сили колоніального режиму, який, за телеологією Фанонового нарративу, безумовно зазнає поразки. Від Єйтса Фанон відрізняється тим, що його теоретичний і можливо навіть метафізичний нарратив антиімперіалістичної деколонізації сповнений визвольних акцентів та інтонацій. І це не просто тубільна захисна реакція, головна проблема якої (на думку Шоїнки) в тому, що вона імпліцитно приймає засадничу опозицію європейського й неєвропейського і не виходить за її межі. Дискурс Фанона – це дискурс очікуваного тріумфу, визволення, яким позначена друга стадія деколонізації. У ранніх творах Єйтса, навпаки, звучать націоналістичні нотки, вони зупинилися перед межею, яку не в змозі перетнути. І хоча Єйтс виходить на шлях, спільний з іншими поетами деколонізації, наприклад з Нерудою і Дервішем, він не в силі пройти його до кінця. Можливо, вони спроможні піти ще далі, ніж він. Принаймні слід визнати, що його поезія містила начерки визвольного й утопічного революціонізму, згодом викривленого і навіть перекресленого його реакційною політичною позицією.

Сьогодні Єйтса часто цитують як поета, який застерігав від націоналістичних крайностей. Без посилання його цитує, наприклад, Гері Сик у книжці «Все руйнується» – про врегулювання іранської кризи заручників 1979–1981 років адміністрацією Картера [100]. Покійний Джеймс Маркгем, кореспондент «The New York Times» у Бейруті в 1975–77 роках, навів ті самі рядки з «Другого пришестя» у статті про початок ліванської громадянської війни 1975 року. «Все розпадається; центр не три-

має» – одна цитата; друга – «Переконання де й поділись у найкращих, / Найгірші ж лютого завзяття повні»¹⁶⁶. І Сик, і Маркгем пишуть як американські ліберали, занепокоєні революційним сплеском у «третьому світі», який колись стримувала західна влада. Їхнє звертання до Ёйтса турбує: мовляв, залишайтеся на своєму місці, інакше ви приречені на безумство, яке не зможете контролювати. Ні Сик, ні Маркгем не пояснюють, як у гарячій колоніальній ситуації колонізовані повинні триматися центру, але припускають, що Ёйтс будь-що виступив би проти анархії громадянської війни. Їм ніби ніколи не спадало на думку, що безлад нагадує передусім колоніальну інтервенцію. Про це говорив 1959 року Чинуа Ачебе у своєму великому романі «Все розпадається» [101].

Суть у тому, що Ёйтс справляє найсильніше враження, коли уявляє і представляє саме цей момент. Тут варто пригадати, що «англо-ірландський конфлікт», яким пронизано весь поетичний доробок Ёйтса, був «моделлю визвольних воєн двадцятого сторіччя» [102]. Його найкращі деколонізаційні твори – про зародження насилля чи насильницьке народження змін, моментів, коли, як у «Леді і лебеді», перед його колоніальними очима засліпливо спалахує одночасно згвалтування дівчини й питання «Урвала знань його й снаги до того / Як збайдужілий дзьоб її пустив?» [103] Ёйтс ставить себе в ситуацію, коли насильницький характер змін незаперечний, але результати цього насилля волають про очевидну, хоч і не завжди достатньо обґрунтовану причину. Найбільша тема у творчості Ёйтса, кульмінацією якої є збірка «Вежа» (1928), – як узгодити неминуче насилля колоніального конфлікту зі щоденною політикою безупинної національної боротьби і як сполучити владу різноманітних супротивних партій з дискурсом розуму, переконання, організації і з вимогами поезії. Наскільки я знаю, пророче передчуття Ёйтса, що на якомусь етапі насилля не впорається з поставленою метою і тоді слід задіювати стратегії політики й аргументів, – у де-

¹⁶⁶ Ёйтс Вільям Батлер. Друге прищестя / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Ёйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 134. Альтернативний переклад Максима Стріхи: «Зв'язки розпались, не трима осердя» та «Чеснота нерішуча, зло ж тим часом / Сповняється рішучості та сили» (Там само. – С. 599).

колонізаційному контексті перший серйозний сигнал про потребу врівноважити насильницьку силу негайним політичним і організаційним процесом. Слова Фанона: захоплення влади не вивершує процесу визволення (хоча «зазнає й мудрець напруги / від подібності наруги...») [104] – прозвучать майже через півсторіччя. Ні Єйтс, ні Фанон не пропонують рецептів переходу від завершення деколонізації до періоду, коли новий політичний порядок досягне моральної гегемонії, і це симптоматично для труднощів, які переживають сьогодні мільйони людей.

Вражає те, що хоч ірландське визволення тривало довше за будь-яку іншу таку боротьбу, його часто розглядають поза імперським чи націоналістичним контекстом, сприймаючи як відхилення від шляху розвитку британських володінь. Однак факти рішуче доводять протилежне. Від моменту появи 1596 року трактату про Ірландію Спенсера ціла традиція британської й європейської думки розглядала ірландців як окремий нижчий народ, зазвичай невинно варварський, часто схильний до злочинних дій і примітивний. Упродовж щонайменше останніх двох сторіч ірландський націоналізм позначений міжусобною боротьбою, у яку вплутані земельне питання, церква, характер партій і лідерів. Але рух був спробою повернути контроль над землею, на якій, згідно з декларацією 1916 року, що засновує Ірландську республіку, «право народу Ірландії володіти Ірландією і вільно керувати її долею суверенне й невіддільне» [105].

І Єйтс невіддільний від цього пошуку. Незалежно від своєї дивовижної геніяльності він, як сказав Томас Фленеген, доклався «по-ірландськи і, звичайно, у винятково сильний і переконливий спосіб [до] процесу одночасного абстрагування й оречевлення, який, попри будь-яку логіку, є серцем націоналізму» [106]. До цього долучилися також кілька поколінь менш знаних письменників, котрі формулювали ірландську ідентичність, виражаючи її через землю, кельтське походження, збільшення націоналістичного досвіду й кількості лідерів (Волф Товн, Конолі, Джон Мітчел, Айзек Бат, О'Конел, Товариство об'єднаних ірландців¹⁶⁷,

¹⁶⁷ Таємна ірландська політична організація, заснована 1791 року в Белфасті, виступала за свободу для католиків і парламентську реформу. Натхненне Великою французькою революцією Товариство організувало 1798 року повстання проти британської влади. Французький флот, який ішов на допомо-

рух Гоум-рул¹⁶⁸ тощо) та власне національну літературу [107]. Літературний націоналізм так само має багато попередників: Томас Мур, ранні літературні історики на зразок абата МакГогена і Сем'юела Фергюсона, Джеймс Кларенс Менген, рух «Молода Ірландія»¹⁶⁹, Стендиш О'Грейді. Поетичні, драматичні й наукові твори сучасної «Філд Дей Компані» (Шеймас Гіні¹⁷⁰, Браєн Фрел, Шеймас Дін, Том Полін)¹⁷¹ та праці істориків літератури Деклана Кайберда і В. Дж. МакКормека блискуче переосмислюють ці «відродження» ірландського національного досвіду й дарують націоналізмові нові форми вербального вираження [108].

І в ранній, і в пізнішій творчості Єйтса звучать провідні теми: проблема забезпечення союзу знання з владою та проблема розуміння насилля. Цікаво, що вони також присутні у більш-менш одночасному Єйтсу доробку Грамші, котрий, щоправда, береть-

гу ірландцям, перехопили британці. Керівників повстання було арештовано й страчено, ірландський парламент розпущено і накладено обмеження на автономію країни. Жорстокі репресії з боку Британії звели нанівець зусилля відродити Товариство 1803 року.

¹⁶⁸ Рух за внутрішню автономію Ірландії у складі Британської імперії, який у 1870-х роках започаткували Айзек Бат, Чарлз Стюарт Парнел та Джон Редмонд.

¹⁶⁹ «Молода Ірландія», або «Оранжева молода Ірландія» (за головним кольором ірландських протестантів) – ірландський націоналістичний рух, постав навколо тижневика «Нація» [Nation] й існував у 1840-х роках. На хвилі «весни народів» та «картопляного голоду» 1845–1849 років, який переполювинив ірландське населення, рух заснував Ірландську конфедерацію і в липні 1848 року намагався підняти антибританське збройне повстання. Однак лідерів руху Вільяму Сміту О'Браєну вдалося залучити тільки 50 осіб, через що повстання зневажливо прозвали «битвою на капустяній грядці вдови МакКормек» (вирішальною невдачею О'Браєна була спроба захопити загін поліції, який засів у будинку вдови МакКормек біля Белінгері [Ballinagarry]). Повстання було легко придушене, а рух розпався.

¹⁷⁰ Укр. переклади див.: Гіні Шеймас. Зникнення острова; Ліхтарик глоду: [Вірші] / З англ. пер. Михайло Москаленко // Всесвіт. – 1997. – № 1; Гіні Шеймас. Подорож; Чаклун: [Вірші] / З англ. пер. Віктор Коптілов // Всесвіт. – 1980. – № 2.

¹⁷¹ «Філд Дей Компані» – ревізійністська культурно-мистецька група, заснована Браєном Фрелом й актором Стивеном Рі навколо театру «Філд Дей», до якої входять також Шеймас Дін, Шеймас Гіні і Томас Полін. Головна мета групи – пробудження культурної свідомості та подолання суспільно-політичної апатії в Північній Ірландії.

ся за них і аналізує в іншому контексті. В умовах колоніальної Ірландії, схоже, саме Єйтсу найкраще вдається знову й знову порушувати ці питання в провокативному полі, використовуючи власну поезію, за словами Блекмура, як метод проблематизації [109]. У своїх великих підсумкових віршах – «Серед школярів», «Вежа», «Молитва за мою доньку», «Під Бен-Булбе-ном» та «Звірі покидають цирк» – він іде ще далі. Це вірші про походження і, звичайно, про висновки: розказуючи й переказуючи історію свого життя від перших націоналістичних заворушень до статусу сенатора, який походить класною кімнатою і розмірковує про роль Леди в усьому їхньому минулому, чи до ролі люблячого батька, який думає про свою дитину, чи старого митця, який намагається досягти безстороннього погляду на речі, чи, зрештою, досвідченого майстра, який важко переживає втрату (зраду) своїх сил, Єйтс поетично реконструює власне життя як національне життя в мініатюрі.

Ці вірші перевертають спрощене і образливе змалювання ірландської дійсності, на яке, згідно з науковою розвідкою Йозефа Леерсена «Простий ірландець і Фіор-Гел», протягом восьми сторіч приречені були ірландці під пером англійських письменників, відкидаючи аісторичні назви на зразок «картоплеїдів», «болотників»¹⁷² чи «халупників» [110]. Поезія Єйтса об'єднує його народ із власною історією; поет, який виступає то як батько, то як «смішний дідусь»¹⁷³, то як син і чоловік, наполягає на тому, що наратив і насиченість його особистого досвіду еквівалентні досвідові його народу. Прикінцеві строфи вірша «Серед школярів» указують на те, що Єйтс нагадував своєму читачеві: історія й нація невіддільні, як невіддільні танцівник і танок.

Драма досягнень Єйтса у відновленні забороненої історії та її зв'язку з нацією стає очевидною, коли Фанон описує ситуацію, яку мав подолати Єйтс: «Колоніялізму мало просто утри-

¹⁷² Англійською «болото» [bog] має ще друге, зневажливе значення – «сортир».

¹⁷³ Див.: Єйтс Вільям Батлер. Серед школярів / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 160. Дослівно поет називає себе «шістдесятилітнім усміхненим публічним дідусем».

мувати народ у своїх лещатах і спустошувати його розум, вилучаючи звідти всі форми й зміст. За дещо викривленою логікою він звертається до минулого цього народу і спотворює, нівечить та руйнує його» [111]. Не втративши безпосередности особистого досвіду і властивостей досвіду народного, Єйтс піднімається до рівня національного архетипу. А його безпомилний вибір родовідних фабул і персонажів свідчить про інший аспект колоніялізму, виокремлений Фаномом, – про здатність відокремлювати індивіда від його власного підсвідомого життя, руйнуючи засадничі риси національної ідентичности.

Отже, на підсвідомому рівні колоніялізм не прагнув, аби тубільці бачили в ньому ніжну матір, яка любить своє дитя й захищає його від ворожого оточення, а радше матір, яка постійно стримує свого від народження зіпсованого нащадка від самогубства та від вивільнення його згубних інстинктів. Колоніяльна мати захищає своє немовля від нього самого, від його еґо, фізіології, біології і його власного нещастя, яке складає його суть.

У такій ситуації вимоги тубільного інтелектуала [й поета] не розкіш, а неминучий крок у будь-якій послідовній програмі. Тубільний інтелектуал, який береться за зброю, щоби довести легітимність своєї нації, і готовий оголитися, щоби дослідити історію свого тіла, зобов'язаний розітнути серце свого народу [112].

Не дивно, що Єйтс закликав ірландських поетів:

Зневажати – зловороже,
Що подерлось вгору нині
По безпам'ятства драбині:
Ниці голови й серця
Мчать до нищого кінця... [113]

Блекмур стверджує, що Єйтс, урешті-решт, витворив не індивідів, а типи, «нездатні виборсатися з абстракцій, які їх народили» [114]. Його слова будуть справедливими, якщо зігнорувати деколонізацію та її підґрунтя в історії ірландського поневолення, як це він звично робить: його інтерпретації майстерні, але аісторичні. Якщо зважати на колоніяльну дійсність, то отримуєш розуміння й досвід, а не просто «алегоричний симулякр, збовтаний з дією» [115].

Ціла Єйтсова система циклів та кіл набуває важливости тільки як символ його спроб ухопити далеку, але впорядковану ре-

альність у пошуках сховку від неспокою свого безпосереднього досвіду. Коли у «візантійських віршах»¹⁷⁴ він просить: «...Заберіте [мене] / У вічності химерні лабіринти!»¹⁷⁵ – ще очевиднішою стає його потреба перепочити від віку і того, що пізніше він назве «борсанням мухи у патоці»¹⁷⁶. Адже важко читати більшість його поезій і не відчувати, що він використав Свіфтові спустошливу злість і геній, щоби зменшити тягар ірландських колоніальних лих. Єйтс так і не зміг уявити цілковите політичне визволення, хоча був дуже близький до цього, однак подарував нам надзвичайно важливі міжнародні здобутки в культурній деколонізації.

4. «Подорож у» та поява опозиції

Ірландський досвід та інші колоніальні історії з різних частин сучасного світу свідчать про нове явище – поступовий відхід та екстраполяцію від Європи й Заходу. Я не стверджую, що участь у цій трансформації беруть лише тубільні письменники, але цей процес найрезультативніше починається на периферії, далеко від центру, а тоді поступово проникає на Захід і вимагає визнання.

Ще тридцять років тому тільки окремі європейські й американські університети допускали у свої навчальні плани африканську літературу. Сьогодні ж великий інтерес викликають твори Бесі Гед, Алекса Ла Гуми¹⁷⁷, Воле Шоїнки, Надин Гордимер, Дж. М. Кутзее – література з незалежним поглядом на африканський досвід. Так само навіть найпобіжніший огляд африканської історії, політики й філософії не може більше ігнорувати доробок Анти Діюпа, Полена Гунтонджі, В. І. Мудим-

¹⁷⁴ Ідеться про вірші «Плавання до Візантії» (1928) та «Візантія» (1933).

¹⁷⁵ Єйтс Вільям Батлер. Плавання до Візантії / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 139.

¹⁷⁶ Єйтс Вільям Батлер. Ego Dominus Tuus / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 113.

¹⁷⁷ Укр. переклади див.: Ла Гума Алекс. Засланець: Оповідання / З англ. пер. Наталя Биховець // Всесвіт. – 1975. – № 10; Ла Гума Алекс. Кава у дорозі: Оповідання / З англ. пер. Юрій Лимар // Всесвіт. – 1974. – № 6.

бе, Алі Мазруї. Ці твори справді оточені атмосферою полемічності, але тільки тому, що африканську літературу завжди розглядають як закорінену в політичному контексті, одним із найважливіших аспектів якого, без сумніву, є історія імперіялізму та опору йому. Це не означає, що африканська культура менш культурна за, скажімо, французьку чи британську, а лише свідчить про те, що обійти увагою політичний бік африканської культури набагато важче. «Африка» все ще залишається предметом суперечок. Це очевидно, коли спостерегти те, що її науковців, як і дослідників Близького Сходу, ділять на категорії, породжені давньою імперіялістичною політикою: «поборники визволення», «противники апартеїду» тощо. Отже, низка альянсів або інтелектуальних формацій сполучає працю англійця Безила Дейвідсона та політичну діяльність Амілкара Кабрала, витворюючи, наприклад, опозиційну й незалежну інтелектуальну діяльність.

Проте багато складників головних культурних формацій Заходу, одним із яких є ця «периферійна» діяльність, були історично прихованими в консолідаційному імперіялістичному баченні або воно їх приховувало. Це нагадує Мопасана, котрий щодня обідав на Ейфелевій вежі, бо то було одиноке місце в Парижі, звідки він не бачив цю крикливу конструкцію. Дотепер більшість досліджень європейської культурної історії майже не помічають імперій, а видатних письменників розглядають, ніби вони існували геть осторонь від усього цього. Тому сучасний науковець і критик сприймають їх машинально, не зауважуючи їхні імперські ставлення й референції разом із їхньою авторитарною центральною.

Слід повторити, що незалежно від того, наскільки абсолютним видається домінування якоїсь ідеології чи соціальної системи, завжди повинні існувати фрагменти соціального досвіду, неохоплені ним і невідконтрольні йому. З цих фрагментів незрідка постає опозиція – самосвідома й діалектична водночас. Це не так складно, як здається. Опозиція панівній структурі виростає з чіткого, може, навіть войовничого усвідомлення індивідами чи групами, які перебувають у межах структури або поза нею, що, наприклад, певні її політичні заходи хибні. Згідно з провідними дослідженнями Гордона К. Льюїса («Рабство, імперіялізм і свобода») і Робіна Блекберна («Повалення ко-

лоніяльного рабства в 1776–1848 роках») [116], надзвичайний сплав метрополійних діячів і рухів – міленаріїв, будителів, добродійників, політичних радикалів, цинічних плантаторів та обачних політиків – посприяв занепаду й припиненню работоргівлі у 1840-х роках. Спростовуючи цілісність незаперечно-го британського колоніяльного інтересу, який Гановерці безпосередньо успадковували аж до королеви Вікторії, історичні дослідження, які можна назвати ревізіоністськими чи опозиційними, виявили конкурентність різноманітних інтересів. Такі науковці, як Льюїс, Блекберн, Безил Дейвідсон, Теренс Рейнджер, Е. П. Томпсон та інші, базували свої праці на парадигмі, створеній культурним і політичним опором у межах імперіялізму. Так британські історики, наприклад колоніяльної Індії та Африки, почали писати опозиційні історії цих територій у співчутливому союзі з місцевими культурними й політичними силами, які вважалися націоналістичними й антиімперіялістичними. Як зазначає Томас Годжкін, ці інтелектуали, пояснивши виникнення й подальші наслідки імперіялізму, намагалися показати, «як можна знищити або змінити всю цю систему стосунків і похідних від них ставлень» [117].

Тепер треба швидко розмежувати антиколоніялізм і антиімперіялізм. Принаймні з середини XVIII сторіччя в Європі тривали бурхливі дебати про переваги й шкоди від утримання колоній. Ще раніше Бартоломе де Лас Касас, Франциско де Віторія, Франциско Суарес, Камоїнш¹⁷⁸ і Ватикан виступали з приводу прав корінних народів та європейських зловживань. Більшість мислителів французького Просвітництва, зокрема Дидро і Монтеск'є, приєдналися до опозиції абата Рейналя рабству і колоніялізму; схожі погляди мали Джонсон, Кавпер і Берк, а також Вольтер, Руссо і Бернарден де Сент-П'єр. (Корисну компіляцію їхніх поглядів можна знайти у праці Марселя Мерля «Європейський антиколоніялізм від Лас Касаса до Карла Маркса» [118].) Протягом XIX сторіччя, за рідкісними винятками на зразок голандського письменника Мультагулі, дебати щодо колоній зазвичай стосувалися їхньої прибутковості, управління й управлінських зловживань, теоретичних питань, зокрема про

¹⁷⁸ Див. поему Камоїнша «Лузіяди»: Камоенс Луїс ді. Лузіяди: Фрагмент з поеми / Пер. з португ. Михайло Литвинець // Всесвіт. – 1977. – № 9. – С. 113–131.

те, чи можливо і як узгодити колоніалізм із принципом *laissez-faire* або тарифною політикою, себто імперіалістична й європоцентрична структура була імпліцитно прийнятою. Водночас чимала частина дискусії була невивраженою і, за свідченнями Гарі Брекена й інших, неоднозначною, ба навіть суперечливою, коли заходило про глибші питання, які стосувалися онтологічного статусу європейського панування над неєвропейцями [119]. Іншими словами, ліберальні антиколоніалісти посідали гуманну позицію, вважаючи, що не треба надто суворо контролювати й управляти колоніями і рабами, але не піддавали сумніву фундаментальну вищість західної людини (у випадку філософів Просвітництва) чи білої раси (в інших випадках).

Така позиція непомітно пробралася в серце дисциплін і дискурсів XIX сторіччя, залежних від знання, отриманого й зібраного в колоніальному оточенні [120]. Але під час деколонізації усе змінюється. Йдеться радше про зміну культурної ситуації, а не про різні періоди: націоналістичний чи антиімперський опір у колоніях, а за ним і сила-силенна дуже суперечливих антиімперіалістичних сил дедалі помітнішають. Одна з найперших і чи не найвідоміших європейських систематичних критик – «Імперіалізм: дослідження» Дж. А. Гобсона (1902) – громить імперіалізм за безжальну економіку, експорт капіталу, альянс із жорстокими силами й машкару добромисних «цивілізаторських» приводів. Проте книжка не засуджує поняття «нижчих народів», бо Гобсон уважав цю ідею прийнятною [121]. Подібні погляди розвинув Ремзі МакДоналд, який суворо критикував британські імперіалістичні практики, але не протистояв імперіалізму як такому.

Ніхто не дослідив антиімперський рух у Британії і Франції краще за А. П. Торнтонна («Імперська ідея та її вороги»), Бернарда Портера («Критика імперії») і Рауля Жирарде («Колоніальна ідея у Франції»). Коротко їхні праці можна звести до двох головних тез: звичайно, у кінці XIX сторіччя були інтелектуали (Вілфрід Скавен Блант і Вільям Морис), які сповна протистояли імперіалізму, але не мали вагомego впливу; багато з тих, хто називав себе, як-от Мері Кінгслі й Ліверпульська школа¹⁷⁹, імпе-

¹⁷⁹ Мається на увазі Ліверпульська школа тропічної медицини, заснована 1898 року як частина імперіалістичного проєкту освоєння Африки, але натомість

ріялістами і джингоїстами, поза тим дуже суворо ставилися до зловживань і жорстокостей цієї системи. Іншими словами, повсюдне засудження імперіялізму почалося тільки – і саме в цьому полягає моя теза – після того, як повстання корінного населення зайшли надто далеко, щоб їх можна було ігнорувати чи приборкати.

(З цього приводу один вартий згадки коментар: як Токвіль у справі Алжиру, так європейські інтелектуали схильні були критикувати зловживання суперницьких імперій і одночасно або применшувати, або виправдовувати практики своїх власних [122]. Саме тому я наполягаю, що сучасні імперії повторюють одна одну, попри їхні спростування подібностей між собою, і на неодмінності жорсткої антиімперіялістичної позиції. Націоналістичні лідери й партії «третього світу» звертали свої погляди на Сполучені Штати, бо протягом Другої світової війни США були відкрито антиімперіялістичними. Ще у 1950-х – на початку 1960-х років політика США щодо Алжиру змінилася і сердечні франко-американські стосунки так само зазнали досить відчутних змін, а все тому, що Сполучені Штати засудили французький колоніялізм. Проте загалом Сполучені Штати після Другої світової війни вважали себе відповідальними за багато частин «третього світу», покинутих британцями і французами (безперечно, головний приклад – В'єтнам [123]), а через виняткову історію, базовану на легітимності власної антиколоніальної революції, великою мірою вільними від звинувачень в уподібненні Британії або Франції. Взагалі, доктрин культурної винятковості аж надто багато.)

Друга теза, особливо виражена у Жирарде, полягає в тому, що помітний антиколоніальний рух у метрополії розвивався тільки після того, як націоналісти проявляли ініціативу в імперських територіях, а потім її перебирали інтелектуали й активісти-експатріанти. Для Жирарде такі письменники, як Еме Сезер і потім Фанон, – представники дещо підозрілого «революційного месіанізму», однак вони справді змусили Сартра й інших європейців відкрито виступити проти французької ко-

прислужилася гуманітарним цілям зниження дитячої смертності в африканських країнах, поліпшення епідеміологічного стану регіону та вивчення хвороб, пов'язаних з убогим побутом.

лоніяльної політики в Алжирі та Індокитаї у 1950-х роках [124]. Із цих ініціатив виросли інші: гуманістична опозиція таким колоніальним практикам, як катування й депортація, нове уявлення про глобальну епоху кінця імперій й одночасно нове означення національної мети та різнобічний захист «вільного світу», який передбачав схилити на свій бік постколоніальні країни через культурні журнали, подорожі і семінари, зокрема в роки холодної війни. Далеко не останню роль відігравали Радянський Союз і Організація Об'єднаних Націй, хай і не завжди від щирого серця та у першому випадку не з альтруїстичних міркувань. Майже кожному успішному визвольному рухові у «третьому світі» після Другої світової війни сприяв вплив Радянського Союзу як противаги Сполученим Штатам, Британії, Франції, Португалії та Голандії.

Більшість досліджень з естетики європейського модернізму не зауважують чималі впливання на початку цього сторіччя неєвропейських культур у серце метрополії, попри їхній безперечно відчутний вплив на таких модерністичних митців, як Пікасо, Стравінський і Матис, та й на саму тканину суспільства, котре переважно розглядало себе як однорідно біле й західне. У міжвоєнний період студенти з Індії, Сенегалу, В'єтнаму й Карибів наповнили Лондон і Париж [125]. З'явилися журнали, огляди й політичні асоціації: наприклад, панафриканські конгреси в Англії, такі журнали, як «*Cri des nègres*», такі партії, як Спілка працюючих негрів. Їх засновували експатріанти, дисиденти, вигнанці й біженці, яким, як не дивно, краще працювалося в серці імперії, ніж у її віддалених володіннях. Почався гарлемський ренесанс, що сприяв африканським рухам [126]. Сформувався спільний антиімперіалістичний досвід на основі нових відносин між європейцями, американцями і неєвропейцями; ці нові відносини трансформували наукові дисципліни й озвучили нові ідеї, які незворотно змінили структуру ставлення й референції, протягом багатьох поколінь присутню в європейській культурі. Взаємозбагачення між африканським націоналізмом, який представляють Джордж Педмор, Нкрума, С. Л. Р. Джеймс, з одного боку, та поява нового літературного стилю у працях Сезера, Сенгора¹⁸⁰ і таких поетів гарлемського ренесансу, як Клод

¹⁸⁰ Укр. переклади Сенгора див.: Сенгор Леопольд Седар. Гімн річці Конго:

МакКей і Ленгстон Г'юз¹⁸¹, з іншого, – головна частина глобальної історії модернізму.

Потрібне суттєве й відчутне коригування підходів і розумінь, щоби з'ясувати внесок деколонізації, культури опору та опозиційної щодо імперіялізму літератури в модернізм. Хоча, як я сказав, коригування ще не відбулося до кінця, маємо достатньо підстав уважати, що воно почалося. Сьогодні багато виступів на захист Заходу мають фактично оборонний характер, визнаючи в такий спосіб, що старим імперським ідеям кинули серйозний виклик праці, традиції й культури поетів, науковців, політичних лідерів з Африки, Азії і Карибів. Мало того, те, що Фуко називав пригнобленим знанням, прорвалося у просторі, колись контрольованому, так би мовити, юдео-християнською традицією. Ті з нас, хто живе на Заході, були глибоко вражені дивовижним напливом першокласної літератури й наукових досліджень із постколоніального світу – регіону, який уже можна назвати не «однією з темних плям на землі», як у відомому описі Конрада, а місцем видатних культурних досягнень. Нині говорити про Габрієля Гарсія Маркеса, Салмана Рушді, Карлоса Фуентеса¹⁸², Чинуа Ачебе, Воле Шоїнку¹⁸³, Фаїза Ахмада Фаїза та багатьох інших означає говорити про досить нову народжувану культуру, неможливу без попередньої роботи таких її поборників, як С. Л. Р. Джеймс, Джордж Антоніус, Едвард Вілмонт Блайден, В. Е. Б. Дюбуа, Хосе Марті.

Я хотів би обговорити один досить неоднорідний аспект цього могутнього зіткнення: творчість інтелектуалів із колоніальних чи периферійних регіонів, які писали «імперською» мовою,

[Вірш] / Пер. з фр. Борислав Степанюк // Всесвіт. – 1961. – № 10; [Поезії] / Пер. з фр. Омелян Масикевич, Всеволод Ткаченко // Всесвіт. – 1973. – № 9 – С. 36–45.

¹⁸¹ Укр. переклади Ленгстона Г'юза див.: Американська новела. – К.: Дніпро, 1976; Х'юз Л. і Бонтам А. Діти з Гаїті. – К., 1962; Всесвіт. – 1964. – № 6; Всесвіт. – 1969. – № 4; Всесвіт. – 1970. – № 4; Всесвіт. – 1970. – № 7; Всесвіт. – 1972. – № 2; Всесвіт. – 1980. – № 11; Всесвіт. – 1987. – № 7; Всесвіт. – 1987. – № 11.

¹⁸² Укр. переклади Фуентеса див.: Фуентес Карлос. Ціна життя. Новела / Пер. з ісп. Дмитро Андрухів // Всесвіт. – 1976. – № 2.

¹⁸³ Укр. переклади Шоїнки див.: Шоїнка Воле. [Поезії] / Укр. пер. Володимир Кухалашвілі // Всесвіт. – 1973. – № 9; 1981. – № 3.

відчували себе органічно пов'язаними з масовим опором імперії і вважали своїм завданням критично переглянути культуру метрополії, застосовуючи методи, дискурси та зброю науки й критики, раніше зарезервовані винятково для європейців. Їхня робота, по суті, лише здається залежною (але в жодному разі не паразитичною) від магістральних західних дискурсів, результатом їхньої самобутності і творчості стала трансформація самих наукових дисциплін.

Загальну, квазітеоретичну аналізу явища, про яке мені йтиметься далі, можна знайти у «Культурі» (1981) Реймонда Вільямса. Розділ під назвою «Формації» він починає з обговорення гільдій, професій, клубів і рухів, а потім переходить до складніших проблем шкіл, фракцій, дисидентів і повстанців. Усе це, каже він, «стосується подій у межах одного національного суспільного ладу». Проте у ХХ сторіччі з'явилися нові інтернаціональні чи паранаціональні утворення, які мали тенденцію ставати авангардом метрополійних центрів. Якоюсь мірою ці параформації – Париж 1890–1930-х, Нью-Йорк 1940–1970-х років – є результатом нових чинних ринкових сил, які інтернаціоналізують культуру, скажімо, «західна музика», мистецтво ХХ сторіччя, європейська література. Але цікавіше те, що «учасниками авангардних рухів були іммігранти до цієї метрополії не лише з віддалених національних регіонів, а й з інших і менших національних культур, які вважалися культурно провінційними порівняно з метрополією». Вільямс наводить приклад Аполінера, хоча й пише про «соціологію метрополійних зустрічей і асоціацій між іммігрантами» та групами мейнстріму, які «створювали особливо сприятливі умови для дисидентських груп» [127].

Вільямс доходить висновку: усе ще неможливо визначити, чи такі зустрічі призводять до «гострих і навіть насильницьких розривів із традиційними практиками (дисидентство або повстання замість літературного авангарду)», чи ж вони абсорбуються і стають частиною «панівної культури наступного метрополійного і паранаціонального періоду». Однак, якщо спочатку історизувати й політизувати аргумент Вільямса і потім укласти його в історичний контекст імперіялізму й антиімперіялізму, вочевиднюються кілька чинників. По-перше, антиімперіялістична інтелектуальна й наукова робота письменників із периферії, які іммігрували до метрополії або відвідували її, – це, як пра-

вило, експансія великомасштабних масових рухів у межах метрополії. Це явище уяскравилося під час алжирської війни, коли ФНВ назвав Францію сьомою вілаєю (сам Алжир складався з шести)¹⁸⁴ [128], перенісши в такий спосіб боротьбу за деколонізацію з периферії до центру. По-друге, ці вторгнення стосуються тих сфер досвіду, культури, історії і традиції, якими доти керував винятково метрополійний центр. Коли Фанон писав свої книжки, він мав намір розповісти про бачення колоніалізму очима француза, з колись недоторканої французької позиції, на яку зазіхнув і критично переглянув незгодний тубілець. Отже, спостерігаємо взаємонакладення і взаємозалежність, котрі неможливо теоретично описати як лише утвердження окремої колоніальної або місцевої ідентичності у відповідь на виклик. І останнє, ці «подорожі у» відображають, на мою думку, досі невирішене протиріччя чи розходження в межах метрополійної культури, яка через кооптацію, розчинення й уникання частково визнає і частково заперечує ці зусилля.

Отож така «подорож у» становить особливо цікавий різновид гібридної культури. І те, що вона взагалі існує, є ознакою суперницької інтернаціоналізації в епоху все ще наявних імперських структур. Логос більше не проживає винятково в Лондоні й Парижі. Історія більше не рухається односторонньо, як думав Гегель, зі сходу на захід чи з півдня на північ і не стає дедалі складнішою й розвиненішою, менш примітивною і відстаюю в міру свого руху. Навпаки, зброя критики стала частиною історичної спадщини імперії, в якій стерлися розрізнення й вилучення за принципом «поділяй і владарюй» і виникають нові дивовижні конфігурації.

Кожен із чотирьох текстів, які я хочу обговорити, стосується конкретного моменту історії: перші два – «Чорні якобінці» С. Л. Р. Джеймса, видані 1938 року, та «Арабське пробудження» Джорджа Антоніуса, яке вийшло майже в той самий час. Перший – про повстання негрів на Карибах у кінці XVIII сторіччя, другий – про недавнє арабське повстання. Обидва аналізують події минулого, у перебігові, в героях і антигероях яких намагаються виявити місцеву чи колоніальну реальність, зігноровану або зражену Європою. Обидва письменники – блискучі стиліс-

¹⁸⁴ Вілая – одиниця адміністративно-територіального поділу Алжиру.

ти, видатні люди (Джеймс, крім того, ще й спортсмен), ранне формування яких у британських колоніальних школах сприяло їхній надзвичайно високій оцінці англійської культури, так само як і серйозним незгодам з нею. Обидві книги нині видаються дуже пророчими: Джеймс передрік тривалу історію агонізуючого і все ще глибоко неврегульованого карибського життя; Антоніус точно передбачив сьгоднішні газетні заголовки і шокуючі телевізійні сцени з Близького Сходу, коли ситуація в Палестині й Ізраїлі неспокійна, хоча її одного разу вже розв'язали несприятливо для арабів, створивши 1948 року Ізраїль, – і це теж із недобрими передчуттями віщував Антоніус за десять років до самої події.

Праці Джеймса й Антоніюса постали як серйозні наукові дослідження на захист національного руху за незалежність і адресувалися широкій аудиторії. Натомість дві інші роботи, «Право власності в Бенгалії» (1963) Ранаджита Гухи та «Міт про лінивого тубільця» (1977) С. Х. Алатаса, – постколоніальні й спеціалізовані, звертаються до вузької аудиторії з приводу специфічніших проблем. Обидві ці книжки (автор першої – бенгальський політекономіст, другої – малайзійський ісламський історик і соціальний теоретик) відзначаються старанними архівними пошуками та скрупульозною сучасною документацією, аргументацією й узагальненням.

Книжка Гухи, з погляду пізніших письменників-постструктуралістів (до яких Гуха теж належить), – археологічне й деконструктивне дослідження того, як на основі європейської фізіократичної й ідеологічної думки, яку Філіп Френсис поставив на службу в Бенгалії у кінці XVIII сторіччя, з'явився Акт 1826 року Постійного врегулювання Бенгалії¹⁸⁵, за яким британці з незмінною точністю регулювали місцеві ренти й прибутки. Книжка Алатаса, по-своєму теж надзвичайно оригінальна, детально аналізує, як європейський колоніалізм витворив об'єкт, у даному

¹⁸⁵ Т. зв. «Постійне врегулювання» – контракт, укладений 1793 року між Британською Ост-Індською компанією (в особі генерал-губернатора лорда Корнваліса) та тубільними бенгальськими землевласниками і збирачами податків, який регулював власність на землю й систему оподаткування, утворюючи посередницький прошарок місцевого населення на службі в колонізаторів. Пізніше репродукований у багатьох інших британських колоніях в Азії та Африці. Акт 1826 року – один із додатків до угоди 1793 року.

разі лінивого тубільця, котрий відігравав вирішальну роль у планах і захисті того, що Алатас називає колоніальним капіталізмом. Цього тубільця, підпорядкованого вимогливим законам і суворій дисципліні, треба було, за словами Синбалдо де Маса, іспанського посадовця, якому 1843 року доручили управляти Філіпінами як іспанською колонією, утримувати «в такому інтелектуальному й моральному стані, у якому, попри їхню чисельну перевагу, вони політично важили б менше, ніж злиток золота» [129]. Цього тубільця обговорювали, аналізували, ображали й експлуатували, годували поганою їжею та опіюмом, відривали від його чи її природного середовища, оточували дискурсом, мета якого – тримати його працелюбним і слухняним. Отак, стверджує Алатас, «азартні ігри, опіюм, нелюдські умови праці, дискримінаційне законодавство, отримання прав оренди на те, що належало народу, примусова праця – все це в той чи той спосіб було вплетене в тканину колоніальної ідеології й наділене аурую респектабельности. Все, що виходило за її межі, осміювалося» [130].

Контраст між Джеймсом і Антоніусом, з одного боку, та Гухою й Алатасом, з другого, полягає не тільки в тому, що перші автори повніше були залучені до сучасного політичного життя, тоді як останні два цікавилися здебільшого науковими дискусіями в постколоніальній Індії й Малайзії, а в тому, що постколоніальна історія сама по собі змінила термінологію, навіть саму суть аргументації. Для Джеймса й Антоніюса світ дискурсу, в якому на Карибах і арабському Сході у 1930-х роках беруть участь корінні жителі, помітно залежав від Заходу. Тусен-Лувертюр, каже Джеймс, не міг би говорити так, як він це робив, якби не було абата Рейналя, інших енциклопедистів і великої Революції:

у час небезпеки Тусен, досить кепсько освічений, зміг оволодіти мовою й акцентами Дидро, Руссо і Рейналя, Мірабо, Робесп'єра і Дантона. А в одному моменті він перевершив їх усіх. Бо навіть ці майстри усного й писаного слова через класові проблеми свого суспільства надто часто змушені були зупинятися, вагатися, стримуватися. Тусен міг боронити безумовну свободу чорного населення, і це додавало його заявам сили й щирости, рідкісних у важливих документах того часу. Французька буржуазія не могла це прийняти. Мали пролитися ріки крові, перш ніж вона зрозуміла, що піднесений тон Тусена був проявом не пихатости, не пишномовности, а простої і тверезої правди [131].

Цим чудовим портретом людини, яка буквально прийняла істини універсалістичних поглядів, запропонованих європейським Просвітництвом, Джеймс показує щирість Тусена, а також його приховану ваду – готовність вірити європейським деклараціям, брати їх за чисту монету, а не як класово й історично обумовлені заяви інтересів та груп.

Антоніус розвивав ту саму тему. Його хроніка арабського пробудження, підживлюваного Британією на початку нашого сторіччя, фокусувала увагу на тому, як араби після визволення з-під влади османів у 1917 й 1918 роках дослівно повірили обіцянкам Британії надати їм незалежність. Антоніус аналізує листування шерифа Хусейна й сера Генрі МакМагона, у якому британський посадовець пообіцяв його народу незалежність і суверенність. Ця аналіза перегукується з Джеймсовим описом того, як Тусен розумів «Декларацію прав людини» і діяв відповідно до неї. Проте для Антоніюса, котрий пише як прихильник і арабів, і британців – класичний випадок взаємозалежності, якщо такий колись існував, – це свідомий виверт, пов'язаний не з класами, не з історією, а з нечесністю, яка, на його думку, мала катастрофічні наслідки.

Немає сумніву, що суд історії переважно схвалить арабське бачення. Що б не казали про рішення в Сан-Ремо [навесні 1920 року, за якими «весь Арабський Прямокутник від Середземного моря до кордону Персії було передано під мандатне управління»], вони справді порушували проголошені загальні принципи й окремі обіцянки, дані союзниками, зокрема Великою Британією. Прихований зміст цих зобов'язань нині відомий: усе, що стосується їх і їхніх гарантій, виголошених публічно, доступне науковцям у різних потрібних для висновків матеріялах. Унаслідок тих обіцянок араби вступили у [Першу світову] війну, зробили свій внесок і зазнали втрат; одного цього факту достатньо, аби перетворити відповідне взаємне зобов'язання на борг чести. Що зробила конференція в Сан-Ремо, так це, по суті, проігнорувала борг і прийняла рішення, які в усіх головних пунктах суперечили бажанням зацікавлених народів [132].

Було б помилкою недооцінювати відмінності між Джеймсом і Антоніюсом, яких різнять не лише ідеологія й раса, а ще й темперамент та освіта. Поза тим, їхня проза пронизана, без сумніву, однаковим смутком, розчаруванням і невинагородженою надією, обидва були сформовані політикою деколонізації і їй належали.

Джеймс походив із нижчого середнього класу на Тринідаді. Він був самоуком, спортсменом, а ще – як я сам переконався, коли відвідував його у віці вісімдесяти шести років у Брикстоні в червні 1987 року – не по роках розвиненим школярем, із революційним інтересом до історії, політики й теорії та з інтелектуальною уважністю до ідей і протиріч, а також зі справжньою молодецькою заповзятістю до гарної літератури, музики й розмови. Антоніус, як його незабутньо описав Алберт Гурані [133], походив зі старішого, більш світського роду левантинських сирійців, котрі якийсь час проживали в Єгипті (де він, як і я, відвідував Коледж Вікторії); він закінчив Кембриджський університет. Коли він писав «Арабське пробудження», йому було трохи за сорок (помер він 1942 року, маючи неповних п'ятдесят), Джеймс був на ціле десятиріччя молодшим. Антоніус зробив видатну кар'єру як довірена особа британських високопосадовців, як радник чільних арабських лідерів і представників еліти від Хусейна й Фейсала до Фариса Німра й Хаджа Аміна аль-Хусейні, як спадкоємець десятиріч арабської націоналістичної думки і боротьби, при цьому він був світською людиною, яка апелювала до інших впливових світських людей. А Джеймс тоді тільки недавно прибув до Англії і працював спортивним журналістом; він був чорним, марксистом, талановитим публічним оратором і організатором, а понад усе – революціонером, який з головою поринув в африканський, карибський і афроамериканський націоналізм. «Чорні яacobinці» вперше були презентовані не як книжка, а як основа для лондонської вистави Пола Робсона; під час вистав Робсон і Джеймс по черзі грали ролі Тусена і Десаліня [134].

Хай які відмінності існували між бідним мандрівним вест-індським чорним істориком-марксистом та консервативним високоосвіченим арабом із хорошими зв'язками у вищому світі, обидва вони адресували свої твори світові, який уважали своїм власним, навіть якщо цей європейський світ влади і колоніального панування вилучав, до певної міри підпорядковував і глибоко розчаровував їх. Вони зверталися до цього світу, не виходячи за його межі, і на культурному рівні дискутували й піддавали сумніву його авторитет, представляючи його альтернативні версії – яскраво, аргументовано й інтимно. У їхніх творах немає жодного натяку на перебування поза західною культурною традицією, хоч би скільки вони виражали антагоністичний досвід

колоніальних та/або незахідних народів. Уже після негритюду, негритянського націоналізму й тубільництва 1960-х і 1970-х років Джеймс уперто підтримував західну спадщину, хоча разом із Фаноном, Кабралом і Родні він одночасно належав до періоду антиімперіалістичних повстань. В одному інтерв'ю він сказав:

Як я можу повернутися до неєвропейських коренів? Якщо це означає, що карибські письменники повинні сьогодні усвідомлювати, що їхній творчості притаманні риси, якими вони завдячують неєвропейським, нешекспірівським кореням і давній музиці, далекій від Бетговена, то я погоджуюся. Але мені не подобається, коли їх протиставляють за принципом «або-або», що й робили досі. Я так не думаю. Я думаю про *обидва*. І засадничо ми – народ, чие літературне й естетичне минуле закорінені в західній європейській цивілізації [135].

У своєму філігранному дослідженні постання арабського націоналізму Антоніус підкреслює надважливість повторного відкриття арабської мови та класичної ісламської спадщини (найчастіше через роботи таких християнських мислителів, як і він сам, хоча цю позицію наступні історики критикували як перебільшену). І він так само наполягає на тому, що арабська традиція жодною мірою не конфліктна з західною, навпаки, між ними існують зв'язки походження й споріднености, які він показує, наприклад, у такому важливому уривку:

Просвітницька діяльність американських місіонерів на першому етапі [1850-ті і 1860-ті роки] мала серед багатьох своїх чеснот одну неабияку заслугу: вони надали високе становище арабській мові і, вже почавши нею викладати, енергійно взяли на себе завдання забезпечити його відповідною літературою. У цьому вони були зачинателями; саме тому інтелектуальне збудження, яким позначені перші паростки арабського відродження, завдячує їхнім зусиллям [136].

У працях Гухи й Алатаса не спостерігаємо настільки гармонійного збігу Заходу і його заморських колоній. Це сталося через колоніальні війни та затяжні політичні й військові конфлікти, які прийшли слідом за ними. І хоча прямий політичний контроль зник, економічне, політичне і часом військове панування, супроводжуване культурною гегемонією (силою панів-

них і, як їх називає Грамші, директивних (*dirigente*) ідей), яка виходила з Заходу і чинила вплив на периферійний світ, затримало цей контроль. У «Міті про лінивого тубільця» Алатаса найбільше засуджуються ті малайзійці, котрі й далі відтворюють у своєму світогляді колоніальну ідеологію, яка створила і зберегла ідею «лінивого тубільця». В уривках, що нагадують Фанонову критику націоналістичної буржуазії, Алатас демонструє, як осад колоніального капіталізму залишається у свідомості віднедавна автономних малайзійців, обмежуючи їх (тобто тих, хто не став самосвідомим у методології і не усвідомив класових уз, які позначаються на свідомості) категоріями «колоніальної капіталістичної думки». Отож він продовжує:

Хибна свідомість викривлює реальність. Малайзійська правляча партія успадкувала владу від британців без боротьби за незалежність, на відміну від Індонезії, Індії і Філіпін. По суті, не було й ідеологічної боротьби. На глибшому рівні мислення був відсутній інтелектуальний розрив із британським ідеологічним мисленням. Провід цієї партії складався з представників найвищої ланки державних службовців, навчених ще британцями, та з вихідців із середнього класу – малайзійських шкільних учителів і чиновників. Кілька професіоналів, які входили до нього, були радше винятком [137].

Ґуха не менше стурбований проблемою тягlosti й перервности, але для нього вона має автобіографічний резонанс, якщо взяти до уваги його глибоко самосвідому перейнятність методологією. Як можна вивчати індійське минуле, на яке так докорінно вплинуло британське владарювання, не абстрактно, а конкретно, будучи сучасним індійцем, чий походження, виховання й родина історично залежали від цієї влади? Як можна дивитися на цей стосунок після здобуття Індією незалежності, будучи швидше його частиною, ніж поза ним? Ґуха вирішує ці труднощі за допомогою інтелектуальної стратегії, котра жорстко драматизує іншість британського правління, яке дало початок не лише Акту про постійне врегулювання, а і його власному класу:

У роки своєї юности автор, як і багато представників його покоління в Бенгалії, зростали в тіні “Постійного врегулювання”: засоби до існування, його власні і його родини, надходили з віддалених маєтків, яких вони ніколи не відвідували; його освіта

визначалася потребами колоніальної бюрократії, яка рекрутувала кадри з нащадків бенефіціярів лорда Корнволіса; світ його культури був суворо обмежений цінностями заможного середнього класу і відокремлений від автохтонної культури місцевого селянства. Отак він зник уважати “Постійне врегулювання” документом соціальної й економічної стагнації. Згодом, уже будучи аспірантом Калькутського університету, він познайомився з антифеодальними ідеями Філіпа Френсиса, і перед ним постало питання, на яке не могли відповісти підручники й викладачі. Як могло так статися, що квазіфеодальне врегулювання земельного питання 1793 року було ідеєю людини, яка була великим прихильником Французької революції? Він не міг не знати з історичних книжок, що це протиріччя існувало, і його треба було пояснити. Підручники вдовольнялися тим, що описували позитивну діяльність Англії в Індії як серію успішних експериментів, які мали небагато спільного з ідеями й упередженнями, запозичених правителями з їхніх європейських витоків. Бачення британської політики як “цвіту без коріння” не підтверджує історія земельного права, яке в часи британського панування існувало найдовше. Автор сподівається, що він зміг віднайти корені “Постійного врегулювання” в тому злитті ідей, у якому поєдналися дві головні течії англійської і французької думки другої половини XVIII сторіччя [138].

Отже, акт відмежування становить основну рису деколонізації. Розуміючи, що ідеологія, яка породила «Постійне врегулювання» в Індії, історично базується на французьких і британських джерелах і що його власне класове становище походить не з землі, а зі структури колоніальної влади, Гуха зумів інтелектуально від цього відмежуватися. Так само як для Алатаса, історія для Гухи – це критика, а не слухняне відтворення колоніалістичних об’єктів, ідеологій і аргументів. У наступних своїх працях обидва науковці намагалися вивільнити витіснений тубільний голос від колоніальної історії і видобути нове історіографічне осмислення не лише минулого, а й слабких місць тубільного суспільства, які надовго зробили його жертвою таких схем, як Акт про постійне врегулювання.

У вступному слові до «Студій підлеглих» – серії колективних праць колег-однодумців, започаткованих під його керівництвом 1982 року – Гуха зазначає, що «неісторична історіографія» колоніальної Індії випустила з поля зору «політичне життя на-

роду» на користь націоналістичних еліт, сформованих британцями. Звідси й «історична невдача нації досягти своїх цілей», яка перетворює «дослідження цієї невдачі в центральну проблему історіографії колоніальної Індії» [139].

Коротше кажучи, метрополійну культуру тепер можна розглядати як таку, що придушувала самобутні елементи в колонізованому суспільстві. Справа не в тому, що Алатас і Ґуха академічні дослідники, а в тому, що після кількох десятиріч незалежності стосунки між культурами сприймаються як радикально антитетичні. Одна з ознак цього нового післявоєнного сприйняття – поступове зникнення наративу. Предмет «Арабського пробудження» і «Чорних яacobінців» – масові рухи, очолені надзвичайними лідерами. Там можна знайти захопливі, навіть величні описи виникнення народних рухів опору: повстання рабів у Сан-Домінго, арабське повстання – великі наративи, в термінах Жана-Франсуа Ліотара, просвітництва й емансипації. Такі описи не оживляють сторінок Алатаса та Ґухи.

Один дуже схожий аспект об'єднує дві перші книжки: їхнє призначення – поліпшити обізнаність західних читачів, що для них події, про які йдеться в книжках, були вже попередньо переказані метрополійними свідками. Завдання Джеймса полягає в тому, щоб розповісти про Французьку революцію, яка охоплює події у Франції і за кордоном, а Тусен і Наполеон для нього – дві видатні фігури, породжені Революцією. «Арабське пробудження» всіма хитромудрими способами було створене, щоб обмежити вплив і спростувати дуже відомий опис арабського повстання, виведений і розхвалений Т. Е. Ловренсом у «Семи стовпах мудрости». Антоніус ніби каже: нарешті араби, їхні керманічі, воїни і мислителі можуть розповісти свою власну історію. Специфіка їхнього широкого історичного бачення в тому, що і Джеймс, і Антоніус пропонують альтернативний наратив, який можна прочитати як частину історії, вже знайомої європейській аудиторії, але аж до наших днів малознаної з тубільного погляду. І звичайно, обидва автори пишуть з позицій поточної масової політичної боротьби: «негритянської революції» у випадку Джеймса та арабського націоналізму у випадку Антоніуса. Ворог усе ще той самий – Європа й Захід.

Одна з вад книжки Антоніуса – те, що він, головно фокусуючись на політичних подіях, у яких сам брав активну участь, або

оминає увагою, або недооцінює помітне культурне відродження в арабському й ісламському світі, яке передувало його власному періоду. Пізніші історики: А. Л. Тибаві, Алберт Гурані, Хішам Шарабі, Бассам Тибі, Мохамед Абед аль-Джабрі – пропонують детальнішу й ширшу аналізу цього відродження та усвідомлення ним (уже наявного в Джабарті) посягання імперського Заходу на іслам [140]. Такі письменники, як єгиптянин Тахтаві чи тунісець Хайр аль-Дин, або такі видатні релігійні памфлетисти й реформатори кінця ХІХ сторіччя, як Джемаль аль-Дин аль-Афгані і Мухамед Абду, наголошують на необхідності розвинути відновлену незалежну культуру, щоби протистояти Заходу, наздогнати його технологічно, сформувати цілісну автохтонну арабо-ісламську ідентичність. Таке важливе дослідження, як «Історичне формування арабської нації» А. А. Дурі (1984) [141], переносить цю історію до класичного арабського націоналістичного нарративу про інтегральну націю, яка переймається власним розвитком, незважаючи на імперіялізм, внутрішню стагнацію, економічну відсталість, політичний деспотизм.

У всіх цих працях, разом із Антоніюсом, нарратив рухається від залежності й меншовартости до націоналістичного відродження, формування незалежної держави та культурної автономії в жаданому партнерстві з Заходом. Це зовсім не історія тріумфу. У її серці, так би мовити, – суміш надії, зради і гіркого розчарування, і сьогоднішній дискурс арабського націоналізму захоує в собі цей комплекс. Унаслідок маємо незавершену й неповну культуру, яка виражає себе у фрагментованій мові мучеництва, роздратованого наполягання, часто некритичного засудження зовнішніх (як правило, західних) ворогів. Отже, постколоніальні арабські держави мають два варіанти до вибору: одні, наприклад Сирія й Ірак, зберігають панарабські інтонації, виправдовуючи ними однопартійну національну поліцейську державу, яка майже повністю поглинула громадянське суспільство; інші, наприклад Саудівська Аравія, Єгипет, Мароко, користуючись елементами першої альтернативи, сформували у себе регіональний чи місцевий націоналізм, політична культура якого, на мою думку, не вийшла за межі залежності від метрополійного Заходу. Обидві альтернативи, імпліцитно присутні в «Арабському пробудженні», не узгоджуються з позицією Антоніюса про гідну й повну автономію.

Якщо ж вести мову про Джеймса, то його «Чорні якобінці» ліквідують важливий культурний і політичний розрив між карибською, зокрема негритянською, історією, з одного боку, та європейською історією, з другого. Проте й ця книжка у ширшому контексті просякнута більшою кількістю течій і потоків, ніж міг засвідчити її насичений наратив. Приблизно в той самий час Джеймс написав «Історію негритянського повстання» (1938). Мета її полягала в тому, щоб «надати історичної глибини процесам опору як таким», як писав Волтер Родні у блискучому обговоренні цього твору [142]. Родні зазначає, що Джеймс визнавав існування тривалого (і, як правило, безуспішного) опору колоніалізму в Африці й на Карибах, що його постійно оминали колоніальні історики. Знов-таки його твори були для нього, як і для Антоніуса, елементом його залученості й відданості африканській та вест-індській політичній боротьбі. Це те покликання, яке змусило його поїхати спершу до Сполучених Штатів, потім до Африки (тут його багаторічна дружба з Джорджем Педмором і розважлива співпраця з Нкрумою відіграли вирішальну роль у формуванні політики в Гані, як дізнаємося з його дуже критичного дослідження «Нкрума і революція у Гані»), потім знову до Вест-Індії і нарешті до Англії.

Хоча Джеймс був антисталіністським діалектиком, подібно до Антоніуса, його критичне ставлення до Заходу як імперського центру не заважало йому усвідомлювати культурні досягнення останнього чи критикувати прорахунки чорних борців (як Нкрума), яких він підтримував. Він, звичайно, прожив довше за Антоніуса; але його погляди розширювалися й змінювалися, він долучав більше сфер досвіду до своїх вільних переконань, він входив і виходив з дискусій та суперечок, і в міру всього цього він приділяв незмінну увагу (слово заслуговує на те, щоб його написати курсивом) *оповіді*. Він розглядав базову модель політики й історії в лінійних термінах: «від Дюбуа до Фанона», «від Тусена до Кастро». А його головна метафора – це метафора подорожі ідей і людей: ті, хто були рабами і пригнобленими класами, спочатку ставали іммігрантами, а потім чільними інтелектуалами нового строкатого суспільства.

У роботі Гухи й Алатаса цей наративний мотив людської пригоди замінений іронією. Вони обидва виносять на світло не-

привабливі стратегії, які йшли поруч із претензіями імперіялізму, з його нині повністю дискредитованою ідеологією ушляхетнення й педагогічного вдосконалення. Зверніть спочатку увагу на детальну реконструкцію Гухою способів, за допомогою яких представники британської Ост-Індської компанії поєднали емпіризм і антифеодалізм із французькою фізіократичною філософією (основа якої – ідеологія прибутку з землі), щоб досягти постійної британської зверхності, кажучи словами головного персонажа Філіпа Френсиса [143]. Геніяльна аналіза Гухою Френсиса – «молодого Алківіада», котрий дружив із Берком, був сучасником Ворена Гастингса, антимонархістом, аболіціоністом, досконалою політичною істотою – та його ідеї про «постійне врегулювання» подаються як монтаж із різноманітними вирізками і склеюваннями, а не як епічна оповідь. Гуха показує, як ідеї Френсиса про землю та їх поступове прийняття геть після закінчення його служби збіглися з переосмисленням образу Гастингса і допомогли посилити, збагатити та підтримати ідею Імперії. Ця ідея, зачитуємо Гуху,

вже набагато перевершила за своєю вагомістю індивідуальні внески її творців і як абстракція набула незалежної репутації, наче фірма стосовно особистості свого засновника [144].

Отож, Гуха цікавиться, в який спосіб ця абстракція потребує і привласнює не тільки людей, а й географію. Центральний момент – те, що британці як імперіялісти вважали своїм завданням в Індії вирішити «проблему суверенітету в Бенгалії» [145], звичайно ж, на користь британської корони. А справжнім досягненням Френсиса у запровадженні схеми, за якою всі земельні ренти в Бенгалії мають бути навечно встановлені, відповідно до математичних розрахунків, було те, що йому вдалося «сформулювати чи відновити конституцію Імперії» [146].

Праця Гухи покликана продемонструвати один зі способів демонтувати імперську історіографію, підкріплену британським картографуванням індійської території, не стільки в Індії, скільки в Європі, справжньому осерді її найбільшої безпеки, довговічності й авторитету. Іронія в тому, що цю роботу виконує тубілець, опановуючи не тільки джерела й методи, а й усеохопні абстракції, риси яких заледве проглядалися у свідомості самих імперіялістів, коли вони тільки зароджувалися.

Такий же надзвичайний здобуток має місце і в книжці Алата-са. Персонажі Гухи – справжні ідеологи, яких хвилює утвердження влади над Індією у філософськи послідовний спосіб; Алата-с же не бачить подібної програми в аналізованих ним португальських, іспанських і британських колонізаторів. Вони прибули до південно-східної частини Тихого океану по скарби (кавчук і метали) й дешеву робочу силу в гонитві за економічним зиском. Потребуючи праці корінних жителів, вони винаходять різноманітні моделі прибуткової колоніальної економіки, руйнуючи в процесі цього середню ланку місцевої торгівлі, підпорядковуючи і майже поневолюючи корінних жителів, розв'язуючи міжусобні етнічні війни між китайськими, яванськими і малайзійськими громадами, щоб краще ними керувати і тримати їх роз'єднаними та слабкими. З цього стовпотворіння виростає мітична фігура лінивого тубільця, що з її існування як невилучної і незмінної константи у східному суспільстві, припустимо, випливає ряд засадничих істин. Алата-с старанно документує, як ці погляди – всі вони базовані на «хибній свідомості» колонізаторів, які не бажають усвідомити, що відмова корінних жителів працювати була однією з перших форм опору європейському вторгненню – міцно набувають узгодженості, впливовості і неспростовної безпосередності об'єктивної реальності. Потім такі свідки подій, як Рафлз, формулюють логічне обґрунтування наступного підкорення й покарання тубільців, адже, на думку колоніальних адміністраторів, їхній характер уже давно незворотно деградував.

Алата-с пропонує альтернативний погляд на значення лінивого тубільця, хоча він радше пояснює, чому європейцям вдалося так довго триматися за цей міт. Крім того, він демонструє, як міт існує далі, як, за словами цитованого попереду Ерика Вільямса, «застарілий інтерес, сморід банкрутства якого в історичній перспективі сягає небес, здатен чинити обструкціоністський і руйнівний уплив; це можна пояснити лише тим, що раніше він не оцінено прислужився, за рахунок чого й зміг так міцно укріпитися» [147]. Міт про лінивого тубільця синонімічний пануванню, а панування лежить в основі влади. Багато науковців звикли вважати владу лише дискурсивним ефектом. Тому-то розповідь Алата-са про те, як колонізатори систематично руйнували торгові прибережні держави на Суматрі і вздовж малайського узбережжя, як територіяльні завоювання призводили до зникнення

таких тубільних класів, як риболови і зброярі, та як – і це найголовніше – чужоземні володарі робили те, що не дозволив би собі жоден тубільний клас, повинна шокувати нас своєю прямою:

Влада, отримана Голандією, відрізнялася від влади, яку отримувала тубільний спадкоємець. Тубільна влада була загалом ліберальнішою у сфері торгівлі. Вона не знищувала по всій території свій торговельний клас і продовжувала користуватися продуктами власного виробництва. Вона будувала свої кораблі, і нарешті, чи не найважливіше, вона була нездатна насадити свою монополію в переважній частині Індонезії. Вона розвивала здібності свого народу, навіть якщо на троні сидів тиран [148].

Панування такого типу, як описали Алатас і Гуха, майже тотальне, воно перебуває у безперервному руйнівному конфлікті з колонізованим суспільством. Отже, неможливо написати наратив – як устанавлюється тяглість між Європою та її периферійними колоніями – ні з європейського, ні з колоніального боку. Що видається придатнішим для дослідника-деколонізатора, так це герменевтика підозри. І хоча живильні оптимістичні великі наративи визвольного націоналізму вже не служать підтвердженню спільноти культури, як для Джеймса й Антоніуса в 1930-х роках, постає натомість нова спільнота методу, вибагливіша й жорсткіша у своїх вимогах. Творчість Гухи стимулювала важливий колективний проєкт – «Студії підлеглости», – який, своєю чергою, змусив Гуху і його колег зайнятися подальшими дослідженнями проблем влади, історіографії та просто-народної історії. Творчість Алатаса мала дві мети – сформуувати основу для постколоніальної методології південно-азійської історії й суспільства та поглибити демістифікацію і деконструкцію, розпочаті в «Міті про лінивого тубільця».

Я не стверджую, що ентузіазм і пристрасно написані праці двох довоєнних інтелектуалів пізніші покоління відкинули як такі, що змушують бажати кращого. І не вважаю, що технічніші й вимогливіші твори Алатаса й Гухи пропонують більш вузькопрофесійне і, на жаль, менш культурно багате бачення метрополійної західної аудиторії. Мені здається, що Джеймс і Антоніус радше говорять від імені рухів, які вже вирушили в напрямку до свого самовизначення, хай навіть часткового і при цьому вкрай незадовільного, тоді як Гуха й Алатас у своєму об-

говоренні постколоніальних скрутнощів сприймають раніші досягнення (наприклад, національну незалежність) як даність, ще й підкреслюють вади деколонізацій, свобод і самоідентичності, здобутих на той час. Крім того, Гуха й Алатас зверталися однаково як до західних науковців, так і до співвітчизників – тубільних науковців, які все ще перебували в рабстві колоніалістичної концепції свого минулого.

Питання про читачів порушує загальніше питання про аудиторії. Як можуть потвердити багато пересічних читачів «Чорних яacobінців» і «Арабського пробудження», аудиторія пізніших спеціалізованих і вишуканіших книжок скоротилася. Джеймс і Антоніос уважали: те, що вони повинні сказати, має першочергове політичне й естетичне значення. Джеймс зображує Тусена немстивою, дуже розумною, тонкою й чутливою до страждань своїх братів-гаїтян людиною, яка заслуговує на зворушливе захоплення. «Великі люди творять історію, – каже Джеймс, – але тільки таку історію, яку вони мають можливість створити» [149]. Тусен рідко зв'язується своєму народові, він недооцінив своїх супротивників. Джеймс не повторює цю помилку, не залишає жодних ілюзій. У «Чорних яacobінцях» він із безжальністю хірурга реконструює імперіалістичний контекст егоїзму й докорів сумління, з яких вийшли британський аболіціонізм і Вілберфорс, котрий керувався найкращими намірами. Але в той час, як Франція й гаїтянські негри вели криваву війну, британський уряд маніпулював філантропічним почуттям, щоби посилити владу Британії на Карибах за рахунок Франції і її ворогів. Джеймс суворо критикує імперіалізм за те, що він ніколи нічого не віддає. Але він зберігає свою віру в переконувальну силу наративу, головними складниками якого є боротьба за свободу, спільна для Франції і для Гаїті, та бажання знати й діяти. Це дає йому як темношкірому історичу можливість завоювати не тільки чорну, а й білу метрополійну аудиторію.

Чи є ця «подорож у» відплатою з боку пригнобленого колоніального об'єкта, котрий прибуває, щоб переслідувати й цькувати сучасного європейця, для якого хибно сприйнята Дювальє і Трухільйо спадщина Тусена підтверджує ідею нецивілізованого неєвропейця? Джеймс не потрапляє у цю пастку месництва, навпаки, у передмові 1962 року він намагається показати, як революційні ідеї Тусена повторно спливали нагору під час

успішних визвольних змагань і з не меншою силою при народженні нових самосвідомих і самовпевнених національних культур, які пам'ятали своє колоніальне минуле, але рухалися до «кінцевої стадії карибських шукань національної ідентичності» [150]. Недарма так багато письменників: Джордж Лемінг, В. С. Найпол, Ерик Вільямс, Вілсон Гарис – уважали його патріархом сучасної вест-індської культури.

Так само і для Антоніюса зрада союзниками арабів не зменшує великого ретроспективного розмаху його наративу, в якому араби керуються спільною з європейцями ідеєю свободи. Як «Чорні якобінці» заклали підвалини для вивчення сучасного «негритянського повстання» (вислів Джеймса), так «Арабське пробудження» започаткувало академічне дослідження арабського націоналізму, яке поступово перетворилося на дисципліну не лише в арабському світі, а й на Заході. Тут теж помітну роль зіграв зв'язок із поточними політичними процесами. Виносячи свою студію і представляючи незавершене самовизначення арабів на суд західних політиків та мислителів, що перешкоджали рухові історії, Антоніюс, як і Джеймс, звертається і до свого власного народу, і до недружелюбної білої аудиторії, для якої емансипація небілих стала другорядною проблемою. Це звернення апелює не до справедливості чи співчуття, а до часто дивовижних і несподіваних історичних реалій. Цікаво читати коментарі Антоніюса з принстонської лекції 1935 року, коли він саме працював над «Арабським пробудженням»:

В історії народів часто буває так, що конфлікт протилежних сил, який, здається, просто приречений вивершитися тріумфом сильнішої сторони, отримує неочікуваний поворот із появою нових сил, котрі виникли тільки завдяки цьому тріумфу [151].

Як на мене, Антоніюс добре провидів крізь глибини сучасного лиховісного невдоволення вибух масового повстання, за яке він у своїй книжці імпліцитно виступав. (Палестинська інтифада¹⁸⁶, одне з найбільших антиколоніальних повстань нашого часу, веде боротьбу за історичну Палестину – одну з головних тем «Арабського пробудження».)

¹⁸⁶ Інтифада – повстання палестинців у 1987–1993 роках, яке завершилося підписанням угоди в Осло про створення Палестинської автономії.

Це спостереження різко повертає нас до загального предмету науки й політики. Кожен з науковців, кого я обговорював, глибоко вкорінений у місцевій ситуації з її історією, традиціями і зв'язками, які визначають і вибір теми, і її розкриття. Скажімо, книжка Антоніюса привертає нашу увагу сьогодні як історія арабського націоналізму початку ХХ сторіччя і як сповнений болю документ групи аристократів, витіснених після 1930-х і 1940-х років радикальнішими народницькими й тубільницькими арабомовними письменниками. До західних політиків уже взагалі не можна і немає потреби звертатися, тим більше виходячи зі спільного світу дискурсу. Гуха з'являється у 1960-х роках як вигнанець, незгодний з індійською політикою, яку контролюють ті, кого Тарик Алі називав «нерами і гандями» [152].

Політика і відчутний політичний імпульс, що стоїть за їхніми творами, природно, впливали на діяльність і дослідження всіх чотирьох науковців. Явний політичний або гуманний порив у тоні і змісті їхніх праць помітно контрастує з тим, що сучасний Захід вважає нормою науковости. (Як сформувалася ця норма з її удаваною неупередженістю, завіряннями в об'єктивності й нейтральності, її кодом ввічливости й ритуальної незворушности – це проблема соціології смаку та знання.) Кожен з цих чотирьох інтелектуалів із «третього світу» пише про і на основі політичної ситуації, тиск якої постійний і не зводиться до короточасних неприємностей чи незначних емпіричних проблем, що їх можна легко відкинути вбік в інтересах вищої мети. Невирішена політична ситуація лежить надто близько до поверхні, вона впливає на риторичку та викривлює акценти наукового дослідження, адже автори справді пишуть не лише з позиції пізнання й авторитетної вчености, а й з позиції простого народу, чие послання опору і заперечення є історичним продуктом поневолення. Як зауважив Адорно з приводу очевидного викривлення мови в таких обставинах, «мова підкорених, з іншого боку, позначена лише пануванням, яке позбавляє їх справедливости, обіцяної неспотвореним, незалежним словом усім людям, достатньо вільним для того, щоб вимовити його без почуття злоби» [153].

Я не маю на увазі, що опозиційні наукові дослідження повинні бути різкими і неприємно наполегливими, чи що Антоніюс і Джеймс (або Гуха й Алатас) додають до свого дискурсу образи та звинувачення. Я лишень кажу, що наука й політика щільніше

пов'язані в цих книжках, бо їхні автори вважають себе посланцями до західної культури, котрі представляють політичну свободу і здобутки все ще незавершеними, заблокованими, відкладеними. Неправильно тлумачити історичне значення їхніх тверджень, дискурсів і втручань, спростовувати їх (як це зробив Конор Круз О'Брайєн [154]) як зойки з метою викликати співчуття, відкидати їх як емоційні й суб'єктивні *cris de coeur*¹⁸⁷ енергійних активістів і фанатичних політиків означає ослаблювати їхню силу, хибно оцінювати їхню вагу, заперечувати їхній надзвичайний внесок у знання. Не дивно, що Фанон сказав: «для тубільця об'єктивність завжди спрямована проти нього» [155].

Для метрополійної аудиторії завжди було спокусливим постановляти, що ці й інші такі книжки – тільки зразки тубільної літератури, написані «тубільними інформантами», а не повноправний внесок у знання. Авторитет навіть таких авторів, як Антоніус і Джеймс, на Заході був маргіналізований, бо, з погляду західних професійних науковців, вони здавалися написаними з позицій зовнішнього спостерігача. Можливо, саме тому Гуха й Алатас у наступному поколінні вирішили досліджувати риторичку, ідеї та мову, а не історію *tout court*¹⁸⁸, віддаючи перевагу аналізу вербальних проявів влади, а не її брутального застосування, її процесів і тактик, а не її джерел, її інтелектуальних методів і виражальних прийомів, а не її моральності – деконструювати, а не руйнувати.

Повернути єдність досвіду й культури означає прочитати тексти, створені в метрополійному центрі й на периферії, контрапунктово, незалежно ані від пріоритету «об'єктивності» до «нашої сторони», ані від тягаря «суб'єктивності» до «їхньої» [156]. Проблема полягає в тому, щоби знати, як читати, на думку деконструкторів, і не відділяти це питання від проблеми, що читати. Тексти не є завершеними об'єктами. Це, як одного разу висловився Вільямс, нотації й культурні практики. Тексти створюють не лише свої власні прецеденти, як сказав Борхес про Кафку, а й своїх наступників. Великий імперський досвід двох минулих сторіч глобальний і універсальний, він мав наслідки для кожного закутка земної кулі, для колонізатора й колонізо-

¹⁸⁷ Крик душі (фр.).

¹⁸⁸ Просто, всього-на-всього (фр.).

ваного одночасно. Позаяк Захід здобув усесвітнє домінування і, здається, завершив свою траєкторію, принісши з собою, за словами Френсиса Фукуями, «кінець історії», західні люди зробили висновок про недоторканість і непорушність своїх культурних шедеврів, своєї науки, своїх світів дискурсу; решта світу стоїть у черзі за увагою під нашим підвіконням. Але я думаю, що позбавляти культуру її зв'язків з оточенням, усувати її з теренів, за які вона змагається або (це стосується радше опозиційного напрямку в західній культурі) заперечувати її фактичний вплив – це радикальна фальсифікація культури. У романі Джейн Остен «Менсфілд Парк» йдеться про Англію та про Антигуа, і зв'язок між ними оприявнює саме Остен. Це книжка про порядок удома і рабство за кордоном, вона може і навіть повинна бути прочитана саме в такий спосіб разом із творами Ерика Вільямса та С. Л. Р. Джеймса. Так само Камю і Жід пишуть про той Алжир, який описували Фанон і Катеб Ясин.

Якщо ці ідеї контрапункту, переплетення й інтеграції – щось більше за ввічливу пропозицію розкрити очі, тоді вони переглядають історичний досвід імперіялізму як проблему, по-перше, взаємозалежності історій і взаємонакладення територій, по-друге, як проблему чогось, що вимагає інтелектуального й політичного вибору. Якщо, наприклад, історію Франції й Алжиру (чи В'єтнаму) або історію Британії й Карибів (чи Африки, чи Індії) вивчати окремо, а не разом, то досвід домінування і підпорядкування домінуванню залишається штучно й хибно відокремленим. Зрозуміти імперське панування і опір йому як двоїстий процес, який розгортається в напрямку деколонізації, а згодом незалежності, означає приєднатися до цього процесу й інтерпретувати обидві сторони протистояння не лише герменевтично, а й політично.

Такі праці, як «Чорні яacobінці», «Арабське пробудження», «Право власності» та «Міт про лінивого тубільця», недвозначно належать цьому протистоянню. Вони роблять інтерпретативний вибір яснішим, складнішим для уникнення.

Погляньте на сучасну історію арабського світу як на приклад історії неперервного напруження. Досягненням Антоніюса було те, що він установив: взаємодія між арабським націоналізмом і Заходом (чи його регіональними сурогатами) – це щось таке, що можна вивчати, що можна або підтримувати, або

заперечувати. Поява після «Арабського пробудження», особливо у Сполучених Штатах, Франції та Британії, академічної дисципліни під назвою «близькосхідні студії» в рамках антропології, історії, соціології, політології, економіки й літературознавства пов'язана з політичним напруженням у регіоні та з позицією двох колишніх колоніальних держав і теперішньої наддержави. З часу Другої світової війни неможливо було уникнути аналізу арабо-ізраїльського конфлікту чи вивчення окремих суспільств у межах академічних «близькосхідних студій». Отже, щоб писати про палестинську проблему, треба було вирішити, чи є палестинці народом (або національною спільнотою), що, своєю чергою, передбачало підтримку або заперечення їхнього права на самовизначення. Для обох сторін наука веде до Антоніуса: прийняти його погляди про зраду Заходом чи, навпаки, визнати права Заходу обіцяти Палестину сіоністському рухові, враховуючи велике культурне значення сіонізму [157].

Цей вибір відкриває інші. З одного боку, чи можемо ми на основі чогось іншого, а не політичного чи ідеологічного виправдання, говорити про сучасну «арабську душу» з її гаданою схильністю до насилля, культурою сорому, історичною надпристрасністю ісламу, політичною семантикою, її виродженням *vis-a-vis* юдаїзму і християнства? Подібні поняття породжують такі тенденційні праці, як «Арабська душа» Рафаеля Патаї, «Замкнуте коло» Дейвіда Прайса-Джонса, «Політична мова ісламу» Бернарда Льюїса, «Агаризм» Патрисії Кровн і Майкла Кука [158]. Вони прибрані в шати науковости, але жодна з них не виходить за межі тієї боротьби, яку вперше означив на Заході Антоніус, жодна не може вважатися вільною від ворожості до арабських колективних намагань прорвати історичний детермінізм, створений колоніальною перспективою.

З іншого боку, критичний і антиорієнталістичий дискурс старшого покоління таких науковців, як Анвар Абдел-Малек і Максим Родинсон, живе й далі серед молодшого покоління, представленого Тимоті Мітчелом, Джудит Такер, Пітером Греном, Рашидом аль-Халіді та їхніми колегами з Європи. Протягом 1980-х років Асоціація близькосхідних студій не без допомоги цих людей зазнала помітних ідеологічних перетворень. Часто укомплектована офіційними науковцями, адміністраторами нафтових компаній, урядовими радниками й службовцями і

колись у союзі з ними, АБСС [MESA] на своїх щорічних зборах уже відкрито перейшла до розгляду актуальних проблем сучасної політики: іранська революція, війна в Затоці, палестинська інтифада, ліванська громадянська війна, угода у Кемп-Дейвіді, стосунки між близькосхідними студіями й політичною ідеологією – проблеми, від яких колись відверталися або приділяли мінімум уваги у дослідженнях Льюїса, Патаї і в не таких давніх працях Вальтера Лакера, Емануеля Сивана та Деніела Пайпса. Академічна діяльність, яка погоджувалася з офіційною політикою і не підтримувала місцевий арабський чи ісламський націоналізм, переважала у професійних і навіть журналістських дискусіях (наприклад, у таких бестселерах у стилі журналістики-як-миттєвої-науки, як «З Бейрута до Єрусалима» Томаса Фрідмена та «Араби і євреї» Дейвіда Шиплера), але ситуація почала змінюватися.

Ядром «старої» позиції був есенціалістичний погляд на арабів як на засадничо, незаперечно і вроджено «Іншого», який набував расистських обертонів у своїх спекуляціях про «арабське» антидемократичне, насильницьке і відстале ставлення до світу. Центральним для цього ставлення був також інший чинник – Ізраїль; він теж сприяв поглибленню полярності між демократичним Ізраїлем і наскрізь недемократичним арабським світом, у якому палестинці, виселені й вигнані Ізраїлем, почали уособлювати «тероризм» і майже нічого, крім нього. Однак нині молодші антиорієнталістичні науковці висупули на перший план саме диференційовані історії різних арабських народів, суспільств і формацій. Шануючи історію й особливості арабського світу, вони повернули йому динамічне розуміння незавершеного руху до незалежності, прав людини (особливо жінок і дискримінованих меншин) та свободи від зовнішнього (часто імперіялістичного) втручання і внутрішньої корупції чи колаборації.

Отже, те, що трапилося в Асоціації близькосхідних студій, – це метрополійна історія культурної опозиції західному пануванню. Паралельно цьому відбувалися такі самі важливі зміни в африканських, індійських, карибських і латиноамериканських студіях. Ці галузі більше не очолюють колишні колоніяльні службовці чи роти науковців, які говорять дозволеною мовою. Навпаки, нова чутливість до визвольних рухів і постколоніальної критики, а також опозиційні групи з новою свідомістю (рух

за громадянські права в Америці, рух за права іммігрантів у (Сполученому Королівстві) ефективно відібрали в європоцентричних інтелектуалів і політиків монополію на дискурс. Безил Дейвідсон, Теренс Рейнджер, Йоганес Фабіян, Томас Годжкін, Гордон К. Льюїс, Алі Мазруї, Стюарт Гол зіграли тут головну роль – їхня наукова діяльність стала каталізатором інших досліджень. І для всіх них початкова робота чотирьох науковців, яких я тут обговорював, їхня «подорож у» заклала підвалини культурної коаліції, сформованої тепер між антиімперіялістичним опором на периферіях та опозиційною культурою Європи і Сполучених Штатів.

5. Колаборація, незалежність і визволення

На семінарі з імперіялізму, що відбувався в Оксфорді у 1969–1970 роках, доповідь Роналда Робінсона «Неєвропейські основи європейського імперіялізму» була однією з найцікавіших. Разом з «Африканськими та третьосвітніми теоріями імперіялізму» Томаса Годжкіна роздуми Робінсона з приводу теоретичних і емпіричних студій продемонстрували вплив багатьох постколоніальних тенденцій, про які я згадував:

Будь-яка нова теорія мусить визнати, що імперіялізм був так само похідним від колаборації чи неколаборації його жертв – їхнього тубільного політичного життя, – як і від європейської експансії. ... Не [без добровільної чи примусової кооперації правлячих еліт і не] без колаборації тубільців, коли для цього настав час, європейці змогли завоювати й керувати своїми неєвропейськими імперіями. З самого початку цьому правлінню неперервно протидіяли; і так само постійними були тубільні посередники для запобігання опору чи його придушення [159].

Робінсон підкріплює свої слова, досліджуючи, як у Єгипті перед 1882 роком пащі й хедив колаборували з європейцями: вони дозволили їхнє проникнення, драматично затьмарене націоналістичним повстанням Орабі, після якого британці захопили країну з допомогою військової сили. Робінсону варто було додати, що багато класів та окремих осіб, які колаборували з імперіялізмом, почали зі спроб наслідувати сучасні європейські манери, модернізуватися відповідно до того, що сприймало-

ся як європейський прогрес. Протягом перших двох десятиріч XIX сторіччя Мухамед Алі вислав місії до Європи; три десятиріччя по тому японські місії прибули до Сполучених Штатів та Європи з такою ж метою. В радіусі французького колоніалізму обдарованих студентів аж до 1920-х і 1930-х років послали до Франції здобувати там освіту, хоча деякі з них, наприклад Сенгор і Сезер та багато індокитайських інтелектуалів, перетворилися на рішучих супротивників імперії.

Первісною метою цих ранніх місій на Захід було вивчити звичаї прогресивної білої людини, перекласти її твори, перейняти її звички. Сучасні дослідження на цю тему Масао Мійоши («Як ми їх бачили») та Ібрагіма Абу-Луґода («Арабське перевідкриття Європи») [160] демонструють, як імперська ієрархія була передана охочим учням зі Сходу разом з інформацією, корисними текстами й вигідними звичками [161].

З цієї конкретної динаміки залежності прийшов перший тривалий досвід реакції тубільного антиімперіялізму, втілений у полеміці між Афгані та Ернестом Ренаном, надрукований у «Revue de deux mondes» 1883 року. У ній тубілець, уживаючи терміни, заздалегідь визначені Ренаном, намагається «спростувати» європейські расистські та культурно зарозумілі припущення щодо його нижчости. Коли Ренан заявляє, що статус ісламу нижчий від юдаїзму чи християнства, Афгані стверджує, що іслам «кращий» і що Захід удосконалив себе завдяки запозиченням у мусульман. Він також наполягав на тому, що ісламський прорив у науці відбувся раніше, ніж його західний еквівалент, а якщо й було щось регресивне в їхній релігії, то воно походило від спільного для всіх релігій – їхньої непримиренності з наукою [162].

Тон Афгані дружній, хоча він прямо опонує Ренану. На відміну від пізніших учасників спротиву імперіялізмові, для яких визволення стало провідною темою, Афгані, подібно до індійських правників у 1880-х роках, належить до верстви людей, котрі, боронячи свої спільноти, намагаються знайти місце для себе в межах культурного каркасу, який вони поділяють із Заходом. Вони належать до еліт, які, очолюючи різноманітні націоналістичні рухи за незалежність, посідають владу, передану їм від колоніальної держави, як-от від Маунтбатена до Неру, від де Голя до Фронту національного визволення (ФНВ). До цього

типу антагоністичної колаборації зараховуємо такі різноманітні конфігурації культурної залежності, як західних радників, чия робота допомогла місцевим народам чи націям «піднятися» (один її аспект добре викладений у книжці Джонатана Спенса «Змінити Китай»), і тих західних захисників пригноблених (місис Джелібі – це рання карикатура, а члени ліверпульської школи як пізніший приклад), які представляли свої власні версії інтересів тубільців. Інший приклад – суперечка між Т. Е. Ловренсом і Луї Масиньйоном одразу після Першої світової війни, з великою гостротою описана в есеї Алберта Гурані [163]. Кожен з них переживав справжнє співчуття до арабів, які протягом війни воювали проти османів (Масиньйон навіть зробив співчуття до ісламу центром своєї теорії монотеїстичної спільноти як спадку Авраама). Однак, з імперських переконань, кожен відіграв свою роль у поділі арабського світу між Францією та Британією: Ловренс прислужився Британії, а Масиньйон Франції – *задня* арабів.

Цілий величезний розділ у культурній історії п'яти континентів постає з цього різновиду колаборації між місцевими жителями, з одного боку, та конвенційними, так само як ексцентричними й суперечливими, представниками імперіялізму – з другого. Віддаючи цьому належне, визнаючи спільний і поєднаний досвід, що породив багатьох із нас, ми водночас повинні відзначити, як це в основі своїй підтримувало у ХІХ сторіччі імперіялістичний поділ на тубільця і представника Заходу. Багато колоніальних освітніх закладів на Далекому Сході, в Індії, арабському світі, Східній і Західній Африці, наприклад, навчали цілі покоління місцевої буржуазії важливим істинам історії, науки, культури. І з цього навчання мільйони засвоїли основи сучасного життя, але залишилися підкореними й залежними від чужої імперської влади.

Кульмінація цієї динаміки залежності – націоналізм, який, зрештою, створив незалежні держави у колишніх колоніальних країнах по всьому світу. Два політичні чинники, важливість яких для культури вже зауважена, тепер позначили кінець періоду націоналістичного антиімперіялізму й ознаменували еру визвольного антиімперіялістичного опору. Перший – виразне розуміння культури як імперіялізму, рефлексивний момент свідомості, що дозволив віднедавна незалежному жителю під-

твердити кінець європейських культурних претензій керувати і/чи навчати неєвропейців. Другим чинником була надто затягнута західна імперська місія в різноманітних регіонах, які я вже згадував, головню в Алжирі, В'єтнамі, Палестині, Гвінеї і на Кубі. Але визволення, на відміну від націоналістичної незалежності, стало сильною новою темою, яка імпліцитно вже була присутня у раніших роботах таких авторів, як, скажімо, Маркус Гарві, Хосе Марті і В. Е. Б. Дюбуа, але тепер вона потребувала рушійного вливання з боку теорії та іноді збройної повстанської войовничості.

Національна ідентичність, яка бореться задля звільнення себе від імперіялістичного домінування, застрягла і ніби завершилася в державі. З'явилися власні армії, прапори, законодавчі органи, системи національної освіти і провідні (якщо не одинокі) політичні партії. Зазвичай, націоналістичні еліти посідали місця, які раніше обіймали британці або французи. Важливе розрізнення Безила Дейвідсона між масовою мобілізацією (наприклад, величезні натовпи індійців, які збиралися на демонстрації на вулицях Калькути) і масовою *участю* підкреслює відмінність між націоналістичною елітою та сільськими й міськими масами, які на короткий період ставали органічною частиною націоналістичного проекту. Те, що Єйтс робив в Ірландії, допомагало створити сенс відновленої спільноти – Ірландія тішилася «товариств[ом], Що не дрімало, а співало, Ірландію смутну втішало» [164], – але в її осерді перебувала обрана група чоловіків і жінок.

Коли засновується нова національна держава, зазначає Нарта Чатерджі, нею керують не пророки чи романтичні бунтарі, а, як у випадку з Індією, Неру – «прагматичний і самосвідомий будівник держави» [165]. На його думку, селяни й міська біднота керуються почуттями, а не розумом; їх можуть мобілізувати поети на зразок Тагора чи харизматичні лідери на кшталт Ганді, але після здобуття незалежності ця велика маса людей має бути абсорбована державою, щоб стати функціональною для її розвитку. Однак Чатерджі висловлює цікаву думку: перетворюючи націоналізм на нову регіональну чи державну ідеологію, постколоніальні країни підпорядковують себе глобальному процесові раціоналізації, базованому на зовнішніх нормах. Це той процес, який у повоєнні роки модернізації й розвитку керуєть-

ся логікою світової системи, що її тип – глобальний капіталізм, яким командує згори жменька провідних індустріальних країн.

Чатерджи слушно зазначає: «незалежно від того, наскільки майстерно вони застосовані, сучасне державне мистецтво і сучасні технології не можуть дієво покласти край справді реальному напруженню, яке залишається нерозв'язаним» [166]. Нова патологія влади, за словами Екбаля Ахмада, породжує поліцейські держави, диктатури, олігархії, однопартійні системи. У романі В. С. Найпола «Вигин ріки» (1979) безіменною африканською країною управляє Велика Людина – ні названа, ні присутня, – яка маніпулює європейськими радниками, індійськими й мусульманськими меншинами та власними одноплемінниками, керуючись жорстокою тубільницькою доктриною (хіба це не нагадує культ «Зеленої Книги» Кадафі чи винайдених племінних традицій Мобуту?). У кінці роману багатьох героїв безжально знищують, один чи двоє, хто пережив різанину й усвідомлює, що діється, як-от головний герой, вирішують, що ситуація безнадійна і змушені ще раз емігрувати. (Зі східно-африканської мусульмансько-індійської сім'ї Салім «дрейфує» до внутрішніх регіонів, де править Велика Людина, потім покидає й це місце, зневірений і зовсім пригнічений.) Ідеологічна позиція Найпола полягає в тому, що тріумф націоналізму в «третьому світі» не тільки «не може дієво покласти край справді реальному напруженню» в постколоніальній державі, а й убиває останню надію на опір проти нього, як і останні цивілізаторські сліди західного впливу.

Найпол¹⁸⁹, безумовно обдарований автор документальних тревелогів і романіст, успішно інсценізує ідеологічну позицію на Заході, з якої можна звинувачувати постколоніальні держави за беззастережне досягнення незалежності. Його напади на постколоніальний світ за його релігійний фанатизм («Серед вірян»), вироджену політику («Партизани») і фундаментальну неповноцінність (дві його перші книжки про Індію) [167] – це частина звільнення від ілюзій щодо «третього світу», яке спліткало багатьох людей протягом 1970-х та 1980-х років і серед них кількох відомих західних захисників націоналізму «третього світу», як-от Конор Круз О'Брайен, Паскаль Брукнер («Сльози бі-

¹⁸⁹ Укр. переклади Найпола див.: Найпол В. С. Мігель-стріт: Роман / Пер. з англ. Ростислав Доценко // Всесвіт. – 1983. – № 2. – С. 3–84.

лої людини») та Жерар Шальян. У цікавій напівдокументальній історії ранньої французької підтримки руху опору у «третьому світі» «Походження концепції “третього світу”: жертви колоніалізму й антиколоніалісти у Франції (1919–1939)» Клод Льюзу наважується стверджувати, що до 1975 року антиімперіалістичний блок більше не існував [168]. Зникнення внутрішньої опозиції імперіалізму досить правдоподібно у випадку офіційної Франції і, можливо, атлантичного Заходу, але воно не пояснює вперте існування арен боротьби у нових державах чи в не таких яскравих царинах метрополійної культури. Питання влади і правління, колись орієнтовані на класичні імперії Британії та Франції, наразі спрямовані на деспотичні спадкоємні режими та проти ідеї, що африканські й азійські держави повинні залишатися в ярмі й залежності.

Докази цього вражають. Боротьба за людські й демократичні права триває у Кенії, Гаїті, Нігерії, Мароко, Пакистані, Єгипті, Бірмі, Тунісі і Сальвадорі – і це лише децима усіх місць. Зростає також значення жіночого руху, який все більше тисне на олігархічний етатизм та військове (чи однопартійне) правління. На додаток опозиційна культура все ще зберігає стосунки між західним і неєвропейським світом: докази зв'язку можна знайти, наприклад, у Сезеровій прихильності до марксизму й сюрреалізму, а пізніше між «Студіями підлеглости» і Грамші та Бартом. Багато інтелектуалів із колишнього колонізованого світу відмовилися прирікати себе на нещасливу долю Найполівського Індара, колишнього перспективного молодого провінціала, якого розшукують організації у США, але він тепер покинутий і безнадійний, не знає, куди податися.

Час від часу все, в чому він певен, – це те, що йому настав час іти додому. В його уяві вимальовується якесь омріяне село. Між цими приступами він виконує найчорнішу роботу. Він знає, що здатний на кращі речі, але він не хоче їх робити. Гадаю, йому подобається, коли йому кажуть, що він може робити кращі речі. Але ми вже здалися. Він не хоче ризикувати знову [169].

Індар один із «нових людей», інтелектуал «третього світу», який здобуває незаслужену славу, коли непостійні ентузіясти «першого світу» мають настрої підтримувати бунтівні націоналістичні рухи і втрачає все, коли їхній ентузіязм гасне.

Чи це точний виклад того, що виступає суттю політики та культури опору? Чи, зрештою, була радикальна енергія, яка спонукала алжирців та індійців до масових повстань, погашена і знищена досягненням незалежності? Ні, адже націоналізм був лише одним аспектом опору, не найцікавішим і не найтривкішим.

Насправді те, що ми можемо так гостро розглядати й засуджувати націоналістичну історію, свідчить про з'яву радикального нового підходу, який пропонує ще глибша опозиція для цілісного осягнення історичного досвіду імперіялізму. У позитивному сенсі він походить від децентрувальних доктрин Фрейда, Маркса і Ніцше, а в негативному – від незадовільності націоналістичної ідеології. Він пронизує «Дискурс колоніялізму» Еме Сезера, у якому показано, як ідеології колоніальної залежності й нижчости чорної раси крадькома увійшли в жаргон сучасної психіатрії. Це, своєю чергою, дає змогу Сезерові вживати його засадничу деконструктивну теоретичну силу для підірвання його ж власної імперіялістичної владності. Націоналістичну культуру іноді ефектно обходить плідна культура опору, ядро якої – завзяте бунтарство та «метод клопоту», спрямовані проти авторитету й дискурсу імперіялізму.

На жаль, це не завжди і навіть не в більшості випадків відбувається. Всі націоналістичні культури дуже залежать від концепції національної ідентичності, а націоналістична політика є ідентичнісною: Єгипет для єгиптян, Африка для африканців, Індія для індійців і так далі. Те, що Безил Дейвідсон називає «сумнівною плідністю» націоналізму [170], породжує не лише утвердження колись неповної й забороненої, та, кінець кінцем, відновленої ідентичності через національні системи освіти, а й нав'язування нового авторитету. Це цілком слушно навіть щодо Сполучених Штатів, де тонізувальна дія афро-американської, жіночої та меншинної експресії подекуди переростала у доктрину, так ніби бажання покритикувати міт про білу Америку означало також потребу витіснити той міт новими догмами.

Наприклад, в Алжирі французи заборонили використовувати арабську мову в освіті й управлінні; після 1962 року ФНВ визнав її, зрозуміло, єдиною мовою в країні та впровадив нову систему арабо-ісламської освіти. Потім ФНВ продовжив політично поглинати алжирське громадянське суспільство: за три

десятиріччя цей союз державної і партійної влади з відновленою ідентичністю спричинив не лише монополізацію більшості політичних практик однією партією і майже цілковитий занепад демократичного життя, а й промовисту появу на правому фланзі ісламської опозиції, яка віддає перевагу войовничій мусульманській алжирській ідентичності, заснованій на принципах Корану (шаріату). На початок 1990-х років країна була в кризовому стані, що його результатом стало жалюгідне протистояння між урядом, який анулював результати виборів, так само як більшу частину вільної політичної діяльності, та ісламським рухом, який апелював до авторитету минулого й ортодоксальності. Обидві сторони претендують на право керувати Алжиром.

У розділі про «пастку націоналістичної свідомості» у «Злидарях землі цієї» Фанон передбачив такий перебіг подій. Його позиція така: доки національна свідомість у моменті свого успіху не буде якимсь чином перетворена на соціальну свідомість, майбутнє нестиме не визволення, а поширення імперіалізму. Його теорія насилля – це не відповідь на місцеву роздратованість патерналістським наглядом європейського поліціанта і, в такому сенсі, не надання переваги послугам тубільних офіцерів. Навпаки, він, по-перше, репрезентує колоніалізм як тоталізуючу систему, яка живиться в той самий спосіб (прихована Фанонова аналогія просто приголомшує), що й людська поведінка, сповнена несвідомих бажань. По-друге, наче в гегелівському русі, постає маніхейська протилежність – бунтівний тубілець, стомлений від логіки, яка редукує його, географії, яка сегрегує його, онтології, яка дегуманізує його, епістемології, яка зводить його до грішної сутності. «Насилля колоніального режиму і контрнасилля тубільця збалансовують одне одного і відповідають один одному дивовижно взаємною узгодженістю» [171]. Боротьбу треба підняти на новий рівень змагання – рівень синтези, представленої визвольною війною, яку доповнює зовсім нова постнаціоналістична теоретична культура.

Я так часто посилаюся на Фанона, бо вважаю, що він зворушливіше й переконливіше за інших виражає величезний культурний перехід із теренів націоналістичної незалежності до теоретичної царини визволення. Цей перехід відбувається головню там, де імперіалізм забарився в Африці (наприклад в Алжирі й

Гвінеї-Бісау), тоді як багато інших колоніальних держав досягли незалежності. У кожному разі Фанона не зрозуміти, не осягнувши, що його робота – це відповідь на теоретичні розробки, створені культурою пізнього західного капіталізму, яку тубільний інтелектуал із «третього світу» сприйняв як культуру гноблення й колоніального поневолення. Увесь *oeuvre*¹⁹⁰ Фанона – це його спроба подолати заскнілість тих самих теоретичних розробок актом політичної волі, обернути їх проти їхніх авторів так, щоб змогти, як у фразі, яку він позичив у Сезера, винайти нові душі.

Фанон проникливо пов'язує завоювання історії поселенцем з імперіалістичним режимом істини, над якою панують великі міти про західну культуру:

Поселенець творить історію; його життя – це епоха, Одиссея. Він є абсолютним початком: “Ця земля була створена нами”; він є повсякчасною причиною: “Якщо ми підемо, усе втрачено і країна повернеться до середньовіччя”. Навколо нього – заціпенілі створіння, змарновані болячками, одержимі предковічними звичаями, які формують майже неорганічне підґрунтя для інноваційного динамізму колоніального меркантилізму [172].

Як Фройд розкопав приховані основи структур західного розуму, як Маркс і Ніцше інтерпретували конкретні дані про буржуазне суспільство, перекинувши їх назад у примітивні, але продуктивні імпульси домінування й накопичення, так і Фанон читає західний гуманізм, власноруч транспортуючи величезний і грубезний колос на «греко-латинському п'єдесталі» на колоніальний пустир, де «цей штучний вартівник перетворюється на порох» [173]. Він не може пережити щоденного змаління, до якого його доводять європейські колоністи. У згубних жестах Фанонового письма високосвідома людина обдуманно й іронічно повторює тактики культури, яка, на її думку, її утискала. Різниця між Фройдом, Марксом і Ніцше, з одного боку, та «тубільним інтелектуалом» Фанона, з іншого, полягає в тому, що наш пізній колоніальний мислитель фіксує своїх попередників географічно: вони з Заходу – щоб легше було звільнити їхні енергії з гнітючої культурної матриці, яка їх виробила. Розглядаючи їх

¹⁹⁰ Творчий доробок (фр.).

антитетично як притаманних колоніальній системі і водночас, потенційно, у стані війни з нею, Фанон здійснює акт закриття імперії і проголошує нову добу. Тепер національна свідомість, каже він, «має бути збагачена і поглиблена надзвичайно швидким перетворенням у свідомість соціальних і політичних потреб, іншими словами, у [справжній] гуманізм» [174].

Як дивно слово «гуманізм» звучить у цьому контексті, де воно вільне від нарцисичного індивідуалізму, розбрату та колоніалістичного егоїзму імперіялізму, який виправдовує владу білої людини. Подібно до Сезера у «Поверненні...», переосмислений імперіялізм Фанона у його позитивному вимірі – це колективний акт, який реанімує і переспрямовує інертну масу мовчазних тубільців у нову інклюзивну концепцію історії.

Це величезне завдання, що полягає у новому знайомстві людства зі світом, усього людства, буде здійснюватися за неодмінної допомоги європейських народів, які самі повинні усвідомити, що в минулому вони часто приєднувалися до наших спільних панів, коли порушувалися колоніальні питання. Щоб цього досягти, європейські народи спочатку повинні зважитися прокинутися і струснути себе, використати свої мізки і перестати грати тупого фавна Сплячої Красуні [175].

Питання про те, як це можна зробити, веде нас від позірних напучувань і рецептів до надзвичайно цікавої структури й методу «Злидарів землі цієї». Досягнення Фанона у цій його останній праці (вийшла 1961 року за кілька місяців після його смерті) полягає в тому, що він зумів спочатку зобразити колоніалізм і націоналізм у їхньому маніхейському протистоянні, потім відтворити народження руху за незалежність і насамкінець перетворити його фактично на трансперсональну і транснаціональну силу. Уявна й інноваційна особливості останнього твору Фанона походять від виняткової вправності, з якою він силоміць *деформує* імперіялістичну культуру і її націоналістичного антагоніста, заглядаючи по той бік обох у напрямку визволення. Як раніше Сезер, Фанон заперечує імперіялізм за те, що він створив актами кардинального риторичного й структурного спрощення. Ці акти роблять зрозумілою тривалу культурну історію імперіялізму і, промовистіше, дозволяють Фанонові сформулювати нові стратегії й цілі для визволення.

«Злидарі землі цієї» – гібридна праця: почасти есей, почасти оповідання, почасти філософська аналіза, почасти психологічна історія випадку, трохи націоналістична алегорія, трохи уявне подолання історії. Книжка починається з територіяльного нарису про колоніальний простір, поділений на чисте й освітлене європейське місто та брудні, смердючі й темні тубільні квартали. З цієї маніхейської і фізично закріпленої безвиході виростає цілий Фанонів твір, запущений у дію, скажімо так, насиллям тубільців – силою, покликаною подолати прірву між білими й небілими. На думку Фанона, насилля, як я вже згадував, – це синтеза, яка долає оречевлення білої людини як суб'єкта, а чорної людини – як об'єкта. Моє припущення таке: працюючи над своїм твором, Фанон читав «Історію і класову свідомість» Лукача, яка тільки-но 1960 року вийшла в Парижі у французькому перекладі. Лукач показує, що наслідками капіталізму є фрагментація й оречевлення: у такому порядку кожна людська істота стає об'єктом чи товаром, продукт людської праці відчувається від її творця, уявлення про цілісність чи спільність зникає взагалі. Важливішим для бунтарського і еретичного марксизму, сповідуваного Лукачем (незабаром після публікації 1923 року Лукач сам вилучив книжку з обігу), було відділення суб'єктивної свідомості від світу об'єктів. Це, стверджував він, можна подолати вольовим актом розуму, яким один самотній розум може об'єднатися з іншим, уявивши спільний зв'язок між собою і ламаючи насаджену застиглу структуру, що тримала людських істот рабами зовнішніх тиранічних сил. Звідси – примирення й синтеза між суб'єктом і об'єктом.

Фанонове насилля, за допомогою якого тубілець долає поділ на білих і тубільців, тісно перегукується з тезою Лукача про подолання фрагментації вольовим актом. Лукач називає це «не одноразовим неповторюваним зриванням вуалі, яка маскує процес, а безперервним чергуванням окостеніння, заперечення й руху» [176]. Отже, суб'єктно-об'єктне оречевлення у його в'язничній замкненості руйнується. Фанон приймає багато чого з цієї надзвичайно сміливої тези, яка опозиційна навіть у самому опозиційному марксизмі. Це очевидно в уривках, таких як наступний, де свідомість поселенця функціонує як свідомість капіталіста, котрий перетворює людей на нелюдські і несвідомі об'єкти:

Поселенець творить історію і свідомий її творення. І позаяк він усякчас посилається на історію своєї батьківщини, він ясно показує, що сам є поширенням тієї батьківщини. Отже, історія, яку він пише, – це не історія країни, яку він грабує, а історія його власної нації, беручи до уваги все, з чого вона здирає шкуру, все, що вона порушує і від чого помирає.

Замкненість [пізніше він говорить про *apartheid* як одну з форм «поділу на відділи». «Тубільці, – додає він, – обмежовані... Перша річ, яку засвоює тубілець, – залишатися на своєму місці»] [177], до якої тубілець засуджений, можна піддати сумніву, тільки якщо тубілець вирішить покласти кінець історії колонізації – історії грабежу – і розпочати історію нації – історію деколонізації [178].

У світі Фанона зміна може відбутися лише тоді, коли тубілець, як Лукачів відчужений робітник, вирішить, що колонізація повинна закінчитися, іншими словами – має відбутися епістемологічна революція. Тільки тоді може виникнути рух. У цей момент на кін виходить насилля, «сила, що очищує», яке безпосередньо зіштовхує колонізатора й колонізованого:

Насилля колоніального режиму і контрнасилля тубільця збалансовують одне одного і відповідають один одному дивовижно взаємною узгодженістю. ...Завдання поселенця в тому, щоби навіть мрії про визволення зробити для тубільця неможливими. Завдання тубільця – уявити всі можливі методи знищення поселенця. На рівні логіки маніхейство поселенців продукує маніхейство тубільців, теорії “абсолютної гріховності тубільця” відповідає теорія “абсолютної гріховності поселенця” [179].

Тут Фанон не лише переформовує колоніальний досвід у термінах, запропонованих Лукачем, а й характеризує новонароджуваного культурного й політичного антагоніста імперіалізму. Описуючи його народження, він користується біологічною образністю:

Поява поселенця означала, у термінах синкретизму, смерть аборигенного суспільства, культурну летаргію й заціпеніння індівдів. Для тубільця життя може розквітнути знову лише з гнилого трупа поселенця... Але так складається, що для колонізованих людей це насилля, позаяк це їхнє одинокі заняття, наповнене їхній характер позитивними й творчими якостями. Практика

насилля зв'язує їх разом як ціле, бо кожен індивід формує насильницьку ланку у великому ланцюзі, частину величезного організму насилля [180].

Безсумнівно, тут Фанон залежить від ранньої мови французького колоніалізму, в якій публіцисти, подібно до Жуля Армана і Леруа-Больйо, використовують біологічні образи народження, пологів і генеалогії, щоб описати батьківські зв'язки між Францією та її колоніальними дітьми. Фанон перекидає речі навспак, уживаючи цю мову для опису народження нової нації і мову смерті для колоніальних поселенських держав. Та навіть цей антагонізм не покриває всіх відмінностей, які виникають, щойно починається повстання і «життя [починає видаватися] нескінченним змаганням» [181]. Існують важливі поділи на легальні й нелегальні націоналізми, на політику націоналістичних реформ і просту деколонізацію, з одного боку, та заборонену політику визволення, з іншого.

Ці поділи так само значущі, як і поділ на колонізованих та колонізаторів (цей мотив підхопив, хоча й простіше, Альбер Мемі) [182]. Справді, істинний пророчий геній «Злидарів землі цієї» полягає саме в цьому: Фанон відчув різницю між націоналістичною буржуазією в Алжирі та визвольними тенденціями ФНВ і спостеріг також конфліктні наративні та історичні моделі. Щойно розгорається повстання, націоналістичні еліти намагаються встановити паритет із Францією: вимоги прав людини, самоуправління, професійних спілок тощо. Відтоді ж як французький імперіалізм назвав себе «асиміляційним», офіційні націоналістичні партії потрапляють у пастку, стаючи кооптованими агентами панівної влади. (Така, наприклад, сумна доля Фархата Абаса, котрий, заслуживши офіційне схвалення французів, утратив будь-яку надію здобути підтримку мас.) Отже, офіційні буржуазні націоналісти просто втягуються в наративну модель європейців, маючи надію стати імітаторами, як сказав Найпол, простими місцевими відповідниками своїх імперських панів.

Блискуча аналіза Фаноном визвольної тенденції відкриває другу частину – «Спонтанність: її сильні та слабкі сторони», основа якої – часова розбіжність і різниця ритму (*décalage*) «між лідерами націоналістичної партії і масою людей» [183]. Націоналісти копіюють методи західних політичних партій, тому всі різновиди тертя розвиваються в межах націоналістичного табо-

ру: між селом і містом, між лідером і рядовими членами партії, між буржуазією й селянами, між феодалами й політичними лідерами – і всіх їх використовують імперіялісти. Засаднича проблема полягає в тому, що, хоч офіційні націоналісти й хочуть здолати колоніалізм, «інше, геть відмінне бажання [стає очевидним] – досягнути з ним дружньої згоди» [184]. Після цього незаконна група порушує питання про таку політику і її швидко ізолюють, часто ув'язнюють.

Отже, ми можемо спостерігати процес розриву між нелегальною та легальною тенденціями в межах партії. ...у результаті постане підпільна партія – паросток легальної партії [185].

Фанонів метод показати ефект цієї підпільної партії – оживити її існування як контрнарративної, як підпільного нарративу, пущеного в хід дезертирами, вигнанцями, зацькованими інтелектуалами, які тікають до села і своєю роботою та організацією прояснюють і підривають слабкі місця офіційного націоналістичного нарративу. Аж ніяк не ведучи

колонізований народ здобувати верховний суверенітет одним махом, ця впевненість, яка в тебе була, ніби всі частини нації йтимуть поруч із тобою з тією самою швидкістю й приваблені тим самим світлом, ця сила, яка давала тобі надію, – все тепер бачиться у світлі досвіду як симптоми надзвичайної слабкості [186].

Саме ця змога передати «світло досвіду» закладена в незаконній тенденції, яка оживлює визвольну партію. Ця партія показує всім, що расизм і помста «не можуть підтримувати визвольну війну». Звідси тубілець робить «відкриття»: «руйнуючи колоніальне пригноблення, він автоматично будує іншу систему експлуатації», цього разу даючи їй «чорне або арабське обличчя», доки на чолі стоять імітатори.

«Історія ясно вказує, – зазначає з цього приводу Фанон, – що битва проти колоніалізму не пробігає точнісінько рейками націоналізму» [187]. В образі «рейок націоналізму» він має на увазі, що конвенційний нарратив, як ми відзначали стосовно творчости Конрада, центральний для таких атрибутів імперіялізму, як привласнення і панування. Нарратив сам по собі репрезентує владу, і його телеологія поєднується з планетарною роллю Заходу. Фанон першим серед чільних теоретиків антиімперіялізму усвідом-

мив, що ортодоксальний націоналізм ішов тим самим шляхом, що його вимостив імперіялізм, який, здавалося, поступиться владою націоналістичній буржуазії, а насправді він ширив свою гегемонію. Отже, просто оповідати національну історію означає повторювати, розширювати і породжувати нові форми імперіялізму. Покинутий сам на себе націоналізм після здобуття незалежності буде «кришитися на регіоналізми всередині порожньої оболонки самого націоналізму» [188]. Старі конфлікти між регіонами нині повторюються, привілеї монополізують одні за рахунок інших, а ієрархії та поділи, вибудовані імперіялізмом, відновлюються, хоча тепер на їхній верхівці стоять алжирці, сенегальці, індійці й інші.

Якщо тільки, каже Фанон трохи далі, «не робиться швидкий крок... від національної свідомості до політичної та соціальної свідомості» [189]. Він має на увазі насамперед, що потреби, базовані на ідентичнісній (тобто націоналістичній) свідомості, мають бути знехтувані. Новим і загальним спільнотам – африканській, арабській, ісламській – треба отримати пріоритет над партикулярністичними спільнотами, щоб у такий спосіб установити горизонтальні, ненаративні зв'язки між людьми, яких імперіялізм поділив на автономні племена, наративи, культури. По-друге, і тут Фанон наслідуює деякі Лукачеві ідеї, центр (столиця, офіційна культура, призначений лідер) має бути секуляризований і демістифікований. Нова система жвавих зв'язків повинна замінити успадковані від імперіялізму ієрархії. В осяяних полум'яним запалом уривках Фанон вдається до поезії та драми, до Рене Шара і Кейти Фодоба. Визволення – це свідомість самого себе, «не зачинення дверей для спілкування» [190], а нескінченний процес «відкриття й захоплення», який веде до справжнього національного самовизволення й універсалізму.

При читанні останніх сторінок «Злидарів землі цієї» виникає враження, що присвятивши себе боротьбі з імперіялізмом та ортодоксальним націоналізмом за допомогою контрнарративу великої деконструктивної сили, Фанон не зумів увиразнити складність і антиідентичнісну силу цього контрнарративу. Однак у незрозумілій громіздкості його прози досить поетичних і образних натяків, щоб оборонити справу визволення як *процес*, а не як *ціль*, якої автоматично досягають у нових незалежних країнах. У «Злидарях землі цієї» (написаних французькою) Фа-

нон скрізь хоче якось пов'язати європейців і тубільців разом у новій неворожій спільноті усвідомлення й антиімперіялізму.

Фанонові прокльони й настирливі вимоги європейської уваги заховують багато тієї самої культурної енергії, що її ми бачимо у художніх творах Нгугі¹⁹¹, Ачебе й Саліха¹⁹². Їхні послання такі: ми повинні прагнути визволити все людство від імперіялізму; ми всі повинні писати наші історії та культури в неухильно новий спосіб; ми поділяємо однакову історію, навіть якщо декого з нас ця історія поневолювала. Це, коротко кажучи, творчість із колоній, яка сусідить із реальним потенціалом постколоніального визволення. Алжир був визволений, як і Кенія та Судан. Важливі зв'язки з колишніми імперськими державами зберігаються завдяки новому щойно досягнутому розумінню того, на що можна і не можна покладатися чи що слід рятувати з тих колишніх стосунків. Знову-таки саме культура й культурні досягнення провістили хід майбутніх подій задовго до культурної політики постколоніального періоду, у якій домінують Сполучені Штати – єдина наддержава, що вижила.

Більшість літератури опору написана в самісінькому пеклі бою, тож існує зрозуміла тенденція концентруватися на її воєнничій, часто різкій догматичності. Або ж бачити у ній ескіз жахів режиму Пол Пота. З одного боку, недавній потік статей про Фанона трактує його тільки як проповідника, який закликає пригноблених до насилля і тільки насилля. Натомість мало сказано про французьке колоніальне насилля. У різких виступах Сідні Гука Фанон постає як ірраціональний, ба навіть недоумкуватий ворог «Заходу». З іншого боку, важко не помітити у відомих промовах і трактатах Амілкара Кабрала надзвичайну могутність його мобілізуючої сили, його ворожості й насилля, механізму, через який *ressentiment* і ненависть продовжують наростати, ще очевидніші на особливо потворному тлі португальського колоніалізму. Проте ви неправильно тлумачили б такі текс-

¹⁹¹ Укр. переклади див.: Нгугі Ва Тх'онго [Нгугі, Джеймс]. Відійшла з посухою: Оповідання / Пер. з англ. Наталя Биховець // Всесвіт. – 1979. – № 6; Пшеничне зерно: Роман / Пер. з англ. Віктор Рамзес, Севір Нікіташенко // Всесвіт. – 1969. – № 10/11.

¹⁹² Укр. переклади Саліха див.: Саліх Ат-Таїб. Зейнове одруження: Повість / Пер. з араб. Ігор Єрмаков, Марія Мороз // Всесвіт. – 1983. – № 1. – С. 94–128.

ги, як «Зброя теорії» чи «Національне визволення та культура», якби не помітили натхненний утопізм і теоретичну шедристь Кабрала, так само як хибно тлумачити Фанона, не добаваючи в ньому щось більше за прославлення насильницького конфлікту. Для обох, Кабрала й Фанона, наголос на «збройній боротьбі» не більше ніж тактика. Для Кабрала визволення, досягнуте насиллям, організованістю й войовничістю, неодмінне, адже імперіалізм усунув неєвропейців від досвіду, дозволеного тільки білим людям. Однак, каже Кабрал, «минули часи, коли у спробі увіковічнити панування над народами культура розглядалася як атрибут привілейованих народів чи націй і коли внаслідок невігластва чи поганої віри культуру плутали з технічними навиками, а то й з кольором шкіри або формою очей» [191]. Покінчити з цими бар'єрами означає допустити неєвропейців до цілого спектру людського досвіду, принаймні все людство зможе мати долю і, що важливіше, історію.

Звичайно, як я вже казав, культурний опір імперіалізму часто набуває форми, яку ми можемо назвати тубільництвом, використаним як особистий притулок. Подибуємо це не тільки у Джабарті, а й у великого раннього героя алжирського опору еміра Абд аль-Кадера, бійця XIX сторіччя, який, борючись із французькою окупаційною армією, теж культивував чернецьке духовне вчення суфійського наставника XIII сторіччя Ібн Арабі [192]. Боротися в такий спосіб проти викривлень, які нівечать твою ідентичність, означає звернутися до передімперського періоду в пошуках «чистої» тубільної культури. Це відрізняється від ревізійністських інтерпретацій, таких як Гухи або Чомського. Їхня мета – демістифікувати інтереси, які діють у науковому істеблішменті, що спеціалізується на «відсталих» культурах, і віддати належне складності інтерпретативного процесу. Тубільник по-своєму стверджує, що крізь нашарування інтерпретацій можна все ж таки добутися до чистого феномена – точного факту, який потребує санкції і підтвердження, а не обговорення й розслідування. Дещо з цієї пристрасної енергії знаходимо в абсолютному осуді «Заходу», як «Окцидентоз: чума з Заходу» (1961–1962) [193] Джелаялі Алі Ахмада чи у Воле Шойнки, котрий натякає на існування чистого тубільного африканця (як у його недоречній атаці на іслам та арабів, що нібито псувають африканський досвід) [194]. Ця енергія цікавіше й плід-

ніше використана у запропонованих Анваром Абдель-Малеском «цивілізаційних проектах» та теорії ендогамних культур [195].

Я не маю особливого інтересу витратити багато часу на обговорення геть-чисто невдалих культурних наслідків націоналізму в Іраці, Уганді, Заїрі, Лівії, Філіпінах, Ірані та по всій Латинській Америці. На неспроможностях націоналізму детально зупинялася і достатньо їх карикатурувала велика армія коментаторів, експертів та аматорів, для яких незахідний світ, після того як його залишили білі, схоже, став чимось на зразок брідкої суміші племінних вождів, деспотичних варварів і навіжених фундаменталістів. Цікавіший коментар тубільницької тенденції і досить наївної фундаменталістичної ідеології, яка її уможливорює, поданий у таких описах креольської культури чи культури метисів, як «Аріель» Родо, і в тих латиноамериканських байкарів, чії тексти демонструють показну *нечистість*, чарівну суміш реального й сюрреального в усьому життєвому досвіді. Якщо ви читаете «магічних реалістів» на зразок Карпентьєра¹⁹³, котрий уперше описав це, Борхеса¹⁹⁴, Гарсія Маркеса¹⁹⁵ й Фуентеса, ви виразно відчуєте щільно переплетені нитки історії, які глузують над лінійним нарративом, легко відновлюваними «сутностями» і догматичними мімезисами «чистої» репрезентації.

У кращому разі культура опозиції та опору підказує теоретичну альтернативу і практичний метод переосягання людського досвіду в неімперіалістичних термінах. Я вживаю обережне «підказує» замість самовпевненого «забезпечує» з причин, які, сподіваюся, стануть очевидними.

¹⁹³ Укр. переклади див.: Карпентьєр Алехо. Концерт барокко // Всесвіт. – 1978. – № 4 (або: Латиноамериканські повісті та оповідання. – К.: КМЦ «Поезія», 2003. – С. 44–89); Карпентьєр Алехо. Розправа з методом // Всесвіт. – 1976. – № 6, 7; Мандрівка до початку // Всесвіт. – 1976. – № 2; Карпентьєр Алехо. Весна священна: [фрагменти роману] // Всесвіт. – 1981. – № 1.

¹⁹⁴ Укр. переклади див.: Борхес Хорхе Луїс. Алеф / Пер. з ісп. Віктор Шовкун. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – 224 с.

¹⁹⁵ Крім згаданої повісті «Осінь патріярха», див. інші укр. переклади: Гарсія Маркес Габріель. Сто років самотності. Роман, повісті, оповідання. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2004. – 616 с.; Гарсія Маркес Габріель. Кохання в час холери. Роман / Пер. з ісп. Віктор Шовкун. – Львів: ВНТЛ-Класика, 1999. – 346 с.; оповідання у кн.: Латиноамериканські повісті та оповідання. – К.: КМЦ «Поезія», 2003.

Спочатку дозвольте мені на швидку резюмувати основні тези моєї аргументації. Ідеологічна й культурна війна проти імперіялізму відбувається у формах опору в колоніях, а пізніше, мірою ширення опору Європою та Сполученими Штатами, у формі опозиції чи незгоди в метрополії. Перша фаза цієї динаміки породжує націоналістичні рухи за незалежність, а друга, пізніша й гостріша, – боротьбу за визволення. Головне припущення цієї аналізи таке: незважаючи на те, що імперський поділ фактично відокремлює метрополію від периферій і що кожний культурний дискурс розгортається, відповідно до свого порядку денного, риторики й уявлень, вони насправді поєднані, хоча не завжди ідеально узгоджені між собою. Радж потребував бабу¹⁹⁶, так само як пізніше різні неру та ганді очолили Індію, засновану британцями. Зв'язок проведено на культурному рівні, бо, як я вже зазначав, подібно до всіх культурних практик, імперіялістичний досвід переплетений і взаємонакладний. Колонізатори не лише наслідували один одного, а й конкурували між собою. Те саме робили колонізовані, котрі часто приходили від однакового загального типу «первинного опору» до схожих націоналістичних партій, які прагнули суверенітету й незалежності.

Але чи все це, що принесли імперіялізм та його вороги, – неперервне коло обманів і контробманів, чи може вони відкрили нові обрії?

Навряд можна сумніватися в тому, що якби Фанон і Кабрал були сьогодні живі, вони дуже розчарувалися б у результатах своїх зусиль. Я зважуюся на це припущення, розглядаючи їхні роботи як теорію не лише опору чи деколонізації, а й визволення. У кожному разі дещо несформовані історичні сили, головоломні антитези, несинхронні події, які їхні роботи намагаються виразити, не були в них повністю вивчені й зображені. Фанон виявився правим щодо жадібності й незгуртованості національної буржуазії, але він не виробив і не зміг представити інституційну чи навіть теоретичну протиотруту її руйнівній дії.

Утім, найвидатніших письменників опору на зразок Фанона і Кабрала не слід читати чи інтерпретувати як державотворців або, за гидко претензійним висловом, як «батьків-засновників». Хоча боротьба за національне визволення продовжує боротьбу

¹⁹⁶ Освічений індус, який володіє англійською мовою.

за національну незалежність, не існує і, на мою думку, ніколи не існувало культурної тяглости між ними. Читати Фанона й Кабрала, С. Л. Р. Джеймса і Джорджа Лемінга, Безила Дейвідсона і Томаса Годжкіна як іванів хрестителів будь-якої кількості правлячих партій або експертів міністерств закордонних справ – це пародія. Відбувалося ще щось, і воно грубо підриває, а потім раптово шарахкається від викуваної між імперіялізмом та культурою єдності. Чому його важко вловити?

Передусім теорія та теоретичні структури, запропоновані письменниками визволення, рідко наділяються переконливим авторитетом (я висловлююся досить буквально) чи життєрадісним універсалізмом їхніх колег, головню західних. Для цього є багато причин, і названа в попередній частині серед них не остання: дуже нагадуючи нарративні схеми в «Серці темряви», багато культурних теорій, які претендують на універсалізм, припускають і приймають нерівність рас, підпорядкування нижчих культур, покірність тих, хто, за словами Маркса, сам не може себе репрезентувати і тому мусить бути репрезентований іншими. «Звідси, – каже мароканський науковець Абдула Ляруї, – маємо засудження культурного імперіялізму інтелігенцією “третього світу”. Інколи людей спантеличує погане обходження, виведене зі старого ліберального патерналізму, Марксового европоцентризму і структуралістського антирасизму (Леві-Строс). Це тому, що вони не хочуть бачити, як усі вони є частинами тієї самої гегемонної системи» [196]. Або, як пише Чинуа Ачебе, зазначаючи, що західні критики часто прискіплюються до африканських письменників за брак «універсальности»:

Хіба цим універсалістам траплялося коли-небудь спробувати зірвати у зміну імен героїв та місць в американському романі, наприклад Філіпа Рота чи Апдайка, і використати замість них африканські імена, щоб побачити, як це спрацює? Але їм, звичайно, не спаде на думку засумніватися в універсальності своєї власної літератури. Твір західного письменника – це ніби в природі речей – автоматично наповнюється універсальністю. А інші повинні для цього докладати зусиль. Твір такого-то універсальний: він справді досягнув цього! Так ніби універсальність – якийсь віддалений вигин на дорозі, яким ви можете піти, якщо подорожуєте десь далеко в напрямку Європи чи Америки і прокладете належну дистанцію між собою та своєю домівкою [197].

Як повчальне нагадування про цей сумний стан справ розглянемо майже сучасні один одному твори Мішеля Фуко і Франца Фанона, кожен із яких наголошує на неминучій проблематиці знерухомлення й замкненості в центрі західної системи знання та дисципліни. Фанон програмно намагається розглядати колоніальні й метрополійні суспільства разом – як суперечні, але пов'язані сутністю. Натомість Фуко відходить усе далі й далі від серйозного розгляду соціальних цілісностей, фокусуючись на індивіді як такому, що розчиняється в «мікрофізиці влади» [198], яка неминуче настає і їй безнадійно протистояти. Фанон репрезентує інтереси подвійної клієнтури, тубільної й західної, рухаючись від замкненості до визволення, ігноруючи імперський контекст своїх власних теорій. Фуко, здається, насправді репрезентує непереборний колонізаційний рух, який парадоксально підкріплює престиж як окремого самотнього науковця, так і системи, яка містить його. Обидва мають у своєму багажі Гегеля, Маркса, Фрейда, Ніцше, Кангілема і Сартра, але тільки Фанон використовує цей грандіозний арсенал в антиавторитарних цілях. Фуко, можливо внаслідок звільнення від ілюзій після повстань 1960-х років та іранської революції, взагалі ухиляється від політики [199].

Велика частина західного марксизму в його історичних і культурних напрямках так само сліпа до проблематики імперіялізму. Критична теорія Франкфуртської школи, незважаючи на її плідне тлумачення стосунків між пануванням, сучасним суспільством і можливостями визволення через мистецтво як критику, сенсаційно мовчить щодо расистської теорії, антиімперіялістичного опору та опозиційної практики в імперії. І щоб це не потрактували як недогляд, ми маємо заяву сьогоднішнього чільного франкфуртського теоретика Юргена Габермаса, який пояснює в інтерв'ю (вперше опубліковане в «The New Left Review»), що мовчанка є свідомим утриманням: ні, каже він, нам немає що сказати «антиімперіялістичній та антикапіталістичній боротьбі у “третьому світі”», навіть якщо, додає він, «я усвідомлюю той факт, що це європоцентрично обмежений погляд» [200]. Усі провідні французькі теоретики, крім Дельоза, Тодорова й Дериди, були так само недбаліми. Це не завадило їхнім майстерням штампувати теорії марксизму, мови, психоаналізи та історії з примарною застосованістю до цілого світу. Таке саме можна сказати про більшу час-

тину англо-саксонської культурної теорії за важливим винятком фемінізму і невеликого корпусу праць молодих критиків під впливом Реймонда Вільямса та Стюарта Гола.

Отже, європейська теорія і західний марксизм як культурні коефіцієнти визволення загалом не показали себе надійними союзниками опору імперіялізмові, навпаки, можна підозрювати, що вони частина того самого ненависного «універсалізму», який протягом сторіч поєднував культуру з імперіялізмом. Як же визвольний антиімперіялізм намагався розірвати цю сковану єдність? По-перше, за допомогою нової інтегративної чи контрапунктової орієнтації в історії, для якої західний і незахідний життєві досвіди взаємопов'язані імперіялізмом. По-друге, за допомогою уявного, навіть утопічного бачення, яке повертає емансипаційну (на противагу замикальній) теорію та дію. По-третє, за допомогою інвестиції не в нові органи влади, доктрини і закодовані ортодоксії, не в установлені інституції та справи, а в конкретний тип кочової, міграційної й антинарративної енергії.

Дозвольте мені проілюструвати свої думки чудовим уривком із «Чорних якобінців» С. Л. Р. Джеймса. Через двадцять з гаком літ після виходу книжки 1938 року Джеймс додав іще один розділ – «Від Тусена-Лувертюра до Фіделя Кастро». Як я вже казав, Джеймс надто оригінальна фігура, але його внесок не зменшиться, якщо ми пов'яжемо його твір із доробком різноманітних метрополійних істориків та журналістів, зокрема Безила Дейвідсона, Томаса Годжкіна, Мелколма Колдвела у Британії, Максима Родинсона, Жана Шесно, Шарля-Робера Ажерона у Франції. Всі вони працювали на перетині імперіялізму з культурою і покривають шлях від журналістики до художньої літератури й науки. Тобто це була свідома спроба не лише написати історію, пронизану, максимально беручи до уваги, боротьбою між імперською Європою та периферіями, а й написати її в термінах предметної сфери і підходу або методу, з позицій і як частину боротьби проти імперського домінування. Для них усіх історія «третього світу» мала подолати припущення, ставлення та цінності, імпліцитно присутні в колоніальних наративах. Якщо це означало, як було зазвичай, зайняти фанатичну позицію захисника, то нехай так і буде; неможливо було писати про визволення й націоналізм, навіть інакомовно, без одночасного визначення себе за чи проти них. Я думаю, вони коректно вважали,

що в такому глобалізаційному світобаченні, яким є імперіялізм, немає місця для нейтральності: кожен був або на боці імперії, або проти неї, а позаяк вони самі жили в імперії (як тубільці чи як білі), від неї не можна було втекти.

У «Чорних яacobінцях» Джеймс змальовує повстання рабів у С'ан-Домінго як процес, який розгортається з тієї ж самої історії, що й Французька революція, а Наполеон і Тусен – це дві великі фігури, які домінували в ті неспокійні роки. Події у Франції і на Гаїті перетинаються й узгоджуються між собою, як голоси у фузі. Наратив у Джеймса зруйнований, як історія, розпорошена в географії, в архівних джерелах, у наголосах як на неграх, так і на французах. Мало того, Джеймс пише про Тусена як про того, хто піднявся на боротьбу за людську свободу (ця боротьба відбувається і в метрополії, якій культурно він зобов'язаний своєю мовою і багатьма своїми моральними переконаннями) з рішучістю, рідкісною серед підлеглих і ще рідкіснішою серед рабів. Він за своєю принципі Революції не як негр, а як людина, і робить це з великою історичною обізнаністю того, як, використовуючи мову Лидро, Руссо та Робесп'єра, кожен творчо наслідує попередників, послуговуючись тими самими словами, вживаючи інтонації, які трансформували риторичу в реальність.

Життя Тусена скінчилося жахливо – як Наполеонового бранця, ув'язненого у Франції. Однак предмет Джеймсової книжки, власне кажучи, не обмежується біографією Тусена, так само як не можна адекватно зобразити історію Французької революції, опустивши гаїтянське повстання. Процес триває дотепер – звідси й Джеймсовий додаток 1962 року «від Тусена до Кастро», – і труднощі залишаються. Як писати не- чи постімперську історію, щоб вона не була наївно утопічною чи безнадійно песимістичною, враховуючи успадковану заплутану дійсність домінування в «третьому світі»? Це методологічна й метаісторична апорія і Джеймсове швидке вирішення її є блискучим актом уяви.

Дещо відхиляючись від теми, щоб наново інтерпретувати «Щоденник повернення в рідний край» Еме Сезера, Джеймс розкриває поетів рух через прикросі вест-індського життя, повз «непохитності з гартованої сталі» та «хвалькуваті перемоги» «білого світу» знову до Вест-Індії, де, прагнучи звільнитися від ненависти, яку він колись відчував до своїх гнобителів, поет декларує своє зобов'язання «бути культиватором цієї унікаль-

ної раси». Іншими словами, Сезер виявляє, що продовження імперіалізму означає, що слід подумати про «чоловіка» (суто маскулінний наголос таки ріже вухо) як про щось більше, ніж «паразита світу». «Йти в ногу зі світом» не одиноким зобов'язання:

але робота чоловіка лише розпочинається,
і чоловікові залишається завоювати все
насилля, що окопалося у сховках його пристрасти.

І жодна раса не володіє монополією на красу,
розум, силу, і всім
знайдеться місце на зустрічі
переможців [201].

Це, за словами Джеймса, справжнє осердя поеми Сезера, бо саме тут він показує, що оборонного утвердження власної ідентичності, негритюду мало. Негритюд – тільки один з учасників «зустрічі переможців». «Візія поета, – додає Джеймс, – не в економіці чи політиці, вона поетична, *sui generis*¹⁹⁷, істинна сама в собі і не потребує жодної іншої істини. Але найвulgарнішим расизмом було не побачити тут поетичного втілення відомих слів Маркса про те, що “справжня історія людства розпочнеться”» [202].

У цьому місці Джеймс робить інший контрапунктовий, ненаративний поворот. Замість іти вслід за Сезером до вест-індської чи третьосвітньої історії, замість показувати його безпосереднє поетичне, ідеологічне чи політичне минуле, Джеймс ставить його поруч із його видатним англосаксонським сучасником – Томасом Стернзом Еліотом, чий висновок – «Утілення»:

Тут здійснюється неможливе
Поеднання сфер буття,
Минуле і будучина
Перемагаються й примирюються тут навзаєм;
Інакше дія була б лиш рухом
Того, чим можна рухати,
Що у собі джерел рухомости не має... [203]¹⁹⁸

¹⁹⁷ Особлива, своєрідна (лат.).

¹⁹⁸ Еліот Томас Стернз. «Драй Салвейджес» / Укр. пер. Дмитра Павличка // Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 142–143.

Рухаючись так непередбачувано від Сезера до «Драй Салвейджес» Еліота, віршів поета, який, можна подумати, належить до абсолютно іншої сфери, Джеймс осідлав поетичну силу Сезерової «істини самої в собі» як засобу для переміщення від провінціалізму одного напрямку історії до розуміння інших історій, які всі оживлені й актуалізовані в «неможливому поєднуванні» та ним самим. Це точний приклад згаданого Марксом початку історії людства, і це надає його прозі виміру соціальної спільноти, такої справжньої, як історія народу, такої загальної, як і візія поета.

Не будучи ні абстрактною, упакованою теорією, ні гіркою колекцією розповідних фактів, цей епізод у Джеймсовій книжці втілює (а не просто репрезентує чи виголошує) енергії антиімперіялістичного визволення. Я сумніваюся, що хтось може висувати з нього хоч якусь відтворювану доктрину, теорію багаторазового використання чи пам'ятну історію, тим більше бюрократія майбутньої держави. Мабуть, не буде помилкою сказати, що поезія вивільняє історію й політику імперіялізму, рабства, зав'ювання та домінування заради візії, яка стосується справжнього визволення, якщо не приносить його. Тією мірою, якою до неї вдається наблизитися в інших починаннях, подібно до «Чорних якобінців», вона стає частиною того, що в людській історії може вести нас від історії домінування до дійсності визволення. Цей рух протистоїть уже нанесеним на мапу і контрольованим нарративним шляхам і огинає системи з теорії, доктрини та ортодоксальності. Але, як свідчить увесь Джеймсів твір, цей рух не відмовляється від соціальних принципів спільноти, критичної пильності і теоретичної орієнтації. І в сучасних Європі та Сполучених Штатах такий рух із його сміливістю й щедрістю духу надзвичайно потрібний нині, коли ми переходимо у двадцять перше сторіччя.

Частина четверта

Свобода від панування в майбутньому

У свіжі старті, нові розділи і чисті сторінки вірять нові люди Імперії; я ж уперто дочитую стару книжку, сподіваючись, що перш ніж я її завершу, вона відповість, чому мені колись здавалося, що вона варта зусиль.

Дж. М. Кутзее, *«Чекаючи на варварів»*

1. Піднесення Америки: публічний простір у стані війни

Імперіялізм не закінчився, не перетворився раптом на «минуле» в ту мить, коли деколонізація розпочала демонтаж класичних імперій. Успадковані зв'язки все ще сполучають країни, наприклад Алжир та Індію з Францією і Британією відповідно. Величезна кількість мусульман, африканців і вест-індців із колишніх колоніальних територій тепер живуть у метрополійній Європі. Навіть Італія, Німеччина й Скандинавія змушені сьогодні мати справу з цими переміщеннями, які постали головно на ґрунті імперіялізму й деколонізації, а також зі зростанням чисельності європейського населення. Крім того, закінчення холодної війни і розпад Радянського Союзу суттєво змінили мапу світу. Тріумф Сполучених Штатів як останньої наддержави означає, що світ структуруватиме новий набір силових ліній, які вже починали проявляти себе у 1960-х і 1970-х роках.

Майкл Барет-Бравн у передмові до другого видання 1970 року своєї книжки «Після імперіялізму» (1963) доводить: «імперіялізм і досі, поза сумнівом, наймогутніший чинник в економічних, політичних та військових стосунках, який означає, що економічно розвиненіші країни підпорядковують собі менш економічно розвинені. Ми все ще можемо з нетерпінням вичікувати на його завершення» [1]. Є якась іронія в тому, що описи нової форми імперіялізму постійно використовували образи гігантизму й апокаліпсису, які не можна було так легко застосувати до класичних імперій у період їхнього розквіту. Деяким із цих описів властива надзвичайно гнітлива неминучість: безособова й детерміністична за якістю, вона галопує, поглинає. Накопичення у світових масштабах, світова капіталістична система,

поглиблення недорозвитку, імперіялізм і залежність чи структура залежності, бідність та імперіялізм – цей репертуар добре відомий в економіці, політичній науці, історії та соціології, але його пов'язують не так із «новим світовим порядком», як із членами полемічної школи лівої думки. Однак культурні наслідки цих фраз і концептів видимі, попри їхню часто дебатовану і далеку від остаточного встановлення природу, і, на жаль, вони безумовно пригнічують навіть найменш натреноване око.

Які ж найвиразніші ознаки нових виявів старих імперських несправедливостей чи то пак збереження, згідно з яскравим висловом Арно Маєра, старого режиму? [2] Певна річ, одна з них – величезна економічна прірва між бідними та багатими державами, схематична топографія яких була накреслена в загальних термінах у так званій доповіді Брандта «Північ–Південь: Програма для виживання» (1980) [3]. Його висновки сформульовані мовою кризи і невідкладності: слід узятися за «першочергові потреби» найбідніших країн південної півкулі, голод треба побороти, заробітки в термінах купівельної спроможності треба піднести, виробництво у північній півкулі не повинно перешкоджати справжньому зростанню виробничих центрів Півдня, діяльність транснаціональних корпорацій варто «обмежувати», глобальна монетарна система має бути реформована, фінансування розвитку слід змінити, щоб ліквідувати те, що влучно описують як «боргову пастку» [4]. Суть справи, як сказано в доповіді, полягає у перерозподілі влади, тобто в наданні південним країнам справедливішого паю у «владі та прийнятті рішень у рамках монетарних і фінансових інституцій» [5].

Важко не погодитися з діагнозом доповіді, яка виглядає правдоподібніше завдяки її збалансованому тону і безсторонньому змалюванню неприборканої жажерливості, жадібності й аморальності Півночі, і навіть із його рекомендаціями. Але як відбуватимуться зміни? Від післявоєнного поділу всіх країн на три «світи», вигадані французьким журналістом¹⁹⁹, переважно від-

¹⁹⁹ Ідею «трьох світів» запропонував Альфред Сові [Sauvy] (1898–1990) у статті «Три світи, одна планета» в журналі «L'Observateur» 1952 року, однак він був демографом, економістом і соціологом, а не журналістом. Удавшись до аналогії з терміном «третій стан», що його впровадив французький революціонер Еманюель Сієс [Sieyès] (1748–1836) у памфлеті «Що таке третій стан?»

мовилися [6]. Віллі Брандт і його колеги імпліцитно визнають, що ООН, дарма що загалом чудова організація, виявилася неупітливою адекватно вирішити численні регіональні й глобальні конфлікти, які трапляються все частіше. За винятком роботи малих груп (наприклад, Проєкту моделювання світового порядку), мислення в глобальних масштабах має схильність відтворювати наявність наддержави, холодної війни, регіональних, ідеологічних чи етнічних ворожнеч старовини, ще небезпечніших у ядерну і пост'ядерну добу, як свідчать жахи Югославії. Сильні мають тенденцію ставати ще сильнішими й багатшими, а слабкі – ще слабшими й біднішими. Прірва між цими двома затьмарює колишнє розрізнення соціалістичних і капіталістичних режимів, яке втратило значення принаймні в Європі.

Ноам Чомський 1982 року зробив висновок, що протягом 1980-х років

конфлікт між Північчю та Півднем не вщухне, і виникне потреба винаходити нові форми панування, щоби гарантувати привілейованим сегментам західного індустріального суспільства збереження істотного контролю над глобальними людськими й матеріальними ресурсами та отримання непропорційної вигоди від цього контролю. Отож не дивно, що перебудова ідеології в Сполучених Штатах відлунює по всьому індустріальному світу. ...Але західна система ідеології неодмінно потребує, щоби була встановлена величезна прірва між цивілізованим Заходом із його традиційною відданістю людській гідності, свободі

[Qu'est-ce que le tiers état?] 1789 року, Сові уподібнював капіталістичний світ дворянству, комуністичний світ – духовенству, а решту країн, які не входили до жодного блоку, – третьому стану. Попри метафоричність цього уподібнення, Сові цілком серйозно ставився до аналогії між роллю «третього стану» та «третього світу». Перефразовуючи знаменитий вислів абата Сієса, він писав наприкінці статті: «Тому, врешті-решт, цей третій світ, забутий, експлуатований і зневажений, як третій стан, також захоче стати чимось». Із падінням Берлінської стіни термін утратив свій первісний сенс, бо «другий світ» припинив існування, але його продовжують уживати для позначення слаборозвинутих країн. Яко продовження метафори 1960 року виник термін «четвертий світ», що вказував на частку населення заможних країн, яка живе нижче рівня бідності. Його автори стверджували, що за старого режиму у Франції, крім грехо станів, представлених на Генеральних штатах, існував четвертий, досі непомічений знедолений стан батраків, калік і тубільців. (Висловлюємо вдячність Карлу Плетчу за допомогу в написанні цього коментаря.)

й самовизначенню та варварською брутальністю тих, хто з якихось причин (можливо, дефективні гени) не зміг оцінити глибину цієї історичної відданости, яка яскраво проявилася, скажімо, в азійських війнах Америки [7].

Перехід Чомського від дилеми Півночі й Півдня до американського та західного панування я вважаю загалом коректним, попри убування американської економічної влади, урбанну, економічну й культурну кризи в Сполучених Штатах, піднесення тихоокеанських держав і безлади багатопольярного світу, які розмили чіткість рейганівського періоду. По-перше, цей перехід підкреслює неперервність ідеологічної потреби консолідувати й виправдати домінування в культурних термінах, що мало місце на Заході від XIX ст. і навіть раніше. По-друге, він влучно підхоплює тему про те, що ми сьогодні живемо в період американського піднесення, яке часто звучить неправдоподібно перебільшено та базується на неодноразово повторюваних проекціях і теоретизуваннях щодо американської могутности.

Протягом останніх десяти років з'явилися біографічні дослідження про видатних діячів середини XX сторіччя, які ілюструють, що я маю на увазі. Книжка Роналда Стіла «Волтер Ліпман і американське сторіччя» демонструє спосіб мислення цього піднесення, вписаний у кар'єру найзнаменитішого, найпопулярнішого і найвпливовішого американського журналіста за цих сто років. Як впливає з книжки Стіла, надзвичайне в кар'єрі Ліпмана не те, що він був правим або суперпроникливим у поглядах і прогнозах про світові події (він таким не був), а радше те, що з позиції «інсайдера» (це його термін) він без вагань, за винятком В'єтнаму, виражав американське глобальне панування. Він убачав своє завдання як експерта в тому, щоб допомагати своїм співвітчизникам «припасуватися до реальности» – реальности незаперечної американської влади у світі, яку він робив прийнятнішою, наголошуючи на її моральності, реалізмі, альтруїзмі з «видатним умінням не заблукувати надто далеко від осі громадської думки» [8].

Схоже розуміння американської глобальної ролі, виражене, щоправда, по-чиновницьки скупко й елітарно, подибуємо у впливових працях Джорджа Кенана. Кенан, автор політики стримування, яка скеровувала офіційну думку Сполучених Штатів протягом більшої частини періоду холодної війни, вірив у свою

країну як хоронителя західної цивілізації. На його думку, така доля в неєвропейському світі передбачає не намагання досягти більшої популярності Сполучених Штатів (він презирливо називає це «ротаріанським ідеалізмом»²⁰⁰), вона радше обумовлена «концепціями прямого застосування влади». Позаяк жоден колишній колонізований народ чи держава не мали потрібних засобів, щоб кинути військовий або економічний виклик Сполученим Штатам, він закликав до політики запобігання. Ще у службових інструкціях для Штабу планування політики 1948 року він схвалював реколонізацію Африки та, як він десь написав 1971 року, апартеїд (але не його зловживання), хоча він засуджував американську інтервенцію у В'єтнам і загалом «суто американський тип неформальної імперської системи» [9]. Кенан ніколи не сумнівався, що Європа й Америка займають унікальну позицію, щоб керувати світом. Це змусило його дивитися на власну країну як на свого роду «підлітка», котрий доростає до ролі, яку раніше грала Британська імперія.

Інші сили формували поствоєнну зовнішню політику Сполучених Штатів, крім людей на зразок Ліпмана й Кенана: обидва самотні, відчужені від масового суспільства, у якому вони жили, обидва ненавиділи джингоїзм²⁰¹ і грубі форми агресивної американської поведінки. Вони розуміли, що ізоляціонізм, політика втручання, антиколоніалізм, вільноторговельний імперіалізм пов'язані з особливостями внутрішнього політичного життя Америки, яке Ричард Гофстедтер описав як «антиінтелектуальне» і «параноїдальне»: це породжувало непослідовність, просування й відступи зовнішньої політики Сполучених Штатів напередодні завершення Другої світової війни. Однак ідея американського лідерства й винятковості ніколи не зникла. Хай там що чинили Сполучені Штати, ці авторитети час-

²⁰⁰ Ротаріанці – члени міжнародного клубу «Ротарі» [Rotary International], до якого входять бізнесмени й представники різних професій, кожна з яких має одного речника. Клуб, заснований 1905 року, отримав назву від системи чергування місць збору – ротації. Клуб сповідує принципи гуманітаризму, високих етичних стандартів у професійній діяльності та сприяння порозумінню й миру у світі. Головні його заходи спрямовані на допомогу спільнотам, які опинилися в скруті.

²⁰¹ Джингоїзм (від «jingo» – джинго, назва англійських шовіністів) – термін на позначення крайніх шовіністичних поглядів, ура-патріотизму; увійшов до вжитку наприкінці 1870-х років у Британії.

то не хотіли, щоб їхня країна була імперською державою, як ті інші, чийми слідами вона прийшла; вони натомість віддавали перевагу ідеї «світової відповідальности» як логічному обґрунтуванню того, що вона робить. Попередні обґрунтування: доктрина Монро²⁰², «самоочевидне призначення»²⁰³ [manifest destiny] тощо – вели до «світової відповідальности», яка точно відповідає зростанню глобальних інтересів Сполучених Штатів після Другої світової війни та концепції надзвичайної могутности країни у формулюванні представників інтелектуальної й дипломатичної еліти.

У своїй переконливій оцінці шкоди, яку це завдало, Ричард Барнет зазначає, що військові втручання Сполучених Штатів до «третього світу» відбувалися кожного року між 1945 і 1967 (коли він припинив підрахунок). Відтоді активність Сполучених Штатів вражає, особливо під час війни в Затоці 1991 року, коли 650.000-не військо відіслало за 10.000 кілометрів, щоб зупинити іракське вторгнення на територію союзника Сполучених Штатів. Такі інтервенції, каже Барнет у «Коренях війни»,

²⁰² Основні принципи зовнішньої політики США, проголошені президентом Джеймсом Монро у посланні до Конгресу 2 грудня 1823 року. Доктрина визначала західну півкулю зоною виняткового американського інтересу, санкціонуючи втручання США до внутрішніх справ інших держав обох Америк та засуджуючи європейські втручання до цього регіону як акти агресії: «...Ми розглядатимемо будь-яку спробу з їхнього боку [з боку європейців] поширити свою [політичну] систему на будь-яку частину цієї [західної] півкулі як небезпечну для нашого миру й безпеки». Започаткована як буцімто заява моральної опозиції європейському колоніалізму, згодом доктрина Монро (уточнена президентом Т. Рузвельтом 1904 року й сенатором Г. К. Лоджем 1912 року) стала виправданням для практикування Сполученими Штатами власного колоніалізму.

²⁰³ Слова, сказані журналістом Джоном Л. О'Салівеном [John L. O'Sullivan] 1844 року в розпалі дебатів про приєднання Республіки Техас. Ця фраза виражала переконаність у тому, що Сполучені Штати наділені божим благословенням поширювати, розвивати й розширювати свою форму демократії та свободи. З часом вислів став стандартним історичним терміном, часто вживаним як синонім територіальної експансії Сполучених Штатів на захід північноамериканського континенту у XIX ст. Доктрина «самоочевидного призначення» з її конотаціями американської винятковости, націоналізму й вищости англо-саксонської раси впливала на американську політичну ідеологію й у XX ст. Побоювання канадців, що США не покинули цю свою місію, виразилися в дискурсі «п'ятдесят першого штату».

мають «всі елементи могутнього імперського кредо...: відчуття місії, історичної неодмінності та євангельського запалу».

Імперське кредо, – продовжує він, – базується на теорії творення законів. Згідно з активними глобалістами, такими як [Ліндон Бейнс] Джонсон, і мовчазними глобалістами, як Ніксон, завдання зовнішньої політики США полягає у все більшому підпорядкуванні світу верховенству закону. Тимчасом, за словами державного секретаря Раска, саме Сполучені Штати повинні “організувати мир”. Сполучені Штати нав’язують “міжнародний інтерес”, устанавлюючи базові правила економічного розвитку та розміщення збройних сил по всій планеті. Так Сполучені Штати встановлюють правила для радянської поведінки на Кубі, бразильської поведінки в Бразилії, в’єтнамської поведінки у В’єтнамі. Політика холодної війни виражена в серії директив у таких-от екстратериторіяльних справах: чи може Британія торгувати з Кубою²⁰⁴ або чи може уряд Британської Гвіяни дозволити дантисту-марксисту керувати собою²⁰⁵. Цицеронове означен-

²⁰⁴ 16 жовтня 1959 року Сполучені Штати заявили Британії, що вони проти, аби Британія продавала останні реактивні винищувачі Кубі. Згодом Британія відмовилася від цього плану, хоча й заперечувала причетність США до цього рішення. З лютого 1962 року адміністрація президента Кенеді оголосила повне ембарго на торгівлю з Кубою, яке розпочалося за три дні й стало екстратериторіяльним (його доповнювала заборона для громадян США відвідувати Кубу, яку 1977 року скасував Джиммі Картер, але 1982 року поновив Роналд Рейган). Британія виступала проти такої політики, прагнучи налагодити економічні стосунки з Кубою і наполягаючи, що філії американських компаній у Британії – це британські компанії, для яких було вироблене спеціальне законодавство в обхід американського ембарго. Закон Торічелі (1992) посилив ембарго: США каратимуть країни, які вестимуть торгівлю з Кубою, і забороняють філіям своїх компаній в інших країнах торгувати з нею. Уже після публікації «Культури й імперіялізму» закон Гелмса-Бертон (1995) продовжив наступ на Кубу: кубинським американцям було дано санкцію вимагати відібране в них під час революції майно; у відповідь на це кубинський уряд попередив своїх громадян, що американці можуть спробувати відбирати у них оселі, школи, промислові споруди тощо. США продовжують політику ембарго, незважаючи на багаторазові резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які закликали країну припинити цю практику.

²⁰⁵ Чеді Джаган (1918–1997), гааянський політичний діяч, за фахом – дантист, отримав освіту в Сполучених Штатах, двічі був прем’єр-міністром Британської Гвіяни (після здобуття незалежності від Британії 1966 року – Гаїана) 1953 та в 1957–1963 роках. Очоливши уряд уперше, Джаган викликав гнів британської колоніальної адміністрації своїми соціальними реформами на ко-

ня ранньої Римської імперії дуже схоже: це був обшир, на якому Рим користувався легальним правом утілювати закони в життя. Сьогодні американська самозатверджена постанова ходить світом, зокрема Радянським Союзом і Китаєм, над чією територією уряд США боронив право літати військовим літакам. Сполучені Штати, унікально освячені неперевершеним багатством і винятковою історією, існують понад міжнародною системою, але не в ній. Перша серед усіх націй, ця країна завжди напоготові стати носієм Закону [10].

Хоча ці слова були видрукувані 1972 року, вони ще *точніше* описують Сполучені Штати під час інтервенції в Панаму і війни в Затоці як країну, яка не припиняє спроб диктувати свої погляди на закон і мир по всій планеті. Найдивовижніше в цьому не те, що такі спроби робляться, а те, що їх супроводжує глибокий консенсус, майже одностайність у публічній сфері, зведеної як своєрідний культурний простір спеціально, щоб представляти і пояснювати ці спроби. В періоди гострих внутрішніх криз (наприклад, у рік чи після війни в Затоці) цей вид моралістичного тріумфалізму притлумлюється, відкладається вбік. Однак доки все йде гаразд, медіа відіграють надзвичайну роль у «виробленні згоди», за висловом Чомського, нав'язуючи пересічному американцеві відчуття, що саме «нам» належить виправляти кривду в цьому світі та боротися з дияволом протиріч і непослідовності. Інтервенції в Затоку передувала ціла низка вторгнень (Панама, Гренада, Лівія²⁰⁶), усі вони широко обговорювалися і в

ристь тубільного населення. Звинувативши новий уряд у «комунізмі», Велика Британія висадила в країні свої війська, скасувала конституцію і запровадила воєнний стан, під час якого діяльність антиколоніальної Народної прогресивної партії Джагана була заборонена. Ці заходи повністю схвалили Сполучені Штати. 1992 року Джаган нарешті став президентом Гаяни.

²⁰⁶З метою нібито захисту життя американців і повернення Панамі її свобод у грудні 1989 року, за наказом президента Буша, американські війська провели спецоперацію на території Панами, в результаті якої було повалено диктаторський уряд Нор'єги, вбито близько півтисячі панамців і 23 американських солдатів. Такою була відплата за непокірність Нор'єги. У жовтні 1983 року, за наказом Рейгана, американці вдерлися до Гренади з метою встановити проамериканський уряд замість лівого керівництва країни, яке відверто симпатизувало радянському блоку. Країну звинуватили у будівництві аеропорту, який будімо мав слугувати постачанню латиноамериканських повстанців

більшості випадків отримували схвалення або принаймні не опротестовувалися як належні «нам» за правом. Як сказав Кірнан: «Америка полюбляла думати, що все, чого вона хоче, було саме тим, чого бажає рід людський» [11].

Роками уряд Сполучених Штатів проводив активну політику прямого й анонсованого втручання в справи Центральної та Південної Америки. Суверенність Куби²⁰⁷, Нікарагуа²⁰⁸, Панами, Чилі²⁰⁹, Гватемали²¹⁰, Сальвадору²¹¹, Гренади зазнала атак:

іброєю з Куби. У квітні 1986 року з подачі того-таки Рейгана відбулися бомбардування Лівії, офіційним виправданням яких була причетність країни до нещодавньої терористичної атаки в Берліні і самозахист Сполучених Штатів. Рейд на Лівію призвів до численних цивільних жертв.

²⁰⁷ Йдеться про спробу диригованого з ЦРУ вторгнення кубинських контрреволюційних емігрантів на острів у Затоці Свиней (1961), після провалу якої США облишили ідею скинути режим Кастро за допомогою прямого нападу.

²⁰⁸ У Нікарагуа Сполучені Штати заялися повалити лівий режим сандиністів (1979–1990). Зневірившись у можливості втримати їх на своєму боці, надаючи допомогу, яку сандиністи відкинули через довгу історію підтримки Вашингтоном диктатури Сомоса та власну схильність до марксистських поглядів, американський уряд розгорнув широкомасштабну підтримку загонів «контрас», які вели партизанську війну проти уряду. США влаштували напади на нікарагуанські порти й нафтові установки і навіть залишали магнітні міни в нікарагуанських гаванях, за що Міжнародний суд наклав на країну реституцію. Вимогу сплатити штраф підтримала Генеральна Асамблея ООН своєю резолюцією, проти якої проголосували тільки Ізраїль, Сальвадор та самі США. Однак Вашингтон розкритикував Міжнародний суд як «напівсудовий» орган, хоча раніше використовував його рішення в інших справах і підписував зобов'язання визнавати його рішення. Тож штраф досі не сплачений.

²⁰⁹ Йдеться про військовий переворот 1973 року в Чилі, в результаті якого до влади прийшов Августо Піночет. Досі тривають дебати, наскільки «чилійським» був переворот і наскільки його влаштувало ЦРУ.

²¹⁰ Проти законного гватемальського уряду Сполучені Штати 1954 року провели операцію «PBSUCCESS», унаслідок чого до влади прийшла військова хунта і почалася довга історія антинародних диктатур та громадянської партизанської війни. Спершу вважалося, що головним мотивом повалення гватемальського уряду були інтереси «Юнайтед Фрут Компані», невикористовувані землі якої уряд націоналізував і планував розділити між своїми громадянами. Однак розсекречені останнім часом документи вказують на визначальну роль геостратегічних міркувань Вашингтона в умовах холодної війни.

²¹¹ Під час громадянської війни в Сальвадорі (1980–1992) Сполучені Штати підтримували урядові сили, навчаючи й фінансуючи каральні загони військовиків.

від відвертої війни до переворотів та проголошених повалень, від замахів на життя до фінансування «контр» армій. У Східній Азії Сполучені Штати воювали у двох великих війнах, спонсорували масові військові гоніння, які спричинили сотні тисяч смертей від рук «дружнього» уряду (Індонезія у Східному Тиморі²¹²), скидали уряди (Іран 1953 року²¹³) і підтримували беззаконну діяльність держав, глузуючи з резолюцій ООН, ідучи всупереч проголошеній політиці (Туреччина, Ізраїль). Офіційна позиція в більшості випадків: Сполучені Штати захищають свої інтереси, підтримують порядок, несуть справедливість, щоб покарати несправедливість і погану поведінку. Крім того, у випадку з Іраком Сполучені Штати використали Раду Безпеки ООН, щоб проштовхнути резолюції про війну, хоча в численних інших випадках (Ізраїль головний серед них) резолюції ООН, підтримані Сполученими Штатами, не були введені в дію або ж були проігноровані, а Сполучені Штати не виплатили кілька сотень мільйонів доларів унесків в ООН.

Інакодумна література завжди втримувалася у Сполучених Штатах поряд із санкціонованим публічним простором, її мож-

²¹²Після усунення португальської колоніальної присутності зі Східного Тимору 1974 року уряд Індонезії запропонував звільненій колонії приєднатися, але отримав відмову. Найпопулярніший серед населення соціалістичний Революційний фронт за незалежність Східного Тимору («ФРЕТИЛІН») проголосив незалежну Демократичну Республіку Східний Тимор. Услід за цим індонезійські війська 7 грудня 1975 року вдерлися до Східного Тимору, ліквідувавши його незалежність і спричинивши численні жертви серед місцевого населення (бл. 200 тис. осіб). Індонезія продовжувала утримувати регіон усупереч 10 резолюціям ООН. Сполучені Штати наперед знали про вторгнення, яке відбувалося з використанням американської зброї. Крім того, США створювали прикриття для дружньої Індонезії в ООН, блокуючи будь-які заходи, що могли б змінити ситуацію в регіоні. Після відставки президента Сухарто (1998), котрий здійснив уторгнення, окупований регіон на референдумі 1999 р. проголосував за незалежність і розпочав поступовий перехід до самоуправління під наглядом ООН і керівництвом ФРЕТИЛІН, яка отримала більшість у парламенті (2001).

²¹³Ідеться про переворот 19 серпня 1953 року, в результаті якого було скинуто націоналістичний уряд Моссадика, котрий мав намір націоналізувати «Англо-Іранську нафтову компанію». Нове керівництво країни орієнтувалося на співпрацю зі США і створило сприятливі умови для американських нафтових компаній.

на описати як опозиційну до національної та офіційної дії загалом. Ревізіоністичні історики, такі як Вільям Еплмен Вільямс, Гебріел Колко і Говард Зин, блискучі громадські критики, як Ноам Чомський, Ричард Барнет, Ричард Фалк та багато інших – усі вони помітні не лише як окремі голоси, а і як учасники досить вагомої альтернативної й антиімперіялістичної течії в країні. Поряд з ними йдуть такі ліволіберальні журнали, як «The Nation», «The Progressive» і, коли його автор був живим, «I. F. Stone's Weekly». Важко сказати, скільки ці представлені опозицією погляди мають послідовників. Опозиція існувала завжди (відразу спадають на думку антиімперіялісти на зразок Марка Твена, Вільяма Джеймса і Рендолфа Бурна), але гірка правда в тому, що її *стримувальна* сила ніколи не була ефективною. Погляди, які опиралися атаці Сполучених Штатів на Ірак, узагалі нічого не зробили, щоб зупинити, відкласти чи послабити її моторошну силу. Переважав надзвичайний офіціозний консенсус, у якому риторика уряду, політиків, військовиків, аналітичних центрів, медій та академічних установ сходилася на невідворотній силі Сполучених Штатів і доконечній справедливості її застосування, для чого довга низка теоретиків і апологетів від Ендрю Джексона через Теодора Рузвелта до Генрі Кісінджера і Роберта В. Такера готувала ґрунт.

Відповідність, хоча іноді замаскована або забута, між доктриною «самоочевидного призначення» XIX сторіччя (заголовок статті Джона Фіска 1885 року), територіальною експансією Сполучених Штатів, величезною літературою з виправдання (історична місія, моральне оновлення, експансія свободи – все це вивчено в добре документованій роботі 1958 року Альберта К. Вайнберга «Самоочевидне призначення» [12]) і безперестанку повторюваною формулою про потребу американського втручання проти тієї чи тієї агресії після Другої світової війни безсумнівна. Ця відповідність рідко оприявнюється і взагалі зникає, коли звучать публічні фанфари війни, а тисячі тон бомб скидаються на віддаленого й загалом невідомого ворога. Мене цікавить інтелектуальне загладжування того, що «ми» робимо в процесі, адже очевидно, що жодна імперська місія чи схема не може в кінцевому рахунку досягти успіху у справі довічного збереження заокеанського контролю. Історія також учить нас, що панування породжує опір і що насилля, притаманне ім-

перському суперництву, при всіх його принагідних вигодах **чи** втіхах означає зубожіння для обох сторін. Ці істини пронизують добу, насичену пам'яттю про минулі імперіялізми. Сьогодні **на** землі занадто багато політизованих людей, щоб бодай **якась** країна могла охоче прийняти остаточність історичної місії Америки керувати світом.

Американські історики культури зробили достатньо, **щоби** ми могли зрозуміти джерела потягу американців до світового панування та способи представляти цей потяг, аби він був прийнятним. Ричард Слоткін в «Оновленні через насилля» стверджує, що формативним досвідом в американській історії були **затяжні** війни з корінними американськими індіанцями. Це, своєю чергою, породило образ американців не як звичайних убивць (як казав про них Д. Г. Ловренс), а як «нового племені людей, вільних від гріховного спадку, які шукають абсолютно нових та своєрідних стосунків із незайманою природою в ролі мисливців, дослідників, піонерів і шукачів» [13]. Така система образів знов і знов спливає в літературі XIX сторіччя, найвиразніше в «Мобі Діку» Мелвіла. Тут капітан Агаб бачився С. Л. Р. Джеймсу і В. Г. Кірнану з їх неамериканської перспективи алегоричним утіленням американських світових шукань: він одержимий, непереборний, непохитний, геть замкнутий на своїх власних риторичних виправданнях і своєму розумінні космічного символізму [14].

Нікому не спаде на думку звести великий твір Мелвіла до простого літературного прикрашання подій реального світу, та й сам Мелвіл був дуже критичним до ініціатив Агаба як американця. Але факт той, що протягом XIX сторіччя Сполучені Штати **таки** розширювалися територіяльно, найчастіше за рахунок корінного населення, і свого часу здобули гегемонію над цілим північноамериканським континентом, територіями й морями, які до нього прилягають. Американський морський досвід XIX сторіччя охоплював обшири від узбережжя Північної Африки до Філіпін, Китаю, Гаваїв і, звичайно ж, Кариби та Центральну Америку. Загальною тенденцією було розширювати й продовжувати контроль далі, не витрачаючи багато часу на роздуми з приводу інтеграції та незалежності Інших, для яких американська присутність була в найкращому разі сумнівним божим даром.

Надзвичайний, проте типовий приклад американського норову маємо у випадку стосунків між Гаїті й Сполученими Штатами. Як виявляє в праці «Гаїті і Сполучені Штати: національні стереотипи та літературна уява» Дж. Майкл Деш, майже від моменту, коли Гаїті здобуло незалежність як негритянська республіка 1803 року, американці схильні були уявляти цю країну як порожню посудину, куди можна вливати свої ідеї²¹⁴. Аболіціоністи, каже Деш, розглядали Гаїті не як окреме місце з його власними недоторканністю й народом, а як зручну територію для переміщення звільнених рабів. Пізніше острів і його люди перетворилися на втілення дегенерації і, звісно, расової нижчости. Сполучені Штати окупували острів 1915 року (та Нікарагуа 1912 року) і впровадили тубільну тиранію, яка загострила вже й так розпачливе становище [15]. А коли 1991 та 1992 року тисячі гаїтянських біженців спробували знайти притулок у Флориді, більшість із них були примусово повернені.

Мало хто з американців побивався за країнами на зразок Гаїті чи Іраку, коли криза або пряма інтервенція їхньої країни завершувалася. На диво і всупереч своєму міжконтинентальному розмахові та справді різнорідним складникам, американське панування вузькоглядне. Дипломатична еліта не має хоч якоїсь тривалої традиції прямого заокеанського правління, як було у випадку з Британією чи Францією, отож американська увага має спазматичний характер: великі масиви риторики й величезні ресурси розсипаються в одному місці (В'єтнам, Лівія, Ірак, Панама), слідом за чим настає майже цілковита мовчанка. Знову процитую Кірнана: «Строкатіший, ніж Британська імперія, новий гегемон виявився ще менш спроможним на вироблення послідовної програми дій, відмінної від твердолобого заперечення. Звідси його охочість перекласти розробку планів на директорів компаній чи таємних агентів» [16].

Не заперечуючи, що американський експансіонізм має головню економічну природу, мусимо визнати, що він усе ж таки надто залежить і рухається разом із культурними ідеями й ідеологіями про саму Америку, які знову й знову звучать публічно. «Економічна система, – справедливо нагадує нам Кірнан, – подібно до нації чи релігії, живе не одним хлібом, а й віруван-

²¹⁴ Сполучені Штати визнали незалежність Гаїті лише 1862 року.

нями, видіннями, мріями, і вони не стають для неї менш життєво важливими через те, що помилкові» [17]. У неперервній лінії схем, фраз і теорій, вироблених один за одним різними поколіннями з метою виправдати серйозні обов'язки американського світового засягу, є щось монотонне. Останні проведені американцями дослідження малюють похмуру картину того, як більшість цих ставлень і політик, яким вони самі надали початкового імпульсу, ґрунтувалися на майже образливих неправильних тлумаченнях або невігластві, що їх оживлювали тільки бажання влади й панування, самі позначені ідеями американської винятковості. Стосунки між Америкою та її тихоокеанськими чи далекосхідними бесідниками – Китаєм, Японією, Кореєю, Індокитаєм – пронизані расовими упередженнями, раптовыми й належно не підготовленими припливами уваги, за якими наступав неймовірний тиск, застосований за тисячі кілометрів, географічно й інтелектуально віддалених від життя більшості американців. Із наукових одкровень Акіра Айріє, Масао Мійоши, Джона Давера і Мерилін Янг ми знаємо про хибне розуміння цими країнами Сполучених Штатів, але, за непростим винятком Японії, вони фактично не проникали до американського континенту.

У повному розквіті ми спостерігаємо цю надзвичайну асиметрію після появи у Сполучених Штатах дискурсу (і політики) Розвитку та Модернізації – реальності, зображеної в романі Грема Гріна «Тихий американець» і не так вичерпно у «Потворному американцеві» Ледерера і Бердика. Справді дивовижний концептуальний арсенал: теорії економічних фаз, суспільних типів, традиційних суспільств, переходів систем, умиротворення, соціальної мобілізації тощо – був розгорнутий по всьому світу. Університети й аналітичні центри отримували величезні урядові субсидії, щоб поглиблювати ці ідеї, багато з яких привертати увагу стратегічних планувальників та політичних експертів в уряді Сполучених Штатів або наближених до нього. Аж до початку великих народних хвилювань під час в'єтнамської війни критичні науковці не звертали уваги на це, але тоді, мало не вперше, критика пролунала не лише на адресу політики Сполучених Штатів в Індокитаї, а й на адресу імперських засновків ставлення Сполучених Штатів до Азії. Переконливу аналізу дискурсу Розвитку та Модернізації, з урахуванням досягнень

антивоєнної критики містить праця Ірен Гендзьє «Керування політичними змінами» [18]. Вона показує, як недосліджений рух до глобального засягу мав ефект деполітизації, обмеження, а інколи навіть знищення цілісності заокеанських суспільств, які, здавалося, потребували модернізації і того, що Волт Вітмен Ростов називав «економічним злетом».

Хоча ці характеристики невичерпні, вони все ж таки, на мою думку, точно описують загальну політику, наділену істотним соціальним авторитетом, яка створила те, що Д. К. М. Плет у британському контексті назвав «відомчим баченням». Чільні академічні фігури, аналізовані Гендзьє, – Гантингтон, Пай, Верба, Лернер, Лесвел – визначили інтелектуальний порядок денний і перспективи впливових секторів уряду та академії. Повалення, радикальний націоналізм, вимоги тубільцями незалежності – на всі ці феномени деколонізації та наслідків класичного імперіялізму дивилися крізь призму інструкцій, які давала холодна війна. Їх треба було повалювати й кооптувати, у випадку Китаю, Кореї і В'єтнаму довелося знову вдатися до недешевих військових кампаній. Позірний виклик американському авторитетові у майже сміховинному випадку Куби після Батисти наштовхує на думку, що на кону ледве чи була безпека; радше розуміння, що в межах свого власноруч означеного володіння (півкулі) Сполучені Штати не стерплять жодних зазіхань чи ідеологічних викликів тому, що вважається «свободою».

Таке двійництво влади й легітимності, з яких перша черпається у світі прямого панування, а друга – в культурній сфері, характерне для класичної імперської гегемонії. В американському сторіччі воно відрізняється квантовим стрибком у розмахові культурної влади, який великою мірою завдячує безпрецедентному зростанню інструментарію для поширення й контролю інформації. Як побачимо, медії відіграють центральну роль для внутрішньої культури. Якщо сторіччя тому європейська культура асоціювалася з присутністю білої людини, навіть із її безпосередньо панівною (а відтак – відпірною) фізичною присутністю, тепер ми маємо на додаток міжнародну медійну присутність, яка поволі вселяється, часто нижче рівня свідомости, у фантастично широкому розмахові. Фраза «культурний імперіялізм», запущена в обіг і навіть у моду Жаком Лангом, утрачає свій сенс, коли її прикладати до таких телевізійних серіалів, як

«Династія» і «Далас», скажімо, у Франції або Японії, але вона доречна, коли дивитися з глобальної перспективи.

Найближча до такого розгляду річ була запропонована в доповіді «Багато голосів, один світ» (1980). Її опублікувала Міжнародна комісія з вивчення комунікаційних проблем, скликана за наказом ЮНЕСКО й очолена Шоном МакБрайдом. Доповідь стосувалася так званого «нового світового інформаційного порядку» [19]. Сила-силенна часто нерелевантних слів злісної аналізи й атаки вилилася на цю доповідь, більшість їх – від американських журналістів і універсальних мудреців, які докоряють «комуністам» і «третьому світові» за намагання вкоротити демократію преси, вільний потік ідей, ринкові сили, які формують телекомунікації, пресову та комп'ютерну індустрію. Але навіть найбільш поверховий погляд на доповідь МакБрайда засвідчує, що в жодному разі не рекомендуючи вузькоглядні рішення на зразок цензури, у ній звучить сумнів більшості членів комісії в тому, що можна зробити хоча б щось вагоме задля повернення балансу й справедливості в анархічному світовому інформаційному порядкуві. Навіть не зовсім прихильні автори, як-от Ентоні Сміт у «Геополітиці інформації», визнають серйозність проблеми:

Загроза незалежності в кінці ХХ сторіччя з боку нової електроніки може бути більшою, ніж був колоніалізм. Ми починаємо розуміти, що деколонізація і зростання понаднаціоналізму не означали завершення імперських стосунків, а тільки розширення геополітичної павутини, яка снувалася з часів Ренесансу. Нові медіа мають змогу проникати глибше в «привітливу» культуру, ніж будь-який попередній прояв західної технології. Результатом може стати безмірне спустошення, загострення соціальних протиріч у суспільствах, які розвиваються [20].

Ніхто не може заперечити, що найбільшою владою в цій конфігурації володіють Сполучені Штати завдяки чи то купці американських транснаціональних корпорацій, котрі контролюють виробництво, поширення і передусім відбір новин, яким довіряє більшість світу (здається, навіть Садам Хусейн покладався на CNN як на джерело новин), чи то завдяки тому, що ефективна безконкурентна експансія різноманітних форм культурного контролю, яка йде зі Сполучених Штатів, створила нові механізми інкорпорації й залежності, за допомогою яких мож-

ни підпорядковувати і примушувати не лише внутрішній американський електорат, а й слабші та менші культури. Велика частина роботи, виконана критичними теоретиками, зокрема ідея Герберта Маркузе про «одновимірне суспільство» та «індустрія свідомости» Адорно і Енценсбергера, прояснила природу суміші репресій і толерантності, використовуваних як інструменти соціального утихомирення в західних суспільствах (ідеї, які покоління тому обговорювали Джордж Орвел, Олдос Гакслі і Джеймс Бернгам). Уплив західного й особливо американського медійного імперіялізму на решту світу підкріплює висновки Комісії МакБрайда, як і критично важливі висновки Герберта Шилера й Армана Мателара про власність на засоби виробництва та про обіг образів, новин і репрезентацій [21].

Однак перш ніж, так би мовити, вирушити за кордон, вони ефективно працюють удома, маючи дивні й загрозливі чужоземні культури для домашньої аудиторії. Їм нечасто вдавалося досягнути більшого успіху, створюючи апетит на ворожість і насилля проти цих культурних «Інших», ніж під час кризи в Затоці та війни 1990–1991 років. У XIX сторіччі Британія і Франція посилали експедиційні сили бомбити тубільців. «Здається, – каже Конрадів Марлов, приїхавши до Африки, – що поблизу відбувається одна з французьких воєн... У безлюдній неозорості землі, неба і води він [французький корабель], просто незбагнено, вів вогонь по континенту. Ба-бах, гаркає одна з шестидюймових гармат». Нині цим займаються Сполучені Штати. Тепер згадайте, як війну в Затоці зробили прийнятною: в середині грудня 1990 року відбулася маломасштабна дискусія на сторінках «The Wall Street Journal» і «The New York Times» – представниця першої Карен Еліот Гавз проти представника останньої Ентоні Льюїса. Гавз наполягала, що Сполученим Штатам не слід чекати на схвалення дій, а варто атакувати Ірак, щоб збити з Садама Хусейна повного невдачу. Позиція Льюїса виявляла його звичайну міру поміркованості і щирої віри в лібералізм – якостей, які вирізняли його серед відомих американських оглядачів. Підтримавши первісну реакцію Джорджа Буша на вторгнення Іраку в Кувейт, тепер Льюїс відчував, що ймовірність близької війни висока і їй треба опиратися. Його вразили аргументи людей на зразок суперхижака Пола Нітце, котрий прогнозував широкий асортимент катастроф, якщо Америка

розпочне наступ на суші. Сполученим Штатам варто почекати, збільшити економічний та дипломатичний тиск, і тоді ймовірність набагато пізнішої війни *може* виявитися правдоподібною. За кілька тижнів опоненти зійшлися в «MacNeil/Lehrer News Hour»²¹⁵ – національній телевізійній програмі, яка виходить щовечора і передбачає затяжну дискусію й аналіз, – щоб обіграти свої попередні позиції. Дебати оприявнили дві протилежні філософії, втягнуті в щирю дискусію в гострий момент національного досвіду. Здавалося, війна висіла в повітрі Сполучених Штатів: звучали красномовні «за» і «проти» в рамках санкціонованого публічного простору – вечірньої національної програми теленовин.

Будучи реалістами, і Гавз, і Льюїс прийняли принцип: «нам» (цей займенник чи не краще за будь-яке інше слово вселяє дещо ілюзорну віру в те, що всі американці як співвласники публічного простору беруть участь у рішенні прирікати Америку на її розмашисті чужоземні інтервенції) слід *бути* в Затоці, щоб регулювати поведінку держав, армій і народів за кілька тисяч кілометрів від дому. Національне виживання серед питань не фігурувало і навіть жодного разу не порушувалося. Але було багато балачок про принципи, моральність і право. Обоє говорили про військову силу як про щось більш-менш у їхньому розпорядженні, щоб розгортати, використовувати й виводити належним чином, і в усьому цьому ООН видавалася в кращому разі продовженням політики Сполучених Штатів. Ця конкретна дискусія виявилася нецікавою, бо опоненти були поважними людьми: ні передбачуваними хижакками (як Генрі Кісінджер, який ніколи не втомлювався від «хірургічних ударів»), ні експертами з національної безпеки (як Збігнев Бжезинські, який енергійно виступав проти війни з неспростовних геополітичних міркувань).

Як для Гавз, так і для Льюїса «наші» дії були частиною гаданого спадку американських дій у світі загалом, куди Америка втручалася протягом двох сторіч із часто руйнівними, але, як повелося, забутими наслідками. Рідко в суперечці згадували про арабів як таких, кого стосується ця війна, як її жертв, наприклад, або (так само переконливо) як підбурювачів до неї. Складалося враження, що криза має бути повністю розв'язана

²¹⁵ Аналітична програма новин на каналі громадського телебачення PBS.

in petto²¹⁶ як внутрішня справа американців. Неминуче зіткнення з його неприхованою і досить певною ймовірністю жахливих руйнувань було ще таким далеким. І знову, за винятком (дуже малої кількості) цинкових трун із тілами та сімей, які втратили родичів, доля загалом милувала американців. Абстрактність дозволяла наділяти ситуацію байдужістю і жорстокістю.

Як американець і араб, котрий жив в обох світах, я сприйняв усе це особливо тривожно, не в останню чергу тому, що конфронтація виявилася настільки тотальною, настільки глобально всеохопною, що не було жодного способу залишитися *не* втягнутим у неї. Ніколи епітети, які характеризують арабський світ та його компоненти, не передавалися так інтенсивно з уст в уста, ніколи вони не набували такого на диво абстрактного і збідненого значення, і рідко хоч якась увага чи турбота супроводжувала їх, хоча Сполучені Штати не були у стані війни з усіма арабами. Арабський світ викликав неабиякий інтерес, однак не дозволяв прихильності чи захопленого й конкретного пізнання. Жодна основна культурна група, наприклад, не була (і досі такої немає) такою маловідомою: якщо запитати американця, *au courant*²¹⁷ про останні новинки художньої літератури, імена арабських письменників, то єдиним, хто може спасти на думку, все ще буде Халіль Джібран²¹⁸. Як може бути так багато розмов на одному рівні і так мало дійсності на іншому?

З арабського погляду картина сприймається так само викривлено. Навряд чи існує бодай якась література арабською мовою, яка змальовує американців. Найцікавіший виняток – чималий цикл романів Абдельрахмана ель Муніфа «Міста солі» [22], але його книжки в окремих країнах заборонені, а рідна Саудівська Аравія позбавила його громадянства. Наскільки я знаю, в арабському світі досі немає жодного інституту чи важливого академічного підрозділу, головною метою якого було б вивчати Америку, хоча Сполучені Штати – незрівнянно велика і значуща

²¹⁶ Таємно, тайкома (лат.).

²¹⁷ Поінформованого, в курсі справи (фр.).

²¹⁸ Укр. переклади Джібрана див.: Джібран Халіл. Пророк: Кн. поем / Пер. з англ. Павло Насада; Мал. автора // Всесвіт. – 1995. – № 1; Джібран Халіл. З книги афоризмів «Пісок і піна» / Пер. з англ. Павло Насада; Іл. автора // Всесвіт. – 1996. – № 7; Джібран Халіль Джібран. Афоризми / Добірку підготував Сергій Іваненко // Всесвіт. – 1977. – № 10.

стороння сила в сучасному арабському світі. Дехто з арабських лідерів, які витратили свої життя на осуд американських інтересів, водночас витрачає багато енергії на те, щоб віддати своїх дітей до американських університетів та отримати зелені картки. Часом важко пояснити навіть добре освіченим і досвідченим арабам, що закордонну політику Сполучених Штатів насправді провадить не ЦРУ, група змовників чи тіньова мережа ключових «контактів». Ледь не кожен серед моїх знайомих вірить, що Сполучені Штати планують майже кожен важливу подію на Близькому Сході, навіть – висловлене колись мені страхітливе для розуму припущення – палестинську інтифаду.

Ця досить стабільна суміш знайомости (добре описана в «Америці та середземноморському світі» Джеймса Філда) [23], ворожости й невігластва стосується обох сторін складного, нерівномірного й порівняно недавнього культурного зіткнення. У дні операції «Буря в пустелі» над усім домінувало відчуття неминучости, наче проголошена президентом Бушем потреба «дістатися туди» і (на його власному чванливому арго) «дати копняка під гузницю» неодмінно *мусила* наштотуватися на невблаганно брутально виражену Садамом Хусейном постколоніальну потребу арабів протиставитися, відповідати зухвальством на зухвальство, незворушно триматися віч-на-віч зі Сполученими Штатами. Іншими словами, публічна риторика не стримувала себе, не переймалася деталями, реалізмом, причинами й наслідками. Протягом принаймні десятиріччя кінофільми про американські диверсійно-десантні загони протиставляли кремезного Рембо чи технічно швидкий загін Delta Force арабським/мусульманським терористам-відчайдухам. Виглядало так, ніби 1991 року метафізичний намір розгромити Ірак нарешті втілюється в життя не тому, що провина Іраку, хай і велика, була катастрофічною, а тому, що мала небіла країна порушила спокій і докучала раптово збудженій наднації, сповненій запалу, який могли пригасити лише поступливість і плазування «шейхів», диктаторів та наїзників верблюдов. Справді прийнятними арабами можуть бути ті, хто, як Анвар Садат, майже повністю, здається, очистився від своєї набридливої національної індивідуальности і може стати дружелюбним гостем ток-шоу.

Історично американські й, можливо, загалом західні медії були чутливим продовженням провідного культурного кон-

тексту. Араби – тільки недавній пом'якшений приклад Інших, які накликали на себе гнів суворої Білої Людини – різновиду пуританського суперєго, чия місія в дикі землі не знає меж і хто справді наважиться на великі відстані, аби домогтися своєї. Проте, звичайно ж, слово «імперіялізм» було явно пропущеним складником в американських дискусіях про Затоку. «У Сполучених Штатах, – каже історик Ричард В. Ван Олстайн у «Постанні Американської імперії», – описувати свою країну як імперію – мало не ересь» [24]. Але він показує, що ранні засновники республіки, разом із Джорджем Вашингтоном, характеризували свою країну як імперію, з чого випливала пізніша закордонна політика, яка зрікалася революції та підтримувала імперське зростання. Він один за одним цитує державних діячів, доводячи, як уїдливо підмітив Райнгольд Нібур, що країна була «Божим американським Ізраїлем», чия «місія» – бути «богопомазаним опікуном світової цивілізації». Тому важко не почути відгомонів тієї самої грандіозної самопожертви під час війни у Затоці. І в міру того, як іракські порушення, здавалося, насправжки виростили з колективного погляду нації, Садам ставав Гітлером, багдадським катом, божевільним (як описав його сенатор Алан Симпсон), якого неодмінно треба опустити.

Хто читав «Мобі Дика», той, мабуть, помітив, як важко утриматися від спокуси екстраполювати цей видатний роман на реальний світ і побачити, як американська імперія знову, ніби Атаб, готується переслідувати затавроване зло. Спочатку йде беззаперечна моральна місія, далі в медіях її військово-геостратегічне продовження. Найсумнішим щодо медій, навіть попри їхнє скромне дотримання моделей урядової політики і готування до війни з самісінького початку, був їхній переторг «експертним» знанням про Близькій Схід, начебто добре поінформованим про арабів. Усі дороги ведуть до базару; араби розуміють лише силу; брутальність і насилля – елементи арабської цивілізації; іслам – нетолерантна, сегрегаційна, «середньовічна», фанатична, жорстока, антижіноча релігія. Контекст, рамки, простір будь-якої дискусії були обмежені, ба навіть заморожені цими ідеями. Позірно немало, але незбагненну втіху приносили думки про те, що «араби», втілені в Садамові, отримають належного їм прочухана. Багато рахунків буде зведено проти різ-

номанітних давніх ворогів Заходу: палестинців, арабського націоналізму, ісламської цивілізації.

Багато чого залишилося поза увагою. Мало повідомлялося про прибутки нафтових компаній чи про те, що сплеск цін на нафту небагато має спільного з пропозицією на ринку – нафту й далі надвиробляли. Іракський позов до Кувейту чи навіть сама природа Кувейту (ліберальна в одних аспектах, неліберальна в інших) фактично не стали предметом слухання. Мало говорили й аналізували злочинну співучасть і лицемірство всіх разом: держав Затоки, Сполучених Штатів, Європи та Іраку – під час ірано-іракської війни. Думки з цього приводу дискутувалися ще довго після війни, наприклад в есеї Теодора Дрейпера в «New York Review of Books» (16 січня 1992 року), котрий припускав, що певне визнання іракських претензій проти Кувейту могло б вичерпати потенціал війни. Невелика купка науковців *робила* спроби проаналізувати народний потяг багатьох арабів до Садама, незважаючи на непривабливість його правління. Однак ці зусилля не були об'єднані і їм бракувало часу, щоб устигати реагувати на своєрідні вигини американської політики, яка то підтримувала Садама, то демонізувала його, а потім знову вчилася, як із ним жити.

Цікаве й глибоко симптоматичне для конфлікту в Затоці те, що всі звикли буденно вимовляти й перевимовляти, але залишили непроаналізованим одне слово – «пов'язаність» – потворний солецизм, який упростили як символ беззаперечного американського права ігнорувати або вводити до своїх міркувань цілі географічні сегменти земної кулі. Під час кризи в Затоці «пов'язаність» означала не те, що вона існує взагалі, а те, що не було жодного зв'язку між речами, які насправді зводилися разом за рахунок загальноприйнятих асоціацій, відчуття, географії, історії. Все це було розламано й відкинуто вбік заради зручності й користи імперських політиків Сполучених Штатів, військових стратегів та експертів у відповідній галузі. Як сказав Джонатан Свіфт, кожен сам собі різьбяр. Те, що Близький Схід був внутрішньо пов'язаний різноманітними узами, – це було нерелевантним. Те, що араби можуть провести паралелі між Садамом у Кувейті і, скажімо, Туреччиною на Кіпрі, теж було безглуздом. Те, що сама політика Сполучених Штатів впливала з пов'язаності, було забороненою темою, яку в більшості ви-

надків залишили для телемудреців, чийм завданням було забезпечувати масову згоду на війну, хоча насправжки вона ніколи й не виникала.

Увесь засновок був колоніялістичним: дрібний диктаторський режим «третього світу», виплеканий і підтримуваний Заходом, не мав права кидати виклик Америці, білій і вищій. Британія бомбардувала іракські війська у 1920-х роках за те, що вони на-смілилися опиратися колоніяльному правлінню. Через сімдесят років Сполучені Штати вчинили так само, тільки з більшою мораллю, яка все одно не змогла приховати правду про те, що нафтові запаси Близького Сходу будуть під американською опікою. Такі практики анахронічні і вкрай згубні, адже вони не просто роблять війни постійно можливими та привабливими, а й перешкоджають достовірному знанню з історії, дипломатії і політики набуті належної йому важливості.

У зимовому числі 1990–1991 років «Foreign Affairs» з'явилася стаття під назвою «Літо арабської тривоги». Її вступ досконало окреслює скорботний стан знання і влади, який дав початок операції «Буря в пустелі»:

Не встиг арабський/мусульманський світ сказати “до побачення” гніву й пристрасності хрестового походу аятоли Хомейні, як у Багдаді з'явився інший кандидат. Цей новий претендент зроблений з іншого матеріалу, ніж зодягнений у тюрбан спаситель із Кума²¹⁹: Садам Хусейн не був ні автором трактатів в ісламському уряді, ні плодом високого вчення в релігійних семінаріях. Не для нього були затяжні ідеологічні війни за серця й помисли правовірних. Він походив з убогої землі, пограниччя між Персією й Аравією, яка не надто претендувала на культуру, книги та великі ідеї. Новий претендент був деспотом, безжальним і вмільним наглядцем, який утихомирив свої володіння і перетворив їх на велику в'язницю [25].

Проте навіть школярі знають, що Ірак був місцем абасидської цивілізації, найвищого розквіту арабської культури між IX і XII сторіччями, яка створила літературні шедеври, котрі досі читають на рівні з Шекспіром, Данте і Дікенсом, а їхня столиця, Багдад, – одна з найбільших пам'яток ісламського мистецтва [26]. Крім того, саме тут поруч із Каїром і Дамаском відбу-

²¹⁹ Ранній осідок аятоли Хомейні.

валосся відродження арабського мистецтва й літератури у XIX і XX сторіччях. Багдад подарував світові принаймні п'ять найбільших арабських поетів XX сторіччя і, без сумніву, більшість чільних арабських художників, архітекторів та скульпторів. Навіть якщо Садам із Тикриту, натякати на те, що Ірак і його населення не мають жодного стосунку до книг та ідей, значить не пам'ятати про Шумер, Вавилон, Ніневію, Хамурапі, Асирію та всі видатні пам'ятки давньої месопотамської (і світової) цивілізації, колиска якої – Ірак. Отак некваліфіковано заявляти, що Ірак був «убогою» землею, маючи на увазі повсюдну посушливість і безлюдність, означає також виявляти незнання того, чого соромно не знати першокласникові. Що трапилося з зеленими долинами Тигру й Ефрату? Що сталося з давньою істиною про те, що поміж усіх країн Близького Сходу в Іраку чи не найродючіша земля?

Автор співає оди сучасній Саудівській Аравії, убогішій і не пов'язаній із книгами, ідеями й культурою так, як завжди був пов'язаний Ірак. Я не маю на меті применшити Саудівську Аравію, важливу країну з великим потенціалом. Але таке інтелектуальне писання виступає симптомом інтелектуальної охочости привселюдно догоджати владі, говорити їй те, що вона хоче почути, казати їй, що вона може йти вперед і вбивати, бомбити і руйнувати, бо об'єкти її атак справді не варті уваги, убогі, далекі від книг, ідей, культури і без жодного зв'язку, як м'яко натякає стаття, зі справжнім народом. З такою інформацією про Ірак про яке прощення, яку людяність можна говорити? Які шанси для гуманних доводів? Дуже малі, на жаль. Звідси прісне і без захвату святкування річниці операції «Буря в пустелі», коли навіть «праві» оглядачі й інтелектуали оплакували «імперське президентство» Буша і незавершеність війни, яка лише подовжила стільки криз у країні.

Світ не може дозволити собі довго миритися з такою п'янкою сумішшю патріотизму, відносного соліпсизму, соціального авторитету, неконтрольованої агресивності та оборонного ставлення до інших. Сьогодні Сполучені Штати тріумфують у міжнародних масштабах і, здається, гарячково прагнуть довести, що вони – номер один, можливо, аби компенсувати спад та ендемічні проблеми, пов'язані з містами, бідністю, здоров'ям, освітою, виробництвом і євро-японським викликом. Будучи американ-

цем, я виріс, проте, в культурних умовах, забарвлених ідеєю, що арабський націоналізм важить понад усе, що він скривджений і незавершений, його знесилюють змовники, вороги, внутрішні й зовнішні, та перешкоди, для подолання яких жодна ціна не буде зависокою.

Моє арабське середовище було переважно колоніальним, але, коли я ріс, можна було вільно подорожувати країнами від Лівану й Сирії через Палестину до Єгипту й західніше. Сьогодні це неможливо. Кожна країна створює грізні перешкоди на своїх кордонах. (А для палестинців перетин кордону – особливо жаклибий досвід, адже часто країни, які на словах гучно підтримують Палестину, в дійсності чинять із палестинцями найгірше.) Арабський націоналізм не помер, але він надто часто саморозпадався на все менші й менші одиниці. Тут пов'язаність також приходить останньою в арабське середовище. Минуле не було кращим, але воно було здоровішим за рахунок унутрішніх зв'язків, так би мовити: народи справді були взаємопов'язані, а не пильнували один на одного з-поза укріплених кордонів. У багатьох освітніх закладах можна було зустріти арабів з усіх усюд, мусульман і християн, а ще вірменів, євреїв, греків, італійців, індійців, іранців – усі перемішані, всі під тим чи тим колоніальним режимом, але всі вони взаємодіють, наче так і мало бути від природи. Сьогодні державні націоналізми розколюються на кланові чи сектантські націоналізми. Ліван та Ізраїль – взірцеві приклади того, що відбулося: прагнення суворой кантонизації в тій чи тій формі наявне майже скрізь як групове почуття, якщо не як практика, його підтримує держава з її бюрократіями і таємними поліціями. Правлять клани, родини, кліки, замкнуті кола літніх олігархів, майже мітологічно імуних, як осінній патріярх Гарсія Маркеса²²⁰, супроти нової пролитої крові чи змін.

Намагання гомогенізувати й ізолювати народи в ім'я націоналізму (*не* визволення) призвело до колосальних жертв і провалів. У більшій частині арабського світу громадянське суспіль-

²²⁰ Алюзія на головного героя роману Габрієля Гарсія Маркеса «Осінь патріярха» – літнього, відірваного від політичної реальності, безіменного латиноамериканського диктатора, про існування якого ще за його правління в народі лишилася тільки чутка. Укр. переклад див.: Гарсія Маркес Габріель. Осінь патріярха / Пер. з ісп. С. Борщевський та С. Жолоб // Всесвіт. – 1978. – №1–3.

ство (університети, медії й культура в широкому сенсі) було поглинуте політичним суспільством, основна форма якого – держава. Одним із найбільших досягнень раннях післявоєнних арабських націоналістичних урядів була масова грамотність: у Єгипті результати виявилися особливо цілющими, важко навіть уявити наскільки. Однак суміш прискореної грамотности та пишномовної ідеології точно підтвердила Фанонові побоювання. У мене складається враження, що на збереження згуртованости, заохочування ідеї, що бути сирійцем, іракцем, єгиптянином чи саудівцем – це самодостатня мета, витрачається більше зусиль, ніж на вміння критично, навіть зухвало мислити про саму національну програму. Ідентичність, завжди ідентичність, ідентичність передусім і понад знання про інших.

При цьому викривленому стані справ мілітаризм здобув надто багато привілеїв у моральній економіці арабського світу. Більшість виправдань цього світу стосується почуття несправедливого поводження з ним, для якого Палестина була не лише метафорою, а й реальністю. Та хіба єдиною можливою відповіддю була військова сила, величезні армії, зухвалі гасла, криваві обіцянки і поряд з усім цим незліченні конкретні випадки мілітаризму від катастрофічно програних воєн на верхівці та, йдучи донизу, з фізичними покараннями й загрозливими жестами на дні суспільства? Я не знаю жодного араба, який особисто сумнівався б чи який з готовністю не погоджувався б із тим, що державна монополія на примус майже повністю знищила демократію в арабському світі, породила безмірну ворожість між правителями й підданцями, наділивши надмірною цінністю конформізм, опортунізм, підлабузництво і пристосовництво, а не нові ризиковані ідеї, критику чи розмаїття поглядів.

Узяте в достатній кількості це продукує екстермінізм, уявлення, що якщо ти не втрапляєш на свій шлях або щось тебе дратує, то простіше його знищити. Таке уявлення, очевидно, стояло за іракською агресією проти Кувейту. Що то була за анахронічна й задурманена ідея Бісмаркової «інтеграції», заради якої варто було зліквідувати цілу державу і розтрити її суспільство «арабською єдністю» як ціллю? Найсумніше те, що чимало людей, багато з яких самі стали жертвами тієї самої брутальної логіки, підтримали цей учинок й анітрохи не симпатизували Кувейтові. Навіть якщо врахувати, що кувейтців недолюбливали

(чи обов'язково, щоб тебе любили, аби не заслуговувати на знищення?), і навіть якщо Ірак претендував на роль захисника Палестини в протистоянні з Ізраїлем та Сполученими Штатами, очевидно, думка про те, що націю варто стерти з лиця землі, злочинна, не гожа для великої цивілізації. Подібний екстермінізм указує на прикрий стан політичної культури в арабському світі у наш час.

Нафта, хоч би скільки розвитку й процвітання вона приносила (а саме так і було), там, де вона пов'язувалася з насиллям, ідеологічною обробкою, політичною оборонністю й культурною залежністю від Сполучених Штатів, породила більше розколин і соціальних проблем, аніж розв'язала. Для всіх, хто думає про арабський світ як справді внутрішньо єдиний, загальна атмосфера посередности й корупції, що зависла над цим безмежно багатим, щедро наділеним культурою й історією та рясно обдарованим талантами регіоном, – це незбагненна загадка і, звичайно, розчарування.

Демократію у справжньому сенсі слова й досі ніде не можна знайти на «націоналістичному» Близькому Сході: тут скрізь або привілейовані олігархії, або привілейовані етнічні групи. Великі маси людей розчавлені диктаторськими режимами чи непохитними, нечутливими, непопулярними урядами. Але думка про те, що Сполучені Штати цютливо невинні в цьому жакливому стані справ, неприйнятна, як і твердження, ніби війна в Затоці не була війною між Джорджем Бушем та Садамом Хусейном (а вона, певна річ, такою й була) і що Сполучені Штати діяли винятково й головно в інтересах ООН. За своєю суттю це була персоналізована боротьба: з одного боку – диктатор із «третього світу», того тилу, з яким Сполучені Штати довго мали справу (Гайле Селасіє, Сомоса, Лі Син Ман, шах Ірану, Піночет, Маркос, Нор'єга та ін.), чиє правління вони підтримували і чиїми послугами довго користувалися, з іншого боку – президент країни, яка одягнула мантию імперії, успадковану від Британії та Франції, і поставила собі за мету залишатися на Близькому Сході заради його нафти, а також із міркувань геостратегічної й політичної вигоди.

Протягом двох поколінь Сполучені Штати перебували на Близькому Сході, здебільшого на боці тиранії і несправедливості. Офіційно Сполучені Штати не підтримали жодної боротьби за демократію чи права жінок, секуляризм чи права меншин. За-

мість цього президентські адміністрації одна за одною протегували слухняних і непопулярних клієнтів та відверталися від зусиль дрібних народів визволитися з-під військової окупації, хоча одночасно спонсорували їхніх ворогів. Сполучені Штати захопили необмежений мілітаризм та (разом із Францією, Британією, Китаєм, Німеччиною й іншими) втягнулися у масштабну торгівлю зброєю в усьому регіоні, продаючи її переважно тим урядам, які наближалися до дедалі екстремальніших позицій у результаті одержимости Сполучених Штатів та перебільшення влади Садама Хусейна. Сприймати післявоєнний арабський світ під владою правителів Єгипту, Саудівської Аравії й Сирії, що всі вони працюють у новому Рах Амерікана як частині «нового світового порядку», не гідне довір'я ні інтелектуально, ні морально.

Ще не розвинувся в американському публічному просторі дискурс, що не просто ототожнювався б із владою, попри небезпеку тієї влади у світі, який так змалів і став таким різке взаємозв'язаним. Сполучені Штати, маючи 6% населення світу, не можуть силоміць присвоїти собі право, наприклад, споживати 30% світової енергії. І це ще не все. Протягом десятиріч в Америці велися культурні війни проти арабів та ісламу: жахливі расистські карикатури на арабів і мусульман натякають, що всі вони терористи або шейхи і що їхній регіон – велика засушлива глухомань, придатна тільки для прибутку чи війни. Сама думка, що тут може бути історія, культура, суспільство чи тим більше багато суспільств, не втримувалася на сцені довше, ніж на мить-дві, навіть коли хор голосів оспівував чесноти «мультикультуралізму». Потік тривіальних книжок швидкого приготування, написаних журналістами, заповнив ринок і поширився за рахунок купки дегуманізуючих стереотипів, які всі зображують арабів, по суті, як той чи той варіант Садама. Як із безталанними курдськими та шийтськими повстанцями, котрих Сполучені Штати спочатку підтримали піднятися проти Садама, а тоді покинули на його безжалісну помсту, їх ледве пам'ятають, а тим більше згадують.

Після раптового зникнення посла Ейпріл Глеспі²²¹, яка мала тривалий досвід на Близькому Сході, американська адмініст-

²²¹ Глеспі усунули від виконання дипломатичної місії на Близькому Сході у зв'язку зі скандалом навколо протоколу її розмови з Садамом Хусейном, під час якої вона нібито санкціонувала іракську інвазію до Кувейту.

рація ледь мала хоч якогось високопосадовця-професіонала зі скільки-небудь реальними знаннями чи досвідом про Близький Схід, його мови та його народи. Після систематичних атак на його цивільну інфраструктуру Ірак дотепер зруйнований – голодом, хворобами і відчаєм. Це не через його агресію проти Кувейту, а тому, що Сполучені Штати прагнуть фізичної присутності в Затоці і шукають виправдання для свого перебування там, хочуть мати важелі прямого впливу на нафту, щоб тиснути на Європу і Японію, хочуть установлювати світовий порядок денний, тому що Ірак усе ще сприймається як загроза Ізраїлю.

Лоаяльність і патріотизм повинні відштовхуватися від критичного розуміння того, якими є факти і чим американці – як жителі цієї зібганої і виснаженої планети – завдячують своїм сусідам та решті людства. Не можна допускати, щоб запанували некритична солідарність із політикою миті, особливо коли вона так неймовірно дорога.

«Буря в пустелі» була в кінцевому рахунку імперською війною проти іракського народу, спробою зламати і вбити іракців як частиною спроби зламати і вбити Садама Хусейна. Однак цей анахронічний і винятково кривавий аспект американській телеавдиторії майже не подавався, щоби підтримати образ війни як безболісної відеогри та образ американців як добропорядних бездоганних воїнів. Не зайвим буде знати навіть американцям, які зазвичай не цікавляться історією, що останнього разу Багдад руйнували 1258 року монголи, хоча британці демонструють свіжіші приклади насильницької поведінки проти арабів.

Відсутність хоч якогось дієвого внутрішнього стримувальника проти цих виїмкових прикладів майже неймовірного колективного насилля, розв'язаного Сполученими Штатами проти віддаленого небілого ворога, аргументовано пояснює Кірнан. У своїй розвідці він пише про те, чому американські інтелектуали, за винятком індивідів і груп, які не мали «достатньої кількості членів, щоб [їхні критичні атаки] набували практичної ваги», були такими некритичними до поведінки своєї країни протягом 1970-х років. Кірнан визнає, що «давнішня гордість країни за себе як нову цивілізацію» була реальною, але те, що вона «ризиковано віддала себе для викривлень демагогам», теж було реальністю. Існувала небезпека, що це відчуття гордості за себе надто уподібниться Бісмарковій Kultur, «у якому “куль-

тура” викристалізується в технологічне “ноу-хау”». Крім того, «як і колишнє британське відчуття вищости, аналогічне відчуття американців підкріплювалося високим ступенем відособлення та ігноруванням решти світу». Нарешті:

Ця віддаленість у нові часи допомогла надати американській інтелігенції аналогічної віддалености від життя чи історичної реальности. Нелегко було дисидентам зламати перешкоду. В міжвоєнній літературі протесту була певна поверховість, неспроможність піднятися кудись вище понад рівень журналізму. ... Їй бракувало глибини уяви чи резонансу, на який можна натрапити лише в чутливому середовищі. ... Починаючи з останньої світової війни, інтелектуалів усе більше втягували до публічної діяльности, першоручієм якої був військово-промисловий комплекс. Вони брали участь у стратегічному плануванні та розробці наукового воєнного мистецтва й методів антиповстанської діяльности, улесливо запрошувалися до Білого дому, обдаровували президентів похвалами за гонорари. Впродовж усієї холодної війни науковці, залучені до латиноамериканських студій, підписувалися під ідеологією “доброго сусідства”, гармонії інтересів між Сполученими Штатами й рештою світу. Чомський мав усі підстави говорити про “першочергову термінову” потребу нейтралізувати “ефекти індоктринованого покоління і довгої історії самолестошів”; він звертався до інтелектуалів, щоб ті відкрили очі на “традицію наївности й самоправедности, яка спотворює нашу інтелектуальну історію” [27].

Це повною мірою стосується війни в Затоці 1991 року. Американці спостерігали за війною по телебаченню з майже безсумнівною впевненістю, що вони бачать реальність, тоді як те, що вони бачили, було найбільш екранізованою, але найменш висвітленою війною в історії. Зображення й відбитки контролював уряд, а провідні американські медії копіювали один одного і, своєю чергою, копіювалися або транслювалися (як CNN) по всьому світу. Ледве-ледве якусь помітну увагу приділили завданій ворогові шкоді в той час, як деякі інтелектуали мовчали й почувалися безпомічними або ж робили свій внесок до «публічної» дискусії в термінах, некритично прилаштованих до імперського бажання іти на війну.

Професіоналізація інтелектуального життя стала такою всеохопною, що відчуття покликання, як його описав Жульєн Бен-

да для інтелектуала, майже зникло. Політично орієнтовані інтелектуали засвоїли норми держави, яка, недвозначно закликаючи їх до столиці, стає, по суті, їхнім патроном. Критичне розуміння нерідко зручно викидають за борт як зайвий баласт. А інтелектуалів, до компетенції яких належать цінності і принципи, – спеціалістів у галузі літератури, філософії, історії, – американський університет із його щедрістю, утопічною заповідністю та дивовижною різноманітністю давно зробив беззубими. У їхньому стилі запанували жаргони майже неймовірної реварваризації. Культ на зразок постмодернізму, дискурс-аналізи, нового історизму, деконструкції, неопрагматизму переносять їх до країни мрій; дивовижне відчуття невагомості стосовно сили тяжіння історії та індивідуальної відповідальності марнує на дрібниці увагу до публічних справ і публічного дискурсу. Результат – своєрідне борсання, за яким дуже прикро спостерігати саме тоді, коли суспільство назагал дрейфує без жодного напрямку й послідовності. Расизм, бідність, екологічне спустошення, хвороби і плачевно поширене невігластво – все це покинуто на медіі та випадкових політичних кандидатів під час виборчої кампанії.

2. Кидаючи виклик ортодоксальності й авторитету

Ми не вишукували надто промовистих нагадувань «перебудови ідеології» Чомського, серед елементів якої – уявлення про західний юдео-християнський тріумфалізм, притаманну незахідному світові відсталість, небезпеку різноманітних чужоземних учень, ширення «антидемократичної» конспірації, вшанування й оживлення канонічних творів, авторів та ідей. Ні, справа в тому, що на інші культури все частіше дивляться крізь призму патології та/або терапії. Книжки, які виходять у Лондоні, Парижі і Нью-Йорку під назвами «Становище Африки», «Арабські злигодні», «Республіка страху» або «Латиноамериканський синдром», хай би як точними і серйозними були вони яко зразки науки, рефлексії й аналізу, уміщуються в те, що Кенет Берк назвав «рамками прийняття», умови якого досить своєрідні.

З одного боку, ніхто з панівного публічного простору не звертав достатньо уваги на Ірак як суспільство, культуру й історію

до серпня 1991 року, а після того потік книжок і телепередач із порадами «швидкого ремонту» марно було намагатися стримати. Характерно, що «Республіка страху» пройшла 1989 року непоміченою. Її автор пізніше прославився не тому, що його праця стала внеском до науки – на це він навіть не претендував, – а завдяки нав'язливому й однобарвному зображенню в ній Іраку. Це повністю відповідало потребі в дегуманізованому, аісторичному і демонологічному представленні країни як втілення арабського Гітлера. Отже, бути не з Заходу (ці оречевлені ярлики симптоматичні вже самі собою) в онтологічному сенсі означає бути невдахою майже в усіх аспектах, апріорно, бути в найгіршому випадку маніяком, а в найкращому – наслідувачем, ледачим споживачем, який, як влучно сказав Найпол, може користуватися телефоном, але ніколи не зможе винайти його.

З іншого боку, демістифікація усіх культурних конструктів – як «ми», так і «вони» – це новий факт, перед яким нас поставили науковці, критики й митці. Сьогодні ми не можемо говорити про історію, не виділяючи спеціального місця в наших твердженнях про неї тези Гайдена Вайта з його «Метаісторії» про те, що будь-яке історіописання є писанням. Воно охоплює переносну мову і предметно-зображувальні тропи, хоч би де вони містилися: в кодах метонімії, метафори, алегорії чи іронії. У працях Лукача, Фредрика Джеймсона, Фуко, Дериди, Сартра, Адорно і Беньяміна, якщо згадувати тільки деякі з очевидних імен, маємо яскраве зображення процесів регулювання й застосування сили, за рахунок яких культурна гегемонія відтворює себе, утискаючи навіть поезію та духовність під адміністрування і в товарну форму.

Втім, прірва між цими впливовими метрополійними теоретиками і нинішнім або минулим імперським досвідом здебільшого справді величезна. Внески імперії до мистецтва спостереження, опису, формування дисциплін і теоретичного дискурсу ігнорувалися. З перебірливою розважливістю, можливо, гидливістю, ці нові теоретичні відкриття звично не помічали збігу між своїми висновками і визвольною енергією, яку вивільняла в «третьому світі» культура опору. Дуже рідко ми натрапляємо на прями перенесення з однієї царини до іншої, як, наприклад, в поодинокому випадку Арнолда Крупата. Він спрямував ресурси постструктуралістичної теорії на ту гірку панораму, породжену геноцидом і культурною амнезією, яку ми почи-

наємо пізнавати як «корінну американську літературу», щоби витлумачити конфігурації влади й автентичного досвіду, закладені в її текстах [28].

Ми можемо і навіть повинні подумати, чому існувала практика самозамкнення з боку визвольного теоретичного капіталу, який впроблявся на Заході, і чому одночасно у колишньому колоніальному світі перспективи культури з міцними визвольними компонентами мало коли видавалися настільки невиразними.

Дозвольте навести приклад. Запрошений 1985 року відвідати протягом тижня національний університет в одній із країн Перської затоки я дізнався, що моє завдання – оцінити програми викладання англійської мови і, напевно, запропонувати свої рекомендації для їхнього вдосконалення. Мене приголомшило, що в самих лише цифрах англійська приваблювала найбільшу кількість молоді серед усіх факультетів університету, однак засмучувало, що навчальна програма була майже порівну поділена між тим, що називалося лінгвістикою (тобто граматична й фонетична структура), і літературою. Літературні курси були, на мою думку, жорстко ортодоксальними. Цього зразка дотримувалися навіть у старіших і поважніших арабських університетах, як-от у Каїрському та університеті Айн Шамс. Молоді араби слухняно читають Мілтона, Шекспіра, Вордсворта, Остен і Дікенса, як свого часу, мабуть, вивчали санскрит і середньовічну геральдику; жодного наголосу на стосунках між англійською та колоніальними процесами, які принесли цю мову і її літературу в арабський світ. Я не відчув помітного зацікавлення, за винятком приватних розмов із кількома викладачами, новими англомовними літературами Карибів, Африки або Азії. Це було анахронічне й чудернацьке злиття зубріння, некритичного викладання і, якщо висловлюватися м'яко, непродуманих результатів.

До того ж я взяв факти, що зацікавили мене як секулярного інтелектуала й критика. Причину великої кількості студентів, які вивчають англійську, щиро пояснив один трохи роздратований викладач: багато студентів планували отримати роботу в авіякомпаніях або банках, де англійська стала загальносвітовою *lingua franca*. Ця гранично спрощена до рівня технічної мови англійська була позбавлена експресивних і естетичних характеристик, очищена від будь-якого критичного й самосвідомого виміру. Ви вивчаєте англійську, щоб користувати-

ся комп'ютером, реагувати на накази, передавати повідомлення телексом, перевіряти документи пасажирів тощо. Ось і все. Ще я з тривогою виявив, що англійська в такому вигляді існує у, здавалося б, киплячому котлі ісламського відродження. Куди тільки я звертав свій погляд, скрізь натрапляв на ісламські гасла про вибори до університетського сенату, розклеєні на кожній стіні (згодом я дізнався, що різні ісламські кандидати отримали переконливу, якщо не приголомшливу, більшість голосів). 1989 року в Єгипті на факультеті англійської мови й літератури Каїрського університету після годинної лекції про націоналізм, незалежність та визволення як альтернативні щодо імперіалізму культурні практики, прозвучало питання про «теократичну альтернативу». Мені помилково здалося, що питання стосується «сократичної альтернативи»²²², але мене швидко поправили. Питання поставила вишукана в розмові молода жінка, обличчя якої ховалося за вуалем, я недогледів її інтересів, перейнявшись антиклерикальним і секулярним запалом. (Я, навпаки, зухвало продовжив свої нападки!)

Так ужиток однієї й тієї самої англійської мови людьми, які прагнуть до літературних звершень вищого порядку й уможливають критичне використання мови для деколонізації думки, як сказав Нгуґі ва Тіонґо, співіснує з дуже відмінними новими спільнотами, що мають нову й не таку привабливу конфігурацію. У місцях, де англійська була колись мовою правителя й адміністратора, її сфера скоротилася до рівня чи то технічної мови з цілковито інструментальними характеристиками й особливостями, чи то чужоземної мови з різноманітними прихованими зв'язками з ширшим англомовним світом, але вона конкурує з дивовижно грізною новонародженою реальністю організованого релігійного завзяття. Позаяк мовою ісламу є арабська – мова з істотною літературною спільнотою і священною силою – англійська спустилася в глибини спрощення, нецікавості й виснаження.

Щоб скласти уявлення про це нове підпорядкування в епоху, коли в інших контекстах англійська здобула визначне становище і багато нових цікавих спільнот літературної, критичної та філософської практик, варто лише стисло пригадати мовчазну

²²² Англійські слова *theocratic* і *Socratic* звучать дуже схоже.

ходу ісламського світу з заборонами, відлученнями й погрозами, які ісламські клерикальні й світські авторитети адресували С'алману Русді за його роман «Сатанинські вірші». Я не кажу, що весь ісламський світ припишк, але його офіційні речники сліпо відрікалися або ж несамовито відмовлялися виступити на захист книжки, яку переважна більшість людей ніколи не читала (*фетва* Хомейні, звичайно ж, пішла набагато далі простого відречення, але така позиція Ірану була порівняно рідкісною). Найбільшим гріхом книжки було те, що вона англійською мовою розповідала про іслам, як уважалося, здебільшого західній аудиторії. Та не менш важливі ще два чинники, які вплинули на реакцію англомовного світу на події довкола «Сатанинських віршів». Один із них – шерег практично одностайних обережних і несміливих засуджень ісламу, готових до походу, який більшості метрополійних письменників та інтелектуалів здався безпечним і політично коректним. Що ж до письменників, яких мордували, ув'язнювали і забороняли в країнах, які були американськими союзниками (Мароко, Пакистан, Ізраїль) або антиамериканськими так званими «терористичними» державами (Лівія, Іран, Сирія), то про них говорили дуже мало. Другий чинник – те, що після ритуальних фраз на підтримку Русді й звинувачень на адресу ісламу інтересу до ісламського світу загало та умов письменницької праці в ньому як і не було. Трохи більше ентузіазму й енергії міг збудити діалог із тими шанованими літературними й інтелектуальними постатями ісламського світу (Махфуз, Дервіш, Муніф поміж інших), які коли-неколи захищали Русді (або нападалися на нього) в куди тяжчих умовах, ніж у Гринвіч Вільдж або Гемпстеді.

У нових спільнотах та державах, котрі сьогодні пліч-о-пліч і частково співіснують у рамках світової англомовної групи, у якій домінують Сполучені Штати і до якої входять розмаїті голоси, різноманітні мови й гібридні форми, що надає англомовному письменництву його осібної й досі проблематичної ідентичності, виникають надзвичайно впливові *деформації*. З'ява протягом останніх десятиріч різко конструкта, який називають «ісламом», – одна з таких деформацій; серед інших – «комунізм», «Японія» та «Захід», кожна з яких наділена своїми полемічними стилями, дискурсивними арсеналами й тривожним надлишком можливостей для поширення. Картографуючи

величезні обшири, здобуті цими гігантськими карикатурними есенціалізаціями, ми можемо повніше досягнути й витлумачити скромні здобутки менших літературних груп, яких поєднує не бездушна полеміка, а потяг, симпатія і співчуття.

Мало хто в час радісного zenіту деколонізації та раннях третіосвітніх націоналізмів додивлявся або звертав прискіпливу увагу на те, як дбайливо виплекане в антиколоніальних лавах тубільництво дедалі більше виростало до величезних розмірів. Усі ці націоналістичні заклики до чистого або автентичного ісламу, до афроцентризму, негритуду або арабізму зустрічали могутній відгук без достатнього усвідомлення, що всі ці етнічності й духовні сутності надто дорого обійдуться для їхніх успішних прибічників. Фанон був одним із небагатьох, хто говорив про небезпеки для великих соціополітичних рухів на зразок деколонізації, які несе в собі непідготовлена національна свідомість. Багато що з того можна сказати і про небезпеки непідготовленої релігійної свідомості. Отже, поява різноманітних мулл, полковників та однопартійних режимів, які виправдовувалися загрозами для національної безпеки і потребою боронити підручний революційний стан як свою платформу, підкинула ще один жмуток проблем до й без того обтяжливої спадщини імперіалізму.

Небагато знайдеться держав або режимів, які утрималися б від активної інтелектуальної й історичної участі в новій постколоніальній міжнародній конфігурації. Нині гаслами виступають національна безпека й окремішня ідентичність. Поруч із наділеними авторитетом особами – правителем, національними героями й мучениками, визнаними релігійними авторитетами – новопосталі політики-тріумфатори, здається, передусім відчують потребу в кордонах і паспортах. Те, що колись було омріяним визволенням народів – «винайденням нових душ» Еме Сезера – та сміливим метафоричним картографуванням духовної території, узурпованої колоніальними панамі, швидко вироделося і було припасоване до світової системи перешкод, мап, кордонів, внутрішніх військ, митного та обмінного контролю. Цей гіркий стан справ вишукано й дуже сумно описав Бейл Дейвідсон у потоці вшанувальних роздумів про спадщину Амількара Кабрала. Розмірковуючи над питаннями, яким так і не судилося прозвучати, про те, що станеться після визволення, Дейвідсон підсумовує: дедалі глибша криза принесла з собою

неоімперіалізм і міцно закріпила владу за дрібнобуржуазними правителями. Однак, провадить він, цей різновид

реформістського націоналізму продовжує копати собі могилу. Чим глибше могила, тим усе менше людей при владі здатні вистромити голови над її краями. Під звуки реквієму, який виконує урочистий хор юрби чужоземних експертів або потенційний рядовий склад якоїсь професії, часто з дуже зручною (і задовільною) платнею, відбувається похоронна церемонія. Кордони скрізь, кордони – це священне. Що ж іще, зрештою, якщо не вони, зможе гарантувати привілеї та владу правлячим елітам? [29]

Останній роман Чинуа Ачебе «Мурашники савани» змушує замислитися над цим безпросвітним і гнітючим краєвидом.

Далі Дейвідсон трохи розвіює морок свого опису, вказуючи на те, що він називає народним «самостійним розбиванням панцира, отриманого від колоніального періоду».

Те, що прості люди думають з цього приводу, проявляється в їхній безупинній міграції через ці лінії на мапі, а ще в їхніх контрабандних звичках. Тож коли “буржуазна Африка” зміцнює кордони, посилює прикордонний контроль та кидає блискавки в контрабанди людей і товарів, “народна” Африка живе геть інакше [30].

Культурний корелят цього зухвалого, хоча нерідко дорогого в ціні поєднання контрабанди й еміграції, звичайно, добре нам відомий. Його втілюють нові групи письменників, яких нещодавно Тим Бренан у проникливій аналізі назвав космополітичними [31]. А перетин кордонів та характерні злигодні й радощі міграції стали основною темою в мистецтві постколоніальної доби.

Дехто може стверджувати, що ці письменники й теми складають нову культурну конфігурацію, і захоплено вказувати при цьому на регіональні естетичні досягнення по всьому світу. Я ж переконаний, що нам слід вивчати цю конфігурацію з менш привабливого, але, на мою думку, більш реалістичного й політичного погляду. Ми можемо справедливо захоплюватися матеріалом і виконанням творів, скажімо, Рушді як частини значущого явища в рамках англомовної літератури, але треба водночас пам'ятати, що вони захаращені політикою, що естетично цінні твори можуть бути частиною загрозливої, насильницької або глибоко антилітературної й антиінтелектуальної форма-

ції. До появи 1988 року «Сатанинських віршів» Рушді уже був проблематичною постаттю для англіїців через його есеї та попередні романи. Для багатьох індійців і пакистанців в Англії та Південній Азії він був не просто славетним письменником, яким вони гордились, а й захисником прав іммігрантів та безжальним критиком ностальгійних імперіялістів. Після *фетви* його статус різко змінився і для багатьох колишніх шанувальників він став проклятим. Історія Рушді, котрий спровокував ісламський фундаменталізм, хоча до того був мало не чільним речником індійського ісламу, свідчить про тісне сполучення мистецтва й політики, яке може ставати вибухонебезпечним.

«Не існує документа цивілізації, який не був би одночасно документом варварства», – казав Вальтер Беньямін. Саме в цих тінювих зв'язках слід шукати сьгоднішні політичні й культурні вузлові кризи, які нас цікавлять. Вони впливають на нашу індивідуальну й колективну критичну творчість не менше, ніж герменевтична й утопічна інтерпретаційна праця, яка приємніша для нас, коли ми читаємо, обговорюємо й роздумуємо про цінні літературні тексти.

Дозвольте мені дещо конкретизувати. Кордони перетинають і намагаються акультуруватися в нових середовищах не лише стомлені, виснажені й виселені біженці, – те саме робить гігантська система мас-медій, всюдисуща, яка може добутися куди завгодно і осідає майже повсюди. Я вже казав, що Герберт Шилер і Арман Мателар допомогли нам усвідомити панування жменьки мультинаціональних корпорацій, які займаються виробництвом і розповсюдженням журналістських репрезентацій. Останнє дослідження Шилера «Корпорація “Культура”» розповідає, як так сталося, що не тільки новинне мовлення, а всі підрозділи культури захопило й умістило дедалі розмашистіше, але вузьке коло приватних корпорацій [32].

Це тягне за собою низку наслідків. По-перше, міжнародна медія-система здійснила в реальності те, що ідеалістичні або ідеологічно інспіровані уявлення про колективності – уявлені спільноти – намірялися зробити. Коли, наприклад, ми говоримо чи досліджуємо щось, що називаємо літературою [Британської] Співдружності або світовою англomовною літературою, насправді ми робимо ці зусилля на уявному рівні. Скажімо, в обговореннях магічного реалізму в карибському й африкансько-

му романі можуть зринати посилання або в кращому разі окреслення контурів «постмодерного» чи національного поля, яке ці твори об'єднує. Хоча ми знаємо, що самі твори, їхні автори й читачі специфічні для локальних обставин і сформульовані в них, а ці обставини корисно розрізняти, аналізуючи неоднакові умови сприйняття в Лондоні або Нью-Йорку, з одного боку, і на периферії – з іншого. Порівняно з функціонуванням чотирьох провідних західних новинних агентств, способом, у який міжнародні англійські тележурналісти відбирають, збирають і повертають в етер візуальні образи з усього світу, або ж способом, у який голівудські телесеріяли на зразок «Золотого дна» чи «Я кохаю Люсі» не втрачають своїх позицій навіть під час громадянської війни в Лівані, наші критичні зусилля видаються непомітними й примітивними, адже медіа – це не просто повністю інтегрована практична мережа, а й ефективний *спосіб артикуляції*, який пов'язує світ воєдино.

Ця світова система, що формулює й виробляє культуру, економіку та політичну владу разом із їхніми військовими й демографічними коефіцієнтами, має інституціоналізовану тенденцію виробляти «неозорі» транснаціональні образи, які тепер переорієнтовують міжнародний соціальний дискурс і процес. Дайте візьмемо за приклад виникнення «тероризму» й «фундаменталізму» як двох засадничих термінів 1980-х років. У цьому сенсі ви навряд чи зможете в публічному просторі, створеному міжнародним дискурсом, аналізувати політичні конфлікти між сунітами й шиїтами, курдами й іракцями, тамілами й сингальцями або сикхами й індусами – цей список довгий – і при цьому, кінець кінцем, не вдатися до категорій та образів «тероризму» й «фундаменталізму», які цілковито походять від інтересів та інтелектуальних фабрик метрополійних центрів на зразок Вашингтона й Лондона. Це страхітливі образи, яким бракує упізнаного змісту й означення, однак вони наділяють моральною владою і схваленням будь-кого, хто ними користується, станом моральної оборони й криміналізацією – будь-кого, кого вони позначають. Ці дві гігантські редукції мобілізували армії і призводили до розсіювання спільнот. Ні офіційна реакція Ірану на роман Рушді, ні неофіційне схвалення роману ісламськими спільнотами на Заході, ні публічні чи приватні вираження гніву на Заході проти *фетви* не можна збагнути, на мою

думку, якщо не враховувати всезагальну логіку та хвилинні вираження й реакції, пущені в рух пригнітливою системою, яку я намагався описати.

Отож виходить так, що у досить відкритому середовищі читацьких спільнот, зацікавлених, наприклад, у новонароджуваній постколоніальній англомовній або франкомовній літературі, засадничими конфігураціями керують і їх контролюють не процеси герменевтичного розслідування, співчутлива й літературна інтуїція або ж компетентне прочитання, а набагато грубіші й інструментальніші процеси, мета яких – мобілізувати згоду, викоринити незгоду і сприяти майже буквально сліпому патріотизмові. Такими засобами забезпечується керованість величезних мас людей, мас, чиї руйнівні прагнення демократії та вираження тримаються під контролем (або присипляються) у масових суспільствах, звісно, у західних так само.

Жахи й страхи, нав'язані неозорими образами «тероризму» й «фундаменталізму» (назвемо їх персонажами інтернаціональної або транснаціональної системи образів, сповненої чужоземних дияволів), прискорюють підпорядкування індивіда чинним панівним нормам. Це справедливо і щодо нових постколоніальних суспільств, і щодо Заходу загалом та Сполучених Штатів зокрема. Щоб успішно протистояти ненормальності й екстремізму, закоріненим у тероризмі й фундаменталізмі, – і в моєму прикладі зовсім мала частка пародії, – треба також заохочувати поміркованість, раціональність і центральність виконавчої влади у невиразно позначеному «західному» (в інших випадках – локальному й патріотично прийнятому) етосі. Іронія в тому, що замість наділяти західний етос довір'ям і безпечною «нормальністю», які для нас невіддільні від привілеїв і порядности, ця динаміка сповнює «нас» праведним обуренням і настороженістю, після якої на «інших» починають, урешті-решт, дивитися як на ворогів, схиблених на руйнуванні нашої цивілізації та трибу життя.

Це тільки нарис того, як зразки примусової ортодоксальності і самозвеличування далі підсилюють панування бездумної згоди і незаперечної доктрини. В міру свого повільного вдосконалення і повторення вони, на жаль, з аналогічною неминучістю наражаються на відсіч з боку позначених ворогів. Так мусульмани, африканці, індійці або японці своїми власними ідіо-

мами і зі своїх власних загрожених місцевостей нападають на Захід, американізацію або імперіялізм, не надто переймаючись деталями, критичною диференціацією, розрізненням та відмінностями, як і Захід щодо них. Те саме стосується американців, для яких патріотизм поступається значенням тільки перед набожністю. Це, зрештою, безглузда динаміка. Хай які цілі стоять за «пограничними війнами», вони призводять до зубожіння. Людина повинна приєднатися до однієї зі споконвічних або ustalених груп, прийняти нижчий статус як підлеглий Інший або ж битися до смерті.

У цих пограничних війнах виражаються есенціалізації: африканізація африканця, орієнталізація жителів Сходу, вестернізація жителів Заходу, американізація американців на невизначений час і без альтернатив (адже африканська, орієнтальна, західна сутності можуть бути тільки сутностями) – зразок, який зберігся з доби класичного імперіялізму та його систем. Що ж протистоїть йому? На один явний приклад указав Імануел Валлерштайн, назвавши його антисистемними рухами, які зринули як наслідки історичного капіталізму [33]. Останнім часом було досить випадків таких запізнілих рухів, щоби підбадьорити навіть непохитного песиміста: демократичні рухи з усіх кінців соціалістичного спектру, палестинська інтифада, різноманітні соціальні, екологічні й культурні рухи, розсіяні по Північній та Південній Америках, жіночий рух. Утім, для цих рухів нелегко цікавитися світом поза їхніми кордонами або ж мати змогу й свободу узагальнювати щодо цього світу. Якщо ви належите до філіпінського, палестинського або бразильського опозиційного руху, вам доведеться мати справу з тактичними й логістичними потребами щоденної боротьби. Та я все ж таки гадаю, що зусилля цього типу розвивають якщо не загальну теорію, то загальну дискурсивну готовність або ж, територіяльною мовою, засадничу мапу світу. Імовірно, можна говорити про цю невловиму опозиційну атмосферу та її новостворені стратегії як міжнародну контрартикуляцію.

Який новий або новіший різновид інтелектуальної та культурної політики передбачає цей інтернаціоналізм? [34] Які важливі перетворення й видозміни мають статися з нашими традиційно й європоцентрично означеними уявленнями про автора, інтелектуала і критика? Англійська й французька – світові

мови, а логіка кордонів і войовничих сутностей тотальна. Відтак нам треба починати з визнання того, що мапа світу не має божественно або догматично ухвалених просторів, сутностей і привілеїв. Та попри це, ми можемо говорити про секулярний простір, гуманно вибудовані й взаємозалежні історії, які фундаментально пізнавані, хоча й не через великі теорії або системні тоталізації. На сторінках цієї книжки я постійно говорив, що людський досвід досить тонко витканий, щільний і доступний, аби не виникало потреби в позаісторичних або позамирських агентствах для його висвітлення чи пояснення. Я веду мову про спосіб розглядати наш світ як такий, що надається для розслідування й вивідування без магічних ключів, спеціальних жаргонів і знарядь, закулісних практик.

Нам потрібна відмінна й новаторська парадигма для гуманітарного дослідження. Науковці можуть відверто долучатися до політики й поточних інтересів – з відкритими очима, безжальною аналітичною енергією та порядними соціальними цінностями, які притаманні тим, хто переймається не виживанням феодалу своєї дисципліни або гільдії чи маніпулятивної ідентичності на зразок «Індії» або «Америци», а покращенням і ненавільницьким поступом життя в спільноті, яка бореться за існування серед інших спільнот. Не варто применшувати винахідливість розкопок, необхідних у цій діяльності. Не треба шукати унікально самобутні сутності, щоб відродити їх або поставити на п'єдестал бездоганної репутації. Скажімо, індійська історія у «Студіях підлеглости» розглядається як неперервне змагання між класами та їхніми конкурентними епістемологіями. Так само «англійськість» не має пріоритету перед історією для дописувачів тритомного збірника «Патріотизм» за редакцією Рафаела Сем'юела, як і «аттїчна цивілізація» в Берналовій «Чорній Атені» слугує не тільки аісторичною моделлю вищої цивілізації.

В основі цих праць лежить думка про те, що ортодоксальні, авторитарно національні й інституційні версії історії мають принципову схильність заморожувати умовні й спірні версії історії в офіційні ідентичності. Офіційна версія британської історії, втілена, скажімо, в дурбарах, влаштованих індійським віце-королем на честь королеви Вікторії 1876 року, вдавала, що британське правління в Індії має мітичну довговічність. Ті це-

ремонті використали традиції індійської служби, шанобливості й підпорядкування, щоб створити образ трансісторичної ідентичності цілого континенту, загнаного у стан догідливості перед образом Британії, чия власна сконструйована ідентичність полягала в тому, що вона завжди правила і повинна правити як на морях, так і в Індії [35]. Якщо ці офіційні версії історії роблять свою справу заради ідентичнісних авторитетів (удаючись до термінології Адорно) – халіфату, держави, правовірного духовенства, істеблїшменту, – то розчаклування, дискусії і систематичні скептичні розслідування в новаторських працях, які я цитував, піддають ці комбіновані, гібридні ідентичності зворотній діалектиці, яка розкладає їх на різноманітні конструктивні компоненти. Набагато більше за стабільну ідентичність, яку тримають на плаву в офіційному дискурсі, важить виклична сила інтерпретативного методу, що його матеріалом виступають несумірні, але взаємопереплетені і взаємозалежні, а понад усе – взаємонакладні потоки історичного досвіду.

Величний і сміливий приклад цієї сили можна бачити в інтерпретаціях арабської літературної й культурної традиції, які ініціював нинішній чільний арабський поет Адоніс (псевдонім Алі Ахмеда Саїда)²²³. Після публікації трьох томів «Застою і перетворення» між 1974 і 1978 роками він став мало не самотнім воїном у полі, який кинув виклик живучості закостенілої, закутої в традицію арабської спадщини, що угрузла не просто в минулому, а в ригідних і авторитарних перепрочитаннях того минулого. Мета цих перепрочитань, стверджував він, – утримувати арабів від справжньої зустрічі з модерністю (*al-hadatha*). У книжці про арабську поезику Адоніс пов'язує дослівні негнучкі прочитання великої арабської поезії з Правителем, тоді як образне прочитання виявляє, що в серці класичної традиції – і навіть у Корані – існує підривна й супротивна течія, яка протидіє явній ортодоксії, проголошеній тимчасовими авторитетами. Він демонструє, як верховенство закону в арабському світі відділяє владу від критики, а традицію – від нововведення, тим самим приковуючи історію до вичерпного коду нескінченно повторю-

²²³ Укр. переклади Адоніса див.: Саїд (Адоніс), Алі Ахмад. Кохання: [Вірш] / Пер. Володимир Коломієць [за підрядником Юрія Кочубея] // Всесвіт. – 1970. – № 6.

ваних прецедентів. Цій системі він протиставляє розчинну силу критичної модерності:

Ті, хто перебуває при владі, позначають кожного, хто не мислить відповідно до культури халіфату, “новаторами” (ahl al-ihdath), вилучаючи їх за допомогою цього обвинувачення в ересі з їхньої ісламської приналежності. Це пояснює, чому терміни ihdath (модерність) та muhdath (модерний, новий), використовувани на позначення поезії, яка порушує стародавні поетичні принципи, первісно прийшли з релігійної лексики. Згодом ми бачимо, як модерне в поезії починає вживатися панівній еліті політичною й інтелектуальною атакою на культуру їхнього режиму і запереченням ідеалізованих стародавніх стандартів та як, отже, в арабському житті поетичне завжди було перемішане з політичним і релігійним, що має місце і в наші дні [36].

Хоча творчість Адоніса та його колег із журналу «Mawaqif»²²⁴ маловідома поза арабським світом, її можна вважати частиною набагато ширшої міжнародної конфігурації, до якої входять письменники групи «Філд Дей» в Ірландії, група «Студій підлеглости» в Індії, більшість письменників-дисидентів у Східній Європі та багато карибських інтелектуалів і митців, доробок яких бере початок від С. Л. Р. Джеймса (Вілсон Гарис, Джордж Лемінг, Ерик Вільямс, Дерек Волкот, Едвард Брейтвейт, ранній В. С. Найпол). На думку всіх цих письменників та рухів, кліше й патріотичні ідеалізації офіційної історії можуть бути розкладені разом із їхньою спадщиною інтелектуального поневолення та захисних взаємних обвинувачень. Як сказав в ірландському випадку Шеймас Дін, «міт про ірландськість, уявлення про ірландську нереальність, уявлення, що супроводжували ірландське красномовство, – всі вони були політичними темами, на яких вибуяла література з XIX ст., коли була винайдена ідея національного характеру» [37]. Отож робота, яка чекає на культурного інтелектуала, – не приймати ідентичнісну політику за даність, а продемонструвати, як конструюються репрезентації, з якою метою, ким і з яких компонентів.

Це аж ніяк не легко. Неспокійна настороженість закралася в самообраз Америки, особливо в його представлення свого національного минулого. Кожне суспільство й офіційна традиція

²²⁴Позиції (араб.).

шихищаються від втручань у свої санкціоновані наративи. З часом ці наративи набувають заледве не теологічного статусу – з героями-засновниками, виплеканими ідеями й цінностями, національними алегоріями, які мають неоцінний ефект у культурному й політичному житті. Два з цих елементів – Америка як зачинательське суспільство та американське політичне життя як пряме відображення демократичних практик – останнім часом стали об'єктом прискіпливого вивчення, яке викликало невдоволене роздратування. В обох випадках самі інтелектуали докладали інтелектуальних зусиль, щоби прийняти критичні погляди, хоча це було зовсім несерйозно й недовго. Вони радше, як телеведучі, котрі засвоюють норми влади, засвоїли норми офіційної самоідентичності.

Згадаймо виставку «Захід як Америка» 1991 року в Національному музеї американського мистецтва. Ця галерея – частина Смітсоніанського інституту, почасти утримувана федеральним урядом. На виставці завоювання Заходу і його подальше входження до складу Сполучених Штатів було представлено як героїчний меліористичний наратив, який приховував, романтизував або просто усував багатогранну правду про дійсний процес завоювання, про винищення корінних американців і природного середовища. Поруч з американськими картинами XIX ст. із зображеннями індіанця – благородного, гордого, замисленого – містилися супровідні тексти, які розповідали про деградацію корінного американця в руках білої людини. Такі «деконструкції» викликали гнів у членів Конгресу, навіть якщо вони не бачили самої виставки: вони зійшлися на думці, що її непатріотичний і неамериканський ухил не годиться демонструвати, особливо у федеральній інституції. Професори, телемудреці й журналісти нападали на те, що їм здалося згубним наклепом на «унікальність» Сполучених Штатів, яка, за словами дописувача газети «Washington Post», полягає в «надіях та оптимізмові заснування країни, перспективах її щедрості, упертих зусиллях її уряду» [38]. Було тільки кілька відхилень від цієї позиції. Зокрема, Роберт Г'юз написав у журналі «Time» (31 травня 1991 р.), що мистецтво втілило «міт про заснування у фарбі й камені».

Той факт, що ця дивна суміш винайдення, історії та самозвеличення проникла в розповідь про національне походження, так само як у усі інші, був скерований напівофіційним кон-

сенсусом відкидати все, що не гоже для Америки. Парадоксально, але Сполучені Штати як іммігрантське суспільство, утворене з багатьох культур, має винятково поліційний дискурс, який занепокоєний радше зображенням бездоганности своєї країни і більше згуртований навколо одинокого броньованого провідного нарративу про невинний тріумф. Ці зусилля зберігати речі простими й добрими відривають країну від її стосунків з іншими суспільствами й народами, тим самим підкріплюючи її віддаленість і замкненість.

Ще один надзвичайний випадок – суперечка навколо досить некоректного фільму Олівера Стовна «Дж. Ф. К.», який вийшов на екрани 1991 року. В основі його лежить припущення, що вбивство Кенеді було змовницьки сплановане американцями, які не схвалювали його бажання припинити війну у В'єтнамі. Навіть беручи до уваги, що фільм непослідовний і безладний, а головним мотивом знімати для Стовна була його комерційність, усе одно дивно, чому так багато неофіційних агенцій культурного авторитету – газети з доброю репутацією, історики з істеблішменту, політики – вважали своїм обов'язком критикувати фільм? Для неамериканця не складає особливих зусиль визнати для початку, що більшість, а то й усі політичні убивства є результатами змов, бо вже так у світі повелося. Але хори американських мудреців марнують цілі тонни паперу, щоб спростувати, ніби змови бувають у Сполучених Штатах, адже «ми» представляємо новий, кращий і невинніший світ. Водночас маємо щедрі докази офіційних американських змов і замахів на санкціонованих «чужоземних дияволів» (Кастро²²⁵, Кадафі²²⁶, Саада Хусейна і так далі). Однак зв'язку між цим ніхто не проводить, а застереження залишаються невисловленими.

²²⁵ З метою повалити режим Кастро в часи президента Кенеді готували операцію «Мангуст», яка передбачала різні способи позбутися незручного кубинського лідера: від уторгнення спеціального загону до отруєння.

²²⁶ З моменту приходу Кадафі до влади (1969) між Лівією і Сполученими Штатами розгорівся конфлікт за контроль у країні над нафтовидобувною промисловістю, яку Кадафі хотів націоналізувати. Цей конфлікт спровокував ворожість між двома урядами, яку підживлювали також звинувачення у тероризмі й протистояння в палестинсько-ізраїльському конфлікті. Адміністрація Роналда Рейгана готувала плани усунення Кадафі від влади, а 1985 року виробила план операції «Квітка».

З усього цього випливає ціла вервечка висновків. Якщо головна, найофіційніша, дійова і примусова ідентичність – це ідентичність держави з її кордонами, звичаями, правлячими партіями й авторитетами, офіційними наративами та образами і якщо інтелектуали вважають, що ця ідентичність вимагає постійної критики й аналізу, то виходить, що й інші, так само сконструйовані ідентичності потребують аналогічного розслідування й вивідування. Освіта тих із нас, хто цікавився літературою й культурними студіями, була здебільшого організована під різноманітними рубриками: «творчий письменник», «самодостатній і автономний художній твір», «національна література», «окремі жанри», – які перетворилися мало не на фетиші. Сьогодні було б ідіотизмом стверджувати, що не існує окремих письменників і творів, що французька, японська і британська літератури – це не окремі явища або що Мілтон, Тагор і Алехо Карпентьєр – тільки трохи відмінні варіації на ту саму тему. Я не стверджую, що есей про «Великі сподівання» і сам роман Дікенса «Великі сподівання» – це одне й те саме. Однак я стверджую, що «ідентичність» не передбачає онтологічно заданої і навіки детермінованої незмінності, унікальності, необоротного характеру або привілейованого статусу як чогось тотального й повного в собі і для себе. Я волію тлумачити роман як вибір одного способу письма серед багатьох інших, письменницьку діяльність – як одного соціального способу поміж кількох, а категорії літератури – як щось, покликане служити багатьом земним цілям, зокрема і, либонь, переважно естетичним. Отже, у фокусі дестабілізуючої й дослідної уваги тих, чиї праці активно протистоять державам і кордонам, має бути, наприклад, таке: як твір мистецтва починається як твір, починається з політичної, соціальної та культурної ситуації і починається, щоб зробити певні речі, а не якісь інші.

Новочасна історія літературознавства тісно переплетена з розвитком культурного націоналізму, метою якого було спершу розпізнати національний канон, а потім уберегти його священність, авторитет і естетичну автономію. Навіть у дискусіях про культуру загалом, які, здавалося, піднімалися над національними відмінностями з поваги до універсальної сфери, продовжували триматися ієрархій та етнічних пріоритетів (наприклад, між європейцями й неєвропейцями). Це однаково справедли-

во щодо Метью Арнолда і культурних та філологічних критиків ХХ ст., яких я глибоко поважаю – Авербаха, Адорно, Шпіцера й Блекмура. Для всіх них культура була єдиною культурою. Загрози для неї були переважно внутрішніми (з-поміж сучасних такими були фашизм і комунізм), а те, що вони боронили, було європейським буржуазним гуманізмом. На сьогодні не вижили ні етос, ні ретельна підготовка, потрібні для створення цієї *bildung*²²⁷, ні надзвичайна дисципліна, хоча вряди-годи можна почути слова захоплення й ретроспективного учнівства, однак жодна праця нашого часу не сягає рівня «Мімезису». Замість європейського буржуазного гуманізму головним засновком став нині осад націоналізму (з його різноманітними похідними авторитетами) у спілці з професіоналізмом, який ділить науковий матеріал на галузі, підрозділи, спеціальності, акредитації тощо. Вижила доктрина естетичної автономії була зведена до формалізму, пов'язаного з тим чи тим науковим методом – структуралізмом, деконструкцією і т. д.

Побіжний погляд на нові академічні галузі, які постали після Другої світової війни й особливо внаслідок неєвропейської націоналістичної боротьби, виявляє відмінну топографію і відмінний набір імперативів. З одного боку, всі дослідники й викладачі неєвропейських літератур сьогодні від самого початку мусять урахувувати політичний вимір того, що вони вивчають. Неможливо уникнути дискусій про рабство, колоніалізм і расизм у будь-якому серйозному дослідженні сучасної індійської, африканської, латино- й північноамериканської, арабської, карибської літератур та літератури Співдружності. Так само інтелектуально безвідповідальним було б обговорювати їх, не завваживши надзвичайно складних обставин їхнього творення чи то в постколоніальних суспільствах, чи то як маргіналізованих і/або поневолених підданців, зведених до третьорядних ніш у навчальних програмах метрополійних центрів. Для них немає також можливості сховатися за позитивізм або емпіризм і безцеремонно «домагатися» теоретичного знаряддя. З іншого боку, помилково стверджувати, що «інші» неєвропейські літератури, які мають очевидніші земні зв'язки з владою й політикою, не можуть вивчатися «поважно»: наче вони в дійсності

²²⁷ Ученість, освіта, виховання (нім.).

такі самі високі, автономні, естетично незалежні й адекватні потребам, як західні літератури в традиційному представленні. Поняття про чорну шкіру за білою маскою не більш помічне й гідне поваги в літературних студіях, ніж у політиці. Суперницьке імітування та мімікрія далеко не заведуть.

Контамінація – хибний термін для опису цього, але він дає певне уявлення про літературу і навіть усю культуру як гібридні (в тому комплексному сенсі, яким наділяв це слово Гомі Бгабга [39]) й захаращені тим, що звично розглядають як зовнішні елементи, або переплутані й взаємонакладні з ним – це спадає мені на думку як саме *та* суттєва ідея для революційних реалій сьогодення, через яку змагання секулярного світу настільки провокаційно насичують тексти, які ми читаємо й пишемо. Ми більше не можемо дозволяти собі концепції історії з наголосом на лінійному розвитку або гегельянській трансцендентності, так само як не можемо приймати географічні або територіяльні припущення, які приписують центральну роль атлантичному світові, а роль природженої і навіть злодійської периферії – незахідним регіонам. Якщо конфігурації на зразок «англомова література» або «світова література» мають хоч якесь значення взагалі, то тільки завдяки тому, що сьогодні своїм існуванням і справдешністю вони свідчать про змагання й неперервну боротьбу, на основі яких вони виникли як тексти і як історичні *досвіди*, та завдяки тому, що вони кидають такий рішучий виклик націоналістичним основам компонування й вивчення літератури, шляхетним незалежності й байдужості, звичним для розгляду метрополійних західних літератур.

Як тільки ми приймаємо справжню конфігурацію літературних досвідів, взаємонакладних і взаємозалежних, попри національні кордони й вимушено визнані національні автономії, історія й географія видозмінюються у нові мапи, нові й не такі стабільні сутності, у нові види зв'язків. Вигнання, зовсім не будучи долею забутих бідолах, які переживають конфіскацію й експатріацію, стане чимось ближчим до норми – досвідом перетинання кордонів та картографування нових територій із відвертою зневагою до канонічних обгороджуваль, хай би скільки смутку й шкоди цього досвіду довелося пізнати й занотувати. Щойно змінені моделі й типи наштовхуватимуться на старіші. Читачів і авторів літератури, яка теж утрачає свої вічні форми

і приймає свідоцтва, перегляди, записи постколоніального до-свіду аж до підпільного життя, оповідей рабів, жіночої літера-тури і в'язниці, вже не треба буде прив'язувати до образу ізо-льованого поета або науковця – твердого, сталого у своїй націо-нальній ідентичності, класовій, гендерній чи професійній при-належності. Можна мислити й переживати разом із Жене в Па-лестині або Алжирі, з Таїбом Саліхом як чорним африканцем у Лондоні, з Джамейкою Кінкейд у білому світі, з Рушді в Індії та Британії і так далі.

Нам слід розширити обрії, супроти яких питання як і що читати або писати порушуються й отримують відповіді. Повто-рюючи ремарку Ериха Авербаха в одному з його останніх есеїв, наш філологічний дім – це цілий світ, а не якась нація чи навіть окремих письменник. Це означає, що ми, професійні дослідни-ки літератури, повинні враховувати тут цілу низку пов'язаних питань, ризикуючи потрапити в немилість і бути звинувачени-ми в мегаломанії. Адже в епоху мас-медій і того, що я назвав «виробництвом згоди», було би по-панглосівськи²²⁸ думати, ніби ретельне прочитання кількох творів мистецтва, які вважа-ються значущими з гуманістичного, професійного і естетично-го поглядів, – всього-на-всього приватна діяльність із ледь по-мітними публічними наслідками. Тексти, як той Протей, – бага-толикі речі, вони прив'язані до обставин і політики, вони бува-ють великі й малі, і це вимагає уваги й критики. Звичайно, ніхто не спроможний охопити все, так само як жодна теорія не здат-на пояснити або висвітлити зв'язки між текстами й суспільства-ми. Однак читання і писання текстів ніколи не буває нейтраль-ною діяльністю: у ній заховані інтереси, влада, пристрасті, за-доволення, хай би яким естетичним або розважальним видавав-ся твір. Медії, політекономія, масові інститути, словом, сліди секулярної влади і вплив держави – всі вони є частинами того, що ми називаємо літературою. Як справедливо те, що ми не мо-жемо читати літературу, писану чоловіками, не прочитавши лі-тературу, створену жінками, – настільки видозмінилися обри-си літератури, точно так само справедливо й те, що ми не може-

²²⁸ Панглос – персонаж філософської повісти Вольтера «Кандид», утілення надмірного і безпідставного оптимізму. Його прототипом був філософ Готф-рид Ляйбніц.

мо братися за літературу периферії, не торкнувшись літератури метрополійних центрів.

Замість часткової аналізи, яку пропонують різноманітні національні або послідовні теоретичні школи, я підказав контрапунктові напрямки глобальної аналізи. У ній тексти й мирські інститути розглядаються в їхній співпраці; у ній лондонські автори Дікенс і Текерей прочитуються також як письменники, чий історичний досвід наповнений колоніальними подіями в Індії й Австралії, про які вони добре знали; у ній література однієї держави переплутана з літературою інших. Сепаратистська й тубільницька ініціативи здаються мені вичерпаними. Екологія нового й розширеного значення літератури не може бути прикріпленою до тільки однієї сутності або до абстрактної ідеї однієї речі. До того ж наша глобальна контрапунктова аналіза має моделюватися не (як ранні поняття порівняльного літературознавства) за зразком симфонії, а радше за зразком атонального ансамблю. Нам слід брати до уваги всі різновиди просторових або географічних і риторичних практик: інтонацій, меж, тисків, утрчань, залучень, заборон – усі вони проливають світло на складну й нерівномірну топографію. Виконана талановитим критиком інтуїтивна синтеза того типу, який підказала герменевтична або філологічна інтерпретація (прототипом котрої був Дільтей), усе ще в ціні, хоча й пригнічує мене як болісне нагадування про безхмарніші, ніж наші, часи.

Це знову повертає нас до питання про політику. Жодна країна не вільна від дебатів про те, що слід читати, викладати або писати. Я часто заздри́в американським теоретикам, для яких радикальний скептицизм або поштивий реверанс перед статус-кво – чинні альтернативи. Для мене це не так, може тому, що моя власна історія й ситуація не дозволяють мені такої розкоші. Проте я переконаний, що одна література справді гарна, а інша погана, і залишаюся, як і всі, консерватором, коли справа доходить до якщо не рятівної цінності читання класики замість витріщати́ся в екран телевізора, то до потенційного зростання власної чутливості й свідомості за рахунок цього, за рахунок вправ для розуму. Гадаю, ця проблема опускається до нашої банальної і прозаїчної буденної діяльності, до того, що ми робимо як читачі й письменники, де не допоможуть ні професіоналізм і патріотизм, ні очікування на апокаліптичну зміну. Я й далі наполягаю на по-

верненні – спрощено й ідеалістично – до уявлення про протистояння насильницькому пануванню і його пом'якшення; про перетворення теперішнього, намагаючись раціонально й аналітично полегшити окремі його тягарі; про вміщення творів різних літератур у спільний контекст із посиланнями один на одного та на їхні історичні способи буття. Я говорю про те, що в цих конфігураціях і на основі тих змін, які відбуваються навколо нас, читачі й письменники стають тепер фактично секулярними, тобто мирськими інтелектуалами з архівними, виражальними, інтерпретаційними й моральними обов'язками цієї ролі.

Для американських інтелектуалів на кону стоїть набагато більше. Ми сформовані своєю країною, а вона присутня майже скрізь у глобальних масштабах. Існує одна проблема, порушена в протистоянні, скажімо, Пола Кенеді, який у своїй книжці стверджує, що всі великі імперії зрештою занепадають, бо надміру розширюють себе [40], та Джозефа Ная, який у новій передмові до «Приречених бути на чолі» переутверджує американську імперську претензію бути номер один, особливо після війни у Затоці. Факти на боці Кенеді, однак Най достатньо кмітливий, аби розуміти, що «головною проблемою для могутності Сполучених Штатів у XXI сторіччі будуть не виклики їхній гегемонії, а виклики транснаціональної взаємозалежності» [41]. Втім, підсумовує він, «Сполучені Штати залишаються найбільшою і найбагатшою державою з незрівняними можливостями надавати обрисів майбутньому. А в демократії вибір належить народові» [42]. Але питання полягає в тому, чи має «народ» пряий доступ до влади? Або чи настільки організовані й культурно опрацьовані представлення цієї влади, щоби вимагати окремої аналізи?

Говорити про невблаганне стоварення і спеціалізацію в цьому світі означає, на мою думку, почати формулювати таку аналізу, адже американський культ експертності й професіоналізму, які панують у культурному дискурсі, та гіпертрофія візії й волі зайшли занадто далеко. Мало коли в історії людства бували такі масовані втручання сили й ідей з однієї культури до іншої, як це має місце сьогодні – з Америки в решту світу (Най правий у цьому сенсі), і я повернуся до цього питання трохи згодом. Але правда й те, що загалом ми рідко коли бували настільки роздробленими, ослабленими й позбавленими розуміння того, що ж є нашою справдешньою (на противагу утвердженій) куль-

гурною ідентичністю. Фантастичний вибух спеціалізованого й відрубного знання – це частковий докір: афроцентризм, європоцентризм, окциденталізм, фемінізм, марксизм, деконструкціонізм тощо. Ці школи знесилюють і виснажують те, що було наснажного й цікавого в первісних осяяннях. І це, своєю чергою, прочистило шлях для санкціонованої риторики національної культурної мети. Вона чудово втілена в таких документах, як дослідження за дорученням Фундації Рокфелера «Гуманітарні науки в американському житті» [43] або, новіше й політизованіше, в різноманітних закидах колишнього секретаря освіти (і колишнього голови Національної жертви для гуманітарних дисциплін) Вільяма Бенета. У своїй книжці «Повернути спадщину» він промовляє не просто як кабінетний чиновник з адміністрації Рейгана, а як самопризначений речник Заходу, своєрідний Голова Вільного Світу. До нього приєдналися Алан Блум і його послідовники – інтелектуали, котрі вважали появу в академічному світі жінок, афроамериканців, геїв і корінних американців, що всі вони говорили мовою справжнього мультикультуралізму і нового знання, варварською загрозою для «Західної Цивілізації».

Про що ж говорить нам подібне патякання про «стан культури»? Просто, що гуманітарні науки важливі, центральні, традиційні, надихають. Блум хоче, щоб ми читали тільки жменьку грецьких і просвітницьких філософів, відповідно до його теорії, за якою вища освіта в Сполучених Штатах має бути для «еліти». Бенет доходить до того, що стверджує: аби «мати» гуманітарні дисципліни, ми повинні «повернути» наші традиції (займенники в множині і наголоси на присвоєнні дуже важливі) через двадцять або близько того основних текстів. Якщо від кожного студента вимагати прочитати Гомера, Шекспіра, Біблію та Джеферсона, ми досягнемо повного розуміння національної мети. В основі цих епігонських імітацій напучувань Метью Арнолда про значущість культури лежить соціальний авторитет патріотизму й укріплення ідентичності, що їх приносить нам «наша» культура. З їх допомогою ми можемо зухвало й самовпевнено іти назустріч світові. У тріумфалістській прокламації Френсиса Фукуями «ми», американці, розглядаємо себе як реалізаторів кінця історії.

Подібні пропозиції – вкрай різке спрощення всього того, що ми дізналися про культуру: її продуктивність, розмаїття компо-

нентів, критичні й часом суперечливі зусилля, радикально антитетичні характеристики і понад усе – про її багату поцейбічність і співучасть в імперському завоюванні *та* визволенні. Нам говорять, що культурне й гуманітарне дослідження – це відновлення юдео-християнської або західної спадщини, вільної від корінної американської культури (яку юдео-християнська традиція в її ранніх американських утіленнях прирекла на винищення) і від пригод цієї традиції у незахідному світі.

А все-таки мультикультурні дисципліни знайшли гостинну гавань у сучасній американській академії, і це історичний факт надзвичайного значення, який був мішенню для Вільяма Бенета, для Динеша Д'Сузи, Роджера Кімбола й Елвіна Кернена. Ми натомість припускаємо, що легітимна концепція секулярної місії сучасного університету (як її описав Елвін Гулднер) – слугувати місцем, де розмаїття й суперечність співіснують з утвердженими догмами й канонічними доктринами. Тепер її спростовує новий консервативний догматизм, який оголошує «політичну коректність» своїм ворогом. Неоконсерватори вважають, що, допускаючи марксизм, структуралізм, фемінізм і третьосвітні студії в навчальні програми (а перед тим – ціле покоління науковців-біженців), американський університет саботував основи свого гаданого авторитету і тепер ним керує бланкістська кліка нетолерантних ідеологів, які його «контролюють».

Іронія в тому, що в університетській практиці було звичним давати місця оспоруванням культурної теорії, аби певною мірою нейтралізувати їх, закріплюючи за ними статус академічних субспеціальностей. Отож тепер ми маємо курйозне видовище з викладачів, які розповідають теорії, цілковито витіснені (висмикнуті – краще слово) зі своїх контекстів, в іншому місці я назвав цей феномен «мандрівною теорією» [44]. На різних факультетах, серед яких література, філософія й історія, теорію викладають так, щоб студенти подумали, наче він/вона може стати марксистом, феміністом, афроцентристом або деконструкціоністом із майже такими самими зусиллями і зобов'язаннями, що й при виборі страв у меню. Над і поза цією тривіалізацією існує сталий і міцніший культ професійної експертності, головний ідеологічний акцент якого вимагає, щоб соціальні, політичні й класові зобов'язання у наукових дисциплінах відступали в тінь. Тобто, якщо ви професійний науковець у галузі літе-

ратури або культурної критики, всі ваші причетності до реального світу мусять підкорятися вашій професійній діяльності в цих галузях. До того ж ви несете відповідальність не стільки перед аудиторією у вашій спільноті або суспільстві, як перед вашою корпоративною гільдією колег-експертів, вашим факультетом, вашою дисципліною і заради них. У такому самому дусі і за таким самим законом ті, чия робота – «міжнародні відносини» або «слов'янські чи близькосхідні студії», дбають тільки про свій предмет і тримаються на відстані від вашого. Відтак ваші можливості продавати, маркетувати, розкручувати й запаковувати своє експертне знання – від університету до університету, від видавця до видавця, від ринку до ринку – захищені, його вартість збережена, а ваша компетентність підвищена. Роберт МакКофі написав цікаве дослідження про те, як цей процес розгортається в галузі міжнародних відносин, назва книжки говорить за себе – «Міжнародні студії й академічне підприємство: один розділ з обгороджування американської науки» [45].

Я не обговорюю зараз усі культурні практики сучасного американського суспільства. Я описую особливо впливову формацію, яка чинить кардинальний тиск на відношення, історично успадковане Сполученими Штатами від Європи у XX сторіччі, між культурою та імперіялізмом. Експертність у закордонній політиці ще ніколи не була такою зисковою, як сьогодні, бо ніколи не була такою відокремленою від публічного втручання. Отже, з одного боку, ми маємо кооптацію міжнародної експертності академією (тільки експерти з Індії можуть говорити про Індію, тільки африканісти – про Африку), а з іншого – підтвердження цих кооптацій медіями й урядом. Ці досить повільні й тихі процеси відкриваються з убивчою очевидністю, показуються виразно й раптово в періоди закордонних криз для Сполучених Штатів та їхніх інтересів, наприклад, криза з заручниками в Ірані²²⁹, збитий рейс 007 Корейсь-

²²⁹ Після Іранської революції персонал посольства Сполучених Штатів в Ірані став заручниками нового режиму впродовж періоду з 4 листопада 1979 р. до 20 січня 1981 р. (444 дні). Невдача президента Картера вирішити кризу за допомогою дипломатичного й економічного тиску призвела до загибелі вісьмох американських солдатів у ході операції зі звільнення «Пазур орла» та його подальшої поразки на виборах.

ких авіаліній²³⁰, справа «Акіле Лауро»²³¹, лівійська, панамська й іракська війни. А потім громадську свідомість, наче відкрити чарівною фразою «сезам, відкрийся!» і беззастережно покірно, ніби це сплановано до найдрібніших деталей, насичують медійною аналізою й грандіозним висвітленням. Це вихолощений досвід. Адорно говорить:

Тотальне стирання війни інформуванням, пропагаидою, коментарями, з операторами на передових танках і воєнними репортерами, які гинуть героїчною смертю, мішаниною обізнаної маніпуляції громадською думкою й очевидної діяльності – усе це ще одне вираження висихання досвіду, порожнечі між людиною і її життям, у якій лежить її справжня доля. Так, ніби оречевлений, затверділий гіпсовий зліпок подій займає місце самих подій. Люди зводяться до ролей статистів у велетенському документальному фільмі [46].

Було б безвідповідально з мого боку оминати увагою ефекти, які справляє американське висвітлення незахідного світу в електронних медіях і наступні зміщення у друкованій продукції на американське ставлення до цього світу та закордон-

²³⁰ 1 вересня 1983 року корейський пасажирський авіалайнер Боїнг-747, який виконував рейс KAL-007 Нью-Йорк–Сеул, зник над територією Радянського Союзу. Це стало джерелом численних таємниць і здогадок щодо його долі, місії, причини затримки з вильотом і небезпечного відхилення від курсу. Найвірогідніше, збитий радянським Су-15 літак упав у море, однак жодного тіла не знайшли, хоча у Нью-Йорку на борт літака ступило 269 пасажирів, родини яких згодом утворили Асоціацію родин жертв KAL-007. На основі відсутності радянська сторона стверджувала, що літак був шпигунським.

²³¹ Йдеться про захоплення італійського круїзного лайнера «Акіле Лауро» 1985 року на півдорозі з Александрії до Порт-Саїда з 400 пасажирями на борту. Бойовики Фронту визволення Палестини (ФВП), що захопили корабель, вимагали звільнити п'ятдесят палестинців, яких тримали в ізраїльських в'язницях. У результаті загинув один інвалід-американець, а наданий Єгиптом літак із бойовиками на борту перехопили американські винищувачі за наказом розлюченого Рейгана і змусили його приземлитися в Італії. Тодішнього лідера ФВП і організатора захоплення Абу Абаса (справжнє ім'я – Мухамед Абас), якого Джордж Буш не раз згадував серед екстремістів, що, ймовірно, переховуються в Іраку, американці схопили після взяття Багдада 2003 року й кинули до в'язниці. Там він і помер від хвороби 8 березня 2004 року. Дозвіл на його поховання дала тільки Сирія.

ну політику щодо нього. Я вже доводив 1981 року [47] (і сьогодні це ще справедливіше), що обмежений громадський уплив на діяльність медій, помножений на майже досконалу відповідність між панівною урядовою політикою й ідеологією, яка керує представленням і відбором новин (порядок денний устанавлюють сертифіковані експерти разом із медіяменеджерами), дозволяє зберігати узгодженість імперського підходу Сполучених Штатів до незахідного світу. Як наслідок політику Сполучених Штатів підтримує панівна культура, котра не чинить перешкод її основним засадам: підтримці диктаторських і непопулярних серед власного населення режимів, розмахові насилля, що непропорційно перевищує насилля тубільних повстань проти американських союзників, непорушній ворожості до легітимности тубільних націоналізмів.

Гармонія між цими уявленнями і світоглядом, який поширюють медії, абсолютна. Історія інших культур не існує, доки вона не вибухає конфронтацією зі Сполученими Штатами; все, що нас цікавить у чужоземних суспільствах, зводиться до третьорядних рубрик, «цитат» і питань, чи вони про- або антиамериканські, вільні, капіталістичні, демократичні. Більшість американців сьогодні знають і обговорюють спортивні події із більшим знанням справи, ніж поведінку свого уряду в Африці, Індокитаї або Латинській Америці. Нещодавне опитування показало, що 89% старшокласників були переконані, ніби Торонто розташоване в Італії. У медіямонтажі перед професійними знавцями або експертами з питань «інших» народів ставиться вибір: сказати публіці – те, що відбувається, «добре» для Америки чи ні (наче те, що в цьому «доброго», можна викласти в п'ятнадцятисекундній цитаті), – а потім порекомендувати стратегію поведінки. Кожен коментатор або експерт стає потенційним держсекретарем на кілька хвилин.

Засвоєння норм культурного дискурсу, правила, яких слід дотримуватися, виголошуючи заяви, «історія», яку зроблено офіційно на противагу історії, яка такою не є, – усі ці прийоми регулювання публічних дискусій, звичайно, існують у всіх суспільствах. Різниця в тому, що епічний розмах глобальної могутности Сполучених Штатів і відповідна міцність внутрішньонаціонального консенсусу, створеного електронними медіями, не мають прецедентів. Ніколи ще не було консенсусу, якому так важко опиратися

і перед яким так легко мимоволі капітулювати. Для Конрада Курц був європейцем в африканських джунглях, а Гулд – освіченою західною людиною в південноамериканських горах, які здатні як цивілізувати, так і винищити тубільців. Такою самою владою, але у світових масштабах, наділені сьогодні Сполучені Штати, навіть попри занепад їхньої економічної могутності.

Моя аналіза була б неповною, якби я не згадав про ще один важливий елемент. Ведучи мову про контроль і консенсус, я умисно вжив слово «гегемонія» наперекір спростуванням Ная, ніби Сполучені Штати на неї не націлені. Відповідність між сучасним культурним дискурсом Сполучених Штатів та їхньою політикою в підпорядкованому незахідному світові не є наслідком прямо насадженого режиму конформності. Це радше система тисків і примусів, за рахунок якої весь корпус культури зберігає свою істотно імперську ідентичність і спрямованість. Ось чому правильніше було б говорити, що офіційна культура має певну регулярність, цілісність і передбачуваність у часі. Інший спосіб викласти це – сказати, запозичуючи з опису постмодернізму Фредрика Джеймсона, що в сучасній культурі можна розпізнати нові зразки домінування [48]. Аргумент Джеймсона прив'язаний до його опису споживчої культури, центральні риси якої – новий стосунок із минулим на основі стилізації і ностальгії, нова й еkleктична безладність культурного артефакту, переорганізація простору й особливості мультинаціонального капіталу. До цього слід додати феноменальну здатність цієї культури до інкорпорації, яка практично кожному дозволяє говорити взагалі будь-що, адже все одно воно сортується і потрапляє або в панівний офіціоз, або геть на окраїни.

Маргіналізація в американській культурі означає своєрідну неістотну провінційність – незначущість, пов'язану з тим, що не є основним, центральним, могутнім, тобто з тим, що ефемерно називають «альтернативними» способами, альтернативними державами, народами, культурами, альтернативними театрами, пресою, газетами, митцями, науковцями й стилями, які пізніше можуть стати центральними чи принаймні модними. Нові образи центральности, прямо сполучені з тим, що Ч. Р. Мілз назвав владною елітою, витісняють повільніші, рефлексивні, менш безпосередні процеси друкованої культури з її кодом супровідних і впертих категорій історичного класу, ус-

падкованих якостей та традиційних привілеїв. Присутність виконавчої влади центральна в сьогоднішній американській культурі: президент, телевізійний коментатор, офіційний представник корпорації, знаменитість. Центральність – це вказування, що є могутнім, важливим і *нашим*. Центральність утримує баланс між крайнощами, вона наділяє ідеї противагою поміркованости, раціональності, прагматизму, вона об'єднує середне.

Центральність дає початок напівофіційним нарративам, які дозволяють і провокують певні причинно-наслідкові ланцюги, водночас запобігаючи пробудженню контрнарративів. Найуживаніший такий ланцюг, досить старий, про те, що Америка, добродійна сила у світі, раз у раз піднімається проти перешкод, створених закордонними змовами, онтологічно зловмисними і спрямованими «проти» Америки. Так американську допомогу В'єтнамові й Іранові зірвали комуністи, з одного боку, і терористичні фундаменталісти, з іншого, це призвело до приниження й гіркого розчарування. І навпаки, під час холодної війни доблесні афганські моджахеди (борці за волю), польський рух «Солідарність», нікарагуанські угруповання «контрас», ангольські повстанці, сальвадорські кадровики (усіх їх «ми» підтримували), полишені на наші відповідні методи, досягли б перемоги з «нашою» допомогою, однак унадливі зусилля домашніх лібералів і експертів-дезінформаторів за кордоном зменшили нашу здатність допомогти. Аж до війни в Затоці, коли «ми», врешті-решт, позбулися «в'єтнамського синдрому».

Ці підсвідомо доступні конспективні історії чудово заломлені крізь призму романів Е. Л. Докторовога²³², Дона Деліло та Роберта Стовна, а ще безжально проаналізовані журналістами на зразок Александра Кокберна, Кристофера Гітченза, Сеймура Герша і в невтомній творчості Ноама Чомського. І все-таки офіційні наративи досі мають силу забороняти, маргіналізувати й криміналізувати альтернативні версії однієї й тієї самої історії – у В'єтнамі, Ірані, Африці, Центральній Америці, Східній Європі, на Близькому Сході. Простою емпіричною демонстра-

²³² Укр. переклади див.: Доктору Едгар Лоренс. Озеро Гагари: Роман / Пер. з англ. Мар Пінчевський // Всесвіт. – 1982. – № 1. – С. 10–149; Доктору Едгар Лоренс. Регтайм: Роман / Пер. з англ. Марина Зарудна, Сергій Зарудний, Володимир Хандогій // Всесвіт. – 1978. – № 9–11.

цією того, що я маю на увазі, може бути ситуація, коли вам дають нагоду розповісти складнішу, менш послідовну історію: ви змушені переказувати «факти» так, що від початку доводиться винаходити мову, як це було у випадку війни в Затоці, який я обговорював вище. Найважче під час цієї війни було сказати, що чужоземні суспільства в минулому й сьогодні могли не схвалювати насадження західної політичної і військової влади не тому, що в ній було якесь уроджене зло, а тому що для них вона була чужою. Насмілитися на таку очевидну й незаперечну істину про те, як насправді поводяться усі культури, означало не більше й не менше, ніж злочинний учинок. Надана вам можливість сказати щось в ім'я плюралізму й справедливості була різко обмежена до непослідовних спалахів фактів, таврованих як екстремальні або недоречні. Не маючи прийняттого наративу, на який можна було б покласти, не маючи тривалого дозволу наратувати, ви відчуєте, як вас витіснила юрба і змусила замовкнути.

Щоб закінчити цю досить похмуру картину, дозвольте додати кілька завершальних міркувань про «третій світ». Зрозуміло, що ми не можемо обговорювати незахідний світ як відокремлений від подій на Заході. Снущення колоніальних воєн, затяжні конфлікти між повстанським націоналізмом і аномальним імперським контролем, суперечки, що їх нові фундаменталістичні й тубільницькі рухи підживили відчаєм і гнівом, розширення світової системи на світ, який розвивається, – усі ці обставини прямо пов'язані з реаліями на Заході. З одного боку, як говорить Екбаль Ахмад у найкращому з відомих мені описів цих обставин, ті селяни й докапіталістичні класи, які домінували протягом доби класичного колоніалізму, розпалися в нових державах на нові, часто притьмом урбанізовані й непогамовні класи, прив'язані до абсорбувальної влади метрополійного Заходу. Для прикладу, в Пакистані і Єгипті на чолі непримиренних фундаменталістів стоять не селяни чи інтелектуали з робітничого класу, а інженери, лікарі і юристи з західною освітою. Правлячі меншини виникають з новими деформаціями у нових структурах влади [49]. Ці патології та породжене ними розчарування в авторитетах приносять цілу гаму режимів – від неофашистських до династично-олігархічних, і тільки дешиця держав зуміла втримати функціональну парламентську й демократичну систему. З іншого боку, криза в «третьому світі» кидає виклик, у якому великий

потенціал того, що Ахмад називає «логікою насмілювання» [50]. Змушені відмовлятися від традиційних вірувань, нові незалежні держави пізнають відносність усіх суспільств, систем вірування і культурних практик та можливості, притаманні їм. Досвід досягнення незалежності викликає «оптимізм – народження й поширення відчуття надії і сили, віри, що те, що існує, не повинне існувати, що люди можуть покращити свій жереб, якщо вони намагатимуться, [і]... раціоналізм... переконання, що планування, організація і використання наукового знання розв'яжуть соціальні проблеми» [51].

3. Рухи та міграції

При всій його позірній могутності цей новий усезагальний зразок панування, вироблений у добу масових суспільств і керований згори вельми централізаторською культурою та складною інкорпоративною економікою, нестабільний. Видатний французький соціолог-урбаніст Поль Вірільйо охарактеризував цю устрій як ґрунтований на швидкості, миттєвих комунікаціях, далекому засягові, постійній нагальності, ненадійності, зумовленій нагромаджуваними кризами, окремі з яких ведуть до воєн. За таких обставин швидка окупація реального, а також публічного простору – колонізація – стає центральною мілітаристичною прерогативою сучасної держави. Це продемонстрували Сполучені Штати, відправивши величезну армію в арабську затоку і відрядивши медію підтримувати цю операцію. Водночас Вірільйо вважає, що модерністичний проєкт визволення мови/мовлення (*la libération de la parole*) паралельний визволенню критичних місць: лікарень, університетів, театрів, фабрик, церков, порожніх будинків. В обох випадках фундаментальний акт трансгресії наявного полягає в заселенні того, що зазвичай незаселене [52]. Для прикладу Вірільйо наводить випадки людей, чий теперішній статус склався внаслідок деколонізації (робітники-мігранти, біженці, гастарбайтери) або важливих демографічних чи політичних зрушень (чорне населення, іммігранти, міські скватери, студенти, народні бунти тощо). Вони – реальна альтернатива владі держави.

Якщо 1960-ті роки тепер згадують як десятиріччя масових демонстрацій в Європі й Америці (серед них головними були

університетські й антивоєнні заворушення), то 1980-ті напевно повинні запам'ятатися як десятиріччя масових повстань за межами західної метрополії. Іран, Філіпіни, Аргентина, Корея, Пакистан, Алжир, Китай, ПАР, майже вся Східна Європа й окуповані Ізраїлем палестинські території – це лише деякі з найвиразніших активізованих натовпами місць, кожне з яких замешкане переважно неозброєним цивільним населенням, чию чашу терпіння переповнили злигодні, тиранія і негнучкість урядів, які керували ними занадто довго. Найпам'ятніші, з одного боку, винахідливість і разючий символізм самих протестів (палестинська молодь, яка кидала каміння, гурти південноафриканців, які гоїдалися в танці, східні німці, які перелазили через стіну) та, з іншого боку, нахабна брутальність, падіння і безславний відхід урядів.

Допускаючи великі ідеологічні розходження, всі ці масові протести кидали виклик чомусь дуже засадничому для будь-якого мистецтва і теорії врядування, принципові замкненості. Щоби люди були керованими, їх треба порахувати, оподаткувати, дати освіту й управляти ними в регламентованих місцях (оселях, школах, лікарнях, робочих місцях), крайнє втілення яких представлено в усій простоті і суворості в'язницею або психіатричною лікарнею, як стверджував Мішель Фуко. Справді, було щось карнавальне у юрмливих натовпах Гази або на площах св. Вацлава²³³ і Тяньаньмень²³⁴, однак наслідки трива-

²³³ Центральна площа Праги, на якій відбулися основні події 1988–1989 років (зокрема, демонстрації 21 серпня і 28 жовтня 1988 р., 15 січня і 17 листопада 1989 р.), що призвели до т. зв. «оксамитової революції».

²³⁴ 15 квітня – 4 червня 1989 року на центральній площі Пекіна Тяньаньмень (або Тянаньмін) відбулася демократична акція протесту. Поштовхом до подій стала смерть генерального секретаря КПК Ху Яобанга, якого вважали прихильником реформ. На підтримку генсека тисячі людей вийшли на вулицю з вимогами демократичних реформ і заміни перестаркуватого керівництва країни. Проти студентів-учасників акції 3–4 червня вивели військові загони і танки, які з численними жертвами розігнали сотні тисяч учасників протесту. За оцінками, в ході придушення акції загинуло від п'ятисот до двох із половиною тисяч учасників (більшість роздавили танки). За розпорукою з демонстрантами світ спостерігав у прямому ефірі завдяки випадковій присутності репортерів CNN. Ці події почасти стали каталізатором революційних змін у Центрально-Східній Європі.

лої розкутості і неспокійного існування мас у 1980-х були тільки трохи суттєвішими (й пригнітливими), ніж раніше. Невирішене скрутне становище палестинців дає прямий приклад неприрученої визвольної боротьби і бунтівного народу, який платить дуже високу ціну за свій опір. Є й інші приклади: біженці і «човнярі»²³⁵, ці невтомні і вразливі блукачі; голодне населення південної півкулі; нужденні, але наполегливі бездомники, котрі, наче зграї Бартлбі²³⁶, тінню ходять за різдвяними покупцями в західних містах; бездокументні іммігранти й експлуатовані «гостюючі робітники», яких використовують як дешево і зазвичай сезонну робочу силу. Між крайнощами невдоволених, роздратованих міських натовпів і потоками напівзабутих, занедбаних людей мирські й релігійні авторитети світу шукають нових або оновлених способів урядування.

Ніщо не видається таким легкодоступним, зручним і привабливим, як звернення до традиції, національної й релігійної ідентичності, патріотизму. А позаяк ці звернення підсилює і розповсюджує вдосконалена медія-система, орієнтована на масові культури, вони приголомшливо, щоб не сказати моторошно, ефективні. Коли навесні 1986 року Рейганова адміністрація вирішила завдати удар по «тероризму», рейд на Лівію призначили точнісінько на початок вечірнього прайм-тайму загальнонаціональних новинних телепередач. На «Америка завдає удару у відповідь» по всьому мусульманському світові швидко пролунала гучна відповідь зі зверненнями до «ісламу», від яких холонула кров і які, своєю чергою, спровокували лавину образів, писань і ставлень на «Заході». Ці останні підкреслювали цінність «нашої» юдео-християнської (західної, ліберальної, демокра-

²³⁵ «Човнярами» (англ. boat people) у 1970-х роках почали називати біженців із поствоєнного В'єтнаму, Камбоджі та Лаосу, які припливали на старих блаженських човнах або інших підручних засобах, ризикуючи власним життям, тікаючи від утисків або бідності. Крім Індокитаю, це поширена форма міграції з Куби, Гаїті, Мароко й Албанії. Не раз великі групи «човнярів» (наприклад, 353 шукачі притулку з Індонезії до Австралії 2001 року) гинули в морі або ставали об'єктами міжнародних скандалів. Часом «човнярам» силою не дозволяють висадитися на берег або негайно арештовують.

²³⁶ Бартлбі – герой оповідання Германа Мелвіла «Писець Бартлбі». Він жив, немов привид, не маючи оселі, і проводив дні й ночі свого убогого існування в конторі, де працював.

тичної) спадщини і нечестивість, згубність, жорстокість та незрілість «іхньої» (ісламської, третьосвітньої тощо).

Рейд на Лівію був повчальним не тільки через ефектні дзеркальні відображення по обидва боки, а й тому, що обидві сторони поєднали авторитет справедливості й каральне насилля у спосіб, який лишився незаперечним і згодом часто був імітований. Це справді була доба аятол, протягом якої фаланги хранителів (Хомейні, папа римський, Маргарет Тетчер) спрощували й захищали якесь кредо, сутність, первісну віру. Один фанатизм ненависно нападався на інший в ім'я розуму, свободи і доброти. Курйозний парадокс: релігійний запал, здається, майже завжди затемнює уявлення про священне або божественне, так наче вони не можуть вижити в перегрітій, переважно секулярній атмосфері фундаменталістичної борні. Вам буде не до закликів до божої милостивої природи, якщо вас мобілізував Хомейні (або в тому самому випадку захисник арабів проти «персів» у найогидніший із воєн 1980-х років Садам): ви служите, ви воюєте, ви нищите. Так само надвеликі борці холодної війни Рейган і Тетчер із праведністю і владністю, яким позаздрили б і церковники, вимагали покійно служити проти імперії зла.

Прірва між ударами проти інших релігій і культур, з одного боку, та глибоко консервативним самовихвалянням не була заповнена повчальною аналізою або обговоренням. Серед усього надрукованого про «Сатанинські вірші» Салмана Рушді тільки крихітна частка публікацій обговорювала *сам* твір. Ті, хто виступав проти і рекомендував книжку спалити, а її автора стратити, відмовлялися її читати; ті, хто підтримував свободу автора писати, на тому й зупинилися, самовдоволені. Пристрасна суперечка про «культурну грамотність» у Сполучених Штатах і Європі чималою мірою була про те, *що* слід читати (двадцять-тридцять важливих книжок), а не про те, *як* їх треба читати. У багатьох американських університетах частою відповіддю на вимоги нових наділених правами груп у стилі мислення правиці було «покажіть мені африканського (або азійського, або жіночого) Пруста» або «якщо ви втручатиметеся в канони західної літератури, ви сприятимете поверненню полігамії і рабства». Але чи подібна зарозумілість і карикатурне бачення історичного процесу свідчать про гуманізм і щедрість «нашої» культури, ці мудреці не виявляють охоти відповідати.

Їхні заяви долучаються до маси інших культурних тверджень, особливість яких – те, що їх виголошують експерти й професіонали. Водночас, і це часто помічають і праві, й ліві, універсальний секулярний інтелектуал зник. Смерть протягом 1980-х Жана-Поля Сартра, Роляна Барта, І. Ф. Стовна, Мішеля Фуко, Реймонда Вільямса і С. Л. Р. Джеймса відзначила кінець старого ладу. Це були люди вчені й авторитетні, які охоплювали багато галузей, і це загалом давало їм більше, ніж професійну компетентність, а саме критичний інтелектуальний стиль. На протигагу їм технократи, як говорить Ліотар у «Стані постмодерну»²³⁷ [53], здебільшого компетентні розв'язувати локальні проблеми, не ставити важких питань, порушених великими наративами емансипації та просвітництва. Крім того, ще є дбайливо відібрані політичні експерти, які обслуговують керівників служб безпеки, котрі заправляють міжнародними справами.

Із фактичним вичерпанням великих систем і тотальних теорій (холодна війна, договір у Бретон Вудз²³⁸, радянська й китайська колективізовані економіки, третьосвітній антиімперіалістичний націоналізм) ми вступаємо до нового періоду величезної непевності. Це саме те, що так влучно втілював Міхаїл Горбачов, доки його місце не зайняв набагато певніший Борис Єльцин. «Перестройка» і «гласность» – ключові слова у реформах Горбачова – виражали невдоволення минулим і, щонайбільше, невизначені надії на майбутнє, але вони не були ні теоріями, ні візіями. Його невтомні подорожі поступово відкрили нову малу

²³⁷ Укр. переклад уривків з цієї праці див.: Ліотар Жан-Франсуа. Ситуація постмодерну / Пер. з англ. Юрій Джулай // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5/6. – С. 15–38; Льотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну / Укр. пер. Юрія Джулая // Плерома. – 1996 – № 1/2. – С. 59–70; Ліотар Ж. Ф. Постмодерна наука як пошук нестабільності / Укр. пер. Юрія Яремка// І. – 2004. – № 34. – С. 74–79 (або: <http://www.ji.lviv.ua/n34texts/liotar.htm>).

²³⁸ Підписані на конференції на американському гірському курорті Бретон Вудз 1944 року договори між США та їхніми союзниками заклали основи післявоєнної світової фінансової системи (було засновано МВФ та Світовий банк). Вони також вимагали від країн-учасниць докладати всіх зусиль, щоб підтримувати курси їхніх валют у певних межах стосовно долара. Останній пункт було скасовано 1976 року на конференції в Кінгстоні (Ямайка), де представники провідних світових держав підписали договір про «вільне плавання» валют, розв'язавши руки банкам.

світу, більша частина якого була жахливо взаємозалежною й інтелектуально, філософськи, етнічно та навіть уявно не нанесеною на мапу. Великі маси людей, чисельно більші і з більшими надіями, ніж будь-коли раніше, хотіли їсти краще й частіше, велика кількість хотіла також пересуватися, говорити, співати, одягатися. Якщо старі системи не могли задовольнити ці вимоги, то не допоможуть і гігантські прискорені медіями образи, які провокують адміністроване насилля й несамовиту ксенофобію. Можна розраховувати на те, що вони спрацюють на коротку мить, але по тому вони втрачають свою мобілізаційну потужність. Занадто багато суперечностей між спрощеними схемами й непереборними імпульсами та потягами.

Старі винайдені історії, традиції та спроби правити поступаються місцем новішим, гнучкішим і послабленим теоріям про те, що ж такого суперечливого й напруженого в нинішньому моменті. На Заході *постмодернізм* ухопився за аісторичну невагомість, споживацтво й видовищність нового порядку. З ним пов'язані інші ідеї на зразок постмарксизму і постструктуралізму – різновиди того, що італійський філософ Джанні Ваттимо назвав «слабкою думкою» або «кінцем модерності». Але в арабському й ісламському світі багато митців та інтелектуалів, таких як Адоніс, Еліяс Хурі, Камаль Абу Діб, Мухамед Аркун і Джамаль Бен Шейх, досі переймаються самою *модерністю*, ще зовсім не вичерпаною, яка досі є головним викликом у культурі, де панує *turath* (спадщина) і ортодоксальність. Такі самі справи на Карибах, у Східній Європі, Латинській Америці, Африці та Південній Азії. Ці рухи культурно перетинаються у захопливому космополітичному просторі, оживленому всесвітньо впливовими письменниками, як-от Салман Рушді, Карлос Фуентес, Габріель Гарсія Маркес та Мілан Кундера, котрі енергійно вдираються не тільки як романісти, а і як коментатори та есеїсти. І до їхніх дебатів про сутність модерного чи постмодерного долучається тривожне й нагальне запитання: як нам модернізуватися, враховуючи катастрофічні безлади, які переживає світ у міру наближення *fin de siècle*²³⁹, тобто як ми збираємося жити далі, якщо банальні вимоги нинішнього моменту загрожують випередити людську теперішність?

²³⁹ Кінець сторіччя (фр.).

Випадок Японії дуже симптоматичний, як його описав японсько-американський інтелектуал Масао Мійоши. Він звертає увагу на відомий факт: згідно з дослідженнями «загадки японської могутності», японські банки, корпорації та сукупність нерухомості сьогодні далеко посунули (навіть зробили карликами) своїх американських відповідників. Вартість нерухомого майна Японії у кілька разів вища, ніж вартість нерухомості Сполучених Штатів, які колись уважалися твердиною капіталу. Десять найбільших банків світу здебільшого японські, а чимала частка величезного закордонного боргу Сполучених Штатів належить Японії (і Тайваню). Хоча у неї теж були свої прообрази під час короткого злету арабських нафтових держав протягом 1970-х років, японська міжнародна економічна могутність не має аналогів, особливо, каже Мійоши, за майже повної відсутності міжнародної культурної влади. Сучасна японська вербальна культура примітивна, навіть убога: у ній панують ток-шоу, комікси, нескінченні наради та групові обговорення. Мійоши діагностує нову проблематику для культури як наслідок запаморочливих фінансових ресурсів країни, повну розбіжність між абсолютною новизною і глобальним пануванням в економічній сфері та скочування в бідність і залежність від Заходу в культурному дискурсі [54].

Від дрібниць щоденного життя до глобальних сил велетенського розмаху (зокрема того, що назвали «смертю природи») – усе це докучає занепокоєній душі, а пом'якшити їхню владу чи породжені ними кризи майже немає чим. Спільним ґрунтом для загальної згоди сливе повсюди слугують дві тези: особисті свободи треба охороняти, а природне довкілля землі – обороняти від подальшого руйнування. Демократія й екологія, у кожній з яких є свої локальні контексти і безліч конкретних арен боротьби, виростають на світовому тлі. Чи то в боротьбі національностей, чи то в проблемах вирубування лісів або глобального потепління, зв'язок між індивідуальною ідентичністю (втіленою в дрібних учинках на зразок куріння або використання аерозольних балончиків) і загальним обрамленням жахливо безпосередній, а освячені віками звичаї мистецтва, історії та філософії не видаються придатними для нього. Багато з того, що впродовж чотирьох десятиріч так хвилювало в західному модернізмі та його продовженнях – скажімо, в ретельних інтерпретаційних стратегіях критичної теорії або в самосвідомості літературних і музичних форм –

сьогодні виглядає майже чудернацьки абстрактним і крикливо европоцентричним. Тепер більше вартують довіри репортажі з передових ліній фронту, де ведеться боротьба між домашніми тиранами й ідеалістичними опозиціями, гібридні комбінації реалізму й фантазії, картографічні й археологічні описи, дослідження бездомних вигнанських досвідів у змішаній формі (есеї, відео або фільм, фотографія, спогади, розповідь, афоризм).

Відтак головне завдання – урівняти нові економічні й соціально-політичні зміщення і конфігурації нашого часу з різючими реаліями людської залежності у світових масштабах. Якщо й зринає щось спільне з японського, східноєвропейського, ісламського та західного досвідів, то це назріла потреба в новій критичній свідомості, якої можна досягнути, тільки переглянувши ставлення до освіти. Просто спонукаючи учнів наполягати на своїй ідентичності, історії, традиції та самобутності, можна для початку навчити їх перераховувати основні вимоги до демократії та права на гарантоване, гідне людське існування. Однак ми повинні йти далі і розмістити себе в географії інших ідентичностей, народів і культур, а потім дослідити, як вони, попри всі свої відмінності, завжди накладалися один на одного через неієрархічний вплив, перетин, залучення, спогади, умисне забування і, звичайно, конфлікт. Ми зовсім не на порозі «кінця історії», але ми й досі не вільні від монополізаційних ставлень до неї. Ці останні не були добрими в минулому, нехтуючи одностайними благаннями сепаратистської ідентичності, мультикультуралізмом, меншинним дискурсом, і чим швидше ми навчимося знаходити їм альтернативи, тим краще й безпечніше. Реальність така, що ми перемішані між собою у способи, про які більшість національних систем освіти не можуть навіть подумати. Погодити знання в мистецтві й науці з цими об'єднавчими реаліями, на мою думку, – головний інтелектуальний і культурний виклик теперішнього моменту.

Щоб не приректи себе на повторення імперського досвіду, не слід забувати непохитну критику націоналізму різними теоретиками визволення, яких я згадував. Як ми можемо зберегти визвольну енергію, вихлюпнуту великими деколонізаційними рухами опору й масовими повстаннями протягом 1980-х років, в умовах переозначеного і все одно дуже тісного сучасного стосунку між культурою та імперіалізмом, стосунку, який

уможлиблює тривожні форми панування? Чи може ця енергія уникнути гомогенізаційних процесів модерного життя, затримати навалу нової імперської центральності?

«Усі речі – суперечливі, оригінальні, скромні, чудернацькі», – Джерард Менлі Гопкінс у «Строкатій красі». Питання – де? І де також, можемо запитати, та дивовижно гармонійна візія перетину часу з безчасовістю, яка настає в кінці «Літл Гіддінга», – мить, яку Еліот переказав словами:

Слово ні соромливе, ані пихате,
Що сполучає легко старе і нове,
Слово звичайне, ясне, але не простацьке,
Слово стисле, dokonane, хоча і не педантичне,
У цілковитій злагоді танцює з іншими разом [55].

Відповідь Вірільйо – контрпроживання: жити, як мігранти, у звично незаселених, але водночас публічних місцях. Схожа картина постає у «Тисячі плато» (другий том «Анти-Едипа») Жюльє Дельоза і Фелікса Гватарі. Більша частина цієї надзвичайно багатой книжки нелегка для розуміння, однак мене вона напрочуд надихнула на думки. Частина під назвою «Трактат із номадології: машина війни» будується на працях Вірільйо, поширюючи його ідеї про рух і простір на ексцентричне дослідження мандрівної машини війни. У цій дуже оригінальній науковій праці є метафора дисциплінованого різновиду інтелектуальної мобільності в добу інституціоналізації, впорядкування, кооптації. Воєнну машину, говорять Дельоз і Гватарі, можна пристосувати для служби військовій могутності держави, та позаяк вона становить фундаментально окремішне утворення, у цьому немає потреби, так само як і кочівницькі блукання духу не потребують завжди бути на службі інституцій. Джерело сили воєнної машини – не тільки її кочівна свобода, а і її металургійне мистецтво, яке Дельоз і Гватарі порівнюють із мистецтвом писати музику і яке виконує, моделює матеріяли «поза окремі форми; [ця металургія, як і музика,] наголошує на неперервному розвитку самої форми, а поза індивідуально відмінними матеріялами вона наголошує на неперервних варіаціях у межах самої матерії» [56]. Чіткість, конкретність, тяглість, форма – все це має атрибути кочової практики, сила якої, говорить Вірільйо, не в агресії, а в трансгресії [57].

Цю істину можна вловити з політичної мапи сучасного світу. Певна річ, одна з найприкріших особливостей нашої доби в тому, що вона принесла більше біженців, мігрантів, переміщених осіб і вигнанців, ніж будь-коли в історії. Більшість із них були супутніми продуктами і навіть запізнілими наслідками постколоніальних та імперіялістичних конфліктів. Створюючи нові держави і нові кордони, боротьба за незалежність одночасно породжувала безпритульних бродяг, кочівників і волоцюг, неасимільованих новими структурами інституційної влади і відкинутих усталеним порядком через їхню непримиренність та уперту бунтівливість. І доки ці люди існують між старим і новим, між старою імперією й новою державою, їхнє становище підкреслює тертя, невирішеності й суперечності на взаємонакладних територіях культурної мапи імперіялізму.

Водночас існує глибока відмінність між оптимістичною мобільністю, інтелектуальним пожвавленням і «логікою насмілювання», описаними різноманітними теоретиками, на чій роботі я посилався, та масовими переміщеннями, розореннями, злигоднями й жахами, пережитими міграціями й покаліченими життями нашого сторіччя. Втім, не буде перебільшенням сказати, що визволення як інтелектуальна місія, народжена з опору та опозиції замкненостям і спустошенням імперіялізму, тепер перемістилася з осілої, усталеної і приборканої динаміки культури на бездомну, децентровану і вигнанську енергію. Сьогодні цю енергію втілює мігрант, а її свідомість – це свідомість інтелектуала або митця у вигнанні, політичної постаті між сферами, між формами, між оселями і між мовами. З цієї перспективи усі речі справді суперечливі, оригінальні, скромні, чудернацькі. З цієї перспективи справді можна побачити, як усе контрапунктово «у цілковитій злагоді танцює з іншими разом». Найогиднішим панглосівським обманом було би стверджувати, що браві подвиги інтелектуального вигнання і злигодні переміщених осіб або біженців – одне й те саме. Та все ж таки вважаю можливим розглядати інтелектуала спершу як шукача суті, а вже потім як виразника скрутних становищ, які спотворюють модерність, – масових депортацій, ув'язнень, переміщень населення, групових конфіскацій і примусових імміграцій.

«Минуле життя емігрантів, як ми знаємо, анулюється», – говорить Адорно у «*Minima Moralia*», яка має підзаголовок «Роз-

думи в умовах понівеченого життя» (Reflexionen aus dem beschädigten Leben). Чому? «Адже те, що не оречевлене, не може бути порахованим і зміряним, припиняє існувати» [58]; або, як каже він перегода, воно відсилається на «другорядний план». Хоча покаліченість такої долі очевидна, її переваги й можливості заслуговують на вивчення. Так свідомість емігранта – зимовий розум, за словами Волеса Стівенса, – виявляє у своїй маргінальності, що «погляд, який відхиляється від битого шляху, ненависть до жорстокости, шукання нових понять, ще не засмоктаних загальним зразком, – це остання надія для думки» [59]. «Загальний зразок» в Адорно – це те саме, що деінде він називає «адміністрованим світом» або, коли йдеться про невідпорні доміанти культури, «індустрією свідомости». Відтак притулок має не лише свої невигоди в оригінальності емігранта; у ньому є й позитивна користь заперечення системи, опису її мовою, яка недоступна тим, хто вже скорився:

В інтелектуальній ієрархії, яка від кожного постійно вимагає відгуку, сама лише відмова відгукнутися здатна назвати цю ієрархію її справжнім ім'ям. Сфера обігу, тавро якої носять на собі інтелектуальні ізгої, відкриває останній притулок для розуму, який вона задешево спродує, саме в ту мить, коли притулку вже не існує. Той, хто пропонує для продажу щось унікальне, що ніхто не хоче купувати, втілює навіть проти своєї волі свободу від обміну [60].

Це, звичайно, мінімальні можливості, хоча через кілька сторінок Адорно розширює шанси свободи. Він рекомендує форму вираження, туманність, неясність і хитрість якої – відсутність «повної прозорости її логічної генези» – здійснюють відрух від панівної системи, задіюючи своєю «неадекватністю» певну міру визволення:

Ця неадекватність нагадує життя, яке описує тремтливу, неправильну траєкторію, що розчаровує при порівнянні зі своїми передумовами. Але тільки в цьому справжньому русі, завжди менше, ніж належить, воно здатне за певних обставин лишатися вільним від регламентації [61].

Занадто приватне – так схильні ми реагувати на цей перепочинок від регламентації. Але ми можемо виявити його не

тільки у вперто суб'єктивного, навіть негативного Адорно, а й у публічних наголосах ісламських інтелектуалів, наприклад, Алі Шаріяті – основної сили в перші дні іранської революції. Шаріяті у своїй критиці протиставив «істинний, прямий шлях, цю гладку і священну магістралю», організовану ортодоксальність та відхилення постійної міграції:

чоловік, цей діалектичний феномен, змушений завжди перебувати в русі. ... Чоловік відтак ніколи не може досягти кінцевого місця спочинку і знайти своє місце в Богові. ... Наскільки ж тоді обурливі будь-які встановлені стандарти. Хто може вічно встановлювати стандарт? Чоловік – це “вибір”, боротьба, постійне становлення. Він – нескінченна міграція, міграція в самому собі, від тліну до Бога; він – мігрант у своїй власній душі [62].

Ось тут ми маємо справжній потенціал для формування культури без примусу (хоча Шаріяті говорить тільки про «чоловіка», а не про «жінку»), який у своєму усвідомленні конкретних перешкод і конкретних кроків, своїй ясності без простацтва, точності, але не педантичності, заховає відчуття почину, яке буває в усіх істинно радикальних спробах розпочати все заново [63]: наприклад, пробна легітимізація жіночого досвіду у «Власному просторі» Вірджинії Вулф²⁴⁰, або казкове перевпорядкування часу й характеру, з якого постають розділені покоління «Опівнічних дітей», або ж визначна універсалізація афро-американського досвіду, який блискуче деталізовано в романах Тоні Морисон «Смоляне опудалко» і «Кохана». Поштовх і напруження походять із навколишнього середовища – імперіялістичної влади, яка інакше змусить вас або зникнути, або прийняти якусь мініятюрну версію себе як доктрину, яку буде передано в програмі курсу. Але це не нові панівні дискурси чи потужні наративи, а, як у програмі Джона Бергера, інший спосіб повісткування. Якщо фотографії або тексти використовуються лише для встановлення ідентичності й присутності, щоб дати нам тільки видимі образи єдиної Жінки або єдиного Індіянця, вони доповнюють те, що Бергер називає «системою контролю». Однак якщо їхня природно невизначена й антинаративістична неслух-

²⁴⁰ Укр. переклад див.: Вулф Вірджинія. Власний простір / Пер. з англ. Я. Чердаклі. – К.: Альтернативи, 1999. – 111 с.

няність не заперечується, вони дозволяють нерегламентованій суб'єктивності набути соціальної функції: «витерті зображення [родинні фотографії], які часто носять біля самісінького серця або ставлять біля ліжка, використовуються для звертання до того, що історичний час не має права руйнувати» [64].

З іншої перспективи, вигнанська, маргінальна, суб'єктивна й міграційна енергія модерного життя, яку розгорнули визвольні змагання, занадто еластично гнучка, щоб зникнути, і зринає у вигляді того, що Імануел Валерштайн назвав «антисистемними рухами». Пам'ятаймо, що головною історичною особливістю імперіялістичної експансії було накопичення – процес, який прискорився протягом ХХ сторіччя. Валерштайн стверджує, що за своєю суттю накопичення капіталу – ірраціональний процес. Він невгамовно здобуває додатковий, корисливий приріст, хоча вартість останнього – витрати на підтримання процесу, фінансування воєн, щоб захистити його, «відкуповування від» і залучення «допоміжних кадрів», життя в умовах перманентної кризи – надмірна, не варта його переваг. Отож, говорить Валерштайн, «сама надбудова [з державної влади і національних культур, які підтримують ідею державної влади], створена для максимізації вільного обігу чинників виробництва у світовій економіці, грає роль розплідника національних рухів, які підіймаються проти несправедливостей, притаманних світовій системі» [65]. Ті люди, яких система змусила грати підлеглі або закуті ролі всередині себе, постають свідомими супротивниками, які підривають її, висувають претензії і доводи, ставлять під сумнів тоталітарний примус світового ринку. Все-таки не від усього можна відкупитися.

Усі ці гібридні контрсили, які вже діють у багатьох царинах, індивіди й рухи витворюють спільноту або культуру, вибудовану з численних антисистемних підтекстів і практик для колективного людського існування (а не доктрин чи вичерпних теорій), яке не базується на примусові та пануванні. Вони підживили повстання 1980-х років, про які я говорив вище. Образ авторитарної, нездоланної імперії, який пробрався в академічну сферу і обійняв багато процедур інтелектуальної майстерності, що грає центральну роль у модерній культурі, знаходить свою протилежність у поновлюваних, майже хвацьких перервностях інтелектуальної і секулярної нечистоти – змішаних жан-

рах, несподіваних поєднаннях традиції і новаторства, політичних досвідах, ґрунтованих на спільнотах об'єднаних зусиль та інтерпретацій (у найширшому сенсі слова), а не на класах або корпораціях власности, стяжательства і влади.

Я знову й знову повертаюся до одного чудового уривку з Гуго Сен-Вікторського, саксонського ченця XII сторіччя. Цей уривок не полишає мене:

Отож, для натренованого духу джерелом великих чеснот буде спершу помалу навчитися змінюватися у видимих і скороминущих речах, так що згодом можна буде зовсім zostавити їх за плечима. Людина, для якої милий рідний край, – всього-на-всього тендітний послушник; той, для кого будь-яка земля як рідна, уже змужнів; однак досконалий лише той, для кого весь світ – чужина. Делікатна душа прив'язує свою любов до однієї цятки світу; змужніла людина поширює свою любов на весь світ; а досконала людина гасить у собі любов [66].

Ерих Авербах, великий німецький учений, який провів роки Другої світової війни вигнанцем у Туреччині, цитує цей уривок як взірець для всіх – чоловіків та жінок, – хто прагне переступити замкненість імперських, національних або провінційних меж. Тільки з таким ставленням може, наприклад, історик досягнути людський досвід і його писемні свідчення в усьому їхньому розмаїтті й неповторності; інакше він більше перейматиметься вилученнями й упередженими реакціями, ніж негативною свободою реального знання. Але зверніть увагу: Гуго двічі пояснює, що «сильна» або «досконала» людина досягає незалежності й безсторонності, *пройшовши через* прив'язаності, а не відкинувши їх. Вигнання ґрунтується на існуванні рідної землі, любові та реальній прив'язаності до неї. Універсальна істина вигнання не в тому, що людина втрачає цю любов або домівку, а в тому, що кожному вигнанцю притаманне відчуття раптової, небажаної втрати. Тепер погляньте на досвіди, *наче* вони можуть ось-ось зникнути: що ж у них такого, що робить їх заякореними або закоріненими в реальності? Що з них ви збережете, що облишите, що пригадаєте? Щоб відповісти на ці питання, треба мати незалежність і безсторонність того, кому рідний край «милий», але реальні обставини не дозволяють повернути назад цю милість і ще менше – отримати задоволення від заміників, підсунутих ілюзіями або

догмами, які походять чи то від гордості за свою спадщину, чи то від певності щодо того, хто «ми» є.

Ніхто сьогодні не є винятково чимось *одним*. Етикетки на зразок «індіянець», «жінка», «мусульманин» або «американець» – не більше ніж вихідні пункти, які швидко залишаються позаду, якщо хоча б на мить просунулися вглиб справжнього досвіду. Імперіялізм консолідував суміш культур та ідентичностей у глобальних масштабах. Однак його найгіршим і найпарадоксальнішим дарунком було те, що він дозволив людям повірити, начебто вони тільки, переважно, винятково білі або чорні, західні або східні. Проте так само як люди творять свою історію, вони творять і свої культури та етнічні ідентичності. Ніхто не може спростувати неперервну тяглість давніх традицій, займаних територій, національних мов і культурних географій, але я не бачу причин, окрім страху й упередження, і далі наполягати на їхній окремішності та відмінності, так наче в них усе людське життя. Вживання фактично стосується зв'язків між речами, цитуючи Еліота, реальність не може бути очищена від «інших відлунь [, що] замешкують сад»²⁴¹. Корисніше й важче мислити конкретно і співчутливо, контрапунктово про інших, а не тільки про «нас». А це, крім усього, означає не намагатися правити іншими, не намагатися класифікувати або ієрархізувати їх і насамперед не намагатися весь час повторювати, що «наша» культура або країна – номер один (або *не* номер один у тому самому випадку). Для справжнього інтелектуала є досить аргументів, щоб обходитися без цього.

²⁴¹ Еліот Томас Стернз. Бернт Нортон / Укр. пер. Григорія Кочура // Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 123.

Примітки

Вступ

1. Robert Hughes, *The Fatal Short: The Epic of Australia's Founding* (New York: Knopf, 1987), p. 586.
2. Paul Carter, *The Road to Botany Bay: An Exploration of Landscape and History* (New York: Knopf, 1988), pp. 202–60. Як доповнення до Г'юза і Картера див.: Sneja Gunew, «Denaturalizing Cultural Nationalisms: Multicultural Readings of 'Australia'», *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha (London: Routledge, 1990), pp. 99–120.
3. Joseph Conrad, *Nostromo: A Tale of the Seaboard* (1904; rpt. Garden City: Doubleday, Page, 1925), p. 77. Іен Вот, один із найкращих дослідників Конрада, нічого не сказав про імперіялізм Сполучених Штатів у «Ностромо»; див. його: *Conrad: «Nostromo»* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Окремі корисні зауваження про зв'язок між географією, торгівлею і фетишизмом див. у: David Simpson, *Fetishism and Imagination: Dickens, Melville, Conrad* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982), pp. 93–116.
4. Lila Abu-Lughod, *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society* (Berkeley: University of California Press, 1987); Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate* (New Haven: Yale University Press, 1992); Fedwa Malti-Douglas, *Woman's Body, Woman's World: Gender and Discourse in Arabo-Islamic Writing* (Princeton: Princeton University Press, 1991).
5. Sara Suleri, *The Rhetoric of English India* (Chicago: University of Chicago Press, 1992); Lisa Lowe, *Critical Terrains: French and British Orientalisms* (Ithaca: Cornell University Press, 1991).
6. Arthur M. Schlesinger, Jr., *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society* (New York: Whittle Communications, 1991).

Частина перша

Переплетені території, переплутані історії

1. T. S. Eliot, *Critical Essays* (London: Faber & Faber, 1932), pp. 14–15. (Укр. переклад див.: Еліот Т. С. Традиція та індивідуальний талант /

- Пер. з англ. Микола Рябчук // Еліот Т. С. Призначення критики. Вибрані есеї. – К.: Критика, 2002. – С. 46–47.)
2. Див.: Lyndall Gordon, *Eliot's Early Years* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1977), pp. 49–54.
 3. C. C. Eldridge, *England's Mission: The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli, 1868–1880* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1974).
 4. Patrick O'Brien, «The Costs and Benefits of British Imperialism», *Past and Present*, № 120, 1988.
 5. Lance E. Davis and Robert A. Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire: The Political Economy of British Imperialism, 1860–1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
 6. Див.: William Roger Louis, ed., *Imperialism. The Robinson and Gallagher Controversy* (New York: New Viewpoints, 1976).
 7. Наприклад: André Gunder Frank, *Dependent Accumulation and Underdevelopment* (New York: Monthly Review, 1979); Samir Amin, *L'Accumulation à l'échelle mondiale* (Paris: Anthropos, 1970).
 8. O'Brien, «Costs and Benefits», pp. 180–181.
 9. Harry Magdoff, *Imperialism: From the Colonial Age to the Present* (New York: Monthly Review, 1978), pp. 29, 35.
 10. William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society Since 1000 A. D.* (Chicago: University of Chicago Press, 1983), pp. 260–261.
 11. V. G. Kiernan, *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's Press, 1974), p. iii.
 12. Richard W. Van Alstyne, *The Rising American Empire* (New York: Norton, 1974), p. i. Див. також: Walter LaFeber, *The New Empire: An Interpretation of American Expansion* (Ithaca: Cornell University Press, 1963).
 13. Див.: Michael H. Hunt, *Ideology and U.S. Foreign Policy* (New Haven: Yale University Press, 1987).
 14. Michael W. Doyle, *Empires* (Ithaca: Cornell University Press, 1986), p. 45.
 15. David Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), p. 37.
 16. Tony Smith, *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain, and the Late Industrializing World Since 1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), p. 52. У цьому питанні Сміт цитує Ганді.
 17. Kiernan, *Marxism and Imperialism*, p. iii.
 18. D. K. Fieldhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century* (1965; rprt. Houndmills: Macmillan, 1991), p. 103.
 19. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, trans. Constance Farrington (1961; rprt. New York: Grove, 1968), p. 101.
 20. J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (1902; rprt. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972), p. 197.

21. *Selected Poetry and Prose of Blake*, ed. Northrop Frye (New York: Random House, 1953), p. 447. Одна з кількох праць Блейка про антиімперіалізм: David V. Erdman, *Blake: Prophet Against Empire* (New York: Dover, 1991).
22. Діккенс Чарльз. Домбі і син: Роман / Пер. з англ. М. Іванов за ред. М. Габлевич. – К.: Дніпро, 1991. – С. 17.
23. Raymond Williams, «Introduction», Dickens, *Dombey and Son* (1848; rpt. Harmondsworth: Penguin, 1970), pp. 11–12.
24. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, Vol. 1 (New Brunswick. Rutgers University Press, 1987), pp. 280–336.
25. Bernard S. Cohn, «Representing Authority in Victorian India», Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), pp. 185–207. (Укр. переклад див.: Кон Б. Репрезентування влади у вікторіанській Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 192–242.)
26. Цит. за: Philip D. Curtin, ed., *Imperialism* (New York: Walker, 1971), pp. 294–295.
27. Salman Rushdie, «Outside the Whale», у *Imaginary Homelands: Essays and Criticism, 1981–1991* (London: Viking/Granta, 1991), pp. 92, 101.
28. Це головна теза у: Conor Cruise O'Brien, «Why the Wailing Ought to Stop», *The Observer*, June 3, 1984.
29. Joseph Conrad, «Heart of Darkness», *Youth and Two Other Stories* (Garden City: Doubleday, Page, 1925), p. 82.
30. Про Макіндера див.: Neil Smith, *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1984), pp. 102–103. Конрад і тріумфалістська географія – центральна тема у: Felix Driver, «Geography's Empire: Histories of Geographical Knowledge», *Society and Space*, 1991.
31. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (1951; new ed. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973), p. 215. (Укр. переклад див.: Арндт Г. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. Володимир Верлока, Дмитро Горчаков. – К.: Дух і Літера, 2002. – С. 263.) Див. також: Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* (Ithaca: Cornell University Press, 1981), pp. 206–281.
32. Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, trans. Geoff Bennington and Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), p. 37.
33. Особливо див. пізню роботу Фуко: *The Care of the Self* trans. Robert Hurley (New York: Pantheon, 1986). (Укр. переклад див.: Фуко М. Історія сексуальності. Том 3: Плекання себе / Пер. з франц. І. Донченко. – Х.: Око, 2000. – 264 с.) Абсолютно нова інтерпретація, згідно з якою усі твори Фуко пронизані темою «я», зокрема його власного, викладена у: James Miller, *The Passion of Michel Foucault* (New York: Simon & Schuster, 1993).

34. Див., наприклад: Gérard Chaliand, *Revolution in the Third World* (Harmondsworth: Penguin, 1978).
35. Rushdie, «Outside the Whale», pp. 100–101.
36. Ian Watt, *Conrad in the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1979), pp. 175–179.
37. Eric Hobsbawm, «Introduction», Hobsbawm and Ranger, *Invention of Tradition*, p. 1. (Укр. переклад див.: Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 13.)
38. Jean-Baptiste-Joseph Fourier, *Préface historique*, Vol. 1, *Description de l'Égypte* (Paris: Imprimerie royale, 1809–1828), p. 1.
39. 'Abd al-Rahman al-Jabarti, *'Aja'ib al-Athar fi al-Tarajum wa al-Akhbar*, Vol. 4 (Cairo: Lajnat al-Bayan al-'Arabi, 1958–1967), p. 284.
40. Див.: Christopher Miller, *Blank Darkness: Africanist Discourse in French* (Chicago: University of Chicago Press, 1985); Arnold Temu, Bonaventure Swai, *Historians and Africanist History: A Critique* (Westport: Lawrence Hill, 1981).
41. Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York: Columbia University Press, 1983); Talal Asad, ed., *Anthropology and the Colonial Encounter* (London: Ithaca Press, 1975); Brian S. Turner, *Marx and the End of Orientalism* (London: Allen & Unwin, 1978). Обговорення окремих із цих робіт див.: Edward W. Said, «Orientalism Reconsidered», *Race and Class* 27, №. 2 (Autumn 1985), p. 1–15.
42. Peter Gran, *The Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760–1840* (Austin: University of Texas Press, 1979); Judith Tucker, *Women in Nineteenth Century Egypt* (Cairo: American University in Cairo Press, 1986); Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton: Princeton University Press, 1978); Syed Hussein Alatas, *The Myth of the Lazy Native: A Study of the Image of the Malays, Filipinos, and Javanese from the Sixteenth to the Twentieth Century and Its Function in the Ideology of Colonial Capitalism* (London: Frank Cass, 1977).
43. Gauri Viswanathan, *The Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India* (New York: Columbia University Press, 1989).
44. Francis Fergusson, *The Human Image in Dramatic Literature* (New York: Doubleday, Anchor, 1957) pp. 205–206.
45. Erich Auerbach, «Philology and *Weltliteratur*», trans. M. and E. W. Said, *Centennial Review* 13 (Winter 1969); див. мою статтю про цей твір у: *The World, the Text, and the Critic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), pp. 1–9.
46. George E. Woodberry, «Editorial» (1903), *Comparative Literature: The Early Years, An Anthology of Essays*, eds. Hans Joachim Schulz and Phillip K. Rein (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1973), p. 211. Див. також: Harry Levin, *Grounds for Comparison* (Cambridge, Mass.:

- Harvard University Press, 1972), pp. 57–130; Claudio Guillén, *Entre lo uno y lo diverso: Introducción a la literatura comparada* (Barcelona: Editorial Critica, 1985), pp. 54–121.
47. Erich Auerbach, *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*, trans. Willard Trask (Princeton: Princeton University Press, 1953). Див. також: Said, «Secular Criticism», *The World, the Text, and the Critic*, pp. 31–53 and 148–149.
48. The National Defense Education Act (NDEA – Національний оборонний закон про освіту). Закон Сполучених Штатів, ухвалений 1958 року, передбачав витратити 295 мільйонів доларів на науку й вивчення мов, обидві ці статті вважалися важливими для національної безпеки. Від цього закону виграли, зокрема, кафедри порівняльного літературознавства.
49. Цит. за: Smith, *Uneven Development*, pp. 101–102.
50. Antonio Gramsci, «Some Aspects of the Southern Question», у *Selections from Political Writings, 1921–1926*, trans. and ed. Quintin Hoare (London: Lawrence & Wishart, 1978), p. 461. Незвичне застосування концепцій «південности» Грамші див.: Timothy Brennan, «Literary Criticism and the Southern Question», *Cultural Critique*, № 11 (Winter 1988–89), p. 89–114.
51. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Vol. 3, ed. J. M. Robson (Toronto: University of Toronto Press, 1965), p. 693.

Частина друга

Консолідоване бачення

1. Richard Slotkin, *Regeneration Through Violence: The Mythology of the American Frontier, 1600–1860* (Middletown: Wesleyan University Press, 1973); Patricia Nelson Limerick, *The Legacy of Conquest: The Unbroken Past of the American West* (New York: Norton, 1988); Michael Paul Rogin, *Fathers and Children: Andrew Jackson and the Subjugation of the American Indian* (New York: Knopf, 1975).
2. Bruce Robbins, *The Servant's Hand: English Fiction from Below* (New York: Columbia University Press, 1986).
3. Gareth Stedman Jones, *Outcast London: A Study in the Relationship Between the Classes in Victorian Society* (1971; rpt. New York: Pantheon, 1984).
4. Eric Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley: University of California Press, 1982). (Укр. переклад див.: Вульф Ерік Р. Європа і народи без історії / Пер. з англ. Ігор Пошивайло. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.)
5. Martin Green, *Dreams of Adventure, Deeds of Empire* (New York: Basic Books, 1979); Molly Mahood, *The Colonial Encounter: A Reading of Six Novels* (London: Rex Collings, 1977); John A. McClure, *Kipling and Conrad: The Colonial Fiction* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981); Patrick Brantlinger, *The Rule of Darkness: British Literature and Imperialism, 1830–1914* (Ithaca: Cornell University Press, 1988). Див. та-

- кож: John Barrell, *The Infection of Thomas de Quincey: A Psychopathology of Imperialism* (New Haven: Yale University Press, 1991).
6. William Appleman Williams, *Empire as a Way of Life* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1980), pp. 112–113.
 7. Jonah Raskin, *The Mythology of Imperialism* (New York: Random House, 1971); Gordon K. Lewis, *Slavery, Imperialism, and Freedom: Studies in English Radical Thought* (New York: Monthly Review, 1978); V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind: Black Man, Yellow Man, and White Man in an Age of Empire* (1969; rpt. New York: Columbia University Press, 1986); *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's Press, 1974). Сучасніша праця: Eric Cheyfitz, *The Poetics of Imperialism: Translation and Colonization from The Tempest to Tarzan* (New York: Oxford University Press, 1991). Беніта Паррі (Benita Parry, *Conrad and Imperialism* (London: Macmillan, 1983)) переконливо розглядає ці та інші праці у контексті творчості Конрада.
 8. E. M. Forster, *Howards End* (New York: Knopf, 1921), p. 204.
 9. Raymond Williams, *Politics and Letters: Interviews with New Left Review* (London: New Left, 1979), p. 118.
 10. Williams, *Culture and Society, 1780–1950*. Ця праця була видана 1958 року (London: Chatto & Windus).
 11. Joseph Conrad, «Heart of Darkness», *Youth and Two Other Stories* (Garden City: Doubleday, Page, 1925), pp. 50–51. Див. демістифікаційний погляд на зв'язок між сучасною культурою і звільненням: Leo Bersani, *The Culture of Redemption* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990).
 12. Після 1880 року теорій і виправдань імперського стилю – давнє проти сучасного, англійське проти французького тощо – з'явилося надто багато. Див. яскравий приклад: Evelyn Baring (Cromer), *Ancient and Modern Imperialism* (London: Murray, 1910). Див. також: С. А. Bodelsen, *Studies in Mid-Victorian Imperialism* (New York: Howard Fertig, 1968); Richard Faber, *The Vision and the Need: Late Victorian Imperialist Aims* (London: Faber & Faber, 1966). Давніша, але все ще корисна праця: Klaus Knorr, *British Colonial Theories* (Toronto: University of Toronto Press, 1944).
 13. Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Berkeley: University of California Press, 1957); Lennard Davis, *Factual Fictions: The Origins of the English Novel* (New York: Columbia University Press, 1983); John Richetti, *Popular Fiction Before Richardson* (London: Oxford University Press, 1969); Michael McKeon, *The Origin of the English Novel, 1600–1740* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987).
 14. J. R. Seeley, *The Expansion of England* (1884; rpt. Chicago: University of Chicago Press, 1971), p. 12; J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (1902; rpt. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972), p. 15. Хоча Гобсон звинувачує різні європейські держави у надуживанні імперіалізмом, Англія серед них лідирує.

15. Raymond Williams, *The Country and the City* (New York: Oxford University Press, 1973), pp. 165–182 and passim.
16. D.C.M. Platt, *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815–1914* (Oxford: Clarendon Press, 1968), p. 536.
17. *Ibid.*, p. 357.
18. Joseph Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, trans. Heinz Norden (New York: Augustus M. Kelley, 1951), p. 12.
19. Platt, *Finance, Trade and Politics*, p. 359.
20. Ronald Robinson, John Gallagher, Alice Denny, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (1961; new ed. London: Macmillan, 1981), p. 10. Щоб краще зрозуміти, як ця теза вплинула на наукову дискусію довкола імперії, див.: William Roger Louis, ed., *Imperialism. The Robinson and Gallagher Controversy* (New York: Franklin Watts, 1976). Важливе підсумування цілого поля досліджень див.: Robin Winks, ed., *The Historiography of the British Empire-Commonwealth: Trends, Interpretations, and Resources* (Durham: Duke University Press, 1966). Дві збірки, згадані Вінксом (стор. 6): *Historians of India, Pakistan and Ceylon*, ed. Cyril H. Philips, та *Historians of South East Asia*, ed. D.G.E. Hall.
21. Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* (Ithaca: Cornell University Press, 1981); David A. Miller, *The Novel and the Police* (Berkeley: University of California Press, 1988). Див. також: Hugh Ridley, *Images of Imperial Rule* (London: Croom Helm, 1983).
22. Блискучу аналізу дієвості популярної культури в офіційну добу імперії див. у кн.: John MacKenzie, *Propaganda and Empire: The Manipulation of British Public Opinion, 1880–1960* (Manchester: Manchester University Press, 1984). Див. також: MacKenzie, ed., *Imperialism and Popular Culture* (Manchester: Manchester University Press, 1986). Про тонші маніпуляції англійською національною ідентичністю в той самий період див.: Robert Colls and Philip Dodd, eds., *Englishness: Politics and Culture, 1880–1920* (London: Croom Helm, 1987). Див. також: Raphael Samuel, ed., *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity*, 3 vols. (London: Routledge, 1989).
23. E. M. Forster, *A Passage to India* (1924; rpt. New York: Harcourt, Brace & World, 1952), p. 231.
24. Критику Конрада див.: Chinua Achebe, «An Image of Africa: Racism in Conrad's *Heart of Darkness*», *Hopes and Impediments: Selected Essays* (New York: Doubleday, Anchor, 1989), pp. 1–20. Деякі проблеми, порушені Ачебе, докладно обговорюються у: Brantlinger, *Rule of Darkness*, pp. 269–274.
25. Deirdre David, *Fictions of Resolution in Three Victorian Novels* (New York: Columbia University Press, 1981).
26. Georg Lukacs, *The Historical Novel*, trans. Hannah and Stanley Mitchell (London: Merlin Press, 1962), pp. 19–88.
27. *Ibid.*, pp. 30–63.

28. Кілька рядків із Раскіна зацитувані й прокоментовані у: R. Koebner and H. Schmidt, *Imperialism: The Story and Significance of a Political World, 1840–1866* (Cambridge: Cambridge University Press, 1964), p. 99.
29. V. G. Kiernan, *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's Press, 1974), p. 100.
30. John Stuart Mill, *Disquisitions and Discussions*, Vol. 3 (London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1875), pp. 167–168. Див. раніше обговорення цього питання: Nicholas Canny, «The Ideology of English Colonization: From Ireland to America», *William and Mary Quarterly* 30 (1973), p. 575–598.
31. Williams, *Country and the City*, p. 281.
32. Peter Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492–1797* (London: Methuen, 1986). Див. також його антологію у спів-авторстві: Neil L. Whitehead, *Wild Majesty: Encounters with Caribs from Columbus to the Present Day* (Oxford: Clarendon Press, 1992).
33. Hobson, *Imperialism*, p. 6.
34. Див. блискуче обговорення цієї теми: C. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* (1938; rpt. New York: Vintage, 1963); особливо розділ 2 «Власники». Див. також: Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848* (London: Verso, 1988), pp. 149–153.
35. Williams, *Country and the City*, p. 117.
36. Jane Austen, *Mansfield Park*, ed. Tony Tanner (1814; rpt. Harmondsworth: Penguin, 1966), p. 42. Див. найкращу аналізу цього роману: Tony Tanner, *Jane Austen* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986).
37. *Ibid.*, p. 54.
38. *Ibid.*, p. 206.
39. Warren Roberts, *Jane Austen and the French Revolution* (London: Macmillan, 1979), pp. 97–98. Див. також: Avrom Fleishman, *A Reading of Mansfield Park: An Essay in Critical Synthesis* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1967), pp. 36–39 and passim.
40. Austen, *Mansfield Park*, pp. 375–376.
41. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Vol. 3, ed. J. M. Robson (Toronto: University of Toronto Press, 1965), p. 693. Цит. за: Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (New York: Viking, 1985), p. 42.
42. Austen, *Mansfield Park*, p. 446.
43. *Ibid.*, p. 448.
44. *Ibid.*, p. 450.
45. *Ibid.*, p. 456.
46. John Gallagher, *The Decline, Revival and Fall of the British Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), p. 76.
47. Austen, *Mansfield Park*, p. 308.
48. Lowell Joseph Ragatz, *The Fall of the Planter Class in the British Caribbean, 1763–1833: A Study in Social and Economic History* (1928; rpt. New York: Octagon, 1963), p. 27.

49. Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (New York: Russell & Russell, 1961), p. 211. Див. також: Eric Williams, *From Columbus to Castro: The History of the Caribbean, 1492–1969* (London: Deutsch, 1970), pp. 177–254.
50. Austen, *Mansfield Park*, p. 213.
51. Tzvetan Todorov, *Nous et les autres: La réflexion sur la diversité humaine* (Paris: Seuil, 1989).
52. Raoul Girardet, *L’Idée coloniale en France, 1871–1962* (Paris: La Table Ronde, 1972), pp. 7, 10–13.
53. Basil Davidson, *The African Past: Chronicles from Antiquity to Modern Times* (London: Longmans, 1964), pp. 36–37. Див. також: Philip D. Curtin, *Image of Africa: British Ideas and Action, 1780–1850*, 2 vols. (Madison: University of Wisconsin Press, 1964); Bernard Smith, *European Vision and the South Pacific* (New Haven: Yale University Press, 1985).
54. Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man* (New York: Norton, 1981); Nancy Stepan, *The Idea of Race in Science: Great Britain, 1800–1960* (London: Macmillan, 1982).
55. Див. ґрунтовну аналізу цих течій у ранній антропології: George W. Stocking, *Victorian Anthropology* (New York: Free Press, 1987).
56. Узято з: Philip D. Curtin, *Imperialism* (New York: Walker, 1971), pp. 158–159.
57. John Ruskin, «Inaugural Lecture» (1870), in: *The Works of John Ruskin*, Vol. 20, ed. E. T. Cook and Alexander Weddenburn (London: George Allen, 1905), p. 41, n. 2.
58. *Ibid.*, pp. 41–43.
59. V. G. Kiernan, «Tennyson, King Arthur and Imperialism», in: V. G. Kiernan, *Poets, Politics and the People*, ed. Harvey J. Kaye (London: Verso, 1989), p. 134.
60. Обговорення одного важливого епізоду з історії ієрархічних стосунків між Заходом і не-Заходом див.: E. W. Said, *Orientalism*, (New York: Pantheon, 1978), pp. 48–92 and passim. (Укр. переклад див.: Саїд Едвард В. Орієнталізм / Пер. з англ. Віктор Шовкун. – К.: Основи, 2001. – С. 70–125 і далі.)
61. Hobson, *Imperialism*, pp. 199–200.
62. Цит. за: Hubert Deschamps, *Les Méthodes et les doctrines coloniales de la France du XVIe siècle à nos jours* (Paris: Armand Colin, 1953), pp. 126–127.
63. Див.: Anna Davin, «Imperialism and Motherhood», Samuel, ed., *Patriotism*, Vol. 1, pp. 203–235.
64. Michael Rosenthal, *The Character Factory: Baden-Powell’s Boy Scouts and the Imperatives of Empire* (New York: Pantheon, 1986); особливо с. 131–160. Див. також: Н. John Field, *Toward a Programme of Imperial Life: The British Empire at the Turn of the Century* (Westport: Greenwood Press, 1982).
65. Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York: Columbia University Press, 1983), pp. 25–69.

66. Див.: Marianna Torgovnick, *Gone Primitive: Savage Intellectuals, Modern Lives* (Chicago: University of Chicago Press, 1990). Про дослідження класифікації, кодифікації, збирання й експонування див.: James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988). Див. також: Street, *Savage in Literature*, and Roy Harvey Pearce, *Savagism and Civilization: A Study of the Indian and the American Mind* (1953; rev. ed. Berkeley: University of California Press, 1988).
67. K. M. Panikkar, *Asia and Western Dominance* (1959; rpt. New York: Macmillan, 1969); Michael Adas, *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca: Cornell University Press, 1989). Цікава також праця: Daniel R. Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (New York: Oxford University Press, 1981).
68. Henri Brunschwig, *French Colonialism, 1871–1914: Myths and Realities*, trans. W. G. Brown (New York: Praeger, 1964), pp. 9–10.
69. Див.: Brantlinger, *Rule of Darkness*; Suvendrini Perera, *Reaches of Empire: The English Novel from Edgeworth to Dickens* (New York: Columbia University Press, 1991); Christopher Miller, *Blank Darkness: Africanist Discount in French* (Chicago: University of Chicago Press, 1985).
70. Цит. за: Gauri Viswanathan, *The Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India* (New York: Columbia University Press, 1989), p. 132.
71. Alfred Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
72. Мопасан Гі де. Любий друг / Пер. з фр. Валеріян Підмогильний. – К.: Основи, 1999. – 407 с. Жорж Дюруа – кавалерист, який служив в Алжирі, – стає паризьким журналістом і (з певною допомогою) пише про життя в Алжирі. Пізніше він був утягнутий у фінансові скандали, що супроводжували завоювання Танжера.
73. Johannes Fabian, *Language and Colonial Power: The Appropriation of Swahili in the Former Belgian Congo, 1880–1938* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement* (Paris and The Hague: Mouton, 1963); Bernard S. Cohn, «Representing Authority in Victorian India», Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), pp. 185–207 (укр. переклад див.: Кон Б. Репрезентування влади у вікторіанській Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 192–242); Bernard S. Cohn, *An Anthropologist Among the Historians and Other Essays* (Delhi: Oxford University Press, 1990). Пов'язані з цим дві праці: Richard G. Fox, *Lions of the Punjab: Culture in the Making* (Berkeley: University of California Press, 1985); Douglas E. Haynes, *Rhetoric and Ritual in Colonial India: The Shaping of Public Culture in Surat City, 1852–1928* (Berkeley: University of California Press, 1991).

74. Fabian, *Language and Colonial Power*, p. 79.
75. Ronald Inden, *Imagining India* (London: Blackwell, 1990).
76. Timothy Mitchell, *Colonizing Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
77. Leila Kinney and Zeynep Çelik, «Ethnography and Exhibitionism at the Expositions Universelles», *Assemblages* 13 (December 1990), p. 35–59.
78. T. J. Clark, *The Painting of Modern Life: Paris in the Art of Manet and His Followers* (New York: Knopf, 1984), pp. 133–146; Malek Alloula, *The Colonial Harem*, trans. Myrna and Wlad Godzich (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986); Sarah Graham-Brown, *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography of the Middle East, 1860–1950* (New York: Columbia University Press, 1988).
79. Див., наприклад: Zeynep Çelik, *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth Century World's Fairs* (Berkeley: University of California Press, 1992); Robert W. Rydell, *All the World's a Fair: Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916* (Chicago: University of Chicago Press, 1984).
80. Herbert Lindenberger, *Opera: The Extravagant Art* (Ithaca: Cornell University Press, 1984), pp. 270–280.
81. Antoine Goléa, *Gespräche mit Wieland Wagner* (Salzburg: SN Verlag, 1967), p. 58.
82. *Opera* 13, № 1 (January 1962), p. 33. Див. також: Geoffrey Skelton, *Wieland Wagner: The Positive Sceptic* (New York: St. Martin's Press, 1971), pp. 159 and passim.
83. Joseph Kerman, *Opera as Drama* (New York: Knopf, 1956), p. 160.
84. Paul Robinson, *Opera and Ideas: From Mozart to Strauss* (New York: Harper & Row, 1985), p. 163.
85. *Ibid.*, p. 164.
86. *Verdi's «Aida»: The History of an Opera in Letters and Documents*, trans. and collected by Hans Busch (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978), p. 3.
87. *Ibid.*, pp. 4, 5.
88. *Ibid.*, p. 126.
89. *Ibid.*, p. 150.
90. *Ibid.*, p. 17.
91. *Ibid.*, p. 50. Див. також: Philip Gossett, «Verdi, Ghislanzoni, and *Aida*: The Uses of Convention»? *Critical Inquiry* 1, № 1 (1974), pp. 291–334.
92. *Verdi's «Aida»* p. 153.
93. *Ibid.*, p. 212.
94. *Ibid.*, p. 183.
95. Stephen Bann, *The Clothing of Clio* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), pp. 93–111.
96. Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance*, trans. Gene Patterson-Black and Victor Reinking (New York: Columbia University Press, 1984), p. 86. Див. також: Said, *Orientalism*, pp. 80–88. (Укр. переклад див.:

- Саїд Едвард В. Орієнталізм /Пер. з англ. Віктор Шовкун. – К.: Основи, 2001. – С. 100–125).
97. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, Vol. 1 (New Brunswick: Rutgers University Press, 1987), pp. 161–188.
98. Schwab, *Oriental Renaissance*, p. 25.
99. Jean Humbert, «A propos de l'égyptomanie dans l'oeuvre de Verdi: Attribution à Auguste Mariette d'un scénario anonyme de l'opéra *Aida*», *Revue de Musicologie* 62, № 2 (1976), pp. 229–255.
100. Kinney and Çelik, «Ethnography and Exhibitionism», p. 36.
101. Brian Fagan, *The Rape of the Nile* (New York: Scribner's, 1975), p. 278.
102. *Ibid.*, p. 276.
103. Kinney and Çelik, «Ethnography and Exhibitionism», p. 38.
104. *Verdi's «Aida»*, p. 444.
105. *Ibid.*, p. 186.
106. *Ibid.*, pp. 261–262.
107. *Opera*, 1986.
108. Skelton, *Wieland Wagner*, p. 160. Див. також: Goléa, *Gespräche mit Wieland Wagner*, pp. 62–63.
109. *Verdi's «Aida»*, p. 138.
110. Muhammd Sabry, *Episode de la question d'Afrique: L'Empire égyptien sous Ismail et l'ingérence anglo-française (1863–1879)* (Paris: Geuthner, 1933), pp. 391 and passim.
111. Як у: Roger Owen, *The Middle East and the World Economy, 1800–1914* (London: Methuen, 1981).
112. *Ibid.*, p. 122.
113. David Landes, *Bankers and Pashas* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958).
114. Sabry, p. 313.
115. *Ibid.*, p. 322.
116. Georges Douin, *Histoire du règne du Khedive Ismail*, Vol. 2 (Rome: Royal Egyptian Geographic Society, 1934).
117. Landes, *Bankers and Pashas*, p. 209.
118. Owen, *Middle East*, pp. 149–150.
119. *Ibid.*, p. 128.
120. Janet L. Abu-Lughod, *Cairo: 1001 Years of the City Victorious* (Princeton: Princeton University Press, 1971), p. 98.
121. *Ibid.*, p. 107.
122. Jacques Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution*, trans. Jean Stewart (New York: Praeger, 1972), pp. 96–98.
123. Bernard Semmel, *Jamaican Blood and Victorian Conscience: The Governor Eyre Controversy* (Boston: Riverside Press, 1963), p. 179. Схожий випадок досліджений у: Irfan Habib, «Studying a Colonial Economy—Without Perceiving Colonialism», *Modern Asian Studies* 19, № 3 (1985), pp. 355–381.
124. Thomas Hodgkin, *Nationalism in Colonial Africa* (London: Muller, 1956), pp. 29–59.

125. Див.: Adas, *Machines as the Measure of Men*, pp. 199–270.
126. Як приклад такого способу мислення див.: J. B. Kelly, *Arabia, the Gulf and the West* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1980).
127. Rosenthal, *Character Factory*, p. 52 and passim.
128. J. A. Mangan, *The Games Ethic and Imperialism: Aspects of the Diffusion of an Ideal* (Harmondsworth: Viking, 1986).
129. J.M.S. Tompkins, «Kipling's Later Tales: The Theme of Healing», *Modern Language Review* 45 (1950), pp. 18–32.
130. Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society* (Ithaca: Cornell University Press, 1974), pp. 258–259. Див. проникливу аналізу проблем кольору шкіри і каст: S. P. Mohanty, «Kipling's Children and the Colour Line», *Race and Class*, 31, No. 1 (1989), pp. 21–40; S. P. Mohanty, «Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism», *Yale Journal of Criticism* 2, No. 2 (1989), pp. 1–31.
131. Rudyard Kipling, *Kim* (1901; rpt. Garden City: Doubleday, Doran, 1941), p. 516.
132. *Ibid.*, pp. 516–517.
133. *Ibid.*, p. 517.
134. *Ibid.*, p. 523.
135. George Eliot, *Middlemarch*, ed. Ben G. Hornback (New York: Norton, 1977), p. 544.
136. Mark Kinkead-Weekes, «Vision in Kipling's Novels», *Kipling's Mind and Art*, ed. Andrew Rutherford (London: Oliver & Boyd, 1964).
137. Edmund Wilson, «The Kipling that Nobody Read», *The Wound and the Bow* (New York: Oxford University Press, 1947), pp. 100–101, 103.
138. Kipling, *Kim*, p. 242.
139. *Ibid.*, p. 268.
140. *Ibid.*, p. 271.
141. Francis Hutchins, *The Illusion of Permanence: British Imperialism in India* (Princeton: Princeton University Press, 1967), p. 157. Див. також: George Bearce, *British Attitudes Towards India, 1784–1858* (Oxford: Oxford University Press, 1961). Викривання системи див.: B. R. Tomlinson, *The Political Economy of the Raj, 1914–1947: The Economics of Decolonization in India* (London: Macmillan, 1979).
142. Angus Wilson, *The Strange Ride of Rudyard Kipling* (London: Penguin, 1977), p. 43.
143. George Orwell, «Rudyard Kipling», *A Collection of Essays* (New York: Doubleday, Anchor, 1954), pp. 133–135.
144. Michael Edwardes, *The Sahibs and the Lotus: The British in India* (London: Constable, 1988), p. 59.
145. Див.: Edward W. Said, «Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors», *Critical Inquiry* 15, No. 2 (Winter 1989), pp. 205–225. Див. також: Lewis D. Wurgaft, *The Imperial Imagination: Magic and Myth in Kipling's India* (Middletown: Wesleyan University Press, 1983), pp. 54–78; Bernard S. Cohn, *Anthropologist Among the Historians*.

146. Див.: Eric Stokes, *The English Utilitarians and India* (Oxford: Clarendon Press, 1959); Bearce, *British Attitudes Towards India*, pp. 153–174. Про освітню реформу Бентинка див.: Viswanathan, *Masks of Conquest*, pp. 44–47.
147. Noel Annan, «Kipling's Place in the History of Ideas», *Victorian Studies* 3, No. 4 (June 1960), p. 323.
148. Див. примітки 11 і 12.
149. Geoffrey Moorhouse, *India Britannica* (London: Paladin, 1984), p. 103.
150. *Ibid.*, p. 102.
151. Georg Lukacs, *The Theory of the Novel*, trans. Anna Bostock (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1971), pp. 35 and passim.
152. Kipling, *Kim*, p. 246.
153. *Ibid.*, p. 248.
154. Lukacs, *Theory of the Novel*, pp. 125–126.
155. Kipling, *Kim*, p. 466.
156. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, trans. Constance Farrington (1961; rpt. New York: Grove, 1968), p. 77. Обґрунтування цієї вимоги та про роль легітимаційного і «об'єктивного» дискурсу в імперіялізмі див.: Fabiola Jara and Edmundo Magana, «Rules of Imperialist Method», *Dialectical Anthropology* 7, No. 2 (September 1982), pp. 115–136.
157. Robert Stafford, *Scientist of Empire: Sir Roderick Murchison, Scientific Exploration and Victorian Imperialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Раніший приклад в Індії див.: Marika Vicziany, «Imperialism, Botany and Statistics in Early Nineteenth-Century India: The Surveys of Francis Buchanan (1762–1829)», *Modern Asian Studies* 20, No. 4 (1986), pp. 625–660.
158. Stafford, *Scientist of Empire*, p. 208.
159. J. Stengers, «King Leopold's Imperialism», Roger Owen and Bob Sutcliffe, eds., *Studies in the Theory of Imperialism* (London: Longmans, 1972), p. 260. Див. також: Neil Ascherson, *The King Incorporated: Leopold II in the Age of Trusts* (London: Allen & Unwin, 1963).
160. Achebe, *Hopes and Impediments*; див. примітку 24.
161. Linda Nochlin, «The Imaginary Orient», *Art in America* (May 1983), 118–31, 187–191. Окрім цього, як продовження есею Ноклін див. надзвичайно цікаву докторську дисертацію, захищену в Бостонському університеті: Todd B. Porterfield, *Art in the Service of French Imperialism in the Near East, 1798–1848: Four Case Studies* (Ann Arbor: University Microfilms, 1991).
162. A. P. Thornton, *The Imperial Idea and Its Enemies: A Study in British Power* (1959; rev. ed. London: Macmillan, 1985); Bernard Porter, *Critics of Empire: British Radical Attitudes to Colonialism in Africa, 1895–1914* (London: Macmillan, 1968); Hobson, *Imperialism*. Про Францію див.: Charles Robert Ageron, *L'Anticolonialisme en France de 1871 à 1914* (Paris: Presses Universitaires de France, 1973).
163. Див.: Bodelsen, *Studies in Mid-Victorian Imperialism*, pp. 147–214.

164. Stephen Charles Neill, *Colonialism and Christian Missions* (London: Lutterworth, 1966). Праця Ніла дуже загальна, її положення доповнюють і підтверджують чимало детальніших праць про місіонерську діяльність, див., наприклад про Китай: Murray A. Rubinstein, «The Missionary as Observer and Imagemaker: Samuel Wells Williams and the Chinese», *American Studies* (Taipei) 10, No. 3 (September 1980), pp. 31–44; Murray A. Rubinstein, «The Northeastern Connection: American Board Missionaries and the Formation of American Opinion Toward China: 1830–1860», *Bulletin of the Modern History* (Academica Sinica), Taiwan, July 1980.
165. Див.: Bearce, *British Attitudes Towards India*, pp. 65–77; Stokes, *English Utilitarians and India*.
166. Цит. за: Syed Hussein Alatas, *The Myth of the Lazy Native: A Study of the Image of the Malays, Filipinos, and Javanese from the Sixteenth to the Twentieth Century and Its Function in the Ideology of Colonial Capitalism* (London: Frank Cass, 1977), p. 59.
167. *Ibid.*, p. 62.
168. *Ibid.*, p. 223.
169. Romila Thapar, «Ideology and the Interpretation of Early Indian History», *Review* 5, No. 3 (Winter 1982), p. 390.
170. Karl Marx and Friedrich Engels, *On Colonialism: Articles from the New York Tribune and Other Writings* (New York: International, 1972), p. 156. (Укр. переклад див.: Енгельс Ф. Алжир // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – Т. 14. – С. 96.)
171. Katherine George, «The Civilized West Looks at Africa: 1400–1800. A Study in Ethnocentrism», *Isis* 49, No. 155 (March 1958), pp. 66, 69–70.
172. Означення «примітивних народів» за допомогою цього методу див.: Torgovnick, *Gone Primitive*, pp. 3–41. Див. також докладно розроблену версію чотириступеневої теорії дикуна, ґрунтовану на європейській філософії й культурології: Ronald L. Mees, *Social Science and the Ignoble Savage* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976).
173. Brunschwig, *French Colonialism*, p. 14.
174. Robert Delavigne et Charles André Julien, *La Constructeurs de la France d'outre-mer* (Paris: Corea, 1946), p. 16. Цікаво порівняти цю працю з іншою, у якій розглядаються ті самі особи: *African Proconsuls: European Governors in Africa*, eds. L. H. Gann and Peter Duignan (New York: Free Press, 1978). Див. також: Mort Rosenblum, *Mission to Civilize: The French Way* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1986).
175. Agnes Murphy, *The Ideology of French Imperialism, 1817–1881* (Washington: Catholic University of America Press, 1968), p. 46 and passim.
176. Raoul Girardet, *L'Idée coloniale en France, 1871–1962* (Paris: La Table Ronde, 1972), pp. 44–45. Див. також: Stuart Michael Persell, *The French Colonial Lobby* (Stanford: Hoover Institution Press, 1983).
177. Цит. за: Murphy, *Ideology of French Imperialism*, p. 25.

178. Raymond F. Berts, *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1840–1914* (New York: Columbia University Press, 1961), p. 88.
179. Я досліджую цей матеріал у контексті теорій національної ідентичності, що їх почали застосовувати в імперіялізмі кінця ХІХ сторіччя, у: «Nationalism, Human Rights, and Interpretation», *Freedom and Interpretation*, ed. Barbara Johnson (New York: Basic Books, 1992).
180. Berts, *Association and Assimilation*, p. 108.
181. *Ibid.*, p. 174.
182. Girardet, *L'Idée coloniale en France*, p. 48.
183. Про один несуттєвий епізод імперського змагання з Англією див. думку, яка вражає своєю проникливістю: Albert Hourani, «T. E. Lawrence and Louis Massignon», Albert Hourani, *Islam in European Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), pp. 116–128. Див. також: Christopher M. Andrew and A. S. Kanya-Forstner, *The Climax of French Imperial Expansion, 1914–1924* (Stanford: Stanford University Press, 1981).
184. David Prochaska, *Making Algeria French: Colonialism in Bône, 1870–1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), p. 85. Про те, як французькі суспільствознавці та містобудівники використовували Алжир для своїх експериментів і реконструкцій, див. надзвичайне дослідження: Gwendolyn Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), pp. 66–84. У наступних розділах книжки йдеться про вплив цих планів на Мароко, Індокитай і Мадагаскар. Але чільне дослідження див.: Janet Abu-Lughod, *Rabat: Urban Apartheid in Morocco* (Princeton: Princeton University Press, 1980).
185. *Ibid.*, p. 124.
186. *Ibid.*, pp. 141–142.
187. *Ibid.*, p. 255.
188. *Ibid.*, p. 254.
189. *Ibid.*, p. 255.
190. *Ibid.*, p. 70.
191. Roland Barthes, *Le Degré zéro de l'écriture* (1953; rpt. Paris: Gonthier, 1964), p. 10.
192. Raymond Williams, *George Orwell* (New York: Viking, 1971); особливо с. 77–78.
193. Christopher Hitchens, *Prepared for the Worst* (New York: Hill & Wang, 1989), pp. 78–90.
194. Майкл Волзер зображує Камю типовим інтелектуалом, зокрема тому, що той страждав від тероризму і протистояв йому та любив свою матір. Див.: Walzer, «Albert Camus's Algerian War», Walzer, *The Company of Critics: Social Criticism and Political Commitment in the Twentieth Century* (New York: Basic Books, 1988), pp. 136–152.
195. Conor Cruise O'Brien, *Albert Camus* (New York: Viking, 1970), p. 103.
196. Joseph Conrad, *Last Essays*, ed. Richard Curle (London: Dent, 1926), pp. 10–17.

197. Пізніше О'Браєн висловлював схожі погляди, геть відмінні від тих, що склали суть його книжки про Камю, і не приховував своєї антипатії до менших народів «третього світу». Див. його суперечку з Саїдом: *Salmagundi* 70–71 (Spring–Summer 1986), pp. 65–81.
198. Herbert R. Lottman, *Albert Camus. A Biography* (New York: Doubleday, 1979). Справжнє життя Камю в Алжирі під час колоніальної війни найкраще задокументоване у кн.: Yves Carrière's *La Guerre d'Algérie II: Le Temps des léopards* (Paris: Fayard, 1969).
199. «Misère de la Kabylie» (1939), Camus, *Essais* (Paris: Gallimard, 1965), pp. 905–938.
200. O'Brien, *Camus*, pp. 22–28.
201. Камю Альбер. Зрадлива жінка / Пер. з фр. М. Тютюнник // Камю Альбер. Вибрані твори: У 3-х т. – Х.: Фоліо, 1996. – Т. 1: Проза. – С. 361. Проникливу аналізу творчості Камю в північноафриканському контексті див.: Barbara Harlow, «The Maghrib and *The Stranger*», *Alif* 3, (Spring 1983), p. 39–55.
202. Camus, *Essais*, p. 2039.
203. Цит. за: Manuela Semidei, «De L'Empire à la decolonisation à travers les manuels scolaires», *Revue française de science politique* 16, No. 1 (February 1961), p. 85.
204. Camus, *Essais*, pp. 1012–1013.
205. Semidei, «De L'Empire à la decolonisation», p. 75.
206. Jean-Paul Sartre, *Literary Essays*, trans. Annette Michelson (New York: Philosophical Library, 1957), p. 32.
207. Emir Abdel Qader, *Ecrits spirituels*, trans. Michel Chodkiewicz (Paris: Seuil, 1982).
208. Mostafa Lacheraf, *L'Algérie: Nation et société* (Paris: Maspéro, 1965). Дивовижну прозову й особисту реконструкцію цього періоду див. у романі: Assia Djebar, *L'Amour, la fantasia* (Paris: Jean-Claude Lattès, 1985).
209. Цит. за: Abdullah Laroui, *The History of the Magreb: An Interpretive Essay*, trans. Ralph Manheim (Princeton: Princeton University Press, 1977), p. 301.
210. Lacheraf, *L'Algérie*, p. 92.
211. *Ibid.*, p. 93.
212. Theodule Bugeaud, *Par l'Épée et par la charrue* (Paris: PUF, 1948). Пізніша кар'єра Бужо теж була видатною: він командував військами, які придушували повстання 23 лютого 1848 року. За це у Флобера в романі «Виховання почуттів» портрет непопулярного маршала проколюють у живіт під час штурму Пале-Роялю 24 лютого 1848 року.
213. Martine Astier Loutfi, *Littérature et colonialisme: L'Expansion coloniale vue dans la littérature romanesque française, 1871–1914* (Paris: Mouton, 1971).
214. Melvin Richter, «Tocqueville on Algeria», *Review of Politics* 25 (1963), p. 377.

215. *Ibid.*, 380. Повнішу й сучаснішу аналізу цього матеріалу див.: Marwan R. Buheiry, *The Formation and Perception of the Modern Arab World*, ed. Lawrence I. Conrad (Princeton: Darwin Press, 1989); особливо розділ 1 «Європейське сприйняття Орієнту», що складається з чотирьох есеїв про Францію й Алжир XIX сторіччя, один із яких стосується Токвіля й ісламу.
216. Laroui, *History of the Magreb*, p. 305.
217. Див.: Alloula, *Colonial Harem*.
218. Fanny Colonna and Claude Haim Brahimi, «Du bon usage de la science coloniale», *Le Mal de voir* (Paris: Union Générale d'éditions, 1976).
219. Albert Sarraut, *Grandeur et servitude coloniales* (Paris: Editions du Sagittaire, 1931), p. 113.
220. Georges Hardy, *La Politique coloniale et le partage du terre aux XIXe et XXe siècles* (Paris: Albin Michel, 1937), p. 441.
221. Камю Альбер. Сторонній / Пер. з фр. Анатоль Перепадя // Камю Альбер. Вибрані твори: У 3-х т. – Х.: Фоліо, 1996. – Т. 1: Проза. – С. 73.
222. Там само. – С. 74.
223. Seeley, *Expansion of England*, p. 16.
224. Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph* (Princeton: Princeton University Press, 1977), pp. 132–133.
225. Seeley, *Expansion of England*, p. 193.
226. Див.: Alec G. Hargreaves, *The Colonial Experience in French Fiction* (London: Macmillan, 1983), p. 31. Він завважає і пояснює цю дивну елізію як результат особливої психології та англофобії Лоті, проте не зазначає формальні наслідки для його роману. Ширшу аналізу див. у неопублікованій дисертації з Принстонського університету: Panivong Norindr, *Colonialism and Figures of the Exotic in the Work of Pierre Loti* (Ann Arbor: University Microfilms, 1990).
227. Benita Parry, *Delusions and Discoveries: Studies on India in the British Imagination, 1880–1930* (London: Allen Lane, 1972).

Частина третя

Опір і опозиція

1. André Gide, *L'Immoraliste* (Paris: Mercure de France, 1902), pp. 113–114.
2. Gide, *The Immoralist*, trans. Richard Howard (New York: Knopf, 1970), pp. 158–159. Про зв'язок Жіда і Камю див.: Mary Louise Pratt, «Mapping Ideology: Gide, Camus, and Algeria», *College Literature* 8 (1981), pp. 158–174.
3. Christopher Miller, *Blank Darkness: Africanist Discourse in French* (Chicago: University of Chicago Press, 1985). Глибоку критику філософії «африканізму» див.: Paulin J. Hountondji, *Sur la «philosophie africaine»* (Paris: Maspéro, 1976). Гунтонджі звертає особливу увагу на працю Пласида Темпелза.

4. V. Y. Mudimbe, *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge* (Bloomington: Indiana University Press, 1988).
5. Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance*, trans. Gene Patterson-Black and Victor Reinking (New York: Columbia University Press, 1984).
6. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, trans. Constance Farrington (1961; rpt. New York: Grove, 1968), p. 314.
7. Basil Davidson, *Africa in Modern History: The Search for a New Society* (London: Allen Lane, 1978), pp. 178–180.
8. Jean-Paul Sartre, «Le Colonialisme est un système», *Situations V: Colonialisme et néo-colonialisme* (Paris: Gallimard, 1964).
9. Sartre, «Preface» до Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 7.
10. Davidson, *Africa in Modern History*, p. 200.
11. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 96.
12. *Ibid.*, p. 102.
13. Sartre, «Preface», p. 26.
14. Henri Grimal, *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires, 1919–1963*, trans. Stephan de Vos (1965; rpt. London: Routledge & Kegan Paul, 1978), p. 9. Існує величезна література про деколонізацію, серед якої заслуговують на увагу: R. F. Holland, *European Decolonization, 1918–1981: An Introductory Survey* (London: Macmillan, 1985); Miles Kahler, *Decolonization in Britain and France: The Domestic Consequences of International Relations* (Princeton: Princeton University Press, 1984); Franz Ansprenger, *The Dissolution of the Colonial Empires* (1981; rpt. London: Routledge, 1989); A. N. Porter and A. J. Stockwell, Vol. 1, *British Imperial Policy and Decolonization, 1938–51*, Vol. 2, *1951–1964* (London: Macmillan, 1987, 1989); John Strachey, *The End of Empire* (London: Gollancz, 1959).
15. Terence Ranger, «Connections Between Primary Resistance Movements and Modern Mass Nationalisms in East and Central Africa», pts. 1 and 2, *Journal of African History* 9, No. 3 (1968), p. 439. Див. також: Michael Crowder, ed., *West African Resistance: The Military Response to Colonial Occupation* (London: Hutchinson, 1971); останні розділи (с. 268 і далі) у кн.: S. C. Malik, ed., *Dissent, Protest and Reform in Indian Civilization* (Simla: Indian Institute of Advanced Study, 1977).
16. Michael Adas, *Prophets of Rebellion: Millenarian Protest Movements Against the European Colonial Order* (Chapel Hill: University of North Carolina, 1979). Ще один приклад див.: Stephen Ellis, *The Rising of the Red Shaws: A Revolt in Madagascar, 1895–1899* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
17. Ranger, «Connections», p. 631.
18. Цит. за: Afaf Lurfi al-Sayyid, *Egypt and Cromer* (New York: Praeger, 1969), p. 68.
19. E. M. Forster, *A Passage to India* (1924; rpt. New York: Harcourt, Brace & World, 1952), p. 322.
20. Див. с. 314–320 у кн.: Benita Parry, *Delusions and Discoveries: Studies on*

- India in the British Imagination, 1880–1930* (London: Allen Lane, 1972). На відміну від неї, Сара Сулері розглядає зв'язок між Азизом і Філдингом у психосексуальних термінах, див.: Sara Suleri, *The Rhetoric of English India* (Chicago: University of Chicago Press, 1992).
21. Forster, *Passage to India*, p. 86.
 22. *Ibid.*, p. 136.
 23. *Ibid.*, p. 164.
 24. Цит. за: Francis Hutchins, *The Illusion of Permanence: British Imperialism in India* (Princeton: Princeton University Press, 1967), p. 41.
 25. Forster, *Passage to India*, p. 76.
 26. Hutchins, *Illusion of Permanence*, p. 187.
 27. Syed Hussein Alatas, *The Myth of the Lazy Native: A Study of the Image of the Malays, Filipinos, and Javanese from the Sixteenth to the Twentieth Century and Its Function in the Ideology of Colonial Capitalism* (London: Frank Cass, 1977). Див. також: James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985).
 28. Sidney and Beatrice Webb, *Indian Diary* (Delhi: Oxford University Press, 1988), p. 98. Про неймовірно ізольовану атмосферу колоніального життя див.: Margaret MacMillan, *Women of the Raj* (London: Thames & Hudson, 1988).
 29. Parry, *Delusions and Discoveries*, p. 274.
 30. Forster, *Passage to India*, pp. 106–107.
 31. Цит. за: Anil Seal, *The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), p. 140.
 32. *Ibid.*, p. 141.
 33. *Ibid.*, p. 147. (Крапки з оригіналу.)
 34. *Ibid.*, p. 191.
 35. Edward Thompson, *The Other Side of the Medal* (1926; rpt. Westport Greenwood Press, 1974), p. 26.
 36. *Ibid.*, p. 126. Див. також тонку аналізу Пері Томпсона: *Delusions and Discoveries*, pp. 164–202.
 37. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 106.
 38. Frantz Fanon, *Black Skin, White Masks*, trans. Charles Lam Markmann (1952; rpt. New York: Grove Press, 1967), p. 222. Як доповнення до раннього, психологізаторського стилю Фанона див.: Ashis Nandy, *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism* (Delhi: Oxford University Press, 1983).
 39. Raoul Girardet, *L'Idée coloniale en France, 1871–1962* (Paris: La Table Ronde, 1972), p. 136.
 40. *Ibid.*, p. 148.
 41. *Ibid.*, pp. 159–72. Про Гріюля, його кар'єру і роль див. прекрасні сторінки у кн.: James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art* (Cambridge, Mass.: Harvard University

- Press, 1988), pp. 55–91. Див. також, як Кліфорд аналізує Лейріса: pp. 165–174. Проте в обох випадках Кліфорд не пов'язує своїх авторів із деколонізацією та глобальним політичним контекстом, очевидним у Жирарде.
42. Мальро Андре. Королівський шлях / Пер. з фр. Людмила Колодинська та Орест Черній // Всесвіт. – 1993. – № 7/8. – С. 71.
 43. Paul Mus, *Viet-Nam: Sociologie d'une guerre* (Paris: Seuil, 1952), pp. 134–135. Франсес Фіцджералд (Frances FitzGerald) присвятила Мюсові книжку про американську війну проти В'єтнаму «Fire in the Lake», яку 1972 року відзначили Пулітцерівською премією.
 44. Davidson, *Africa in Modern History*, p. 155.
 45. *Ibid.*, p. 156.
 46. Fanon, *Black Skin, White Masks*, p. 220.
 47. Philip D. Curtin, *The Image of Africa: British Ideas and Action, 1780–1850*, 2 vols. (Madison: University of Wisconsin Press, 1964).
 48. Daniel Defert, «The Collection of the World: Accounts of Voyages from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries», *Dialectical Anthropology* 7 (1982), pp. 11–20.
 49. Pratt, «Mapping Ideology». Див. також її блискучу працю: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (New York and London: Routledge, 1992).
 50. James Joyce, *Ulysses* (1922; rpt. New York: Vintage, 1966), p. 212.
 51. James Ngugi, *The River Between* (London: Heinemann, 1965), p. 1.
 52. Tayeb Salih, *Season of Migration to the North*, trans. Denys Johnson-Davies (London: Heinemann, 1970), pp. 49–50.
 53. Peter Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492–1797* (London: Methuen, 1986).
 54. George Lamming, *The Pleasures of Exile* (London: Allison & Busby, 1984), p. 107.
 55. *Ibid.*, p. 119.
 56. Roberto Fernández Retamar, *Caliban and Other Essays*, trans. Edward Baker (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), p. 14. Висновок див. у: Thomas Cartelli, «Prospero in Africa: *The Tempest* as Colonialist Text and Pretext», *Shakespeare Reproduced: The Text in History and Ideology*, eds. Jean E. Howard and Marion F. O'Connor (London: Methuen, 1987), pp. 99–115.
 57. Ngugi wa Thiongo, *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature* (London: James Curry, 1986).
 58. Barbara Harlow, *Resistance Literature* (New York: Methuen, 1987), p. xvi. Див. працю, яка була піонерською в цьому питанні: Chinweizu, *The West and the Rest of Us: White Predators, Black Slaves and the African Elite* (New York: Random House, 1975).
 59. Aimé Césaire, *The Collected Poetry*, eds. and trans. Clayton Eshleman and Annette Smith (Berkeley: University of California Press, 1983), p. 46.
 60. Rabindranath Tagore, *Nationalism* (New York: Macmillan, 1917), p. 19 and passim.

61. W. E. B. Du Bois, *The Souls of Black Folk* (1903; rpt. New York: New American Library, 1969), pp. 44–45.
62. Tagore, *Nationalism*, p. 62.
63. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: New Left, 1983), p. 47. (Укр. переклад див.: Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. Віктор Морозов. – К.: Критика, 2001. – С. 65.)
64. *Ibid.*, p. 52. (Укр. переклад див.: Там само. – С. 72.)
65. *Ibid.*, p. 74. (Укр. переклад див.: Там само. – С. 102.)
66. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures* (London and New York: Routledge, 1989).
67. Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983). (Укр. переклад див.: Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. Георгій Касьянов. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.)
68. Partha Chatterjee, *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* (London: Zed, 1986), p. 79. Див. також: Rajat K. Ray, «Three Interpretations of Indian Nationalism», *Essays in Modern India*, ed. B. Q. Nanda (Delhi: Oxford University Press, 1980), pp. 1–41.
69. Chatterjee, *Nationalist Thought*, p. 100.
70. *Ibid.*, p. 161.
71. Davidson, *Africa in Modern History*; особливо с. 204. Див. також: *General History of Africa*, ed. A. Adu Boaher, Vol. 7, *Africa Under Colonial Domination, 1880–1935* (Berkeley, Paris, and London: University of California Press, UNESCO, James Currey, 1990); *The Colonial Moment in Africa: Essays on the Movement of Minds and Materials, 1900–1940*, ed. Andrew Roberts (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
72. Kumari Jayawardena, *Feminism and Nationalism in the Third World* (London. Zed, 1986); особливо с. 43–56, 73–108, 137–54 і далі. Про визвольне розуміння фемінізму й імперіялізму див. також: Laura Nader, «Orientalism, Occidentalism and the Control of Women», *Cultural Dynamics* 2, No. 3 (1989), pp. 323–355; Maria Mies, *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour* (London: Zed, 1986). Див. також: Helen Callaway, *Gender, Culture and Empire: European Women in Colonial Nigeria* (Urbana: University of Illinois Press, 1987); Nupur Chandur and Margaret Strobel, eds., *Western Women and Imperialism: Complicity and Resistance* (Bloomington: Indiana University Press, 1992).
73. Angus Calder, *Revolutionary Empire. The Rite of the English Speaking Empires from the Eighteenth Century to the 1780's* (London: Cape, 1981), p. 14. Див. філософське й ідеологічне доповнення, на жаль, жакхівовою мовою: Samir Amin, *Eurocentrism*, trans. Russell Moore (New

- York: Monthly Review, 1989). Аналізу з позицій визвольного руху так само на глобальному рівні див.: Jan Nederveen Pietersee, *Empire and Emancipation* (London: Pluto Press, 1991).
74. Calder, *Revolutionary Empire*, p. 36.
75. *Ibid.*, p. 650.
76. Eqbal Ahmad, «The Neo-Fascist State: Notes on the Pathology of Power in the Third World», *Arab Studies Quarterly* 3, No. 2 (Spring 1981), pp. 170–80.
77. Джеймс Джеймс. Портрет митця замолоду / Пер. з англ. Мар'яна Прокопович. – Львів: Класика, 2005. – С. 194.
78. Thomas Hodgkin, *Nationalism in Colonial Africa* (London: Muller, 1956), pp. 93–114.
79. Alfred Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), pp. 196–216.
80. Neil Smith, *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1984), p. 102.
81. *Ibid.*, p. 146. Подальша диференціація простору, наслідки якої відчутні в мистецтві та способах відпочинку, проявляється в ландшафті і розробці національних парків. Див.: W. J. T. Mitchell, «Imperial Landscape», *Landscape and Power*, ed. W. J. T. Mitchell (Chicago: University of Chicago Press, 1993); Jane Carruthers, «Creating a National Park, 1910 to 1926», *Journal of South African Studies* 15, No. 2 (January 1989), pp. 188–216. Пор. в іншій царині: Mark Bassin, «Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century», *American Historical Review* 96, No. 3 (June 1991), pp. 763–794.
82. Mahmoud Darwish, «A Lover from Palestine», *Splinters of Bone*, trans. B. M. Bannani (Greenfield Center, N.Y.: Greenfield Review Press, 1974), p. 23.
83. Mary Hamer, «Putting Ireland on the Map», *Textual Practice* 3, No. 2 (Summer 1989), pp. 184–201.
84. *Ibid.*, p. 195.
85. Seamus Deane, *Celtic Revivals: Essays in Modern Irish Literature* (London: Faber & Faber, 1985), p. 38.
86. *Ibid.*, p. 49.
87. *Ibid.*
88. Wole Soyinka, *Myth, Literature and the African World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), p. 127. Див. також: Mudimbe, *Invention of Africa*, pp. 85–97.
89. *Ibid.*, pp. 129, 136.
90. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 203.
91. Césaire, *Collected Poetry*, p. 72.
92. *Ibid.*, pp. 76, 77.
93. R. P. Blackmur, *Eleven Essays in the European Novel* (New York: Harcourt, Brace & World, 1964), p. 3.

94. Mahmoud Darwish, *The Music of Human Flesh*, trans. Denys Johnson-Davies (London: Heinemann, 1980), p. 18.
95. Pablo Neruda, *Memoirs*, trans. Hardie St. Martin (London: Penguin, 1977), p. 130. Цей уривок може здивувати тих, на кого вплинув нарис Конора Круза О'Браєна, див.: Conor Cruise O'Brien, «Passion and Cunning: An Essay on the Politics of W. B. Yeats», Conor Cruise O'Brien, *Passion and Cunning* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1988). Його твердження й інформація не відповідають дійсності, особливо пор.: Elizabeth Cullingford, *Yeats, Ireland and Fascism* (London: Macmillan, 1981). Вона теж посилається на уривок з Неруди.
96. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 108.
97. Укр. переклад Івана Драча. Див.: Неруда Пабло. Лірика. – К.: Дніпро, 1975. – С. 214.
98. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 140.
99. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 59.
100. Gary Sick, *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran* (New York: Random House, 1985).
101. Chinua Achebe, *Things Fall Apart* (1959; rpt. New York: Fawcett, 1969).
102. Lawrence J. McCaffrey, «Components of Irish Nationalism,» у *Perspectives on Irish Nationalism*, eds. Thomas E. Hachey and Lawrence J. McCaffrey (Lexington: University of Kentucky Press, 1989), p. 16.
103. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 159.
104. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 241.
105. Цит. за: Hachey and McCaffrey, *Perspectives on Irish Nationalism*, p. 117.
106. *Ibid.*, p. 106.
107. Див.: David Lloyd, *Nationalism and Minor Literature: James Clarence Mangan and the Emergence of Irish Cultural Nationalism* (Berkeley: University of California Press, 1987).
108. Див. окремі їхні твори у кн.: *Ireland's Field Day* (London: Hutchinson, 1985). До збірки увійшли твори Поліна, Гіні, Діна, Керні та Кайберда. Див. також: W. J. McCormack, *The Battle of the Books* (Gigginstown, Ireland: Lilliput Press, 1986).
109. R. P. Blackmur, *A Primer of Ignorance*, ed. Joseph Frank (New York: Harcourt, Brace & World, 1967), pp. 21–37.
110. Joseph Leerssen, *Mere Irish and Fíor-Ghael: Studies in the Idea of*

Irish Nationality, Its Development, and Literary Expression Prior to the Nineteenth Century (Amsterdam and Philadelphia: Benjamins, 1986).

111. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 210.
112. *Ibid.*, p. 214.
113. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 242.
114. R. P. Blackmur, *Language as Gesture: Essays in Poetry* (London: Allen & Unwin, 1954), p. 118.
115. *Ibid.*, p. 119.
116. Gordon K. Lewis, *Slavery, Imperialism, and Freedom* (New York: Monthly Review, 1978); та Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848* (London: Verso, 1988).
117. Thomas Hodgkin, «Some African and Third World Theories of Imperialism», *Studies in the Theory of Imperialism*, eds. Roger Owen and Bob Sutcliffe (London: Longman, 1977), p. 95.
118. Marcel Merle, ed., *L'Anticolonialisme Européen de Las Casas à Karl Marx* (Paris: Colin, 1969). Див. також: Charles Robert Ageron, *L'Anticolonialisme en France de 1871 à 1914*. (Paris: Presses Universitaires de France, 1973).
119. Harry Bracken, «Essence, Accident and Race», *Hermathena* 116 (Winter 1975), pp. 81–96.
120. Gerard Leclerc, *Anthropologie et colonialisme: Essai sur l'histoire de l'africanisme* (Paris: Seuil, 1972).
121. J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (1902; rpt. Ann Arbor University of Michigan Press, 1972), pp. 223–284.
122. Інший приклад, який уділиво проаналізував С. Л. Р. Джеймс, – випадок Вілберфоса, маніпульованого Пітом, під час відміни рабства: С. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* (1938; rpt. New York: Vintage, 1963), pp. 53–54.
123. Див.: Noam Chomsky, *American Power and the New Mandarins* (New York: Pantheon, 1969), pp. 221–366.
124. Girardet, *L'Idée coloniale en France*, p. 213.
125. Див. блискуче дослідження про молодих в'єтнамських інтелектуалів у Парижі міжвоєнного періоду: Hue-Tam Ho Tai, *Radicalism and the Origins of the Vietnamese Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).
126. Це добре описано у кн.: Janet G. Vaillant, *Black, French, and African: A Life of Léopold Sédar Senghor* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990), pp. 87–146.
127. Raymond Williams, *Culture* (London: Fontana, 1981), pp. 83–85.
128. Ali Haroun, *La 7e Wilaya: La Guerre de FLN en France, 1954–1962* (Paris: Seuil, 1986).
129. Alatas, *Myth of the Lazy Native*, p. 56.
130. *Ibid.*, p. 96.

131. James, *Black Jacobins*, p. 198.
132. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (1938; rpt. Beirut: Librairie du Liban, 1969), pp. 305–306.
133. Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1981), pp. 193–234. Див. також докторську дисертацію, написану в Університеті Джорджтавна, у якій багато інформації про життя Антоніюса: Susan Silsby, *Antonius: Palestine, Zionism and British Imperialism, 1929–1939* (Ann Arbor: University Microfilms, 1986).
134. Paul Buhle, *C. L. R. James: The Artist as Revolutionary* (London: Verso, 1988), pp. 56–57.
135. «An Audience with C. L. R. James», *Third World Book Review* 1, No. 2 (1984), p. 7.
136. Antonius, *Arab Awakening*, p. 43.
137. Alatas, *Myth of the Lazy Native*, p. 152.
138. Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement* (Paris and The Hague: Mouton, 1963), p. 8.
139. Guha, «On Some Aspects of the Historiography of Colonial India», *Subaltern Studies I* (Delhi: Oxford University Press, 1982), pp. 5, 7. Еволюцію поглядів Гухи див.: Guha, «Dominance Without Hegemony and Its Historiography», *Subaltern Studies VI* (Delhi: Oxford University Press, 1986), pp. 210–309.
140. A. L. Tibawi, *A Modern History of Syria, Including Lebanon and Palestine* (London: Macmillan, 1969); Albert Hourani, *Arabic Thought in the Literal Age, 1798–1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Hisham Sharabi, *Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875–1914* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1972); Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Analysis*, trans. M. F. and Peter Sluglett (New York: St. Martin's Press, 1990); Mohammad Abed al-Jabry, *Naqd al-Aql al-'Arabi*, 2 vols. (Beirut: Dar al-Tali'ah, 1984, 1986).
141. A. A. Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, trans. Lawrence I. Conrad (1984; London: Croom Helm, 1987).
142. Walter Rodney, «The African Revolution», у *C.L.R. James: His Life and Work*, ed. Paul Buhle (London: Allison & Busby, 1986), p. 35.
143. Guha, *Rule of Property for Bengal*, p. 38.
144. *Ibid.*, p. 62.
145. *Ibid.*, p. 145.
146. *Ibid.*, p. 92.
147. Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (New York: Russell & Russell, 1961), p. 211.
148. Alatas, *Myth of the Lazy Native*, p. 200.
149. James, *Black Jacobins*, p. x.
150. *Ibid.*, p. 391.
151. Цит. за: Silsby, *Antonius*, p. 184.

152. Tariq Ali, *The Nehrus and the Gandhis: An Indian Dynasty* (London: Pan, 1985).
153. Theodor Adorno, *Minima Moralia: Reflections from a Damaged Life*, trans. E. F. N. Jephcott (1951; trans. London: New Left, 1974), p. 102.
154. Conor Cruise O'Brien, «Why the Wailing Ought to Stop», *The Observer*, June 3, 1984.
155. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 77.
156. Див.: S. P. Mohanty, «Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism», *Yale Journal of Criticism* 2, No. 2 (1989), pp. 1–31. Прикладом цього підходу можуть бути три такі роботи: Timothy Brennan, *Salman Rushdie and the Third World: Myths of the Nation* (New York: St Martin's Press, 1989); Mary Layoun, *Travels of a Genre: The Modern Novel and Ideology* (Princeton: Princeton University Press, 1990); Rob Nixon, *London Calling: V. S. Naipaul, Postcolonial Mandarin* (New York: Oxford University Press, 1992).
157. Ця позиція втілена в зауваженні британського міністра закордонних справ лорда Белфура 1919 року, яке, наскільки воно стосувалося західної ліберальною думки, загалом лишилося справедливим: «Щодо Палестини ми навіть не пропонуємо обговорювати побажання теперішніх жителів країни, незважаючи на те, що Американська комісія питала їх, ким вони себе вважають. Чотири великі держави прихильно ставляться до сіонізму, і сіонізм – правий він чи ні, гарний чи поганий – коріниться у багатовіковій традиції, у теперішніх потребах, у майбутніх надіях та має набагато більше значення, ніж бажання й упередження 700 000 арабів, які нині населяють стародавню землю. На мою думку, це правильно». Цит. за: Christopher Sykes, *Crossroads to Israel, 1917–1948* (1965; rpt. Bloomington: Indiana University Press, 1973), p. 5.
158. Raphael Patai, *The Arab Mind* (New York: Scribner's, 1983); David Pryce-Jones, *The Closed Circle: An Interpretation of the Arabs* (New York: Harper & Row, 1989); Bernard K. Lewis, *The Political Language of Islam* (Chicago: University of Chicago Press, 1988); Patricia Crone and Michael Cook, *Hagarism. The Making of the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).
159. Ronald Robinson, «Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration», Owen and Sutcliffe, *Studies in the Theory of Imperialism*, pp. 118, 120.
160. Masao Miyoshi, *As We Saw Them: The First Japanese Embassy to the United States (1860)* (Berkeley: University of California Press, 1979); Ibrahim Abu-Lughod, *The Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters* (Princeton: Princeton University Press, 1963).
161. Homi K. Bhabha, «Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority Under a Tree Outside Delhi May 1817», *Critical Inquiry* 12, No. 1 (1985), pp. 144–165.
162. Див. відповідь Афгані Ренану: Nikki R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din*

- «*al-Afghani*» (1968; rpt. Berkeley: University of California Press, 1983), pp. 181–187.
163. Albert Hourani, «T. E. Lawrence and Louis Massignou», *Islam in European Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), pp. 116–128.
164. Сйтс Вільям Батлер. Ірландії в часах грядущих / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Сйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 49.
165. Chatterjee, *Nationalist Thought*, p. 147.
166. *Ibid.*, p. 169.
167. Див. книжки Найпола (V. S. Naipaul): *Among the Believers: An Islamic Journey* (New York: Alfred A. Knopf, 1981); *Guerrillas* (New York: Alfred A. Knopf, 1975); *India: A Wounded Civilization* (New York: Vintage, 1977); *An Area of Darkness* (New York: Vintage, 1981).
168. Claude Liauzu, *Aux origines des tiers-mondismes: Colonisés et anti-colonialistes en France (1919–1939)* (Paris: L'Harmattan, 1982), p. 7.
169. V. S. Naipaul, *A Bend in the River* (New York: Knopf, 1979), p. 244.
170. Davidson, *Africa in Modern History*, p. 374.
171. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 88.
172. *Ibid.*, p. 51.
173. *Ibid.*, p. 47.
174. *Ibid.*, p. 204.
175. *Ibid.*, p. 106. З приводу «переознайомлення людства зі світом» з позицій Фанона див. перспективну працю: Patrick Taylor, *The Narrative of Liberation: Perspectives on Afro-Caribbean Literature, Popular Culture and Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), pp. 7–94. Про занепокоєння Фанона національною культурою див.: Irene Gendzier, *Frantz Fanon, a Biography* (1973; rpt. New York: Grove Press, 1985), pp. 224–230.
176. Georg Lukacs, *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, trans. Rodney Livingstone (London: Merlin Press, 1971), p. 199.
177. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 199.
178. *Ibid.*, p. 51.
179. *Ibid.*, pp. 88, 93.
180. *Ibid.*, p. 93.
181. *Ibid.*, p. 94.
182. Albert Memmi, *The Colonizer and the Colonized* (1957; trans. New York: Orion Press, 1965).
183. Fanon, *Wretched of the Earth*, p. 107.
184. *Ibid.*, p. 124.
185. *Ibid.*, p. 125.
186. *Ibid.*, p. 131.
187. *Ibid.*, p. 148.
188. *Ibid.*, p. 159.
189. *Ibid.*, p. 203.
190. *Ibid.*, p. 247.

191. Amílcar Cabral, *Unity and Struggle: Speeches and Writings*, trans. Michael Wolfers (New York: Monthly Review, 1979), p. 143.
192. Michel Chodkiewicz, «Introduction», Emir Abdel Kader, *Ecrits spirituels*, trans. Chodkiewicz (Paris: Seuil, 1982), pp. 20–22.
193. Jalal Ali Ahmad, *Occidentosis: A Plague from the West*, trans. R. Campbell (1978; Berkeley: Mizan Press, 1984).
194. Wole Soyinka, «Triple Tropes of Trickery», *Transition*, No. 54 (1991), pp. 178–183.
195. Anwar Abdel-Malek, «Le Project de civilisation: Positions», *Les Conditions de l'indépendance nationale Jans le monde moderne* (Paris: Editions Cujas, 1977) pp. 499–509.
196. Abdullah Laroui, *The Crisis of the Arab Intellectuals* (Berkeley: University of California Press, 1976), p. 100.
197. Chinua Achebe, *Hopes and Impediments: Selected Essays* (New York: Doubleday, Anchor, 1989), p. 76.
198. Ця фраза вперше з'являється у кн.: Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trans. Alan Sheridan (New York: Pantheon, 1977), p. 26. (Укр. переклад див.: Фуко Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. Петро Тарашук. – К.: Основи, 1998. – С. 35.) Пізніші ідеї, пов'язані з цим поняттям, спливають у його книжках та інтерв'ю, див.: Michel Foucault, *The History of Sexuality*, Vol. 1, trans. Robert Hurley (New York: Pantheon, 1978). (Укр. переклад див.: Фуко Мішель. Історія сексуальності. Т. 1. Жага пізнання / Пер. з фр. І. Донченко. – Х.: Око, 1997. – 240 с.) Див. також працю, яка зазнала впливу Фуко: Chantal Mouffe and Ernest Laclau, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso, 1985). Див. мою критичну статтю: «Foucault and the Imagination of Power», *Foucault: A Critical Reader*, ed. David Hoy (London: Blackwell, 1986), pp. 149–155.
199. Я обговорюю цю можливість у статті: «Michel Foucault, 1926–1984», *After Foucault: Humanistic Knowledge, Postmodern Challenges*, ed. Jonathan Arac (New Brunswick: Rutgers University Press, 1988), pp. 8–9.
200. Jürgen Habermas, *Autonomy and Solidarity: Interviews*, ed. Peter Dews (London: Verso, 1986), p. 187.
201. James, *Black Jacobins*, p. 401.
202. *Ibid.*
203. *Ibid.*, p. 402.

Частина четверта

Свобода від панування в майбутньому

1. Michael Barratt-Brown, *After Imperialism* (rev. ed. New York: Humanities, 1970), p. viii.
2. Arno J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York: Pantheon, 1981). Книжку Маєра, у якій розглянуто відтворення старо-

- 10 порядку від XIX до початку XX сторіччя, треба доповнити працею, яка легалізує перехід старої колоніальної системи та опікунства від Британської імперії до Сполучених Штатів протягом Другої світової війни: William Roger Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire, 1941–1945* (London: Oxford University Press, 1977).
3. *North-South: A Program for Survival* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1980). Похмурішу і, мабуть, правдивішу, версію цієї реальності див.: A. Sivanandan, «New Circuits of Imperialism», *Race and Class* 30, No. 4 (April-June 1989), pp. 1–19.
 4. Cheryl Payer, *The Debt Trap: The IMF and the Third World* (New York: Monthly Review, 1974).
 5. *North-South*, p. 275.
 6. Див. важливу історію класифікації трьох світів: Carl E. Pletsch, «The Three Worlds, or the Division of Social Scientific Labor, circa 1950–1975», *Comparative Studies in Society and History* 23 (October 1981), pp. 565–590. Див. також класичну нині працю: Peter Worsley, *The Third World* (Chicago: University of Chicago Press, 1964).
 7. Noam Chomsky, *Towards a New Cold War: Essays on the Current Crisis and How We Got There* (New York: Pantheon, 1982), pp. 84–85.
 8. Ronald Steel, *Walter Lippmann and the American Century* (Boston: Little, Brown, 1980), p. 496.
 9. Див.: Anders Stephanson, *Kennan and the Art of Foreign Policy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989), pp. 167, 173.
 10. Richard J. Barnett, *The Roots of War* (New York: Atheneum, 1972), p. 21. Див. також: Eqbal Ahmad, «Political Culture and Foreign Policy: Notes on American Interventions in the Third World», *For Better or Worse: The American Influence in the World*, ed. Allen F. Davis (Westport Greenwood Press, 1981), pp. 119–131.
 11. V. G. Kiernan, *America: The New Imperialism: From White Settlement to World Hegemony* (London: Zed, 1978), p. 127.
 12. Albert K. Weinberg, *Manifest Destiny: A Study of Nationalist Expansionism in American History* (Gloucester, Mass.: Smith, 1958). Див. також: Reginald Horsman, *Race and Manifest Destiny: The Origin of American Racial Anglo-Saxonism* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981).
 13. Richard Slotkin, *Regeneration Through Violence: The Mythology of the American Frontier, 1600–1860* (Middletown: Wesleyan University Press, 1973), p. 557. Див. також його продовження: *The Fatal Environment: The Myth of the Frontier in the Age of Industrialization, 1800–1890* (Middletown: Wesleyan University Press, 1985).
 14. C. L. R. James, *Mariners, Renegades and Castaways: The Story of Herman Melville and the World We Live In* (1953; new ed. London: Allison & Busby, 1985), p. 51 and passim. Див. також: Kiernan, *America*, pp. 49–50.
 15. Див.: J. Michael Dash, *Haiti and the United States: National Stereotypes and the Literary Imagination* (London: Macmillan, 1988), pp. 9, 22–25 and passim.

16. Kiernan, *America*, p. 206.
17. *Ibid.*, p. 114.
18. Irene Gendzier, *Managing Political Change: Social Scientists and the Third World* (Boulder and London: Westview Press, 1985); особливо с. 40–41, 127–47.
19. *Many Voices, One World* (Paris: UNESCO, 1980).
20. Anthony Smith, *The Geopolitics of Information: How Western Culture Dominates the World* (New York: Oxford University Press, 1980), p. 176.
21. Herbert I. Schiller, *The Mind Managers* (Boston: Beacon Press, 1973); Herbert I. Schiller, *Mass Communications and American Empire* (Boston: Beacon Press, 1969); Armand Mattelart, *Transnational; and the Third World: The Struggle for Culture* (South Hadley, Mass.: Bergin & Garvey, 1983). Це лише три праці з усіх, що їх написали ці автори з цієї теми.
22. П'ять романів Муніфа з'явилися один за одним в арабському світі між 1984 і 1988 роками; два томи блискуче переклав англійською мовою Пітер Тероукс (Peter Theroux): *Cities of Salt* (New York: Vintage, 1989) та *The Trench* (New York: Pantheon, 1991).
23. James A. Field, Jr., *America and the Mediterranean World, 1776–1882* (Princeton: Princeton University Press, 1969); особливо розділи 3, 6, 8 та 11.
24. Richard W. Van Alstyne, *The Rising American Empire* (New York: Norton, 1974), p. 6.
25. Fouad Ajami, «The Summer of Arab Discontent», *Foreign Affairs* 69, No. 5 (Winter 1990–91), p. 1.
26. Відомий мистецтвознавець-ісламіст Олег Гребер розглядає Багдад як одну з трьох основних пам'яток мистецтва: Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art* (1973; rev. ed. New Haven: Yale University Press, 1987), pp. 64–71.
27. Kiernan, *America*, pp. 262–263.
28. Arnold Krupat, *For Those Who Came After: A Study of Native American Autobiography* (Berkeley: University of California Press, 1985).
29. Basil Davidson, «On Revolutionary Nationalism: The Legacy of Cabral», *Race and Class* 27, No. 3 (Winter 1986), p. 43.
30. *Ibid.*, 44. Девідсон розглядає і розвиває цю тему у своїй глибоко рефлексивній праці, див.: *The Black Man's Burden Africa and the Curse of the Nation-State* (New York Times, 1992).
31. Timothy Brennan, «Cosmopolitans and Celebrities», *Race and Class* 31, No. 1 (July–September 1989), pp. 1–19.
32. Herbert I. Schiller, *Culture, Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression* (New York: Oxford University Press, 1989).
33. Immanuel Wallerstein, *Historical Capitalism* (London: Verso, 1983), p. 65 and passim. Див. також: Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins, and Immanuel Wallerstein, *Antisystemic Movements* (London and New York: Verso, 1989).
34. Дуже переконливо це проаналізовано у статті: Jonathan Rée, «Internationality», *Radical Philosophy*, 60 (Spring 1992), pp. 3–11.

35. Bernard S. Cohn, «Representing Authority in Victorian India», *The Invention of Tradition*, eds. Eric Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), pp. 192–207. (Укр. переклад див.: Кон Б. Репрезентування влади у вікторіанській Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 192–242.)
36. Adonis, *An Introduction to Arab Poetics*, trans. Catherine Cobban (London: Saqi, 1990), p. 76.
37. Seamus Deane, «Heroic Styles: The Tradition of an Idea», *Ireland's Field Day* (London: Hutchinson, 1985), p. 58.
38. Ken Ringle, *The Washington Post*, March 31, 1991. Карикатурні нападки на виставку спростовує велика й інтелектуально обгрунтована збірка: *The West as America: Reinterpreting Images of the Frontier, 1820–1970*, ed. William H. Truettner (Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1991). Див. вибіркові враження відвідувачів від виставки: *American Art* 5, No. 2 (Summer 1991), p. 3–11.
39. Це поняття надзвичайно вміло використано в таких працях: Homi K. Bhabha, «The Postcolonial Critic», *Arena* 96 (1991), pp. 61–63; «DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation», *Nation and Narration*, ed. Homi K. Bhabha (London and New York: Routledge, 1990), pp. 291–322.
40. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500–2000* (New York: Random House, 1987).
41. Joseph S. Nye, Jr., *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* (1990; rev. ed. New York: Basic, 1991), p. 260.
42. *Ibid.*, p. 261.
43. *The Humanities in American Life: Report of the Commission on the Humanities* (Berkeley: University of California Press, 1980).
44. Edward W. Said, *The World, the Text, and the Critic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), pp. 226–247.
45. Robert A. McCaughey, *International Studies and Academic Enterprise: A Chapter in the Enclosure of American Learning* (New York: Columbia University Press, 1984).
46. Theodor Adorno, *Minima Moralia: Reflections from a Damaged Life*, trans. E. F. N. Jephcott (1951; trans. London: New Left, 1974), p. 55.
47. Edward W. Said, *Covering Islam* (New York: Pantheon, 1981).
48. Fredric Jameson, «Postmodernism and Consumer Society», *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*, ed. Hal Foster (Port Townsend, Wash.: Bay Press, 1983), pp. 123–125.
49. Eqbal Ahmad, «The Neo-Fascist State: Notes on the Pathology of Power in the Third World», *Arab Studies Quarterly* 3, No. 2 (Spring 1981), pp. 170–180.
50. Eqbal Ahmad, «From Potato Sack to Potato Mash: The Contemporary Crisis of the Third World», *Arab Studies Quarterly* 2, No. 3 (Summer 1980), pp. 230–232.

51. *Ibid.*, p. 231.
52. Paul Virilio, *L'Insecurité du territoire* (Paris: Stock, 1976), p. 88 and *passim*.
53. Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, trans. Geoff Bennington and Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), pp. 37, 46.
54. Masao Miyoshi, *Off Center: Power and Culture Relations Between Japan and the United States* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991), pp. 623–624.
55. Укр. переклад Максима Стріхи. Див.: Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 151.
56. Gilles Deleuze and Félix Guattari, *Mille Plateaux* (Paris: Minuit, 1980), p. 511.
57. Virilio, *L'Insecurité du territoire*, p. 84.
58. Adorno, *Minima Moralia*, pp. 46–47.
59. *Ibid.*, pp. 67–68.
60. *Ibid.*, p. 68.
61. *Ibid.*, p. 81.
62. Ali Shariati, *On the Sociology of Islam: Lectures by Ali Shariati*, trans. Hamid Algar (Berkeley: Mizan Press, 1979), pp. 92–93.
63. Я це докладно описав у кн.: *Beginnings: Intention and Method* (1975; rpt. New York: Columbia University Press, 1985).
64. John Berger and Jean Mohr, *Another Way of Telling* (New York: Pantheon, 1982), p. 108.
65. Immanuel Wallerstein, «Crisis as Transition» Samir Amin, Giovanni Arrighi, André Gunder Frank, and Immanuel Wallerstein, *Dynamics of Global Crisis* (New York: Monthly Review, 1982), p. 30.
66. Hugo of St. Victor, *Didascalicon*, trans. Jerome Taylor (New York: Columbia University Press, 1961), p. 101.

Показчик етнічних і географічних назв

- Абіссинія [Abyssinia], історична назва Етиопії (див.) 166
- Австралія [Australia] 11, 15–18, 30, 39, 112, 117, 125, 127, 161, 167–168, 170, 203, 284, 304, 312, 443
- Австро-Угорська імперія [Austro-Hungarian empire] 26
- Аден [Aden], місто на Аравійському півострові 66, 204
- Азія [Asia] 23, 50, 54, 56, 63–64, 73, 100, 138, 161, 168, 199, 285, 290, 304, 311, 315, 317, 342, 406, 425
- Південна Азія [Indian subcontinent] 39, 114, 284, 430, 458
 - Південно-Східна Азія [Southeast Asia] 199, 243, 285
 - Середня Азія [Central Asia] 26, 223
 - Східна [East Asia] 402
- Александрія [Alexandria], місто в Єгипті 194
- Алжир [Algeria], країна в Північній Африці, в 1834–1962 – колонія Франції 12, 14, 22, 25, 47, 51, 53, 65–66, 80, 112, 117, 156–157, 173, 237, 247–250, 252–261, 263–266, 285, 310, 317, 322, 324, 340–341, 344, 368, 371–372, 377, 380, 393, 454
- Французький Алжир [French Algeria], неофіційна назва Алжиру в часи французького панування 250, 253, 267
- Алжир [Algiers], місто-столиця Алжиру 171, 286, 442
- Америка [America] 16, 26, 39, 43, 47, 58, 64, 82, 87, 95, 114, 138, 156–157, 192, 199, 208, 303–304, 306, 311–313, 315, 320, 371, 384, 393, 396–397, 401, 404–406, 409–411, 415, 420, 434, 436–438, 444, 451, 453, 455
- Латинська Америка [Latin America] 19, 23, 26, 56, 100, 226, 303, 308, 315, 328, 382, 449, 458
 - Південна Америка [South America] 21, 39, 112, 135, 139, 145, 157, 167, 312, 401, 433
 - Північна Америка [North America] 39, 135, 139, 157, 167, 312, 433
 - Центральна Америка [Central America] 43, 100, 312, 401, 404, 451
- Американська імперія [American empire] 26
- Американське пограниччя [American frontier] 208
- Анаба [Annaba], місто в Алжирі (див. також: Бон) 249–250
- Анам [Annam], центральний регіон В'єтнаму 285

- Англія [England] 11, 16, 26, 46, 50, 54, 67, 72, 85, 87, 96–97, 112, 115–117, 121–123, 127–130, 137, 137–139, 145, 147, 150, 155, 161–165, 168–169, 183, 202–203, 217, 223, 227, 267, 287, 313, 316, 322, 341, 348, 351, 354, 362, 430
- Ангола [Angola], країна в Центральній Африці, португальська колонія з XVI ст. до 1975 р. 26–27
- Антигуа [Antigua], острів у Карибському морі, британська колонія з XVII ст. до 1981 р. 105–106, 116, 130, 141, 145–152, 155, 162, 362
- Антильські острови [Antilles], архіпелаг у Карибському морі 139, 146, 319
- Арабський Прямокутник [Arab Rectangle], регіон в Азії 347
- арабський світ [Arab world] 308, 411, 420, 458
- Аравія [Arabia], інша назва Аравійського півострова 249, 415
- Аргентина [Argentina], країна в Південній Америці; з XVI ст. до 1816 р. – іспанська колонія 145, 454
- Арктика [Arctic] 252
- Ассирія [Assyria], давня держава в Месопотамії 416
- Атаба аль-Хадра ['Ataba al-Khadra], квартал Каїра 196
- Атени [Athens] 313
- Атлантика (Атлантичний океан) [Atlantic] 281
- Афганістан [Afghanistan], країна в Південній Азії 125
- Африка [Africa] 11, 20–21, 23, 39, 50, 54, 56, 61, 63–64, 69, 73, 79, 87, 96–97, 100, 104–105, 114, 118–119, 121, 123–124, 130, 134, 136, 158–159, 161, 168, 170, 173, 190, 194, 199, 201, 240, 242–243, 246, 259, 277, 281–282, 285, 288, 298–300, 304, 306, 308, 311–312, 315, 317, 323, 337–338, 342, 354, 371–373, 397, 409, 425, 429, 447, 449, 451, 458
- Західна Африка [West Africa] 167, 285, 311, 367
- Південна Африка [Southern Africa, South Africa] 126, 137, 202–203, 284, 310
- Північна Африка [North Africa] 25, 44, 49, 123, 173, 260, 264, 276, 285, 304, 312, 404
- Східна Африка [East Africa] 191, 284–285, 367
- Центральна Африка [Central Africa] 295
- Центрально-Західна Африка [Central West Africa] 284
- ашанти [Ashantis], народ у Західній Африці (Гана) 167
- Багдад [Baghdad] 42, 313, 415–416, 421
- Байройт [Bayreuth], місто в Баварії 181
- Бандунг [Bandung], місто в Індонезії 317
- Бейрут [Beirut], столиця Лівану 330
- Бельгія [Belgium] 45, 203, 285, 311
- Бенарес [Benares], або Варанасі [Varanasi], священне місто в Індії 209, 234
- Бенгалія [Bengal], регіон в Індії та Бангладеші, у 1757–1947 рр. – британська колонія 224, 310, 320, 345, 350, 355
- Нижня Бенгалія [Lower Bengal] 292
- бербери [Berbers], автохтонна етнічна група в Північній Африці 244, 259
- Берберійське узбережжя [Barbary Coast], європейська назва узбережжя Північної Африки 43
- Берлін [Berlin] 175
- Бірма [Burma], країна в Південно-Східній Азії (нинішня М'янма), у 1886–1948 рр. – британсь-

- ка колонія 125, 166, 285, 304, 311, 370
- Бірмінгем [Birmingham], місто в Англії 123
- Біскра [Biskra], місто в Алжирі 276
- Близький Схід [Middle East] 11, 21, 28–29, 39, 43, 50, 100, 124, 284, 337, 345, 412–416, 419–421, 451
- Бомбей [Bombay], місто в Індії 235, 293
- Бон [Bône], стара назва м. Анаба (див.) 249–250
- Ботанічна затока [Botany Bay], затока в Австралії 17
- Бразилія [Brazil], країна в Південній Америці; з XVI ст. до 1822 р. – португальська колонія 145, 147, 258, 399
- Бретон Вудз [Bretton Woods], містечко в США 457
- Брикстон [Brixton], район у Лондоні 348
- Британія [Britain], Велика Британія [Great Britain], Сполучене Королівство [United Kingdom] 30, 32, 39, 42, 44, 47, 51, 58, 64, 95, 98, 100, 106, 112, 114, 121, 123–125, 136–139, 146, 153, 156, 165, 167–168, 171, 192, 198, 203–204, 207, 210–211, 215, 219, 227, 241, 253, 272, 285, 288, 290–291, 311, 313, 316, 320, 339–341, 347, 358, 362–363, 367, 370, 386, 393, 399, 405, 409, 415, 419–420, 435, 442
- Британська імперія [British Empire] 26–27, 40, 45, 122, 154, 201, 221, 228, 241, 246–247, 268, 271, 284, 397, 405
- Британські острови [British Isles] 134, 136
- Булонський ліс [Bois de Boulogne], парк у Парижі 196
- Вавилон [Babylon], давнє місто в Месопотамії, на території нинішнього Іраку 234, 416
- Ватерлоо [Waterloo], містечко в Бельгії 129
- Вашингтон [Washington] 21, 431
- Велика Британія [Great Britain] – див. Британія
- Венеція [Venice], місто в Італії 97
- Вествард Го! [Westward Ho!], містечко в Девонширі, Англія 202
- Вест-Індія [the West Indies], те саме, що й Кариби 29, 96, 111, 145, 147, 161, 354, 387
- В'єтнам [Vietnam], країна в Південно-Східній Азії, у 1858–1945 рр. – французька колонія 21–22, 27, 43, 59, 65, 100, 281, 297, 317, 340–341, 362, 368, 396–397, 399, 405, 407, 438, 451
- Відень [Wien] 190
- Візантія [Byzantium], середньовічна імперія 313
- Гаваї [Hawaii], острови в Тихому океані 404
- Гаїті [Haiti], острів і країна в Карибському морі 146, 304, 358, 370, 387, 405
- Гайд-парк [Hyde Park], парк у Лондоні 198
- Гемпстед [Hampstead], район у Лондоні 427
- Гімалаї [the Himalayas], гірський масив в Азії 204
- Голандія [Holland] 45, 100, 203, 285, 311, 316, 341, 357
- Гонконг [Hong Kong], британська назва території та острови у Східній Азії (Сянган [Siangan]), що протягом 1842–1997 рр. належала Британії 39, 125, 284
- Горн, мис [Cape Horn], найпівденніша точка Південної Америки 19
- Греція [Greece] 52, 172, 279, 307 – аттична Греція [Attic Greece] 172

- Габон [Gabon], країна в Африці, з XIX ст. до 1958 р. – французька колонія 249
- Газа [Gaza], арабське місто на Близькому Сході 454
- Гана [Ghana], країна в Африці, з початку XX ст. до 1957 р. – британська колонія 354
- Гваделупа [Guadeloupe], архіпелаг на сході Карибського моря, «заморський департамент» Франції 284
- Гватемала [Guatemala], країна в Центральній Америці; з XVI ст. до 1821 р. – іспанська колонія 401
- Гвінея [Guinea], країна в Західній Африці, колишня французька колонія (1890–1958) 283, 285, 310, 317, 368
- Гвінея-Бісау [Guinea-Bissau], країна в Західній Африці, колишня колонія Португалії (1879–1973) 373
- Гвіяна [Guiana], регіон у Південній Америці (нинішні Гаяна, Суринам і Французька Гвіяна) 284 – Британська Гвіяна [British Guiana], британська колонія (1831–1966), нині – Гаяна 399
- гели [Gaels], корінне кельтське населення Ірландії 314
- Гіза [Giza], місто в Єгипті 184, 194
- Гренада [Grenada], країна й острів у Карибському морі, у 1783–1967 рр. – британська колонія 400–401
- Гринвіч Вілідж [Greenwich Village], район Нью-Йорка 427
- Далекий Схід [Far East] 11, 39, 124, 367
- Дамаск [Damascus] 415
- Делі [Delhi] 53, 171, 218, 286
- Дельта Нілу [the Nile delta, the Delta] 139, 192
- Дьєнб'єнфу [Dien Bien Phu], місто у В'єтнамі, місце вирішальної битви (1954) в Першій індокитайській війні (1946–1954) 282, 297
- Європа [Europe] 24, 39, 43, 45, 58, 70, 73, 75, 77, 86–88, 90–93, 95, 97, 107, 123, 136, 139, 141, 146, 154, 159, 168, 170, 173, 177, 182–185, 194, 215, 221, 238, 241–252, 256, 267–271, 276, 279–280, 282–283, 296, 300, 304–306, 312–315, 321, 336, 338, 344, 352, 355, 357, 363, 365–366, 382, 384, 386, 389, 393, 395, 397, 414, 421, 447, 453, 456 – Східна Європа [East Europe] 26, 436, 451, 454, 458
- Едфу [Edfu], колишня назва м. Ідфу [Idfu] в Єгипті 184
- Етиопія [Ethiopia] (див. також: Абіссинія), країна в Африці, у 1936–1941 рр. окупована Італією 125, 191
- Ефрат [Euphrates], річка в Азії 416
- Єгипет [Egypt], країна в Африці, у 1882–1922 рр. окупований Британією 73–74, 84, 112, 125, 157, 167, 169, 173, 177, 180, 182–187, 189–195, 197, 284–285, 293, 304, 306, 309–311, 316, 348, 353, 365, 370–371, 417–418, 420, 426, 452
- Єрусалим [Jerusalem] 364
- Заїр [Zaire] 324, 382
- Затока [the Gulf] – див. Перська затока
- Захід [the West] 20, 22–23, 28, 38, 42, 55–56, 59–60, 63–64, 66, 70, 73, 77–80, 84, 96–116, 135, 170, 174, 183, 196, 223, 253, 275, 278, 280–283, 296, 302, 306, 311, 314, 323, 336–337, 342, 346, 349–350, 352–354, 359–363, 366–367, 369–370, 373, 378, 380–381, 395–396,

- 414–415, 424, 427, 431–433, 437, 445, 452, 455, 458–459
- західна півкуля [Western Hemisphere] 139
- зулуси [the Zulu], народ у Південній Африці 307
- Ізраїль [Israel] 80, 345, 364, 402, 417, 419, 421, 427, 454
- Індійський океан [Indian Ocean] 284
- Індія [India] 20, 24–25, 29, 46, 50–51, 53, 64, 66–67, 72, 75, 77, 84, 96, 101, 116–118, 121, 123–128, 132, 136, 139, 150, 157–158, 170–171, 173, 183–184, 200–205, 207–209, 214–215, 217–218, 220–222, 224–232, 234–239, 241–242, 244–245, 256, 271–272, 279, 285, 287–294, 304, 307–308, 311–312, 316, 321–322, 338, 341, 346, 350–352, 356, 362, 367–369, 371, 383, 393, 434–436, 442–443, 447
- Британська Індія [British India], британська колоніяльна територія, що охоплювала нинішню Індію, Пакистан, Бангладеш та М'янму 44, 58, 117, 201, 216–217, 244
- індіанці [American Indians], європейська загальна назва корінних народів Америки 29, 243, 263, 282, 404, 437, 464
- Індокитай [Indochina], регіон та півострів у Південно-Східній Азії 66, 248, 285, 296–297, 341, 406, 447
- Індонезія [Indonesia], країна в Південно-Східній Азії, з XIX ст. до 1945 р. – голандська колонія 12, 285, 309–310, 324, 350, 402
- Ірак [Iraq] 22, 38, 57, 77, 199, 353, 382, 402–403, 405, 409, 412, 414–416, 419, 421, 423
- Іран [Iran] 22, 59, 65, 324, 382, 402, 427, 431, 447, 451, 454
- Ірландія [Ireland] 11–12, 16, 41–42, 97, 123, 125, 138, 140, 157, 168, 198, 203, 284, 311–312, 314, 316–317, 319–322, 324–326, 332, 368, 436
- ісламський світ [Islamic world] 11, 104, 279, 427, 458
- Іспанія [Spain] 19, 42, 45, 100, 138, 203, 251, 285, 313
- Іспанська імперія [Spanish empire] 26, 146
- Італія [Italy] 45, 87, 93–94, 177, 180, 187, 203, 287, 393, 449
- Південна Італія [Southern Italy] 92
- Північна Італія [Northern Italy] 93
- Йорданія [Jordan], арабо-ісламська країна на Близькому Сході 77
- Каїр [Cairo] 179–181, 188, 191, 194–197, 293, 415
- Калькута [Calcutta] 234, 293, 368
- Камбоджа [Cambodia], країна в Південно-Східній Азії, у 1863–1953 рр. – фактична колонія Франції 248, 264, 285, 296
- Канада [Canada], країна в Північній Америці, у 1763–1867 рр. – британська колонія 11, 30, 32, 39, 125, 166, 284
- Карачі [Karachi], місто в Пакистані 235
- Кариби [the Caribbean] (Карибські острови, Карибське море, Карибські колонії) 11, 39, 43, 112, 116, 123, 132, 138–139, 145–147, 150, 152, 155, 157, 162, 272, 284, 302–303, 308, 312, 341–342, 344, 346, 354, 358, 362, 404, 425, 458
- Кароліна [Carolina], британська колонія в Північній Америці, а потім – штат США 131
- кафри [Kaffirs], бурська назва народів банту в Південній Африці 166

- Кембридж [Cambridge], місто в Англії, центр Кембриджширу 292
- Кемп-Дейвід [Camp David], гірський курорт у США 364
- Кенія [Kenya], країна в Східній Африці, у 1895–1963 рр. – у британському володінні 55, 324, 370, 380
- Китай [China] 100, 125, 166, 279, 297, 308–309, 312, 400, 404, 406–407, 420, 454
- Кіпр [Cyprus], країна та острів у Середземному морі; протягом 1878–1959 рр. – британська колонія 414
- Конго [Congo], країна в Африці, з 1880-х до 1960 р. – французька колонія 169
- Французьке Конго [French Congo], французька колоніальна територія, що охоплювала сучасні Конго, Габон і Центральноафриканську Республіку 247
- Конго [Congo], річка в Африці 299
- Константинополь [Constantinople], столиця Візантійської імперії, нинішнє м. Стамбул 42
- Корея [Korea] 43, 406–407, 454
- Кохінхіна [Cochin China], південний регіон В'єтнаму 285
- Куба [Cuba], країна в Карибському морі; до 1902 р. – іспанська колонія 22, 65, 317, 368, 399, 401, 407
- Кувейт [Kuwait] 38, 57, 77, 100, 198, 409, 414, 418, 421
- Кулу долина [Kulu valley], або Долина Богів, місцевість у Північній Індії 235
- Кум [Qum, Qom], місто в Ірані 415
- курди [Kurds], етнічна меншина в Туреччині, Ірані, Іраку та Сирії 431
- Лакнав [Lucknow], місто на північному сході Індії 235
- Лаос [Laos], країна в Південно-Східній Азії, у 1893–1953 рр. – колонія Франції 248, 285
- Лакхор [Lahore], місто в Пакистані 205, 233–234
- Левант [the Levant], регіон, що охоплює Сирію та Ліван 81, 139
- Ліван [Lebanon], країна в Азії 24, 81, 285, 417, 431
- Лівійська гряда [Libyan chain] 187
- Лівія [Libya], країна в Північній Африці, протягом 1912–1943 рр. – італійська колонія 77, 382, 400, 405, 427, 455–456
- Лондон [London] 15, 21, 51, 69, 82, 123, 134, 137, 141, 147, 284, 286, 341, 344, 423, 431
- маври [Moors], мішана арабо-берберська етнічна група в Північній Африці 246
- Маврикій [Mauritius], країна й острів в Індійському океані; протягом 1810–1968 рр. – у британському володінні 147
- Мавританія [Mauritania], країна в Північно-Західній Африці, яка протягом 1920–1946 рр. була французькою колонією, з 1946 р. – «заморською територією» і лише 1960 року стала незалежною 248
- Мадагаскар [Madagascar], острів і країна в Індійському океані; протягом 1895–1958 рр. – французька колонія 247–249, 284, 304
- Мадрид [Madrid], столиця Іспанії 328
- Малайзія [Malaysia], країна в Південно-Східній Азії; з XVIII ст. до 1957 рр. – британська колонія 285, 312, 346
- Малая [Malaya], західна частина Малайзії на півострові Малака, що була голандською, а потім британською колонією 284

- Малі [Mali], країна в Західній Африці, з середини 1890-х рр. до 1958 р. була французькою колонією 283
- Манчестер [Manchester], місто в Британії 123
- маорі [Maoris], корінний народ у Новій Зеландії 166
- маратти [Marathas], народ в Індії 293
- Мароко [Morocco], країна в Північно-Західній Африці, до 1956 р. – в колоніальному володінні Іспанії та Франції 324, 353, 370, 427
- Марсове поле [Champs de Mars], велика громадська територія в Парижі 196
- Мартиніка [Martinique], острів у Карибському морі; з 1635 р. – французька колонія, а з 1936 р. – «заморський департамент» 249, 326
- Мейрут [Meerut], містечко в Індії 218
- Мельбурн [Melbourne], місто в Австралії 17
- Мемфіс [Memphis], столиця давнього Єгипту 185
- Мехіко [Mexico], столиця Мексики 190
- Мілан [Milan], місто в Італії 190
- Могольська імперія [Mogul empire], держава на території Афганістану й Індії у XVI–XVIII ст., на поч. XIX ст. була захоплена британцями 271
- Мозамбік [Mozambique], країна в Південно-Східній Азії; з XVI ст. до 1975 р. – португальська колонія 26
- Мондови [Mondovi], селище в Алжирі, де народився Альбер Камю 250
- Монсо, парк [Parc Monceau] у Парижі 196
- Мускі [Muski], квартал Каїру 196
- ндебеле [Ndebele], народ у Південній Африці 284
- Нігерія [Nigeria], країна в Західній Африці, у 1914–1960 рр. – офіційна колонія Британії 284, 370
- Нікарагуа [Nicaragua], країна в Центральній Америці 22, 100, 401, 405
- Ніл [Nile], річка 139, 187, 196
- Німеччина [Germany] 45, 87, 100, 180, 183, 203, 285, 311, 316, 393, 420
- Ніневія [Nineveh], столиця стародавнього царства Асирія 416
- Нова Гвінея [New Guinea], острів у Тихому океані, частинами якого протягом XIX–XX ст. володіли Британія, Голандія, Німеччина та Франція 284
- Нова Зеландія [New Zealand], у 1840–1907 рр. – британська колонія 30, 39, 125, 284, 312
- Нова Каледонія [New Caledonia], група островів у Тихому океані, які з 1853 р. належать Франції, з 1946 р. – як «заморська територія» 284
- Нью-Йорк [New York] 31, 56, 82, 343, 423, 431
- Ньясаленд [Nyasa], британське володіння у Східній Африці (1891–1953), нині – Малаві 125
- Об'єднані Провінції [United Provinces], частина Британської Індії, що існувала з 1902 до 1947 р., у 1835–1902 рр. – Північно-Західні Провінції 234
- Оксфорд [Oxford], місто в Англії, центр Оксфордширу 56
- Оран [Oran], місто в Алжирі 255, 260, 266
- Орієнт [Orient], інша назва Сходу 18, 75, 87, 97, 170, 174, 183, 186, 246, 279, 306

- Османська імперія [Ottoman Empire] (див. також Порта) 26, 193
- Пакистан [Pakistan], країна в Південній Азії; з XIX ст. до 1947 р. – частина Британської Індії 55, 66, 77, 285, 319, 324–325, 370, 427, 452, 454
- Палестина [Palestine], регіон на Близькому Сході 65, 77, 81, 310, 317, 319, 345, 359, 363, 368, 417–419, 442
- Панама [Panama], країна в Центральній Америці 400–401, 405
- ПАР (Південно-Африканська Республіка) [South Africa] 454
- Париж [Paris] 51–52, 56, 134, 157, 159, 179–180, 190, 247–248, 250, 258, 286, 337, 341, 344, 375, 423, 442
- парсі [Parsi], етнічно-релігійна група в Південній Азії 291
- патани [Pathan people], або пуштуни – самоназва афганців, основного населення Афганістану 220
- Пенджаб [Punjab], географічна й історична область, поділена 1947 року між Індією та Пакистаном 112, 166, 202, 205, 225, 234
- Персія [Persia], історична назва Ірану (до 1935 р.) 125, 166, 183, 279, 415
- Перська затока [Persian Gulf] (див. також Затока) 27, 38, 77, 100, 364, 398, 400, 409–410, 413–414, 419, 421, 425, 444, 451–451
- Пешавар [Peshawar], місто в Пакистані 234
- південна півкуля [Southern Hemisphere] 394, 455
- Південь [the South] 325, 394–396
- Північ [the North] 325, 394–396
- північна півкуля [Northern Hemisphere] 394
- Північний полюс [North Pole] 19
- Північно-західне пограниччя [Northwest Frontier] 225, 235
- Підвітряні острови [Leeward Islands], північна частина архіпелагу Малих Антильських островів 146
- Порта [the Porte] див. Османська імперія
- Портсмут [Portsmouth], місто в Англії 140, 144–145, 147
- Португалія [Portugal] 19, 45, 100, 138, 203, 285, 313, 341
- Португальська імперія [Portuguese empire] 26, 146
- Радянський Союз [Soviet Union, Union of Soviet Socialist Republics] 100, 285, 297, 341, 393, 400
- Рим [Rome] 42, 73, 88–89, 91, 313, 400
- Римська імперія [Roman Empire] 146, 228, 400
- Російська імперія [Russian Empire] 26
- Росія [Russia] 40, 45, 87, 124, 203, 223, 241
- Сагаранпур [Saharanpore], місто в Індії 220
- Саїда Зейнаб [Sayida Zeinab], квартал Каїра 196
- Сайгон [Saigon], до 1976 р. – назва м. Гошимін, столиці Кохінхіни (див.) та Південного В'єтнаму 171
- Сакара [Sakkarah], некрополь староєгипетського м. Мемфіс 184
- Сальвадор [El Salvador], країна в Центральній Америці; до 1821 р. – іспанська колонія 370, 401
- Сан-Домінго [San Domingo], британська назва французької колонії (1697–1804 рр.) Сен-Домінго [Saint-Domingue], займала західну частину о. Гаїті і піс-

- ля здобуття незалежності перейменувалася в Гаїті; східна частина острова, контрольована Іспанією, називалася Санто-Домінго [Santo Domingo] і 1844 року перетворилася в сучасну Домініканську Республіку 280, 352, 387
- Сан-Ремо [San Remo], містечко в Італії 347
- Сан-Франциско [San Francisco], місто в США 19
- Саудівська Аравія [Saudi Arabia], ісламська країна в Азії 55, 77, 100, 353, 411, 416, 420
- Саутсі [Southsea], містечко в Англії 202
- Сахара [Sahara], пустеля в Африці 266
- св. Вацлава площа [Wenceslas square], площа в Празі, місце протестних демонстрацій 454
- Святої Єлени острів [St. Helena island], британське заморське володіння на півдні Атлантичного океану 157
- Священна Римська імперія [Holy Roman Empire], давнє політичне утворення (843–1806 рр.) у Центральній Європі 88
- Сенегал [Senegal], країна в Західній Африці 248, 311, 322, 341, 379
- Середземномор'я [the Mediterranean], море і навколишній регіон 150, 285, 347
- Сетиф [Sétif], містечко в Алжирі, місце «сетифської різанини» (1945 р.) 258
- Симла [Simla], містечко на півночі Індії 235
- сингальці [Sinhalese], основна етнічна група Шри-Ланки 431
- Сингапур [Singapore], місто й країна в Південно-Східній Азії; у 1826–1946 рр. – британська колонія 125
- Сирія [Syria], країна на Близькому Сході 81, 285, 311, 353, 417, 420, 427
- Скандинавія [Scandinavia], півострів на півночі Європи 393
- Сміта протока [Smith's Sound], протока між о. Гренландія та о. Елесмір 19
- Сомалі [Somalia], країна у Східній Африці; до 1960 р. – колонія Британії та Італії (Британський та Італійський Сомаліленд); див. також Французький Сомаліленд 191
- Сполучене Королівство [United Kingdom] Великої Британії та Північної Ірландії – див. Британія
- Сполучені Штати Америки [United States (of America)] 11, 20–21, 24, 27, 29–32, 38–40, 42–43, 45, 57, 75, 77–78, 81, 81, 86, 90, 95, 98–101, 103, 107, 113, 199, 202, 226, 283, 285, 314, 340–341, 354, 363, 365–366, 370–371, 380, 383, 389, 393, 395–416, 419–422, 427, 432, 437–438, 444–445, 447, 449–450, 453, 456, 459
- СРСР [U.S.S.R.], Союз Радянських Соціалістичних Республік – див. Радянський Союз
- Стамбул [Istanbul], місто в Туреччині, столиця колишньої Османської імперії (див.) 26, 90, 192
- Судан [Sudan], країна у Східній Африці; протягом 1899–1955 рр. – британська колонія 77, 125, 380
- Суец [Suez], місто в Єгипті 204, 223, 287
- Суецький канал [Suez Canal], сполучає Середземне і Червоне моря, відкритий 1869 року, контрольований переважно Британією до націоналізації Єгиптом 1956 року 80, 178, 192

- Суматра [Sumatra], острів Малайського архіпелагу, колишня голандська колонія; нині – частина Індонезії 356
- Схід [the East] 18, 28, 84, 109, 112, 156, 158, 196, 217, 222–223, 241, 282, 296, 305, 366, 433
– Арабський [Arab Orient] 346
- Східний Тимор [East Timor], східна частина о. Тимор в Малайському архіпелазі, з XVI ст. до 1974 р. була португальською колонією 402
- США [U.S.(A.)] – див. Сполучені Штати Америки
- Таїті [Tahiti], найбільший острів Французької Полінезії; з 1842 р. – французький протекторат; з 1880 р. – окупований Францією; з 1946 р. – «заморська територія» (як і вся Полінезія); внаслідок конституційної реформи 2003 р. отримав назву «заморської країни» в рамках «заморської спільноти» Французька Полінезія 284
- Тайвань [Taiwan], також Формоза [Formosa], острів біля берегів Китаю, яким по черзі володіли голандці (1624–1662), китайці (1662–1895) і японці (1895–1945); відтоді – незалежне утворення 459
- таміли [Tamils], етнічна меншина в Шри-Ланці й Індії 431
- Теби [Thebes], одна зі столиць давнього Єгипту 184
- Темза [Thames], річка у Великій Британії 67
- Тибет [Tibet], гірський масив в Азії 210
- Тигр [Tigris], річка в Азії 416
- Тикрит [Tikrit], містечко в Іраку, де народився Садам Хусейн 416
- Тихий океан [Pacific ocean] 281, 284, 356
- тихоокеанський архіпелаг [the Pacific archipelago], сукупність островів у Тихому океані 312
- Тихоокеанський регіон [the Pacific] 26
- Тонкін [Tonkin], північна частина В'єтнаму 285
- Торонто [Toronto], місто в Канаді 449
- Тринідад [Trinidad], острів на Карибах, до 1797 р. – в іспанському володінні; протягом 1797–1962 р. – британська колонія; нині входить до складу країни Тринідад і Тобаго 348
- Туніс [Tunisia], арабська країна в Північній Африці; протягом 1881–1956 рр. – французький протекторат 276, 370
- Туреччина [Turkey], країна в Азії та Європі 40, 271, 309, 402, 414, 466
- Тяньаньмень [Tiananmen], площа в Пекіні, місце побоїща 1989 р. 454
- Уганда [Uganda], країна у Східній Африці; протягом 1894–1962 рр. – британський протекторат 125, 382
- Умбала [Umballa, Ambala], місто в Індії 218, 234
- Фашода [Fashoda], місто в Південному Судані, назва сучасного м. Кодок [Kodok] до 1904 р. 249
- Філи [Phylae, Philae], острів на р. Ніл у Єгипті, де стоїть знаменитий староегипетський храм Ізиди 185
- Філіппіни [Philippines], країна в Південно-Східній Азії; з XVI ст. до 1898 р. – іспанська колонія; у 1899–1941 рр. – окуповані США, а з 1941 до 1945 рр. – Японією; з 1946 р. – незалеж-

- на держава 22, 43, 114, 304, 308, 310, 324, 346, 350, 382, 404, 454
- Флорида [Florida], півострів у США 405
- Франція [France] 26, 30, 39, 42, 44–45, 47, 51, 64, 87, 95, 98, 100, 106, 112, 130, 138–139, 143, 146, 151, 156–157, 159, 168–169, 173–174, 180, 183–184, 193, 203, 230, 237, 248–250, 252–256, 260–261, 271, 283, 285, 295, 297, 311, 313, 316, 322, 339–341, 352, 358, 362–363, 366–367, 370, 377, 386–387, 393, 405, 408–409, 419–420
- Французька імперія [French empire] 26–27, 45, 246, 284
- Французький Сомаліленд [French Somaliland], назва французького протекторату на території нинішнього Джибуті з кінця XIX ст.; з 1946 р. – заморська територія; з 1967 р. – Французька Територія Афарів та Ісса; з 1977 р. – незалежна країна 285
- Хартум [Khartoum], у 1899–1955 рр. – центр британської колонії Судан; з 1956 р. – столиця незалежного Судану 173
- Цейлон [Ceylon], назва країни і острова Шри-Ланка в Південній Азії до 1972 р.; у XVI ст. – португальська; у XVII–XVIII ст. – голандська; з середини XVIII ст. – британська колонія у складі Британської Індії (див.); протягом 1802–1948 рр. – окрема колонія (Цейлон); з 1948 р. – незалежна країна 214, 284–285, 309
- Цинцинаті [Cincinnati], місто в США 189
- Червоне море [Red Sea] 191
- Чилі [Chile], країна в Південній Америці; з XVI ст. до 1818 р. – колонія Іспанії 401
- Швейцарія [Switzerland] 87
- шона [Shona], народ у Південній Африці 284
- Шумер [Sumer], давня цивілізація на території нинішньої Месопотамії 416
- Югославія [Yugoslavia] 24, 395
- Ямайка [Jamaica], країна й острів на Карибах (див.); протягом 1494–1670 рр. – колонія Іспанії; з 1670 до 1962 р. – у британському володінні 97, 166, 198
- Японія [Japan] 40, 97, 279, 288, 308, 312, 406, 408, 421, 427, 459

Показчик назв установ та періодичних видань¹

- BBC (British Broadcasting Corporation), британська корпорація радіомовлення, заснована 1927 р. 79
- CNN (Cable News Network), супутниково-кабельний інформаційний телевізійний канал США, який цілодобово транслює новини на весь світ, створений 1980 р. 408, 422
- «Cri des nègres», щомісячний журнал французьких чорних, виходить з 1931 р. 341
- «Foreign Affairs», американський журнал про міжнародні відносини, заснований 1922 р. 415
- «I. F. Stone's Weekly», лівий американський політичний часопис 1953–1971 рр. 403
- «MacNeil/Lehrer NewsHour», після 1995 р. – «The NewsHour with Jim Lehrer» – аналітична програма новин на каналі громадського телебачення PBS у США, започаткована 1983 р. 410
- «Mawaqif» (араб. «позиції»), арабський щомісячний літературно-критичний журнал, заснований Адонісом 1968 р. 436
- «New York Review of Books», американський двотижневий журнал про літературу, культуру та політику, заснований 1963 р. 414
- PBS (Public Broadcasting Service), канал некомерційного культурно-просвітницького телебачення в США, заснований 1969 р. 80
- «Revue des Deux-Mondes», французький щомісячний літературно-культурний журнал, заснований 1829 р. 366
- «The Civil and Military Gazette», англомова газета Британської Індії, видавалася в Лахорі у 1870–1963 рр. 202
- «The Nation», ліберальний американський часопис з питань політики та культури, заснований 1865 р. 403
- «The New Left Review», лівий британський теоретичний часопис із марксистськими орієнтаціями, заснований 1960 р. 385
- «The New York Times», одна з провідних американських газет, заснована 1851 р. 80, 330, 409
- «The Pioneer», англомова газета в Індії, виходила в Алахабаді, а з

¹ У круглих дужках подаємо час існування установ

- 1933 р. – у Лакнаві, заснована 1865 р. 202
- «The Progressive», лівий американський щомісячник політичного й культурного життя, заснований 1909 р. 403
- «The Wall Street Journal», одна з провідних американських щоденних газет, заснована 1889 р. 78, 409
- «Time», інформаційний журнально-тижневик у США, заснований 1923 р. 437
- «Washington Post», перша і найпопулярніша щоденна газета у США, заснована 1877 р. 437
- Абдин, палац [Abdin, або Abdeen Palace], королівська резиденція Єгипту, споруджена за ініціати-ви хедива Ісмаїла в Каїрі, нині – музей, офіційно відкритий 1874 р. 196
- Айн Шамс [Ain Shams university], університет у м. Каїр, Єгипет, заснований 1950 р. 425
- алжирська академія [l'académie d'Alger], алжирський навчальний округ у французькій системі освіти (1848–1962) 265
- Алжирський університет [University of Algiers], найдавніший алжирський університет в м. Алжир, заснований 1909 р. 262
- Асоціація близькосхідних студій, АБСС [Middle East Studies Association, MESA], північноамериканське наукове товариство з вивчення близькосхідного регіону, заснований 1966 р. 363–364
- Баас, Партія арабського соціалістичного відродження [Baath], арабська партія, що була при владі в Іраку (1968–2003) та Сирії (з 1963 р. і досі); заснова-на 1945 р.; заборонена в Іраку 2003 р. 38
- Білий дім [White House], резиденція президента США у Вашингтоні, збудована 1800 р. 422
- Ватикан [Vatican], центр католицької церкви 338
- Вафд [Wafd], націоналістична партія Єгипту (1919–1952) (див. також примітку на с. 316) 316
- Вестмінстерське абатство [Westminster Abbey], церква в Лондоні, традиційне місце коронацій та поховань англійських монархів і видатних людей, засноване в XI ст. 203
- Гейлібері [Haileybury College], привілейована школа в Герфордширі, Британія, заснована 1862 р. 202
- Гоум-рул, рух [Home Rule movement], рух за надання Ірландії самоуправління у складі Великої Британії, започаткований 1870 р. (див. також примітку на с. 333) 333
- Грецька православна церква [Greek Orthodox Church], загальна назва ієрархічних східно-християнських церков, які дотримуються грецького обряду 82
- Груп Колоніяль [Groupe Coloniale], група осіб у палаті депутатів французького парламенту Третьої республіки, зацікавлених у колоніальних справах (1892–1932) 247
- Ебі-театр, або Національний театр Ірландії, іноді – «Театр Абатства» [Abbey Theatre, National Theatre of Ireland], ірландський театр у Дубліні, заснований

- 1904 р. (див. також примітку на с. 326) 326
- Езбекія, сад [Azbakiyah або Ezbekiya Gardens], парк у Каїрі, закладений 1872 р. 196
- Еколь Колоніяль [École Coloniale], вищий навчальний заклад у Парижі, де готували колоніяльних адміністраторів (1889–1934); постав із Камбоджійської школи (1885–1888), потім був послідовно перетворений у Національну школу заморської Франції (1934–1959), Вищий інститут заморських студій (1959–1966) та Міжнародний інститут державної адміністрації (1966–2002), який 2002 р. злився з Національною школою адміністрації 265
- Індійський Національний Конгрес, ІНК [Indian National Congress], провідна політична партія Індії, заснована 1885 р. 204, 285, 316
- Ірландське картографічне управління [Ordnance Survey of Ireland], до 1922 р. – Ірландське відділення картографічного управління Сполученого Королівства; служба, яка відповідає за створення точної топографічної мапи Ірландії, заснована 1824 р. 320
- Каїрський університет [Cairo University], найстаріший університет Єгипту, заснований 1908 р. 425–426
- Калькутський університет [Calcutta University], університет в Індії, заснований 1857 р. 351
- Картографічна служба Індії [Survey of India], найстаріший підрозділ сучасного уряду Індії, заснований 1767 р. 101
- КДБ, Комітет державної безпеки [KGB], головне розвідувальне агентство СРСР (1954–1991) 66
- Кембриджський університет [Cambridge University], один із найстаріших європейських університетів у м. Кембридж, Англія, заснований 1209 р. 348
- Коледж Вікторії [Victoria College], колоніяльний навчальний заклад в м. Александрія, Єгипет, із філією в Каїрі (1902–1956), заснований британцями 348
- Колумбійський університет [Columbia University], університет у м. Нью-Йорк, США, заснований 1754 р., статус університету отримав 1912 р. 84, 89
- Комуністична партія [Communist Party], головна і єдина політична партія Радянського Союзу (1918–1991), яка спільно з комуністичними партіями інших країн підтримувала деколонізаційний рух 295
- Конгрес [Congress], парламент США з 1787 р. 437
- Королівське географічне товариство [Royal Geographical Society], науково-дослідницьке товариство в Британії, засноване 1830 р. 241
- Королівське наукове товариство [the Royal Society], найдавніше чинне наукове товариство Англії, фактично – британська академія наук, засноване 1660 р. 226
- Ліверпульська школа тропічної медицини [Liverpool School of Tropical Medicine], навчально-дослідницька установа при Ліверпульському університеті, заснована 1898 р. (див. також примітку на с. 339–340) 339, 367

- Лондонський інститут банкірів [London Institute of Bankers] – див. Сертифікований інститут банкірів 62
- Лувр [Louvre], королівський палац, з 1791 р. – музей мистецтв у Парижі 185
- Ля Скала [La Scala], оперний театр у Мілані, Італія, відкритий 1778 р. 181
- Міжнародна асоціація Конго [International Congo Association], асоціація, заснована бельгійським королем Леопольдом II з метою вивчити й захопити Конго (1878–1885); із неї постала Незалежна держава Конго, з 1908 р. – колонія Бельгійське Конго 242
- Міжнародна комісія з вивчення комунікаційних проблем, або Комісія МакБрайда [International Commission for the Study of Communication Problems, MacBride Commission], ініційований ЮНЕСКО проєкт вивчення інформаційного стану країн, які розвиваються (1977–1980) 408
- «Молода Ірландія», або «Оранжева молода Ірландія», рух [Orange Young Ireland movement], радикальний націоналістичний рух в Ірландії (1842–1848) (див. також прим. на с. 333) 333
- Мусульманська ліга [Muslim League], пакистанська політична партія, союзник ІНК у боротьбі за визволення Британської Індії, заснована 1906 р. 285
- Національна пожертва для гуманітарних дисциплін [National Endowment for the Humanities], незалежна федеральна служба США, яка підтримує розвиток гуманітарних наук, заснована 1965 р. 445
- Національний музей американського мистецтва [National Museum of American Art], музей при Смітсоніанському інституті, з 2000 р. – Смітсоніанський музей американського мистецтва (1968–2000) 437
- Оксфордський університет [Oxford], університет у м. Оксфорд, Англія, існує з кінця XII або початку XIII ст. 134, 163
- Оперна асоціація Цинцинаті [Cincinnati Opera Association], об'єднання в м.Цинцинаті, штат Огайо, яке займається оперними виставами, засноване 1920 р. 189
- Організація Об'єднаних Націй, ООН [United Nations], міжнародна організація держав, заснована 1945 р. 285, 341, 395, 402, 410, 419
- Ост-Індська компанія (британська) [East India Company], компанія англійських купців, які торгували з Індією, що поступово перетворилася на державну організацію з управління англійськими володіннями в Індії (1600–1858) 218–219, 355
- Принстонський університет [Princeton University], університет у м. Принстон, штат Нью-Джерсі, США, заснований 1895 р. 32, 359
- Рада Безпеки ООН [United Nations Security Council], головний постійний орган ООН, заснована 1945 р. 402
- Ради королівського намісника в Індії, або Рада Індії [Viceroy's

- Council in India, Council of India], дорадчий орган при генерал-губернаторі та королівському наміснику Індії (1773–1919) 241
- Сертифікований інститут банкірів [Chartered Institute of Bankers], найстаріша у світі професійна організація банкірів, заснована 1879 р. 62
- Смітсонівський інститут [Smithsonian Institution], одна з найстаріших державних науково-дослідницьких і культурних установ США, заснована 1846 р. 437
- «Солідарність» [Solidarity movement], незалежна профспілка Польщі, яка очолила демократичний рух, заснована 1980 р. 451
- Співдружність націй [Commonwealth of Nations], до 1947 р. – Британська Співдружність націй – об'єднання, яке охоплює 53 держави: Британію та багато її колишніх домініонів і колоній; засноване 1931 р. 430, 440
- Спілка працюючих негрів [Union des Travailleurs Nègres, UTN], негритянська партія у Франції, заснована 1926 р. Андре Матсуа [Matsoua] 341
- Стенфордський університет [Stanford University], університет у м. Пало Альто, штат Каліфорнія, США, відкритий 1891 р. 78
- «Студії підлеглости» [Subaltern Studies], група південноазійських науковців, зацікавлених у вивченні постколоніальних і постімперіалістичних суспільств, а також назва їхнього часопису; група виникла на початку 1980-х рр., часопис заснований 1982 р. 77, 307, 351, 357, 370, 434, 436
- терми Каракали [Baths of Caracalla], староримські громадські лазні, збудовані між 212 і 216 рр. 190
- Товариство об'єднаних ірландців [Society of the United Irishmen], ірландська політична організація, яка виступала за незалежність Ірландії від Великої Британії (1791–1798) (див. також примітку на с. 332–333) 332
- Третій Інтернаціонал, або Комуністичний Інтернаціонал [Third International], міжнародна організація, яка об'єднувала комуністичні партії різних країн (1919–1943) 295
- Університет Мічигану [University of Michigan], університет у м. Ен Арбор, штат Мічиган, США, заснований 1817 р. 79
- «Філд Дей» [Field Day, букв. «знаменний день»], культурно-мистецька група в Ірландії, заснована 1980 р. (див. також примітку на с. 333) 333, 436
- ФНВ, Фронт національного визволення [FLN], алжирська політична партія, що очолила боротьбу за визволення країни, заснована 1954 р. 253, 262, 283, 344, 366, 371, 377
- Франкфуртська школа [Frankfurt School], критична школа в німецькій філософії та соціології (30–70-ті рр. XX ст.) 385
- Фундація Рокфелера [Rockefeller Foundation], добродійна організація в США, заснована 1913 р.; у 1920-ті рр. запламувала себе підтримкою євгеніки 445

ЦРУ, Центральне розвідувальне управління [CIA, Central Intelligence Agency], координаційний центр цивільної та військової розвідки США, створений 1947 р. 226, 412

«Шепердс», готель [Shepherd's Hotel], готель у Каїрі, важливий центр громадського життя у вікторіанські часи; заснований 1841 р., зруйнований 1952 р., 1957 року збудований на новому місці 196

Шин феїн [Sinn Féin, букв. «ми самі»], ірландська націоналістична партія (1905–1922) (див. також примітку на с. 316) 316

Юнайтед Сервісис Коледж [United

Services College], англійська привілейована школа для синів військових офіцерів у м. Вествард Го!, Девоншир, (1874–1911) 202

«Юнайтед Фрут Компані» [United Fruit Company], гігантська американська корпорація, яка виробляла й продавала тропічні фрукти, вирощені на плантаціях «третього світу» (1899–1970) (див. також примітку на с. 20) 19–20

ЮНЕСКО, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури [UNESCO, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization], спеціалізована установа ООН, створена 1946 р. 408

Показчик подій

- Абд аль-Кадера повстання (1830–1847) 173, 262, 280, 283, 381
абісинська експедиція (1867–1868) 125, 166
«Аїди» прем'єра в Берліні (1962) 175
«Аїди» прем'єра в Каїрі (1871) 181
«Аїди» прем'єра в Ла-Скала (1872) 181
«Аїди» прем'єра в Метрополітен-опері (1886) 177
«Аїди» прем'єра в Мехіко (1952) 190
«Аїди» прем'єра в Цинцинаті (1986) 189
«Акіле Лауро», захоплення лайнера (1985) 448
Акт про постійне врегулювання Бенгалії (1826) 345, 350–351
Акт про унію (1801) 320
Алжир, війна за незалежність (1954–1962) 22, 47, 53, 65, 80, 250, 253, 258, 282–283, 285, 324, 340–341, 344
Алжир, здобуття незалежності (1962) 47, 117, 237, 254, 262, 371, 380
алжирська війна – див. Алжир, війна за незалежність
алжирська революція – див. Алжир, війна за незалежність
- Алжиру захоплення Францією (1830) 117, 156–157, 173, 247, 249, 254–255, 262
американська революція (1775–1783) 16, 43, 340
Англії континентальна блокада Наполеоном (1806–1814) 132
англо-афганська війна, друга (1878–1880) 125
англо-бірманська війна, друга (1852–1853) 166
англо-бірманська війна, третя (1885–1887) 125
англо-бурська війна (1899–1902) 203
англо-іранська війна (1856–1857) з приводу захоплення Іраном Гератської оази 125, 166
англо-суданська війна (1896–1898) 125
арабо-ізраїльська війна (1967) 77
арабська революція (1916–1918) 344, 347, 352, 367
афганська війна (1979–1989) 451
ашанті, кампанія проти (1874) 167
бавовняний бум у Єгипті (1860–1865) 192
Багдаду взяття монголами (1258) 421
Бандунгська конференція (1955) 317

- Берлінський конгрес (1884–1885) 299
- бійка за Африку (1880-ті–1914) 104–105, 114, 118, 136
- Бірма, здобуття незалежності (1948) 285
- бойскавтів початок руху (1907–1908) 169, 207
- боксерів повстання (1899–1901) 281
- Бретон Вудз, договір у (1944) 457
- британська експедиція до Індії перша (1608) 201
- Бурбонів реставрація (1815) 132
- Ватерлоо, битва при (1815) 129, 132
- Велика французька революція (1789–1799) 112, 346, 351–352, 387
- Великоднє повстання (1916) 321, 326–327, 332
- в'єтнамська війна (1964–1976) 22, 27, 59, 65, 100, 199, 340, 396–397, 402, 405–407, 438, 451
- Гаїті, американська окупація (1915) 405
- Гаїті, здобуття незалежності (1803) 405
- гаїтянське повстання (1791–1804) 146, 280, 352, 358–359, 387
- Гайд-парк, заколот в (1866) 198
- Гонконгу приєднання до Китаю (1997) 39
- громадянська війна в Анголі (1975–2002) 451
- громадянська війна в Іспанії (1936–1939) 251
- громадянська війна в Китаї – див. китайська громадянська війна
- громадянська війна в Лівані – див. ліванська громадянська війна
- громадянська війна в Нікарагуа (1981–1990) 22, 100, 401, 451
- громадянська війна в Сальвадорі (1980–1992) 401, 451
- громадянська війна в США (1861–1865) 192
- Гренада, вторгнення США в (1983) 400–401
- Груп Колоніяль створення (1892) 247
- Делі, захоплення (1857) 218
- Джагана Чеді прихід до влади в Британській Гвіяні (1953; 1957–1963) 399
- «Дона Карлоса» прем'єра в Парижі (1867) 180
- Друга Республіка (1848–1852) 132
- Друга світова війна (1939–1945) 15, 42, 47, 63, 86, 88, 100, 251, 260, 278, 281–284, 311, 317, 340–341, 363, 397–398, 403, 422, 440, 466
- Другий міжнародний конгрес географічних наук (1875) 247
- Дьєнб'єнфу, битва при (1954) 282, 297
- Ейра губернатора справа (1865) 166, 198, 239
- Етиопія, британський рейд на – див. абісинська експедиція
- египетська експедиція Наполеона (1798–1799) 73–75, 157, 182–184, 192
- египетсько-етиопські війни (1875–1884) 191–192
- Єгипту завоювання Британією (1882) 167, 192, 365
- заколот 1857 р. – див. сипаїв повстання
- Затока, війна в – див. Перська затока, війна в
- «Захід як Америка», виставка (1991) 437
- ієрогліфів розшифрування (1824) 182–183
- Ізраїлю створення (1948) 345

- Імперське зібрання в Делі (1876–1877) 52–53, 228, 434–435
- індійське повстання – див. сипаїв повстання
- індійський заколот – див. сипаїв повстання
- Індійського Національного Конгресу заснування (1885) 204
- Індія, здобуття незалежності (1947) 118, 201, 204, 237–238, 285
- індокитайська війна, перша /франко-в'єтнамська війна/ (1946–1954) 282, 340–341
- Індонезія, здобуття незалежності (1945) 285
- інтифада в Палестині (1987–1993) 65, 359, 364, 412, 454
- Ірак, повстання проти британців у (1920–1922) 415
- іракська війна – див. Перська затока, війна в
- Іран, переворот у (1953) 59, 65, 402, 451
- ірано-іракська війна (1980–1988) 414, 456
- іранська криза заручників (1979–1981) 59, 447
- Іранська революція (1979) 22, 70, 364
- Ірландії перезавоювання Англією (XVI ст.) 135
- Ісламська революція – див. Іранська революція
- Італії об'єднання (1861) 175
- Каїрського оперного театру відкриття (1869) 178
- кафрська війна, сьома (1846) 166
- Кемп-Дейвідська угода (1978) 364
- Кенеді Джона вбивство (1963) 438
- Кенія, здобуття незалежності (1963) 380
- китайська громадянська війна (1945–1949) 407
- Кіпр, вторгнення Туреччини на (1974) 414
- Конгрес етнографічних наук у Парижі (1902) 248
- конгрес письменників у Мадриді (1937) 328
- континентальна блокада – див. Англії континентальна блокада Наполеоном
- корейська війна (1950–1953) 402, 407
- Кримська війна (1854–1856) 166
- Куба, вторгнення у Затоку Свиней (1961 р.) 401
- Куба, заборони США на торгівлю з (з 1959 р.) 399
- Кубинська революція (1959) 22, 65
- Кувейт, напад Іраку на (1990) 38, 57, 77, 198, 398, 409, 413–414, 418, 420–421
- ліванська громадянська війна (1975–1990) 330, 364
- лівійська війна (1986) 400–401, 405, 438, 448, 455–456
- Мадагаскару анексія Францією (1895–1896) 247
- МакМагона і шерифа Хусейна переговори (1917–1918) 249
- Малайзія, здобуття незалежності (1956) 285
- маорі, війни проти – див. новозеландські війни
- матабельська війна, перша (в Ньясаленді) (1893) 125
- матабельська війна, друга (в Ньясаленді) (1896–1897) – див. ндебелешона повстання
- Мау Мау повстання (1952–1960) 324
- махдистів повстання (1881–1883) 155
- Міжнародний конгрес колоніальної соціології (1890) 248
- Міжнародні колоніальні конгреси (1889, 1894 років та ін.) 248

- Мої режим у Кенії (1978–2002)
324
- Мондові комуни в Алжирі заснування (1849)
- Нанкінський договір (1842) 39
- Наполеона доба (1799–1815) 104,
112, 129, 132, 155
- ндебеле-шона повстання /друга матабельська війна/ (1896–1897)
284
- Нікарагуа, американська окупація (1912) 405
- новозеландські війни (війни проти маорі) (1845–1872) 166
- оксамитова революція в Чехословаччині (1989) 454
- опіюмна війна, перша (1839–1842)
39, 125, 166
- опіюмна війна, друга (1856–1860)
39, 125, 166
- Орабі повстання в Єгипті (1881–1882) 125, 194, 281, 284, 293,
365
- Османської імперії розпад (1918–1923) 347
- Ост-Індської компанії розпуск (1858) 129, 219
- Пакистану відокремлення від Індії (1947) 204, 285
- панамська війна (1989–1990) 400–401, 405, 448
- Паризька міжнародна виставка (1867) 184
- Пенджабу анексія Британією (1849)
166
- Персія, напад на (1857) 166
- Перська затока, війна в (1991) 22,
27, 38, 57, 77, 100, 198, 364, 398,
400, 402, 405, 409–410, 412–414,
419, 421–422, 424, 444, 448,
451–453
- Перша імперія у Франції (1804–1815) 96
- Перша світова війна (1914–1918)
122, 202, 260, 278, 281, 283, 311,
313, 347, 367
- Постійне врегулювання (1793) 345,
350–351, 355
- революція 1848 р. у Франції 132
- рейс 007 Корейських авіаліній, інцидент (1983) 447–448
- Рисорджименто (1815–1871) 177,
186, 189
- Саморі війни з французами (1882–1898) 283
- Сан-Домінго, революція в – див. гаїтянське повстання
- Сан-Ремо, конференція у (1920) 347
- Сетифська різанина (1945) 258
- сипаїв повстання (1857–1858) 125,
129, 136, 155, 166, 204, 218–220,
280–281, 293
- Судан, здобуття незалежності (1956) 380
- Суецького каналу відкриття (1869)
80, 178, 193
- Суецького каналу націоналізація Єгиптом (1956) 192
- Східний Тимор, вторгнення Індонезії до (1975) 402
- Трафальгарська битва (1805) 164
- Третя Республіка (1870–1940) 247
- троянська війна (XIII ст. до н.е.) 73
- Тяньаньмень, різанина на площі (1989) 454
- Уганда, повстання в (1896) 125
- Фашодська криза (1898) 249
- феніїв експансії зупинення у Канаді (1870) 166
- Філіпін анексія Америкою (1899–1901) 22, 114
- Фолклендська війна (1982) 58
- франко-пруська війна (1870–1871)
180, 247

- Французьке Конго, заснування (1880) 247
- Хаджі Омара сутички із французами (1857–1859) 283
- Хартума облога військами Махді (1884–1885) 173
- холодна війна (бл. 1947 – бл. 1991) 19, 27, 251, 341, 393, 395–396, 399, 401, 407, 422, 451, 456–457
- хрестові походи (1096–1270) 52, 132
- Цейлон, здобуття незалежності (1948) 285
- чилійський переворот (1973) 401
- якобітське повстання (1745) 132

Показчик вигаданих персонажів
із творів літератури
та мистецтва

- Агаб, капітан [Captain Ahab], «Моби Дик» 404, 413
- Адела [Adela], «Шлях до Індії» 288
- Азиз [Aziz], «Шлях до Індії» 128, 271, 287–292
- Аїда [Aida], «Аїда» 175–176, 189
- Алі, Магбуб [Mahbub Ali], «Кім» 205–206, 213, 217, 220, 222, 225–226, 229, 234
- Амелія [Amelia], «Ярмарок сусти» 111, 129
- Амнерис [Amneris], «Аїда» 175–176, 180, 186, 189
- Антоній, святий [St. Antoine], «Спокуса святого Антонія» 239
- Арабела [Arabella], «Джуд непомітний» 231
- Аріель [Ariel], «Буря» 303
- Арчер, Ізабела [Isabel Archer], «Портрет дами» 214–215, 231
- Ашенбах [Aschenbach], «Смерть у Венеції» 270
- Бабу, Гурі [Hurree Babu], «Кім» 205–206, 212, 217, 221–222, 225–227, 234–235
- Базаров [Bazarov], «Батьки і діти» 122
- Бартлбі [Bartleby], «Писець Бартлбі» 455
- Бенет, містер [Mr. Bennett], «Кім» 206–207
- Беністери [Bannisters], «Шлях до Індії» 292
- Бертони [Burtens], «Шлях до Індії» 291
- Бертрам, леді [Lady Bertram], «Менсфілд парк» 141, 149–150
- Бертрам, Том [Tom Bertram], «Менсфілд парк» 143
- Бертрам, Томас [Thomas Bertram], «Менсфілд парк» 105, 111, 130–132, 141–143, 145–152, 154–155, 158, 162
- Бертрами [the Bertrams], «Менсфілд парк» 141, 147, 149, 151–152
- Бест, Джекі [Jacky Bast], «Говардс-Енд» 115
- Бест, Леонард [Leonard Bast], «Говардс-Енд» 115
- Бетмен [Batman], герой коміксів і кінофільмів 209
- Блум, Леопольд [Leopold Bloom], «Уліс» 270
- Боварі, Ема [Emma Bovary], «Пані Боварі» 122
- Брайдгед, Сью [Sue Bridehead], «Джуд непомітний» 231
- Брук, Доротея [Dorothea Brooke], «Мідлмарч» 214–215, 231

- Ватсон [Watson], герой циклу творів Артура Конан Дойла 209, 225
- Ваякі [Waiyaki], «Ріка посередині» 300
- вдова з Кулу [Widow of Kulu], «Кім» 211, 213, 220–221
- вдова з Шемлі [Shamlegh woman], «Кім» 206, 211
- Велика Людина [the Big Man], «Вигин ріки» 369
- Велял [Belial], ім'я демона в Старому Заповіті 163
- Віктор, отець [Father Victor], «Кім» 206, 221
- Вілкоккс, Генрі [Henry Wilcox], «Говардс-Енд» 115, 130, 151
- Вінсі, Розамонда [Rosamond Vincu], «Мідлмарч» 214
- Вічний Жид [Wandering Jew], герой християнського фольклору 272
- Ворд, сестри [Ward], «Менсфілд парк» 141, 149
- Гамідула [Hamidullah], «Шлях до Індії» 292
- Гевішем [Navisham], «Великі сподівання» 15
- Гейст, Ексел [Axel Heyst], «Перемога» 239–240
- Гіслоп, Роні [Ronny Heaslop], «Шлях до Індії» 225, 288–289
- Голівел [Holliwel], «Прапор на світанку» 226
- Голмс, Шерлок [Sherlock Holmes], герой циклу творів Артура Конан Дойла 209, 225
- Голройд [Holroyd], «Ностромо» 19, 21
- Гюйсманс, отець [Father Huismans], «Вигин ріки» 22
- Годбоул [Godbole], «Шлях до Індії» 271, 288–289
- Грабо [Grabot], «Королівський шлях» 296
- Гулд, Чарлз [Charles Gould], «Ностромо» 19, 21, 151, 239, 244, 450
- Дедалус, Стивен [Stephen Dedalus], «Уліс», «Портрет митця замолоду» 140, 270, 299, 316
- Дедлок, леді [Lady Dedlock], «Холодний дім» 133
- Джелібі [Jellyby], «Холодний дім» 134, 367
- Джим, лорд [Lord Jim], «Лорд Джим» 230, 239–240
- Джуд непомітний [Jude the Obscure], «Джуд непомітний» 122, 231–233
- Добін, Джозеф [Joseph Dobbin], «Ярмарок сусти» 112, 129
- Домбі [Dombey], «Домбі та син» 49–50, 112
- Донго, Фабриціо дель [Fabrice del Dongo], «Червоне і чорне» 232
- Едмунд [Edmund], «Менсфілд парк» 142, 144, 149
- Естер [Esther], «Холодний дім» 134
- Жанін [Janine], «Зрадлива жінка» 256–257, 259, 264, 266
- Інкл [Inkle], герой барбадоської легенди (див. також примітку на с. 301) 301
- Індар [Indar], «Вигин ріки» 370
- Калібан [Caliban], «Буря» 302–304
- Квілп [Quilp], «Домбі та син» 112
- Кіхот, Дон [Don Quixote], «Дон Кіхот» 208, 231, 240
- Клод [Claude], «Королівський шлях» 296
- Крейтон, полковник [Colonel Creighton], «Кім» 101, 205–207, 214, 217, 220–221, 225–230, 236–237
- Кроуфорд, Генрі [Henry Crawford], «Менсфілд парк» 143

- Кроуфорд, Мері [Mary Crawford], «Менсфілд парк» 143
- Кроуфорди [the Crawfords], «Менсфілд парк» 142
- Крузо, Робінзон [Robinson Crusoe], «Робінзон Крузо» 18, 114, 131, 143, 240, 301
- Курц [Kurtz], «Серце темряви» 61–63, 68–70, 173, 230, 239–240, 242, 244, 296, 300, 450
- Кухулін [Cuchulain], герой ірландського епосу 53, 321
- Ладислав, Віл [Will Ladislaw], «Мідлмарч» 214
- лама [lama], «Кім» 209–214, 216–218, 220–221, 229, 233–234
- Ларган-сагиб [Lurgan Sahib], «Кім» 205–206, 211
- Леда [Leda], «Леда і лебідь» 334
- Лівінгстонн [Livingstone], «Ріка посередині» 300
- Лідія [Lydia], «Менсфілд парк» 143
- Ловренс Аравійський [Lawrence of Arabia], «Сім стовпів мудрости» 173, 230, 236
- Мавглі [Mowgli], «Книга джунглів» 207
- Мамона [Mammon], символ матеріального багатства й жадібності в Новому Заповіті 163
- Марлов [Marlow], «Серце темряви» 60–63, 66–69, 106, 119–120, 130, 228, 240, 242, 244, 296, 409
- Марселіна [Marceline], «Іммораліст» 276
- Матильда [Mathilde], «Червоне і чорне» 157
- Мервіч, Ейбл [Abel Magwitch], «Великі сподівання» 15–18, 112
- Мейсон, Берта [Bertha Mason], «Джейн Ейр» 111
- Менальк [Ménalque], «Іммораліст» 276–277, 296
- Мерль, мадам [Madame Merle], «Портрет дами» 214
- Мерсо [Meursault], «Сторонній» 255, 260, 266
- Мефістофель [Mephistopheles], персонаж народної творчости та кількох літературних творів, зокрема «Фавста» Гете 240
- Мікобер, Вілкінс [Wilkins Micawber], «Дейвід Коперфілд» 16
- Мішель [Michel], «Іммораліст» 264, 276–277
- Моктир [Moktir], «Іммораліст» 276
- Мол Флендерс [Moll Flanders], «Мол Флендерс» 131
- Моро, Фредерик [Frédéric Moreau], «Виховання почуттів» 230–231
- Мур, пані [Mrs. Moore], «Шлях до Індії» 287, 289–291
- Нана [Nana], «Нана» 269
- Норис, тітка [aunt Norris], «Менсфілд парк» 142, 148–149
- О'Гара, Кім/Кімбол [Kim/Kimball O'Hara], «Кім» 101, 132, 141, 201, 205–217, 219–222, 226, 229–238, 269
- Одісей [Odysseus], «Іліада», «Одіссея» 208–209
- Олмейр [Almayer], «Олмейрова примха» 239
- Отело [Othello], «Отело» 212
- Пайл [Pyle], «Тихий американець» 22, 44
- Панса, Санчо [Sancho Panza], «Дон Кіхот» 208
- Перкен [Perken], «Королівський шлях» 230, 264, 296
- Піп [Pip], «Великі сподівання» 15, 17–18, 112
- Покет, Герберт [Herbert Pocket], «Великі сподівання» 18
- Понтифекс, Ернест [Ernest Pontifex], «Шлях всякої плоті» 231

- Прайс, Вільям [William Price], «Менсфілд парк» 144–145, 148, 150
- Прайс, Сьюзен [Susan Price], «Менсфілд парк» 144, 149
- Прайс, Фані [Fanny Price], «Менсфілд парк» 111, 140–146, 148–149, 154, 250
- Прайси [the Prices], «Менсфілд парк» 141, 151
- Просперо [Prospero], «Буря» 302–304
- Протей [Proteus], персонаж старогрецької мітології 442
- Радамес [Rhadames], «Аїда» 176, 189
- Рамфіс [Ramfis], «Аїда» 186, 189
- Рембо [Rambo], цикл фільмів «Рембо» 412
- Ріє [Rieux], «Чума» 255, 266
- Ріардон [Reardon], «Нова Грабстріт» 269
- Робін [Robin], герой коміксів та фільмів про Бетмена 209
- Рочестер [Rochester], «Джейн Ейр» 111
- Саїд, Мустафа [Mostapha Said], «Сезон паломництва на північ» 300
- Салім [Salim], «Вигин ріки» 369
- Самотній Рейнджер [Lone Ranger], радіоцикл та цикл фільмів «Самотній Рейнджер» 209
- Седлі, Джозеф [Joseph Sedley], «Ярмарок суєти» 41, 111, 129, 131
- Сорель, Жульєн [Julien Sorel], «Червоне і чорне» 122, 157, 232
- Тартарен [Tartarin], «Тартарен Тарасконський» 264
- Тару [Tarou], «Чума» 255, 266
- Тертони [Turtons], «Шлях до Індії» 291
- Том [Tom], «Тяжкі часи» 127
- Тонто [Tonto], радіоцикл та цикл фільмів «Самотній Рейнджер» 209
- Тушет, Ралф [Ralph Touchett], «Портрет дами» 112
- Феверел, Ричард [Richard Feverel], «Тяжке випробування Ричарда Феверела» 269
- Філдинг [Fielding], «Шлях до Індії» 287–291
- Фолі, Джуд [Jude Fawley], «Джуд непомітний» 231–233
- Шарп, Бекі [Becky Sharp], «Ярмарок суєти» 41, 111, 129, 139
- Шлегелі [Schlegels], «Говардс-Енд» 115
- Ярико [Yariko], героїня барбадоської легенди (див. також примітку на с. 301) 301
- Ясон [Jason], герой старогрецьких міфів 208

Показчик документів, наукових праць та творів літератури й мистецтва¹

- «Агаризм» [Nagarism], Патрисія Кровн і Майкл Кук (1977) 363
- «Аджа'їб аль-Атар» [Aja'ib al-Athar], Абд аль-Рахман аль-Джабарті 73
- «Адольф» [Adolph], роман Бенджамена Констан (1816) 255
- «Азія та західне панування» [Asia and Western Dominance], дослідження Кавалама Панікара (1959) 317
- «Аїда» [Aida], опера Джузеппе Верді (1870) 173–179, 183–185, 187–192, 197–198
- «Алжирські хроніки» [Chroniques algériennes], збірка есеїв Альбера Камю (1939–1958) 256, 258
- «Америка та середземноморський світ (1776–1882)» [America and the Mediterranean World, 1776–1882], дослідження Джеймса Філда (1976) 412
- «Анти-Едип» [Anti-Œdipe], перший том «Капіталізму та шизофренії» Жюльє Дельоза і Фелікса Гватарі (1972) 461
- «Антрополог серед істориків» [An Anthropologist Among the Historians], дослідження Бернарда Кона (1990) 171
- «Антропологія та колоніальна зустріч» [Anthropology and the Colonial Encounter], збірка за ред. Талала Асада (1975) 83, 226
- «Апокаліпсис сьогодні» [Apocalypse Now], фільм Френсиса Форда Кополи (1979) 22
- «Араби та євреї» [Arab and Jew], книжка Дейвіда Шиплера (1986) 364
- «Арабська душа» [The Arab Mind], книжка Рафаеля Патаї (1983) 363
- «Арабське перевідкриття Європи» [The Arab Rediscovery of Europe], дослідження Ібрагіма Абу-Лутода (1963) 366
- «Арабське пробудження» [The Arab Awakening], праця Джорджа Антоніуса (1938) 317, 344, 348, 352–353, 358–359, 362–363
- «Арабські злигодні: арабська політична думка й практика після 1967 року» [The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice since 1967], книга Фуада Аджамі (1981) 423

¹ У круглих дужках подаємо рік написання або оприлюднення творів. Зірочками відзначено твори, які частково або повністю видані українською мовою.

- «Аріель» [Ariel], есей Хосе Родо (1900) 382
- «Атала» [Atala], повість Франсуа Шатобріана (1801) 156
- «Атила» [Attila], опера Джузеппе Верді (1846) 177
- «Африка в модерній історії: пошуки нового суспільства» [Africa in Modern History: The Search for a New Society], дослідження Безила Дейвідсона (1978) 35, 308
- «Африканські та третьосвітні теорії імперіялізму» [African and Third World Theories of Imperialism], розвідка Томаса Годжкіна (1977) 365
- «Африканці» [The Africans], документальний навчальний телесеріал Алі Мазруї (1986) 79
- «Багато голосів, один світ» [Many Voices, One World], доповідь комісії Шона МакБрайда (1980) 408
- «Бал-маскарад» [Un Ballo in Maschera], опера Джузеппе Верді (1859) 175
- «Балада про Схід і Захід»* [The Ballad of East and West], балада Редьярда Кіплінга (1889) 223
- «Банкіри і паши» [Bankers and Pashas], дослідження Дейвіда Лендеса (1958) 193
- «Батьки і діти» [Отцы и дети], роман Івана Тургєнева (1862)
- «Безплідна земля»* [The Waste Land], поема Т. С. Еліота (1922) 272
- «Бернт Нортон»* [Burnt Norton], поема Т. С. Еліота (1936) 467
- Біблія* [the Bible], священна книга християн 445
- «Божественна комедія»* [Divina Commedia], поема Данте Аліг'єрі (1307–1321) 91
- «Боріс Годунов» [Борис Годунов], опера Модеста Мусоргського (1869) 175
- «Буреверхи»* [Wuthering Heights], повість Емілі Бронте (1847) 133
- «Буря» [Une Tempête], п'єса Еме Сезера (1969) 302
- «Буря»* [The Tempest], драма Вільяма Шекспіра (1612) 301
- «Вбрання Клію» [The Clothing of Cleo], дослідження Стивена Бена (1984) 181
- «Вежа»* [The Tower], вірш В. Б. Єйтса (1928) 329, 334
- «Вежа»* [The Tower], поетична збірка В. Б. Єйтса (1928) 331
- «Великдень 1916-го»* [Easter 1916], вірш В. Б. Єйтса (1921) 327
- «Великий зазолот» [The Great Mutiny], дослідження Кристофер Гіберт (1980) 218
- «Великі сподівання»* [Great Expectations], роман Чарлза Дикенса (1861) 15, 17–18, 23, 40, 112, 127, 151, 439
- «Вересень 1913-го»* [September 1913], вірш В. Б. Єйтса (1914) 327
- «Весна священна» [Sacre du printemps], балет Ігоря Стравінського (1913) 270
- «Вестврд Го!» [Westward Ho!], роман Чарлза Кінгслі (1855) 112
- «Вест-індець» [The West Indian], комедія Ричарда Камберленда (1771) 151
- «В'єтнам: соціологія однієї війни» [Viet-Nam: Sociologie d'une guerre], дослідження Поля Мюса (1952) 297
- «Вигин ріки» [A Bend in the River], роман В. С. Найпола (1979) 22, 369
- «Вигнання і царство»* [L'Exil et le royaume], збірка оповідань Альбера Камю (1958) 254, 258

- «Винайдення Африки» [The Invention of Africa], дослідження В. І. Мудимбе (1988) 278
- «Винайдення традиції»* [The Invention of Tradition], збірка за ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера (1983) 52, 72
- «Виховання почуттів»* [L'Éducation sentimentale], роман Гюстава Флобера (1869) 230
- «Відважні моряки»* [Captains Courageous], роман Редьярда Кіплінга (1897) 200
- «Відступник»* [Le Renégat], оповідання Альбера Камю (1958) 258
- «Візантія» [Byzantium], вірш В. Б. Єйтса (1933) 336
- «Візія» [A Vision], трактат В. Б. Єйтса (1925) 320–321
- «Він» [Lui], поема Віктора Гюго (1829) 157
- «Власний простір»* [A Room of One's Own], твір Вірджинії Вулф (1929) 464
- «Волтер Ліпман і американське сторіччя» [Walter Lippmann and the American Century], книжка Роналда Стила (1980) 396
- «Волхви»* [The Magi], вірш В. Б. Єйтса (1914) 328
- «Вона» [She], роман Генрі Гагарда (1887) 269
- «Все розпадається» [Things Fall Apart], роман Чинуа Ачебе (1958) 331
- «Все руйнується» [All Fall Down], дослідження Гері Сика (1985) 330
- «Втрата» [Missing], фільм Константина Коста-Гавраса (1982) 22
- «Втрачені ілюзії»* [Illusions Perdues], роман Оноре де Бальзака (1837, 1839, 1843) 40
- «В череві кита» [Inside the Whale], есей Джорджа Орвела (1947) 59
- «Гаїті і Сполучені Штати: національні стереотипи і літературна уява» [Haiti and the United States: National Stereotypes and the Literary Imagination], дослідження Дж. Деша (1988) 405
- «Геклбері Фін»* [Huckleberry Finn], роман Марка Твена (1884) 208
- «Географія та деякі дослідники» [Geography and Some Explorers], стаття Джозефа Конрада (1924) 252
- «Геополітика інформації» [The Geopolitics of Information], розвідка Ентоні Сміта (1980) 408
- «Говардс-Енд» [Howards End], роман Едварда Форстера (1910) 115
- «Гонитва за владою» [The Pursuit of Power], праця Вільяма МакНіла (1983) 43
- «Граючись у темряві» [Playing in the Dark], розвідка Тоні Морисон (1993) 35
- «Гуманітарні науки в американському житті» [The Humanities in American Life], дослідження за дорученням Фондації Рокфелера (1980) 445
- «Геронтіон»* [Gerontion], поема Т. С. Еліота (1920) 328
- «Давнє право» [Ancient Law], дослідження Генрі Мейна (1861) 241
- «Давній випадок» [A Distant Episode], оповідання Пола Бовлса (1945) 258
- «Давній і модерний імперіалізм» [Ancient and Modern Imperialism], дослідження Евелін Баррінг (Кромер) (1910) 228
- «Далас» [Dallas], американський телесеріал (1978–1991) 408
- «Дейвід Коперфілд»* [David Copperfield], роман Чарлза Дікенса (1850) 16, 117

- «Деколонізуючи розум» [Decolonising the Mind], трактат Джеймса Нгуґі (1986) 303
- «Деміюрги заморської Франції» [La Constructeurs de la France d'outre-mer], дослідження Робера Делявіня та Шарля Жульєна (1946) 247
- «Деніел Деронда» [Daniel Deronda], роман Джордж Еліот (1876) 112
- «Департаментські пісеньки»* [Departmental Ditties], збірка віршів Редьярда Кіплінга (1886) 202
- «Дещо про себе» [Something of Myself], автобіографія Редьярда Кіплінга (1937) 202
- «Деякі аспекти південного питання» [Some Aspects of the Southern Question], есей Антоніо Грамші (1926) 92–93
- «Дж. Ф. К.» [JFK], фільм Олівера Стоуна (1991) 438
- «Джейн Ейр»* [Jane Eyre], роман Шарлоти Бронте (1847) 111, 117, 127
- «Джерела тоталітаризму»* [The Origins of Totalitarianism], дослідження Ганни Арендт (1951) 63
- «Джуд непомітний» [Jude the Obscure], роман Томаса Гарді (1894) 231–232
- «Дивна прогулянка Редьярда Кіплінга» [The Strange Ride of Rudyard Kipling], праця Енгаса Вілсона (1977) 223
- «Дикун у літературі» [The Savage in Literature], дослідження Браєна Стріта (1975) 159
- «Династія» [Dynasty], американський телесеріал (1981–1989) 408
- «Дискурс колоніалізму» [Discours sur le colonialisme], трактат Еме Сезера (1955) 282, 371
- «До маяка» [To the Lighthouse], роман Вірджинії Вулф (1927) 272
- «Домбі та син»* [Dombey and Son], роман Чарлза Дікенса (1848) 49, 130
- «Дон Карлос» [Don Carlos], опера Джузеппе Верді (1867) 175, 180
- «Дон Кіхот» [Don Quixote], роман Міґеля де Сервантеса (1605, 1615)
- «Дорога до Ботанічної затоки» [The Road to Botany Bay], дослідження Пола Картера (1987) 16, 91
- «Драй Салвейджес»* [Dry Salvages], поема Т. Є. Еліота (1941) 389
- «Друге пришествя»* [The Second Coming], вірш В. Б. Єйтса (1921) 330
- «Душі чорного народу» [The Souls of Black Folk], розвідка Вільяма Дюбуа (1903) 305
- «Європейське бачення й Океанія» [European Vision and the South Pacific], розвідка Бернарда Сміта (1985) 159
- «Європейський антиколоніалізм від Лас Касаса до Карла Маркса» [L'Anticolonialisme Européen de Las Casas à Karl Marx], дослідження Марселя Мерля (1969) 338
- «Ego Dominus Tuus»* [Ego Dominus Tuus], вірш В. Б. Єйтса (1919) 320
- «Екологічний імперіалізм» [Ecological Imperialism], розвідка Алфреда Кросбі (1986) 318
- «Етика гри й імперіалізм» [The Games Ethic and Imperialism], дослідження Джеймса Менгена (1986) 208
- «Європа і народи без історії»* [Europe and the People Without History], дослідження Ерика Вулфа (1982) 113

- «Живопис у модерному житті» [The Painting of Modern Life], дослідження Тимоті Кларка (1984) 173
- «Жінки в Єгипті XIX сторіччя» [Women in Nineteenth Century Egypt], дослідження Джудит Таєкер (1986) 84
- «Жінки й гендер в ісламі» [Women and Gender in Islam], розвідка Лейли Ахмед (1992) 28
- «Жіноче тіло, жіночий світ» [Woman's Body, Woman's World], розвідка Федви Мелті-Дуглас (1991) 28
- «Завуальовані почуття» [Veiled Sentiments], дослідження Ліли Абу-Лугод (1987) 28
- «Загальна історія музики від давнини до наших днів» [Histoire générale de la musique depuis les temps anciens à nos jours], праця Франсуа-Жозефа Феті (1869–1876) 186
- «Замкнуте коло» [The Closed Circle], книжка Дейвіда Прайса-Джонса (1989) 363
- «Занепад плантаторського класу на Британських Карибах у 1763–1833 роках» [The fall of the Planter Class in the British Caribbean, 1763–1833], дослідження Ловела Рагаца (1928) 152
- «Застій і перетворення» [Al-Thabit wa al-Mutahawwil], дослідження Адоніса (1974–1978) 435
- «З Бейрута до Єрусалима» [From Beirut to Jerusalem], книжка Томаса Фридмена (1989) 364
- «Зброя теорії» [The Weapons of Theory], трактат Амілкара Кабрала (1969) 381
- «Звірі покидають цирк»* [The Circus Animals' Desertion], вірш В. Б. Єйтса (1939) 334
- «Звіробій»* [The Deerslayer], роман Джеймса Фенімора Купера (1841) 208
- «Зелена Книга»* [Green Book], книга Муамара аль-Кадафі (1975) 369
- «Земля й еволюція людства» [La Terre et l'évolution humaine], дослідження Люсьєна Февра (1922) 91
- «Злидарі землі цієї» [Les damnés de la terre], праця Франца Фанона (1961) 280–281, 298, 330, 372, 375, 377, 379
- «Змінити Китай» [To Change China], дослідження Джонатана Спенса (1980) 367
- «Золоте дно» [Bonanza], американський телесеріал (1959–1973) 431
- «Зрадлива жінка»* [La Femme adultère], оповідання Альбера Камю (1958) 256, 258
- «Ілюзії і відкриття» [Delusions and Discoveries], розвідка Беніті Пері (1972) 271, 288
- «Ілюзія постійності: британський імперіялізм в Індії» [The Illusion of Permanence: British Imperialism in India], розвідка Френсиса Гатчинса (1967) 222, 288
- «Іммораліст» [L'Immoraliste], роман Андре Жіда (1902) 237, 264, 275, 277, 295
- «Імперіялізм: дослідження» [Imperialism: A Study], праця Джона Гобсона (1902) 339
- «Імперська ідея та її вороги» [The Imperial Idea and Its Enemies], дослідження Арчибальда Торнтона (1959) 339
- «Індія (без англійців)» [L'Inde (sans les Anglais)], розвідка П'єра Льоті (1900) 271

- «Інший бік медалі» [The Other Side of the Medal], есей Едварда Томпсона (1925) 219, 293
- «Ірландії в часах грядущих» [To Ireland in the Coming Times], вірш В. Б. Єйтса (1893) 368
- «Ісламські корені капіталізму: Єгипет 1760–1840 рр.» [Islamic roots of capitalism: Egypt, 1760–1840], розвідка Пітера Грена (1979) 84
- «Історичне формування арабської нації» [The Historical Formation of the Arab Nation], дослідження Абд ал-Азиза Дури (1984) 353
- «Історія і класова свідомість» [History and Class Consciousness], трактат Дйордя Лукача (1923) 93, 375
- «Історія негритянського повстання» [A History of Negro Revolt], книжка Сирила Джеймса (1938) 354
- «Історія правління хедива Ісмаїла» [Histoire du règne du Khedive Ismail], праця Жоржа Дуїна (1933–1936) 193
- «Каїр: 1001 рік переможного міста» [Cairo: 1001 Years of the City Victorious], дослідження Дженет Абу-Лугод (1971) 195
- «Капіталізм і рабство» [Capitalism and Slavery], дослідження Ерика Вільямса (1961) 153
- «Капітан Синглетон» [Captain Singleton], роман Деніела Дефо (1720) 121
- «Кельтські відродження» [Celtic Revivals], збірка есеїв Шеймаса Діна (1985) 321
- «Кентерберійські оповідання»* [Canterbury Tales], книжка Джефрі Чосера (1478?) 209
- «Керування політичними змінами» [Managing Political Change], дослідження Ірен Гендзьє (1985) 407
- «Кім» [Kim], роман Редьярда Кіплінга (1901) 24, 46, 72, 101, 116–117, 128, 200–210, 215–218, 221–223, 225, 229–231, 235–238
- «Кінець Імперії» [The End of Empire], праця Джона Стречі (1959) 284
- «Клариса» [Clarissa], епістолярний роман Сем'юела Ричардсона (1748) 122
- «Клятви закоханих» [Lovers' Vows], назва п'єси Августа Коцебу «Das Kind der Liebe» в англійському перекладі Елізабет Інчбальд (п'єса – 1790; переклад – 1798) 142–143
- «Книги джунглів»* [The Jungle Books], дві збірки оповідань Редьярда Кіплінга (1894, 1895) 200
- «Колонізуючи Єгипет» [Colonizing Egypt], дослідження Тимоти Мітчела (1988) 173
- «Колоніалізм і християнське місіонерство» [Colonialism and Christian Mission], праця Стівена Нейла (1966) 243
- «Колоніальна велич і поневолення» [Grandeur et servitude coloniales], праця Альбера Капо (1931) 265
- «Колоніальна ідея у Франції» [L'Idée coloniale en France], дослідження Рауля Жирарде (1972) 339
- «Колоніальна політика та розподіл землі у XIX–XX сторіччях» [La Politique coloniale et le partage du terre aux XIXe et XXe siècles], дослідження Жоржа Арді (1937) 265
- «Колоніальний гарем» [Le harem colonial], дослідження Малека Алули (1981) 173

- «Колоніальні зустрічі» [Colonial Encounters], дослідження Пітера Галма (1975) 138, 302
- Коран* [Koran], священна книга мусульман 74, 372, 435
- «Корені війни» [Roots of War], дослідження Ричарда Барнета (1973) 398
- «Королівський шлях»* [La Voie royale], повість Андре Мальро (1930) 230, 264, 295–297
- «Королівські ідилії» [The Idylls of the King], цикл поем Алфреда Тенісона (1859) 166, 172
- «Короткий виклад ієрогліфічної системи» [Précis du système hiéroglyphique], дослідження Жана Франсуа Шампольйона (1824) 182
- «Короткий філософський виклад історії музики» [Resumé philosophique de l'histoire de la musique], праця Франсуа-Жозефа Фері (1835) 186
- «Корпорація "Культура"» [Culture, Inc.], дослідження Герберта Шилера (1989) 430
- «Кохана» [Beloved], роман Тоні Морисон (1987) 464
- «Критика імперії» [Critics of Empire], праця Бернарда Портера (1968) 339
- «Критичними територіями» [Critical Terrains], дослідження Лізи Лов (1991) 29
- «Кров і місяць»* [Blood And The Moon], вірш В. Б. Єйтса (1933) 101
- «Кузина Бета»* [La Cousine Bette], роман Оноре де Бальзака (1846) 113, 158
- «Культура й анархія» [Culture and Anarchy], праця Метью Арнолда (1869) 198
- «Культура та суспільство» [Culture and Society], праця Реймонда Вільямса (1958) 115
- «Культура» [Culture], праця Реймонда Вільямса (1981) 343
- «Леда і лебідь»* [Leda and the Swan], вірш В. Б. Єйтса (1928) 331
- «Лист до М. Дасье» [Lettre à M. Dacier], лист Жана Франсуа Шампольйона (1822) 182
- «Листи з країни варварів» [Lettres de Barbarie], праця абата Пуаре (1785) 156
- «Ліспет»* [Lispeth], оповідання Редьярда Кіплінга (1888) 211
- «Література й колоніалізм» [Littérature et colonialisme], дослідження Мартіна Лютфі (1971) 263
- «Література опору» [Resistance Literature], праця Барбари Гарлов (1987) 303, 327
- «Літо арабської тривоги» [The Summer of Arab Discontent], стаття Фуада Аджамі (1990–1991) 415
- «Літл Гіддінг»* [Little Gidding], поема Т. С. Еліота (1942) 461
- «Ломбардці» [I Lombardi], опера Джузеппе Верді (1846) 175, 177
- «Лорд Джим»* [Lord Jim], роман Джозефа Конрада (1900) 172, 201, 240
- «Любий друг»* [Bel-Ami], роман Гі де Мопасана (1885) 171, 263
- «Мамона та гонитва за імперією» [Mammon and the Pursuit of Empire], збірка розвідок за ред. Ленса Дейвіса і Роберта Гатенбека (1986) 40
- «Мандалай» [Mandalay], вірш Редьярда Кіплінга (1892) 224
- «Маркс і кінець орієнталізму» [Marx and the End of Orientalism], дослідження Браєна Тернера (1978) 83
- «Марксизм та імперіялізм» [Marxism and Imperialism], дослідження Віктора Кірнана (1974) 115

- «Маски завоювання» [The Masks of Conquest], дослідження Гаурі Вішванатан (1989) 84
- «Машини як мірило людей: наука, технологія та ідеологія західного панування» [Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideology of Western Dominance], дослідження Майкла Едеса (1989) 170
- «Менсфілд парк» [Mansfield Park], роман Джейн Остен (1814) 105–106, 111, 116, 139–140, 143–147, 150, 153–155, 362
- «Метаісторія: Історична уява в Європі XIX сторіччя» [Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe], праця Гайдена Вайта (1975) 424
- «Ми та інші» [Nous et les autres], праця Цветана Тодорова (1989) 155
- «Минуле та теперішнє» [Past and Present], книжка Томаса Карлайла (1843) 161
- «Мідлмарч» [Middlemarch], роман Джордж Еліот (1871–1872) 214
- «Міжнародні студії і академічне підприємство: один розділ з обгороджування американської науки» [International Studies and Academic Enterprise: A Chapter in the Enclosure of American Learning], дослідження Роберта МакКофі (1984) 447
- «Мімезис» [Mimesis], праця Ериха Авербаха (1946) 86, 90, 440
- «Minima Moralia. Роздуми в умовах понівеченого життя» [Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben], твір Теодора Адорно (1947) 462
- «Місія Англії» [England's Mission], дослідження Коліна Елдріджа (1974) 40
- «Міста солі» [Cities of Salt], трилогія Абдельрахмана ель Муніфа (1984, 1987, 1989) 411
- «Місце Кіплінга в історії ідей» [Kipling's Place in the History of Ideas], стаття Ноела Анана (1960) 228
- «Міт про лінивого тубільця» [The Myth of the Lazy Native], розвідка Сіеда Алатаса (1977) 84, 345, 350, 357, 362
- «Мітологія імперіялізму» [The Mythology of Imperialism], дослідження Джони Рескіна (1971) 115
- «Мобі Дик»* [Moby-Dick], роман Германа Мелвіла (1851) 208, 404, 413
- «Мова й колоніальна влада» [Language and Colonial Power], розвідка Йоганеса Фабіяна (1986) 171
- «Мол Флендерс» [Moll Flanders], роман Денієла Дефо (1722) 121
- «Молитва за мою доньку»* [A Prayer for My Daughter], вірш В.Б.Єйтса (1921) 334
- «Мурашники савани» [Anthills of Savannah], роман Чинуа Ачебе (1988) 429
- «Набукко» [Nabucco], опера Джузеппе Верді (1842) 175
- «Наглядати і карати»* [Surveiller et punir], дослідження Мішеля Фуко (1975) 241
- «Нана» [Nana], роман Еміля Золя (1880) 269
- «Народ»* [El Pueblo], поема Пабло Неруди (1962) 329
- «Націоналізм» [Nationalism], лекції Рабіндраната Тагора (1917) 305, 315
- «Націоналізм у колоніальній Африці» [Nationalism in Colonial Africa], дослідження Томаса Годжкіна (1956) 199

- «Національне визволення та культура» [National Liberation and Culture], трактат Амілкара Кабрала (1970) 381
- «Неєвропейські основи європейського імперіалізму» [Non-European Foundations of European Imperialism], розвідка Роналда Робінсона (1972) 365
- «Необмежені повноваження»* [Plenos Poderes], поетична збірка Пабло Неруди (1962) 329
- «Нерівномірний розвиток» [Uneven Development], праця Ніла Сміта (1984) 318
- «Нкрума і революція у Гані» [Nkrumah and the Ghana Revolution], дослідження Сирила Джеймса (1977) 354
- «Нова Граб-стріт» [New Grub Street], роман Джорджа Гісінга (1891) 269
- «Ностромо» [Nostromo], роман Джозефа Конрада (1904) 18, 21–23, 64, 151, 172, 201, 242–243
- «Нульовий ступінь письма» [Le Degré zéro de l'écriture], праця Ролана Барта (1953) 251
- «Обов'язок поета» [Deber del Poeta], вірш Пабло Неруди (1962) 329
- «Образ Африки» [The Image of Africa], праця Філіпа Кертина (1964) 159
- «Одіссея» [Odyssey], епічна поема Гомера 272
- «Оксфордська історія Індії» [Oxford History of India], праця Вінсента Сміта (1919) 294
- «Окцидентоз: чума з Заходу» [Occidentosis: A Plague from the West], трактат Джалала Алі Ахмада (1962) 323, 381
- «Олмейрова примха» [Almayor's Folly], роман Джозефа Конрада (1895) 239
- «Оновлення через насилля» [Regeneration Through Violence], праця Ричарда Слоткіна (1973) 404
- «Опера: екстравагантне мистецтво» [Opera: The Extravagant Art], дослідження Герберта Лінденбергера (1984) 174
- «Опера й ідеї» [Opera and Ideas], дослідження Пола Робінсона (1985) 176
- «Опера як драма» [Opera as Drama], дослідження Джозефа Кермена (1956) 176
- «Опис Єгипту» [Description de l'Égypte], колективна 23-томна праця близько 160 науковців, які супроводжували наполеонівську експедицію до Єгипту (1809–1818) 73–75, 182, 185, 187, 189
- «Опівнічні діти»* [Midnight's Children], роман Салмана Рушді (1981) 306, 464
- «Орвел» [Orwell], розвідка Реймонда Вільямса (1971) 252
- «Орієнталізм»* [Orientalism], дослідження Едварда Саїда (1978) 11–12, 26–29, 83, 99, 279
- «Орієнтальний ренесанс» [The Oriental Renaissance], праця Реймонда Шваба (1950) 183, 279
- «Осінь патріярха»* [El otoño del patriarca], повість Габріеля Гарсія Маркеса (1975) 382, 417
- «Особова справа» [A Personal Record], автобіографія Джозефа Конрада (1912) 118
- «Отело» [Otello], опера Джузеппе Верді (1886) 176
- «Отело»* [Othello], трагедія Вільяма Шекспіра (1604) 212
- «Падіння»* [La Chute], повість Альбера Камю (1956) 253, 258
- «Пані Боварі»* [Madame Bovary], роман Гюстава Флобера (1857) 239

- «Партизани» [Guerrillas], роман В. С. Найпола (1975) 369
- «Патріотизм» [Patriotism], збірка праць за ред. Рафаела Сем'юела (1989) 434
- «Переклади» [Translations], п'єса Браєна Фрела (1980) 320
- «Переконання» [Persuasion], роман Джейн Остен (1817) 116
- «Перемога» [Victory], роман Джозефа Конрада (1915) 239–240, 243
- «Перлина британської корони» [The Jewel in the Crown], британський міні-серіал (1984) 58
- «Північ–Південь: Програма для виживання» [North-South: A Program for Survival], доповідь Вілі Брандта (1980) 394
- «Під Бен-Булбеном»* [Under Ben Bulben], вірш В. Б. Сйтса (1939) 334
- «Після імперіалізму» [After Imperialism], дослідження Майкла Барета-Бравна (1963) 393
- «Пісні» [Cantos], збірка Езри Павнда (1917–1970) 272
- «Плавання до Візантії» [Sailing to Byzantium], вірш В. Б. Сйтса (1928) 336
- «Побіжні міркування щодо негрівського питання» [Occasional Discourse on the Nigger Question], праця Томаса Карлайла (1853) 161
- «Повалення колоніального рабства в 1776–1848 роках» [The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848], дослідження Робіна Блекберна (1988) 152, 337
- «Повелителі роду людського» [The Lords of Human Kind], розвідка Віктора Кірнана (1969) 115, 224
- «Повернення з Чаду» [Retour du Tchad], щоденник Андре Жіда (1928) 295
- «Повернути спадщину: доповідь про гуманітарні дисципліни у вищій освіті» [To Reclaim Legacy: A Report on the Humanities in Higher Education], доповідь Вільяма Бенета (1984) 445
- «Подорож до Конго» [Voyage au Congo], щоденник Андре Жіда (1927) 295
- «Політична мова ісламу» [The Political Language of Islam], розвідка Бернарда Льюїса (1988) 363
- «Політичне несвідоме» [The Political Unconscious], праця Фредрика Джеймсона (1981) 126
- «Порожня темрява» [Blank Darkness], розвідка Кристофера Мілера (1985) 79
- «Портрет дами» [Portrait of a Lady], роман Генрі Джеймса (1881) 112, 214, 231
- «Портрет митця замолоду»* [A Portrait of the Artist as a Young Man], роман Джеймса Джойса (1916) 316
- «Постання Американської імперії» [The Rising American Empire], дослідження Ричарда Ван Олстайна (1974) 43, 413
- «Постання й падіння великих держав» [The Rise and Fall of the Great Powers], праця Пола Кенеді (1987) 39
- «Потворний американець» [The Ugly American], праця Вільяма Ледерера та Юджина Бердика (1958) 406
- «Походження концепції “третього світу”: жертви колоніалізму й антиколоніалісти у Франції (1919–1939)» [Aux Origines des tiers-mondismes: Colonises et anti-colonialistes en France (1919–1939)], розвідка Клода Льюзу (1982) 370

- «Поява індійського націоналізму» [The Emergence of Indian Nationalism], дослідження Аніла Сіла (1971) 292
- «Право власності в Бенгалії» [A Rule of Property for Bengal], праця Ранаджита Гухи (1963) 171
- «Прапор на світанку» [A Flag for Sunrise], праця Роберта Стівна (1981) 226
- «Принципи політекономії» [Principles of Political Economy], трактат Джона Стюарта Міла (1848) 105, 147
- «Приречені бути на чолі: зміна природи американської могутності» [Bound to Lead: The Changing Nature of American Power], праця Джозефа Ная (1989) 444
- «Пристрасті та інтереси» [The Passions and the Interests], книжка Альберта Гіршмана (1977) 268
- «Про сучасний стан Ірландії» [View of the Present State of Ireland], книжка Едмунда Спенсера (1596) 314
- «Проект індійської освіти» [Minute on Indian Education], промова Томаса Маколея (1835) 158
- «Пройда і компанія» [Stalky and Co.], роман Редьярда Кіплінга (1899) 200
- «Пропаганда й імперія» [Propaganda and Empire], розвідка Джона Маккензі (1984) 223
- «Простий ірландець і Фіор-Гел» [Mere Irish and Fíor-Ghael], дослідження Йозефа Леерсена (1986) 334
- «Рабство, імперіалізм і свобода» [Slavery, Imperialism, and Freedom], дослідження Гордона Льюїса (1978) 115, 337
- «Революційна імперія» [Revolutionary Empire], праця Енгаса Колдера (1981) 312
- «Рембо» [Rambo], цикл фільмів (1982, 1985, 1988) 412
- «Рене» [Rene], повість Франсуа Шатобріана (1802) 156
- «Репрезентування влади у вікторіанській Індії»* [Representing Authority in Victorian India], розвідка Бернарда Кона зі збірника «Винайдення традиції» (1983) 171
- «Республіка страху: Історія Садамового Іраку зсередини» [The Republic of Fear: The Inside Story of Saddam's Iraq], праця Саміра аль-Халілія (1989) 423
- «Рибалка»* [The Fisherman], вірш В. Б. Єйтса (1919) 329
- «Ріголетто» [Rigoletto], опера Джузеппе Верді (1851) 175, 178
- «Риторика англійської Індії» [The Rhetoric of English India], дослідження Сарі Сулері (1992) 29
- «Ріка посередині» [The River Between], роман Джеймса Нгуґі (1965) 299
- «Робінзон Крузо»* [Robinson Crusoe], роман Денісла Дефо (1719) 12, 121
- «Роз'єднання Америки» [The Disuniting of America], праця Артура Шлезінгера (1991) 31
- «Розкутий Прометей» [The Unbound Prometheus], дослідження Дейвіда Лендеса (1969) 45
- «Роман і поліція» [The Novel and the Police], розвідка Дейвіда Мілера (1988) 126
- «Роман шпаги» [Le Roman d'un Spahi], роман П'єра Льюї (1881) 269
- «Рядки, написані в зажурі» [Lines Written In Dejection], вірш В. Б. Єйтса (1919) 327

- «Сагиби і лотос» [The Sahibs and the Lotus], розвідка Майкла Едвардса (1988) 224
- «Сальвадор» [Salvador], фільм Олівера Стовна (1986) 22
- «Самоочевидне призначення» [Manifest Destiny], праця Альберта Вайнберга (1958) 403
- «Самоочевидне призначення» [Manifest Destiny], стаття Джона Фіска (1885) 403
- «Самотній Рейнджер» [The Lone Ranger], цикл радіоповідей (1933–1954) та фільмів 209
- «Самсон і Даліла» [Samson et Dalila], опера Каміля Сен-Санса (1877) 173
- «Сатанинські вірші» [The Satanic Verses], роман Салмана Рушді (1988) 54, 58, 67, 427, 430, 456
- «Світло зникає» [The Light That Failed], роман Редьярда Кіплінга (1890) 200
- «Сезон паломництва на північ» [Season of Migration to the North], роман Таїба Саліха (1967) 70, 300
- «Село та місто» [The Country and the City], дослідження Реймонда Вільямса (1973) 115, 137–138
- «Серед вірян» [Among Believers], публіцистична праця В. С. Найпола (1981) 369
- «Серед школярів»* [Among School Children], вірш В. Б. Єйтса (1928) 334
- «Серце темряви» [Heart of Darkness], повість Джозефа Конрада (1899) 60–63, 65, 67, 69, 106, 116, 118–120, 151, 172, 201, 228, 236, 240, 244, 252, 274, 296, 299–300, 384
- «Сила долі» [Forza del Destino], опера Джузеппе Верді (1861) 175
- «Симон Бокканегра» [Simon Boccanegra], опера Джузеппе Верді (1857) 175
- «Сільські спільноти» [Village Communities], праця Генрі Мейна (1871) 241
- «Сім стовпів мудрости» [The Seven Pillars of Wisdom], автобіографія Томаса Ловренса (1935) 109, 172, 230, 236, 271, 352
- «Сльози білої людини» [Le Sanglot de l'Homme blanc], памфлет Паскаля Брукнера (1983) 369
- «Смертельний берег» [The Fatal Shore], розвідка Роберта Г'юза (1987) 16–17
- «Смерть Сарданапала» [La Mort de Sardanapale], картина Ежена Делакруа (1827–1828) 173
- «Смерть у Венеції»* [Death in Venice], новела Томаса Мана (1913) 270, 276
- «Смоляне опудалко» [Tar Baby], роман Тоні Морисон (1981) 464
- «Соціологія Алжиру» [Sociologie de l'Algérie], трактат П'єра Бурдьє (1958) 259
- «Соціологія колоній» [Sociologie coloniale], праця Рене Моньє (1932) 248
- «Спокуса святого Антонія»* [La Tentation de Saint Antoine], роман Гюстава Флобера (1874) 239
- «Стан постмодерну» [La Condition postmoderne], праця Жана-Франсуа Ліотара (1979) 457
- «Становище Африки: політичний діагноз» [The African Condition: A Political Diagnosis], книжка Алі Мазруї (1980) 423
- «Старі соціальні класи та революційні рухи Іраку» [The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq], дослідження Гани Батату (1978) 84

- «Статуї»* [The Statues], вірш
В. Б. Єйтса (1939) 321
- «Сторонній»* [L'Etranger], повість
Альбера Камю (1942) 117, 236–
237, 253, 258, 261–262, 266
- «Строката краса» [Pied Beauty], по-
ема Джерарда Гопкінса (1918)
461
- «Сутінки богів» [Götterdämmerung],
опера Рихарда Вагнера (1854–
1874) 175
- «Танкред, або Новий хрестовий
похід» [Tancred, or the New
Crusade], роман Бенджаміна
Дизраелі (1847) 112
- «Тартарен Тарасконський»* [Tar-
tarin de Tarascon], трилогія Аль-
фонса Доде (1872–1890) 263
- «Теорія роману» [The Theory of the
Novel], праця Дйордя Лукача
(1920) 231, 235
- «Тисяча дев'яност дев'ятнадця-
тий»* [Nineteen Hundred and
Nineteen], вірш В. Б. Єйтса
(1928) 327
- «Тисяча плато» [Mille Plateaux],
другий том «Капіталізму та
шизофренії» Жюльє Дельоза і
Фелікса Гватарі (1980) 461
- «Тихий американець»* [The Quiet
American], роман Грема Гріна
(1955) 22, 44, 406
- «Том Джонс» [Tom Jones], роман
Генрі Філдінга (1749) 122
- «Травіята» [Traviata], опера Джу-
зеппе Верді (1853) 175
- «Традиція та індивідуальний та-
лант» [Tradition and the Indi-
vidual Talent], есей Т. С. Еліота
(1920) 100, 275
- «Трактати» [Discourses], лекції
Джошуа Рейнолдса (1769–1790)
49
- «Три повісті» [Trois Contes], роман
Гюстава Флобера (1877) 255
- «Три світи, одна планета» [Trois
mondes, une planète], стаття
Альфреда Сові (1952) 394
- «Тристан та Ізольда» [Tristan und
Isolde], опера Рихарда Вагнера
(1859) 175
- «Троянда»* [The Rose], поетична
збірка В. Б. Єйтса (1893) 319
- «Троянда і словник» [The Rose and
The Dictionary], вірш Махмуда
Дервіша 327
- «Трубадур» [Trovatore], опера Джу-
зеппе Верді (1853) 175
- «Тюремні зошити» [Quaderni
del carcere], трактат Антоніо
Грамші (1926–1937) 93–94
- «Тягар білої людини» [The White
Man's Burden], поема Редьярда
Кіплінга (1899) 223
- «Тяжке випробування Ричарда
Феверела» [Ordeal of Richard
Feverel], роман Джорджа Мере-
дита (1859) 269
- «Тяжкі часи»* [Hard Times], роман
Чарльза Дікенса (1954) 127
- «У пошуках утраченого часу»* [À
la Recherche du Temps Perdu],
цикл романів Марселя Пруста
(1913–1927) 272
- «Уліс»* [Ulysses], роман Джеймса
Джойса (1922) 271, 299
- «Уявлені спільноти»* [Imagined
Communities], дослідження Бе-
недикта Андерсона (1983) 305
- «Уявляючи Індію» [Imagining In-
dia], розвідка Роналда Індена
(1990) 172
- «Фальстаф» [Falstaff], опера Джу-
зеппе Верді (1892) 176
- «Фемінізм і націоналізм у “тре-
тьому світі”» [Feminism and
Nationalism in the Third World],
дослідження Кумарі Джаяварде-
ни (1986) 310

- «Фізика та політика» [Physics and Politics], праця Волтера Бейджота (1887) 139
- «Філологія світової літератури» [Philologie der Weltliteratur], есей Ериха Авербаха (1952) 88
- «Філософія банту» [La philosophie bantoue], праця Пласида Темпелса (1945) 278
- «Фінанси, торгівля й політика у зовнішній політиці Британії 1815–1914 років» [Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815–1914], розвідка Десмонда Плета (1968) 124
- «Французька присутність і відхід» [Presence française et abandon], праця Франсуа Мітерана (1957) 258
- «Холодний дім» [Bleak House], роман Чарлза Дікенса (1853) 133
- «Час та Інший» [Time and the Other], дослідження Йоганеса Фабіяна (1983) 83
- «Чекаючи на варварів» [Waiting for the Barbarians], роман Джона Кутзее (1980) 391
- «Червоне і чорне»* [Le rouge et le noir], роман Стендаля (1831) 157
- «Чорна Атена: Афроазійські корені класичної цивілізації» [Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization], дослідження Мартіна Бернала (1987, 1991) 52, 434
- «Чорні яacobинці» [The Black Jacobins], праця Сирила Джеймса (1938) 344, 348, 352, 354, 358–359, 386–387, 389
- «Чума»* [La Peste], повість Альбера Камю (1947) 253, 261
- «Шагренева шкіра»* [La Peau de chagrin], роман Оноре де Бальзака (1830–1831) 158
- «Широке Саргасове море» [Wide Sargasso Sea], роман Джин Рис (1966) 151
- «Шлюби»* [Noces], збірка оповідань Альбера Камю (1939) 258
- «Шлях всякої плоти» [The Way of All Flesh], роман Сем'юела Батлера (1903) 231
- «Шлях до Індії» [A Passage to India], роман Едварда Форстера (1924) 46, 128, 225, 271, 287–291, 293
- «Шлях до Індії» [A Passage to India], фільм Дейвіда Ліна (1984) 58
- «Шлях палігрима» [Pilgrim's Progress], роман Джона Беньяна (1678–1684) 209
- «Щоденник повернення в рідний край»* [Cahier d'un retour au pays natal], поема Еме Сезера (1939) 273, 325, 374, 387
- «Я кохаю Люсі» [I Love Lucy], американський комедійний телесеріал (1951–1957) 431
- «Як Європа недорозвинула Африку» [How Europe Underdeveloped Africa], трактат Волтера Родні (1972) 106
- «Як ми їх бачили» [As We Saw Them], розвідка Масао Мійоши (1979) 366
- «Ярмарок суети»* [Vanity Fair], роман Вільяма Текеря (1848) 111, 127, 129

Показчик імен^{1*}

- Абас II, Гімлі-паша [‘Abbas II] (1874–1944), останній намісник Єгипту (1892–1914), вкрай опозиційний до британської гегемонії в Єгипті 192
- Абас, Фархат [Abbas, Farhat] (1899–1985), алжирський політик і лідер руху за національну незалежність, перший президент Тимчасового уряду Республіки Алжир 377
- Абд аль-Кадер, емір [Abdel Kader, Emir] (1808–1883), емір Маскари (з 1832), релігійний лідер, засновник алжирської держави і лідер боротьби проти французького правління (1840–1846) 173, 262, 280, 283, 381
- Абдель-Малек, Анвар [Abdel-Malek, Anwar] (1924), єгипетський політолог-марксист, апологет «політичного ісламу» 196, 363, 382
- Абду, Мухамед [‘Abdu, Muhammad] (1849–1905), єгипетський імам, ідеолог модернізації ісламу 75
- Абу Діб, Камаль [Abu Deeb, Kamal] (1942), сирійський поет і критик 458
- Абу-Лугод, Дженет Ліпмен [Abu-Lughod, Janet Lippman] (1928), американська дослідниця-соціолог та урбанолог, фахівець із проблем «третього світу», дружина Ібрагіма Абу-Лугода 195–196
- Абу-Лугод, Ібрагім [Abu-Lughod, Ibrahim] (1929–2001), палестинський політолог і правозахисник, чоловік Дженет Абу-Лугод 366
- Абу-Лугод, Ліла [Abu-Lughod, Lila] (1952), американська дослідниця-антрополог палестинського походження, дочка Дженет Абу-Лугод та Ібрагіма Абу-Лугода 28

^{1*} За сприяння у складанні показчика висловлюємо вдячність Стивену Бену, Сідні Верба, Майклу Дешу, Коліну Елдріджу, Лейлі Кіні, Волтеру Лефевру, Лізі Лов, Клоду Льюзо, Роберту МакКофі, Федві Мелті-Дуглас, Масао Мійоши, Натрику О’Браєну, Лусьєну Паю, Беніті Пері, Бернарду Портеру, Дейвиду Прохасці, Джону Рикеті, Брюсу Робінсу, Нейлу Сміту, Ненсі Степан, Роналду Стилу, Браєну Стріту, Джудит Такер, Зейнеп Челік та Мерилін Янг, які люб’язно поділилися біографічною інформацією про себе.

- Август, Октавіян [Octavianus Augustus] (63 до н. е. – 14 н. е.), перший римський імператор (з 27 р. до н. е.) 73
- Авербах, Еріх [Auerbach, Erich] (1892–1957), німецький філолог і літературознавець-компаративіст 86–88, 90, 440, 442, 466
- Адоніс (див. також Саїд, Алі Ахмед) [Adonis (Said, Ali Ahmed)] (1930), ліванський поет і літературний критик, лідер модерністичного руху в арабській поезії XX ст.
- Адорно, Теодор Візенгрунд [Adorno, Theodor Wiesengrund] (1903–1969), німецький філософ, соціолог, психолог і музикознавець, засновник франкфуртської критичної школи 322, 360, 409, 424, 435, 440, 448, 462–464
- Адріян IV, папа римський (справжнє ім'я – Ніколас Брейкспір) [Adrian IV, the pope (Nicholas Breakspear)] (бл. 1100–1159), папа римський від 1154 р., за походженням – англієць. 1156 року він начебто передав Ірландію Генриху II Плантагенету 312
- Ажерон, Шарль-Робер [Ageron, Charles-Robert] (1923), французький історик колоніалізму, зокрема колоніального Алжиру, автор праць про деколонізацію 386
- Айріє, Акірі [Акіра] [Iriye, Akiri] [частіше пишеться як Akira]] (1934), американський історик японського походження, спеціаліст у галузі американської дипломатичної історії та японсько-американських стосунків 406
- Алатас, Сьед Хусейн [Alatas, Syed Hussein] (1928), відомий малайзійський соціолог, дослідник міту про «лінивого тубільця» 84, 290, 345–346, 349–352, 354, 356–358, 360–361
- Александр Великий (Македонський) [Alexander the Great] (356–323 до н.е.), цар Македонії з 336 року до н.е., творець найбільшої античної імперії 73
- Алі, Мухамед [Ali, Muhammad] (1769–1849), паша Єгипту з 1805 року, засновник династії, яка правила до Липневої революції 1952 року 192, 366
- Алі, Тарик [Ali, Tariq] (1943), англо-пакистанський історик і прозаїк, головний редактор «New Left Review» 360
- Алула, Малек [Alloula, Malek] (1938), алжирський письменник і літературознавець, з 1967 р. мешкає у Франції; автор праці про візуальну колоніальну продукцію 174, 265
- Альтюсер, Луї П'єр [Althusser, Louis Pierre] (1918–1990), французький філософ-марксист 279
- Амін, Іді [Amin, Idi] (1924/25 або 1928–2003), військовик і президент Уганди (1971–1979), один із найбрутальніших диктаторів новочасної Африки 28, 60, 310
- Амін, Самір [Amin, Samir] (1931), єгипетський економіст і історик 40
- Ампер, Андре Марі [Ampère, André Marie] (1775–1836), французький науковець-фізик 183
- Анан, Ноел Джилрой [Annan, Noel Gilroy] (1916–2000), британський політолог 228
- Андерсон, Бенедикт [Anderson, Benedict] (1936), англо-американський політолог і соціолог 286, 305–306, 327
- Антоніос, Джордж [Antonius, George] (1891–1941), палестинський

- письменник і політик ліванського походження 99, 317, 342, 344–349, 352–354, 357–363
- Апдайк, Джон Гоер [Urdike, John Hoeyer] (1932), американський письменник 384
- Аполінер, Гійом (Вільгельм Аполінарій Костровицький) [Apolinaire, Guillaume] (1880–1918), французький поет польського походження 343
- Арабі, Ібн аль- [Arabi, Ibn al-] (1165–1240), середньовічний арабський мислитель і поет, містик-суфій 381
- Арді, Жорж [Hardy, Georges] (1884–1972), дослідник історії, релігії, психології та географії французьких колоній в Африці, ініціатор вироблення колоніальної педагогіки, адаптованої до етнічних рис мароканських мусульман; почесний директор Ecole Coloniale 91, 265
- Арендт, Ганна [Arendt, Hannah] (1906–1975), американський політолог і філософ німецького походження, досліджувала «єврейське питання» і тоталітаризм 20, 39, 63, 306
- Аркун, Мухамед [Arkoun, Muhammad] (1928), алжирський ісламознавець 458
- Арман, Франсуа-Жуль [Harmand, François-Jules] (1845–1921), французький захисник колоніалізму, представник Франції у низці колоніальних країн 53–54, 172, 248, 377
- Арно, Луї [Arnaud, Louis], дрібний франко-алжирський урядовець, автор історико-краєзнавчої книжки «Бон. Його історія, його історії» 250
- Арнолд, Метью [Arnold, Matthew] (1822–1888), англійський поет і критик 13, 88, 123, 167, 198–199, 440, 445
- Архімед Сиракузький [Archimedes of Syracuse] (бл. 287 до н. е. – бл. 212 до н. е.), старогрецький математик 72
- Асад, Талал [Asad, Talal], англо-американський антрополог, релігієзнавець і теоретик пост-колоніалізму 83, 226
- Афгані, Джемаль аль-Дин аль- [Afgani, Jamal al-Din al-] (1838–1897), мусульманський політик, політичний агітатор і журналіст 75, 353, 366
- Ахмад, Джелаль Алі і- [Ahmad, Jalal Ali i-] (1923–1969), іранський письменник, перекладач і соціолог 70, 323, 381
- Ахмад, Екбаль [Ahmad, Eqbal] (1933–1999), пакистанський історик і політолог 55, 315, 369, 452–453
- Ахмед, Лейла [Ahmed, Leila] (1940), єгипетський історик і соціолог, дослідниця гендерних проблем в ісламі 28
- Ахума, Самуель [Ahuma, Samuel] (1863–1921), ганійський журналіст, священник і учасник національного руху 281
- Ачебе, Чинуа [Achebe, Chinua] (1930), відомий нігерійський письменник 23, 70, 130, 242, 331, 342, 380, 384, 429
- Баден, Джуліян [Budden, Julian], британський музикознавець, дослідник творчости Дж.Верді 176
- Баден-Павел, Роберт, перший баронет [Baden-Powell, Robert, First Baronet] (1857–1941), британський армійський офіцер, герой Південноафриканської війни (1899–1902), засновник бойскавтського руху 169, 207

- Байрон, Джордж Ноел Гордон [Byron, George Noel Gordon] (1788–1824), англійський поет-романтик 181
- Балвер-Літон, (Едвард) Роберт, перший граф [Bulwer-Lytton, (Edward) Robert, First Earl of] (1831–1891), британський дипломат і королівський намісник в Індії (1876–1880), поет 53, 292
- Бальзак, Оноре де [Balzac, Onore de] (1799–1850), французький письменник-реаліст 44, 91, 113, 131, 158, 263
- Барет-Браун, Майкл [Baratt-Brown, Michael] (1918), британський політолог, дослідник імперіалізму, вивчає шляхи вирішення проблем Третього світу 393
- Барнет, Річард Джексон [Barnet, Richard Jackson] (1929–2004), лівий історик-ревізіоніст, зокрема мілітарної історії ХХ ст. 398, 403
- Барт, Ролян [Barthes, Roland] (1915–1980), французький есеїст, літературний критик і семіотик 251, 370, 457
- Бат, Айзек [Butt, Isaac] (1813–1879), правник і один із лідерів ірландського націоналістичного руху 332
- Батату, Гана [Batatu, Hanna] (1926–2000), американський арабіст 84
- Батиста-і-Сальдивар, Фульхенсіо [Batista y Zaldivar, Fulgencio] (1901–1973), військовик і диктатор Куби (1933–1944 та 1952–1959) 407
- Батлер, Сем'юел [Butler, Samuel] (1835–1902), англійський письменник, есеїст і критик 230–231, 269
- Бабга, Гомі К. [Bhabha, Homi K.] (1949), американський літературознавець індійського походження, один із провідних теоретиків постколоніалізму 441
- Бейджот, Волтер [Bagehot, Walter] (1826–1877), британський економіст, політолог і редактор часопису «The Economist» 139
- Бекет, Сем'юел [Beckett, Samuel] (1906–1989), ірландський драматург, прозаїк і критик 66
- Бекфорд, Вільям [Beckford, William] (1760–1844), англійський ексцентрик-дилетант, автор готичного роману «Ватек» (1786) 139
- Бен, Стивен [Bann, Stephen] (1942), британський історіограф і мистецтвознавець 181
- Бенда, Жульєн [Benda, Julien] (1867–1956), французький письменник і філософ, автор впливової книжки про модерних інтелектуалів «Зрада клерків» 64, 422
- Бенет, Вільям Джон [Bennett, William John] (1943), американський інтелектуал-консерватор і державний чиновник, секретар освіти в адміністрації Рейгана (1985–1988) 445–446
- Бентам, Джеремі [Bentham, Jeremy] (1748–1832), англійський філософ, соціолог, правник, родоначальник філософії утилітаризму 201, 241
- Бентинк, лорд Вільям [Bentinck, William, Lord] (1774–1839), генерал-губернатор Бенгалії (1828–1833) та Індії (1833–1835) 171, 227
- Беньямін, Вальтер [Benjamin, Walter] (1892–1940), німецький гуманітар, філософ і літературний критик 242, 430
- Беньян, Джон [Bunyan, John] (1628–1688), відомий англійський священник і проповідник 209

- Бергер, Джон [Berger, John] (1926), англійський поет, драматург і арт-критик 464
- Бердик, Юджин Л. [Burdick, Eugene L.] (1918–1965), американський публіцист і політолог, спільно з Вільямом Ледерером автор «Потворного американця» – репортажів про американську політику в Південно-Східній Азії 406
- Берк, Едмунд [Burke, Edmund] (1729–1797), англійський політичний діяч і теоретик політичного консерватизму 44, 139, 201, 315, 355
- Берк, Жак Огюстен [Berque, Jacques Augustin] (1910–1995), французький соціолог, орієнталіст, автор численних праць про арабський світ, французький перекладач Корану 196
- Берк, Кенет [Burke, Kenneth] (1897–1993), американський літературний критик 423
- Бернал, Мартин [Bernal, Martin] (1937), англо-американський історик 52, 172, 183, 434
- Бернгам, Джеймс [Burnham, James] (1905–1987), британський публіцист 409
- Бесант, Ені [Besant, Annie] (1847–1933), британська соціальна реформаторка, теософка і лідерка руху за індійську незалежність 309
- Бетховен, Людвіг ван [Beethoven, Ludwig van] (1770–1827), німецький композитор, піяніст і диригент 29, 176, 349
- Бетс, Реймонд Ф. [Betts, Raymond F.], американський історик і культуролог, дослідник імперіалізму, колоніалізму та деколонізації французьких володінь 248
- Бжезинські, Збігнєв [Brzezinski, Zbigniew] (1928), американський політолог польського походження, радник із національної безпеки в уряді президента Картера 410
- Бісмарк, Ото фон Шенгавзен [Bismarck, Otto von Schönhausen] (1815–1898), німецький державний діяч, канцлер, який реалізував об'єднання Німеччини 418, 421
- Блайден, Едвард Вілмот [Blyden, Edward Wilmot] (1832–1912), ліберійський політик-пан-африканіст і громадський діяч 342
- Блант, Вілфрід Скавен [Blunt, Wilfrid Scawen] (1840–1922), англійський поет-антиімперіаліст 169, 280, 339
- Блейк, Вільям [Blake William] (1757–1827), англійський поет і художник 49
- Блекберн, Робін [Blackburn, Robin] (1940), британський лівий соціолог 152, 337–338
- Блекмур, Ричард Пелмер [Blackmur, Richard Palmer] (1904–1965), американський літературний критик і поет 326, 334–335, 440
- Блум, Алан [Bloom Allan] (1930–1992), американський інтелектуал-консерватор, філософ та есеїст 54, 445
- Бовлс, Пол [Bowles, Paul] (1910–1999), американський письменник, перекладач і композитор; від 1947 р. жив у Мароко 258
- Бовринг, Джон [Bowring, John] (1792–1872), англійський письменник і дипломат 245
- Бокаса, Жан Бедель [Bokassa, Jean Bedel] (1921–1996), африканський військовик, прези-

- дент Центральноафриканської Республіки (1966–1976) і самозваний імператор Центральноафриканської імперії (1976–1979) 60
- Болдвін, Стенлі [Baldwin, Stanley] (1867–1947), британський політик-консерватор, тричі прем'єр-міністр (між 1923 і 1937 роками) 202
- Болівар, Симон [Bolívar, Simon] (1783–1830), південноамериканський військовик, лідер антіспанської революції, президент Колумбії і Перу 19
- Боп, Франц [Bopp, Franz] (1791–1867), німецький лінгвіст, запровадив вивчення санскриту в порівняльних дослідженнях індоєвропейських мов і розвинув методику лінгвістичної аналізи 282
- Борхес, Хорхе Луїс [Borges, Jorge Luis] (1899–1986), аргентинський письменник і есеїст 361, 382
- Босюе, Жак Бенінь [Bossuet, Jacques Bénigne] (1627–1704), французький єпископ, найвпливовіший речник боротьби французької церкви проти папської влади 282
- Боттесіні, Джованні [Bottesini, Giovanni] (1821–1899), італійський контрабасист, композитор і диригент, був режисером прем'єри «Аїди» Верді в Каїрі 1971 року 188
- Брагімі, Клод Хаїм [Brahimi, Claude Haim], алжирський історик, дослідник французького колоніалізму в Магрибі 265
- Браза, П'єр Поль Франсуа Каміль Савоньян де [Brazza, Pierre Paul François Camille Savorgnan de] (1852–1905), французький дослідник і колоніальний адміністратор, засновник Французького Конго і міста Бразавіль 247
- Брандт, Вілі [Brandt, Willy] (1913–1992), німецький політик, лідер Соціал-демократичної партії Німеччини (1964–1987), федеральний канцлер ФРН (1969–1974), лауреат Нобелівської премії миру (1971) 394–395
- Брейтвейт, Едвард Рикардо [Braithwaite, Edward Ricardo] (1920), гаїанський письменник, дипломат і викладач 436
- Брекен, Гарі МакФарленд [Bracken, Harry McFarland] (1926), американський історик філософії 339
- Бренан, Тимоті [Brennan, Timothy] (1953), американський літературознавець і культуролог 429
- Брентлінгер, Патрік [Brantlinger, Patrick] (1941), американський літературознавець 114
- Бронте, Емілі [Brontë, Emily] (1818–1848), англійська письменниця, авторка роману «Буревихи» (1847) 133, 138
- Бронте, Шарлота [Brontë, Charlotte] (1816–1855), англійська письменниця, авторка роману «Джейн Ейр» (1847) 138
- Брос, Шарль де [Brosses, Charles de] (1709–1777), французький релігієзнавець, лінгвіст і політик 139
- Брук, сер Джеймс [Brooke, Sir James] (1803–1868), перший член династії британських раджив, які впродовж століття правили Сараваком (нині штат у Малайзії) на острові Борнео 172
- Брукнер, Паскаль [Bruckner, Pascal] (1948), французький філософ 369
- Бужо, Тома-Робер, маркіз де ля Пі-

- конері [Bugeaud, Thomas-Robert, Marquis De La Piconnerie, Duc] (1784–1849), маршал Франції, відіграв важливу роль у завоюванні Алжиру, генерал-губернатор Алжиру (1841–1847) 172–173, 247, 249, 262–263
- Бурдьє, П'єр [Bourdieu, Pierre] (1930–2002), французький соціолог, антрополог, філософ і теоретик літератури 259
- Бурн, Рендолф Силімен [Bourne, Randolph Silliman] (1886–1918), американський літературний критик і есеїст 403
- Буш, Джордж Герберт Вокер [Bush, George Herbert Walker] (1924), політик і бізнесмен, віце-президент (1981–1989) і 41-й президент США (1989–1993) від республіканців 199, 409, 412, 416, 419
- Б'юкен, Джон [Buchan, John] (1875–1940), шотландський дипломат, юрист, журналіст і письменник-мандрівник; у 1935–1940 рр. – генерал-губернатор Канади 230, 239
- Вагнер, Віланд [Wagner, Wieland] (1917–1966), німецький театральний режисер 175, 190
- Вагнер, Рихард [Wagner, Richard] (1813–1883), німецький композитор 176, 179, 181
- Вайнберг, Альберт Катц [Weinberg, Albert Katz], сучасний американський історик, автор впливового дослідження американської націоналістичної експансії (1935 р.) 403
- Вайт, Гайден [White, Hayden] (1928), американський літературний критик 424
- Вайт, Патрик [White, Patrick] (1912–1990), австралійський письменник і драматург, лауреат Нобелівської премії (1973) 17
- Валерштайн, Імануел [Wallerstein, Immanuel] (1930), американський соціолог, політолог та історик лівої орієнтації, автор теорії аналізу світових систем 433, 465
- Ван Олстайн, Ричард Ворнер [Van Alstyne, Richard Warner] (1900), історик, дослідник ідеї американської імперії 43, 413
- Ватель, Емерих де [Vattel, Emerich de] (1714–1767), швейцарський юрист, який застосував теорію природного права до міжнародних стосунків 160
- Ваттимо, Джанні [Vattimo, Gianni] (1936), італійський філософ 458
- Вашингтон, Джордж [Washington, George] (1732–1799), американський генерал і перший президент США (1789–1797) 413
- Веб, Беатрис і Сідні (подружжя) [Webb, Beatrice and Sidney] (1858–1943), (1859–1947), англійські економісти-соціалісти, співзасновники Лондонської школи економіки і політичних наук 158, 290
- Вебер, Макс [Weber, Max] (1864–1920), німецький соціолог і економіст, засновник «розуміючої соціології» 228
- Вендлер, Гелен Генесі [Vendler, Helen Hennessy] (1933), американська літературознавка, фахівець із поезії 126
- Верба, Сідні [Verba, Sidney] (1932), американський політолог 407
- Вергілій [Virgil] (70–19 до н.е.), староримський поет-епік 272
- Верді, Джузеппе [Verdi, Giuseppe] (1813–1901), видатний італійський композитор 173–182, 185–192, 195, 197, 218

- Верн, Жуль [Verne, Jules] (1828–1905), французький письменник-фантаст 269
- Вехсберг, Йозеф [Wechsberg, Joseph] (1907–1983), австрійський письменник, есеїст і журналіст 176
- Вівер, Вільям Фенс [Weaver, William Fense] (1923), американський перекладач з італійської, дослідник творчости Джузеппе Верді 176
- Віко, Джованні Баттиста [Vico, Giovanni Battista] (1668–1744), італійський філософ, предтеча культурної антропології 86, 93
- Вікторія, королева [Victoria, Queen] (1819–1901), королева Великої Британії (1837–1901) та імператриця Індії (1876–1901) 52, 338, 434
- Вілберфорс, Вільям [Wilberforce, William] (1759–1833), британський політик і філантроп, борець за скасування работоргівлі й рабства 139, 358
- Вілкінс, Чарлз [Wilkins, Charles] (1749?–1836), англійський орієнталіст 227
- Вілсон, Едмунд [Wilson, Edmund] (1895–1972), американський критик і есеїст 217
- Вілсон, Енгас, сер [Wilson, Angus, Sir] (1913–1991), британський письменник 223
- Вільямс, Вільям Еплмен [Williams, William Appleman] (1717–1791), лідер методистського відродження у Вельсі 39, 100, 114, 403
- Вільямс, Ерик [Williams, Eric] (1911–1981), перший прем'єр-міністр незалежної держави Тринідад і Тобаго 152–153, 356, 359, 361–362, 436
- Вільямс, Реймонд [Williams, Raymond] (1921–1988), валлійський критик, історик, письменник і журналіст, засновник англійської школи культурологічних студій 32, 50, 83, 97, 115, 123, 137–140, 144, 150–151, 251–252, 343, 386, 457
- Віріліо, Поль [Virilio, Paul] (1932), французький філософ 453, 461
- Віте, Людовік [Vitet, Ludovic] (1802–1873), французький археолог 183
- Віторія, Франциско де [Vitoria, Francisco de] (1486–1546), іспанський теолог, захисник прав індіанців Америки 338
- Вішванатан, Гаурі [Viswanathan, Gauri], сучасна американська дослідниця-компаративістка індійського походження 84, 170
- Вокер, Френк [Walker, Frank] (1907–1962), дослідник творчости Джузеппе Верді 176
- Волкот, Дерек [Walcott, Derek] (1930), вест-індський англomовний поет і драматург, лауреат Нобелівської премії (1992) 70, 436
- Волповл, Горас [Walpole, Horace] (1717–1797), англійський письменник і колекціонер 129
- Волстоункрафт, Мері [Wollstonecraft, Mary] (1759–1797), англійська письменниця і апологет соціальної рівності жінок 309
- Вольней, Константен-Франсуа де Шасбеф [Volney, Constantin François de Chasseboeuf] (1757–1820), французький історик і філософ 139, 155, 186
- Вольтер (справжнє ім'я – Марі Франсуа Аруе [Arouet]) [Voltaire] (1694–1778), видатний французький письменник і філософ доби Просвітництва 338
- Вордсворт, Вільям [Wordsworth, William] (1770–1850), англійський поет-романтик 136, 425

- Вот, Ієн [Watt, Ian] (1917–1999), англійський літературознавець 121
- Вулбері, Джордж Едвард [Woodberry, George Edward] (1855–1930), американський поет і критик, перший голова відділення порівняльного літературознавства Колумбійського університету 89–91
- Вулф, Вірджинія [Woolf, Virginia] (1882–1941), англійська письменниця-модерністка 90, 464
- Вулф, Ерик [Wolf, Eric] (1923–1999), американський антрополог та історик австрійського походження 113
- Габермас, Юрген [Habermas, Jürgen] (1929), німецький філософ і соціолог, захисник Модерну і проекту Просвітництва 385
- Гавз, Карен Еліот [House, Karen Elliott] (1947), американська журналістка та медія-менеджер 409–410
- Гагард, Генрі Райдер, сер [Haggard, Henry Rider, Sir] (1856–1925), англійський письменник 112, 128, 132, 230, 239
- Гакслі, Олдос [Huxley, Aldous] (1894–1963), англійський письменник і критик, автор романів-антиутопій 409
- Гакслі, Томас Генрі [Huxley, Thomas Henry] (1825–1895), англійський філософ, біолог, палкий захисник теорії еволюції Дарвіна, президент Королівського наукового товариства 198
- Галм, Пітер [Hulme, Peter] (1948), англійський літературознавець, дослідник колоніального дискурсу 138, 301
- Гантингтон, Сем'юел Філіпс [Huntington, Samuel Phillips] (1927), американський політог та історик 407
- Гарді, Томас [Hardy, Thomas] (1840–1928), англійський прозаїк і поет 128, 201–202, 230–231, 233, 269
- Гарис, Вілсон [Harris, Wilson] (1921), гааянський письменник, відомий відвертими візіями та абстрактною ускладненістю своїх творів 359, 436
- Гарлов, Барбара [Harlow, Barbara] (1948), американська дослідниця-літературознавець, фахівець із культурної політики, близькосхідних, африканських і афро-американських, а також гендерних студій 303, 327
- Гастингс, Ворен [Hastings, Warren] (1732–1818), перший і найзнаменитіший генерал-губернатор Індії (1772–1785) 172, 227, 355
- Гатенбек, Роберт А. [Huttenback, Robert A.] (1928), американський історик німецького походження, дослідник Британської імперії, адміністративний службовець у системі освіти 40
- Гатчинс, Френсис Джилмен [Hutchins, Francis Gilman] (1939), дослідник британського колоніалізму в Індії 222, 290
- Гегель, Георг Вільгельм Фридрих [Hegel, Georg Wilhelm Friedrich] (1770–1831), німецький філософ-ідеаліст 246, 282, 298, 319, 344, 385
- Гед, Бесі Емері [Head, Bessie Emery] (1937–1986), африканська письменниця, авторка дидактичних романів і оповідань про до- і постколоніальне африканське суспільство 336
- Гемер, Мері [Hamer, Mary] (1944), ірландський історик літератури 320

- Генрих II [Henry II of England] (1133–1189), засновник династії Плантагенетів, король Англії з 1154 року 312
- Генті, Джордж Алфред [Henty, George Alfred] (1832–1902), англійський воєнний кореспондент 230
- Гердер, Йоган Готфрид фон [Herder, Johann Gottfried von] (1744–1803), німецький філософ, письменник, пастор, представник і критик Просвітництва, предтеча романтизму 86
- Геродот [Herodotus] (бл. 485 – бл. 425 до н.е.), грецький історик, названий батьком історії 189
- Герш, Сеймур Майрон [Hersh, Seymour M.] (1937), американський журналіст, лауреат Пулітцерівської премії, автор sensationних розслідувань про воєнні дії, політичну та розвідувальну діяльність США у В'єтнамі і на Близькому Сході 451
- Гіберт, Кристофер [Hibbert, Christopher] (1924), британський історик, автор науково-популярних історичних книжок 218
- Гілфердинг, Рудольф [Hilferding, Rudolf] (1877–1941), німецький політик австрійського походження, чільний представник вієнського напрямку марксизму, міністр фінансів у соціал-демократичних урядах 1923 і 1928 років 39
- Гіні, Шеймас [Heaney, Seamus] (1939), ірландський поет, лауреат Нобелівської премії (1995) 333
- Гіршман, Альберт О. [Hirschman, Albert O.] (1915), німецький економіст, вивчав країни, що розвиваються 268–269
- Гітлер, Адольф (справжнє ім'я – Адольф Шикльгрубер) [Hitler, Adolf (Schicklgruber, Adolf)] (1889–1945), лідер Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, канцлер Німеччини (з 1933 року) і фактичний диктатор 413, 424
- Гітченз, Кристофер [Hitchens, Christopher] (1939), скандально відомий англо-американський журналіст, колишній представник інтелектуальної лівиці 251, 415
- Го Ши Мін [Ho Chi Minh] (1890–1969), в'єтнамський комуністичний лідер, співзасновник компартії В'єтнаму (1930), з 1946 року – президент Демократичної Республіки В'єтнам 281
- Гобсбавм, Ерик Джон Ернест [Hobsbawm, Eric John Ernest] (1917), англійський історик, написав чотири томну історію Заходу від 1789 до 1991 року 42, 52, 72, 171, 307, 317
- Гобсон, Джон Аткинсон [Hobson, John Atkinson] (1858–1940), британський ліберальний економіст, батько економічної інтерпретації нового імперіалізму, автор розвідки «Імперіалізм. Дослідження» (1902) 39, 48, 122, 139, 169, 243, 269, 313, 339
- Годжкін, Томас Лайонел [Hodgkin, Thomas Lionel] (1910–1982), британський дослідник африканської історії та політики 199, 317, 338, 365, 384, 386
- Гол, Стюарт [Hall, Stuart] (1932), британський культуролог, дослідник культурної комунікації 365, 386
- Голгед, Натаніел Брессі [Halhed, Nathaniel Brassey] (1751–1830), британський філолог-орієнталіст 227

- Гомер [Homer] (VIII ст. до н.е.), перший грецький поет, уважається автором епосів «Іліада» та «Одіссея» 37, 73, 90, 173, 445
- Гопкінс, Джерард Менлі [Hopkins, Gerard Manley] (1844–1889), англійський поет і священник-єзуїт, творець нерегулярної системи поетичної просодії 461
- Гофстедтер, Ричард [Hofstadter, Richard] (1916–1970), американський історик, двічі лавреат Пулітцерівської премії 397
- Гуго Сен-Вікторський [Hugh of St. Victor] (1096–1141), визначний французький теолог-схоласт, засновник традиції містицизму 466
- Гук, Сидні [Hook, Sidney] (1902–1982), американський соціальний філософ, дослідник марксизму 380
- Гумбольдт, Вільгельм фон [Humboldt, Wilhelm von] (1767–1835), німецький лінгвіст, філософ, дипломат і реформатор освіти 89, 170
- Гунтонджі, Полен Ж. [Hountondji, Paulin J.] (1942), африканський філософ, захисник тубільних систем знання як виклику панівному дискурсові 336
- Гурані, Алберт Габіб [Hourani, Albert Habib] (1915–1993), англійський історик Середнього Сходу 348, 353, 367
- Гюго, Віктор [Hugo, Victor] (1802–1885), французький письменник і політик, провідник і теоретик романтизму 157
- Г'юз, Ленгстон [Hughes, Langston] (1902–1967), чорний американський поет і письменник 342
- Г'юз, Роберт Стадлі Форест [Hughes, Robert Studley Forrest] (1938), австралійський арт-критик і письменник 16–17, 437
- Г'юм, Дейвід [Hume, David] (1711–1776), шотландський філософ, історик і економіст, представник емпіризму і скептицизму 312
- Галагер, Джон [Gallagher, John] (1919–1979), англійський економіст, співавтор (разом із Р. Робінсоном) резонансної статті «Імперіалізм вільної торгівлі» (1953) 40, 125, 150
- Гальєні, Жозеф-Симон [Gallieni, Joseph-Simon] (1849–1916), французький офіцер, керував захопленням Французького Судану й Мадагаскару, долучивши їх до французької колоніальної імперії 245, 247
- Ганді, Могандас (Магатма) [Gandhi, Mohandas (Mahatma)] (1869–1948), лідер індійського національного руху проти британського правління, автор доктрини ненасильницького протесту 218, 308, 368
- Гарві, Маркус [Garvey, Marcus] (1887–1940), харизматичний лідер чорного руху, організував перший потужний національний виступ чорношкірого населення у США (1919–1926) 317, 322, 368
- Гарібальді, Джузеппе [Garibaldi, Giuseppe] (1807–1882), італійський національний герой, провідник боротьби за визволення та об'єднання Італії 293
- Гарсія Маркес, Габріель [García Márquez, Gabriel] (1928), колумбійський письменник, центральна постать літератури латиноамериканського «магічного реалізму», лавреат Нобелівської

- премії (1982) 20, 23, 342, 382, 417, 458
- Гаскел, Елізабет Клекгорн [Gaskell, Elizabeth Cleghorn] (1810–1865), англійська письменниця, перший біограф Шарлоти Бронте 123, 138
- Гватарі, П'єр-Фелікс [Guattari, Pierre-Félix] (1930–1992), французький психіатр, філософ і політичний активіст, співавтор разом із Жилем Дельозом кількох впливових книжок 461
- Гелнер, Ернест Андре [Gellner, Ernest André] (1925–1995), британський філософ і соціоантрополог чеського походження, директор Центру досліджень націоналізму в Центрально-Європейському університеті 307
- Гендзьє, Ірен Л. [Gendzier, Irene L.], американський політолог, знавець Близького Сходу 407
- Георг V (Георг Фредерик Ернест Алберт) [George V, King (George Frederick Ernest Albert)] (1865–1936), король Великої Британії (1910–1936) 202
- Гете, Йоган Вольфганг фон [Goethe, Johann Wolfgang von] (1749–1832), великий німецький поет, прозаїк, драматург і філософ 88–89, 279
- Гібон, Едвард [Gibbon, Edward] (1737–1794), англійський історик і науковець 139
- Гіддингс, Френклін Генрі [Giddings, Franklin Henry] (1855–1931), американський соціолог 169
- Гіссінг, Джордж Роберт [Gissing, George Robert] (1857–1903), англійський письменник-реаліст 230, 269
- Гісланцоні, Антоніо [Ghislanzoni, Antonio] (1824–1893), італійський поет-лібретист, автор лібрето до «Аїди» 179
- Гледстоун, Вільям Еварт [Gladstone, William Ewart] (1809–1898), британський державний діяч, чотириразово обирався прем'єр-міністром Великої Британії (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894) 293
- Глеспі, Ейприл Кетрін [Glaspie, April Catherine] (1942), американська дипломатка-арабістка, посол США в Іраку (1989–1991) часів війни в Перській затоці 420
- Гобетті, П'єро [Gobetti, Piero] (1901–1926), італійський журналіст, політичний мислитель, радикальний ліберал-антифашист, помер, забитий фашистами 93–94
- Гобіно, Жозеф Артур, граф де [Gobineau, Joseph Arthur, Comte de] (1816–1882), французький дипломат, письменник, етнолог і соціальний мислитель, його теорія расового детермінізму справила величезний вплив на розвиток расистських теорій і практик у Західній Європі 170
- Гойтисоло-Гай, Хуан [Goytisolo-Gay, Juan] (1931), іспанський письменник і есеїст 23
- Голдсміт, Олівер [Goldsmith, Oliver] (1730–1774), англійський есеїст, поет, прозаїк, драматург 101, 315
- Горбаль, Шафік [Ghorbal (або Ghurbal), Shafiq] (1894–1961), єгипетський історик, засновник сучасної єгипетської історіографії 192
- Горбачов, Михайл Сергєєвич [Gorbachev, Mikhail Sergeevich] (1931), советський державний діяч, Генеральний секретар

- ЦК КПРС (1985–1991) і Президент СРСР (1990–1991), ініціатор «перестройки», лауреат Нобелівської премії миру (1990) 457
- Гордимер, Надін [Gordimer, Nadine] (1923), південноафриканська письменниця, лауреатка Нобелівської премії (1991) 336
- Гордон, Чарлз Джордж, генерал [Gordon, Charles George, General] (1833–1885), британський генерал, що став національним героєм завдяки своїм виправам у Китай і захисту Хартума від суданських повстанців 173
- Грамші, Антоніо [Gramsci, Antonio] (1894–1937), італійський інтелектуал-марксист і політичний діяч, засновник і головний ідеолог Італійської компартії 71, 92–95, 280, 333, 350, 370
- Грен, Пітер [Gran, Peter] (1941), американський історик-компаративіст Третього світу, дослідник ісламських коренів капіталізму в Єгипті, критик європоцентричної історіографії 84, 363
- Гретен, Генрі [Grattan, Henry] (1746–1820), лідер руху, що змусив Велику Британію дарувати Ірландії законодавчу незалежність 1782 року, очолював опозицію унії (1801) Англії та Ірландії 314
- Грималь, Анрі [Grimal, Henri] (1910), французький історик колоніалізму і дослідник деколонізації 284–285
- Грін, Грем [Greene, Graham] (1904–1991), англійський письменник, драматург і есеїст 20, 22, 44, 406
- Грін, Мартин Берджес [Green, Martin Burgess] (1927), дослідник зв'язку імперії та культури 107, 114
- Гріоль, Марсель [Griaule, Marcel] (1898–1965), французький антрополог, відомий дослідженнями народності догонів у Зах. Африці 295
- Гулд, Стивен Джей [Gould, Stephen Jay] (1941–2002), американський палеонтолог і біолог-еволюціоніст 160
- Гулднер, Елвін Ворд [Gouldner, Alvin Ward] (1920–1980), американський соціолог 446
- Гуно, Шарль Франсуа [Gounod, Charles François] (1818–1893), французький композитор 179
- Гуха, Ранаджит [Guha, Ranajit] (1922), індійський історик-марксист, засновник т. зв. школи «Студій підлеглости» (Subaltern Studies) 171, 345–346, 349–352, 354–358, 360, 381
- Давер, Джон В. [Dower, John W.] (1938), американський історик, дослідник сучасних японсько-американських відносин, лауреат Пулітцерівської премії 406,
- Данкен, Джонатан [Duncan, Jonathan] (1756–1811), губернатор Бомбею (з 1794) 227
- Данте Аліґ'єрі [Dante Alighieri] (1265–1321), італійський поет, творець італійської літературної мови 13, 88, 272, 415
- Дантон, Жорж Жак [Danton, Georges Jacques] (1759–1794), діяч Великої Французької революції, один із вождів якобінців 346
- Дарвін, Чарлз Роберт [Darwin, Charles Robert] (1809–1882), англійський природознавець-еволюціоніст, автор теорії походження видів 160, 203

- Дат, Тора [Dutt, Tora] (1856–1877), індійська літературознавка і фольклористка 310
- де Голь, Шарль [de Gaulle, Charles] (1890–1970), президент (1958–1969) і прем'єр-міністр (1944–1946, 1958) Франції 366
- Де Санктис, Франческо [De Sanctis, Francesco] (1817–1883), італійський літературний критик 88–89
- Дей, Клайв [Day, Clive] (1871–1951), американський соціолог і історик економіки 245
- Дейвідсон, Базил [Davidson, Basil] (1914), британський історик, фахівець з африканських студій 23, 35, 159, 281, 298, 308, 338, 365, 368, 371, 384, 386, 428–429
- Дейвіс, Ленард Дж. [Davis, Lennard J.] (1949), американський літературознавець 121
- Дейвіс, Ленс Едвін [Davis, Lance Edwin] (1928), американський історик економіки, зокрема еволюції капіталізму 40
- Деліло, Дон [DeLillo, Don] (1936), американський письменник-постмодерніст 451
- Делявінь, Робер Луї [Delavigne, Robert Louis] (1897), французький дослідник історії та інтелектуального контексту колоніалізму 247
- Делякруа, Ежен [Delacroix, Eugène] (1798–1863), французький живописець і графік 44, 173
- Деляфос, Морис [Delafosse, Maurice] (1870–1926), французький етнограф, автор праць про корінні культури французьких колоній в Африці 295
- Дельоз, Жиль [Deleuze, Gilles] (1925–1995), французький філософ-постструктураліст, разом із Феліксом Гватарі розробив теорію антифродівської «шизоаналізи» 385, 461
- Дервіш, Махмуд [Darwish, Mahmoud] (1941), палестинський поет і журналіст, лауреат Міжнародної Ленінської премії (1983) 319, 327, 330, 427
- Дердур, Х'сен [Derdour, H'sen] (1911–1997), видатний магрибський культурний діяч та історик, автор колоніальної історії м. Анаба 250
- Дерида, Жак [Derrida, Jacques] (1930–2005), французький філософ-постструктураліст, творець методу деконструкції 385, 424
- Десалінь, Жан-Жак [Dessalines, Jean-Jacques] (1758–1806), імператор Гаїті, 1804 року оголосив незалежність своєї країни 348
- Дефер, Даніель [Defert, Daniel] (1937), французький соціолог і філософ, інтимний партнер і спадкоємець Мішеля Фуко; кавалер ордена Почесного легіону 299
- Дефо, Деніел [Defoe, Daniel] (1660–1731), англійський письменник, памфлетист і журналіст 97, 114, 121, 128, 131
- Деш, Дж. Майкл [Dash, J. Michael] (1948), американський науковець карибського походження, дослідник франкомовної літератури Вест-Індії 405
- Джабарті, Абд аль-Рахман аль- [Jabarti, 'Abd al-Rahman al-] (1753–1825), єгипетський нотабль, алім та історик, що описав експедицію Наполеона до Єгипту 73–75, 353, 381
- Джабрі, Мохамед Абед аль- [Jabry [Jabri], Mohammad Abed al-] (1936), мароканський мислитель, один із чільних арабських філософів, лауреат Магрибської культурної премії (1999) 353

- Джаявардена, Вішаха Кумарі [Jayawardena, Visakha Kumari] (1931), сучасна шриланкійська дослідниця-історик, феміністка, громадський активіст 309
- Джеймисон, Фредрик [Jameson, Fredric] (1934), американський марксистський літературознавець і філософ, один із провідних теоретиків постмодернізму 126, 424, 450
- Джеймс, Вільям [James, William] (1842–1910), американський філософ і психолог 403
- Джеймс, Генрі [James, Henry] (1843–1916), американський письменник 112, 129, 202, 214–215, 230–232, 269
- Джеймс, Сирил Лайонел Роберт [James, Cyril Lionel Robert] (1901–1989), британський історик культури, письменник і політичний активіст вест-індського походження, чільна постать panaфриканського руху 23, 29, 99, 152, 310, 341–342, 344–349, 352–354, 357–362, 384, 386–389, 404, 436, 457
- Джексон, Ендрю [Jackson, Andrew] (1767–1845), 7-й президент США (1829–1837) 403
- Джефферсон, Томас [Jefferson, Thomas] (1743–1826), 3-й президент США (1801–1809), автор Декларації незалежності США (1776) 445
- Джибран, Халіль [Gibran, Khalil] [Khalil] (1883–1931), лівансько-американський поет, філософ-есеїст і художник 411
- Джина, Мухамед Алі [Jinnah, Muhammad Ali] (1876–1948), індійський мусульманський політик, засновник і перший генерал-губернатор Пакистану (1947–1948) 285
- Джоза, Нікола де [Giosa, Nicola de] (1820–1885), італійський композитор 179
- Джой, Джордж Вільям [Joy, George William] (1844–1925), англійський художник 173
- Джойс, Джеймс [Joyce, James] (1882–1941), ірландський письменник-модерніст 232, 270, 272, 299
- Джонс, Гарет Стедмен [Jones, Gareth Stedman] (1942), британський історик і політолог, співзасновник і видавець «History Workshop Journal» (з 1976 р.) 113
- Джонс, сер Вільям [Jones, Sir William] (1746–1794), британський орієнталіст і правник 139, 201, 227
- Джонсон, Бен [Jonson, Ben] (1572–1637), англійський драматург, поет-лірик і літературний критик 137
- Джонсон, Ліндон Бейнс [Johnson, Lyndon Baines] (1908–1973), 36-й президент США (1963–1969) від демократичної партії, в роки президентства якого розпочалася в'єтнамська війна (1964–1976) 399
- Джонсон, Сем'юел [Johnson, Samuel] (1709–1784), англійський критик, біограф, есеїст, поет і лексикограф 280, 338
- Джордж, Кетрін [George, Katherine] [Katherine], дослідниця образів корінних колоніальних народів 246
- Дидро, Дені [Diderot, Denis] (1713–1784), французький філософ-матеріаліст, письменник, енциклопедист 338, 346, 387
- Дизраелі, Бенджамін [Disraeli, Benjamin] (1804–1881), британський державний діяч і письменник, двічі прем'єр-міністр (1868, 1874–1880) 112, 124

- Дикенс, Чарлз [Dickens, Charles] (1812–1870), англійський письменник та есеїст 14–18, 23, 49–50, 91, 112, 116, 122
- Дилк, сер Чарлз Вентворт [Dilke, Sir Charles Wentworth] (1843–1911), британський урядовець і радикальний член парламенту 172, 243
- Дин, Хайр аль- [Din, Khaug al-] (?–1890), туніський письменник 353
- Динесен, Ісак (Динесен, Карен Кристенс, баронеса Бліксен-Фінеке) [Dinesen, Isak (Karen Christence Dinesen, Baroness Blixen-Finecke)] (1885–1962), англійська письменниця данського походження 278
- Дільтей, Вільгельм [Dilthey, Wilhelm] (1833–1911), німецький історик культури, філософ, творець філософської герменевтики 443
- Дін, Шеймас [Deane, Seamus] (1940), ірландський поет, критик, літературознавець, есеїст 32, 312, 321–323, 326, 333, 436
- Діоп, Шейх Анта [Diop, Cheikh Anta] (1923–1986), сенегальський історик цивілізацій та ментальності, засновник і основний проponent теорії африканського походження єгипетської цивілізації 336
- Доде, Альфонс [Daudet, Alphonse] (1840–1897), французький письменник 123, 263–264
- Дойл, Артур Конан [Doyle, Arthur Conan] (1859–1930), англійський письменник 112, 128, 132, 225, 230
- Дойл, Майкл В. [Doyle, Michael W.], американський політолог, фахівець із міжнародних відносин, дослідник феноменів імперії та імперіалізму 44
- Докторов, Едгар Лоренс [Doctorow, Edgar Laurence] (1931), американський письменник, лауреат багатьох літературних премій 451
- Дом'є, Оноре-Вікторен [Daumier, Honoré-Victorin] (1808–1879), французький карикатурист, художник і скульптор 203
- Дранебей (справжнє ім'я – Павлос Павлідис) [Draneh Bey] (1817–1894), директор Каїрського оперного театру 180, 183, 187, 194
- Дрейк, сер Френсис [Drake, Sir Francis] (1540–1596), англійський мореплавець, віце-адмірал (1588) 242
- Дрейпер, Теодор [Draper, Theodore] (1912), американський політолог та історик комуністичної партії 414
- Д'Суза, Динеш [D'Souza, Dinesh] (1961), американський інтелектуал-консерватор 446
- Дуїн, Жорж [Douin, Georges] (1884–?), французький історик колонізації Африки 193
- Дурі, Абд ал-Азиз [Duri, Abd al-Aziz] (1919), іракський історик, ректор Багдадського університету 353
- дю Локль, Каміль [du Locle, Camille] (1832–1903), французький лібретист, театральний діяч, друг Джузеппе Верді та спільно з Огюстом Мар'єтом автор ідеї «Аїди» 178–180
- Дюбуа, Вільям Едвард Бергардт [Du Bois, William Edward Burghardt] (1868–1963), американський соціолог і письменник, один із лідерів руху чорношкірих американців у першій половині ХХ ст. 305, 317, 342, 354, 368
- Дювальє, Жан-Клод [Duvalier, Jean-Claude] (1951), диктатор-президент Гаїті (1971–1986) 358

- Дюплеї, Жозеф Франсуа [Dupleix, Joseph François] (1697–1763), колоніальний адміністратор і генерал-губернатор французьких територій в Індії 172
- Дюркгайм, Еміль [Durkheim, Emile] (1858–1917), французький соціолог-позитивіст, засновник французької соціологічної школи 228
- Едвардс, Майкл [Edwardes, Michael] (1930), історик-індолог, дослідник падіння британського колоніалізму 224–225
- Едес, Майкл [Adas, Michael] (1943), американський політолог-постколоніаліст 170, 199, 283
- Ейр, Едвард Джон [Eyre, Edward John] (1815–1901), англійський дослідник Австралії і британський колоніальний чиновник, губернатор Ямайки (1861–1866) 166, 172, 198, 239
- Елдрідж, Колін К. [Eldridge, Colin C.] (1942), дослідник імперської ідеї в Британії XIX ст. 40
- Еліот, Джордж (справжнє ім'я – Мері Ен Еванс) [Eliot, George] (1819–1880), англійська письменниця 122–123, 205, 214–215, 230, 269, 278
- Еліот, сер Генрі Мірс [Elliot, Sir Henry Miers] (1808–1853), ранній британський історик Індії 224
- Еліот, Томас Стернс [Eliot, Thomas Sterns] (1888–1965), англо-американський поет, драматург і літературний критик, лауреат Нобелівської премії (1948) 37–38, 47, 100, 112, 202, 270, 275, 327, 388–389, 461, 467
- Елфінстоун, Маунтстюарт [Elphinstone, Mountstuart] (1779–1859), британський чиновник в Індії, пропагандист народної освіти і місцевого врядування 227
- Емерсон, Ралф Волдо [Emerson, Ralph Waldo] (1803–1882), американський філософ-ідеаліст і письменник 279
- Енгельс, Фридрих [Engels, Friedrich] (1820–1895), німецький філософ, сподвижник Карла Маркса 245–246
- Енценсбергер, Ганс Магнус [Enzensberger, Hans Magnus] (1929), німецький критичний медіа-теоретик, поет і письменник, автор терміна «індустрія свідомості» 409
- Етьєн, Ежен [Etienne, Eugene] (1844–1921), французький політик, кількарарзовий міністр, засновник Groupe Coloniale (1892) 247
- Ейтс, Вільям Батлер [Yeats, William Butler] (1865–1939), ірландський поет, драматург і прозаїк, лауреат Нобелівської премії (1923) 53, 101, 270, 311–312, 319–322, 324–336, 368
- Ельцин, Борис [Yeltsin, Boris] (1931–2007), російський політик, президент Російської Федерації (1991–2000) 457
- Жансон, Франсис [Jeanson, Francis] (1922), французький інтелектуал, займався екзистенціалізмом, один із лідерів французького інтелектуального опору Алжирській війні 253
- Жене, Жан [Genet, Jean] (1910–1986), французький письменник і драматург 23, 267, 442
- Жером, Жан-Леон [Gérôme, Jean-Léon] (1824–1904), французький художник і скульптор 160, 173

- Жиран, Поль [Giran, Paul], французький антрополог, колоніальний соціолог, автор праць про психологію і національний характер аннамів (в'єтнамців) 248
- Жирарде, Рауль [Girardet, Raoul] (1917), історик французького націоналізму й імперіялізму 156, 247, 295, 339–340
- Жід, Андре Поль Гійом [Gide, Andre Paul Guillaume] (1869–1951), французький письменник, лауреат Нобелівської премії (1947) 18, 123, 132, 230, 237, 264, 275–277, 295–296, 299, 362
- Жульєн, Шарль Андре [Julien, Charles André] (1891–1991), французький історик Магрибу 247, 295
- Заглул, Саад [Zaghloul, Saad] (1858–1927), єгипетський націоналістичний лідер 281
- Зейдан, Джирджи [Zaydan, Girgi] (1861–1914), ліванський письменник і журналіст 306
- Зин, Говард [Zinn, Howard] (1922), американський лівий політолог, історик і есеїст 39, 403
- Зія-уль-Хак, Мохамад [Zia-ul-Haq, Mohammad] (1924–1988), пакистанський військовик, президент Пакистану (1978–1988) 66
- Золя, Еміль [Zola, Émile] (1840–1902), французький письменник-натураліст, критик і політичний активіст 91, 230, 235, 269
- Іван Павло II, папа римський (справжнє ім'я – Кароль Войтила) [John Paul II, the pope (Karol Wojtyła)] (1920–2005), кардинал (з 1967) і папа римський (1978–2005) польського походження 456
- Інден, Роналд Б. [Inden, Ronald B.], американський історик, спеціаліст у галузі індійської цивілізації 172
- Ісмаїл, хедив (віце-король) Паша [також відомий як Ісмаїл Пишний (Magnificent)] [Ismail, Khedive [Ismail Pasha]] (1830–1895), королівський намісник османського султана в Єгипті (1863–1879) з династії Мухамеда Алі, модернізатор Єгипту 178, 183, 185, 191–197
- Кабрал, Амілкар [Cabral Amilcar] (1921–1973), агроном і політик-націоналіст, засновник (1956) і генеральний секретар Африканської партії за незалежність Гвінеї і Кабо-Верде, співзасновник (1956) руху за звільнення Анголи 23, 107, 310, 317, 337, 349, 380–381, 383–384, 428
- Кавпер, Вільям [Cowper, William] (1731–1800), англійський поет, відомий епістолярною спадщиною, у своїх віршах виступав проти рабства 338
- Кадафі, Муамар аль- [Qaddafi, Muammar al-] (1942), лівійський політик, лідер Лівії з 1970 року 369, 438
- Кайберд, Деклан [Kiberd, Declan] (1951), ірландський літературознавець 333
- Калас, Марія [Callas, Maria] (1923–1977), американська оперна співачка грецького походження 190
- Камберленд, Ричард [Cumberland, Richard] (1732–1811), англійський драматург-сентименталіст 151
- Камоїнш, Луїш ді [Camões, Luis de] (1524 або 1525–1580), португальський поет, автор епічної поеми «Лузіяди» (1572) 338

- Камю, Альбер [Camus Albert] (1913–1960), французький письменник і філософ-екзистенціаліст, лауреат Нобелівської премії (1957) 32, 116–117, 123, 132, 218, 237, 246, 250–262, 264–267, 296, 299, 362
- Кангілем, Жорж [Canguilhem, Georges] (1904–1995), французький філософ, член Академії, учасник руху Опору, спеціалізувався на філософії та історії науки 385
- Кант, Імануїл [Kant, Immanuel] (1724–1804), німецький філософ, засновник трансцендентального ідеалізму 104
- Каракала [Caracalla] (186–217), староримський імператор з 212 р. з династії Северів 190
- Карве, (Магаріші) Дондо Кешав [Karve, (Maharishi) Dhondo Keshav] (1858–1962), індійський соціальний реформатор і освітянин 310
- Карлайл, Томас [Carlyle, Thomas] (1795–1881), шотландський публіцист, історик і філософ 14, 44, 48, 123, 137, 161–162, 165, 167, 198, 239
- Карпентьєр, Алехо [Carpentier, Alejo] (1904–1980), кубинський письменник і есеїст, перший теоретик «магічного реалізму» 382, 439
- Картер, Джими (Джеймс Ерл) [Carter, Jimmy (James Earl)] (1924), 39-й президент США (1977–1981) від демократичної партії 59, 330
- Картер, Пол [Carter, Paul] (1951), англо-австралійський науковець, автор дослідження з історії географічного простору 16–17, 91
- Картіні, Раден [Kartini, Raden] (1879–1904), яванська аристократка, листи якої стали символом індонезійського руху визволення та фемінізму 310
- Кастро Рус, Фідель [Castro Ruz, Fidel] (1926), політичний лідер Куби (з 1959 року) 354, 386–387, 438
- Каутський, Карл [Kautsky, Karl] (1854–1938), марксистський теоретик і лідер Соціал-демократичної партії Німеччини 39
- Кафка, Франц [Kafka, Franz] (1883–1924), австрійський письменник-модерніст 361
- Кедурі, Елі [Kedourie, Elie] (1926–1992), англійський політолог та історик, дослідник Близького Сходу 307
- Кейслі-Гейфорд, Джозеф Ефраїм [Casely-Hayford, Joseph Ephraim] (1866–1930) (інше ім'я – Екра-Агіман), ганійський мислитель, піонер африканського націоналізму 281
- Кейсмент, Роджер [Casement, Roger] (1864–1916), видатний британський державний службовець, був страчений за зраду і став одним із головних ірландських мучеників у повстанні проти британського правління 169
- Кенеді, Джон Фіцджералд [Kennedy, John Fitzgerald] (1917–1963), 35-й президент США (1961–1963) від демократичної партії 438
- Кенеді, Пол М. [Kennedy, Paul M.] (1945), американський історик, спеціаліст у галузі військових стратегій, дипломатії та міжнародних зв'язків 39, 444
- Кенен, Джордж Фрост [Kennan, George Frost] (1904–2005), американський історик і дипломат, відомий як «батько доктрини стримування» 396–397

- Кені, Ніколас Патрик [Canny, Nicholas Patrick] (1944), ірландський історик, дослідник британської та ірландської історії XVII ст., історії колоніальної Америки 135, 312
- Кері, Джейс [Cary, Joyce] (1888–1957), англо-ірландський прозаїк 112
- Кері, Пітер [Carey, Peter] (1943), австралійський письменник 17
- Кермен, Джозеф [Kerman, Joseph] (1924), американський музикознавець 176
- Кернен, Елвін Б. [Kernan, Alvin B.] (1923), американський літературознавець 446
- Кертін, Філіп Д. [Curtin, Philip D.] (1922), американський історик-африканіст, президент Американської історичної асоціації (1983) 159
- Кід, Бенджамін [Kidd, Benjamin] (1858–1916), британський соціолог, соціал-дарвініст, автор «Соціальної еволюції» 160
- Кімбол, Роджер [Kimball, Roger] (1953), американський інтелектуал-консерватор 446
- Кінгслі, Мері Генрієта [Kingsley, Mary Henrietta] (1862–1900), англійська мандрівниця й дослідниця Західної та Екваторіальної Африки 339
- Кінгслі, Чарлз [Kingsley, Charles] (1819–1875), англіканський священник, письменник і викладач 112
- Кіні, Лейла [Kinney, Leila] (1952), американська спеціалістка в галузі історії та теорії сучасного мистецтва 173
- Кінкед-Вікс, Марк [Kinkead-Weekes, Mark] (1931), британський літературознавець 216
- Кінкейд, Джамейка (Елейн Поттер Ричардсон) [Kincaid, Jamaica (Elaine Potter Richardson)] (1949), карибсько-американська письменниця та есеїстка 442
- Кіплінг, Джон Локвуд [Kipling, John Lockwood] (1837–1911), художник, батько Редьярда Кіплінга 201
- Кіплінг, Редьярд [Kipling, Rudyard] (1865–1936), англійський письменник і поет, лауреат Нобелівської премії (1907) 18, 24, 44, 72, 80, 101, 107, 112, 114, 116–117, 128–129, 132, 138, 160, 172, 200–223, 225–239, 244, 283, 291, 295
- Кіркпатрик, Джин Дьюен Джордан [Kirkpatrick, Jeane Duane Jordan] (1926–2006), американська дипломатка і палкий антикомуніст, автор т. зв. «доктрини Кіркпатрик» про підтримку Америкою антикомуністичних, зокрема й відверто диктаторських урядів у світі 66
- Кірнан, Віктор Гордон [Kierman, Victor Gordon] (1913), британський історик-дослідник імперіалізму, перекладач з урду 43, 107, 115, 135, 137, 166–167, 224, 401, 404–405, 421
- Кісінджер, Генрі Алфред [Kissinger, Henry Alfred] (1923), американський політолог, державний секретар США, лауреат Нобелівської премії миру (1973) 403, 410
- Кітс, Джон [Keats, John] (1795–1821), англійський поет-романтик 197
- Клайв, Роберт [Clive, Robert] (1725–1774), військовик і перший британський адміністратор Бенгалії 172, 227
- Кларк, Тимоті Джеймс [Clark, Timothy James] (1943), британський історик мистецтва 173

- Кліфорд, сер Г'ю Чарлз [Clifford, Hugh Charles, Sir] (1866–1941), британський колоніальний чиновник і губернатор, письменник і есеїст 245
- Кльозель, Марі Франсуа Жозеф [Clozel, Marie François Joseph] (1860–1918), генерал-губернатор Французької Західної Африки (1902–1905, 1906–1908), автор етнографічних праць про Західну Африку 248
- Кобет, Вільям [Cobbett, William] (1763–1835), англійський журналіст, супротивник індустриальної революції 140
- Ковлбрук, Генрі Томас [Colebrooke, Henry Thomas] (1765–1837), англійський орієнталіст-індолог, директор Королівського азійського товариства
- Кокберн, Александер [Cockburn, Alexander] (1941), англо-ірландський радикальний журналіст, колумніст «The Nation» 451
- Кокберн, Александер Джеймс Едмунд [Cockburn, Alexander James Edmund, Sir, Lord Chief Justice] (1802–1880), лорд Головний суддя Королівського суду (з 1859) і Англії (1874–1880) 198
- Колдвел, Мелколм [Caldwell, Malcolm] (1931–1978), британський марксист, найпалкіший прихильник «червоних кхмерів» на Заході 386
- Колдер, Енгас [Calder, Angus] (1942), британський історик та журналіст, дослідник становлення англійських імперій 312–315
- Колко, Габрієл [Kolko, Gabriel] (1932), американський історик 39, 403
- Колона, Фані [Colonna, Fanny], французька дослідниця-антрополог, спеціалізується на країнах Магрибу 265
- Колридж, Сем'юел Тейлор [Coleridge Samuel Taylor] (1772–1836), англійський поет-романтик, критик і філософ 136
- Колумб, Христофор [Columbus, Christopher] (1451–1506), мореплавець, першовідкривач американського континенту 301
- Кон, Бернард [Cohn, Bernard] (1928–2003), американський антрополог-дослідник Індії, член Американської академії наук і мистецтв (з 1998 р.) 171
- Конолі, Джеймс [Connolly, James] (1868–1916), лідер першого ірландського марксистського союзу 317, 332
- Конрад, Джозеф (Юзеф Теодор Конрад Коженювський) [Conrad, Joseph] (1857–1924), англійський письменник польського походження 9, 18, 20–23, 44, 46, 60–64, 66–69, 106, 112, 114, 118–120, 128, 130–132, 146, 160, 169, 172, 200–202, 230, 232, 239–240, 242–244, 246, 252, 269–271
- Констан де Ребек, Бенжамен (Анрі) [Constant de Rebecque, Benjamin (Henry)] (1767–1830), франко-швейцарський письменник і публіцист, предтеча новочасного психологічного роману 255
- Копола, Френсіс Форд [Coppola Francis Ford] (1939), американський кінорежисер, письменник і продюсер 22
- Корі, Джон [Corry, John], американський тележурналіст, медіакритик 80
- Корнволіс, лорд Чарлз [Cornwallis, Charles, Lord] (1738–1805), британський військовий і державний діяч, відомий своєю по-

- разкою при Йорктауні (1781) під час війни за незалежність США 351
- Коста-Гаврас, Константин [Costa-Gavras, Constantin] (1933), французький кінорежисер грецького походження 22
- Коцебу, Август фон [Kotzebue, August von] (1767–1819), німецький драматург і популяризатор поетичної драми 142
- Кровн, Патрисія [Crone, Patricia] (1945), американська дослідниця історії раннього ісламу, родом із Данії 363
- Кройцер, Георг Фридрих [Creuzer, Georg Friedrich] (1771–1858), німецький класичний філолог, обґрунтував теорію, згідно з якою мітологія Гомера й Гесіода походить зі східних джерел за посередництвом доеліністичного народу пеласгів 186
- Кромер, лорд Івлін Беринг [Cromer, Evelyn Baring, Lord] (1841–1917), британський дипломат, у 1883–1907 рр. – генеральний консул у Єгипті 224, 228, 247, 285
- Кросбі, Елфред В. [Crosby, Alfred W.] (1931), дослідник фізичної трансформації світу після колонізації, автор терміна «біологічний імперіялізм» 171, 318
- Кроче, Бенедетто [Croce, Benedetto] (1866–1952), італійський філософ та історик 89, 93
- Крупат, Арнолд [Krupat, Arnold], американський антрополог, літературознавець, дослідник тубільних американських культур 424
- Кук, капітан Джеймс [Cook, Captain James] (1728–1779), англійський мореплавець, дослідник 16–17
- Кук, Майкл Аллен [Cook, Michael Allan] (1945), історик ісламської цивілізації 163, 363
- Кундера, Мілан [Kundera, Milan] (1929), чеський письменник і есеїст, на еміграції у Франції з 1975 р. 458
- Купер, Джеймс Фенімор [Cooper, James Fenimore] (1789–1851), американський письменник-романтик 113
- Курціус, Ернст Роберт [Curtius, Ernst Robert] (1886–1956), німецький літературознавець і дослідник культури 87–88, 90
- Кутзее, Джон Максвелл [Coetzee, John Maxwell] (1940), південноафриканський письменник, критик і перекладач, двічі лауреат Букерівської премії (1983 і 1999), лауреат Нобелівської премії (2003) 336, 391
- Кюв'є, Жорж [Cuvier, Georges] (1769–1832), французький зоолог і урядовець, засновник порівняльної анатомії та палеонтології 203
- Лагерльоф, Сельма [Lagerlöf, Selma] (1858–1940), шведська письменниця, лауреатка Нобелівської премії (1909) 328
- Ла Гума, Алекс [La Guma, Alex] (1925–1985), південноафриканський письменник 336
- Лакер, Вальтер [Laqueur, Walter] (1921), американський історик політики, німецько-єврейського походження 364
- Ланг, Жак [Lang, Jacques] (1939), французький політичний діяч, якийсь час – міністр культури (1981–1986, 1988–1993) й освіти (1992–1993, 2000–2002) 407
- Лас Касас, Бартоломе де [Las Casas, Bartolomé de] (1474–1566), іс-

- панський історик і місіонер-домініканець, першим виступив за скасування рабства серед індіанців Америки 338
- Лебов, Ричард Нед [Lebow, Richard Ned] (1942), американський політолог 312
- Левін, Гарі [Levin, Harry] (1912–1994), американський літературознавець-компаративіст 126
- Леві-Строс, Клод [Lévi-Strauss, Claude] (1908), французький соціальний антрополог-структураліст і філософ 226, 384
- Ледерер, Вільям Джуліус [Ledeger, William Julius] (1912), американський письменник і журналіст, військовий кореспондент, спільно з Юджином Бердиком автор «Потворного американця» 406
- Леерсен, Йозеф Теодор [Leerssen, Joseph Theodoor] (1955), голандський літературознавець-компаративіст 312, 334
- Лейн, Едвард Вільям [Lane, Edward William] (1801–1876), англійський науковець-арабіст, словникар 187
- Лемінг, Джордж [Lamming, George] (1927), вест-індський письменник і есеїст 302, 359, 384, 436
- Ленгленд, Вільям [Langland, William] (1330–1400), імовірний автор англійської алітераційної поезії на релігійні теми 137
- Лендес, Дейвід С. [Landes, David S.] (1924), американський історик-економіст 45, 193
- Леопольд II [Leopold II, King of the Belgians] (1835–1909), король Бельгії (1865–1909), 1908 року анексував Бельгійське Конго 242
- Лернер, Макс [Lerner, Max] (1902–1992), американський політолог і колумніст 407
- Лесвел, Геролд Двайт [Lasswell Harold Dwight] (1902–1978), американський політолог, один із перших теоретиків комунікації та дослідників медіа-змісту 404
- Лефебр, Волтер [Lefebvre, Walter] (1933), американський ревізійоністський історик колоніалізму 39
- Ле Бон, Гюстав [Le Bon, Gustave] (1841–1931), французький соціальний психолог, дослідник психологічних характеристик натовпу 248
- Лейріс, Мішель [Leiris, Michel] (1901–1990), французький письменник, поет, арт-критик і антрополог 295
- Ленін (Ульянов), Владімір Ільч [Lenin (Ulyanov), Vladimir Ilich] (1870–1924), російський теоретик-комуніст, засновник Російської соціал-демократичної робітничої партії, лідер Жовтневої революції 1917 року і перший керівник СРСР (1917–1924), автор революційного учіння ленінізму 39, 313
- Леруа-Больйо, Поль [Leroy-Beaulieu, Paul] (1843–1916), французький економіст 91, 169, 172, 248, 268, 377
- Лесеп, Фердинан де [Lesseps, Ferdinand de] (1805–1894), французький дипломат, «будівник» Суецького каналу 185
- Лівінгстон, Дейвід [Livingstone, David] (1813–1873), шотландський місіонер і дослідник Африки 269, 300
- Лікурґ [Lycurgus], напівлегендарний перший законодавець Спарти 73
- Лімерік, Патріція Нелсон [Limerick, Patricia Nelson] (1951), аме-

- риканська дослідниця-історик, спеціалізується на колонізації Дикого Заходу 113
- Лін, сер Дейвід [Lean, David, Sir] (1908–1991), британський кіно-режисер 58
- Лінденбергер, Герберт Сем'юел [Lindenberger, Herbert Samuel] (1929), американський літературознавець-компаративіст 175
- Ліотар, Жан-Франсуа [Lyotard, Jean-François] (1924–1998), французький філософ, теоретик постмодернізму 65, 103, 352, 457
- Ліоте, Юбер [Lyautey, Hubert] (1854–1934), французький державний діяч, військовик, маршал Франції, прихильник цивілізаційних чеснот колоніалізму 172, 245, 247, 249
- Ліпман, Волтер [Lippmann, Walter] (1889–1974), американський письменник, журналіст і політичний експерт 396–397
- Лі Син Ман [Rhee, Syngman] (1875–1965), перший президент Республіки Корея (1948–1960) 419
- Лов, Ліза [Lowe, Lisa] (1955), американська спеціалістка в галузі порівняльного літературознавства, американських студій та культурної політики колоніалізму 29
- Ловренс, Дейвід Герберт [Lawrence, David Herbert] (1885–1930), англійський письменник, поет, драматург і есеїст 404
- Ловренс, Томас Едвард (Аравійський) [Lawrence, Thomas Edward] (1888–1935), британський археолог, військовий стратег і письменник 109, 112, 172, 230, 270–271, 276, 296, 352, 367
- Лотмен, Герберт Р. [Lottman, Herbert R.] (1927), американський дослідник французької літератури та історії, автор біографії Альбера Камю 253
- Лугард, Фредерик [Lugard, Frederick] (1858–1945), британський колоніальний адміністратор, губернатор і генерал-губернатор Нігерії 63
- Лукач, Дйордь [Lukacs, Georg] (1885–1971), угорський філософ-марксист, письменник і літературний критик 93, 131–132, 140, 157, 231, 235, 269, 279, 319, 375–376, 379, 424
- Люксембург, Роза [Luxemburg, Rosa] (1871–1919), німецька ліва революціонерка й агітаторка 39, 313
- Лютфі, Мартин Астьє [Loutfi, Martine Astier], французький культуролог, дослідник зв'язку літератури з колоніалізмом 263
- Ля Ронсьєр Ле Нури, Каміль Адальбер Марі де [La Roncière Le Noury, Camille Adalbert Marie de] (1816–1881), французький адмірал, чиновник оборонного відомства 247
- Лябуре, Анрі [Labouret, Henri] (1878–1958), французький антрополог, дослідник тубільних культур Африки 295
- Лямартин, Альфонс де [Lamartine, Alphonse de] (1790–1869), французький поет-романтик і державний діяч 112, 293
- Ляруї, Абдула [Laroui, Abdullah] (1933), мароканський історик, дослідник націоналізмів та французького колоніалізму в Магрибі 264, 284
- Ляшероф, Мустафа [Lacheraf, Mostafa] (1917), алжирський націоналістичний історик, член ФНВ 262

- Льйозу, Клод [Liauzu, Claude] (1940), французький культуролог, дослідник етнічних та культурних процесів Середземномор'я 370
- Льоті, П'єр (справжнє ім'я – Луї Марі Жульєн Біо) [Loti, Pierre (Louis Marie Julien Viaud)] (1850–1923), французький письменник-екзотист 18, 123, 132, 263, 269, 271
- Льюїс, Бернард [Lewis, Bernard] (1916), англо-американський науковець-орієнталіст 78–79, 363–364
- Льюїс, Гордон К. [Lewis, Gordon K.] (1919–1991), карибський політолог валлійського походження, дослідник колоніалізму на Карибах 115, 337–338, 365
- Льюїс, Ентоні [Lewis, Anthony] (1927), американський журналіст 409–410
- Магдофф, Гарі [Magdoff, Harry] (1913–2006), американський лівий економіст 39
- Маєр, Арно Йозеф [Mayer, Arno Joseph] (1926), американський історик люксембурзького походження, дослідник революційних соціальних змін 394
- Мазруї, Алі Ал'Амін [Mazrui, Ali Al'Amin] (1933), американський дослідник колоніалізму в Африці, політолог, автор документального телесеріалу «Африканці», кенієць за походженням 79–80, 337, 365
- МакБрайд, Шон [McBride, Sean] (1904–1988), ірландський державний діяч, лауреат Нобелівської премії миру (1974) 408–409
- МакҐоген, абат Джеймс [McGeoghehan, Abbé James] (1702–1763), капелан ірландських військових частин французької армії, автор «Історії Ірландії» (1758) 333
- Макдоналд, Ремзі [MacDonald, Ramsay] (1866–1937), перший прем'єр-міністр від Лейбористської партії Великої Британії (1924, 1929–1931, 1931–1935) 339
- МакКей, Клод [McKay, Claude] (1890–1948), американський поет і прозаїк ямайського походження 341
- Маккензі, Джон М. [MacKenzie, John M.] (1915–1994), британський історик, дослідник європейського імперіалізму 223
- МакКіон, Майкл [McKeon, Michael] (1943), історик британської літератури XVII–XVIII ст. 121
- МакКлюр, Джон [McClure, John] (1807–1873), ірландський морський офіцер, дослідник Арктики 114
- МакКормек, Вільям Джон [McCormack, William John] (1947), чільний ірландський історик літератури 333
- МакКофі, Роберт А. [McCaughey, Robert A.] (1939), американський історик, дослідник соціальної історії освіти та інтелектуального життя 447
- МакМагон, сер Генрі [McMahon, Sir Henry] (1862–1949), британський дипломат, англійський верховний комісар у Єгипті, переконав Шерифа Хусейна перейти на бік Антанті, що призвело до падіння Османської імперії 347
- МакНіл, Вільям Гарді [McNeill, William Hardy] (1917), канадський історик, автор ґрунтовної праці «Піднесення Заходу» 43

- Маколей, Герберт Сем'юел Гілес [Macauley, Herbert Samuel Heelas] (1864–1946), засновник першої нігерійської політичної партії (Нігерійська Націонал-Демократична партія, 1923) та Національної Ради Нігерії й Камерунів (1944) 281
- Маколей, Томас Бебінгтон [Macauley, Thomas Babington] (1800–1859), англійський політик-ліберал, есеїст, поет, автор «Історії Англії» (1849–1861) 158, 162
- Малуф, Дейвід [Malouf, David] (1934), австралійський поет і прозаїк лівансько-англійського походження 17
- Мальро, Андре [Malraux, André] (1901–1976), французький письменник і політичний діяч 123, 132, 172, 230, 264, 270, 276, 295–297
- Ман, Томас [Mann, Thomas] (1875–1955), німецький письменник, лауреат Нобелівської премії (1929) 270, 276
- Мандела, Нелсон Роліхлахла [Mandela, Nelson Rolihlahla] (1918), південноафриканський політик, лідер Африканського національного конгресу, президент ПАР (1994–1999) 283
- Мане, Едуар [Manet, Edouard] (1832–1883), французький художник-імпресіоніст і графік 174
- Манро, сер Томас [Munro, Sir Thomas] (1761–1827), британський колоніальний чиновник-реформатор в Індії, генерал-майор, губернатор Мадраса (1819–1827) 227
- Мар'єт, Огюст [Marianne, Auguste] (1821–1881), французький археолог-єгиптолог, разом із К. Дю Льюклем автор ідеї «Аїди» 179–185, 187, 189, 197
- Марк Антоній [Mark Antony] (83–30 до н.е.), староримський політик і полководець, учасник другого триумвірату, коханець Клеопатри 73
- Маркгем, Джеймс М. [Markham, James M.], сучасний американський журналіст, кореспондент «The New York Times» у Бейруті у 1975–1977 роках 330–331
- Маркос, Фердинанд Едралін [Marcos, Ferdinand Edralin] (1917–1989), філіпінський політик, президент Філіпін (1966–1986) 419
- Маркс, Карл [Marx, Karl] (1818–1883), німецький філософ і економіст, діяч і теоретик комуністичного руху, засновник марксизму та історичного матеріалізму 40, 224, 245–246, 282, 298, 319, 371, 373, 384–385, 388
- Маркузе, Герберт [Marcuse, Herbert] (1898–1979), німецький філософ і соціолог, представник франкфуртської критичної школи 409
- Мартино, Гарієт [Martineau, Harriet] (1802–1876), англійська письменниця, есеїстка й історик 201, 289
- Марті, Хосе [Martí, José] (1853–1895), кубинський поет і есеїст, символ боротьби Куби за незалежність від Іспанії 303, 317, 342, 368
- Мар'ятегі, Хосе Карлос [Mariategui, José Carlos] (1895–1930), перуанський філософ-марксист, засновник компартії Перу (1928) 317
- Мас, Синбалдо де [Mas, Sinbaldo de] (1809–1868), іспанський лінгвіст-орієнталіст 346
- Масиньйон, Луї [Massignou, Louis] (1883–1962), французький сходознавець 367

- Мателар, Арман [Mattelart, Armand] (1936), французький соціолог бельгійського походження, дослідник Латинської Америки; досліджує культуру кризь при зму комунікації 409, 430
- Матис, Анрі [Matisse, Henri] (1869–1954), французький художник-фовіст 173, 341
- Маунтбатен, Луїс, граф Бірми [Mountbatten, Louis, Earl of Burma] (1900–1979), британський державний діяч, останній віце-король Індії 366
- Махді, Мухамед Ахмед аль- (Махді Суданський) [Mahdi, Muhammad Ahmed al-] (1844–1885), лідер руху за звільнення у Східному Судані та творець великої ісламської держави від Червоного моря до Центральної Африки 155
- Махфуз, Нагіб [Mahfouz, Naguib] (1911), єгипетський письменник і сценарист, лавреат Нобелівської премії (1988) 78, 427
- Меген, Алфред Тейер, адмірал [Mahan, Alfred Thayer, Admiral] (1840–1914), американський морський офіцер та історик 268
- Мегуд, Молі Маурин [Mahood, Molly Maugeen], сучасна британська дослідниця літератури 114
- Меєрбер, Джакомо [Meyerbeer, Giacomo] (1791–1864), німецький композитор, який завів у Парижі моду на видовищні романтичні опери 176
- Мейн, Генрі, сер [Maine, Henry, Sir] (1822–1888), британський правник і історик, будучи членом Ради королівського намісника в Індії (1863–1869), відповідав за кодифікацію індійського права 170, 240–241
- Мекіндер, Гелфорд [Mackinder, Halford] (1861–1947), британський політичний географ, творець геополітичної концепції поділу світу на два табори 62, 91, 319
- Мелвіл, Герман [Melville, Herman] (1819–1891), американський письменник, автор роману «Мобі Дик» (1851) 113, 404
- Мелті-Дуглас, Федва [Malti-Douglas, Fedwa] (1946), американська дослідниця літератури, арабістка 28
- Мемі, Альбер [Memmi, Albert] (1920), франкомовний туніський письменник і соціолог 23, 106, 377
- Менген, Джеймс Ентоні [Mangan, James Anthony] (1939), британський історик, дослідник спорту та його ролі в колоніальній соціалізації 208
- Менген, Джеймс Кларенс [Mangan, James Clarence] (1803–1849), ірландський письменник-патріот 333
- Мередит, Джордж [Meredith, George] (1828–1909), англійський письменник вікторіанської доби 167, 230, 269
- Мерль, Марсель [Merle, Marcel] (1923–2003), французький соціолог і політолог, дослідник міжнародних відносин 338
- Мерфі, Агнес [Murphy, Agnes] (1912), авторка «Ідеології французького імперіалізму (1871–1881)» 247
- Мерчисон, сер Родерик Імпі [Murchison, Sir Roderick Impey] (1792–1871), англійський геолог, відкривач пермської, силурійської та девонської геологічних систем 240–242, 244
- Метастазіо, П'єтро [Metastasio, Pietro] (1698–1782), італійський поет і лібретист 176

- Мійоши, Масао [Miyoshi, Masao] (1928), японсько-американський інтелектуал-культуролог, чільна постать у японських студіях 366, 406, 459
- Міл, Джеймс [Mill, James] (1773–1836), шотландський філософ, історик і економіст 44, 201
- Міл, Джон Стюарт [Mill, John Stuart] (1806–1873), англійський філософ і економіст, представник утилітаризму 44, 105, 123, 135–136, 147–148, 158, 162, 198, 201
- Мілер, Дейвід [Miller, David] (1875–1961), американський юрист, один з авторів Статуту Ліги Націй 126
- Мілер, Кристофер Л. [Miller, Christopher L.] (1950), американський культуролог-африканолог, автор праці про африканістський дискурс у французькій літературі 79
- Мілз, Чарлз Райт [Mills, Charles Wright] (1916–1962), американський соціолог-теоретик і політолог, представник критичної теорії 450
- Мілтон, Джон [Milton, John] (1608–1674), англійський поет, республіканець 425, 439
- Міль, П'єр [Mille, Pierre] (1864–1941), французький письменник 123
- Мірабо, Оноре Габріель Рикеті [Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti] (1749–1791), французький політик і оратор, поборник конституційної монархії 346
- Мітеран, Франсуа [Mitterrand, François] (1916–1996), французький політик-соціаліст, президент Франції (1981–1995) 259
- Мітчел, Джон [Mitchel, John] (1815–1875), радикальний ірландський націоналіст і політичний журналіст, автор «Тюремного журналу» – одного з найзнаменитіших творів ірландського націоналізму 332
- Мітчел, Тимоті [Mitchell, Timothy] (1955), американський політолог і економіст, дослідник Близького Сходу, постколоніальний теоретик 173, 363
- Мішле, Жюль [Michelet, Jules] (1798–1874), французький історик, автор «Історії Франції» (1833–1867) 132
- Мобарак, Алі-паша [Mobarak, Ali Pasha] (1823–1893), міністр громадських робіт і освіти при хедиві Ісмаїлові 196
- Мобуту Сесе Секо [Mobutu Sese Seko] (1930–1997), президент Заїру (нині – Демократична Республіка Конго) (1965–1997) 369
- Моем, Вільям Сомерсет [Maugham, William Somerset] (1874–1965), англійський письменник 138
- Мої, Данієл Тороїтич арап [Moi, Daniel Toroitich arap] (1924), політик, президент Кенії (1978–2002) 324
- Мольке, Гельмут Карл фон [Moltke, Helmuth Karl von] (1800–1891), фельдмаршал німецької армії, авторитетний стратег, зокрема архітектор перемоги над Францією 1871 року 181
- Монро, Джеймс [Monroe, James] (1758–1831), 5-й президент США (1817–1825), котрий проголосив т. зв. «доктрину Монро» (1823 р.) 398
- Монтагю, леді Мері Вортлі [Montagu, Lady Mary Wortley] (1689–1762), англійська письменниця 158
- Монтень, Мішель де [Montaigne, Michel de] (1533–1592), фран-

- цузький письменник і філософ-скептицист 91
- Монтеск'є, Шарль Луї де Секонда [Montesquieu, Charles Louis de Secondat] (1689–1755), французький філософ, правник і політичний письменник 155, 338
- Моньє, Рене [Maunier, René] (1887–1951), французький соціолог-колоніяліст зі школи Еміля Дюркгайма, дослідник урбанізації та формування соціальних зв'язків 248
- Мопасан, Гі де [Maupassant, Guy de] (1850–1893), французький письменник 123, 171, 263, 337
- Моразе, Шарль [Morazé, Charles] (1913), французький історик становлення модерної європейської ментальності у XIX ст., соціолог 121
- Морис, Вільям [Morris, William] (1834–1896), англійський митець, поет і соціалістичний громадський діяч, один із лідерів Руху мистецтв і ремесел 339
- Морисон, Тоні [Morrison, Toni] (1931), американська чорна письменниця, лауреатка Пулітцерівської (1988) і Нобелівської (1993) премій 35, 464
- Мубарак, Мухамед Хосні Саїд [Mubarak, Muhammad Hosni Said] (1928), президент Єгипту з 1981 року, 2005 року переобраний на п'ятий термін; голова Організації Африканської Єдності (1989–1990) 47
- Мудимбе, Валентен-Ів [Mudimbe, Valentin-Yves] (1941), поет, письменник і літературознавець заїрського походження 278, 336
- Мультиатулі (справжнє ім'я – Едвард Давс Декер) [Multatuli] (1820–1887), видатний нідерландський письменник 338
- Муніф, Абдельрахман ель [Munif, Abdelrahman el] (1933–2004), арабський письменник, автор епічної трилогії «Міста солі» про трансформування арабського суспільства 55, 411, 427
- Мур, Джордж [Moore, George] (1852–1933), ірландський письменник і гуманітар 230
- Мур, Томас [Moore, Thomas] (1779–1852), англо-ірландський поет-романтик, сатирик, композитор і музикант 333
- Мургавз, Джефрі [Moorhouse, Geoffrey] (1931), британський письменник, автор творів про Середньовіччя та подорожніх нотаток 229
- Мюлер, Макс [Müller, Max] (1823–1900), німецький орієталіст і лінгвіст 160
- Мюс, Поль [Mus, Paul] (1902–1969), французький дослідник Південно-Східної Азії, зокрема в'єтнамської культури й суспільства 297
- Най, Джозеф [Nye, Joseph] (1937), американський урядовий чиновник, засновник теорії неолібералізму в міжнародних відносинах, автор терміна «м'яка влада» [soft power] і численних праць про стратегію США на майбутнє 444, 450
- Найпол, Відьядгар Сурадждпрасад [Naipaul, Vidiadhar Surajprasad] (1932), тринідадсько-британський письменник індійського походження, лауреат Нобелівської премії (2001) 20, 22, 56, 59, 99, 321, 359, 369, 377, 424, 436
- Наороджі, Дадабгаї [Naoroji, Dadabhai] (1825–1917), індійський націоналістичний діяч і критик

- британської економічної політики в Індії 290
- Наполеон I Бонапарт [Napoleon I Bonaparte] (1769–1821), французький державний діяч, імператор Франції (1804–1814/15) 73, 75, 104, 112, 129, 155, 157–158, 182, 184, 352, 387
- Наполеон III [Napoleon III] (1808–1873), небіж Наполеона I, президент Другої Французької Республіки (1850–1852), згодом – імператор Франції (1852–1870) 193
- Насер, Гамаль Абдель [Nasser, Gamal Abdel] (1918–1970), єгипетський військовик, прем'єр-міністр (1954–1956) і президент (1956–1970) Єгипту 192, 259, 317
- Нгугі ва Тіонго (Джеймс) [Ngũgĩ wa Thiong'o (James)] (1938), відомий кенійський прозаїк і есеїст, лауреат премії «Лотос» 23, 55, 70, 299–300, 303, 380, 426
- Нейл, Стивен Чарльз [Neill, Stephen Charles] (1900–1984), англійський церковний діяч, автор праць про християнські місії та їхній зв'язок із колоніалізмом 243
- Нерваль, Жерар де [Nerval, Gérard de] (1808–1855), французький поет-романтик 44, 75
- Неру, Джавахарлал [Nehru, Jawaharlal] (1889–1964), один із лідерів індійського руху за незалежність, перший прем'єр-міністр незалежної Індії (1947–1964) 308, 317, 366, 368
- Неруда, Пабло [Neruda, Pablo [Reyes Basoalto]] (1904–1973), справжнє ім'я – Нефталі Рикардо Реес Басоальто, чилійський поет, дипломат і політик, лауреат Міжнародної Сталінської (1953) та Нобелівської (1971) премій 70, 310, 319, 328–330
- Н'єрере, Джуліус Камбарадже [Nyerere, Julius] (1922–1999), танзанійський політик, перший прем'єр-міністр (1961–1962) і президент (1962–1964) незалежної Танганьїки, потім перший президент Танзанії (1964–1985); лауреат Міжнародної Ленінської премії (1987) 283, 317
- Нібур, Райнгольд [Niebuhr, Reinhold] (1892–1971), американський теолог-протестант, критик теологічного лібералізму, автор книги «Природа і доля людини» 413
- Ніксон, Ричард [Nixon, Richard] (1913–1994), американський політичний діяч, віце-президент (1953–1961) і 37-й президент (1969–1974) США від республіканців 399
- Німір, Фарис [Nimr, Faris] (1856–1951), сирійський арабський науковець-націоналіст, впливовий каїрський видавець, учасник близькосхідних переговорів після Першої світової війни 348
- Нітце, Пол Генрі [Nitze, Paul Henry] (1907–2004), американський високопосадовець, політичний та військовий стратег часів «холодної війни» 409
- Ніцше, Фридрих Вільгельм [Nietzsche, Friedrich Wilhelm] (1844–1900), німецький філософ, класичний філолог і критик культури 296, 371, 373, 385
- Нкрума, Кваме [Nkrumah, Kwame] (1909–1972), ганійський націоналістичний лідер, прем'єр-міністр (1957–1960) і перший президент Гани (1960–1966), лауреат Міжнародної Ленінської премії (1962) 317, 341, 354

- Нокс, Роберт [Knox, Robert] (1791–1862), британський військовий медик, учасник колоніальних експедицій 203
- Нор'єга, Мануель Антоніо [Noriega, Manuel Antonio] (1938), панамський військовик, фактичний лідер Панами (1983–1989), повалений у результаті спецоперації американських сил (1989–1990), зараз відбуває 30-річне ув'язнення 419
- Ньютон, Ісаак [Newton, Isaac] (1642–1727), англійський фізик, математик і філософ 308
- О'Браєн, Конор Круз [O'Brien, Conor Cruise] (1917), ірландський дипломат, політик, науковець, письменник, автор книги про Альбера Камю 99, 252–264, 266, 361, 369
- О'Браєн, Патрик [O'Brien, Patrick] (1932), титулований британський історик економіки, автор студії про Британську імперію 40–41
- Овен, Роджер [Owen, Roger] (1935), гарвардський суспільствознавець, спеціаліст у галузі Близького Сходу 192, 194
- О'Грейді, Стендіш [O'Grady, Standish] (1846–1928), ірландський письменник та історик, «батько ірландського літературного відродження» 333
- О'Конел, Деніел [O'Connell, Daniel] (1775–1847), ірландський політик, перший представник Ірландії в Палаті Громад 332
- О'Лірі, Джон [O'Leary, John] (1830–1907), один із лідерів ірландського націоналістичного руху XIX ст. (руху феніїв) 326
- Омар, Хаджі [або Хадж] [Omar, Hajji] (1797–1864), ісламський релігійний та військовий лідер у Західній Африці, ініціатор збройних сутичок із французькими колоніальними загонами 283
- Орабі-паша [також – Арабі- або Урабі-паша] (Ахмед Урабі) [Orabi [також – Urabi або Arabi] Pasha (Ahmad Urabi)] (1839, 1840 або 1841–1911), полковник, один із керівників національного руху в Єгипті у 1879–1882 роках, за що був засуджений англіцями до смертної кари, але 1901 року помилуваний 281, 284, 293, 365
- Орвел, Джордж [Orwell, George] (1903–1950), англійський письменник, есеїст і критик 59, 66, 112, 132, 138, 223, 251, 267, 409
- Остен, Джейн [Austen, Jane] (1775–1817), англійська письменниця 97, 105–107, 111, 116, 119, 122–123, 128, 130, 133, 136, 139–155, 157, 162, 178, 205, 218, 250, 362, 425
- Павлос Павлідис (див. також Драней) [Pavlidis, Pavlos] (1817–1894), директор Каїрського оперного театру
- Павнд, Езра Луміс [Pound, Ezra Loomis] (1885–1972), американський поет-модерніст і критик 270
- Пай, Лусьєн В. [Pye, Lucian W.] (1921), американський політичний теоретик, знавець азійської дипломатії 407
- Пайпс, Деніел [Pipes, Daniel] (1949), американський журналіст-антиісламіст, спеціаліст з питань Близького Сходу 364
- Палестрина, Джованні П'єрлуїджі да [Palestrina, Giovanni Pierluigi da] (1525–1594), італійський композитор доби Ренесансу,

- майстер контрапунктової композиції 189
- Палмерстон, Генрі Джон Темпл [Palmerston, Henry John Temple] (1784–1865), англійський політик-ліберал, прем'єр-міністр Британії (1855–1958, 1859–1965), символ британського націоналізму 172
- Панікар, Кавалам Мадгава [Panikkar, Kavalam Madhava] (1896–1963), індійський науковець, журналіст, історик, дипломат, автор праці «Індія та західне панування» 170, 317
- папа римський (див. Іван-Павло II) [the Pope (Karol Wojtyła)] (1920–2005), справжнє ім'я – Кароль Войтила, кардинал (з 1967) і папа римський (1978–2005) польського походження
- Парето, Вільфредо [Pareto, Vilfredo] (1848–1923), італійський економіст і соціолог, творець теорії взаємодії еліти і мас 228
- Парнел, Чарлз Стюарт [Parnell, Charles Stewart] (1846–1891), ірландський націоналіст, член британського парламенту і лідер боротьби за незалежність Ірландії 326
- Патаї, Рафаель [Patai, Raphael] (1910–1996), ізраїльський антрополог-арабіст, прихильник арабів і палестинської справи 363–364
- Педмор, Джордж (справжнє ім'я – Мелколм Ньос) [Padmore, George (Malcolm Nurse)] (1902–1959), тринідадський комуніст, згодом – провідний антиколоніаліст і panaфриканіст XX ст. 341, 354
- Пері, Беніта [Perry, Benita] (1931), британська дослідниця літератури колоніалізму й імперіалізму, представниця постколоніальних студій; родом із ПАР 271, 288, 291
- Пехлеві, Мохамад Реза [Pahlavi, Mohammad Reza] (1919–1980), шах Ірану (1941–1979) з династії Пехлеві, повалений унаслідок революції 1979 року 419
- Пікасо, Пабло [Picasso, Pablo] (1881–1973), іспанський художник-кубіст, скульптор і кераміст 270, 341
- Піночет Угарте, Августо [Pinochet Ugarte, Augusto] (1915–2006), чилійський військовик і політик, лідер чилійської військової хунти і правитель Чилі (1974–1990) 419
- Піролі, Джузеппе [Piroli, Giuseppe] (1815–1890), італійський державний діяч із Парми, кореспондент Джузеппе Верді 190
- Пірс, Патрик Генрі [Pearse, Patrick Henry] (1879–1916), лідер ірландського націоналістичного руху, поет і освітянин 317
- Пітагор [Pythagoras] (бл. 582 – бл. 507 до н.е.), старогрецький філософ і математик 73
- Платон [Plato] (428/427–348/347 до н.е.), старогрецький філософ 73, 89, 93
- Плет, Десмоид Кристофер Мартин [Platt, Desmond Christopher Martin] (1934), британський історик колоніальної торгівлі 124–125, 127, 156, 407
- Подгорець, Норман [Podhoretz, Norman] (1930), американський літературознавець, головний редактор (1960–1995) журналу «Commentary» Американського єврейського комітету, неоконсерватор 251
- Покахонтас (справжнє ім'я – Матоака; після одруження – Ребе-

- ка Ролф) [Pocahontas (Matoaka, Rebecca Rolfe)] (бл. 1595–1617), дочка вождя індіанського племені Північної Америки, яка допомагала англійським поселенцям, одружилася з одним із них і відвідала Старий світ, зустрівшись із королем Яковом I 301
- Пол Пот (справжнє ім'я – Салот Сар) [Pol Pot (Saloth Sar)] (1925–1998), лідер режиму «червоних кхмерів» у Камбоджі, який здійснив геноцид власного народу 380
- Полін, Томас Нілсон [Paulin, Thomas Neilson] (1949), ірландський поет, засновник Field Day Theatre 333
- Поліціано, Анджело [Poliziano, Angelo] (1454–1494), італійський поет і філософ-гуманіст, протеже Лоренцо да Медічі 282
- Помпей, Гней [Pompey, Gnaeus] (106–48 до н.е.), староримський полководець, учасник першого тріумвірату 73
- Портер, Бернард [Porter, Bernard] (1941), британський історик імперіалізму 243, 339
- Портер, Ендрю [Porter, Andrew], сучасний дослідник творчості Джузеппе Верді 176
- Прайс-Джонс, Дейвід [Pryce-Jones, David] (1936), консервативний британський письменник-публіцист і журналіст 363
- Прат, Мері Луїз [Pratt, Mary Louise] (1948), американська дослідниця латиноамериканської літератури, президентка Асоціації сучасних мов (MLA) 2003 року 299
- Прохаска, Дейвід [Prochaska, David] (1945), американський історик, представник постколоніальних студій, дослідник колоніальної візуальної культури 249–250
- Пруст, Марсель [Proust, Marcel] (1871–1922), французький письменник-модерніст 91, 140, 230, 270, 456
- Психарі, Ернест [Psichari, Ernest] (1883–1914), французький письменник і військовик грецького походження 123, 132, 263
- Пуаре, абат Жан Луї Марі [Poiret, Abbé Jean Louis Marie] (1755–1834), французький природознавець і мандрівник 156
- Рагац, Ловел Джозеф [Ragatz, Lowell Joseph] (1897–1978), американський філателіст, дослідник колоніалізму на Карибах 152
- Рамабай, Пундита Сарасвати [Ramabai, Pundita Sarasvati] (1858–1922), радикальна індійська громадська діячка-феміністка 310
- Раск, Дін [Rusk, Dean] (1909–1994), державний секретар США (1961–1969) 399
- Раскін, Джон [Ruskin, John] (1819–1900), англійський мистецтвознавець, художник і письменник 14, 44, 48, 134, 163–167, 198, 238, 239, 308
- Рафі, Абд аль-Рахман аль- [Rafi', Abd al-Rahman al-] (1889–1966), єгипетський політик, історик єгипетського національного руху 192
- Рафлз, сер Томас Стемфорд Бінглі [Raffles, Sir Thomas Stamford Bingley] (1781–1826), британський адміністратор Східної Індії, засновник Сингапура (1819) 356
- Редкліф, Ен [Radcliffe, Ann] (1764–1823), англійська письменниця доби романтизму, авторка готичних романів 129

- Рейган, Роналд [Reagan, Ronald Wilson] (1911–2004), 40-й президент США (1981–1989) від республіканців 445, 455–456
- Рейналь, абат Гійом-Тома де [Raynal, Abbé Guillaume-Thomas de] (1713–1796), французький письменник і пропагандист, автор шеститомної історії європейських колоній в Індії та Америці 139, 156, 338, 346
- Рейнджер, Теренс О. [Ranger, Terence O.] (1929), науковець-африканолог із Британії, представник постколоніальних студій, редактор і один з авторів збірника «Винайдення традицій» 52, 171, 283–284, 338, 365
- Рейнолдс, Джошуа, сер [Reynolds, Joshua, Sir] (1723–1792), англійський художник-портретист і естетик 49
- Релі, сер Волтер [Raleigh, Sir Walter] (1554–1618), англійський мандрівник і письменник, фаворит Єлизавети I 242
- Рембо, Артюр [Rimbaud, Arthur] (1854–1891), французький поет-символіст і мандрівник 296
- Ренан, Ернест [Renan, Ernest] (1823–1892), французький філософ, історик і дослідник релігії 87, 160, 170, 366
- Рескін, Джона [Raskin, Jonah] (1942), американський науковець-комунікативіст, дослідник мас-медій, поп-культури та журналізму 115
- Ретамар, Роберто Фернандес [Retamar, Roberto Fernández] (1930), кубинський поет, есеїст і літературний критик, культурний речник режиму Фіделя Кастро 303
- Рікетті, Джон Дж. [Richetti, John J.] (1938), американський літературознавець, фахівець з англійської літератури XVII ст. 121
- Рикорді, Джуліо [Ricordi, Giulio] (1840–1812), італійський композитор, лібретист, друг Джузеппе Верді 179, 181, 186
- Рис, Джин (уроджена Елла Гвендолен Ріс Вільямс) [Rhys, Jean (Ella Gwendolen Rees Williams)] (1890–1979), англійська вест-індська письменниця 151
- Рихтер, Мелвін [Richter, Melvin] (1921), американський фахівець у галузі історії політичних ідей 264
- Ричардсон, Сем'юел [Richardson, Samuel] (1689–1761), англійський прозаїк, винахідник «епістолярного роману» 121
- Ришельє, Арман-Жан дю Плєсі, кардинал [Richelieu, Armand-Jean du Plessis, Cardinal] (1585–1642), французький державний діяч і кардинал, перший міністр Людовіка XIII 247
- Рід, Чарлз [Reade, Charles] (1814–1884), англійський письменник 230
- Робертс, Ворен [Roberts, Warren] (1933), американський літературний і мистецький критик 143
- Робесп'єр, Максимільєн-Франсуа-Марі-Ісидор [Robespierre, Maximilien-François-Marie-Isidore] (1758–1794), діяч Великої французької революції, лідер яacobinців 346, 387
- Робінс, Брюс Вільям [Robbins, Bruce William] (1949), фахівець з історії англійської літератури 113
- Робінсон, Пол [Robinson, Paul] (1940), американський історик європейської думки, дослідник зв'язку між інтелектуальною історією та історією опери 176

- Робінсон, Роналд Едвард [Robinson, Ronald Edward] (1920–1999), англійський економіст, співавтор (разом із Джоном Галагером) резонансної статті «Імперіалізм вільної торгівлі» (1953) 40, 125, 365
- Робсон, Пол [Robeson, Paul] (1898–1976), американський співак, актор і чорний активіст 348
- Роджин, Майкл Пол [Rogin, Michael Paul] (1937–2001), автор досліджень про колоніальний досвід корінних американців 113
- Родінсон, Максим [Rodinson, Maxime] (1915–2004), французький соціолог-орієнталіст 363, 386
- Родні, Волтер [Rodney, Walter] (1942–1980), гааянський письменник і чорний активіст 23, 106, 282, 349, 354
- Родо, Хосе Енріке [Rodó, José Enrique] (1872–1917), уругвайський філософ і есеїст 303, 382
- Родс, Сесил [Rhodes, Cecil] (1853–1902), фінансист, державний діяч і творець британської колонії в Південній Африці 63, 137, 160, 172–173, 244
- Рой, Рамохан [Roy, Ramuhan] (1772–1833), індійський релігійний, соціальний і освітній реформатор 309
- Россіні, Джоаккіно Антоніо [Rossini, Gioacchino Antonio] (1792–1868), італійський композитор 176
- Ростов, Волт Вітмен [Rostow, Walt Whitman] (1916–2003), американський соціолог і економіст, автор книги «Стадії економічного росту» 407
- Рот, Філіп Мілтон [Roth, Philip Milton] (1933), американський письменник 384
- Руже, Емануель [Rougé, Emmanuel] (1811–1872), французький егіптолог 183
- Рузвельт, Теодор [Roosevelt, Theodore] (1858–1919), 26-й президент США (1901–1909) від республіканців, письменник, натураліст і військовик 403
- Руссо, Жан-Жак [Rousseau, Jean-Jacques] (1712–1778), французький філософ і письменник, головний натхненник революції та романтизму 86, 156, 338, 346, 387
- Русді, Салман [Rushdie, Salman] (1947), англо-індійський письменник, автор «проклятого» роману «Сатанинські вірші» 23, 54, 58–60, 66–67, 70, 306, 342, 427, 429–431, 442, 456, 458
- Сабри, Мухамед [Sabry [або Sabri], Muhammad] (1894–1984), єгипетський історик-націоналіст 192–193
- Садат, Анвар [Sadat, Anwar] (1918–1981), єгипетський військовик і політик, президент Єгипту (1970–1981) 412
- Саїд, Алі Ахмед (він же Адоніс) [Said, Ali Ahmad (Adonis)] (1930), сирійський поет і літературний критик 435–436, 458
- Саїд, Едвард [Said, Edward] (1935–2003), палестинсько-американський літературознавець, музикознавець, політолог, есеїст і мемуарист, один із провідних представників постколоніальної теорії 11–12, 26–29, 83, 99, 279
- Саїд, Нурі аз- [Said, Nuri as-] (1888–1958), іракський військовик і державний діяч 281
- Салан, Рауль [Salan, Raoul] (1899–1984), французький військовик і правий політик 263

- Саліх, Таїб [Salih, Tayeb] (1929), суданський письменник, автор «Сезону паломництва на північ», що вважається найвпливовішим арабським романом ХХ ст. 70, 300, 380, 442
- Саморі Туре [Samory Touré] (1830–1900), «чорний Наполеон Судану», мусульманський реформатор і військовик, засновник королівства в Західній Африці, яке протистояло французькій колоніальній експансії 283
- Саро, Альбер [Sarraut, Albert] (1872–1962), французький державний діяч-соціаліст, генерал-губернатор Індокитаю 248, 265
- Сартр, Жан-Поль [Sartre, Jean-Paul] (1905–1980), французький письменник і філософ-екзистенціаліст 253, 261, 281–282, 340, 385, 424, 457
- Свіфт, Джонатан [Swift, Jonathan] (1667–1745), англо-ірландський письменник-сатирик 315, 336, 414
- Сегален, Віктор [Segalen, Victor] (1878–1919), французький лікар і поет, автор праць про колоніальні корінні суспільства 123, 264
- Сеєр, Ернест [Seillère, Ernest Antoine Aimé Léon] (1866–1955), французький критик і філософ, противник романтизму і творець філософії «імперіялізму» 248
- Сезер, Еме [Césaire, Aimé] (1913), мартинікський франкомовний поет і есеїст 70, 106, 273, 282, 302, 304, 319, 325–326, 328, 340–341, 366, 370–371, 373–374, 387–389, 428
- Селасіє, Гайле [Selassie, Haile] (1892–1975), етиопський імператор (1930–1974) 419
- Семідей, Мануела [Semidei, Manuela], дослідниця колоніального дискурсу у французьких шкільних підручниках 260
- Сем'юел, Рафаел [Samuel, Raphael] (1934–1996), британський історик-марксист єврейського походження, член комуністичної партії 434
- Сенгор, Леопольд [Senghor, Leopold] (1906–2001), сенегальський поет і державний діяч, президент Сенегалу (1960–1980), перший африканець-член Французької академії 282, 317, 322, 328, 341, 366
- Сен-Санс, Шарль Каміль [Saint-Saëns, Charles Camille] (1835–1921), французький композитор 173
- Сен-Симон, Клод Анрі [Saint-Simon, Claude Henri] (1760–1825), французький мислитель, засновник християнського соціалізму 185
- Сент-П'єр, Бернарден де, Жак-Анрі [St. Pierre, Bernardin de, Jacques-Henri] (1737–1814), французький письменник 338
- Сервантес Сааведра, Мігель де [Cervantes Saavedra, Miguel de] (1547–1616), іспанський письменник 91
- Сиван, Емануел [Sivan, Emmanuel] (1937), єврейський історик, авторитет світового масштабу з питань історії ісламу 364
- Сик, Гері [Sick, Gary] (1935), американський науковець, дипломат 330–331
- Симпсон, Алан Куї [Simpson, Alan Kooi] (1931), американський політик-республіканець, сенатор 413
- Сіл, Аніл [Seal, Anil], сучасний британський історик Індії та Південно-Східної Азії 292–293

- Сілі, сер Джон Роберт [Seeley, Sir John Robert] (1834–1895), англійський есеїст та історик, теоретик британського імперіалізму 40, 45, 98, 122, 169, 172, 243, 247, 267–269
- Скот, сер Вальтер [Scott, Sir Walter] (1771–1832), шотландський письменник-романтик, історик і біограф 128, 131–132, 181, 205, 306
- Слоткін, Ричард [Slotkin, Richard] (1942), американський історик, спеціаліст з американських студій 113, 404
- Сміт, Бернард [Smith, Bernard] (1916), австралійський історик, дослідник тихоокеанського колоніалізму 159
- Сміт, Голдвін [Smith, Goldwin] (1823–1910), британсько-канадський історик і журналіст 243
- Сміт, Джон [Smith, John] (1580–1631), англійський військовик і мандрівник, засновник першого постійного англійського поселення в Північній Америці 301
- Сміт, Ентоні Дейвід [Smith, Anthony David] (1938), британський культуролог і теоретик масмедій; не плутати з Ентоні Дейвідом Смітом (1939), британським істориком-дослідником націоналізму 408
- Сміт, Ніл [Smith, Neil] (1954), американський географ, історик і політеконом 318–319
- Смолет, Тобіас Джордж [Smollett, Tobias George] (1721–1771), англійський письменник-сатирик 121
- Солон [Solon] (630–560 до н.е.), атенський державний діяч і поет 73
- Сомоса, Анастасіо [Somoza, Anastasio] (1896–1956), нікарагуанський військовий і політичний діяч, засновник династії нікарагуанських диктаторів 419
- Сорабджі, Корнелія [Sorabjee, Cornelia] (1866–1954), індійська письменниця, громадська активістка 310
- Сосюр, Леопольд де [Saussure, Leopold de] (1866–1925), французький науковець, досліджував вплив колоніальної психології на корінні народи 248
- Спенс, Джонатан Д. [Spence, Jonathan D.] (1936), історик, фахівець у галузі нової історії Китаю та західних образів Китаю, президент Американської історичної асоціації (2004–2005) 367
- Спенсер, Герберт [Spencer, Herbert] (1820–1903), англійський соціолог і філософ-позитивіст, теоретик еволюціонізму й органіцизму в соціальних науках 212
- Спенсер, Едмунд [Spenser, Edmund] (1552/53–1599), англійський поет, винахідник «спенсерівської строфи» 41, 312, 314, 332
- Стафорд, Роберт А. [Stafford, Robert A.] (1950), сучасний австралійський дослідник колоніальної геології, біограф сера Родерика Мерчинсона 241
- Стендаль (Марі-Анрі Бейль) [Stendhal (Marie-Henri Beyle)] (1783–1842), французький письменник 91, 131–132, 157, 232
- Стенлі, Генрі Мортон, сер [Stanley, Henry Morton, Sir] (1841–1904), британсько-американський дослідник центральної Африки 160, 244
- Степан, Ненсі Лейс [Stepan, Nancy Leys] (1939), американська дослідниця, історик науки й медицини 160

- Стерн, Лоренс [Sterne, Laurence] (1713–1768), англійський письменник ірландського походження 121
- Стивенс, Волес [Stevens, Wallace] (1879–1955), американський поет 463
- Стивенсон, Роберт Луїс [Stevenson, Robert Louis] (1850–1894), шотландський письменник і есеїст 112
- Стіл, Роналд [Steel, Ronald] (1931), американський дослідник закордонної політики США 396
- Стовн, Вільям Олівер [Stone, William Oliver] (1946), американський сценарист і кінорежисер 22, 348
- Стовн, Ісидор Фейнштейн [Stone, Isidor Feinstein] (1907–1989), американський журналіст ліво-радикальної орієнтації 457
- Стовн, Роберт [Stone, Robert] (1937), американський письменник 20, 226, 451
- Стокінг, Джордж Ворд [Stocking, George Ward] (1928), американський історик антропології 161, 170
- Стравінський, Ігор [Stravinsky, Igor] (1882–1971), російський композитор 341
- Стречі, Джон [Strachey, John] (1901–1963), британський письменник-соціаліст і політик-лейборист 284
- Стріт, Браєн В. [Street, Brian V.] (1943), британський антрополог, дослідник образів колоніальних народів у британській літературі 159
- Суарес, Франсиско [Suarez, Francisco] (1548–1617), іспанський теолог і філософ, засновник міжнародного права 338
- Сукарно [Sukarno] (1901–1970), лідер індонезійського руху за незалежність, перший президент Індонезії (1949–1966) 317
- Сулери, Сара [Гуд'єер Сара Сулери] [Suleri, Sara (Goodyear, Sara Suleri)] сучасна американська літературознавка і письменниця пакистанського походження, фахівець з англійської літератури XIX–XX ст. та постколоніальної теорії 29
- Тагор, Рабіндранат [Tagore, Rabindranath] (1861–1941), бенгальський поет, прозаїк і художник, автор слів гімну Бангладешу, лавреат Нобелівської премії (1913) 305, 310, 328, 368, 439
- Такер, Джудит Е. [Tucker, Judith E.] (1947), американська дослідниця арабської історії та гендерних особливостей арабського світу 84, 363
- Такер, Роберт В. [Tucker, Robert W.], сучасний американський історик і політолог, фахівець із міжнародних відносин 403
- Тапар, Роміла [Thapar, Romila] (1931), індійська історик стародавньої Індії 245
- Тахтаві, Рифа'ах Рафі ат- [Tahtawi, Rifa'ah Rafi' at-] (1801–1873), єгипетський науковець і педагог 353
- Твен, Марк [справжнє ім'я – Сем'юел Ленгортн Клеменс] [Twain, Mark [Samuel Langhorne Clemens]] (1835–1910), американський письменник 113, 403
- Текерей, Вільям Мейкпіс [Thackeray, William Makepeace] (1811–1863), англійський письменник 14, 111, 119, 122, 128–129, 167, 201, 443
- Темпелс, Пласид [Tempels, Placide] (1906–1977), бельгійський

- місіонер в Африці, автор праці про філософію банту 278
- Темпл, Чарлз Ліндсей [Temple, Charles Lindsay] (1871–1929), колоніальний адміністратор, мандрівник, письменник; лейтенант-губернатор Нігерії (1914–1917) 160
- Тенісон, Алфред, лорд [Tennyson, Alfred, Lord] (1809–1892), англійський поет 166–167, 238
- Тернер, Браєн [Turner, Brian] (1920), американський антрополог 83
- Тернер, Віктор [Turner, Victor] (1920–1983), англо-американський антрополог 211–212
- Тетчер, Маргарет [Thatcher, Margaret] (1925), «залізна леді», британський політик-консерватор, прем'єр-міністр (1979–1990) 456
- Тибаві, Абдул Латиф [Tibawi, Abdul Latif] (1910–1981), арабський інтелектуал, історик, дослідник колоніалізму на Близькому Сході 353
- Тибі, Басам [Tibi, Bassam] (1944), німецький політолог сирійського походження 353
- Тильйон, Жермена [Tillion, Germaine] (1907), французька дослідниця-етнолог, сходознавця 267
- Товн, Волф [Tone, Wolfe] (1763–1798), ірландський республіканець і повстанець 314, 332
- Тодоров, Цветан [Todorov, Tzvetan] (1939), французький літературознавець та есеїст болгарського походження 155, 385
- Токвіль, Шарль Алексис де [Tocqueville, Charles Alexis de] (1805–1859), французький політолог, історик і політик 263–264, 295, 340
- Толстой, Лев [Tolstoi, Leo] (1828–1910), російський письменник 63, 306
- Томпкінс, Джойс Мар'єрі Сенктер [Tompkins, Joyce Marjorie Saxe] (1897–1986), англійська дослідниця літератури 210
- Томпсон, Едвард Джон [Thompson, Edward John] (1886–1946), британський місіонер-методист, критик британської колоніальної політики в Індії 219, 293–295, 297
- Томпсон, Едвард Палмер [Thompson, Edward Palmer] (1924–1993), британський історик-соціаліст, учасник руху за мир 338
- Торнтон, Арчибальд Пейтон [Thornton, Archibald Paton] (1921), канадійський дослідник британського імперіалізму 243, 339
- Треvelyан, Чарлз [Trevelyan, Charles] (1870–1958), британський політик-ліберал 171
- Трлінг, Лайонел [Trilling, Lionel] (1905–1975), американський літературний критик 115
- Тролоп, Ентоні [Trollope, Anthony] (1815–1882), англійський письменник 243
- Трухільйо Моліна, Рафаель Леонідас [Trujillo Molina, Rafael Leónidas] (1891–1961), диктатор Домініканської республіки (1930–1961) 358
- Тусен-Лувертьюр (Франсуа Домінік Тусен) [Toussaint-L'Ouverture (François Dominique Toussaint)] (1743–1803), лідер руху за незалежність Гаїті 305, 346–348, 352, 354, 358, 386–387
- Умбер, Жан-Батист [Humbert, Jean-Baptiste] (1940), французький археолог 184

- Фабіян, Йоганес [Fabian, Johannes] (1937), голандський антрополог німецького походження, автор праць з історії та епістемології антропології 83, 170, 172, 365
- Фаїз, Фаїз Ахмед [Faiz, Faiz Ahmad] (1911–1984), пакистанський поет 55, 319, 342
- Фалк, Ричард А. [Falk, Richard A.] (1930), американський фахівець із міжнародного права та суспільно-політичний критик 403
- Фанон, Франц [Fanon, Frantz] (1925–1961), вест-індський психоаналітик і соціальний філософ, антиколоніаліст, творець теорії соціального походження неврозів 23, 31, 48, 57, 80, 106–107, 172, 218, 267, 280–283, 294–295, 298, 304, 310, 324–325, 330, 332, 334–335, 340, 344, 349–350, 354, 361–362, 372–381, 383, 385, 418
- Февр, Люсьєн Поль Віктор [Febvre, Lucien Paul Victor] (1878–1956), французький історик зі «школи аналів» 91
- Феген, Браєн Мюррей [Fagan, Brian Murray] (1936), американський археолог, визнаний авторитет з питань доісторичного минулого людства 184
- Федерб, Луї Леон Сезар [Faidherbe, Louis Léon César] (1818–1889), губернатор Французького Сенегалу (1854–1861 і 1863–1865) та засновник французької колоніальної імперії в Африці 249
- Фейсал [Faysal (King)] (1906–1975), король Саудівської Аравії (1964–1975), впливова фігура арабського світу, критик Ізраїлю та советського впливу на Близькому Сході 348
- Фергюсон, сер Сем'юел [Ferguson, Samuel Sir] (1810–1886), ірландський поет і антиквар, один з ініціаторів гельського відродження в ірландській літературі, автор праці про огамічні надписи в Ірландії, Вельсі й Шотландії 333
- Фергюсон, Френсис [Fergusson, Francis] (1904–1986), американський театральний критик 86
- Фері, Жюль-Франсуа-Каміль [Ferry, Jules (-François-Camille)] (1832–1893), французький державний діяч Третьої Республіки, пропагував антиклерикальну освіту і досяг успіхів у розширенні французької колоніальної імперії 172, 249
- Феті, Франсуа-Жозеф [Fétis, François-Joseph] (1784–1871), бельгійський музикознавець і композитор 186–187
- Філд, Джеймс А. [Field, James A.] (1916–1996), дослідник історії зовнішньої політики США 412
- Філдгавз, Дейвід Кенет [Fieldhouse, David Kenneth] (1925), британський консервативний історик колоніальних імперій 40, 47
- Філдинг, Генрі [Fielding, Henry] (1707–1754), англійський письменник, класик літератури Просвітництва 121
- Філдинг-Гол, Гарольд [Fielding-Hall, Harold] (1859–1917), англійський письменник, знаний як автор серії книжок про Бірму 230
- Філіппі, Філіппо [Filippi, Filippo] (1830–1887), італійський музичний критик, частий кореспондент Джузеппе Верді 188
- Фіск, Джон (Едмунд Фіск Грін) [Fiske, John (Edmund Fisk

- Green]) (1842–1901), американський історик і філософ, популяризатор європейської теорії еволюції в США 403
- Фленеген, Томас [Flanagan, Thomas] (1923–2002), ірландський письменник і літературознавець 332
- Флобер, Гюстав [Flaubert, Gustave] (1821–1880), французький письменник 44, 75, 116, 131–132, 160, 230, 235, 239, 243, 255, 269
- Фодоба, Кейта [Fodeba, Keita] (1922–1969), гвінейський хореограф, засновник Ballets Africains у Парижі, міністр внутрішніх справ Гвінеї 379
- Форстер, Едвард Морган [Forster, Edward Morgan] (1879–1970), англійський письменник 112, 115, 128, 151, 225, 270–271, 287–296
- Фортунато, Джустино [Fortunato, Giustino] (1848–1932), італійський письменник і державний діяч 93
- Фослер, Карл [Vossler, Karl] (1873–1949), німецький філолог 88
- Фрай, Нортроп [Frye, Northrop] (1912–1991), канадійський освітянин і літературний критик 182
- Франк, Андре Гюндер [Frank, André Gunder] (1929–2005), німецький економічний історик і соціолог, один із засновників «теорії залежності» 40
- Фрел, Браєн [Friel, Brian] (1929), ірландський драматург 70, 320, 333
- Френсис, Філіп [Francis, Philip] (1740–1818), англійський політик і памфлетист, антагоніст Ворена Гастингса – першого генерал-губернатора Британської Індії 345, 351, 355
- Фрідмен, Томас [Friedman, Thomas] (1953), американський журналіст, кореспондент «The New York Times», автор репортажів із Близького Сходу, лавреат Пулітцерівської премії (2002) 364
- Фробеніус, Лео (Віктор) [Frobenius, Leo (Victor)] (1873–1938), німецький дослідник, етнолог і один із засновників культурно-історичного підходу до етнології 278, 296
- Фройд, Зигмунд [Freud, Sigmund] (1856–1939), австрійський психолог, батько психоаналізу 282, 371, 373, 385
- Фруд, Джеймс Ентоні [Froude, James Anthony] (1818–1894), англійський історик і біограф, його «Історія Англії від падіння Волзі до поразки Іспанської Армади» (1856–1870) докорінно змінила напрям студій династії Тюдорів 172, 243
- Фуентес, Карлос [Fuentes, Carlos] (1928), мексиканський письменник, драматург, критик і дипломат 342, 382, 458
- Фуйє, Альфред Жуль Еміль [Fouillée, Alfred Jules Emile] (1839–1912), французький філософ і соціолог 248
- Фуко, Мішель [Foucault, Michel] (1926–1984), французький філософ-постструктураліст, дослідник взаємодії дискурсу, знання і влади 65, 83, 172, 241–242, 385, 424, 454, 457
- Фукуяма, Френсис [Fukuyama, Francis] (1952), американський інтелектуал-консерватор, політолог і економіст, автор поняття «кінець історії» 362, 445
- Фур'є, Жан-Батист-Жозеф [Fourier, Jean-Baptiste-Joseph] (1768–1830), французький математик і египтолог 73, 75

- Халіді, Рашид аль- [Khalidi, Rashid al-] (1950), американський дослідник Близького Сходу 363
- Хамурапі [Hammurabi], цар Вавилонії (1792–1750 до н.е.), політик і полководець, знаменитий укладеним за його правління найдавнішим в історії зведенням законів 416
- Ходкевіч, Мішель [Chodkiewicz, Michel] (1929), французький науковець-арабіст, перекладач суфійської поезії Абд аль-Кадера 262
- Хомейні, Ругола, аятола [Khomeini, Ruhollah, Ayatollah] (1898, 1900 або 1903–1989), іранський національний лідер, мусульманський теолог, з 1979 року – одноосібний правитель Ірану 54, 415, 427, 456
- Хурі, Бішара аль- [Khoury, Bishara al-] (1892–1964), арабський поет, державний і політичний діяч; президент Лівану (1943–1952) 281
- Хурі, Еліас [Khoury, Elias] (1948), один із провідних сучасних арабських інтелектуалів; ліванський журналіст, літературний критик, письменник, драматург 458
- Хусейн, Садам Абд аль-Маджид ат-Тикриті [Husseini, Saddam] (1937–2006), президент Іраку (1979–2003) 24, 28, 77–78, 198, 310, 408–409, 412–416, 419–421, 438, 456
- Хусейн, Шериф ібн Алі [Husseini, Sherif ibn Ali] (бл. 1856–1931), останній хашимітський Шериф Мекки, в результаті листування з Генрі МакМагоном перейшов на бік Антанги, піднявши проти Османської імперії повстання, однак пізніше країни-перемож-
- ниці зреклися своїх обіцянок арабської незалежності 347–348
- Хусейні, Хадж Амін аль- [Husayni, Haj Amin al-] (бл. 1895–1974), великий муфтії Єрусалима і діяч арабського національного руху, котрий відіграв головну роль в арабському опорі сіоністським амбіціям у Палестині 348
- Цезар, Гай Юлій [Caesar, Gaius Julius] (101–44 до н.е.), римський полководець, політик і письменник 73
- Цицерон, Марк Тулій [Cicero, Marcus Tullius] (106–43 до н.е.), староримський політичний діяч, оратор і письменник, прихильник республіканського устрою 399
- Чатерджи, Парта [Chatterjee, Partha] (1947), індійський політолог, один із засновників школи «студій підлеглости» 307–308, 368–369
- Челік, Зейнеп [Çelik, Zeynep] (1950), американська дослідниця-культуролог турецького походження, фахівець з колоніальної архітектури Середземномор'я 173
- Чизголл, Джордж Гуді [Chisholm, George Goudie] (1850–1930), шотландський географ 91, 319
- Чинвейзу [Chinweizu] (1943), нігерійський поет та літературний критик, отримав освіту у США 96, 282
- Чомський, Ноам [Chomsky, Noam] (1928), американський лінгвіст і політичний активіст 39, 381, 395–396, 400, 403, 422–423, 451
- Чосер, Джефрі [Chaucer, Geoffrey] (1342/43–1400), англійський поет 209

- Шаараві, Гуда [Shaarawi, Huda] (1879–1947), єгипетська феміністка 310
- Шальян, Жерар [Chaliand, Gerard] (1934), французький політолог, спеціаліст із геостратегічних питань 370
- Шамплен, Самюель де [Champlain, Samuel de] (1567–1635), французький мандрівник, засновник міста Квебек (1608) та об'єднувач французьких колоній Нового світу 247
- Шампольйон, Жан Франсуа [Champollion, Jean François] (1790–1832), французький історик і лінгвіст, засновник наукової єгиптології, дешифратор єгипетських ієрогліфів 182–183, 186
- Шангарньє, Ніколя Анн Теодуль [Changarnier, Nicolas Anne Theodule] (1793–1877), французький генерал, герой африканських кампаній, губернатор Алжиру (29. IV – 09. IX 1848) 262
- Шар, Рене [Char, René] (1907–1988), французький поет-сюрреаліст, діяч французького руху Опору 379
- Шарабі, Хішам Башир [Sharabi, Hisham Bashir] (1927–2005), палестинський інтелектуал, громадський діяч 353
- Шаріяті, Алі [Shariati, Ali] (1933–1977), іранський інтелектуал, соціолог 70, 464
- Шатобріян, Франсуа Рене вікомт де [Chateaubriand, François René vicomte de] (1768–1848), французький письменник, дипломат, політичний діяч 107, 112, 156, 282
- Шваб, Реймонд [Schwab, Raymond] (1884–1956), французький історик літератури, дослідник зв'язку літератури з колоніалізмом 183, 279
- Шейх Захабі, Джамаль Бен [Sheikh Zahabi, Jamal Ben] (1957), арабський релігійний інтелектуал 458
- Шекспір, Вільям [Shakespeare, William] (1564–1616), англійський поет, драматург і актор 13, 91, 97, 134, 232, 302, 415, 425, 445
- Шер-шах [Sher-Shah] (1486?–1545), афганський правитель Біхару, імператор імперії Моголів (1540–1545) 234
- Шесно, Жан [Chesneaux, Jean] (1922), французький історик, соціолог і етнолог, дослідник колоніалізму у Східній і Південно-Східній Азії 386
- Шиплер, Дейвід [Shipler, David] (1942), американський журналіст, автор праць про арабсько-єврейські відносини 364
- Шилер, Герберт Ірвінг [Schiller, Herbert Irving] (1919–2000), американський критик і соціолог 409, 430
- Шлегель, Август Вільгельм фон [Schlegel, August Wilhelm von] (1767–1845), німецький поет, критик, орієнталіст, ідеолог романтизму 86, 282
- Шлегель, Фридрих фон [Schlegel, Friedrich von] (1772–1829), німецький письменник, критик і філософ-романтик 86
- Шлезингер, Артур Маєр, мол. [Schlesinger, Arthur Meier, Jr.] (1917), американський історик і біограф 31
- Шоїнка, Воле (Акінванде Олуволе) [Soyinka, Wole (Akinwande Oluwole)] (1934), нігерійський драматург, поет, прозаїк і критик, лауреат Нобелівської премії (1986) 23, 323, 330, 336, 342, 381

- Шотем, Каміль [Chautemps, Camille (minister)] (1885–1963), французький політик, тричі прем'єр-міністр Франції 260
- Шпіцер, Лео [Spitzer, Leo] (1887–1960), австрійський філолог 86, 88, 440
- Шумпетер, Йозеф [Schumpeter, Joseph] (1883–1950), американський економіст і соціолог австрійського походження, автор теорій капіталістичного розвитку та бізнесових циклів 39, 124, 313
- Юнг, Карл-Густав [Jung, Carl-Gustav] (1875–1961), швейцарський психіатр і психолог, засновник аналітичної психології 326
- Янг, Мерилін Блет [Young, Marilyn Blatt] (1937), американська дослідниця історії та політології Сходу 403
- Ясин, Катеб [Yacine, Kateb] (1929–1989), алжирський поет, прозаїк і драматург 267, 362

Термінологічний і предметний показчик

- аболіціонізм [abolitionism] 139, 154, 243, 355, 358, 405
- авангард [avant-garde] 98, 314, 343
- авдиторія [audience] 63, 68, 92, 134, 163, 177, 181, 190, 202, 240, 243, 345, 358, 409, 447
- біла 359
- британська 200
- європейська 20, 182, 197–198, 352
- західна 79, 116, 357, 427
- ісламська 159
- італійська 176
- метрополійна – див. метрополія: метрополійна авдиторія
- північноамериканська 20, 421
- французька 261, 265
- автономія [autonomy] 49–51, 69, 82, 94–95, 98, 172, 174, 277, 350, 353, 379, 439–441
- авторитаризм [authoritarianism] 66, 207, 308, 325, 385, 434–345, 465
- адміністрований світ [administered world] 463
- аісторичність [ahistorical] 137, 216, 252, 307, 334–335, 424, 434, 458
- американізація [Americanization] 264, 433
- американізм [Americanism] 172
- англійськість [Englishness] – див. сутність: англійськість
- антизахідництво [anti-Westernism] 74, 281
- антиідентичність [anti-identitarian] – див. ідентичність: антиідентичність
- антиімперіялізм [anti-imperialism] – див. імперіялізм: антиімперіялізм
- антикапіталізм [anti-capitalist] – див. капіталізм: антикапіталізм
- антиколоніялізм [anti-colonialism] – див. колоніялізм: антиколоніялізм
- антинаратив [anti-narrativist] – див. наратив: антинаратив
- антиорієнталізм [anti-Orientalism] – див. орієнталізм: антиорієнталізм
- антирасизм [anti-racism] – див. расизм: антирасизм
- антисистемні рухи [anti-systemic movements] 433, 465
- анти-я [anti-self] 216
- антропологія [anthropology] 11, 75, 86–87, 92, 95, 101, 161, 171, 211, 224, 226, 248, 265, 278, 296, 363
- і колоніялізм 226
- апартеїд [apartheid] 376, 397
- соціальний 16
- арабізм [Arabism] 304, 428; див. також націоналізм
- арабський ренесанс [Arab Renaissance] 81

- артикуляція [articulation] 91–92, 97, 123, 127
 – контрартикуляція 433
 – спосіб артикуляції 431
 археологія [archeology] 85, 158, 175, 180, 182–184, 186, 194, 295, 460
 африканізм [Africanism] 79, 96, 118, 172, 277
 афроцентризм [Afrocentrism] 24, 28, 428, 445–446

 біженці [refugee] 98–99, 341, 405, 430, 446, 453, 455, 462
 біологія [biology] 158, 265, 335, 376–377
 буржуазія [bourgeoisie] 104, 121–122, 231, 234, 241, 346, 377–378, 429, 440
 – буржуазна революція 313
 – буржуазне суспільство 121–122, 373
 – націоналістична буржуазія 57, 350, 377, 379
 – національна буржуазія 315, 383
 – тубільна (місцева) буржуазія 303, 315, 367

 «велика гра» [the Great Game] 101, 205–207, 209–210, 212, 216, 228–230, 236–237, 269
 вестернізація [westernization] 199, 281
 взаємозалежність [interdependence] 56, 96, 108, 154–155, 307, 344, 347, 435, 441, 444, 458
 – історій 56, 58, 79, 117, 204, 362, 434
 взаємонакладення [overlapping] 96, 98, 129, 286, 291, 320, 344, 441
 – досвідів 24, 72, 117, 275, 383, 435, 441
 – історій 56, 58, 286
 – територій 92, 108, 286, 298, 362, 462
 вигнання [exile] 31, 55, 63, 99, 113, 127, 299, 305, 341, 360, 378, 441, 460, 462, 465–466
 визволення [liberation] 20, 24, 53, 99, 117, 306, 308–310, 315, 317, 324–325, 330–332, 336–337, 341, 347, 354, 357, 366–368, 372, 374, 376–377, 379–381, 383–386, 389, 417, 420, 424–426, 428, 446, 460, 462–463, 465
 – визвольні рухи 21, 66, 278, 312, 359, 364
 – політика визволення 65, 377
 визволення мови/мовлення [liberating language/speech] 453
 викоренення [exterminism] – див. екстермінізм
 вилучення [exclusion] 31, 65, 106, 117, 154, 168, 187, 204, 240, 246, 255, 298, 344, 348, 436, 466
 – досвіду 66
 винайдення традиції [invention of tradition] 53, 72, 172, 222, 369, 458
 винятковість, ексклюзивізм [exclusivity, exceptional] 27–28, 71, 340, 399
 – американська 397, 406
 – західна 79
 виробництво згоди [consent manufacture] 400, 442
 витіснений голос [suppressed voice] 99, 351
 вищість [superiority] 53, 56, 60, 85, 161, 174, 219, 224, 242, 247–248, 262, 318, 339, 415, 422
 – расова вищість і легітимація завоювання 54, 170, 224, 248, 314, 339
 відбудова спільноти [restoration of community] 308
 відомче бачення [departmental view] 124–125, 127, 129, 156, 247, 407
 вільна торгівля [free trade] 50, 126–127, 162, 244, 397
 віталізм [vitalism] 278
 вітальність [vitality] 267, 278

- внутрішнє і зовнішнє [inside and outside] 148
- вольовий акт [act of will] 375
- «вони» та «ми» [“us” and “them”; “they” and “we”] – див. «ми» та «вони»
- вплив [influence] 37, 42, 51, 54, 73, 77, 84, 89, 114–116, 118, 125, 130, 157, 183, 232, 240, 275, 285, 308, 341, 352, 356, 362, 442, 449
- і задоволення 232
- його означення 275
- гарлемський ренесанс [Harlem Renaissance] 341
- гегемонія [hegemony] 48, 89, 95, 104, 107, 139, 171, 240, 267, 295, 320, 332, 349, 379, 384, 404, 407, 424, 444, 450
- географія [geography] 24–25, 27, 29, 41–42, 62, 132–133, 154, 162, 169–171, 203, 224, 235–236, 241, 249–250, 252, 256, 258, 261, 264, 266, 272, 275, 297, 318–319, 322, 355, 372–373, 387, 406, 414, 441, 443, 467
- й ідентичність 97, 318
- імперська географія 57, 94, 256, 271, 318
- й історія 91–92, 104, 272
- й історія літератури 92, 104
- колоніальна географія 91, 171, 256
- і культура 92, 97, 170
- її множинність 98, 310
- і моральність 150–151
- і наратив 260
- наука географія і французький колоніалізм 247–248, 265
- і політичне змагання 260–261, 310
- і роман 140, 253, 260–261
- і соціальна історія 93
- герменевтика підозри [hermeneutics of suspicion] 357
- гібридність [hybrid] 14, 154, 174, 303, 375, 427, 435, 441, 460, 465
- досвіду 51, 104
- культури 30, 51, 104, 344, 441
- опери 178
- прочитання гібридних текстів 119
- гнозис [gnosis] 278
- гостюючі робітники [guest workers] – див. гастарбайтери
- громадянське суспільство [civil society] 261
- в арабському світі 78, 353, 371, 417
- гуманізм [humanism] 86, 137, 199, 250, 261, 264, 266, 279, 283, 287, 296, 373–374, 456
- буржуазний 440
- гуманітар, гуманітарій [humanist] 14, 28, 54, 85, 102
- і політика 101, 103
- гастарбайтери [Gastarbeiter] 453, 455
- гелізм [gaelicism] 320
- «гласность» [glasnost] 457
- дарвінізм [Darwinism] 161
- деколонізація [decolonization] 12, 18, 23, 26, 53, 59, 76, 88–89, 118, 203, 237, 250, 267, 278, 284, 299, 303, 305–306, 310, 320, 323, 325–328, 331–332, 335–336, 339, 342, 344, 351, 358, 362, 376, 383, 393, 407–408, 428, 453, 460
- деколонізація думки 426
- її наратив 330
- і повернення географічної території 133, 297, 303
- її політика 65, 347, 377
- і розчарування в ній 66
- деконструкція, деконструктивісти [deconstruction, deconstructionists] 23, 102, 106, 174, 253, 279, 345, 357, 361, 371, 423, 437, 440, 445–446

- демократія [democracy] 59, 100, 364, 408, 418–419, 432–433, 459–460
 – антидемократичне 364, 423
- деформації [deformations] 192, 204, 427, 452
- джайнізм [Jainism] 291
- джингоїзм [jingoism] 155, 340, 397
- дискурс [discourse] 11, 17, 24–25, 28, 43, 49–50, 55, 60, 64, 68, 71, 76, 79, 94, 102, 106–107, 116, 128–129, 156–158, 162, 166, 170, 172, 244–245, 247, 251, 261, 265, 275, 277–278, 306, 311, 315, 327, 330–331, 339, 343, 346, 353, 360–362, 364, 371, 383, 420, 423–424, 431, 435, 438, 444, 449–450, 459–460
 – панівний дискурс [dominating discourse] 96, 464
- дискурс підозри [discourse of suspicion] 279; див. також герменевтика підозри
- дискурс Розвитку та Модернізації [discourse of Development and Modernization] 406
- дискурс теоретичного уникнення [discourse of theoretical avoidance] 279
- діалектика [dialectic] 91, 279, 435
 – антисталінська 354
 – діалектика пана і раба [master-slave dialectic] 298
 – діалектика суб'єкта і об'єкта [dialectic of subject and object] 298
 – негативна діалектика – див. негативна діалектика
- доба імперії [the age of empire] 42, 104–105, 133, 138, 174, 204, 238
- доктрина Монро [Monroe Doctrine] 398
- досвід [experience] 22, 26, 28, 30, 37, 46, 49, 51, 62, 64, 67, 70–71, 74–75, 82, 89, 118, 140, 154–156, 161, 169, 178, 184, 224–226, 253, 266, 269, 276, 301, 311, 313, 332–337, 344, 354, 361–362, 366–367, 371, 376, 378, 381–382, 404, 410, 417, 420–421, 425, 441, 442–443, 448, 453, 460, 464, 466–467
 – африканський 61, 242, 336, 381
 – безпосередній досвід 72, 118, 326, 336
 – взаємопов'язаність досвідів 386
 – вихолошений досвід 448
 – імперський досвід 12, 39, 45, 54, 57, 72, 83, 115, 135, 200, 205, 239, 270, 284, 361, 424
 – його інтерпретації 71
 – інший досвід 101
 – як історична формація 71
 – його переплетеність і взаємонакладність 24–25, 56, 58, 72–73, 79, 83, 104, 117, 275, 278, 307, 362, 383
 – суперечні досвіди 55, 72, 99, 348–349
- європоцентризм [Eurocentrism] 24, 67, 69, 87–88, 90, 259, 313–314, 323, 339, 365, 384–385, 433, 445, 460
- екологічний імперіялізм [ecological imperialism] 171, 418
- екологічний рух [ecological movement] 433
- екологія [ecology] 318, 423, 443, 459
- експансія [expansion] 45, 63, 107, 113, 121, 124, 136, 139–140, 150, 160, 247, 267–268, 344, 365, 403, 405, 408, 465
- експертність [expertise] 406, 413–414, 429, 444, 446–447, 449
- екстермінізм, викоренення [exterminism] 102, 418–419
- екстремізм [extremism] 432
- еміграція [emigration] 61, 90, 99, 113, 138, 263, 300, 369, 429, 462–463

- емпіризм [empiricism] 199, 355, 440
- епістемологічна революція [epistemological revolution] 376
- есенціалізм [essentialism] 67, 78, 96–97, 160, 223, 278, 364, 428, 433
– його теорії 71
- естетика [aesthetics] 25–26, 48, 123, 126, 130, 154, 162, 165, 180–181, 197–198, 205, 211, 223, 237–238, 272, 349, 358, 425, 439, 441
– доктрина її автономії 104, 439–441
– імперська 62, 271
– і політика 67, 105, 129, 173, 182, 272, 358, 429, 442
- етатизм [statism] 308, 370
- етнографія [ethnography] 12, 17, 71, 97, 101, 128–129, 161, 170, 173, 190, 205, 226, 248, 275, 295, 299
- евгеніка [eugenics] 169
- египтологія [egyptology] 179, 181–182, 190
- живопис [painting] 159, 170–172, 174
– колоніальний 243
- жіночий рух [women's movement] 309–310, 314, 317, 370–371
– та імперія 98, 309–310
- загальний зразок [general pattern] 463
- задоволення [pleasure] 12, 15, 173, 199, 207–208, 229, 276–277, 442
- залежність [dependence] 40, 44–45, 56, 83, 105, 153, 203, 246, 275, 277, 295, 312, 315, 343, 350, 353, 367, 370–371, 394, 408, 419, 459–460
– її динаміка 366–367
- залучення [inclusion] 60, 65, 106, 187, 204, 346, 354, 443, 460; див. також інклюзивність
- замкненість [confinement] 375–376, 385–386, 438, 454, 462, 466
- заморське панування, віддалені володіння, віддалені землі (території), домініони [overseas rule, distant lands, overseas dominion] 11, 16, 25, 43, 47, 104–106, 111–112, 119, 133, 139, 147, 151, 155, 267, 270, 313, 340–341
– його ідея 26–27
- заперечна здатність [negative capability] 216
- збирання світу [collection of the world] 299
- знерухомлення [immobilization] 385
- зовнішнє і внутрішнє [outside and inside] 148
- зустріч [encounter] 58, 61, 156, 271, 286, 290, 343, 435
– імперська 12, 64, 81, 197
– колоніальна 83, 138, 197, 226, 244, 301–302, 322
– метрополійна – див. метрополія: метрополійна зустріч
- ідентичнісна політика, політика ідентичности [identity politics] 24, 310, 371, 436
- ідентичність [identity] 12–13, 29–30, 41, 47, 52–53, 57, 78, 96, 116–117, 122–123, 132, 155, 168–169, 187, 197, 211, 231–232, 234, 243, 257–258, 260, 287, 302, 308–309, 313, 318, 320, 324, 344, 358, 372, 379, 381, 388, 418, 427–428, 434–435, 439, 445, 450, 455, 459–460, 464, 467
– алжирська 372
– американська 30
– антиідентичнісність 379
– арабо-ісламська 53, 353
– арабська 260
– арабсько-протестантська 81–82
– африканська 278
– битви за неї 97

- британська 97, 123, 435
- її втрата і відновлення 258, 318, 371–372
- географічна 318
- гібридна 435
- деколонізована 320
- й імперія 29, 112
- імперська 450
- ірландська 321, 332
- карибська 359
- і культура 13, 29, 169
- культурна 29, 96–97, 444–445
- локальна 324
- «ми» та «вони» – див. «ми» та «вони»
- і мова 302
- і націоналізм 308
- національна 12, 41, 52, 132, 135, 139, 155, 249, 321, 324, 335, 359, 368, 371, 428, 442, 455
- офіційна 434, 437
- її потреба в протилежності 96–97
- релігійна 445
- самоідентичність 358, 437
- сконструйована 435, 439
- французька 112, 132, 181–182, 249
- цілісна 187, 302
- див. також ідентичнісна політика
- ідеологічна думка [Ideological thought] 345
- ідеологія [ideology] 14, 23, 25, 43, 48, 54, 58, 72–73, 76, 80, 83–84, 88, 97, 99, 104, 114, 121, 133, 135, 147, 189, 201, 267, 346–347, 350–351, 355–356, 364, 368–369, 371, 382, 395–396, 418, 422, 446, 449
- імміграція [immigration] 16, 24, 30–31, 52, 98, 112, 127, 280, 343, 354, 365, 405, 430, 438, 453, 455, 462
- імперіум [imperium] 43, 46, 161, 278, 295, 314
- імперія [empire] 11, 18, 24–27, 30, 39, 41, 46, 48–49, 51, 64, 68–70, 92, 97–98, 100, 114, 124, 135, 152, 198, 201, 207–208, 217, 223, 227–228, 239, 241–243, 246–247, 249–251, 267–268, 271–272, 278–281, 286, 294–295, 297, 312, 314–315, 337, 340–341, 343–344, 355, 365–366, 370, 374, 385, 387, 393, 397, 399, 405, 413, 419, 424, 444, 462, 465
- і академічні дисципліни 95, 101–103
- як безупинне підприємство 45, 62, 146, 281, 312
- і географія 57, 91–92, 133
- й естетика 48, 62, 104–105, 122–123, 165, 173, 197, 205, 230, 237, 272
- імітування імперіями одна одної 26–27, 43
- її інтегративна сила 40, 58
- й історія 58, 92, 200
- і культура XIX ст. 44, 50, 314
- культурний аргумент на її користь 169, 268
- і мистецтво 178, 197, 207, 267
- і модернізм 270
- її означення 44
- опір їй 12, 70, 84, 98, 137, 219–221, 268–269, 281, 283–284, 286, 288, 295, 298, 304, 311, 343, 362, 365, 385
- і порядок 146, 228
- і репрезентація 136, 264
- її риторика 112
- і роман 12, 15, 23, 41, 61, 111–113, 120–123, 127, 140, 200, 203–208, 210–213, 217–218, 225, 235, 237–238, 254–256, 260–262, 265, 269–270, 287–288, 296
- суперечність її досвідів – див. досвід: суперечні досвіди
- суперництво імперій 43, 81, 223, 271, 285, 340

- імперіялізм [imperialism] 13, 20–27, 29, 38–39, 43, 46, 48, 50–51, 54–56, 62–64, 67–69, 79, 83–84, 86, 99–100, 106–108, 115–117, 121, 124, 165, 168–169, 172, 197, 204, 217–218, 221, 223, 230, 234, 237–240, 243–244, 246, 248, 251, 254, 267, 271, 278–279, 283–287, 294–295, 297, 303, 306, 308, 310, 312–315, 317, 319, 323–324, 326, 328, 330, 337–340, 343, 353, 355, 358, 362, 364–367, 370–372, 374, 376, 378–381, 383–389, 393–394, 397–398, 404, 413, 426, 428, 430, 433, 447, 460, 462, 464–465, 467
- як акт географічного насилля 133, 318
 - американський 397, 406, 409, 414, 416, 421–422, 444, 449
 - антиімперіялізм 21–22, 64–65, 103, 116–117, 268, 283, 308, 310–311, 318, 330, 338, 340–341, 343, 349, 365–367, 370, 378, 380, 385–386, 389, 403, 457
 - британський 156
 - високий або класичний імперіялізм 39, 42, 47, 70, 76, 80, 86, 136, 246, 270, 312, 393, 407, 433
 - й естетика – див. імперія: й естетика
 - і задоволення від нього 173, 207–208, 229, 237
 - та ідентичність 139
 - його ідея 120
 - культурний 384, 407
 - модерний 24, 40, 46, 76, 119, 313
 - його образи 114, 168, 201
 - його означення 41, 44, 139, 267
 - як освітній рух 84
 - і роман – див. імперія: і роман
 - створення ним єдиного (глобального) світу 25, 40, 43, 58, 95, 170
 - та третьосвітній націоналізм 28–29, 297
 - французький 156, 377
- імперська авантюра [imperial adventure] 27, 101, 153
- імперська зустріч [imperial encounter] – див. зустріч: імперська
- індуїзм [Hinduism] 218, 224, 288–289, 291, 431
- індустрія свідомості [consciousness industry] 409, 463
- індустріялізація [industrialization] 49, 104, 123, 138, 147, 161–162, 167, 195, 313, 369, 395
- інклюзивність [inclusiveness] 63, 154, 243, 264, 271
- інтереси [interests] 18, 23, 25, 27, 29–30, 43, 47, 57, 64, 76–77, 101–102, 116, 188, 126, 138, 140, 147, 152–153, 157–158, 160, 172, 226, 245, 268, 282, 319, 338, 347, 356, 367, 381, 398–399, 402, 412, 422, 431, 434, 442, 447
- доктрина інтересів 268
- інтерпретація [interpretation] 16–18, 25, 47, 71, 76, 81, 83, 95, 102, 119, 150, 152–153, 178, 190, 204, 216, 237, 254, 264, 275, 312, 362, 373, 381, 383, 430, 435, 443, 466
- інше [other] 20, 23, 27, 29–30, 43, 71, 79, 95, 101, 119, 137, 160–161, 170, 174, 177, 218, 236, 243, 246, 275, 294, 298, 307, 350, 364, 375, 384, 404, 409, 413, 418, 423, 432–433, 438, 449, 456, 460, 467
- в живописі 243
 - «інші» літератури 87–88, 440
 - його присутність 262
 - розуміння Іншого 85, 102, 216
- ірландськість [Irishness] – див. сутність: ірландськість
- іслам [Islam] 28, 53, 75, 78–80, 97, 196, 218, 263, 279, 287, 289, 310, 323, 349, 353, 363, 366–367, 381,

- 413–414, 420, 426–428, 431, 436, 455, 464
 – його американські репрезентації 413, 415, 420
 – його орієнталістичний опис 11
 – фундаменталізм 75, 304, 324, 430
- ісламоцентризм [Islamocentrism] 24, 28
- іспанізм [espagnolisme] 232
- історицизм, історицисти [historicism, historicists] 92, 102, 106, 423
- історична доля [historical destiny] 67
- історична неодмінність [historical necessity] 80–81, 200
- історіографія [historiography] 12, 30, 41, 87, 128, 156, 158, 175, 245, 351–352, 355, 357
- історіописання [historical writing, writing of history] 31, 172, 424
 – і розширення імперії 294
- історія [history] 13, 20–25, 27, 30–32, 38–40, 42–43, 47, 50, 52, 56, 58–60, 62–63, 65–66, 70, 72, 75–76, 80–82, 85, 87, 89, 95–96, 122, 134, 156, 163–164, 167–168, 191, 198, 203–204, 208, 218, 226, 237, 241–242, 245, 254, 258–261, 266–267, 277, 279–280, 282, 286–287, 291, 293–294, 301–304, 306–308, 310, 312–313, 315, 320, 323, 325, 328, 330, 334–337, 340, 342, 344–348, 351–353, 357, 359–360, 362, 367, 371, 374, 376, 380–381, 385–389, 399, 404, 414–415, 419–424, 434, 437, 441, 444, 446, 451–452, 458–460, 462, 467
 – і географія 91–92, 272
 – її досвід 25–26, 42, 154
 – її ідея 90
 – і культура 26–27, 92, 94
 – її множинність 58–59, 98, 101, 219, 237, 242, 245, 255, 265–266, 310, 316, 321, 327, 336, 364, 389, 434
 – як наука 92, 97, 159, 224, 248, 275, 363, 394
 – національна 379
 – її офіційна та спірні версії 306, 338, 434–436, 449, 451
 – переплетення історій 56, 58, 79, 84, 92, 108, 354, 362, 382, 435
 – її привласнення 132, 200, 373
 – просторова 17
 – і роман 131, 150–151, 153, 155, 205
 – «третій світ» 388
- Кайзер-і-Гінд [Kaiser-i-Hind] 228
- канон [canon] 103, 106, 115–116, 153, 191, 203, 224, 287, 311, 423, 441, 446, 456
 – дискусія про канон на Заході 78, 104
 – національний 439
 – його перегляд (реінтерпретація) 99, 107, 119
- капіталізм [capitalism] 152, 249, 318–319, 375, 393, 433
 – глобальний 369
 – його ісламські корені в Єгипті 84
 – колоніальний 244, 346, 350
 – пізній 373
- капіталістичне друкарство [print-capitalism] 305
- картезіанство [Cartesianism] 199
- картографування (нанесення на карту) [mapping, charting] 75, 104, 319–320, 355, 389, 427, 441, 458, 460
 – духовної території 319, 428
- католицизм [Catholicism] 88, 270, 323
- кінець історії [the end of history] 362, 445, 460
- «кінець модерності» [end of modernity] 458

- колаборація [collaboration] 27, 44, 129, 191, 220, 244, 297, 316, 364–365, 367
- колонізація [colonization] 113, 132, 135, 169, 242, 250, 263–264, 295, 301, 313, 319, 356, 376
– реколонізація 397
- колонії [colonies] 39, 42, 52–54, 56, 59–60, 63–64, 80, 127, 133–134, 137–138, 147, 156, 164–165, 169, 173, 224, 236, 240, 244–245, 247, 249, 260–261, 265, 268, 281–282, 285, 295, 301, 314, 318–319, 321, 338–339, 346, 349, 357, 380, 383
– як безупинні підприємства 45
– білі колонії 16, 125, 203
– і підтримання трибу життя вдома 105, 116–117, 133, 141–143, 146–148, 150–151, 155, 170
– як царини можливостей 18, 50, 113–114
- колоніялізм [colonialism] 46, 48, 53, 55, 59, 61, 66, 80, 83, 88, 195, 202, 236, 240, 243, 245–246, 251, 269, 279, 281, 286, 295, 297, 300, 309, 315, 328, 330, 334–336, 338–340, 344–345, 348, 350–351, 358, 370–374, 378, 385, 408, 415, 417, 425, 440, 443, 452
– антиколоніялізм 65, 81, 112, 280, 295, 338–340, 359, 370, 397, 428
– бельгійський 63, 118, 120, 285
– британський 63, 120, 146, 203, 206, 210, 215, 217–218, 221, 225–226, 228, 241, 260, 284, 291, 307, 313, 321, 356
– голандський 285, 357
– іспанський 146, 185, 313, 356
– німецький 285
– його означення 44
– опір йому 70, 96, 268, 279–281, 295, 298, 338–340, 354
– португальський 146, 285, 313, 356, 380
– староримський 119–120, 146, 313
– й утилітаризм 241
– французький 117, 146, 246–247, 250–255, 260–261, 264–265, 267, 285, 295–296, 313, 340–341, 366, 377, 380
- колоніяльна зустріч [colonial encounter] – див. зустріч: колоніяльна
- компаративісти [comparatists] – див. порівняльне літературознавство
- комунізм [communism] 47, 408, 427, 440, 451
– і деколонізація 66
- консенсус [consensus] 124, 400, 403, 437–438, 449–450
– на Заході 67
– імперський 98
– націоналістичний 308
- консолідоване бачення [consolidated vision] 127, 243, 246, 337
- контaminaція [contamination] 441
- контрабанда [smuggling] 429
- контрапунктова аналіза [contrapuntal analysis] 116–117, 174, 178, 191, 218, 361, 443
- контрапунктовість [contrapuntal] 30, 56, 72, 85, 95–96, 136, 237, 259, 279, 306, 314, 362, 386, 388, 462, 467
- контрнарратив [counter-narrative] – див. нарратив: контрнарратив
- контрнасилля [counter-violence] – див. насилля: контрнасилля
- корпорація [corporation] 20, 359
– мультинаціональна 430
– транснаціональна 394, 408
- космополітичні письменники [cosmopolitan writers] 429
- кочування [nomadic] 30, 386, 461–462
- критика [criticism] 38, 56, 69, 86, 93, 102, 107, 114, 168, 275, 343–344, 351, 364, 385–386, 403, 406–407, 423–426, 430, 433, 435–437, 439–440, 442, 460

- критична теорія [critical theory] 106–107, 385, 409, 459
- культура [culture] 11–12, 20–27, 29–32, 43–48, 51–52, 56–57, 70, 75–76, 78–79, 81, 85, 92, 94–95, 97–98, 101–102, 104, 107, 111–112, 114–116, 119, 137, 150, 155–156, 158, 162, 165–172, 174, 177–178, 189, 209, 218, 224, 227, 236, 238–239, 243, 251, 267, 270–272, 275, 278–282, 286–287, 294–295, 297, 302–303, 305–307, 309, 313–315, 317, 321–322, 337, 341–345, 351–353, 361–363, 365, 367, 370, 372–373, 379–382, 384, 386, 404, 408–409, 416, 418–423, 425, 430, 435, 437–441, 444–447, 449–452, 455–456, 458–460, 463, 465, 467
- арабська 415, 435–436
 - її відокремлення від мирського 14–15, 48–50, 102–104, 106, 174, 199–200
 - європейська 407
 - західна 373
 - імперіялістична 374
 - імперська 236, 243, 298–299
 - креольська 382
 - націоналістична 371
 - національна 48–49, 72, 87, 95, 305, 308, 359
 - її неоднорідність 28, 51, 84
 - її означення 12–13, 88
 - опозиційна 365, 370, 382
 - і політика 14, 67, 86, 93, 102–103, 107, 135, 153, 286, 337
 - політична 419
 - і репрезентація 102–103, 160, 222
 - і розширення імперії 26, 41, 314
 - губільна 381
- культура незадоволення [culture of complaint] 28
- культурна конфігурація [cultural configuration] 429
- культурний імперіялізм [cultural imperialism] – див. імперіялізм: культурний
- лімінальність [liminal] 211–212, 215
- лінгвістика [linguistics] 103, 156, 158, 161, 170, 425
- лінійність [linear] 30, 208, 327, 354, 382
- лінійний розвиток 441
- література [literature] 48–49, 55, 70, 79, 85, 88, 97–99, 102, 126, 137, 153, 159, 162, 168–170, 172, 275, 295, 304, 306, 333, 342, 348–349, 380, 384, 386, 422–423, 425–426, 428, 430, 436, 439–444, 446–447
- англійська 17, 50, 116, 121, 138, 156–157, 161, 201, 203, 238, 311, 426
 - англломовна 425, 427, 429–430, 432, 441
 - арабська 411, 415–416, 435, 440
 - африканська 303, 336–337, 440
 - європейська 37, 88, 90, 116, 299, 301, 343
 - жіноча 442
 - західна 18, 90, 104, 107, 441, 456
 - корінна американська 425
 - і націоналізм 87, 333, 441
 - неєвропейська 440
 - передромантична 139
 - і політика 440
 - постколоніальна 106, 342, 432
 - російська 157
 - світова 88, 91–92, 441
 - Сполучених Штатів 90, 403–404
 - франкомовна 435
 - французька 155, 157, 263
- див. також роман
- література розв'язки [fiction of resolution] 131

- літературознавство [literature, literary study] 363, 439
- логіка насмілювання [logic of daring] 103, 453, 462
- мандрівна теорія [traveling theory] 446
- маргіналізація, маргінальність [marginalization, marginal] 63, 67, 75, 99, 116, 250, 306, 361, 440, 450–451, 463, 465
- марксизм, марксистки [Marxism, Marxists] 93, 102, 106, 115, 278–279, 285, 348, 370, 375, 385–386, 399, 445–446
- медіа [media] 58, 67, 77–78, 107, 400, 403, 407–408, 412–413, 418, 422–423, 430–431, 442, 447–449, 453, 455, 458
– і культурний імперіалізм 407–408
- медіа-репрезентації [media representations] 67, 76, 79
– арабів на Заході 77
- меншість, меншина [minority] 18, 30–31, 57, 67, 81, 98–99, 147, 154, 219, 280, 304, 317, 364, 369, 371, 419, 452, 460
- метафізика [metaphysics] 41, 136, 330
- метафізика сутностей [metaphysics of essences] 323
- метод [method] 25, 29, 55, 87, 95, 114, 249, 268, 334, 343, 355, 361, 374, 382, 386, 435, 440
– засилля західного методу 80
- метод клопоту [technique of trouble] 371
- методологія [methodology] 76, 92, 350, 387
– постколоніальна 357
- метрополійна зустріч [metropolitan encounter] – див. метрополія:
метрополійна зустріч
- метрополія [metropolitan] 11, 17, 23, 27, 42–44, 46–47, 55, 68, 70, 91, 95, 97–99, 103, 105–106, 108, 123, 125–126, 128, 132, 134, 137–138, 145, 147, 151, 159, 163, 167–168, 172, 174, 198, 205, 236, 265, 279, 281, 286, 294, 310, 317, 319, 338, 340–341, 343–344, 353, 357–358, 361, 383, 385–387, 393, 424, 427, 431, 440, 452, 454
– метрополійна аудиторія 358, 361
– метрополійна зустріч 343
– метрополійна історія 16, 95, 364
– метрополійна культура 75, 95, 98, 162, 170, 239, 285–286, 306, 343–344, 352, 370
– метрополійна література 441
– метрополійна присутність 123
– метрополійний центр 442
– опозиція в ній 383
- «ми» та «вони» [“us” and “them”; “they” and “we”] 12–14, 27, 29, 47, 59–60, 101, 137, 169, 190, 227, 283, 300–301, 361, 410, 424, 432
- минуле [past] 18, 27, 47, 52, 55, 65, 89, 121, 133, 195, 199, 238, 257, 259, 264, 266, 275–276, 289, 298, 301, 303, 322, 325, 334–335, 344, 350–351, 359, 372, 374, 388, 417, 435, 450, 452, 460
– його версії 38, 53, 56, 174, 298–299, 301, 358
– його вплив на сьогодення 54
– й інтерпретації теперішнього 37–38, 42, 54, 103, 268
– його історизація 132
– образи минулого 38, 436
– переплетення із теперішнім 37–38, 51, 58, 70, 72, 77, 81, 108, 159, 166, 168, 171, 268
- мистецтво [art] 19, 48–49, 73, 89, 107, 165, 179, 188, 197, 207, 224, 270, 272, 277, 314, 343, 369, 385, 422, 424, 430, 437, 439, 442, 454, 459–461

- його автономія 50, 106
- арабське 415–416
- його заангажованість 27, 41, 58, 167, 178
- постколоніальне 415–416
- міграція [migration] 113, 429, 453, 461–462, 464–465
 - тема міграції 429
- мікрофізика влади [micro-physics of power] 65, 172, 385
- мімезис [mimesis] 382
- місіонери [missionaries] 82–83, 156, 171, 199, 258, 278, 280, 284, 300, 349, 366
- місія [mission] 40, 61, 90, 98, 120, 148, 221, 243, 315, 399, 413, 446, 462
 - імперська 112, 135, 168, 317, 368, 403
 - історична 403–404
 - колонізаційна 47, 114
 - цивілізаційна 22, 60, 69, 170, 199, 248, 312, 315
- міт про заснування [foundation myth] 437
- міт про «лінивого тубільця» [myth of the “lazy native”] 224, 245–246, 346, 350, 356
- мова [language] 68, 86, 88, 137, 139, 149, 163, 201, 225, 234, 299, 301–302, 305, 314–316, 327, 342, 346, 353, 361, 363–364, 377, 387, 421, 424, 426–427, 433–434, 467
 - англійська 158, 234, 303, 425–427
 - арабська 158, 256, 260, 300, 349, 371, 426
 - африканська 303
 - бенгалі 234
 - її викривлення 360
 - гінді 234
 - грецька 231
 - гельська 317
 - двомовність у Індії 158
 - китайська 234
 - класичні 87
 - латина 234
 - і національна культура 305
 - пушту 234
 - санскрит 158, 279, 282, 425
 - теорії мови 385
 - тубільна 320
 - урду 234
 - французька 379
 - чужоземні мови 90
- модернізація [modernization] 59, 194, 241, 283, 296, 315, 365, 368, 406–407
 - ісламу 75
- модернізм [modernism] 103, 270, 311, 341–342, 459
- модерність [modernity] 308, 322, 435–436, 458
- музика [music] 29, 96, 112, 171, 176–178, 180, 185–191, 207, 223, 280, 343, 348–349, 461–462
- мультикультуралізм [multiculturalism] 14, 31, 420, 445–446, 460
- надбудова [superstructure] 465
- накопичення [accumulation] 40, 44, 121, 277, 373, 393, 465
 - його ідеологічна підтримка 104, 106, 314
 - накопичення територій 104, 200
- наратив [narrative] 13, 17, 24–25, 61–64, 96, 104, 118, 120, 134, 156, 159, 171, 200, 244, 257, 259–260, 264, 269, 271, 275, 278–279, 291, 305, 322, 326, 330, 334, 352–354, 357–359, 377–379, 382, 384, 386–387, 389, 437, 452, 464
 - антинаратив 386
 - арабський 306
 - і влада 120, 126–127, 131, 160
 - його зникнення 352
 - й ідентичність 132
 - й імперія 13, 26, 119, 122, 128, 135, 172, 240, 243, 250, 254, 259, 265, 267, 270, 277, 299

- й історія 242
- контрнарратив 330, 378–379, 451
- і минуле 133–134
- і моральний порядок 133–134
- напівофіційний 451
- ненаратив 388
- офіційний 378, 439, 451
- санкціонований 437
- наратив дослідження [exploration narrative] 121
- наративи просвітництва й емансипації [narratives of emancipation and enlightenment] 12, 31, 65, 103, 352, 457
- наративізація суспільства [narrativization of society] 132
- нарація [narration] 13, 300
- насилля, насильство [violence] 95, 172, 199–200, 280, 300, 326–327, 330–333, 363–364, 372, 375–377, 380–381, 388, 403, 409, 413, 419, 421, 429, 449, 456, 458
 - контрнасилля 372, 376
- наука [scholarship, science] 48–49, 62, 73, 87, 89, 181, 280, 284, 315, 343, 360, 362, 366–367, 386, 423–424, 445, 453, 460
 - і колоніялізм 73–74, 83, 158–161, 171, 182–183, 199, 203, 224–228, 241–242, 245, 247–248, 313, 385
 - і націоналізм 87
- див. також спеціалізація: в науці
- націєтворення [nation-making] 139
- націоналізм [nationalism] 14, 24, 28–30, 54, 59, 65, 71, 76, 80, 87, 99, 104, 117–118, 224, 255, 290, 298, 304–308, 311, 315–318, 323–326, 330, 332–334, 338–340, 349, 353, 357, 365–368, 370–371, 374, 378–379, 382–383, 386, 407, 417, 419, 426, 429, 440, 452, 460
 - азійський 295
 - алжирський 258, 260, 267
 - антинарратив 464
 - арабський 259, 348–349, 352–353, 359–360, 362, 364, 414, 417
 - африканський 295, 341, 348
 - близькосхідний 28
 - і визвольні рухи 298, 330
 - і відтінок патріархальности 317
 - і грамотність 418
 - індійський 220, 271, 291–293
 - ірландський 320, 322, 332
 - ісламський 259, 287–288, 364
 - легальний і нелегальний 377–378
 - і літературознавство 85, 87, 439
 - мусульманський – див. націоналізм: ісламський
 - його наратив 357
 - незахідний 307
 - ортодоксальний 379
 - і «третій світ» 297, 306–307, 310, 369
 - третьосвітній 28–29, 428, 457
 - тубільний 54, 96, 117, 449
- національна безпека [national security] 90, 410, 428
- нація-держава [nation-state] 303
- не-Захід [non-West] 23, 67, 79, 95, 101, 184, 253, 268, 275, 282, 286, 307, 349, 382, 386, 423, 441, 446, 488, 450, 452
- негритюд [négritude] 53, 304, 317, 322–323, 349, 388, 428
- негативна діалектика [negative dialectic] 322
- несвропейськість [non-European] 12–13, 20, 62, 69–70, 78, 80, 92, 94–95, 101, 116, 128, 136, 155, 159, 168, 186, 238, 243, 252, 258, 275, 280, 296–297, 299, 302, 308–309, 312, 314, 317, 330, 339, 341, 349, 358, 365, 368, 370, 381, 397, 439–440
 - її зведення до вторинного статусу 106

- її репрезентація 159–160, 168, 175, 181
- незалежність [independence] 12, 18, 21–22, 24, 38, 51, 53, 56–57, 60, 62, 64, 69, 72, 75, 82, 92, 99, 118, 135–136, 192–193, 203–204, 218–219, 237, 255, 258–261, 277, 281, 283, 285–286, 290, 297, 305–307, 309–311, 316, 325, 345, 347, 350, 352–353, 358, 362, 364, 366, 368–369, 371–374, 379, 383–384, 405, 407–408, 426, 441, 453, 462, 466
- ненаратив [non-narrative] – див. наратив: ненаратив
- неозорі образи [overscale/out-of-scale images] 431–432
- неоімперіалізм [neo-imperialism] 64, 429
- неофашизм [neo-fascism] 452
- нечистість [impurity] 178, 382, 465
- нижчість [inferiority] 14, 45, 48, 54, 67, 87, 135, 160, 162, 167, 170, 174, 204, 223, 246, 248, 295–296, 298, 313, 332, 339, 366, 371, 384, 405, 433
- Новий світ [New World] 121, 301
- «новий світовий порядок» [New World Order] 394, 408, 420
- його риторика 19
- обгороджування [enclosure] 138, 441, 447
- об'єктивність [objectivity] 246, 323, 360, 361
- і тубілець 238, 361
- обурення [ressentiment] 302, 323, 380
- одновимірне суспільство [one-dimensional society] 409
- окциденталізм [occidentalism] 71, 104, 445
- «опанування життям» [regrasping-of-life] 214
- опера [opera] 41, 137, 174–181, 184–192, 194, 196–198, 275
- опір, протистояння [resistance] 12, 20, 28, 45, 56, 65, 69–70, 80–81, 83–84, 94–96, 98, 103, 116–118, 127–129, 161, 167, 193, 219–220, 234, 237, 243–245, 251, 258, 261, 263, 268–269, 280–281, 283–284, 286–288, 290, 293, 295, 298, 301, 303–306, 308–310, 314–315, 323–324, 337–339, 352, 354, 356, 360, 362, 365, 367, 369–370, 381, 383, 385–386, 403, 444, 460, 462
- внутрішній 46, 135, 137, 243, 267, 271
- вторинний 298
- його небезпеки 99, 298
- культура опору 70, 301, 305, 314, 320, 342, 371, 382, 424
- культурний опір 381
- і література 70, 106, 306, 318, 337, 380
- первинний 298, 309, 383
- теорія опору 70, 383
- оповідь [the story] 13, 61–63, 67, 210, 232, 240, 242, 354–355, 442
- опозиція [opposition] 65, 85, 99, 245, 253, 286–288, 314, 323, 330, 337–338, 341–342, 360, 364–365, 370–372, 375, 383, 385, 403, 433, 460, 462
- бінарна 29
- організація простору [organization of space] 375, 450
- в колоніальній Австралії 17
- колоніального міста 31, 47, 171, 174, 194–197, 250, 375
- оречевлення [reification] 84, 332, 375, 424, 448, 463
- Орієнт [Orient] 18, 24, 75, 87, 97, 170, 174, 183, 186–187, 246, 264, 279, 306
- орієнталізм [orientalism] 28, 54, 71, 84, 87, 92, 96, 104, 128, 158, 172, 183, 185–187, 221–222, 227, 235, 245–246, 282

- антиорієнталізм 363–364
- орієнтальний ренесанс [Oriental Renaissance] 183, 279
- ортодоксальність, ортодоксія [orthodoxy] 68, 99, 310, 372, 386, 389, 425, 432, 434–435, 458, 464
- освіта [education] 30–31, 48, 62, 124, 148, 167, 169, 182, 202, 243, 286, 309, 347, 366, 416, 439, 445, 452, 454, 460
 - арабо-ісламська 371
 - колоніальна 84, 161, 170–171, 199, 202, 206, 210, 226, 297, 315, 350–351, 367, 371, 417
 - ліберальна 103
 - її національні системи 57, 368, 371, 460
 - у Сполучених Штатах 78, 90, 103
- паназійство [Pan-Asianism] 281, 285
- панарабізм [Pan-Arabism] 285, 317, 353
- панафриканізм [Pan-Africanism] 281, 285, 317, 341
- паноптикум [Panopticon] 17, 241, 306, 315, 416, 421, 432–433, 436, 443, 445, 455
- патріотизм [patriotism] 51, 57, 85, 307
 - риторика патріотизму 104
- перебудова ідеології [reconstitution of ideology] 395, 423
- перевписування [reinscription] 298
- переплетення [intertwined] – див. історія: переплетення історій, досвід: його переплетеність і взаємонакладність
- перетин кордону [crossing borders] 51, 417, 429–430, 441
 - див. також міграція, еміграція, імміграція
- «перший світ» [the First World] 370
- «перестройка» [perestroika] 457
- пізнана спільнота [knowable community] 123
- плантатори, плантації [planters, plantations] 105, 116, 130, 143, 145–146, 149, 151–152, 154, 246, 250, 338
- платонізм [Platonism] 199
- пов'язаність [linkage] 414, 417
- поглиблення недорозвитку [development of underdevelopment] 394
- подорож, мандрівка [voyage, travel] 18, 40, 61, 70, 78, 112, 121, 145, 152, 178, 193, 199, 234–235, 237, 240, 242, 271, 301, 341, 354
 - лейтмотив подорожі 120, 206, 208, 256, 271, 296, 299
 - подорож на південь 299
 - подорож на північ 70, 300
- див. також «подорож у»
- «подорож у» [voyage in] 306, 344, 358, 365
- подорожні нотатки [travel writing] 20, 25, 129, 159, 169
- поезія [poetry] 37–38, 275, 326–327, 329–331, 334, 336, 379, 389, 424, 435–436
- позитивізм [positivism] 440, 456
- полігамія [polygamy] 79, 263, 309
- політика [politics] 19, 30, 39, 43, 48
 - 49, 66, 76, 80, 83, 89, 93, 151, 201, 224, 241, 249, 292–293, 308, 323, 325, 327, 331, 336, 339, 341, 348, 351, 358, 360, 371, 385, 388–389, 402, 406–407, 413–414, 421, 433, 437, 441–443, 447, 449
 - й естетика 67, 429
 - й ідентичність 24
 - і культура 67, 102, 118, 251, 286
 - й мистецтво 175–177, 251, 430
 - політика обвинувачення 55, 56, 81; див. також риторика обвинувачення
 - і риторика 55, 80
 - і соціальні науки 101, 102, 360–361
- політика стримування [containment policy] 396

- понаднаціоналізм [supra-nationalism] 308
- порівняльне літературознавство [comparative literature] 85, 87–90, 92, 94, 443
- й імперія 95
 - його імперське походження 86–87
- порядок [order] 19, 57, 59, 74, 91, 115, 122, 137, 144, 155, 159, 169, 227–228, 278, 289, 305, 326, 330, 332, 395, 402, 421, 458, 462
- вдома і закордоном 105, 111, 130, 133, 136–137, 141–143, 146–148, 150, 198, 362
 - моральний 133, 150
- див. також «новий світовий порядок»
- постімперіялізм [post-imperialism] 279
- постколоніальність [post-colonial] 28, 53, 55, 63, 70, 76–77, 85, 99, 106, 154, 264, 278, 301, 310, 315, 341–342, 345–346, 357–358, 364, 369, 380, 412, 428–429, 432, 440, 442, 462
- постмодернізм [post-modernism] 65, 103, 423, 450, 458
- і споживча культура 450
- постмодерність [post-modern] 431
- постструктуралізм [post-structuralism] 345, 424, 458
- правління [rule] 53, 56, 58, 95, 219–223, 226–227, 254, 260, 286, 288, 350, 370, 405, 414–415, 419, 434
- його стилі 199
- привласнення (перепривласнення) [appropriation] 215, 236, 265, 280, 307, 378
- історії 132
 - Орієнту Європою 279
 - території 215, 236, 265
- пригноблені знання [subjugated knowledges] 342
- примітивізм [primitivism] 278
- присутність [presence] 17–18, 27, 45–46, 111–113, 122–123, 128, 138, 140, 142, 147, 180, 182, 200, 207, 235, 254, 259, 262, 268–269, 283, 287, 292, 318, 404, 407, 421, 451, 464
- білої людини 244, 407
 - європейська 117, 244, 254, 283, 287, 292
 - імперська 113
 - Іншого 262
 - корінна (тубільна) 30, 256, 262, 283
 - метрополійна – див. метрополія: метрополійна присутність
 - нова присутність в Європі 270
- Просвітництво [Enlightenment] 17, 87, 338–339, 347
- простір [space] 17, 91, 132–134, 136–137, 140–141, 144–146, 168, 170, 235–236, 287, 302, 318–319, 342, 375, 413, 434, 458, 461
- просторова історія – див. історія: просторова
 - культурний 400
 - соціальний 17, 121, 132
- див. також організація простору, публічний простір
- просторовість [spatiality] 272, 443; див. також простір
- професіоналізм [professionalism] 423, 440, 443–444, 447
- психологія [psychology] 248, 262, 265
- психіатрія 371
 - психоаналіза 103, 385
 - психологія мас 128
- публічний простір [public space] 402, 410, 420, 423, 431, 453
- работоргівля [slave trade] 105, 151–152, 154, 338
- рабство [slavery] 60, 69, 79, 105, 143, 146, 152, 154, 156, 162, 186, 189, 246, 253, 260, 281, 298, 301–302, 304–305, 309, 318,

- 338–339, 354, 358, 362, 387, 389, 405, 440, 456
- Радж [Raj] 58, 132, 227, 235, 269, 280, 290, 293, 383
- рамки прийняття [framework of acceptance] 423
- раса [race] 14, 18, 45, 53–54, 57, 60, 89, 98, 104, 135, 152–153, 160–163, 167, 170–171, 184, 204, 223–224, 229, 244, 248, 276, 292–293, 305, 314, 323, 325–326, 339, 347, 371, 384, 388
- расизм [racism] 24, 57, 77, 130, 174, 223, 242, 260, 283, 364, 366, 385, 388, 405, 420, 423, 440
– антирасизм 384
- расова теорія [racial theory] 41, 71, 159, 161, 169–170
- растафаріянство [rastafarianism] 322
- реалізм [realism] 76, 88, 114, 230, 243, 269
– магічний 382, 430
- ревізійнізм (ревізія, перегляд) [revisionism, revision] 29, 39, 58, 84, 116–117, 152, 269, 280, 338, 381, 403
- рейганізм [Reaganism] 66, 396
- реколонізація [recolonizing] – див. колонізація: реконізація
- Ренесанс [Renaissance] 279–280, 282 314, 408
– пізній 299
- див. також арабський ренесанс, гарлемський ренесанс, орієнтальний ренесанс
- ретроспективна згода [retrospective consent] 169
- риторика влади [rhetoric of power] 19
- риторика обвинувачення [rhetoric of blame] 55, 136, 154, 255
- робітничий рух [workers' movement] 93, 314
– та імперія 98
- розчаклування [disenchantment] 269, 435
- роман [novel] 15–16, 18, 22, 104, 156, 214, 226, 275, 305, 369, 384, 406, 411, 413, 427, 430–431, 439, 451
– арабський 78, 306
– британський 15, 18, 22–24, 40, 49–50, 72, 76, 96, 111–112, 121–123, 126–127, 129, 140–141, 145–146, 148–149, 151–155, 200, 209–214, 216–218, 220, 222, 225, 229–235, 237, 240, 287–289, 293, 362
– і буржуазне суспільство 121–122, 131
– XIX сторіччя 15, 23, 40, 49–50, 72, 111–112, 114, 122, 127, 129–130, 133, 139, 145–146, 148, 151–155, 230, 269, 295, 362
– і деколонізація 23, 300, 311
– й імперія 12, 15, 23, 26, 41, 76, 96, 106, 111–112, 117–123, 147–149, 153, 200, 204–213, 217–218, 225, 229–230, 232–235, 237–238, 252, 254–256, 260–262, 265, 269–270, 287–288, 291, 293, 296–297, 362
– й імперська естетика 62
– і минуле 306
– і опанування закордонних земель 48, 96, 129, 140
– і простір 133, 150, 235–236
– французький 76, 157, 252, 254, 256, 265–266, 270, 275, 277
- див. також література
- самоочевидне призначення [Manifest Destiny] 398, 403
- свідомість [consciousness] 99, 105, 128, 193, 198, 252–254, 260–261, 282, 296, 298, 304–305, 350, 355, 364, 367, 374–375, 379, 407, 443, 462–463
– глобальна 98
– громадська 448

- ідентичнісна 379
- імперська 130, 244
- критична 48, 460
- націоналістична 372
- національна 75, 307, 325, 372, 374, 379, 428
- опозиційна 99
- політична 379
- постколоніальна 154
- релігійна 428
- соціальна 324–325, 372, 379
- суб'єктивна 375
- хибна – див. хибна свідомість
- див. також індустрія свідомості
- світова відповідальність [world responsibility] 398
- світова економіка [world-economy] 465
- світова система [world system] 369, 393, 428, 431, 452, 465
- свобода [freedom] 19, 38, 44, 59, 69, 100, 134, 198, 214, 227, 235, 250, 276, 286, 294, 303, 317, 329–330, 346, 358–359, 361, 364, 387, 395, 403, 407, 419, 433, 456, 459, 461, 466
- секулярність [secular] 56, 66, 71, 76, 86, 101, 107–108, 238, 321, 379, 425–426, 434, 441–442, 444, 446, 456–457
- культури 25
- сепаратизм [separatism] – 28, 99, 306, 308, 443, 460
- сикхізм [Sikh] 222, 234, 291, 431
- система контролю [control system] 464
- сіонізм [Zionism] 38, 363
- скватери [squatters] 453
- «слабка думка» [weak thought] 458
- смерть природи [death of nature] 459
- соціологія [sociology] 12, 87, 159, 224, 228, 248, 259, 360, 363, 394
- спасіння [salvation] 120
 - і колоніялізм 120, 199
- спеціалізація [specialization] 156, 345, 358, 444
 - в науці 49, 102–103, 440, 445–446
- спільнота культури [community of culture] 357
- спільнота методу [community of method] 357
- споживацтво [consumerism] 173, 458
- спокута [redemption] 120, 275
 - і колоніялізм 120, 199
- спосіб артикуляції [mode of articulation] – див. артикуляція: спосіб артикуляції
- спосіб виробництва [mode of production] 104
- спостерігач [observer] 63, 92, 95, 101, 277, 287, 307, 461
 - його влада (авторитет) 101, 105–106, 229, 245
 - і об'єктивність 95
- становище людини [human condition] 255, 260, 267
- Старий світ [the Old World] 112
- стоварення [commodification] 444
- структура почування [structure of feeling] 19, 45, 50, 97, 265
- структура ставлення і референції [structure of attitude and reference] 12, 18, 27, 97–98, 111, 128, 130, 153, 174, 191, 197, 277, 293, 297, 337, 341
- структуралізм [structuralism] 279, 384, 440, 446
- суніти [Sunnis] 431
- суперого [superego] 413
- суперечні досвіди [discrepant experiences] – див. досвід: суперечні досвіди
- сутність [essence] 29, 53, 60, 71, 96, 98, 104, 139, 162–163, 168, 203, 211, 224, 238, 242, 248, 259, 275, 320, 323–324, 372, 382, 385, 428, 433–434, 441, 443, 456
 - англійськість 104, 139, 321, 434
 - ірландськість 323–324, 436

- французькість 139, 247
- див. також есенціалізм, негритюд
- суфізм [Sufi] 262, 279, 381
- сюрреалізм [surrealism] 370
- тема зцілення [the theme of healing] 210–211
- теорія вимивання [drain theory] 290
- територія [territory] 11, 16–17, 22, 24, 26, 39, 41–42, 44, 48, 70, 75, 92–93, 95, 98, 112–113, 120–121, 130, 132, 143, 147, 153, 170, 200–201, 203, 214, 247, 249, 256, 262, 266, 276, 281, 283, 285, 295, 297, 300–301, 313, 315, 318–319, 338, 355, 375, 393, 399, 403–405, 433, 441, 454, 462, 467
- боротьба за територію 70, 74, 133, 166, 197, 247, 262, 286, 301
- взаємонакладення територій – див. взаємонакладення: територій
- заселення території 43, 122, 132, 256, 319–320
- культурна й географічна 297–298
- тероризм [terrorism] 66–67, 77, 251, 364, 412, 420, 431–432, 451, 455
- «терористичні» держави [“terrorist states”] 427
- тетчеризм [Thatcherism] 66
- топос [topos] 70, 299
- торгівля [trade] 18–19, 40, 78, 123–125, 147, 150, 152, 156, 162, 167, 199, 201, 205–206, 313, 356–357, 399, 420; див. також вільна торгівля
- тоталітаризм [totalitarianism] 66
- традиція [tradition] 23, 26, 29, 46–47, 52, 93–94, 101, 103–104, 196, 208, 228, 237, 245, 259, 261, 264–265, 275, 318, 323, 332, 342, 344, 348–349, 360, 405, 422, 435–436, 455, 458, 466–467
- арабська 81, 349, 435
- дебати про неї 29, 38, 87
- і легітимність 53
- й освіта 14, 30, 57, 103, 445, 460
- і поет 37, 311–312, 320
- євдео-християнська 342, 446
- див. також винайдення традиції
- трайбалізм [tribalism] 57, 278
- трансгресія [transgression] 453, 461
- «третій світ» [the Third World] 12, 20, 22, 28, 42, 54, 56, 58, 64, 67, 69, 75, 99, 107, 151, 297, 301, 306–307, 310, 331, 340, 360, 369–370, 373, 384–387, 398, 408, 415, 424, 452
- інтелектуал із «третього світу» – див. тубілець: тубільний інтелектуал
- «три світи» [three worlds] 394–395; див. також «перший світ», «третій світ»
- тубілець [the native] 12, 20–22, 25, 46, 53–54, 56, 69–71, 126, 133, 158, 170, 172, 199–200, 204, 206, 211, 218–221, 224–227, 229, 236–238, 242–249, 252, 258, 260–261, 263–265, 267–268, 271, 276, 280–282, 286–287, 292, 294, 296, 299, 301–303, 308–309, 311, 316, 318, 320, 335–336, 344, 346, 351–352, 355–357, 361, 365–367, 372–376, 378, 380, 387, 405, 407, 409, 419, 450
- його західні образи 56, 64, 112, 199, 220, 222, 243, 246, 261, 295, 356
- тубільний інтелектуал 47, 55, 59, 99, 226, 270, 293, 299, 306, 335, 342, 358, 360, 366, 370, 373, 436, 458, 464
- див. також міт про «лінивого тубільця»
- тубільництво [nativism] 28, 85, 297, 304, 322–326, 349, 360, 369, 381–382, 428, 443, 452
- й ідентичність 324

- універсалізм [universalism] 324, 347, 379, 384, 386
- універсальність [universality] 88, 95, 102, 250–251, 266, 279, 319, 328, 384, 439, 457, 464
– європоцентрична 87
- університет [university] 123, 199, 315, 336, 418, 425–426, 446–447, 453–454
– американський 89, 199, 336, 406, 411, 446, 456
– як утопічний простір 30, 423
- утилітаризм [Utilitarianism] 17, 161, 221, 227, 241, 244
- уявлені спільноти [imagined communities] 99, 286, 327, 430
- фашизм [fascism] 321–322, 325, 328, 440
- фемінізм [feminism] 28, 99, 310, 386, 445–446
– і близькосхідні студії 28–29
- феодалізм [feudalism] 241, 313
– антифеодалізм 355
– квазіфеодалізм 351
- фетва [fatwa] 54, 59, 427, 430–431
- фізіократична філософія [physiocratic philosophy] 345, 355
- філологія [philology] 92, 103, 159, 172, 174
- формація [formation] 44, 48, 71–72, 76, 86, 93–94, 105, 123, 128, 172, 277, 285, 337, 343, 364, 429, 447
- фрагментація [fragmentation] 353, 375
- французькість [the French] – див. сутність: французькість
- фундаменталізм [fundamentalism] 14, 75, 324, 382, 430–432, 451–452, 456
- халіфат [caliphate] 435–436
- хибна свідомість [false consciousness] 350, 356
- християнство [Christianity] 88, 91, 121, 161, 168, 203, 281, 289, 301, 349, 363, 366
– арабське 81–82
– православне 82
- центральність [centrality] 26, 60, 75, 115, 127, 134, 164, 194, 337, 432, 441, 450–451, 461, 465
– європейська географічна 106
– імперського бачення 115
- цивілізаційна (цивілізаторська) місія [la mission civilisatrice] – див. місія: цивілізаційна
- цивілізація [civilization] 11, 50, 52–54, 68, 161, 189, 282, 308, 413, 416, 419, 421, 430, 432, 434, 445
– абасидська 415
– грецька 52
– західна (європейська) 54, 178, 219, 246, 263, 268, 349, 397
– ісламська 414
– світова 413
- цукор [sugar] 46, 105, 116, 146–147, 151, 154, 162
- чинники виробництва [factors of production] 465
- чистість, чистота [purity, pure] 24, 52, 134, 172, 174, 323, 381–382, 428
- «човнярі» [boat people] 455
- шіїти [Shi'is] 420, 431
- шовінізм [chauvinism] 24, 57, 211, 238, 249, 304, 308, 324
- юдаїзм [Judaism] 363, 366
- юдео-християнськість [Judeo-Christian] 67, 342, 423, 446, 455

Наукове видання

Едвард Саїд
Культура
й імперіялізм

Показчики *Тараса Цимбала*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Коректори *Світлана Гайдук,*
Тетяна Янковенко
Верстка *Олександра Бойка*
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Формат 60x90 $\frac{1}{16}$. Гарнітура «Таймс». Папір офсетний.
Друк офсетний. Фіз.-друк. арк. 38,0. Умовн. фарбовідб. 38,47.
Обл.-вид. арк. 39,27. Зам № 7-1202.

Видавець: СП «Часопис «Критика»»

ДК № 2189 від 18.05.2005

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997

01001, Київ-1, а/с 255 www.krytyka.kiev.ua

krytyka@krytyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. + 38 044 278 85 41;

тел./факс + 38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. + 38 0322 67 36 96;

natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛЬ».

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

- Саїд, Едвард**
С90 Культура й імперіялізм. – К.: Критика, 2007. – 608 с. – парал.
тит. арк. англ.
ISBN 966-7679-97-7

Книжка Едварда Саїда (1935–2003), американського науковця й публічного інтелектуала, основоположника постколоніальної теорії, розкриває історію співучасті культури у справі імперського завоювання. Підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії – ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня брутальність вимагала потужного виправдального імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність і визволення, виправа у дикі землі та «подорож у», насилля і контрнасилля, тубілець і влада спостерігача, наратив і присвоєння географії – ці та інші теми сплітаються в ході «контрапунктової аналізи» Едварда Саїда.

Імперіялізм консолідував суміш культур та ідентичностей у глобальних масштабах. Однак його найгіршим і найпарадоксальнішим дарунком було те, що він дозволив людям повірити, начебто вони *тільки, переважно, виятково* білі або чорні, західні або східні. Проте так само як люди творять свою історію, вони творять і свої культури та

етнічні ідентичності. Ніхто не може спростувати неперервну тяглість давніх традицій, займаних територій, національних мов і культурних географій, але я не бачу причин, окрім страху й упередження, і далі наполягати на їхній окремішності та відмінності, так наче в них усе людське життя. Виживання фактично стосується зв'язків між речами, цитуючи Еліота, реальність не може бути очищена від «інших відлунь, що замешкують сад». Корисніше й важче мислити конкретно і співчутливо, контрапунктово про інших, а не тільки про «нас». А це, крім усього, означає не намагатися правити іншими, не намагатися класифікувати або ієрархізувати їх і насамперед не намагатися весь час повторювати, що «наша» культура або країна – номер один. Для справжнього інтелектуала досить аргументів, щоб обходитися без цього.

Едвард Саїд

ISBN 966-7679-97-7

9 789667 679972 >

www.krvtyka.kiev.ua

Ілюстрація на обкладинці: Ан-Луї Жироде де Тр
«Портрет Жана Батиста Белея, депутата Конвен
провінції Сен-Домінік» (1797, Версаль)

Література: Едвард Саїд, «Орієнталізм» (1978, Київ)